RENÉ CAGNAT ve MICHEL JAN

İmparatorluklar Beşiği

SSCB, Çin ve İslam'ın arasında
Orta Asya'nın yazgısı

alan yayıncılık

Çevirenler: Erden Akbulut -T.Ahmet Şensılay

ALAN YAYINCILIK: 129
Bilim Dizisi: 26

RENÉ CAGNAT et MICHEL JAN
LE MILIEN DES EMPIRES
Entre URSS, Chine et İslam,
Le destin de l'Asie centrale

İMPARATORLUKLAR BEŞİĞİ
SSCB, Çin ve İslam'ın arasında
Orta Asya'nın Yazgısı

© Editions Robert Laffont, S.A.
Paris, 1981 et 1990

Bu kitabın Türkiye'de yayın hakkı
ALAN YAYINCILIK'a aittir.

Fransızca'dan Çevirenler
Erden Akbulut - T. Ahmet Şensılay

Birinci Baskı: Haziran 1992
Kapak Baskı: C Yayınları
Baskı: Renk Basımevi

Çatalçeşme Sok. Torun Han
No: 40 K. 3 Cağaloğlu - İSTANBUL
Tel: 511 26 00
ISBN 975-7414-04-2

RENÉ CAGNAT ve MICHEL JAN

İmparatorluklar Beşiği

SSCB, Çin ve İslam'ın arasında Orta Asya'nın yazgısı

Çevirenler: Erden Akbulut - T. Ahmet Şensılay

René Cagnat, kırksekiz yaşında, tüm SSCB'yi iki yıl boyunca dolaştı. Siyasal Bilgiler Fakültesi mezunudur ve Rusça dilinde master, Çin-Sovyet sınırındaki azınlıklara ilişkin bir doktora tezi hazırlamıştır. Ünlü *Euroshima* kitabının ortak yazarlarından biri olan Cagnat, incelemelerinde bağımlı halkların kişiliğini ve yaşamlarını sürdürme çabasını eksen almaktadır.

Michel Jan, 10 yıla yakın süre kaldığı Asya ve Çin konusunda çok sayıda yapıtın ve makalenin yazarı ve ortak yazarıdır. Çin dili uzmanı olan Jan Doğu Dilleri mezunudur ve ayrıca Hong-Kong Üniversitesi'ni bitirmiştir. Eski bir subay olan Jan, Havacılık okulundan ve Hava Savaşı Yüksek Okulu'ndan mezundur. Bölgenin bir insanı olarak, Orta Asya, Moğolistan, Tibet, Sibirya'da birçok gezi yapmıştır. Ulusal Savunma İncelemeleri Vakfı üyesidir.

TÜRKÇE BASKIYA ÖNSÖZ

Dünyanın dört bir tarafında patlak veren etnik-ulusal çatışmalar günümüzde uluslararası politikanın etrafında şekillendiği en önemli eksen olarak beliriyor. Özellikle Doğu Bloku ülkelerinde yaşanan değişimin yarattığı alt-üst oluş içinde kendine hareket alanı bulan milliyetçilik dalgası geniş bir coğrafyada etkisini gösteriyor. Balkanlarda, Asya Cumhuriyetlerinde, Ortadoğuda ulusal çatışmalar bir iç savaş görüntüsüne bürünmüş durumda. Dünya 21. yüzyılın eşiğinde gecikmiş bir milliyetçilik dalgasıyla karşı karşıya.

Bilindiği gibi Batının gelişmiş ülkelerinde 19. yüzyılın bir olgusu olarak ortaya çıkan uluslaşma süreci dağılan imparatorlukların yerine ulus devletlerinin kurulmasıyla sonuçlanan bir seyir izlemişti. 20. yüzyılda ise eskinin sömürgelerinde patak veren ulusal kurtuluş savaşları yer yer sosyalist motifler taşısa da esas olarak sömürge halkların "ulusal kimlik" arayışına denk düşüyordu. Burjuva devrimleri ve ulusal kurtuluş savaşları günmüze değin uluslaşmanın iki temel biçimi olarak ya da diğer bir değişle uluslaşmaya yol açan iki temel toplumsal olgu olarak ortaya çıktılar. Bugün ulus sorununu farklı bir biçimde çözmeyi deneyen sosyalist rejimlerin başarısızlığı karşısında bir zamanlar sosyalist olan ülkelerde patlak veren gecikmiş bir uluslaşma süreciyle yüzyüzeyiz. Yıllardır tatmin edilmemiş ulusal duygular ve bu duygular üzerinde yükselen ulusal kimlik arayışı, etnik çatışmaların temel motifi durumunda.

Ayrıca din olgusu da söz konusu etnik kimliğin oluşmasında önemli bir işleve sahip. Özellikle Asya Cumhuriyetlerinde ve Balkanlarda gündeme gelen etnik çatışmaların bir diğer yüzünü "hristiyan-müslüman" ayrımı oluşturuyor. Batının egemen düşünceleri karşısında bir tepki olarak ortaya çıkan İslami dalga İran devriminden sonra bu kez de kendine etnik çatışmalar içinde yer açmaya çalışıyor. Batı-İslam-milliyetçilik üçgenine sıkışan halklar için nasıl bir geleceğin şekilleneceği kuşkusuz bugün bir dolu faktöre bağlı.

Sonuçta bir yandan iki kutuplu dünyanın son bulmasına bağlı olarak dünya politikası düzleminde ortaya çıkan globalleşme eğilimi diğer yandan kendini etnik çatışmalarla dışa vuran bölünme - parçalanma süreci 21. yüzyılın ana dinamikleri olarak beliriyor. Bu iki zıt sürecin birbirini çelen bir içerikte mi gelişeceği, yoksa çok uluslu çok kültürlü bir dünya tablosuna mı yol açacağı belki de 21. yüzyılın en kilit sorularından biri durumunda.

Bu ve benzeri sorulara yanıt verebilmek gerçekten de belirli bir tarih bilgisini, bunun da ötesinde bir tarih bilincini gerekli kılıyor. Genellikle medyanın sunduğu yüzeysel ve günlük bilgilerle oluşan bir bilincin olayları derinliğine kavraması, geleceğe ilişkin öngörülerde bulunabilmesi olanaksız. Bu nedenle daha nitelikli bir bilgilenme sürecinin gerekliliği son derece açık.

Bu gereklilikten hareketle ALAN YAYINCILIK olarak "İmparatorluklar Beşiği" adlı kitabı yayınlamaya karar verdik. Bugün özellikle Türki Cumhuriyetler olgusu gerek dünya açısından gerekse de Türkiye açısından önemli bir ilgi odağı durumunda. Dağılan Sovyetler Birliği'nin parçalanmışlığı içinde kendilerine yeni bir gelecek arayan Asya Cumhuriyetleri, bir yandan ekonomik zorluklarla karşı karşıya kalırlarken diğer yandan da etnik çatışmaların yarattığı kaos ortamının yükünü omuzlamak durumundalar. Kuşkusuz bugünü anlamak için tarihsel bir bakış açısı gerekiyor. **İmparatorluklar Beşiği** bu tarihsel bakış açısının oluşmasında önemli bir işlev üstlenebilecek yetkinlikte bir kaynak kitap durumunda. Yazarların ortaya koydukları tezler ve düşünceler elbette kendi öznel bakış açılarının bir ürünü olarak görülmelidir. Ancak bu durum kitabın bilimselliğine ve titiz bir araştırmaya dayanan yetkinliğine gölge düşürmemelidir. Eğer kitap güncel çatışmaları anlamamıza yardımcı olacak tarihsel bir arka plan için gerekli bilgileri sağlayabilirse bizce işlevini yerine getirmiş sayılmalıdır.

ALAN YAYINCILIK

GİRİŞ

"İmparatorlukları şiddet yarattı ve batırdı."
Raymond Aron

Çağdaş Orta Asya, esas itibarıyla Sovyetler Birliği ve Çin arasında paylaşılmıştır. Halkların, dinlerin ve unutulmuş bir çağın kültürlerinin yol kavşağı olan bu uçsuz bucaksız alan, ayrıcalık çatışmalarına sahne olmuştur. Bu kitabın konusu, on yıl önceki ilk baskısında da olduğu gibi, somut ve güncel olarak Orta Asya ve halklarıdır. Asya'nın Hazar Denizi'nden Ussuri'ye kadar uzanan yüksek topraklarında yaşayan 100 milyon kadar insan, Moskova ve Pekin'in iradelerine karşı farklılıklarını ve kendi kültürlerine olan bağlılıklarını korumaya ve güvenceye almaya çabalamaktadırlar.

Tarih boyunca görülen en büyük imparatorluklar Orta Asya'da doğup öldüler: Cengiz Han'ınki, soyundan gelenlerinki ya da Timurlenk'inki gibi. Daha başka güçlü imparatorluklar orada karşılaşıp çatıştılar: Rus, Çin ve Britanya gibi. Sovyetler ve Çinli komünistler bunu kendileri için asla kabul etmezken, birbirlerini çağdaş emperyalistlikle uzun süre suçlayıp durdular.

İmparatorlukların geçmişte kaldıkları sanılır. İdeolojilerin pek kurnaz sözlüğü bazı sözcükleri, özellikle de tarih boyunca yadsınmış gerçeklikleri anlatanları örtbas edebilmek için, onları gerçekte olduklarından başka türlü tanımlar. "İmparatorluk" sözcüğü de bunlardan biridir ve hayli bulanık biçimde anlaşılabilen bu sözcüğün anlattığı kavram, günümüzde de olgular itibarıyla pekala görülebilmektedir. Çok geniş toprakları olan güçlü devletler, bu durumdadırlar: Kendilerini başka ad ve başlıklarla tanımlamaya çalışsalar bile Sovyetler Birliği ve Çin, bu açıdan birer imparatorluktur.

Hem üstelik ideolojilerin çöküşü, sosyalist rejimlerin acı bilançosu, askeri başarısızlıklar ve katliamlar da birkaç yıldan beri Sovyetler Birliği ve Çin'in imparatorluk olarak nitelenmelerini kolaylaştırmıştır; çünkü genellikle imparatorlukların yıkılışlarının habercileri olan şiddet gösterileri, çatışmalar ve umutsuzluklar, günümüzde bu büyük ülkelerin ve çok uzun zamandan beri köleleştirilmiş halklarının trajik yazgılarıyla çakışmaktadır.

Büyüklüğü atlı göçerlere maceralar sunan ve vahaları yerleşiklere, onların bilge ve kararlı emeklerine zenginlikler sağlayan bu topraklar üzerindeki dikenli teller-

den oluşan bir sınır, sanki başka bir Çin Seddi gibi, yaşamın düzgün akışını parampar-ça ederek manzaraları ve halkları böldü. Afgan Dağları'ndan aşağılara inerek bozkırın çayırlarında döne döne giden ya da Baykal Gölü'nün buzlu aynasında oynaşan bu öz-gürlük ülkesinde, yerini başka hiçbir düzenin alamayacağı bir sistem, "Asyalı"yı yara-tarak koca bir dünyayı ele geçirmiş ve etkisini egemen kılmıştı.

Bu halkları, Çin-Sovyet sınırının iki yanına rastgele paylaştıran yapay bölün-meyi sürgit bir durum gibi düşünmek olanaklı olamaz; çünkü bu sınır, aynı ulusa mensup halkları, tarih boyunca aynı kültürel değerlerin birleştirdiği insan toplulukları-nı ayırmaktadır. Orta Asya, Üçüncü Dünya'nın unutulmuş bir eklentisi, parçasıdır. Olağanüstü boyutlardaki doğal karmaşıklığına karşın Orta Asya, kendi özgün kimliği-ne, coğrafi bütünlüğüne, dinsel, dilsel, kültürel ve etnik insan topluluklarına sahip olan bir ülkedir.

Yabancıların istilası altında, doktrinlerin sımsıkı sarmalayan bağlarına karşın, bu kendine özgü yaşam biçimi sürüp gitmiştir. Koskoca bir âlem yeniden belirmekte-dir. Göçebe ya da yerleşik, Müslüman ya da Budacı, ama totaliter rejimler altında öl-dürücü pusulara düşmüş olsa bile, her defasında ölümlerden sonra yeniden doğmasını bilmiş ve ruhunu koruyabilmiş olan hayli yaşlı ama gençleşebilmiş bir dünyadır bu. Uyanış, yavaş oluyor, ama çok zorlu olacak.

* * *

1981 baskısındaki metnin I'den VIII'e kadar olan bölümlerini bile-isteye kendi bütünlükleri ve özgünlükleri içinde tuttuk.

Orta Asya dünyasının anlaşılması, kaçınılmaz olarak fiziki ve insani bakımdan bilinmesiyle, tanınmasıyla olanaklıdır. I. ve II. bölümleri bu yaklaşıma ayırdık: *"İm-paratorluklar Beşiği"*nin taslağı: "Görüntüler ve halklar" ve daha sonra da "Asyalının yaşama kavgası" yani, Slav ve Han boyundurukları altında ve daha iyi günlerin gele-ceği beklentisiyle ulusal öznelliklerini/partikülarizmlerini inatla ve kararlılıkla koru-malarını ele aldık. II. ve IV. bölümlerde Orta Asya'nın Çin ve Rus imparatorlukları ta-rafından ele geçirilmesiyle sonuçlanan tarihsel süreç anlatıldı. V. ve VI. bölümlerde bu evrim, komünist yeniden biçimlenme ve daha sonra da tarih sahnesine yeniden çık-ma çerçeveleri içerisinde, değişik yönlerden ele alınarak geliştirildi.

Güncel durumun anlatıldığı VII. ve VIII. bölümlerde ise, 1979'da Afganistan'ın istila edilmesiyle kendini gösteren, gizlisi saklısı olmayan bir askeri güç kullanımında ifadesini bulan Brejnevci politikaları da irdeleyen ayrıntılı yorumları ve üretilen dü-şünceleri bulacaksınız. Uzak Doğu'daki, Pasifik'teki, Avrupa'daki varlığını sayıca güç-lendiren ya da donanım ve gereçlerini iyileştiren ve böylelikle nüfuzunu daha da de-rinleştiren Sovyet askeri aygıtı, yayılmacı bir mantıkla işliyordu. Bu yaklaşımın dura-cağı noktayı bilemediği, uygulamalarından anlaşılıyordu.

Bu irdelemeyi, yani Brejnev dönemi boyunca süregiden bu mantığı aynen mu-hafaza etmekte fayda var gibimize geliyor, çünkü o dönemde egemen olan birçok öğe, hâlâ nihai olarak ortadan kalkmış değil. Sovyetler Birliği'nin geleceği üzerine üretilen varsayımlar arasında bazıları, imparatorluğun yeniden oluşmasını ve yeni fetihlere gi-rişmesini gözardı etmiyorlar. Bu varsayımlar bize pek akla uygun gelmese bile, sözü

edilen dönemde sürekli yedekte bekletilen emperyalist ve yayılmacı mekanizmaların esasını hatırlamak uygun olacaktır.

Asıl öngörülemez olan, bütün dünyada yankılar uyandıran değişimleri başlatan ve komünizmi yadsımaksızın rejimin biçimini ve imparatorluğun yapısını şaşırtıcı bir biçimde değiştirmeye koyulan istisnai bir adamın iktidara gelişi oldu. Gorbaçov'un başlattığı reformların çıkış noktaları üzerindeki görüşler, hemen herkesçe paylaşılmaktaysa da, özgürleşen güçler henüz o kadar yeni ki, kimin kazanacağını şimdiden söylemek mümkün değil: Tarih baba, umut ile umutsuzluk arasında henüz tercihini yapabilmiş değil...

Aynı biçimde, Çin'de de Deng Ziaoping tarafından 1978 yılında Mao'nun ölümünden iki yıl sonra kararlaştırılan açıklık politikası, ilk uygulamalarına 1981'de başlamıştı. *"İmparatorluklar Beşiği"*nin Çin'e ait bölgelerinde umutların yeşermesine, söylev düzeyinde de olsa, izin verilmişti.

IX. ve X. bölümler, eseri güncelleştiriyor. Aradan geçen on yılın sonunda terazinin ekseni tümüyle değişmiş gibi görünüyor: Sovyetler Birliği'nde reformlar giderek daha demokratik ve karmaşık çözümlere yönelirken; Çin'de ideoloji, koyu ve kalın cübbesinin altında herşeyi yeniden kötürümleştiriyor. Aradan geçen zamanda Çin-Sovyet ilişkileri biraz düzelmiş, yoğun baskılardaki bu göreceli hafifleme dönemi Orta Asya halklarına daha iyi bir talihe yönelme umudu vermiştir. Doğu Avrupa'da olduğu gibi duvarlar yıkılmış, ilişkiler yeniden başlamış, bölünmüş aileler kavuşmuştur. İmparatorluklar debeleniyorlar, çabalıyorlar, yıkılma süreçlerini durdurmaya uğraşıyorlar; ne var ki, cendereleri altındaki farklı ırklardan halklar, farklılıklarını ve farklı olmaya hakları olduğunu yeniden hatırlıyorlar. Sovyet ve Çinli yöneticileri yerin dibine batıran iç güçlükler, bu halklarda da değişik derecelerde de olsa belli bir suç ortaklığı havası yaratıyor ve özellikle de sınır bölgelerindekilerin doğal direnişleri değişik bir tempo kazanıyor.

Orta Asya her zaman bir karşılaşmalar ve kopuşlar yöresi olageldi. Geçmişte yükselen imparatorluklar, uluslara, kültürlere ve dinlere, yanyana bulunma ve kendini ifade etmeyi sağlayan hoşgörüleriyle göze çarparlardı. Oysa Stalin tarafından yürürlüğe konulan, ardıllarınca ve Mao Zedung tarafından "iyileştirilen" milliyetler politikası, eskinin tam tersine, gitgide kötüleşen ekonomik ve sosyal koşullar altında, Orta Asya milliyetlerinin billurlaşması ve muhalefeti sonucuna vardı.

Bugün Tacikistan'dan Sinkiang'a başkaldırılar, gösteriler ve çatışmalar giderek artıyor... Kurbanların sayısı binlerle hesaplanıyor.

Moğolistan tarihini yeniden hatırhyor... Şimdiye dek ulusal bağımsızlık istek ve iradelerini saklı tutmuş olan yüz milyon insanoğlu şiddet sarmalına giriyor ya da yöneliyorlar. Müslümanlar ve Türkler, geçtiğimiz yüzyılın başında "Bağımsız Tataristan" ya da "Türkistan" diye adlandırılan ve Hazar Denizi'nden Cungarya'ya dek uzanan topraklar üzerinde bir Orta Asya birliğini yeniden ortaya çıkarmak için yeterince bütünleşebilecekler mi? Sibirya'ya sımsıkı yapışan SSCB, bu anaforlara direnebilecek mi? Bütün Çin-Moğol ve Çin-Sovyet sınırı üzerine serpişmiş Çin azınlıkları üzerindeki karşı etkiler ve tepkiler neler olacak? Orta Asya'nın etnik ve coğrafi uzantısı olan Türkiye'de Pan-Türkizm umutları mı yeşerecek? Tarihi Pers ulusunun Semerkant ve Buhara üzerindeki özlemleri mi canlanacak? Sovyet Turanı'nın yolunun sonu olan Or-

ta Doğu ve İran Körfezi üzerindeki gelişmeler nasıl biçimlenecek? Peki ya Belucistan ve Hint Yarımadası, yani Afgan Dağları'mn ötesi nasıl etkilenecek?

I'den VIII'e kadar olan bölümlerde, 1981 baskısındaki metin aynen korunmuştur.
5 ("Vusun'dan günümüze İli vadisi") ve 6 ("Türk toplumunun yeniden doğuşu") numaralı ekler yenidir.

I. BÖLÜM

İMPARATORLUKLAR BEŞİĞİNİN İLK TASLAĞI: GÖRÜNTÜLER VE HALKLAR

Asya'nın kalbi, uçsuz bucaksız ve gizemli görüntüsüyle hemen hemen tüm anakaranın genelini yansıtır. Makedonyalı İskender, Marco Polo ya da Chardin'li Teilhard gibi büyük fatihler ya da sıradan yolcular, yani iki ayrı dünya arasında yer alan bu derin ülkeye dalan herkes, daha en baştan, belli belirsiz bir bunalımla karışık yoğun bir coşku duymuşlardır. Birbirinden yüksek dağlar, ürküntü verici çöller, en ulaşılmaz platolar, yokolmuş kervanların ve tarihin derinliklerinde yitip gitmiş uygarlıkların anıları, birbiri ardından karşılaşılan göçebe kalabalıkları ve sonsuz bir umutsuzluk, insanları derin kaygılara sürükler. Bugün bile, bazı bellibaşlı yollarla kentleri bir yana bırakacak olursak, yöre hâlâ bilinmezlerle ya da en azından tehditlerle doludur. Ayrıntılı araştırmalar yapılmamıştır (1). Oysa atlıların dörtnalları kadar atılgan ve ateşli, vahalarının tarlaları kadar bitek ve verimli, çöllerinin kumları kadar parlak, gözkamaştırıcı ve kontrastlarla dolu olan bu uçsuz bucaksız topraklarda olağanüstü heyecanlı bir tarih örtüsü örülmüştür.

İmparatorluklar Beşiği'ni somutlamak istersek, Hazar Denizi'nden Pasifik Okyanusu'na kadar uzanan 6 000 km. uzunluğunda ve 1 500 ile 2 500 km. arasında değişen genişlikteki topraklar şeridi diyebiliriz. Çin-Sovyet sınırı üzerindeki muazzam dağ sıraları, bütünün omurgasını oluştururlar. Orta Asya halkları, tarih boyunca karşılaştıkları her istila karşısında bu topraklara çekilmiş ve sığınmış, ya da tam tersine buradan çıkarak çevre ülkeleri istila etmişlerdir. Bugün ise, Ruslarla Han'ların ön aldıklarını görmekteyiz. Ne var ki, İmparatorluklar Beşiği'nin Türk ve Moğol halklarının, yalnızca bu omurganın merkezindeki ve kuzeybatısındaki çok geniş topraklarda yaşamakla kalmadıkları -en azından Sovyet Acem ve Türkleri örneğinde görülebileceği üzere- uzun soluklu bir yayılmacılığa yöneldikleri, bu yönde uyarıcı bir hareketlilikle kıpırdandıkları da gözlemlenebilmektedir.

(1) SSCB'de yalnızca cumhuriyetlerin başkentleri, bazı kentleri ve belli başlı yerleri yabancılara açıktır. Örneğin Baykal'da Batılılar yalnızca Angara'yı görebilirler. Çok uzun zamandır kapalı olan Çin, yalnızca Sinkiang'ı ve Tibet'i turizme birazcık açmıştır.

Yörenin batısı, hangi açıdan bakılırsa bakılsın, hemen hemen tümüyle Türk olan bir dünyanın görüntüsünü verir; bu, doğudaki sınırları belirsiz Moğol topraklarına dek uzanan bir ülkedir. Bu topraklar bir bütün halinde, büyük dağ kütleleriyle atbaşı, boydan boya uzanırlar. Bu toprakların halkları, batıda İran ve Afgan, doğuda ise çoğunlukla Rus ve Han, azınlıkta ise Mançu ve Sibiryalı egemenliği altındadır.

Anadolu Türklerinin ya da Turanilerin ülkesi olan Türkistan ise, Urallardan ekseni şurda-burda çok yüksek dağlarla çizgilenerek Çin'in göbeğindeki Gansu'ya dek uzanır.

Sovyet Türkistanı (1)

Batıdan doğuya yola çıkıldığında önce Hazar Denizi'nin mahzun kıyıları ve bunun tam ortasında, maceracıların teknelerini, ölü ve sağlıksız sularına çeken Karaboğaz* Körfezi görülür. Yaklaşık bir yüzyıl önce, Hazar Denizi'nin sularını daracık bir boğazdan çağlayanlarla akıttığı bu 12 000 km²lik uçsuz bucaksız lagünün dibinde bir gayya kuyusu bulunduğuna inanılırdı. Bugün ise olay, Karaboğaz'daki çok yoğun buharlaşmayla açıklanıyor. Bu öylesine bir buharlaşma ki, körfezin sularının düzeyi, Hazar Denizi'ninkinden 4 metre daha aşağıdadır. (2) Kuraklık öylesine çarpıcıdır ki, kıyıları adeta bir ayna gibi dümdüzdür ve Sovyetler burada dünyanın en büyük brom tuzu yataklarına sahiptir. Tam bir ıssızlığın hüküm sürdüğü bu *solonçak* (3) üzerinde, kuzeyde ve güneyde olağanüstü zengin kaynaklar bulunmaktadır.

Topraktaki petrol kulelerinin ve tuz yataklarının hemen arkasında Büyük Sahra'dan sonra dünyanın ikinci büyük çölü olan Karakum* Çölü'nün kumulları başlar.

Doğuda Amu Derya ve Pamirlere dek, güneyinde İran'ın Kopet Dağı'nın yükseldiği bölgede, Türkmen uğrularının, Büyük İskender'in ve Büyük Petro'nun ordularını kırıp geçirdiği, yeraltı zenginlikleriyle ünlü ıssız topraklar vardır. Karakalpak göçerlerinin kızgın ve yakıcı bölgeleri Kızılkum'un her iki yanında, çamurlu sularını Aral Gölü'ne doğru akıtırlarken çifte mucize yaratan Amu Derya ve Siri Derya uzanmaktadır. Burada tümüyle uygarlaşmış, canayakın Özbeklerin "has pamuk"larıyla, pirinç tarlalarıyla ve sulama kanallarıyla donanmış bahçeleriyle yemyeşil topraklarına giriyoruz. Vadileri ve dağ yamaçlarını yeşillerle ve çiçeklerle bezeyen bu verimli topraklardan sonra yeniden çöl ve bilmeceleri başlıyor: Kırgız (Kırkkız) kalesinin dev kalıntıları ve SSCB'nin en zengin altın madeni yataklarının bulunduğu Altın Dağ: Murun-Tau.

---

(1) "Türkistan" terimi, SSCB'de de, Çin'de olduğu gibi yasaktır. Çünkü pantürkizmi, yani bu bölgedeki Türk halklarıyla Kafkaslar'dakilerin (Azeriler), İran'dakilerin, Afganistan'dakilerin ve Anadolu'dakilerin dayanışmalarını çağrıştırmaktadır. Bu eserde "Türkistan" terimini Victor Louis'nin *'The Coming Decline of Chinese Empire'* adlı eserinde kullandığı anlamda, Sovyetlerin yaklaşımının düzeltilmişi olarak kullanacağız. Yani terimi tek başına kullandığımızda, Sinkiang'ı, Orta Asya'daki Sovyet cumhuriyetlerini ve Afganistan'ın kuzeyini kapsayacaktır.

* Ana metinde Türkçe.

(2) Hazar Denizi'nin seviyesi de okyanuslardan 28 metre daha alttadır.

(3) Tuzlu topraklar.

İmran Ovası, buradan kuzeye doğru, Kazakistan'ın "bakir toprakları"na kadar uzanıyor. Karakum'un güneydoğusundan itibaren bodur ağaççıklar biçiminde başlayan "orman", burada yerini enikonu sık ve yoğun otlarla kaplı bir bozkıra bırakıyor. Bu otlaklardan hemen sonra da *çelini*, yani daha nemli olan kara topraklar başlıyor: Bir tepsi gibi dümdüz olan bu topraklarda, bir zamanlar Kuzey Kazaklarının otlakları olan bu yörede, Kruşçev'den, yani yaklaşık çeyrek yüzyıldan beri göz alabildiğine tahıl tarlaları uzanıyor. *Çoban*'lar* da genellikle çevredeki dağlara doğru gerilemek zorunda kalmışlar ve daha iyi bir seçenekleri olmadığı için Kazakistan'ın merkezindeki en insansız yörelere çekilmişler ya da gerilemişler. SSCB'nin en gizli bölgelerinden biri olan Sovyet Uzay Üssü Baykonur'un yapılmasıyla, bu sürgün topraklarının insandan yalıtımı büsbütün güçlendirilmiş.

Bakir toprakların yeşil saçaklarıyla, sulanabilen bazı vadilerin oluşturduğu istisna bir yana bırakılacak olursa, çölün ve kuru bozkırların, tâ batı ve güney dağlarının yamaçlarına kadar sürüp gittiği söylenebilir. İşte vahalar mucizesi de buradan, yani Kopet Dağı, Pamir, Tiyenşan ve Altayların sınırından itibaren başlar.

Türkmen ülkesinde bu vahalar, Amu Derya'nın sularını bin kilometreden uzun bir mesafe boyunca akıtan Karakum Kanalı boyunca birer birer sıralanmaktadırlar. Koruma altındaki Akrek vadisinde hurma ağaçları bulunmaktadır. Hemen yandaki alçak tepeler üzerinde de pamuk tarlaları, mısır ve meyva bahçeleri yayılmaktadır. Yaklaşık yarım yüzyıl önce kaplanların cirit attığı bataklık araziler ise ıslah çalışmaları sonucunda tarıma kazandırılmıştır.

Özbekistan'daki "Kokand" ülkesinden de sözetmek gerekir; Tacik- Özbek becerikliliğinin yarattığı harika bir topraktır bu: Uçsuz bucaksız pamuk tarlalarının, bağların, kamışlıkların ve nar bahçeleriyle karpuz tarlalarının hemen yanında uzanıp gider. Fergana, toprağına son derece bağlı ve çok yoğun bir kırsal halkın geleneksel uğraşları arasında yer alan arıcılık ve ipekböcekçiliği de yaygın biçimde görülmektedir.

Kazakistan ve Kırgızistan'daki Alma-Ata ve Frunze yöreleri de ayrı bir Fergana gibidir; İli vadisi ve Issık-Kul kıyıları da dikkati çekmektedir.

Yöreleri çevreleyen dağlara gelindiğinde çok tipik ve Alpleri andıran görüntüler birbirini izler. Çok geniş ve buzlu bir göl olan Issık-Kul kıyılarında arpa ve haşhaş tarımı yapılmaktadır. Kozalaklı ağaçlar ve ceviz ormanlarıyla çevrili bol otlu yamaçlarda ünlü Kırgız kısraklarının sürüleri *tabun*'lar otlamaktadır. Tiyenşanlara yönelip saplanan geniş İli vadisinin her iki yamacında, ta Çin topraklarına kadar pancar ve buğday tarlaları uzanıp gider. Burada *barhan*'lar, tuhaf kum tepecikleri arasında gezinen kurak rüzgar, bir org müziği gibi sesler çıkarmaktadır. Daha yükseklerde, Çin sınırına doğru otlaklar başlar ve bunları sulayan küçük akarsular boyunca *ondatra* (1) denilen kürkü çok ünlü ve aranan hayvanların yetiştirildikleri çiftlikler vardır.

Sinkiang ya da Çin Türkistanı

Tiyenşan'ın ve Cungar Alatausunun öbür yanında Sovyet Türkistanına kıyasla

* Ana metinde Türkçe.

(1) Kürkü değerli bir kemirgen.

kontrastları çok daha çarpıcı ve otlakları çok daha verimsiz olan Sinkiang başlar. Bu nedenle de, bu bölgede vahalar çok daha büyük bir önem kazanır.

Büyük istilaların geçiş koridoru olan Turfan çöküntüsü, deniz düzeyinin 154 metre altında olup Cungarya'nın kapısıdır ve çorak Taklamakan Çölü'yle Lob Nor'un tuzlu topraklarına açılır; Çin Halk Cumhuriyeti'nin nükleer uzay araştırma merkezi burada bulunur. Hemen arkasından Gobi Çölü, ya da taş ve kumluk uçsuz bucaksız bir alan başlar. Buralar dünyanın okyanus etkilerinden en uzak topraklarıdır, kıta iklimi en yoğun biçimde bu noktada görülür.

Burada acımasız bir kuraklık hüküm sürer. 1957-1958 yıllarında bu yörede Çinliler için çalışan Rus coğrafyacı Petrov şöyle yazıyor: "Şimdi Orta Asya haritasına bakarken, belleğimin gözüyle, düzensiz dağılmış alçak dağ ve tepe dorukları ile kayalık yükseltiler, düzensiz dalgalar ve sonsuz kum denizleri, cayır cayır yanan kaya ve mıcır çölleri, güneşin kör edici ışığı altında parıldayan beyaz mika kayaları ve tuzlu göllerin mavi-beyaz düz çanaklarını görüyorum. Pek ender bazı akarsu vadilerinin çizdiği koyu yeşil renkli bantlar, en ufak bir bitkinin bile bulunmadığı kirli sarı ya da ateş kırmızısı çölleşmiş düzlüklerle olağanüstü çarpıcı bir kontrast oluşturuyordu."

Bu kurak çanakları çeviren dağlar öylesine yüksektir ki, (zaman zaman 7 000 metrenin üstünde) tüm nemi toplar ve üzerlerindeki buzullardan (1) çöle doğru olağanüstü büyüklükte seller akıtırlar. Yataklarını bezeyen kavakların arasında akıtkları kanalı günden güne değiştiren sel akıntıları, çıplak kayaları açıkta bırakarak toprakları oradan oraya taşıyıp dururlar. Ne var ki, her nerede işlenebilir bir parça toprak birikmişse, Uygur köylüsü hemen orayı sulayacak suyu getirmek için dağlara yönelip kilometrelerce kanallar ve yeraltı akaçları hazırlayacaktır. Özellikle bu yeraltı akaçları (2) buharlaşmaya karşı suyu koruyarak olabildiğince çok bahçe ve sazlığı sulayabilmektedir. Artık hemen hemen tümüyle yerleşik düzene geçmiş olan Han çiftçisi de kuraklığa ayak uydurmayı becermiş, tepe yamaçlarında büyük su sarnıçları kazıp hazırlayarak günümüzde ekin türlerini çoğaltmayı başarmıştır. Bu uygulama özellikle Tiyenşanlar'ın doğusunda ve kuzeyinde çok iyi sulanmış yemyeşil vadicikler biçiminde görünür ve Moğol topraklarının Urumçi ve Turfan yakınlarındaki olağanüstü güzel vahalarını andırır.

İmparatorluklar Beşiği'nin hemen hemen tam ortasını oluşturan Sinkiang, bir geçiş bölgesi olarak Moğolistan'ın çorak ve düz bozkırlarını, Tacik ya da Afgan dağlarının sarp manzaralarından farklılaştırır.

Moğol Ülkesi

Kazak, Kırgız, Moğol ve Oyrat göçebelerinin katettikleri Cungarya Platosu üzerinden, Sinkiang'ın kuzeyinden girilebilen Moğolistan, genellikle aynı yüksekliklerde-

(1) Çin-Sovyet sınırı üzerinde, Tiyenşanlar'daki İnilçek buzulu 85 kilometrelik uzunluğuyla dünyadaki en büyük buzuldur.

(2) İran'da *(kanat)* ve Türkmenistan'da *(kıyariz)* da, Özbekistan'ın güneyinde olduğu gibi *karez*'ler görülür (yeraltı su akaçları).

ki dağlarla çevrili uçsuz bucaksız bir plato görünümündedir. Batıda ve kuzeybatıda Altay ve Sayan dağları, kuzeyde Yablonovoy ve doğuda Büyük Singan dağları sayılabilir. Güneyde yarı çöllük Gobi ile çevrelenmiş olan Moğol ülkesi, Yukarı Asya'da, Sibirya ormanları ile bozkırın birleşim noktasında özgün özelliklere sahip bir coğrafi bütünlüktür.

Tayga, kuzeyindeki dağ çemberini en dayanıklı türlerle kaplamıştır: Karaçam, soğuk yamaçları sever; sarıçam ise güneyde görülür; kayın ve sedirler nemli yamaçları kaplarlar, böylelikle ormanın rengi, yükseklerden alçaklara doğru inildikçe açılır. Vadilerin derinliklerinde, akarsuların yataklarında kavaklar ve söğütler görülür. Otlaklar, ağaç doruklarının arasındaki düzlüklerden başlar, güneye doğru giderek artarak tekdüze sonsuzluklarda bir bozkır biçiminde sürüp gider ve Çin, Cunyarya'nın kapıları ve Ordos kıvrımına yaklaşırken, yerini yavaş yavaş yarı çöllere bırakarak yok olurlar.

Moğol ülkesinin hayvan varlığı olağanüstü zengindir. Bozkırın kuzeyindeki ormanlık bölge, değişik türlerden geyikler, yabandomuzu ve kürklü hayvanlar yöresidir. Burada ayı, kar vaşağı ve Sibirya kaplanı da görülür. Çorak bozkır ve Gobi Çölü ise, çok ender türleri barındırmaktadır: Prjvalsky atı, eşekler ve yabani develer gibi. Kurt ise, her yanda bol bol vardır.

Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nde büyük bir çoğunluğu oluşturan Moğol halkı, Çinli egemenliğindeki İç Moğolistan'da (1) ve 300 yıl önce Ruslar tarafından güçlükle fethedilen Buryat ülkesinde (2) azınlığa düşmüştür. Bu evrim, anayurdu üzerinde egemen olan bir halkın bunun dışında nasıl gerilediğini simgesel biçimde gösteren bir örnektir. Bugün Moğollar açık bir dinamizm göstermektedirler. Ülkelerine uygun olan tek yaşam biçiminin, göçebeliğin çevresinde toplaşmış olarak belli bir özerklik içerisinde, kuşkusuz yapay da olsa bağımsızlıklarını ve Birleşmiş Milletler'deki iskemlelerini koruyarak, İmparatorluklar Beşiği'nin belkemiğini oluşturan dağlık bölgedeki halkların bölünmüşlükleri ve bağımlılıkları gözönünde bulundurulduğunda hiç de azımsanamayacak kozları ellerinde bulundurdukları açıkça görülmektedir.

İmparatorluklar Beşiği'nin belkemiği

Tacik Taşkurgan Sian'ı (3) Taklamakan'ın batı ucunda, Himalayalar'ın hemen kuzeyindeki Karakurum, Pamir ve Hindukuşların hemen yanında Çin topraklarının kabul salonu gibidir. Buradan aşağıya doğru dağların arasında İmparatorluklar Beşiği'nin son bağımsızlık harabeleri vardır: Afganistan. Geriye ne kaldığı ve can çekişmenin ne kadar uzun ve güç olduğu bilinmektedir. Gerilla mücadelesinin sürüp gitmesi ve umulandan daha güçlü direniş koyması, hiç kuşkusuz bu yörede sert karakterli ve bağnaz halkların varlığıyla açıklanabilir. Ama bu olgu, aynı zamanda yeryüzü şekillerinin olağanüstü zenginliği, çeşitliliği ve karmaşıklığı ile de birlikte düşünülmelidir. Hepsinden önce Çin Halk Cumhuriyeti, SSCB ve Pakistan arasında daracık uza-

(1) Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin güneyinde.
(2) Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin kuzeyinde.
(3) İl karşılığı olan Çin yönetsel bölümü.

nan Afgan "parmağı"nı (1), yani stratejik Pamir yüksek platosunu ele alalım. Olağandışı boyutlarda dev buzullarla kaplı -Himalaya'dakilerle birlikte dünyanın en geniş, en büyük buzulları- olan bu plato, SSCB ve Çin'e doğru Tiyenşanlarla, Hindistan'a doğru Karakurumla, Afganistan'a doğru da Hindukuşlarla uzanmaktadır.

İlk bakışta hemen yakınlardaki çöller ile yüksek dağlar arasındaki çelişki çok çarpıcıdır. İlkbaharda uçaktan bakıldığı zaman, dağlık alanlar bir yaşamsızlık okyanusuna serpişmiş yeşillik takımadalar gibi görülürler. Ne var ki, aslında o yükseklikten, bu bölgelerdeki, özellikle de dağların çok daha kurak olan güney yamaçlarındaki yeşillik örtüsü, çok daha yoğun ve zengin olan Alp dağlarındaki yeşilliklerle kıyaslanabilecek gibi değildir.

Bir kere, bitki örtüsü çok daha yüksekte oluşmaya başlıyor: Çöl, yerini gri bozkıra ancak 1 500 ile 2 000 metrede bırakıyor. 2 000 ve 3 000 metreler arasında genellikle çalılar ve zaman zaman da *arçıça* denilen bir tür bodur ardıçlara rastlanıyor. Avrupa dağlarındakine kıyasla çok daha seyrek olan dağ otlakları 3 000 ile 4 200 metreler arasında yer alıyor. Sürekli kar sınırı ise, genellikle, ancak Avrupa'nın en yüksek dağı olan Mont Blanc'ın düzeyinde başlıyor.

Orman ancak çok küçük bir yüzeyi kaplayabiliyor: Sovyet Tacikistanı'nda ormanlık alanlar, tüm arazinin ancak %5'i kadar! Aslında orman örtüsü, ancak daha nemli olan kuzey yamaçlarda ya da ağaçların yaşamasına olanak veren belli bir bakımın görüldüğü tarıma açılabilmiş ovaların yanındaki yamaçlarda görülebilmektedir. Kırgızistan'daki ceviz ormanları, Tacikistan'daki fıstık ağaçları ve *arçıça* denilen ve hemen her yerde görülen bodur ağaççıklar, Tiyenşanlara gelindiğinde yavaş yavaş yerlerini buraya özgü bir köknar türüne bırakırlar. Çok ince gövdeli ve çok uzun boylu olan bu tür, süreklilik göstermeyen kümeler halinde 1 800 ile 3 200 metreler arasında yer alır. Karaçam, akçaağaç ve kayın ise istisnadır.

Orta Asya'daki dağlar, Avrupa'dakilere kıyasla olağanüstü yoksuldurlar (2). İster iklimlerin ihaneti diyelim, ister ıssızlığın burukluğu sayalım, bu olgu yörede yaşamın nasıl amansızca güç olduğunu vurgulayan, bozkır ile çöl arasında bir sentez gibi ortaya çıkmaktadır. Eğer bazı halklar hâlâ kar vaşaklarıyla kurtların cirit attığı bu yüksek topraklarda yaşamlarını sürdürebildilerse, bu onların çok güç koşullar altında yaşamaya alışık olduklarını göstermekten öte, ulaşılması çok güç bu toprakların onlara belli bir güvenlik sağlamasından dolayıdır (3). Derin ve dar vadiler, ancak bitip tükenmek bilmez patika tırmanışlarıyla geçilebilen yüksek platolar, tümüyle çöl özellikleri gösteren vadi labirentleri, ama tüm bu karmaşık yüzey üzerine serpişmiş su kaynaklarının yanında insanlara ve sürülere yaşam olanağı sağlayan yeraltı barınakları ve tek tük ekilebilmiş alanlar, dün Kırgız ve Tacik isyancılarına olduğu gibi, bugün de Afgan gerillalarına yaşam alanları oluşturmaktadırlar.

Afganistan'ın Paştunları, Nuristanlıları, Belucileri; SSCB'nin Tacikleri ve Gorno-Badahşan halkları, Çin'in Sarıkola Tacikleri, İmparatorluklar Beşiği'nin batı yayı-

(1) Rusya ve Pakistan arasındaki bir noktada, genişliği yalnızca 12 kilometredir.

(2) Ne var ki, adeta bir mucize eseri olarak tatlısu göllerinin bulunduğu vadilerin yakınlarındaki dağlar, yemiş ve meyve ağaçlarıyla, bağlarla alabildiğine zengin bir bitki örtüsüne de sahip olabiliyorlar.

(3) Bu konuda, özellikle Tacikistan'ın kayıp bir vadisinde yaşayan 2 500 kadar Yagnobtsis için söylenebilir; bunların diyalekti Sogdian uygarlığının son kalıntısıdır.

nın Afgan-İran kökenli halklarını oluştururlar. Bunlara Orta Afganistan'ın Moğol kökenli Hazarlarıyla 200 yıl önce Güney Sibirya Rusları tarafından yerlerinden yurtlarından edildiklerinde Tiyenşanlara sığınan Kırgız Türklerini de eklemek gerekir. Burada, dağda tarım yapmanın ve göçebe yaşamının güçlükleriyle sertleşmiş yiğit halklar vardır: Sırtı duvara dayanmış, alabildiğine yoksul vadilerinin kapanına sıkışmış ve her zaman kendilerine kalmış tek varlıkları olan bir tutam özgürlük uğruna savaşmış halklar.

Daha kuzeyde, Altaylar'da ve Sayan dağlarında, aynı kavga başka küçük Türk halkları tarafından verilmiştir. Bunun tek istisnası, Tuva yöresinin tarım, orman ve yeraltı kaynaklarının çekiciliğine kapılarak buradaki ezici Slav çoğunluğu içinde eriyen Tuvalılardır (Tuva yerlileri) (1).

Aslında Altay ve Sayan masifleri, çevrelerindeki ıssız topraklar kadar az sömürülmüş, kocaman ve ayrıcalıklı bir ada gibidirler. Bu yöreyi yalnızca kuzeybatıdaki son derece gelişmiş olan Kuznetsk ve Novosibirsk sanayi bölgeleri Urallara ve Sovyet ekonomisine bağlamaktadır. Bu yöreye arkamızı dönüp görkemli Obi ya da Yenisey vadilerini izleyerek Kemerovo ya da Abakan bozkırlarına dalacak olursak, sık, yüksek, dik dorukları ve buzullarıyla Alpleri anımsatan dağlık yörelere varırız.

Yörenin kuzeyini belirleyen bu yay üzerinde, yaşam olanaklarını nemli ortamın sağladığı sık köknar, titrek kavak, sedir ve karaçam ormanları; yüksek platolara kadar uzanacak olan çok sık ve boylu (iki metreden uzun) otlaklarda Türk atlılarının küçük ve uzun tüylü Kırgız atları üzerinde gözden kayboldukları, keçi ve koyun sürülerini otlattıkları çayırlara açılmaktadır. Altay'ların yoğun ormanlarla bezenmiş bozkırları, Sayan'larda, hayvan varlığı açısından Sibirya ormanlarını aratmayacak zenginlikte bir ortama dönüşür: Ren geyikleri, geyikler, kurtlar, gümüş tilkiler, kar vaşakları ve kürkü değerli diğer hayvanlar çok bol miktarda görülür. Gerek Rus, gerek Moğol yanında, çok iyi donanımlı orman içi barınaklarıyla desteklenen avcı takımları, yörede toplama ve avcılık ekonomisiyle geçinen halkları (Moğol Oyratları ve Kamniganis Tunguzları) yerlerinden ederek adeta egemenliklerini kurmuşlardır. Seviye yükselip bitki örtüsü biçimini dağ tundralarına bıraktıkça, Altay manzaralarına Tibet'i ve Sibirya'yı anımsatan bir hava veren yak öküzü ve ren geyiği sürüleri görülmektedir.

Sayan dağlarıyla Tannu-Ula zinciri arasına sıkışmış olan Tuva çanağı ya da Yenisey yüksek vadisi, Asya'nın kalbinde yer alıp tüm yüksek topraklara iyi bir örnek oluşturur (2). Eni 150 ile 450 kilometre arasında değişip, uzunluğu 700 kilometreyi bulan geniş Tuva vadisi, kimi zaman kenarlarındaki yüksek karlı dağlarla, derin ormanlarla, yüksek çalılarla ve orta bölümlerinde gri bozkırlarla, yarı çöl yörelerle ve aynı zamanda sulama tarımı yapılan alanlar ve bol balıklı göllerle ayırdedilmektedir.

Yüksek otlaklardaki ren geyiği ve yak öküzü sürüleri, yamaçlardan aşağıya doğru indikçe yerlerini keçi, at ve sığır sürülerine, bozkıra inildiğinde ise koyunlara ve develere bırakırlar. Rus Altay'larına kıyasla daha az engebeli, daha bol otlu ve daha kurak olan Moğol Altayları'nda bu olağanüstü zengin hayvancılığın yapıldığı alan da-

(1) Çorlar, Oyratlar, Hokaslar, ve özellikle Tuvalılar (Tuva yerlileri), 8 milyon Slava (Kemerovo, Barnaul, Krasnoyarsk ve Tuva Özerk Cumhuriyeti) karşı yalnızca 313 000 kişidirler.

(2) Tuva Özerk Cumhuriyeti'nin başkenti Kızıl'ın hemen yakınlarındaki bir anıt, Asya'nın merkezini işaretlemektedir.

ha büyüktür ve çok uzun zamandan beri bu işi göçebe ve savaşçı halklar yürütegelmiştir. Üretimin ve verimliliğin yüksek olduğu yıllar birbirini izlediğinde sayıca ve at varlığı açısından artarak zenginleşen bu halklar, çevrelerine doğru önüne geçilemez istilalar yürütmüşlerdir: Çinliler için Siongnular, Batılılar için Hunlar, Türkler, Moğollar, Nüzhenler (1) Altaylar'dan ya da eteklerindeki topraklardan yola çıkıp büyük fetihlerde bulunmuş halklardan bazılarıdır.

Tarihin farklılaştırdığı bu halklar arasında çok uzun bir komşuluk ve göçerlik esasına dayanan benzer yaşam biçimi sonucunda neredeyse bir akrabalık, kaynaşma meydana gelmiştir. Böylelikle, bir zamanlar İli vadisini ve tanrısal imparatorluk topraklarını koruyan Mançu askerlerinin soyundan gelen Kazak Türkleri, Moğol Oyratları ve Sibolar, Cungarya ve çevresindeki topraklarda hep birlikte yaşamaktadırlar. Moğolistan'da bile 1 400 000 Moğolun yanısıra 90 bin Kazak ve diğer boylardan Türk (2) ve 3 bin kadar da Kamniganis Tunguzu yaşamaktadır. Moğollar, Mançular ve Tunguzlar arasındaki bu birlikte yaşama olgusunu İmparatorluklar Beşiği'nin doğu bölgelerinde de gözlemlemek olanaklıdır.

Doğu

Mançurya'nın güneybatı yarısı, kuraklığı ve tekdüzeliği ile Çin topraklarının devamı gibidir. Ama bu geniş bütünün Şanbayşan'ları ("Uzun Beyaz Dağlar"), Amur ve Ussuri vadilerini de kapsayan kuzeydoğu kesimi, Sibirya'yı andıran çok renkli ve değişken görüntüler sergilemektedir.

Hiçbir yerde ufuk çizgisini kesen yüksek dağ zirveleri görünmez. Yükseklikler pek ender olarak bin metreyi geçer. Dağ diye adlandırmamızın bile güç olduğu yükseklikler, hemen hemen her yerde yumuşak kıvrımlar biçiminde uzanır. Yüzyıllar boyunca çobanlar ve Han köylüleri tarafından acımasızca kesime uğratılan büyük Mançu vadisinin ormanları bugün ancak yüksek kesimlerde kalabilmişlerdir. Rus topraklarında kalan kısımda yürütülen orman kesimi, kentlerin varoşlarına, ana su yollarının kavşaklarına ve Transsibirya Demiryolu'nun kıyılarına kadar gelmiştir. Daha güneyde ise, Vladivostok'a ve Nakotka'ya gelmeden önce, Avrupa'yı anımsatan bir iklim ve manzaralar görülür.

Ussuri taygası, yabani asmaların ve sarmaşıkların karışık türden ağaçlara sarıldığı geçit vermez ölçüde yoğun ve el değmemiş bir orman görüntüsündedir. Ussuri yöresinde hemen tümüyle ıssız olan orman, Sikota Alin doruklarını aşıp denize inen yamaçlara ulaştığında birden güzelleşir ve yer yer yerleşim alanlarıyla bezenir. Ormanın özellikle kozalaklılardan oluşan bölümlerinde pek sık görülen açmalarda genellikle hayli geç gelen ilkbaharda yabani çiçeklerle bezenmiş yemyeşil çayırlar, çimenler görülür: Her yanda rengarenk boru çiçekleri, çan çiçekleri, orkideler, müğeler ve hercai menekşeler vardır. Pasifik sahilleri çok uzun sürelerle yoğun sis bulutları içinde kalır. Dümdüz ve yalıyar biçiminde uzanan kıyı, yer yer haliçlerle kesilmiştir. Denizci olarak bu kıyılara ilk kez gelen Rus kolonları, bu haliçlere yerleşmiş, giderek

(1) 1635 yılından itibaren Mançu adını alan Cürşe kabilelerinin güncel Çincedeki adlandırılışıdır.
(2) En eski Türk kayıtları Moğolistan'da bulunmuştur. Bunlar M.S. VIII. yüzyıla tarihlenmektedir.

toprakları derinlemesine keşfetikçe kaplan, yaban domuzu ve alageyik avcılarına dönüşmüşlerdir. XIX. yüzyıldan itibaren Koreliler ve Çinliler de Ussuri ormanlarında serüven arıyorlardı. Küçük topluluklar halinde yerleşip orman içi açmalarının verimli topraklarında has buğday, mısır, kara buğday, yulaf, haşhaş ve her tür sebze yetiştiriyorlardı. Bu faaliyetlerin yanısıra, ginseng (1) ya da genç geyiklerin boynuzlarını (2) aramak gibi daha kârlı işlerle de uğraşıyorlardı. Çok sert geçen kışlar, samur, kurt ya da tilki gibi kürk hayvanlarının avlarını verimli kılmaktaydı. Bu eski deniz kıyısı taşra ilinin güney bölümlerinde Ussuri'nin yerlileri olan Udegeler, Çinli tefeciler tarafından ağır biçimde sömürülmekteydiler; son derece dayanılmaz olan borçlar ve faizleri, Rus Devrimi'ne kadar sürüp gitmişti.

İrtifa ya da yamaçların yönelişleri, kimi zaman sedir, köknar gibi donuk ve mat renkli ormanlık alanlar, kimi zaman ise ıhlamur, söğüt ve meşe gibi daha değişken ağaçlıklar oluşmasına yol açmıştır. Ama hemen hemen her yanda, ağaçsız vadiler ile yükseltili alanlar arasında karışık ormanların, kozalaklı ağaçlarla kaymların bulunduğu tepeler görülebilmektedir.

Pasifik'ten gelen nemli rüzgarlar, bu yörelere büyük miktarda yağmur ve kar indirirler; bunun sonucunda Ussuri ile Amur'un birleştikleri yerdeki Hanka Gölü gibi geniş bataklık alanlar oluşmaktadır. Harbin'in batısındaki Nonni vadisi de böyle pek çok bataklık gölcüklerle doludur. Bu bölgede uzun süreden beri ağaçlar yerlerini seyrek ve zayıf çalılara bırakarak ortadan kaybolmuşlardır; bunların yerini de giderek otlaklar ve zambak, nilüfer ve su kestanesi gibi sulu alan bitkileri almaktadır. Göçmen kuşlar cennetidir buraları; inanılamayacak kadar çok ördek ve kaz bulunur.

Dondurucu soğuklarla geçen kış mevsimi herşeyi uzun süreli ve yoğun bir buzla kaplar. Donmuş ırmaklar üzerinden Çin ve Rus topraklarına gidiş-geliş kolay ve mümkündür. İlkbahar geldiğinde sık sık sel olayları görülür. Suyla kaplı vadilerde ırmağın ana yatağı her zaman ayırdedilemez; akarsular pek çok değişik akaçtan akıp giderlerken arada Ruslar tarafından Rielkas diye adlandırılan sabit adacıklar oluştururlar. Hızlı akış durulup da ırmak olağan yolunu bulduğunda bazen bu adacıkların farklılaştığı ya da birbirleriyle birleştikleri görülür ki, o zaman başlangıçtaki sınırların farkedilmesi neredeyse olanaksızlaşır. Amur ve Ussuri, Argun ve Hanka gölleri için sözkonusu olan bu çatışma nedenleri, 1969 Çin-Sovyet karşılıklı meydan okumalarından önce zaman zaman büyük ve kanlı çatışmalara neden olmuştur.

Orman ya da ormana komşu alanlarla, balık dolu akarsuların kıyıları, çok uzun zamandan buyana Sibirya ırklarından gelen küçük avcı, kapancı ya da balıkçı topluluklarıyla meskundu. Ormanın kesimlerle gerilemesi ve yerleşik toplulukların giderek artışı, bu insanları giderek daha gerilerdeki ormanlık alanların içine doğru itti. Ormandan kolayca tarla açarak bu çok zengin toprakları değerlendiren Ruslar ve Çinliler, birbirlerini izleyerek en sonunda Uzak Doğu'nun büyük nehirlerinin kıyılarında karşı karşıya geldiler.

Bizi çöllerden taygaya ve vahalardan bozkıra getiren bu genel bakışın sonunda bu kadar zengin, çeşitli ve değişik görüntüler varken, İmparatorluklar Beşiği'nin derin birlikteliğinin anlamının ne olduğu sorulabilir.

---

(1) İlaç yapımında kullanılan yabani bir bitki.
(2) Çin'de çok değerli sayılan bir ilacın hammaddesi.

İşte bir yandan çelişkiler ve sanatsal zenginlikler, öte yandan alabildiğine zengin ve değişken bir insan varlığıyla biçimlenen bu dünya köşesini benzersiz kılan özellikler, izleyen sayfaların konusu olacaktır.

Çelişkiler ülkesi

Rus kaşif Kuznetsov, "Orta Asya'yı gezen herhangi birine ayrıntıların dışında aklında ne kaldığını soracak olursanız, size 'çelişkiler' diyecektir", diye yazıyor. Gerçekten de çelişkiler, herşeyde ve heryerdedir (1).

"Rüzgarın Sopası" *(fengku)* ve "Ateş Ülkesi" *(huoju)* diye de adlandırılan Turfan yöresi, tek başına İmparatorluklar Beşiği'nin diğer bölgelerinde de görülen çelişkilerin çok etkileyici bir örneklemi gibidir. En yüksek tepesi Bogdoşan'ın 5 445 metreyi bulan yüksekliklerindeki sürekli karlar ile, Turfan çöküntü bölgesinin en alçak noktası olan deniz düzeyinin 154 metre altındaki Aydıngöl ve burada yılın pekçok ayı boyunca sürüp giden dayanılmaz sıcaklık arasındaki çelişki, bu konuda bir fikir verebilir. Aynı şey, bir yeşillik ve serinlik mucizesi olan Turfan vahası ile onu çevreleyen ve sekiz ile on kuvvetinde rüzgarların gezindiği mıcır ve kum çölleri için de söylenebilir.

Daha güneydeki Kunlun zinciri üzerindeki çöllere özgü tuz kumulları, hemen süregen buzul ve karlarla yanyanadır. Taklamakan Çölü'nün özgün görüntüsü olan çok geniş, biteviye ve tekdüze düzlüklerin doğusunda, Kumtag yöresindeki rüzgar yataklarında dünyanın en yüksek kumulları görülür: Yükseklikleri zaman zaman 450-480 metreyi bulur.

Kuzey bölgeleri de çelişkilerle doludur. Tüm buzlu kış boyunca bembeyaz ya da gri bir renk alan Moğol bozkırları, yaz yaklaşınca rengarenk binlerce çiçekle örtülür. Ne var ki, yumuşak geçeceği umulan bu mevsimde gelen ani ve olağanüstü şiddetli kar fırtınaları zaman zaman binlerce hayvanı telef edebilmekte, hatta çobanlarını bile canlarından edebilmektedir.

Karşıtlıklar ve çelişkiler yalnızca iklimin sonuçlarında görülmekle kalmaz, birbirinden çok farklı alışkanlıklara ve geleneklere sahip yerleşik ya da göçebe halkların, kendilerine özgü uygarlıklarının çizgilerini çok açık biçimde koruyarak birarada yaşamalarında da karşımıza çıkar. Bu çok hassas dengeler ve etnik ya da dinsel farklılıklar, zorba iktidarlar ve beceriksiz hükümetler için alabildiğine zengin çatışma konuları anlamına gelir; ne yazık ki, bu yörenin tarihi dün olduğu gibi bugün de bu konuda sayılamayacak kadar çok örnekle doludur.

Bu doğal çelişkilere iki büyük devlet uygarlığının, Ruslarla Çinlilerin karşı karşıya gelmelerinden doğan özel karşıtlıklar da eklenmiştir. Sınır garları olan Manjuli ve Zabaykalsk'tan, Çin'den SSCB'ye geçen yolcular, bu iki dünya arasındaki çatışmayı çok açık biçimde görürler. Orada, yumuşak yeryüzü kıvrımlarıyla uzanıp giden Moğol bozkırının doğal çerçevesi içerisinde, Asya ve Doğu Avrupa karşılaşırlar. Çin Garı, Hebei'den Yunnan'a, Jeciang'dan Siçuan'a, tüm Çin garlarında olduğu gibi, aynı tempo

(1) N. A. GVOZDETSKY, *Soviet geographical explorations and discoveries*, Moskova éd. du Progrès, 1974.

ve aynı şarkılarla, aynı portrelerin ve afişlerin altında salınıp gitmektedir. Birkaç yüz metre daha kuzeyde, dört sıra dikenli tellerin öbür tarafında ise, hemen yanında yüksek gözlem kuleleriyle Rus Garı bulunmaktadır. Görüntüdeki herşey, bize Avrupa'nın sınırlarını buralara kadar uzattığı izlenimini verir: Sarışın sınır bekçileri ya da işçiler, saçlarını budalaca biçimlerde taramış çenebaz kadınlar, Urallar'dan Karelya'ya kadar her yerde binlerce örneğini gördüğümüz bir mimari anlayışıyla inşa edilmiş yönetsel binalar...

Ama hepsi bu kadar da değil! Bu yeni ve değerli topraklara daha iyi sahip çıkmak için sınırın her iki yanına serpiştirilmiş koruganların ötesinde, her iki yanın olguya ekonomik açıdan bakışı da karşıtlıklarla doludur. Bir yanda yığınsal yerleşimler varken, öbür yanda küçük yerleşimler görülür. Çin tarafında tarımın ağır bastığı, makinalaşmanın henüz pek zayıf kaldığı, konutların kerpiçten ya da az pişmiş tuğlalardan yapıldığı ve böylelikle toprak rengiyle uyumlu olduğu görülür. SSCB'de ise, öncelik yeraltı maden araştırmalarındadır, parçaları sanayileşmiş iç bölgelerden trenlerle gelmiş olan prefabrike pekçok bina görülür; makinalar ve taşıt araçları göreceli olarak defalarca daha fazladır. Sonuç olarak bunlar, ister geçmiş, ister çağdaş tarihten çıkmış olsunlar, birbirleriyle çelişmeye, rekabet etmeye yönelmiş imparatorlukların uç sınırlarıdır.

Hayvan heykelcikleri sanatı ve İpek Yolu

Yüzyıllar boyunca değişik biçimlerde gerçek bir "altın nehri", döküm ustası sanatçılara hayvan heykelcikleri sanatının olağanüstü güzellikte yapıtlarını üretmeleri için gereken hammaddeyi Altaylara akıttı, durdu. İsa'dan önceki birinci bin yıl boyunca çok geniş bir uygarlık, Güney Rusya'dan Sarı Irmağa kadar olan bozkırlar boyunca yayılıyordu. Ovalardan ve ormanlardan fırlayan, yarı-çölleri soluk almadan geçen efsanevi hayvanlar, belki de gerçek yaşamda karşılaşılanlara çok benzedikleri için insanoğlunun düşlerinde bir takıntı haline gelerek, gerek barışçı araçlarda, gerekse savaş aletlerinde, eritilmiş ya da yontulmuş olarak kadınların mücevherlerinde ya da savaşçıların süslerinde boy gösterdiler. Sovyet arkeologlarının birbirinden değerli incelemeler yaptıkları hayvan heykelcikleri sanatının hazineleri, Minussinsk'ten Ordos kemerine kadar uzanan çok geniş bir alanda mezar hırsızlarının kazmaları altında ortaya çıktılar. Dizginlenemez tutkularından biri de koleksiyonculuk olan Büyük Petro, XVIII. yüzyıldaki *bugrovişçis*'lerin koruyuculuğuna soyundu. Genellikle bu buluntuları, özellikle İrşin Irmağı kıyılarında yerleşmiş olup bu tehlikeli mesleğe soyunan Rus köylülerine borçluyuz. O dönemde henüz Çar iktidarının boyunduruğu altına girmemiş olan Kazak ve Kalmuk ülkeleri, uğruların akınlarına sahne oluyordu. Bu erken dönem Slav maceraperestleri, çeteler kurarak kentleri yağmalıyor, ancak kutsal saydıkları değerlerin yağmalanmasından ve acımasızca tahrip edilmesinden usanç getiren göçebelerin intikam saldırılarına da yol açıyorlardı. Slav uğrular, ele geçirdikleri hazinelerin altın ya da gümüş olmasına bakmıyorlardı: Çanaklar, idol heykelcikler, kolyeler, bilezikler, kemer tokaları ve diğer süs plakaları. Sonuç olarak, Rusların Asya'nın

kalbine doğru ilerlemeleri, mezar tümseklerini kazarak oralardaki hazineleri ele geçirme sanatını bilen bu uğruların da ilerlemeleri anlamına geldi. Bugün bile, bu benzersiz hazinelere ait parçalardan pekçok örneği Avrupa'nın ve Amerika'nın müzelerinde görmek mümkündür. Çok daha doğuda, Sarı Irmak kıyılarında, Çinliler de iki dünya savaşı arasında Ordos bronzları için aynı şeyi, fakat çok daha az zahmetle yapmışlardır.

Bugün hâlâ bozkır halklarının hayvan heykelcikleri sanatındaki zenginlikleri incelendiğinde uzmanlar ve arkeologlar şaşkına dönmekte, çoğu kez belli temaların çıkış noktaları ya da bu sanatın çevrede yeralmış büyük uygarlıklara, yani Pers, Mısır, Çin ya da Yunan uygarlıklarına kıyasla daha önce mi, sonra mı olduğu konusunda tam bir anlaşmaya varamamaktadırlar. Ne var ki birşey kesindir: Bu çok büyük kıtasal bütün içerisinde, en eski çağlardan beri halkların birbirlerini yerlerinden-yurtlarından ederek yürüttükleri saldırılar ve istilalar, pek çok karşılıklı değişimi ve alıntı kolaylığını da beraberinde getirmiştir. Boyunduruk altına alınan halkların sanatçıları -genellikle çok daha görkemli görünüp çabuk çöken göçebe uygarlıkları karşısında yerleşik halkların sanatçıları- fatihlerin eşyalarını ya da inanç gereçlerini süslemeye koyulmak için ellerinden geleni yapıyorlardı. Doğu Sibirya'da bulunan haç desenli at koşum takımı kafesleri, Şang Hanedanı (M.Ö. 1766-1112) mezar buluntularında da görülmüştü. Minussinsk yöresinin bronz kazanları, Çin'de görülen ilk örnekleri çağrıştırıyordu.

Daha sonraki yüzyıllarda, tüm Çin imparatorluk tarihi (M.Ö. 221-M.S.1912) boyunca, ticaret yollarının kullanımı ya da fetihlerle mal ve ganimet edinimi yollarıyla ve elbette Orta Asya'nın göçebe halklarının batıya doğru yer değiştirmeleri sırasında, Batı ile arasındaki bu süregen kültür değişimi aralıksız sürüp gitmiştir. Tarihçi Pline, kayısı ve şeftali ağaçlarının anavatanının Çin olduğunu, batıya Ermenistan'dan geldiğini ileri sürmektedir. Selahattin Eyyûbi, Şam sultanına porselen armağan ettiğinde, bunun Çin kökenli olduğunu söylemişti. Ne var ki, bundan az sonra Venedik'te yapılacak kopyaları, porselenin Arap kökenli olduğu söylenerek tarihe kaydedilecektir (1).

Bu bilgi ve karşılıklı etkileşim akımını sağlayan en ünlü araç İpek Yolu'dur; bu kanaldan Batıya yalnızca değerli kumaşlar, meyva ağaçları tohumları ve porselenler değil, aynı zamanda kağıt, barut, iskambil kağıtları, hatta Batıda çok aranan bir ilacın hammaddesi olan ravend otu da gitmiştir. Buna karşın, Çinliler de aynı yoldan Yunan sanatının etkilerini, cam imalatının sırlarını, üzümü ve bazı sebzeleri almışlardır. Bu alışveriş içerisinde uygarlıklar arasındaki temel farklılıklar incelendiğinde, genellikle dinsel inançların batıdan geldiği (2), buna karşın pratik gelişmelerin de çoğunlukla Uzak Doğu kökenli olduğu görülür. Nitekim Hindistan'dan Çin'e geçen Budacılık, ilginç bir biçimde Akdeniz çanağında basımcılık zanaatinin gelişip yayılmasını kolaylaştırmıştır.(3)

Çevre uygarlıklarının geçiş yöresi olan İmparatorluklar Beşiği, hâlâ değişik uygarlıkların birbirine karıştığı ayrıcalıklı yerleri içinde barındırmaktadır. Daha önce çe-

(1) Th. F. CARTER, *The Invention of Printing in China and its Spread Westward,* New York, Columbia University Press, 1925.

(2) Marksizm de doğuya batıdan gelmiştir...

(3) Th. F. CARTER, age.

lişkileri ve karşıtlıkları için andığımız Turfan, aynı zamanda bir karşılaşmalar kentiydi. Yüzyılımızın başında Alman gezginler grubu buraya gelmiş ve Grunwedel ile Von Le Coq tarafından yapılan keşif gezileri, tam 17 dile çevrilen çok ilginç belgeler sağlamıştır. Yörede dinsel inançların şaşırtıcı biçimde birarada yaşadıkları görülmektedir. Uygur uygarlığı doruklarında yaşarken, IX. ve X. yüzyıllarda Manişeizm sarayın resmi dini idi. Ne var ki, çoğunluğun dini olan Budacılık rahatça yayılırken, küçük bir azınlığın inancı olan Nasturi Hıristiyanlığı hoşgörüyle karşılanıyordu. İslamiyet, bu eski inançların ifade özgürlüğüne henüz izin veriyordu. (1) Yalnızca Çin kökenli pek az insan Konfüçyüsçülük inancına sahipti.

Çöller tarafından kuşatılmış ırmak vadilerinin dik yamaçlarını seçip yerleşmiş olan Sinkiang ve Gansu'daki Budacı manastırlar, insanlığın büyük bir iç huzuru ile ibadet edebilmelerine uygun barış adalarıdır. En korkunç çölleri geçmeyi sağlayacak, sayısız tehlikeyi göğüsleyip yenmeyi başaracak bir inancın ifadesi gibi dikilen doğu katedralleridir. Dunhuang Mağaraları, Orta Asya'nın diğer birçok siti gibi, değişik ve tuhaf alınyazılarının buluşma, kavuşma yeri gibidir. Burası, Budacılığın çok ünlü bir tapınağı, Hindistan'a giden hacıların ve dönüş yolundaki kutsal bildiri taşıyıcılarının soluklanma, dinlenme noktasıdır. Bu mağaralar, aynı zamanda başka birçok yolcuyu da konuk etmişlerdir: 900 yıldır uykudaki hazineyi "yeniden keşfetmeye" gelen Doğubilimi uzmanları İngiliz Stein ve Fransız Pelliot, Mogaoku dervişleri, Bolşevik Devrimi'nin önünden kaçarken bütün anakarayı boydan boya geçen Rus göçmenleri gibi. Başlangıçta birbirinden güzel duvar resimleriyle süslü olan birçok mağara, bugün duvarlarının kararmışlığıyla insanı hüzünlendirmekte ve şaşırtmaktadır. (2) Apsaras adı verilen bu freskler, insan eliyle, duman ve kurumla kaplı olarak hemen hemen kaybolmuşlardır: Türkistan tarafından gelip Pasifik'e doğru yollarını sürdüren Beyaz Rus aileleri burada mistik bir dekor altında kışlamışlardır (3).

Doğa, hemen hemen her yerde, geçmişten günümüze kalan bu sayısız ören yerinin iyi korunması için üzerine düşeni olağanüstü bir biçimde yapmıştır. Çölleşmiş Orta Asya'nın kuru havası pek çok freskin günümüze kadar çok iyi durumda ulaşmasına olanak vermiştir. Sibirya toprağında, süregen buz tabakaları pek çok gömütü el değmeden günümüze ulaştırmıştır. Buna karşın insanoğlu, acımasızlığıyla ve tahammülsüzlüğüyle, birçok tarihsel kanıtı ve tanıklığı bir daha yerine konmamak üzere yok etmiştir. Bağnaz Müslümanlar, XV. yüzyılda birçok Budacı anıtını tahrip etmişlerdir. Kültür Devrimi'nin Kızıl Muhafızları, Sarı Mezhebin (4) en önemli kutsal yerlerinden biri olan Gansu'daki Labuleng Budacı Manastırı'nda bulunan birçok eşsiz belgeyi yakarak ortadan kaldırmışlardır. Sonuç olarak, görüldüğü gibi, İmparatorluklar Beşiği sayısız değişimin ve çatışmalardan kaynaklanan yüzkarası eylemlerin izlerini taşımaktadır.

SSCB ve Çin, bu topraklar üzerinde "sosyalist" sistemler kurduklarından beri; buluşlar, insanın evriminin tarihini ve dahası, Moskova ya da Pekin tarafından savu-

(1) XIV. ve XV. yüzyıllarda, Moğol İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra işler farklı bir gelişme gösterecektir.

(2) Örneğin 124 numaralı mağara (Pelliot Mağarası, numara 126).

(3) Gansu kışları uzun ve serttir. Isı bazen sıfırın altında 20, hatta 30 dereceye dek düşer.

(4) Lanju'daki (Gansu) Kuzeybatı Ulusal Azınlıklar Enstitüsü'nden Prof. Ding Hanru, bu tahrip olaylarını doğruluyor.

nulan davaların haklılığını, Marksizmin "bilimsel" temalarına dayanarak kanıtlamaya "katkıda bulunmaktadır."

Büyük kentlerdeki müzeler, duruma göre değişip, Çinli ya da Rus olan koruyucu ve esirgeyici halkın rolünü taçlandırmaktadırlar. Çin'de herşey, ülkenin Han otoritesi altında birleşmiş ve kaynaşmış milliyetlerin bütününden oluştuğunu kanıtlamaya yöneliktir. Ne var ki, devrim dönemi elbette ayrıcalıklıdır. Yaklaşık 15 yıldır müze salonları ya da kültürel yayınlar şuradan buradan yeni bir konuyu işlemeye başladılar: Büyük komşu ile ilişkiler. Ussuri adalarındaki 1969 olayları, Habarovsk müzesinde gözalıcı bir yerde sergilenmektedir. Ulan-Bator'daki Ulusal Müze, Moğolistan'ın Çin vesayetinden çıkması ve bağımsızlığını kazanması öyküsüne çok geniş bir yer vermiştir. Pekin'de 1978'de yayınlanan bir eser olan *Sinkiang'ın Tarihsel Belgeleri* (1) daha ilk sayfasından başlayarak, "Sinkiang bölgesinin bilinen en eski çağlardan beri Han ulusunun ve Çin'in kuzeybatısındaki kardeş milliyetlerin birlikte çabalarıyla değerlenen bir yöre olduğunu" açıklamaktadır. Özerk bölgede gerçekleştirilen arkeolojik araştırmaların ayrıntılarını anlatan 84 sayfanın sonunda yazarlar şu sonuca varıyorlar: "Sinkiang'ın tarihi ve kültürü, 2 000 yıldan bu yana yeni Çarlar olan Sovyet revizyonistlerinin iğrenç ve saldırgan suratlarındaki maskeyi acımasızca indirmekte ve onların küstah iftiralarını kuvvetle çürütmektedir."

Böylelikle İmparatorluklar Beşiği'nin geçmişi, karşılıklı sataşmalara da sahne olmaktan geri kalmıyor. Sınırın her iki yanının da üzerinde hak iddia ettikleri bu kaybolmuş uygarlıklar bile, unutulmuşluğun huzuru içinde sonsuz uykularına dalamıyorlar. Bu çatışma öylesine keskin ki, bir bütünün uyumlu öğelerinden başka birşey olmayan bu halklar, 7 200 kilometrelik demir bir perdeyle birbirlerinden ayrılıyorlar.

Halkların görünürdeki çeşitlilikleri ve özdeki bütünlükleri

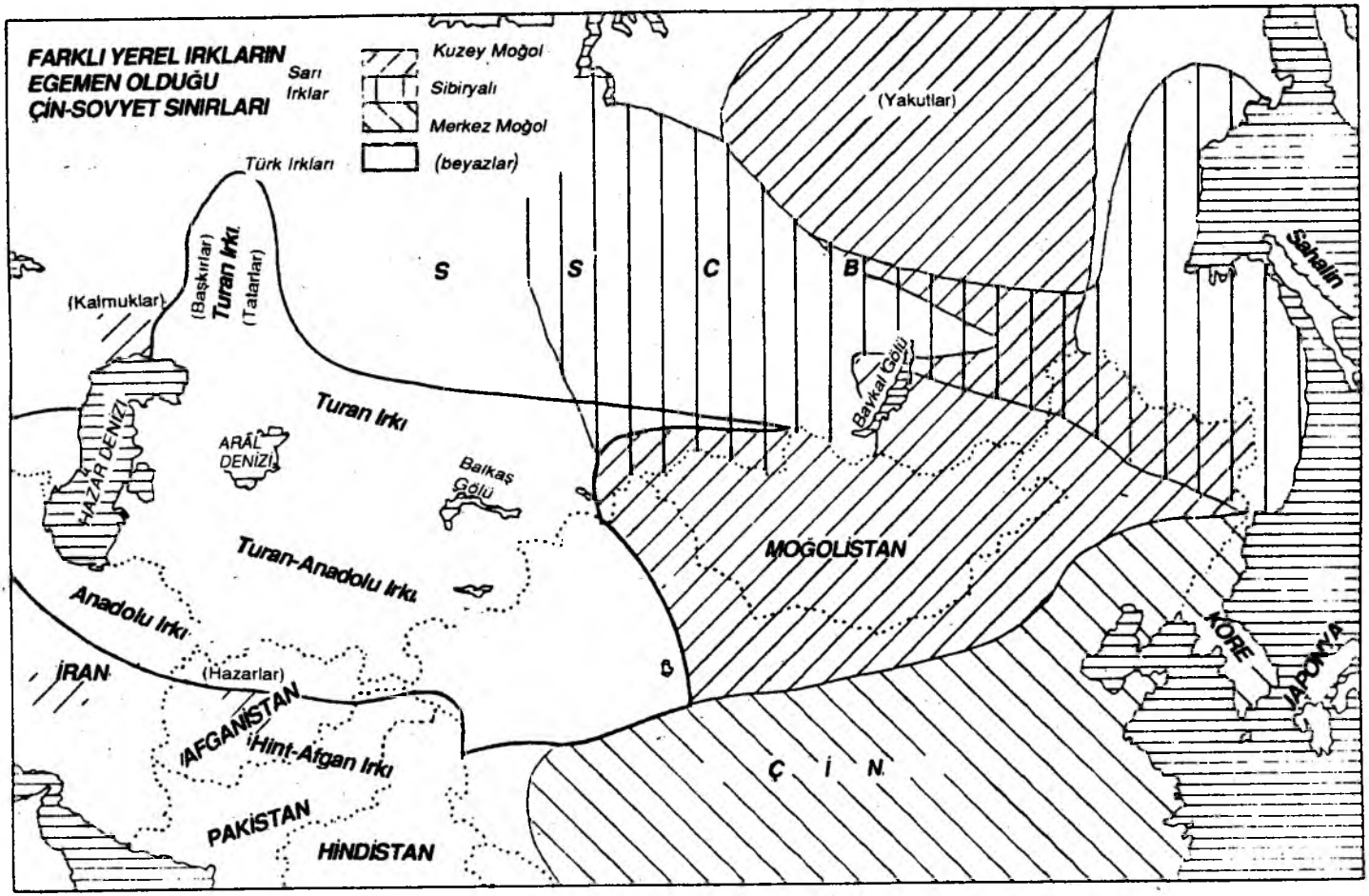
İmparatorluklar Beşiği'ni anlatırken çizdiğimiz kaleydoskop, yörede yaşayan insan varlığı açısından ele alındığında dev boyutlarda bir bütünün parçalarının, özünde birbirine ne denli uyumlu olduğunu tanımladığımız büyük boyutlu coğrafi bütünlüklere koşut biçimlendiğini göstermektedir. Komünist nüfuzu ve dinin yanısıra, dil ve ırk çeşitliliği gibi görünür farklılıkların hemen yanında, çok etkili birçok bağlantı öğesinin ve ortak güç ilişkilerinin etkili olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır.

Herşeyden önce, ırk olgusu, Han ya da Slav işgalcilerin gündemini hemen hemen hiç ilgilendirmediği gibi, sözkonusu azınlıkların ilişkilerini de hemen hemen hiç etkilemeyen bir etken durumundadır. Çünkü Asya'nın bu yüksek topraklarında en azından altı ırk birlikte yaşamaktadır (2).

Sibirya'nın yerli halkı olan Sibirler, sarımtırak, parlak tenli ve çok kısa boylu; Kuzey Moğolları, kısa boylu ve hatta bodur, yassı yüzlü; Hint-Afganlılar, uzun boylu, orantılı vücutlu, zaman zaman gri gözlü ve hayli açık renk tenli; Anadolu ırkı, kısa

(1) *Xinjiang Lishiwenwu*, Sinkiang-Uygur Özerk Bölgesi Müzesi'nden bir grup tarafından hazırlanmıştır. Pekin 1978.

(2) Bakınız ek 2, etnografik ve tarihsel yaklaşım.

FARKLI YEREL IRKLARIN EGEMEN OLDUĞU ÇİN-SOVYET SINIRLARI
Sarı Irklar
Kuzey Moğol
Sibiryalı
Merkez Moğol
(beyazlar)
Türk Irkları
(Yakutlar)
Sahalin
(Kalmuklar)
(Başkırlar)
Turan Irkı
(Tatarlar)
S
S
C
B
Baykal Gölü
Turan Irkı
HAZAR DENİZİ
ARAL DENİZİ
Balkaş Gölü
MOĞOLİSTAN
Turan-Anadolu Irkı
Anadolu Irkı
İRAN
(Hazarlar)
AFGANİSTAN
Hint-Afgan Irkı
KORE
JAPONYA
Ç İ N
PAKİSTAN
HİNDİSTAN

boylu ve canlı, hareketli, sağlam bir vücudun üzerinde geniş bir kafa ile donanmış; Turaniler sakin karakterli, uzun boylu, geniş omuzlu, düzgün çizgilerle beliren uzun yüzlü, bazı yörelerde çekik gözlü; işte tüm bu insanlar, İmparatorluklar Beşiği'nin bir ucundan öbürüne, birbirleriyle iç içe geçmiş bir durumda yaşamaktadırlar. Aynı ailede iki ya da üç ırk tipinin özgün örneklerini gözlemlemek olanaklıdır. Anadolulu, Turani, Kuzey Moğol ve hatta zaman zaman Sibirler arasında geçiş tiplerine pekçok kez rastlanır; bu dört öğe, Türk kökenli halkların belli başlılarıdır. Aynı şekilde tüm İran aleminde, Hint-Afganlılar, Turaniler ve Anadolulular arasındaki ırk karışmaları, İran'dan Sinkiang'ın batısına kadar olan tüm halkların büyük bir tip çeşitliliği göstermesi sonucunu doğurmaktadır. Ne var ki, bütün bunların yanısıra, kimi zaman coğrafi, kimi zaman dinsel ya da töresel nedenlerle diğerlerinden soyutlanmışlığını korumuş, daha az karışmış ırkların adacıklarına rastlamak da mümkündür: Orta Afganistan'daki Kuzey Moğol kökenli Hazarlar, Afgan-Tacik dağlarının Çingeneleri, Türkistan kentlerinin ya da Tacik vadilerinin Sami kökenli Yahudi ya da Arapları, Hindukuşların kimi zaman kızıl saçlı Nuristanlıları gibi. Ve nihayet, yoğun yerleşim bölgelerine en uzak yörelerdeki Kırgızlar (1), Kazaklar ya da Tacikler arasında, bu soylarda somutlaşan ilginç karışımı büsbütün akıl almaz kılan bir biçimde sarışın ya da kızıl saçlı ve mavi gözlü insanların bulunduğu bile görülmektedir.

Fakat sonuç olarak bütün bu değişik tipler, Han ya da Slav işgalcilerin tiplerinden çok derin bir biçimde farklıdırlar. Slav kökenlilerin, İmparatorluklar Beşiği'nde yerleşimleri hiçbir biçimde 300 yılı geçmemektedir. *Starojili* denilen -sözcüğü sözcüğüne "eski sakinler"- bu ilk yerleşen Slavlar, yerel Sibirya ırklarıyla karışmış olarak Büyük Kuzey'de ve Tayga'da, Orta Asya yöresinin yüksek yaylalarında görülmektedirler. Han kökenli halklara gelince, onların yöredeki yerleşimi çok daha eskidir.

Değişik ırklardan bireyler arasındaki evlilikler, bir hayli istisnaidir: Yerli halklarda din ya da gelenek nedenleriyle reddedilme, Hanlarda ve Ruslarda ise, belli bir ırkçılık dolayısıyla hoş karşılanmama sözkonusudur. Orta Asya'daki *ağıl* ve *kışlak*'larda* bazı Slav kadınlarının varlığından da söz edilebilir. (2) Ne var ki, Müslüman bir kızın bir Rus ya da bir Han ile evlenmek için ailesinden izin alması sözkonusu olamaz, bu izni istemek bile topluluktan dışlanma nedenidir.

Slavlar açısından ise, Mongoloid bir tiple -belirleyici lakap olarak Kitaytsis: "Çinli" diye anılmaktadırlar- aile ilişkisi kurmak, İran-Afganlılarla ya da Turanilerle birleşmeye kıyasla çok daha kötü karşılanmaktadır. Hanlarda ise bunun tam tersi sözkonusudur.

Ayrıca belirtmek gerekir ki, Afgan-Türk-Moğol halkları arasında ırksal özgünlüğünü koruma ve iç bağlardaki tutarlılık, Tunguz-Sibir gibi Han topluluğuna kıyasla çok daha gerçekçi bir asimilasyon modeli oluşturan Mançu halkının etkisindeki topluluklara göre bile daha yüksektir. Gerçi hemen eklemek gerekir ki, toplam Mançu sayısı 2 600 000'i geçmediğinden dolayı sözkonusu asimilasyon sınırlı olmak durumunda-

---

(1) İlk kez Çin kaynaklarında VIII. yüzyılda görülen Kırgızlar, buna göre sarışın ve mavi gözlüydüler.

* Ana metinde Türkçe.

(2) Aşkabat yakınlarındaki bir Kürt kabilesinde görünür biçimde "asimile olmuş" bir Rus'un varlığından bir yazar sözetmektedir.

dır. Sonuç olarak 70 milyonu aşkın Türk, Afgan ve Moğoldan oluşan; din, dil ve toplumsal görenek-gelenekler bakımından geniş bir dayanışma gösteren ve bütün bunlardan başka, zaman zaman şaşırtıcı boyutlara ulaşan bir demografik dinamizm ile çoğalan, asimile edilmesi olanaksız bir ırksal blok sözkonusudur.

İmparatorluklar Beşiği'nin bir ucundan öbürüne, tüm yerli halkların demografik çoğalma hızı, Üçüncü Dünya ülkelerine eşittir. Bunun istisnası, bazı azınlıklar, özellikle de egemen etnik topluluk içinde gitgide asimile olarak nüfus sayımlarında oransal olarak sürekli gerileyen Sibirlerdir. Diğer tüm halklar ve özellikle de en büyüklerinde (Özbekler, Tacikler, Moğollar) 1959'dan bu yana gözlemlenen nüfus artışı hayli etkileyicidir. Örneğin Sovyet Özbekleri 20 yılda 6 milyondan 12 500 000'e çoğalırken, iki katın üstünde bir artış göstermişlerdir! Bazı çarpıcı sonuçlar şu ya da bu etnik topluluğun ise beklenen yaygınlaşmayı gösteremediklerini kanıtlamaktadır. Bu konuda en önemli değişken, "büyük kardeş halkın" demografik dinamizmi ve aynı zamanda sınır bölgelerini kolonizasyona yönelik çabadır. Örneğin Çin Halk Cumhuriyeti'nde nüfusun % 94'ünü oluşturan Hanlar, yalnızca ulusal azınlıklarından biraz daha yüksek bir demografik dinamizme sahip olmakla kalmamakta, aynı zamanda imparatorluklarının uç bölgelerine sürekli yeni yerleşim alanları kurmaktadırlar. SSCB'de ise, olgu bunun ciddi biçimde tersinedir: SSCB nüfusunun % 72'sini oluşturan Slavlar, Orta Asya azınlıklarıyla kıyaslandığında çok daha düşük bir hızla çoğalmaktadırlar. Bunun sonucu olarak, kolonizasyona yönelik belli bir çaba göstermelerine karşın, Slav oranı gerilemekte, bu olgu, özellikle Sovyet Türkistanı'nda çarpıcı bir biçim almaktadır (1). Böylelikle yerli halkların hemen hemen hepsindeki nüfus artışına rağmen, Sovyet ve Çinli azınlıkların durumları arasında da bir farklılık ortaya çıkmaktadır: SSCB'deki kardeş halkların durumuna kıyasla Çinlilerin geleceği çok daha sorunlarla yüklü gibi görünüyor.

Dil konusunda ise İmparatorluklar Beşiği halkları, ezici çoğunluklarıyla Altay dil grubuna dahildirler. Bu grup üç alt gruba ayrılmaktadır: Türkçe, Moğolca ve Tunguz-Mançu dili.

Yakut ülkesinden İran'a kadar Türkçe alt grubu, 16 halka bölünmüş 50 milyon kişi tarafından konuşulmaktadır. En önemli etnik gruplar olarak Özbekleri (yaklaşık 14 milyon), Kazakları (7 500 000) ve Özbeklere yakın akraba olan Uygurları (5 700 000) sayabiliriz (2).

Moğol dilleri alt grubunun önemi ise çok daha sınırlıdır. Asıl olarak 5 milyon kadar insan bu dili konuşmaktadır: Moğolistan Halk Cumhuriyeti ve Çin Moğolları, Mançurya Dahuerleri , Cungarya (3) Oyratları, SSCB'deki Buryatlar ve dillerini hâlâ koruyabilmiş olan Afganistan'daki, Herat dolaylarındaki 20 bin kadar Moğol kökenli Hazarlar.

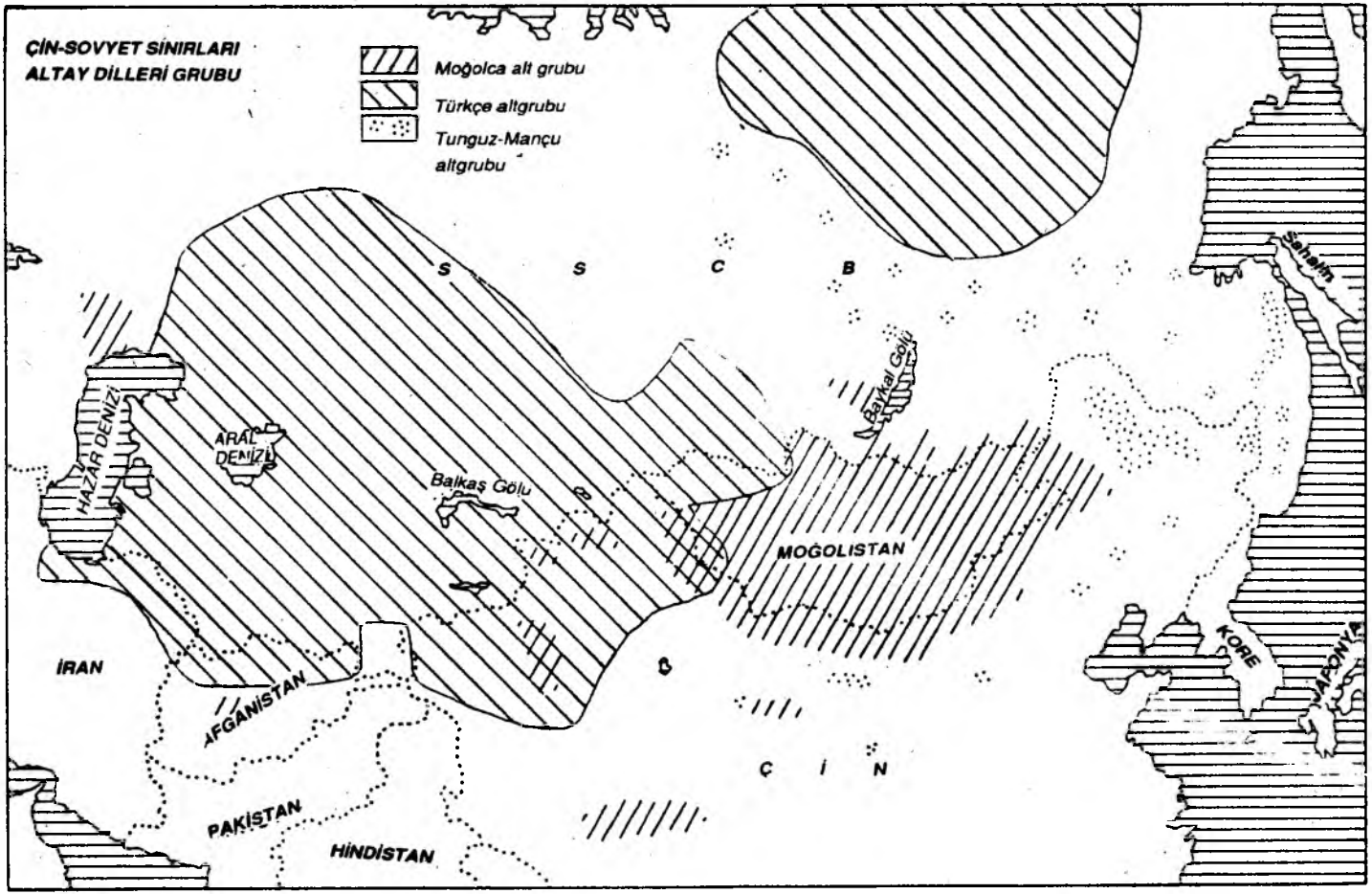
Nihayet marjinal bir alt grup olan Tunguz-Mançular, Çin, SSCB ve Moğolistan Halk Cumhuriyeti arasında paylaşılmış yaklaşık 3 milyon kişiden oluşan bir etnik top-

---

(1) Bakınız ek 1.

(2) Bakınız ek 2.
Türkmenlere çok yakın olan Azeri etnik grubu sayıca çok önemli olup (10 800 000) İran ve Sovyet Transkafkaslarında bulunmaktadırlar: İmparatorluklar Beşiği'nin sınırlarının hemen yanındadırlar.

(3) Sovyet Altaylarının Türk kökenli halkı olan Oyratlarla ya da Altaysitlerle karıştırılmamalıdır.

ÇİN-SOVYET SINIRLARI
ALTAY DİLLERİ GRUBU
Moğolca alt grubu
Türkçe altgrubu
Tunguz-Mançu altgrubu
S S C B
Baykal Gölü
Sahalin
HAZAR DENİZİ
ARAL DENİZİ
Balkaş Gölu
MOĞOLISTAN
İRAN
AFGANİSTAN
PAKİSTAN
HİNDİSTAN
Ç İ N
KORE
JAPONYA

luluktur; bunların yaklaşık üçte biri ata dilini korumayı başarmıştır. Mançuların Çinlileştirilmeleri, Sibirya'daki küçük Tunguz halklarının zaman içinde Ruslaştırılmalarıyla atbaşı gitmiştir. Bunlar, Slav ya da Han "ağabeylerinin" baskılarına direnebilecek kalabalık ve bağdaşık etniler(*) oluşturmayı başaramamışa benzemektedirler.

Ne var ki, İmparatorluklar Beşiği'nin öbür ucundaki Hint-Avrupa dil grubunun alt grubu olan Hint-İran dilleri için aynı şeyi söylemek mümkün değildir; bu dili konuşan halklar özellikle canlı, çoğalan ve özgün dillerine sadık kalmış halklardır.

İmparatorluklar Beşiği'nin sınırlarının biraz dışında da olsa, kültürel ve tarihi bakımdan ikinci bölümde de göreceğimiz gibi konumuzu oluşturan halklarla çok yakın ilişkili 26 milyon İranlıdan başka, Hint-İran dil alt grubu Çin-Sovyet sınırlarında, en batıda 13 milyon Afganlıyı, 3 milyon Sovyet yurttaşını (Kürtler, Beluciler, Türkistan Çingeneleri ve özellikle Tacikler) ve nihayet Çin'de Karakurum'ların yüksek bölgelerinde yaşayan 20 000 Sarıkola Taciğini (1) de kapsamaktadır.

Hint-İran ve Türk etnik toplulukları için olduğu gibi Moğol halkları için de din yakınlaştırıcı bir öğe, eşi bulunmaz bir "çimento" rolü oynamaktadır. Afgan-Türk dünyasının İslamiyeti, Tibet-Moğol ülkesinin Lamacı Budacılığı ve Sibirlerin Şamanizmi, ilk bakışta İmparatorluklar Beşiği'ni üç ayrı evrene bölüyormuş gibi görünür. Oysa aslında olaya dikkatle bakılacak olursa, kökleri çok derinlerdeki bir birlik ve bütünlük anlammda, İslamcı ya da Lamacı cila altında, içinde bulunulan durumun özelliklerinden kaynaklanan bir tür dinsel dayanak bulunduğu görülecektir; Afganistan'dan Mançurya'ya dek eski animist uygulamalar sürüp gitmektedir: Boş inanlar, yatırlar, büyücüler ve iyileştiren cadılar, *şaman*'lar ve *malang*'lar, vb.

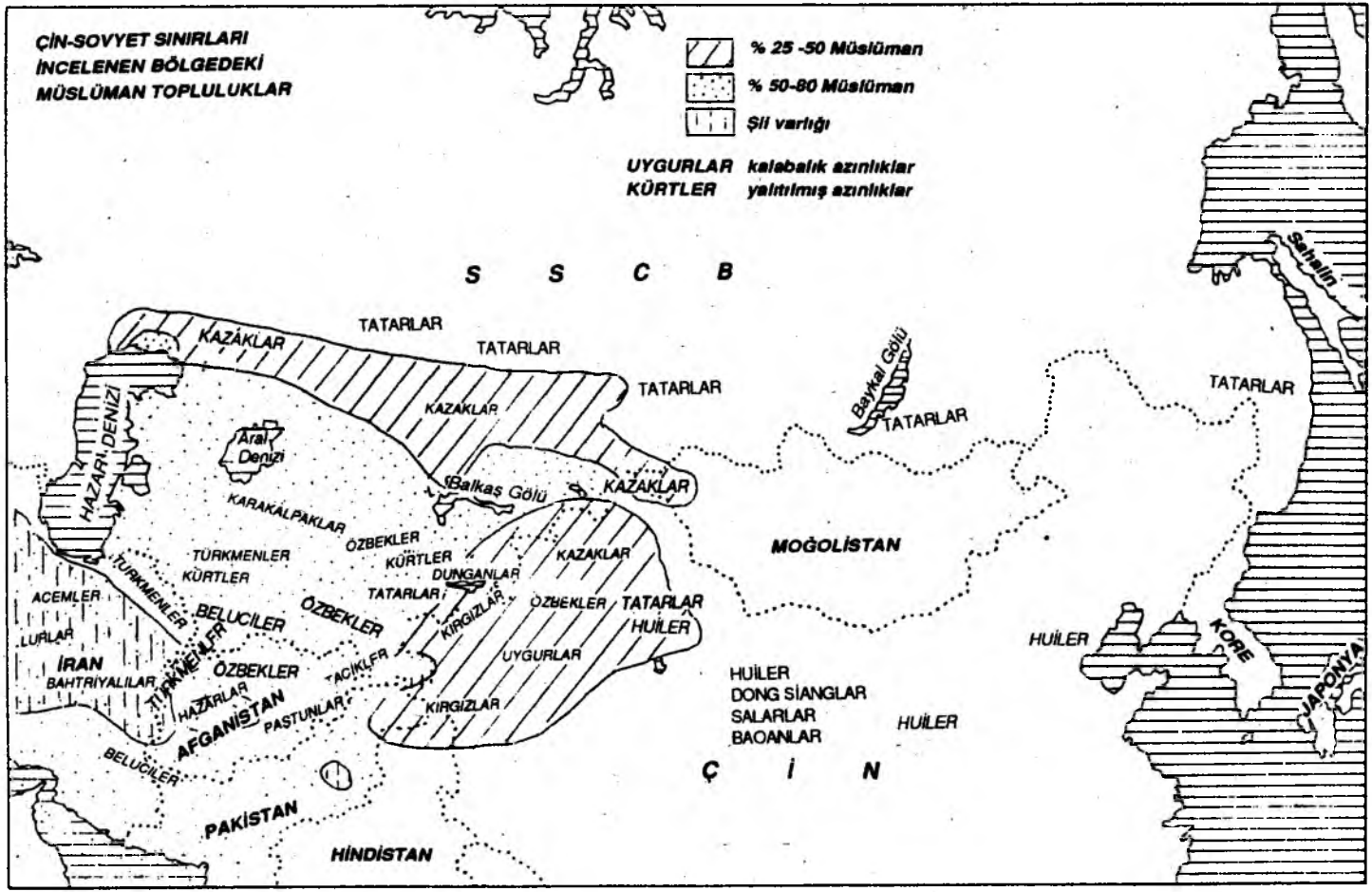
Elbetteki komünist ülkelerde onyıllarca süren baskı uygulamaları sonucunda ibadet hayli azalmış, dinsel inançlar gerilemiştir. Ne var ki din, kökünden kazınmak istendikçe yerli halkların "besleyip büyüttükleri" bir özellik de kazanmaktadır. Kuşkusuz baskılar ağırlaştıkça daha gizli tapınılmakta, genel hoşnutsuzluk yükselmektedir. Ama baskı uygulamaları hafifler hafiflemez, hemen anında eski ibadetlere geri dönülmektedir: Kültür Devrimi sona erdikten sonra Çin'de İslamiyetin yeniden yükselmesi, bu durumun özgün bir örneğidir.

Tüm bu koşullar altında, Orta Asya halklarının dinlere göre dağılımı aşağıdaki biçimdedir:

En yaygın ve en canlı etki, İslamiyetin etkisidir. İmparatorluklar Beşiği'nde, en azından uygarlık düzeyinde, 30 milyon Sovyet ve 13 milyon Çin yurttaşı, *hemen hemen tümü Sünni mezhebinden*, Müslümandırlar. SSCB'nin ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin yüksek Tacik yaylalarında küçük bir İsmaili azınlığı vardır. Acaba İslamiyet, komünist baskısı altındaki Müslüman halkları, şimdiye dek Afganistan'da olduğu gibi, çok daha iyi bir biçimde biraraya getirebilecek midir? Bir anlamda, Afgan ülkesinde manevi güç, birlik ve bir halkın başkaldırı güdüsünü oluşturmuştur; ancak bunun dışında bölünmelere de yol açmıştır. Aslında 13 milyon Afganlı (Paştunlar, Tacikler ve Türkmenler) Sünni iken, buna karşılık 2 milyon Hazar ve Kızılbaş Şiidir -hatta İsmailileri de saymak gerekir-. İşgalci güce karşı toparlayıcı gibi görünen İslamiyet, çok

(*) *Etni*, kimi uygarlık özelliklerinin, özellikle dil ve kültür birliğinin birbirine yakınlaştırdığı insan topluluğu (ç.n.)

(1) Bakınız ek 2.

ÇİN-SOVYET SINIRLARI
İNCELENEN BÖLGEDEKİ
MÜSLÜMAN TOPLULUKLAR
% 25 -50 Müslüman
% 50-80 Müslüman
Şii varlığı
UYGURLAR kalabalık azınlıklar
KÜRTLER yalıtılmış azınlıklar
S S C B
KAZAKLAR
TATARLAR
TATARLAR
TATARLAR
KAZAKLAR
Baykal Gölü
TATARLAR
TATARLAR
Sahalin
HAZAR DENİZİ
Aral Denizi
Balkaş Gölü
KAZAKLAR
KARAKALPAKLAR
ÖZBEKLER
KÜRTLER
KAZAKLAR
MOĞOLİSTAN
TÜRKMENLER
KÜRTLER
DUNGANLAR
TATARLAR
ACEMLER
TÜRKMENLER
BELUCİLER
ÖZBEKLER
KIRGIZLAR
ÖZBEKLER
TATARLAR
HUİLER
LURLAR
İRAN
BAHTRİYALILAR
TÜRKMENLER
ÖZBEKLER
TACİKLER
UYGURLAR
HUİLER
KORE
HAZARLAR
AFGANİSTAN
PASTUNLAR
KIRGIZLAR
HUİLER
DONG SİANGLAR
SALARLAR
BAOANLAR
HUİLER
JAPONYA
BELUCİLER
Ç İ N
PAKİSTAN
HİNDİSTAN

uzun bir zaman boyunca mezhep savaşlarına da yol açmıştır. Bu birlik ne kadar sürüp gidecektir? Ama genel bir anlatımla, İmparatorluklar Beşiği'nde az ya da çok 50 milyon "mümin"in (1) İslami inanç etrafında "toplandığını" söyleyebiliriz.

Budacı inanış ise, halkların geçmişinden Şamanizmden kolay bir geçiş sağlayan Lamacı inanç biçimiyle ortaya çıkmaktadır. Bu inanç, XVI. yüzyılda Tibet'ten yayılarak hemen hemen tüm Moğol dünyasını etkisi altına almıştır. (2) Çin-Sovyet sınırından hayli uzak olan bu bölgeyi saymazsak, Budacılık, Asya'nın merkezinde, en azından uygarlıklar düzeyinde olmak üzere, Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin 1 400 000 yurttaşını, Çin'deki 2 200 000 Moğolu ve SSCB'deki bir milyon Buryat, Moğol, Kalmuk ve Tuvalıyı (3), yani aşağı yukarı 5 milyon kişilik bir inananlar kitlesini ifade etmektedir.

Şamanizm, yani bir şaman (bir tür büyücü) aracılığıyla ruhlara tapınma inancı, Mançurya'nın ve Sibirya'nın küçük yerli halklarında etki alanı bulmaktadır. Sonuç olarak bir milyon civarında animisti kapsamaktadır. İmparatorluklar Beşiği'nin tüm halklarını dolaylı olarak etkilediği yadsınamaz olan incecik ama gerçek bir bağdır.

Çin-Sovyet sınır bölgelerinin çok ilginç bir diğer inancı da (4) etkilerini yörenin en uzak ülkelerine ve halklarına kadar yaymış olan komünist "inanç"tır.

Komünizm, SSCB'de olduğu gibi Çin'de de kimliklerini korumayı bilen sınır bölgeleri halklarının tüm özgünlüklerini ve "renkliliklerini" yozlaştıramamıştır. Yine de vurduğu damgayla, yeni bir tektipleştirme, dolayısıyla yakınlaştırma etkeni oluşturmuştur.

Elbette SSCB ya da Çin gibi birbirinden alabildiğine farklı devletler özdeş modeller oturtamamışlardır. Yine de bunların ilkeleri birbirine benzer ve bu ilkeleri yerleştirme tarzları aynıdır. Şurada ya da burada yer yer girinti ve çıkıntılar kalmış olsa bile, aslında komünizm Çin-Sovyet smır bölgelerinde her türlü altüst oluşu bastırmaya yarayan bir silindir görevi yapmıştır (5).

1949'da Çin'de güçlü bir komünist iktidarın işbaşına gelişi, günümüzde ta Afganistan'a dek uzanan yüksek Asya topraklarında bir zamanlar boyunduruk altındaki halkların evrim ve değişim toplumu yönünde yeniden biçimlenmeye başladıkları anlamına geliyordu.

Gerek Sovyetler Birliği'nde, gerekse Çin'de bu sürenin sonucunda, aşağıda açıklayacağımız üzere, daha az bireyci, daha iyi denetlenen ve kuramsal olarak daha iyi yaşam koşullarına sahip "yeni insan" tipinin, yerel halklarda da, ülke ayrımı ne olursa olsun, benzer bir biçimde ve belli bir şema, şablon olarak ortaya çıktığı görülecekti.

- Daha az bireyci bir yeni insan: Çin-Sovyet sınırlarının bütünü boyunca, bozkırda dilediklerince dolaşan çobanlar ve göçebeler iskân edilmeye çalışılmıştır.

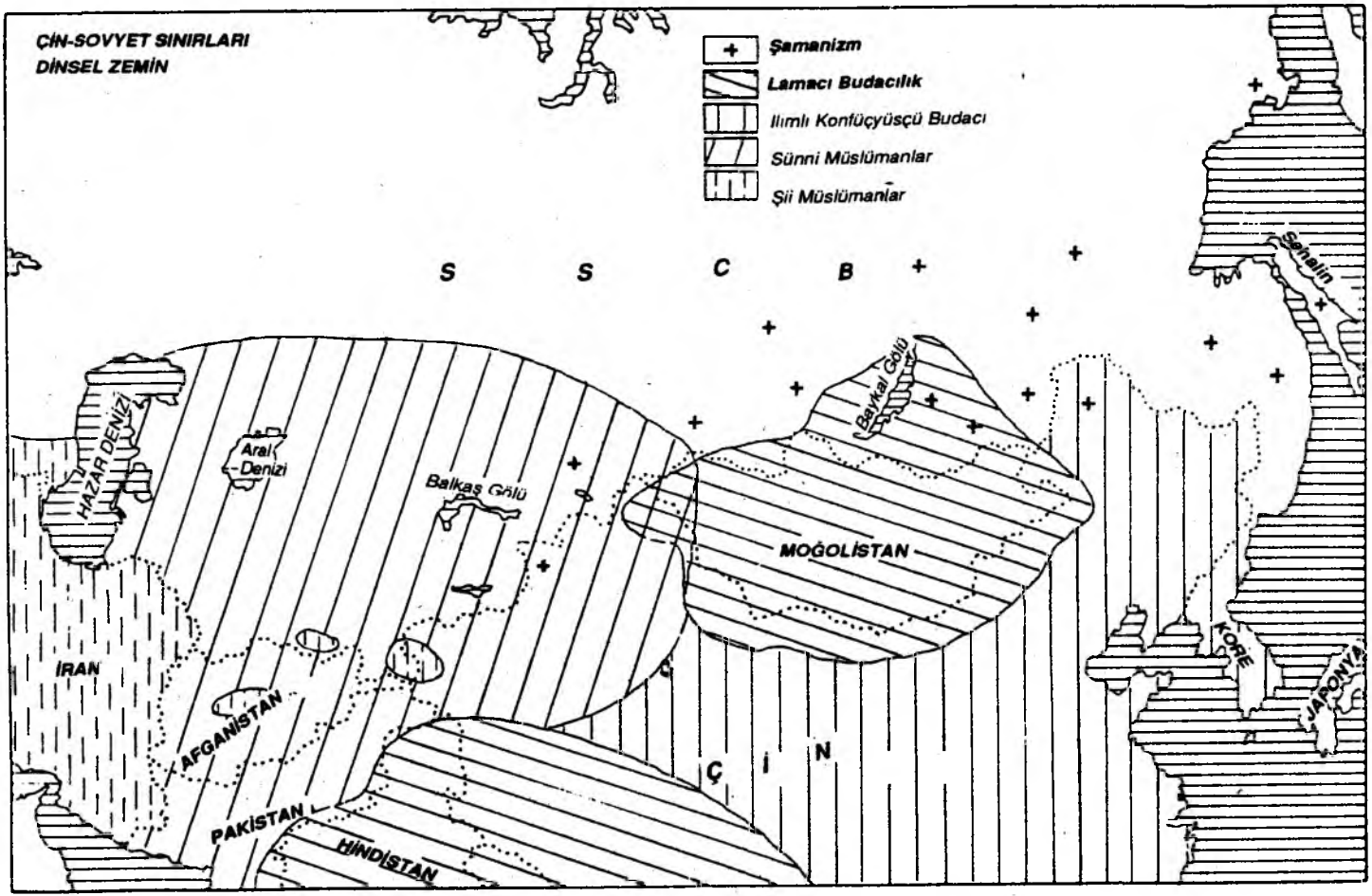
(1) Bunlar arasında 6 000 Baoan, Müslüman Tibetli ile 190 000 Dongsiang, Müslüman Moğolu da saymamız gerekir. Hesabı tamamlamak için bu toplama 32 milyon Müslüman İranlıyı da eklemek gerekir: 25 milyonu Şii (Fars ve Azeriler vb), kalanı Sünni (Türkmenler vb). (Bakınız Bölüm VII)

(2) Çin'deki bazı Kırgızlarla, Moğolistan'daki bazı Kazaklar, ayrıca Güney Sibirya'daki bazı Türk halkları (özellikle Tuvalılar) da Lamacıdır.

(3) Bakınız ek 2.

(4) Burada meraklılar için anmadan geçmeyelim: Altaylarda Çarlık ve Stalin dönemlerinde Slav yerleşimlerine karşı en büyük direnci gösteren 50 000 kadar Oyratın (ya da Altayistler) Mesih'in geleceğine dayanan inançları, Burhanizmi de saymak gerekir.

(5) Alfabe farklılıkları, kültürlerin Çinlileştirilmesi ya da Ruslaştırılması, vb.

ÇİN-SOVYET SINIRLARI
DİNSEL ZEMİN
Şamanizm
Lamacı Budacılık
Ilımlı Konfüçyüsçü Budacı
Sünni Müslümanlar
Şii Müslümanlar
S S C B
Sahalin
Baykal Gölü
HAZAR DENİZİ
Aral Denizi
Balkaş Gölü
MOĞOLİSTAN
İRAN
AFGANİSTAN
PAKİSTAN
HİNDİSTAN
Ç İ N
KORE
JAPONYA

Yerleşik köylüler gibi, devlet çiftliklerinde ya da kollektif çiftliklerde biraraya toplanmış çobanlar ve göçebeler, bundan böyle faaliyetlerini, aynı yöntemleri kullanmaya, aynı makineleri işletmeye dayalı ve her yerde benzer biçimde yapılandırılmış bütünlükler çerçevesinde yürütmek zorundaydılar (1).

-Daha iyi denetlenen bir yeni insan: Burada herşeyden önce sınırın gözetim altında tutulması sözkonusudur. Sınırın bir tarafından öbür tarafa, öbür ülkeye geçiş, 50'li yıllarda mümkün, 60'lı yıllarda istisnai (Kazakların SSCB'ye kaçışları), şimdilerde ise hemen hemen aralıksız sürüp giden dikenli teller ve gözetim kuleleri nedeniyle olanaksızdır (2).

Ayrıca bir de, halkların kendi ülkelerinde gözetim altında bulundurulmaları sözkonusudur. Göçebelerin biraraya getirilerek yerleşik düzene geçirildikleri Çin ve Sovyet kent ve kırsal kasabalarında bu denetim, milis, yönetim, parti taban hücreleri ya da heryerde hazır bulunan siyasi polis tarafından yürütülmektedir. Bu kuşatma aygıtı, özellikle yerleşiklerin gençleri arasında yavaş yavaş yeterli üye sayısına ulaşmaktadır. Günümüzde bu katılımm kökeninde, kimisi gerçekten inanarak, kimisi ise, merkezi iktidara oportünistçe yaklaşarak bu süreç içinde yer alan yerli yöresel seçkinler (kolhoz başkanları, veterinerler, tarım mühendisleri, öğretmenler, atölye şefleri ya da çalışma grubu başkanları, milis sorumluları vb) vardır. Bu yerel seçkinlerin, Çin tarafında, Sovyet tarafına göre daha az kalabalık olduğunu da eklemek gerekir.

Son olarak da, düşünceleri daha iyi denetlemek amacıyla, kafalara aynı kültürün damla damla akıtılması sözkonusudur. Yerel dillerin yayın organlarıyla ve eğitimle yaşatılması çalışmaları, egemen Slav ya da Han kültürü lehine bir kültürsüzleştirme girişiminin maskesinden başka birşey değildir. Egemen öğretinin kabul ettirilmesi çalışmalarının baskısı altındaki halkın tümü için, köyün ya da mahallenin *klüb*'ünde ya da *julebu*'sunda (3) boş zamanlarda hep aynı şeylerin yapılması dayatılmaktadır.

Bütün bunlara koşut olarak, uluslar gerçeğine saygı gerekçesi altında, bu halkların parçalara ayrılması girişimi yürütülmektedir. SSCB'de olduğu gibi Çin'de de, alışılagelmiş yönetsel bölümlerin yerini, en küçük azınlıkları bile kapsayan daha ayrıntılı yönetsel birimler almaktadır (bölgeler, özerk bölgeler ya da *zijiçu*'lar; iller ya da *fu*'lar; ilçeler ya da *sian*'lar). Birbirine en yakın ulusal varlıklar (örneğin Kazaklarla, Kırgızlar) arasında bile yapay farklılıklar yaratarak denetim kolaylaştırılmış olmaktadır.

Tüm bu yöntemlerle, üzerinde durduğumuz tüm topluluklar, halklar içinde belli bir yöresel şovenizmle karışık olarak belirgin bir kültürsüzleştirme amacına ulaşılabilmiş olmaktadır: Sonuçta azınlıkları bölerek eşitleştiren bu uygulama, merkezi iktidarlara dolaylı yoldan ikili bir çıkar sağlamış olmaktadır.

- Daha iyi yaşam koşullarına sahip bir yeni insan: Belli bir yönetsel otoritenin bulunmadığı kaos, kargaşa dönemlerinde kentlilerin ya da göçebelerin içinde yaşadıkları korkunç, inanılmaz yoksulluk ve sefalet, komünizmle birlikte yerini giderek yavaş yavaş daha akılkârı bir yaşam düzeyine bıraktı. Çağdaş dünyaya girişle birlikte, ağır, yavaş gidişli kervanlar, yerlerini merkezleri çeperlere yakınlaştıran ve genişleyen de-

(1) Sovyet gereç üretimi, 50'li yıllarda çok önemliydi. Ayrıca Çin sanayisi de genellikle bu tür gereçlerin üretimine öncelik vermiştir (tarım, taşıma, el aletleri vb).

(2) Bu iyi gözetilmiş sınır çizgisi, ancak çok yüksek dağlık bölgelerde ortadan kalkmaktadır.

(3) "Kulüb" sözcüğünün Çince'deki fonetik deyişi.

ğiş-tokuş, ticaret kapasitelerini devreye sokan konvoylara bıraktılar. Bu olgu sonucunda, özyeterliklerini ve bunun altyapısını sağlayan elzanaatlarını yitiren sınır boyu halkları, yalnız ulusal miraslarının bir bölümünden olmakla kalmamış, ama aynı zamanda merkeze ve iç bölgelere daha bağımlı bir duruma gelmişlerdir. SSCB'de ve ona kıyasla daha az düzeyde gerçekleşmiş olsa bile Çin'de yaşam düzeylerinin iyileşmesi, büyük ölçüde günlük yaşamın ve geçim çabalarının tekdüzeleşmesi sonucunu vermiştir.

Sonuç olarak komünizm, iyi korunmuş gibi görünen ulusal folklora ve din olgusuna karşı takındığı tavırla kıyaslanamayacak biçimde, geleneklere gösterdiği saygıya karşın, gerçekten de "yeni insan"ı biçimlendirmiştir. Elbette ki bu yeni insan, Moğolistan'dan Türkmenistan'a ya da Sinkiang'dan Buryat ülkesine kadar hiç değişmez, aynı adam değildir. Ne var ki, tarihte ilk kez olarak birbirinden bunca farklı tüm bu bölgelerde *bir tür ortak payda* vardır: Komünist bir toplumun üyeliği. Çin'deki yapılanma, SSCB'ye kıyasla daha güç ya da farklı algılanabilir olsa bile, bu yeni topluluk, Moğolistan da dahil, bölgenin tüm ülkelerinin bağrında varoluşunu tamamlamıştır. Çin-Sovyet sınır bölgeleri, bu anlamda belli bir benzerlik kazanmıştır.

Sonuç olarak yöre halklarını birbirlerine yakınlaştıran değişik motiflerden hangisine bakılırsa bakılsın, birçok olası akrabalık noktası bulunabilmektedir. Galiba Türkmenistan'dan yola çıkıp, Sinkiang'dan geçerek, Buryat ülkesine doğru yol alırken, önceleri komünist yayılmacılığına karşı direnmiş olsa bile, şimdilerde komşularına benzer bir gelişim gösteren dağınık Tacik ve Türk-Moğol toplulukları da görülmektedir.

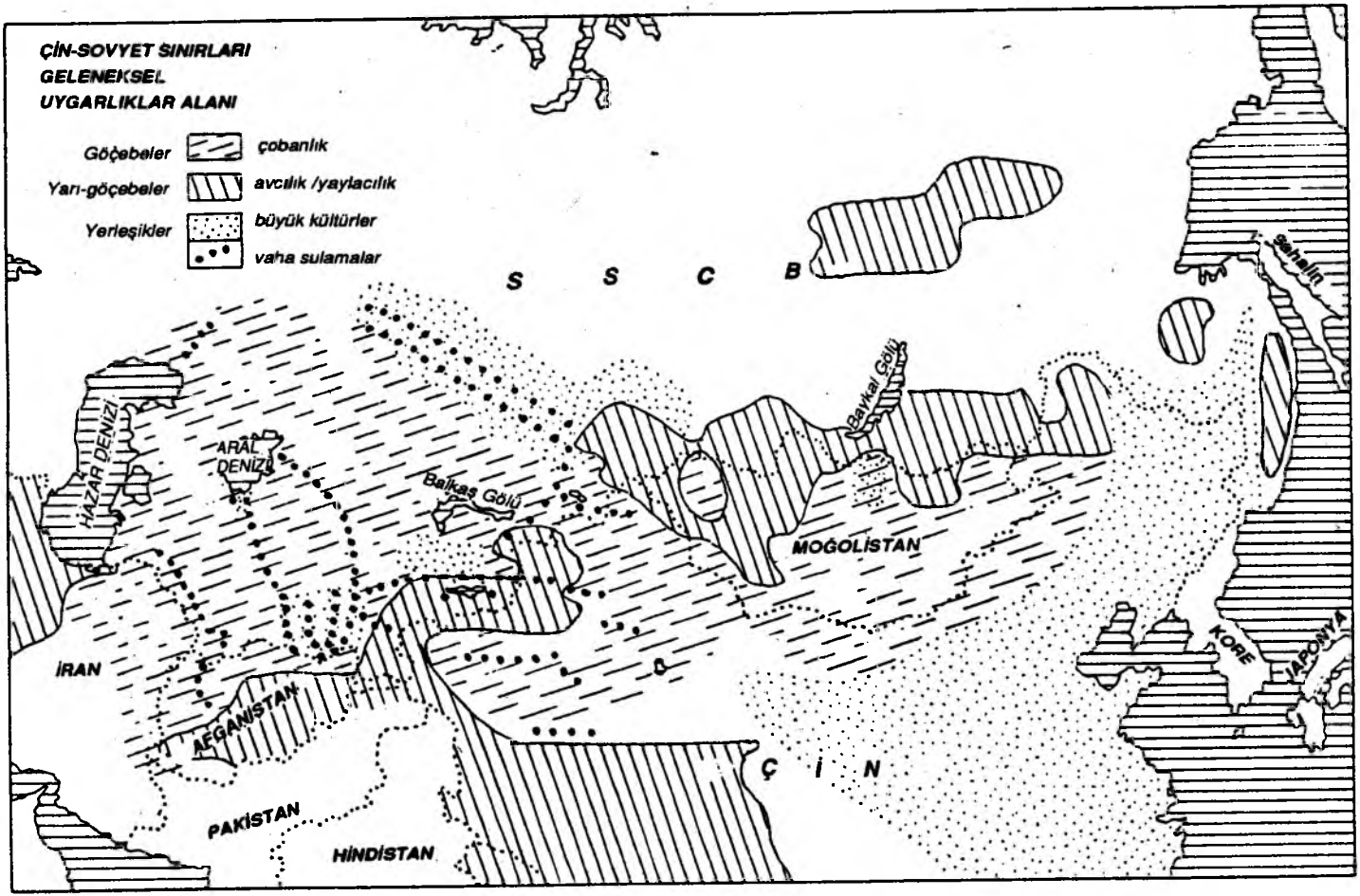
Bu topluluğu kendi özgüllüğü ve iç ilişkileri ile nasıl keşfedeceğiz? Yüzeysel çatlaklar; ırksal, etnik, dinsel ya da siyasal etiketler bir yana bırakılacak olursa, Merkez Asya toplumunun, kökü çok derinlerdeki yaşamını, geniş ölçüde federasyona yatkın öğelerini ve gerçekten açıklayıcı verileri nasıl ayırdedilebilir? Galiba bunu başarabilmek için, tâ tarih-öncesine giderek tüm geçmişi irdelemek gerekir. Birkaç onyılın siyasal damgasından, birkaç yüzyılın dinsel etkişinden öte, belki de binlerce yıllık bir etkileşimi ayraç olarak yeğlemek gerekecektir. Bu etkileşim, karşılıklı değiş-tokuştan ve sonuç olarak da, insan ile içinde yaşadığı ortam arasındaki ilişkilerden; bu uçsuz bucaksız ve üzerinde yaşayan insanın yaşamını alabildiğine güçleştirerek ona ciddi biçimde işkence eden Asya'dan ve bu ikisinin birlikte yaşamasından (simbiyoz) kaynaklanmaktadır.

İmparatorluklar Beşiği'nin alabildiğine kontrastlarla dolu görüntüleri, yaşam biçiminin ve üzerinde yaşayan halkların özelliklerini öylesine derinden etkilemiştir ki, XX. yüzyılın tüm altüst oluşları bu izleri silememiştir.

Çöllerde ya da bozkırın uçsuz bucaksız ıssızlıklarında, ormanlarda ya da dağlarda, bugün bile koşullar öylesine değişkendir ki, doğa göçebelere egemendir. Bugün toprağa çakılmış ve tarımla geçiniyor olsalar bile, dörtnala koşan atlıların şiddet kokan Asyası, o kervanlar dünyası, bugün bile insanların düşünce yapılarından silinmiş değildir.

Bunun tam karşıtı olarak da, belli bir ölçüde, yerleşiklerin Asyası, yani yaşlı kentlerin, uygarlıkların, canlı tarım yapılan vahaların, kuşatılmış ve kırılgan Asyası da özgün varoluşunu sürdürmektedir.

Böylelikle Slav ve Han yığınlarının çalkaladıkları yüksek Asya topraklarının insanının yaşamı, kimi zaman şiddet, kimi zaman ise daha ölçülü bir biçim içinde örgütlenmektedir.

ÇİN-SOVYET SINIRLARI
GELENEKSEL
UYGARLIKLAR ALANI
Göçebeler
çobanlık
Yarı-göçebeler
avcılık /yaylacılık
Yerleşikler
büyük kültürler
vaha sulamalar
S S C B
Sahalin
Baykal Gölü
HAZAR DENİZİ
ARAL DENİZİ
Balkaş Gölü
MOĞOLİSTAN
İRAN
AFGANİSTAN
PAKİSTAN
HİNDİSTAN
Ç İ N
KORE
JAPONYA

II. BÖLÜM

ASYALININ YAŞAMA KAVGASI

Göçebelerin büyüklüğü, yoksullukları ve canlılıkları

Bozkırın ve onun sonsuzluğunun şarkısını, hiçkimse Gogol'dan daha iyi söylemedi: "O zamanlar, bütün güney yeşil ve bakir bir çölden başka birşey değildi. Onun vahşi bitkilerinin sınırsız dalgalarını henüz hiçbir karasaban örselememişti... Doğadan daha güzel hiçbirşey yoktu; bu toprakların yüzeyinden milyonlarca çiçeğin fışkırdığı bir zümrüt okyanusu biçimleniyordu... Çayırlardan yükselen kocaman bir kuş, mavi göklerin dalgalarında görkemli uçuşuyla yıkanıyordu. Kâh yüksekliklere tırmanıp minicik siyah bir nokta kadar kalıyor; kâh güneşin ışığında parıldayan kanatlarıyla aşağı iniyordu. Tanrı Çayırları, ne kadar güzelsiniz!" (1)

Karasaban, "bakir topraklar" üzerinden, koruyucu ot tabakasını kökünden sökerek çoktan geçti. Bu uçsuz bucaksız sonsuzluk üzerinde çılgınlar gibi esen rüzgar, kimi zaman Çin pirinç tarlalarını zenginleştiren, kimi zaman ise, Sibirya taygasında ya da korkunç Karakum ya da Taklamakan çöllerinde yokolan yoğun toz bulutları kaldırarak esti, durdu.

Rüzgarla uçup giden ve toprakları derin bir yoksunluk içinde bırakan bu zenginlik, İmparatorluklar Beşiği'nin simgesi gibidir. Mackinder'e (2) göre, buralara egemen olanın tüm evrene egemen olacağı bu "dünyanın kalbi" *-heartland-*, yüzyıllar boyunca hiç durmadan fatih halklar biçimlendirmekle kalmamış, aynı zamanda bunları ani itişlerle verimli ve nemli vadilere, sıcak denizlere doğru da yollamıştır. Yaşamsal gereksinmeler tarafından olduğu kadar, dinamizmleri tarafından da harekete geçirilen Hunlar, Türkler, Moğollar ve Mançular gibi genç ve savaşmaya alışık halklar, birbirleri ardından Altay bozkırlarını, Uzak Doğu ormanlarını ya da "dünyanın damı"nın çayırlarını terkederek, binicilikteki ustalıkları ve savaşçı yetenekleri sayesinde kendileri-

(1) Nikolay GOGOL, *Tarass Boulba*.
(2) 20. yüzyılın başında jeopolitik bilimini kuran kişi.

ni tüm dünyaya kabul ettirerek buralardan uzaklaşıp gitmişlerdir. Böylelikle, ıssızlığına ve yalnızlığına geri dönen İmparatorluklar Beşiği, insanoğlunu, yaşam koşullarının daha az çetin ve güç olduğu kendi sınır boylarına doğru kaçırmayı sürdürmüştür.

Ne var ki, geride kalan ve zaman zaman dünya egemenliğini yitirip (1) geri dönenlerle güçlenen boylar ve oymaklar, göçebe geleneğini sürdürmüş; Asya'nın çorak ve kurak olan bu yüksek topraklarına, bozkırlara, çöllere ya da ormanlara uygun gelen tek yaşam biçimini canlı ve ayakta tutmuşlardır.

Çöllerin ve bozkırın insanı

"Ateşi yaktığım yer mekanım, atımı bağladığım yer çayırımdır." Bu Kazak deyişi, sonsuzluğa ve özgürlüğe aşırı düşkün çöl ve bozkır halklarının yaşam anlayışlarını özetlemektedir. Peki ama, acaba bu halkların özgün kimliklerini belirleyen ve onları yaşam ve düşünce biçimlerini uyarlamayı sürdürdükleri, özellikle güç koşullu ortama bağlayan göçebelik hâlâ yeterince var mı?

1979'da Çin Tiyenşanı'nda söyleşilen bir Kazak, yanıtın bir öğesini veriyor. "Kırsal bölgelerde bulunan bir kollektif çiftliktenim" diyor, kendisine soru yönelten yabancıya. "Ama bunun tam olarak ne anlama geldiğini pek bilmiyorum. Sonuç olarak işte koyunlarım, bunlar benim koyunlarım." Yani görülüyor ki, Sovyet ya da Çin komünizminin getirdiği toplumsal altüst oluşa karşın, "yeni insan"ın eğitilip biçimlendirilişine karşın, göçebenin geleneksel, alışılagelmiş görüntüsü hâlâ son derece canlı. Yalnız canlı olmakla kalmıyor, her yerde ve fırsatta kendini gösteriyor da: Moğolistan'ı trenle boydan boya geçen yolcu, meskun yerlerde yöresel olarak "kalp" *zurh*, yani Orta Asya'da yurt denilen (Moğolca *Ger*) geleneksel göçebe çadırlarına rastlıyor; Türkmen bölgelerinde de özellikle pazar kurulan günlerde çöl ve bozkır insanlarının özgün giysileri olan *Tolkuçka*'lara rastlayacaktır.

Elbette ki sosyalist çağda, koyun, at ya da deve sürülerini güden toplulukların yerini "çoban ekipleri ya da taburları" (Moğolca *Suur*'lar) almıştır. Ama bu yeni adla bile olsa, hemen hemen hep aileleriyle birlikte olan bu yeni çobanlar, atalarının yaşam koşullarını aşağı yukarı bütünüyle sürdürdükleri için, aradaki fark sanıldığı kadar büyük ve önemli değildir. Gerek düşünce ve davranış biçimleri, gerekse ve özellikle sürdürüp gittikleri alışkanlık ve gelenekler, günümüzde kentlere ya da kollektif çiftliklere yerleştirilerek iskân edilmiş olsalar bile, hâlâ çok derin bir biçimde eski göçebe atalarının çizgilerini taşımaktadır. Bu nedenle de, çöl ya da bozkır insanını tanımlarken, ille de geçmişten sözetmek hiç de zorunlu ve gerekli değildir.

Bu insanların yaşam alanları hâlâ sonsuz, uçsuz bucaksızdır; tarımın fethedemediği tüm yörelerde uzanır, gider. Bu sonsuzluklar, günümüzde daralmak bir yana, kuraklık ya da toprak erozyonu dolayısıyla tahıl tarımının başarısızlığa uğradığı yöreleri de yeniden kazanarak, genişleme eğilimi göstermektedirler. Bu anlamda da, günümüzde tüm İmparatorluklar Beşiği'nde, bütünüyle ekonomik amaçlı olarak, bölgenin

(1) Moğollar anayurtlarına XV. ve XVI. yüzyılda büyük kalabalıklar halinde geri döndü.

koşullarına en uygun yaşam biçimi olduğu görülen göçebeliğin yeniden canlandırılmasına yönelik bir düşüncenin gitgide güçlendiği görülmektedir.

Göçebe dünyası, belli bir ölçüde, yarı-göçebe alanlarını da içine almaktadır: Yakutistan, Buryat ülkesi, Güney Sibirya'nın dağlık yöreleri. Bunlara yaylaya çıkılan, yani bir tür yarı-göçebelik demek olan yöreleri de, yani Kırgızistan, Tibet ve Tacikistan'ı da eklemek gerekir.

Afganistan ise, göçebelik bölgeleri (Afgan Türkistanı), yarı-göçebelik bölgeleri (Paştunistan) ve yaylaya çıkılan bölgeler (Hazaracat, Nuristan) arasında bölüşülmüştür. Bu yaylaya çıkma olgusu -ki dağlık yörelere özgüdür- daha sonra dağlı halkların tanımlanmasında yeniden ele alınacaktır.

Bu yaylacılık ayrımı bir yana bırakılacak olursa, doğrudan göçebelikle geçim sağlanan topraklar, Fransa'nın 10, 12 katı kadar geniş bir yüzeye yayılmaktadırlar.

Demek ki, herşeyden önce tekdüzeliğiyle olağanüstü etkileyici olan Asya bozkırını bu uçsuz bucaksızlık, sınırsızlık belirlemektedir. İster yeşil, ister sarı ya da gri ya da beyaz olsun, göz alabildiğine hep aynı renkle boyanmış gibi görünmektedir. Mevsimlere göre, görüntüsünü birdenbire değiştirebilir. Böylelikle özellikle yaz başında belli bir çiçek türünün apansız açmasıyla, bu sonsuz, uçsuz bucaksız yeşil çayır, sarı, pembe ya da beyaza boyanabilir. Güneşin ışıkları altında papatya ve gelincik gibi tarla çiçekleri olduğu kadar, bu Moğol bozkırlarında orkide ve aslanayakları da ışıldayıp dururlar. Rüzgarın, ışığın ya da bulutların oyunuyla hava kurşunileştiğinde, bozkırın karanlık yüzlü aynası, altın ve gümüş ışıltılarla parıldar. Bu ışık ve renk oyunundan etkilenip esrikleşmeyecek bir insanoğlu var mı? Hemen belirtmek gerekir ki, bu izlenim ancak bozkırın müşfik olduğu anlarda edinilebilmekte...

Çünkü rüzgar, kuraklığa diğer olumsuz etkilerini de eklemektedir. Bozkır, onun krallığıdır. Özellikle kış mevsiminde saniyede 50 metre (saatte 180 kilometre) hıza erişebilmektedir. Buzlu, ılık ya da yakıcı olsun; apansız ya da sürekli olsun; ister tek yönlü, ister burgaçlanarak gitsin; çorak toprakları allak bullak eder, kumullara yer değiştirtir, yolları ve ekili tarlaları kumlarla kaplar, bitki örtüsünü kurutup öldürür, yaşayan herşeyi yakar ya da dondurur ve her türlü iş ve çalışmayı sonsuza dek durdurur. Körleşmiş, susuzluktan kurumuş ya da soğuktan donmuş çobanlar ve sürüler, bu sınırsız düzlükte sığınacak bir kovuk ya da herhangi bir yeryüzü eğrisi bulmakta sonsuz güçlük çekerler. İnsanlar ve hayvanlar, soğuğun çılgınca ısırmasından ya da kum yüklü rüzgarların karanlığından korunmak için birbirlerine sarılır, sımsıkı sıkışır ve bu sonsuz boşlukta kaybolmuş bir şekilde, düşsel bir kurtuluş limanı arayarak çalkalanır dururlar.

Akıl almaz ısı farkları, rüzgarın getirdiği bu korkunç yıkımı katmerleştirir. Gece ile gündüz arasındaki ısı farkı 60-70 C dereceyi, hatta çöllerde 90 dereceyi bulur (Celsius). Bu ısı farkı, en uç noktasına Yakutistan'da çıkmaktadır: Orada termometre Verkhoyansk'ta -70 dereceye kadar düşüp dünyanın soğuk kutbunu yaratmakta, yazın ise 38 dereceye kadar çıkmaktadır. Isı farkı neredeyse 110 dereceyi buluyor!

Unutmayalım ki göçebeler, bu Sibirya soğuklarına yalnızca çadırları altında dayanmaktadırlar! Moğolcada "kış felaketi" anlamına gelen *zud* sözcüğü, olağanüstü kötü doğa koşullarının yol açtığı güçlüklerin alabildiğine çeşitliliğini mükemmel biçimde anlatmaktadır. "Yağışların yetersiz olduğu zamanlarda hayvanları susuzluğa

mahkum eden siyah zud ayrımı yapılır; bunun tam tersine beyaz zud ise, sürülerin beslenebilecekleri otları aramalarını güçleştirecek kadar kalın bir kar örtüsü getiren aşırı yağışlara denir; çok kalabalık bir sürünün üzerinden geçmesi sonucunda, otlamayı olanaksız kılacak biçimde işe yaramaz hale gelmiş, çiğnenmiş çayırlar sözkonusu olduğunda, toynak zudu; ve nihayet, ani bir yağışın ardından çok hızlı bir soğuk dalgası gelip de çayırı aşılmaz bir buz tabakasıyla kapladığında demir zudu sözkonusudur." (1)

Sözkonusu iklim koşullarının güçlükleri derinlemesine düşünüldüğünde, bunlara katlanabilen insanların nasıl bir hamurdan yapıldıkları konusunda açık bir fikir sahibi olunabilir. Bakırlaşmış bir yüz, çok genç yaşta derin kırışıklıklarla çizilmiş bir cilt, genelde sanki duvara asılıp yıllar boyunca kurumuş bir postun tersini andıran derileriyle Moğol, Kazak ya da Türkmen göçebeleri, içinde yaşadıkları alabildiğine güç ısı, iklim, rüzgar ve güneş acımasızlığını tanımlar gibidirler.

Ne var ki, göçebelere yaşamın dayattığı çile bu kadarla kalmamaktadır, çünkü bu insanlar, aynı zamanda korkunç bir yoksulluğu ve yoksunluğu da tanımaktadırlar. Hemen hemen neredeyse süregen olan su sorununa, ateş sorunu da eklenmektedir.

Yarı çöl olan alanlarda sorun daha az ağırdır, çünkü oralarda yakılabilir çalılar bulunabilmektedir: Ilgın çalısı, kum akasyası, taşkıran otu, kumulları sabitleştirmek için uçaktan atılarak dikilen bazı dayanıklı bitkiler gibi. 2 000 metrenin üzerindeki yüksekliklerin yamaçlarında, ardıçgillere benzeyen diken çalısı ormanları bulmak da mümkündür. Buna karşın, bozkırdaki göçebe, incecik dallarla, kuru otlarla ve hayvanlarının kurumuş dışkılarıyla -*tezek: argol*- yetinmek zorundadır.

Bu yoksulluk, beslenmeyi de etkiler. Ete ve süte (2) dayanan bu beslenme, hiç kuşkusuz protein açısından zengindir. Bu beslenmeyi, çeşitli yabani otlar zenginleştirmektedir. Göçebeler, zaman zaman karşılaştıkları ya da uğradıkları yerlerde gördükleri yerleşiklerden değişik tahıllar alıyor olsalar bile, unlu ve sebzeli gıda eksikliği çok fazladır. Bunun sonucu olarak da, beslenme yetersizliklerinden kaynaklanan genel bir kısa boyluluk ve çocuklarda hayli sık karşılaşılan bir raşitizm görülmektedir. Bu insanlar, göçebe yaşamının dayattığı olağanüstü güç koşullardan büyük acı çekmektedirler. Bu topluluklardaki ortalama yaşam süresi, yerleşik topluluklara kıyasla çok daha kısadır.

Bu acımasız çevre koşullarının dayattığı son tuzaklar, doğrudan yöre insanlarından kaynaklanmaktadır. "İnsan insanın kurdudur." Bu deyiş, göçebeler için daha da doğrudur. Bu insanlar, otlaklar ve çayırlar için sık sık karşı karşıya gelir ve kimi kez acımasızca döğüşürler. Olağanüstü bir güvensizlik bölgesi olan bozkırda kaybolmuş bu insanlar, uğruların en büyük kurbanları olmuşlardır -aslında kendileri de bu çetelere katılmıyorlar mı? Çeteleri de onlar oluşturmuyorlar mı?-. Göçebeler ve uğrular, bugün için en iyi otlaklara sahip çıkmış olan yerleşikler tarafından geriletilmiş, uzaklaştırılmışlardır. Her dönemde aynı tehdit ve aynı tehlikelerle karşı karşıya kalmışlardır..

(1) *Le Choix Mongol*, Jacques Legrand, éditions Sociales, 1975, p. 209.

(2) *Kımız* adı verilen mayalanmış kısrak sütü, son derece beğenilen, esrikleştirici bir içecektir. *Ayran*, ekşi koyun yoğurdundan yapılır. *Şubat* (Türkmence *Çal*) ise deve sütünden imal edilmektedir. Değişik her içeceğe başka bir iyileştirici, sağaltıcı ilaç etkisi atfedilmektedir (Bu adlandırmalar Kazaklar tarafından kullanılmaktadır).

Bütün bu güçlüklerle yüzyüze olan göçebe, akılalmaz bir ayak uydurma, koşullara alışma yeteneği göstermiştir.

Bu, herşeyden önce, Moğolistan'dan Türkmenistan'a kadar kullanılan, yurt adı verilen, çok kolaylıkla sökülüp aynı kolaylıkla dikilebilen ve tüm gereksinmelere hemen eksiksiz cevap veren hafif çadırlar örneğinde görülmektedir. Yurt adı verilen bu çadırlar, yuvarlak planlı, ahşap bir yapı kafesinin üzeri keçe ve hasırlarla kaplanarak, dumanın çıkması için tepede bir delik bırakılarak hazırlanan, sıcağa karşı olduğu gibi, soğuğa karşı da olağanüstü iyi bir korunma sağlayan yuvalardır.

Giyim de aynı gereksinmelere yanıt vermektedir. Yaz mevsiminde erkekler uzun ve bol gömlekler ve yine bol pantolonlar giyerler. Başı güneşe ya da soğuğa karşı koruyan başlık, bir tür kadife ya da keçeden yapılmış olup kenarı kürkle kaplanmıştır; Kazaklarda dört köşe bir şekli olup *tiyubetieyka*, Türkmenlerde keçe yerine koyun derisinden olup *telpek*, Kırgızlarda ise *tiyupe* diye adlandırılır. Bu Türk halkları, kışın ise kalın bir yelek, genellikle kürkle zenginleştirilmiş bir ceket ve üzerine de göğüste üstüste binen uzun ve genelde hep kürk olan *kaban** adı verilen bir paltoyla giyilmektedir.

Moğollarda ise, kadınlar ve erkekler, *del* adı verilen, iki katlı ya da kürklü olabilen, yuvarlak yakalı olup sağ tarafta düğmelenen geniş bir entari giyerler. Del ya da kaban, hemen hep kumaştan geniş bir kemer ile bedene oturtulmuştur.

Göreceli olarak çok daha iyi korunmuş olan yurtta yaşayan kadının elbiseleri, göçebe dünyasını belirleyen özgün çizgiler açısından çok daha az ve eksik özellikler taşır. Örneğin Kazakistan'da canlı renklerle bezenmiş ipek ya da pamuklu, beyaz, geniş bir entari, kadife bir yelek ve ayak bileklerinde daralan bir pantolondan oluşmaktadır. Türkmenistan'da ise, kadın genellikle kırmızı renkli, düz ve uzun, *göynek** adı verilen bir elbise giyer. Soğuktan, aşağıya doğru indikçe daralan, kolsuz bir tür mantoyla, *şalvarla** korunur.

Sosyalizmin sillik ve tek renkli yeknesaklığı karşısında, yöresel giysilerin işlevselliğe dönük çok renkliliği, yöre halklarının kendilerine olan özsaygılarını korumalarına yaramaktadır. Sabahın erken saatlerinde Aşkabat çarşılarında alelacele yoksul alışverişlerini tamamlamaya çalışan Karakum'un Teke (1) göçerlerini asla unutamayacağız. Bütün çarşı, kadınların boyunlarındaki, kimi zaman yere kadar uzanan canlı kırmızı renkteki gömleklerinin üzerine sarkan Çin taşlarıyla bezenmiş kolyelerinin ucundaki üçgen pandantiflerin şakırtısıyla çınlıyordu. Erkekler ise, telpek denilen siyah ya da beyaz, koskocaman *şapka*'larıyla* gururlu bir biçimde dikiliyorlardı. Dev boyutlu, olağanüstü güzellikte Buhara halılarının yanına çömelmiş, hatta neredeyse yere oturmuş yaşlı kadınlar, çıkıp geleceği çok kuşkulu olan düşsel bir alıcıyı bekliyorlardı. Esini hiçbir zaman değişmeyen bu "başeser"lerini yıllar ve yıllar süren bir emekle, aynı mekanik hareketi binlerce kez yineleyerek üretmişlerdi. Oğulları yanlarında, çadırda büyürken ve daha sonra giderek uzaklaşıp bozkırda sürülerin ardından koştururken, bu halıyı dokuyarak birgün satmayı ve elde edilecek parayla oğullarına bir gelin almak için gerekli *kalın** adı verilen başlık parasını ödeyebileceklerdi. Kuş-

* Ana metinde Türkçe.

(1) Bir zamanlar uğruluklarıyla ünlü bir Türkmen boyu.

kusuz bu gelin de iyi bir halı dokuyucusu olacaktı. Bu gelin, belki de şurada alacalı bulacalı metal şeritlerle süslenmiş küçük başlık sandıkları satan fildişi tenli, derin bakışlı, sözle anlatılamayacak kadar zarif çizgileri olan, ülkenin bu korkunç uzak taşrasında bir göreve atanmış Lermontov'un (1) aklını başından alan şu genç Türkmen kızı mı? Ama işte bir duvar dibinde, leş gibi kirli bir örtünün altında saklanan, az önceki güzellikle en korkunç çelişkiyi gösteren biri; nasıl olduysa yerel sağlık hizmetleri sisteminden kaçmayı becermiş bir cüzzamlı. Bizi, yani tüm Avrupalıları korkunç merak eden bu yerli kalabalığının içinde gerçek Sovyet yurttaşları -yani Ruslar- zaman zaman görünüyorlar. Belki sistemin alçakgönüllülüğünden olsa gerek, eski püskü, donuk, mat renkli elbiseleriyle bu Slavların hiç de fatih, efendi gibi bir havaları yok. Ama yine de o Batılı giysileriyle, Türkmen elbiselerine kıyasla çok daha bizden olan dar gömlek ve pantolonlarıyla ayırdediliyorlar...

"Bir Özbek büyük bir canayakınlıkla bize Tekelerle pazarlık edilmemesi gerektiğini söylüyor. Onlar hayli basit insanlar. Kafalarında bir fiyat var. Siz onlara bir başka fiyat önerirseniz, kendilerine karşı saldırıya geçildiği duygusuna kapılabilirler. Onların iyiniyetine ve dürüstlüklerine inanmadığınızı düşüneceklerdir."

Sert karakterli, bağımsız ve gururlu, yoksul ama konuksever göçebeler; böylesine korkunç bir yoksullukla ve acılarla dolu yaşamınızı nasıl da soylu bir biçimde saklıyorsunuz, "uygarlığımız" sizi eritip ortadan kaldıracağı zaman dünyanın nasıl da büyük bir insanlık zenginliğini yitirdiğini kim bilebilecek? Kuşkusuz kervanları yağmaladığınız ve esir tüccarlarına saldırdığınız uğru geçmişinizden ötürü size serzenişler yollamak olası. Ama o belirsizlikler çağında yaşayabilmeniz için, elinizdeki tek olanak şiddet değil miydi?

İşte bozkır insanının yaşadığı ortamın coğrafi tanımlaması ve bu güç yaşamın ona dayattığı insan karakterinin ana çizgileri.

Tarih baba da kendi açısından az inatçı değil. Moğolların ileride yeniden ele alacağımız serüvenlerle dolu tarihleri bir yana, diğer bazı toplulukların yaşadıkları da, yazgının, göçebe halklara çizdiği sarp yokuşların bir kanıtı gibi. Böylesi bir bahtsızlık, Kalmuklara, Paştunlara ve diğer bazı halklara daha, adeta yapışmış gibidir.

Kalmukların büyük acısı

"Kalmuk kardeşler, halkınızın tüm geçmişi sonsuz bir acılar zincirinden başka birşey değil." Kalmukların Ruslarla kardeş ırklardan olduğunu düşünen Lenin'in (2) 2 Temmuz 1919 tarihli ilk bildirisi bu sözlerle başlar. Bolşevik önderinin insanca duy-

(1) En büyük Rus ozanlarından biri olan Lermontov (1814-1841) Kafkaslarda genç bir subayken aşık olduğu güzel bir Çerkez kızı için *Bela* adlı olağanüstü güzel bir öykü yazmıştı.

(2) Rus göçmen çevrelerinde hayli yaygın bir dedikodu, Vladimir İliç Ulyanov, ya da Lenin'in, Kalmuk kökenli bir aileden geldiği yolundadır. Gerçekten de, Volga üzerindeki Simbirsk'te doğan bu büyük devlet adamının büyükbabası, Kalmuk ülkesinde oturuyordu; ne var ki, Lenin'in sima görüntüsü, bu savı doğrulamamaktadır. Asıl şaşırtıcı olan, Sovyetlerin, büyük önderlerinin kökenleri konusundaki bu dedikoduya hiç yüz vermemeleri olmuştur; oysa bu pekala, milliyetler politikalarının bir simgesi olarak ele alınabilirdi.

gularla dolu bu bildirgesi, ne yazık ki, Sovyetler tarihinde de sürüp giden bir gerçekliğe denk düşmektedir.

Kalmuklar ya da diğer adlarıyla Torgutlar, batı Moğollarından Oyratların soyundan gelmektedirler; XV. yüzyılda onların da zafer saati çalmış ve merkezi Cungarya'da olan büyük bir imparatorluk kurarak tehditlerini Pekin'e kadar uzatmışlardı. Ama bu yeni Moğol imparatorluğu, iç çekişmeler ve didişmelerle kemirildiğinden yıkılıp gitti. Komşu halklar tarafından haksız vergilerle ve değişik yollarla mallarına el konulmasıyla bunalan Kalmuklar, XVII. yüzyılın başında batıya doğru göçmeye karar verdiler. O sıralarda yaygın biçimde Lamacılık dinine geçen Kalmuklar, Budacı ruhbanlarıyla, geleneksel *kibitkis* (küçük at arabaları) konvoylarıyla, yurtlarıyla, at, deve ve koyun sürüleriyle yola çıktılar. Bu karmakarışık göçebe yığınları, Türk boy ve oymaklarının ortasından kendisine bir yol açarak geçti ve 1632'de Aşağı Volga bölgesinde Rus Çarı'nın vasali olarak bir hanlık kurdular. Belki biraz tuhaf bir olgu, ama Rus yönetimi bu yeni Moğol işgalinden hiç de kaygılanmış görünmüyordu. Tam tersine, Kalmukların çok önemli savaşçı yeteneklerinden yararlanmak ister gibiydiler. Böylelikle, özellikle Büyük Petro'dan itibaren Çarlık ordularında Torgut (Kalmuk) süvarilerinden birlikler oluşturulması alışkanlık haline geldi. Ne var ki, Ruslar, iyi kiralık askerler oldukları kadar, yağmaya da düşkün olan Kalmukların tüm başkaldırılara, özellikle de Stenka Razin (1662) ayaklanmasına destek verdiklerini görünce, kaygılanmaya başladılar. Bu nedenle de, İmparatorluk yönetimi, bu hareketli Moğolların bağımsızlıklarını ve göçebelik alanlarını yavaş yavaş sınırlamaya başladı. 1771'de Çariçe II. Katerina büyük bir darbe indirdi: Çıkardığı bir kararnameyle "Büyük Kalmuk Hanı" ünvanını ve halkının özerkliğini iptal etti. Çok derin bir kırgınlığa sürüklenen Kalmuklar da, ilişkilerini hiçbir zaman tam olarak yitirmedikleri anavatanlarına (1) dönmeye karar verdiler. 400 000 kişilik bu büyük göçebe hareketi, Orta Asya'daki son büyük yer değişikliği oldu. Uzun yolculukları boyunca Kazaklar ve Kırgızlar tarafından yoğun saldırılarla hırpalanarak hayli ağır kayıplar verdiler. Yola çıkanların ancak yarısı hedefine ulaşabildi ve Moğolistan'ın, Çinlilerin denetiminde olduğunu değil -bunu zaten biliyorlardı- ama Rusların Pekin'den onları geri göndermesini istediğini orada öğrendiler. Neyse ki bu göç, o dönemde Çin egemenliği altındaki tüm Moğol dünyasına sayelerinde yoğun bir propaganda yapma imkanı bulan Mançu yönetiminin işine geldi. Bu, sanki yaramaz çocuğun evine dönüşü gibiydi. Torgutlar sevinçle karşılanıp ağırlandılar ve İli vadisine yerleştirildiler. Onlara 185 000 hayvan verildi. İmparator, Kalmuk soylularını Pekin'de huzuruna kabul etti ve elbetteki göksel imparatorluğun Moğol uyruklarına karşı yaptığı bu iyilikler ve yücegönüllülükler tüm dünyaya duyuruldu. Pekin'in 250 kilometre kuzeydoğusundaki İmparator Çianlong'un yazlık sarayının bulunduğu Şengde'deki Putuo Jongşeng tapınağına dikilen bir taş yazıt üzerine Çince, Mançuca, Tibetçe ve Moğolca olarak bu tarihsel olay yazıldı, kazındı ve ölümsüzleştirildi.

Bu arada, Rusya'da kalan 50 000 kadar Kalmuk, 1773 yılında Pugaçev ayaklanmasına katılmaktan başka çözüm yolu bulamadılar. Ama yenildiler ve Çariçe II. Katerina onları silah gücüyle tam bir boyun eğmeye zorladı. XIX. yüzyılda, yani Kalmuk-

(1) Özellikle de dinsel alanda.

ların imparatorluk ordularında (1) önemli rol oynadıkları bir dönemde, Rus yönetimi onları ata topraklarından kovaladı. Yöntem basitti. 1820 yılında Torgutlara Rus yerleşim alanlarına 10 verstten (10.6 kilometre) çok yaklaşmak yasaklandı. 1860 yılında ise, bu yerleşimlere yaklaşma sınırları yeniden gözden geçirilerek çoğu yerde artırıldı.

Önceleri Çarın son derece sadık ve bağnaz askerleri olan Kalmuklar, devrim döneminde Beyaz ordulara yığınsal destek verdiler ve karşıdevrimin yenilmesi üzerine aileleriyle birlikte yerlerini yurtlarını terketmek zorunda kaldılar. Kalmuk Özerk Cumhuriyeti ancak 1933 yılında kurulabildi. Başkenti Elista, 1942 yılında Alman işgaline uğradı. 1943 yılında Almanlar çekilirken, yüzlerce Kalmuk ailesi, Stalin rejimine katlanmaya yeniden başlamaktansa onlarla birlikte gitmeyi yeğledi. Halkların Küçük Babası'na da defterlerini dürmesi için bu suç yetti de arttı bile.

Volga Almanları, Osetyalılar, Çeçenler, İnguşlar, Kırım Tatarları, Mesket Türkleri gibi, Kalmuklar da bir kez daha sürgüne ya da ölüme doğru doğu bozkırlarının yolunu tuttular. 1939 yılından 1959'a dek, sayıları 134 000'den 106 000'e düştü... 1957'de saygınlıkları iade edilerek yeniden oluşturulan özerk cumhuriyetlerine geri dönmelerine izin verildi. Bugün için, SSCB'de kalan 147 000 Kalmuğun 120 000 kadarı, bu özerk cumhuriyettedir. Yerleşik düzene geçirilmiş ve Sovyetleştirilmiş de olsalar, Kalmuklar hâlâ geleneklerini ve Moğolca kökenli dillerini (2), göçebe düşünce ve davranış yapısından izleri, hatta kimi Budacı inanış kalıntılarını yaşatabilmişlerdir.

Hazar Denizi'nin Sovyetler'de kalan kıyılarında ya da Cungarya'nın Çin kesimindeki bozkırlarda, birbirinden ayrı kalmış Kalmuk halkından kardeşler, ancak günümüzde rahat bir soluk alıyorlar. İmparatorluklar Beşiği'nin sonsuz acılar çekmiş bu halkının -diğer birçokları gibi- çilesi bitti mi?

Paştun (3): Sonsuza dek asi

Afganistan, İmparatorluklar Beşiği'nin müzesidir. Halklarının yaşam biçimi bakımından geleneksel modele en çok yaklaşan ve atalardan, dedelerden kalan davranış biçimlerini en iyi biçimde korumuş olan ülkedir. Orta Asya'da yaşayan çoban halklar, göçebeler arasında, üzerinde yaşadıkları olağanüstü güç ortam ile sıkı sıkıya bağımlı bir-varlık sürdüren Paştunlar, bu ülkededir.

Durand hattının -İngilizler tarafından Afganistan ile Hindistan İmparatorluğu arasında XIX. yüzyılda çizilen son derece keyfi sınır çizgisi- her iki yanında yaşayan Paştunların toplamı yaklaşık 16 milyondur. Hindukuşların güneyindeki ulaşılamaz Süleyman Dağları ve yöresinin tek egemeni olan bu denetlenemez dağlı halkın tam sayısını kesin olarak hesaplamak mümkün değildir.

---

(1) İkisi deve sırtında, biri de atlı olarak üç Kalmuk birliği, 1814'te Paris'e gelmişlerdi. 1945'te Avusturya'mn Kızılordu tarafından işgali sırasında birtakım Kalmuklar Viyana'da görüldüler, hâlâ deve sırtındaydılar...

(2) Kalmukların 1970'de % 91.7'si Moğolca konuşurlarken, bugün bu oran % 91.3'tür.

(3) Bu alt bölümde sunulan ayrıntılı bilgiler, özellikle dilbilime ilişkin olanlar, Jean-Charles Blanc'ın *Afganistan ve Halkları* (P.U.F., 1976) adlı son derece belgesel eserinden alınmıştır; diğer konularda ayrıntılı bilgi istendiği takdirde bu kaynağa başvurulması tavsiye edilir.

Savaştan önce Afganistan halkının % 40 kadarı, yani yaklaşık 8 milyonu Paştunlardan oluşuyordu. Bugün kaçınılmaz olarak Afgan Paştunlarının sayısı azalmıştır. Irksal bakımdan kardeşleri olan Pathanların Pakistan'da yaşadıkları yöreye doğru kitlesel biçimde göçmekte, böylelikle birçoğu unutulmuş olan eski gelenekleri canlandırmaktadırlar. Orada güvenli barınaklarda kadınlarını ve çocuklarını bırakan Paştun savaşçıları -ve eklemek gerekir ki, hiç de azımsanamayacak kadar Pathan savaşçısı- aynı yolu bu kez ters yönde aşmaktadırlar. Ama bu yolculuk, bir zamanlar olduğu gibi sınırların ötesindeki çayırları aramak için değildir. Rus ve Afgan komünistleri rahatsız etmeye gitmektedirler. Elbette bu işi yapanlar yalnızca Paştunlar değildir. Hazarlar, Özbekler, Tacikler ve Türkmenler de gerilla savaşına katılmaktadırlar. En yüksek savaşçı özellik gösteren öğenin Paştun olması, onun başkaldırıcı geleneğinden ve doğal yiğitliğinden olduğu kadar, Karaçi yönetimine rağmen, Pathan ülkesinde bulduğu destek ve aileleri için güven ortamından da kaynaklanmaktadır. Bu Paştun savaşçıları arasında göçebe kökenli olanlar başkaldırının en önemli öğesini oluşturmuşlardır, çünkü en dayanıklı olanlar onlardır, çünkü ülkeyi en ince ayrıntısına dek onlar tanımaktadırlar ve alışılagelmiş geçitlerde ve ulaşılabilen bölgelerdeki sığınakları en iyi onlar bilmektedir.

Son yıllarda Afganistan'da yaşayanlar arasında tamamiyle göçebe olan Paştunlar iki milyon kadardılar. "Köyde yerleşik yaşayanlar" anlamına gelen *dehkani*'lere karşın, "gidenler" anlamına gelen *kuşi*'lerdir. Onları iskân etme çalışmalarına karşı direndikleri, bu girişimleri güçleştirdikleri söylenemez. Aslında Paştunlar, Afganistan'da da, dışarıda olduğu gibi geçici çözümlere konu oldular. Geleneksel olarak Paştunlardan oluşan hükümet, göçebeleri iskân etmeyi, ancak onların bağımsızlıklarını sınırlamak ve daha iyi denetlemek amacıyla zaman zaman istemiştir. Ne var ki, bunu uygulamaya geçirebilmek için yeterli zorlayıcı önlemler ve yeterli araçları bulamamıştır; çünkü bu uygulama, ulusal geleneklere aykırı olduğu gibi, ülke ekonomisinin gereklerine de ters düştüğünden, Kabil hükümetinin politikası hiçbir zaman bu yönde kökten adımlar atamamıştır. Kuşkusuz Babrak Karmal'ın komünist yönetimiyle işler farklı gelişebilir. Ama bunu başarabilmek için Paştunları kendi dünyalarından koparmak ve varoluş nedenlerini kökten değiştirmek gerekecektir. Herşeyden önce, bu uygulama bir devrim anlamına gelir.

Aslında bu Paştun dünyası, anarşik bir görüntü altında, hayranlık uyandıracak kadar iyi örgütlenmişti (ne yazık ki, günümüzdeki altüst oluştan sonra bunu yeniden canlandırmak belki de gerçekleştirilemeyecek bir düş haline geldi). Dehkaniler, köyde oturup hiçbirşey yapmadan kalmak yerine, tüm göçebe halklara bir tür teknik temel göstererek, ustalık ve becerikliliğin doruklarına çıkmışlardı. Kuşkusuz onlar da toprak adamlarıydı ve dağda, iki ay süren yaz boyunca tarım yapıyorlar ve sürüleriyle yükseklerde gezerek bir tür yaylacılık sergiliyorlardı. Aralarında son derece becerikli küçük elzanaatları ustaları hiç de azımsanamayacak kadar çoktu. Özellikle demirci ustaları -yöntemler ne kadar ilkel olursa olsun- asıllarından ayırdedilemeyecek tüfekler, hatta makineli tüfekler yapabildiler. Ustaya yalnızca kopyasının yapılacağı silahı vermek yeterliydi. Birçok durumda cephaneler bile elde yapılabilmiştir. Genellikle en karmaşık silahların onarımını bile başarabilmişlerdir.

Günlük üretimin 30 adete ulaştığı, bu tür üretimde uzmanlaşmış köyler vardır.

Günlük yaşamda her Paştun bir silah taşır ve genellikle işini görmek için ondan hiç duraksamadan yararlanır.

Göçebe yaşamının geliştirdiği bu becerilerin yararı, Afgan gerillasının günümüzde yaşadığı soyutlanmışlık koşullarında daha da iyi anlaşılmaktadır. Göçebe Paştun elzanaatlarının meyvaları, günümüzde açıkça ve denetimsiz olarak, yörenin çarşılarında ya da dönemsel pazarlarında satılmaktadır. Bunun en ilginç örneği, Hayber geçidinin Pakistan yamacındaki Landi-Kotal çarşısıdır; burada dışarıdan gelen ya da yörede yapılan her türlü silahı tam bir serbesti içinde edinmek mümkündür. Küçük elzanaatları ürünlerinin göreceli çeşitliliği ve yararlanılabilir besin kaynakları ile her türlü yasadışı (uyuşturucular da dahil) ticaretinden elde edilen gelirler, Durand hattının her iki yanında yer alan "Paştunistan"m kendi kendine yeterliliğine ve dolayısıyla bir tür özerkliğine hizmet etmektedir. Bu kaynaklar, günümüzde yetersizlikleri bir yana, gelişleri hiç de düzenli olmayan dış desteklerin yerine, isyancıların yararlandıkları temel dayanaklardan biri olmak durumundadır...

Bu özerkliğin öbür ayağı da, elbette ki, bu olağanüstü yoksul toprakların elverişsiz doğal koşullarından alınabilecek azami verimi gözeten göçebe yaşam biçimidir.

Nasıl ki yerleşik Paştunların dünyası büyük soylu ailelerin egemenliği nedeniyle feodal bir yapılanma gösteriyorsa -ki bu aileler onları merkezi iktidara ilintiliyor (1)- göçebelerin dünyası da boy ve oymaklar örgütlenmesiyle biçimlenmiştir. Bu durum, özellikle Pakistan-Afgan sınırı üzerindeki boy ve oymaklar için geçerlidir (bunların tümü Kabil denetiminden olduğu gibi, İslamabad denetiminden de kolaylıkla kaçmalarını sağlayan geleneksel bir örgütlenme biçimi içerisindedirler. Bu oymakların herbiri, birçok aileyi içeren klanlara (*hel*'lere) bölünmektedir. Bu örgütlenme biçiminin doğal sonucu, yalnızca oymağın çayırlarını ve yerleşim birimlerini korumakla görevli ve bu iş için zorunlu olmakla kalmayan, ama aynı zamanda boyun çıkarlarını da koruyan silahlı bir askeri alt örgütlenmedir. Klan şefine *malek* adı verilir. Oymak beyi olan *han* (2) malekler tarafından seçilir. Savaş durumunda biraraya gelip bir konsey (*dergah*) oluşturan hanlar, konfederasyonun siyasal yönetimini yüklenecek, üstlenecek olan bir üst şef, eşitler arasında bir birinci başkan seçerler.

Bu oymak, boy örgütlenmesi, *Paştunvali* denilen geleneksel bir töreden esinlenmiştir: Bunun ilkeleri, herkesin eşitliği (kadınlar bağımlı olup, ikincil konumdadırlar), onur anlayışı, insan varlığına saygı ve özellikle de toplumsal örgütlenmedir. Bu töreden kaynaklanan zorunluluklar da " öç alma hak ve ödevi (*badal*); sığınana, aman dileyene dokunmama hukuku (*nanavatay*); konukseverlik (*melmastia*) ve bunun doğal bir sonucu olarak konuğun korunması (*badragga*) (3)'dır."

"Dergah kurumuna saygı gösteren ve Paştunvali ilkelerini uygulayan kişi Paştundur." Bu temel ilke, Paştunların büyüklüğünü, soyluluğunu, ama aynı zamanda zayıflığını da anlatmaktadır. Gerçekten de, bu ilkeler üzerinde oluşturulan askeri örgütlenme, onlara zaman zaman büyük fetihler (4) yapma olanağı vermişse de, konseyde

(1) 1977'ye dek Afganistan Başbakanı olan Prens Davud, Musabihan soyundan gelen bir prens, bir serdar olup, Paştunistan'ın ateşli bir taraftarıydı.

(2) Pakistan cumhurbaşkanları Eyüp Han ve Yahya Han Patanlardandı.

(3) Bakınız *L'Afghanistan et sespopulations*, J.-C. BLANC, p. 47.

(4) XIII., XV. ve XVI. yüzyıllarda Paştunlar, tam üç kez Kuzey ve Doğu Hindistan'a egemen olmuşlardır.

ve badaldaki bölünmeler, "vandetta/öç alma"lar çoğu zaman bunu izleyerek Paştun egemenlik süreçlerini zayıflatmış ve giderek yıkmıştır. En azından, Paştunlar, üç yüzyıldan beri Afganistan'ı denetimleri altında tutmaya ve Hint ordularına karşı mükemmel bir yiğitlikle savunmaya devam etmektedirler. Ne var ki bu iktidar, bazı kralların zekalarına ve becerikliliklerine karşın, gerçek ilerlemeler yerine tam bir durgunluk öğesi olmuştur. Ama bu büyük Paştun özelliği, dev bir imparatorluğa karşı onbinlerce savaşçının inanılmaz bir başkaldırıyı sürdürmesiyle ortaya çıkmaktadır. Savaş onların yaşam biçimidir. Aynı zamanda yaşam, sürülerin sabahın erken saatinde yeni çayırlara doğru yola çıkmasıdır da.

Afganistan uzmanları, batıdaki Herat'ın güneyinde, Kandahar bölgesinde kışlayan *Durrani* göçebeleri ile, kış mevsimini Pakistan'da ya da doğudaki Hindukuşların alçak vadilerinde geçiren *Gilzay* göçebeleri arasında temelden bir ayrım olduğuna dikkat çekmektedirler. Kışlama süresi altı aya kadar uzayabilmektedir.

İlkbahar gelip de, dağlar ve bozkır kar örtüsünden silkelenmeye başladığında, tüm Afgan göçebe dünyası (Paştunlar, Beluciler ve Türkmenler) kıpırdanmaya başlar. O zaman, koyun ve keçi sürüleri, yamaçlara sarılıp çayırlara doğru yol almaya başlarlar. Yeni doğan kuzularla ve oğlaklarla büyüyen sürülerini güden göçerler, Mayıs ortalarına doğru büyük göç için biraraya gelirler. Bu, yola çıktıkları noktadan itibaren, 200 ya da 300 kilometre yol yaparak Sovyet Tacikistanı'nın sınırının kıyısında, Hazaracat, Aimak ya da Pyandj yüksek çayırlarına ulaşmaları demektir. Bu uzun yayla göçünün betimlenişini Jean-Charles Blanc'dan dinleyelim (1):

"Genelde göçün ritmi, iki gün yürüyüşten sonra üç gün otlatmadır. Kamp, tan yeri ışımadan yola koyulur. Sürüler önden giderler. Kadınlar çadırları katlayarak develere yüklerler. Çocuklar yüklerin üstüne tünemişlerdir. "Eskiler" yürüyüşün temposunu belirlerler. Kervan, hayli canlı bir yürüyüşle sürüleri geçer. Hava çok ısınmadan, sabahın saat 10'una doğru durulur. Tercihan bir su kaynağının yakınlarında herhangi bir konaklama yerine karar verilince, kadınlar kampı kurarlar. Erkekler sürüyle ilgilenirler. İki ya da üç ay kadar süren yaylak döneminden sonra, göçebeler yeniden ovalara doğru inişe geçer ve sonbaharın ilk donlarından kaçınırlar."

Köylünün olduğu gibi, çobanın da en büyük düşmanı kuraklıktır. Pek çok kez, sürüleri kırıp geçirdiği ve neden-sonuç ilişkisi yoluyla sürü sahiplerinin de ölümlerine yol açtığı görülmüştür. Genel kural, göçebenin yerleşik köylüye kıyasla daha üst düzeyde geliri olması gerektiğidir. Et, süt, süt ürünleri satıkları gibi; yün, keçi kılı, koyun derisi ve kürk yapımında çok değerli sayılan ölü doğmuş karakul kuzuları postlarını da satarlar. Ayrıca kadınlar, halı ve *kilim** dokurlar. Hem ayrıca, göçebe, malvarlığını değerlendirmeyi ve gezginci koşullarından olabildiğince yararlanmayı da bilir. Herşeyden önce, yerleşik köylüye para verdiği haller sık sık görülür. Yerleşik köylü, bu borcu geri ödeyemezse, onun topraklarına elkoyar ve onu yanında yarıcı olarak çalıştırır. Her yıl, sürüsü oradan geçerken, göçebe mülk sahibi de kendi payına düşen yarıyı alır ve yoluna devam eder. Göçebenin varsıllaşmasına yarayan bir diğer araç da, büyük göçten önce çarşıdan değişik ürünler satın alışında gerçekleşir (kuru çay, giysi-

(1) *L'Afghanistan et sespopulations*, p. 75.
* Ana metinde Türkçe.

ler, değişik el aletleri vb); oysa, vadileri hiçbir zaman terketmeyen Hazar ya da Aimak köylüsü, bu tip gereksinmelerini elde edebilmek için tahıl ya da sebze satmak zorundadır. Ayrıca göçebe, hasat zamanında el emeğini satarak ya da bizzat birkaç toprak parçasını işleyerek (1) de gelir elde edebilir. Bütün bunların sonucu olarak ve ayrıca geleneksel bir biçimde de göçebeler, yerleşiklerden daha üstün bir durumda görünmektedirler.

Bu iki topluluk arasındaki ilişkilerin çok da sevgi dolu ve içten olduğu söylenemez. Aslında geleneksel olarak birbirlerine düşmanlık duyan Paştunlar ile Hazarlar arasında çatışmalar hiç de eksik olmaz. Kendilerini ülkenin efendisi sayan Sünni Müslüman Paştunlar, XIX. yüzyılda, sapkın mezhep saydıkları Şiiliğe, yani Hazarlara karşı dinsel bir savaş yürütmüşlerdir. Aslında dinsel gerekçenin ardında, Hazarları denetim ve egemenlik altına almak, otlak ve çayırlarına ortak olmak amacı yatıyordu. Daha çağdaş bir iktidarın ortaya çıkmasıyla ve bazı monarkların daha güçsüz olan bu tebalarını, daha iyi koruma iradesi göstermeleriyle (2) kendilerine güvenlerini kazanan Hazarlar, bir daha bağımlılık altına girmemişlerdir. Bu koşullar altında da, geçen sürülerin altüst ettikleri ürünler ya da göçebelere "tahsis edilmiş" otlakların yerleşik köylüler tarafından biçilmesi yüzünden çok ciddi savaşlar çıkmaktadır. Ama herşey çabucak geçer. Ölüler, yetkililerin gelmesinden önce gömülürler. Krallık zamanında olduğu gibi cumhuriyet döneminde de, bu yetkililerin, göçebeleri haklı görmek eğilimi belirgin biçimde açıktır. Böylelikle, barış zamanında bile -eğer bu yerler için gerçekten barıştan sözetmek mümkünse- bu karayazılı Afgan topraklarında, halklarının savaşçı yetenekleri her zaman kendini gösterme olanağı bulmuştur.

Bugün Sovyet mengenesi Afganistan'ı pençesine almıştır. İmparatorluklar Beşiği -ve o dünyada insan varlığı adına ne kalmışsa-, Afganistan'daki bu gelişmeyle son derece renkli olan halklarını kaybedecektir. Göçebe özerkliğinden olacak, köylü girişim özgürlüğünü ve hatta toprağından yararlanma hakkını bile yitirecektir. Bu yeni durum, birçokları için gerçek bir dram olacaktır. Bazı yabancılara göre, bu yeniliklerden, harikulade bir ülkenin coşku dolu kendiliğindenliği çok ciddi zararlar görecektir. Ama şunu da iyi görmek gerekir ki, komünist düzen, tüm İmparatorluklar Beşiği'nin yazgısını paylaşan Afganistan'da, ilkel toplulukların yaşamını dayanılmaz hale getiren kimi toplumsal afetleri, güvensizliği, sağlık hizmeti eksikliğini, özellikle kadınlar için köleliği ve yoksunluğu hafifletmeye, azaltmaya yönelik gelişmeler de sağlayabilir. (3) Ama bu "asgari ilerleme" için kaç ölü vermek ve nasıl bir yıkıma katlanmak gerekecektir? Varılacak olan sonuç bunca kurbana değecek midir? Acaba Afganistan'ın içinde bulunduğu bu durumdan sıyrılıp çıkmak için başka olanakları da sözkonusu olabilir miydi? Son hükümdarlar döneminde ve 1978'de sona eren "bağımsız" cumhuriyet döneminde olup bitenler, derinlemesine değerlendirilecek olursa, ne yazık ki, bu son soruya olumlu yanıt vermek hayli güçtür.

Doğal özellikleri ve görüntüsü bakımından bozkırlardan çok farklı olan, ama

(1) Bu, özellikle bir kısım Durrani göçebelerinin durumudur; ilkbaharda göçebeliğe çıkıp, yaz mevsiminde tarlalarının yanında kamp kurar ve kışlak bölgelerine hareket etmeden önce ürünlerini alırlar.

(2) Bu, özellikle, modernist politikası nedeniyle 1929'da devrilmiş ve Hazarlar için "iyi kral" olarak kalmış olan Emanullah Han'ın durumudur.

(3) Afgan toplumu, tüm Müslüman toplumlar arasında kadına karşı en katı ve acımasız olanıdır denilebilir; Afganistan kadını, tepeden tırnağa örtünmek ve peçe takmak zorundadır.

üzerinde yaşayan toplulukların rahatça yayılma ve yer değiştirme istek ve eğilimleri açısından tanımlayageldiğimiz savaşçıların ve gezginci çobanların ortamından pek de değişik olmayan bambaşka bir dünyayı yeterince tanımlayıp, buna ilişkin bilgileri eklemezsek, göçebe dünyasında yaptığımız bu gezinti eksik kalacaktır. Ormandan ve taygadan sözediyoruz. Elbetteki tayga, coğrafi konumu bakımından (Altaylardan başlayıp, Buryat ülkesinden, Yakutistan'dan Uzak Doğu'ya doğru) olduğu kadar; halklarının sayısal azlığıyla da (Evenk-Tunguz orman adamları, Udege avcıları ve Nifhes balıkçıları) (1) İmparatorluklar Beşiği'nin uç, marjinal bir yayılma bölgesini ifade etmektedir. Ne var ki, kökleri Avrupa'da olduğu halde, kimi zaman tayga yaşamından son derece derinden etkilenmişliğiyle, kimi zaman ise yüksek Asya topraklarına en belirleyici damgasını vurmuşluğuyla kendisi de marjinal olan bir milliyet, büyük bir özellik ve öznellik sunmaktadır. Bu halk, Orta Asya kargaşasının hemen yanında, orman dünyasına şaşırtıcı açıklıkta bir önem ve aydınlık bir ilgi uyandırmaktadır. Elbette ki, Rus halkından söz ediyoruz; özünde, ormanların ve orman içi açmalarının köylülerinden, İmparatorluklar Beşiği'ne yabancı olmalarına karşın, tarih babanın doğuya savurduğu, ırmaklar ve tayga üzerinde yavaş yavaş yarı Avrupalı, yarı Asyalı bir topluluğa dönüşen Ruslardan söz ediyoruz.

Rus ve tayga

Bugün Doğu Sibirya'da, bir zamanların Rusyası'nın manzaraları devam etmektedir. İrkutsk'tan Yakutsk'a gitmek üzere uçağa binildiğinde, Baykal gölünün kıyılarından uzaklaştıktan hemen sonra, üzerinde tek tük köylerin göründüğü, tayganın yayıldığı uçsuz bucaksız düzlüklere gelinir. Yaklaşık bir saat boyunca, bakır, eldeğmemiş bir gezegenin üzerinde uçtuğumuz duygusuna kapıldık: 300 kilometre boyunca ne bir yol, ne bir ev, ne de en küçük bir insan eli etkinliği izi. Bu süre boyunca gördüğümüz tek yaşam izi, yolumuz üzerindeki tek engel olan bir ırmağa yönelmiş küçük bir yangındı. Yılın yedi ayında kış koşullarının sertliğiyle yaşamın daha da güç olduğu bu ormanlık ıssız ve uçsuz bucaksız topraklarda, diğer tüm etkiler bir yana, yüzyıllar boyunca tüm bir halkın üzerine çökmüş doğal baskıları ve güçlükleri pekala anlayabiliyorduk.

Sovyet -özellikle de Tarkovski- sineması, barındıran, can veren ve koruyucu olduğu kadar soyutlayan ve öldüren, bireysel varlığı sonsuzluğu içinde eritip yokeden, esirgeyici ormana yapılan yollamalarla doludur. Rus düşünce yapısında, tayganın gerçeklerine ayak uydurma gereği büyük yer tutar.

İlk yerleşim merkezlerini çevreleyen mengenenin kökeninde, belki de bütün bir halkın kuşatılmasına ilişkin kaygılar vardı; bu anlamda SSCB, çevredeki bilinmezliklerin tuzaklarına karşı ölçüsüzce genişletilmiş bir orman içi açma rolü oynayabilirdi. Korunmak ve herşeye karşın yaşamı sürdürebilmek için çevredeki toprakları yoklamak, keşfetmek ya da daha iyisi, açmanın sınırlarını daha da uzağa götürmek gerek-

(1) Bakınız ek 2.

mektedir. Değişmeyen bir sınır kavramı, o andan başlayarak özümlenemez olmaktadır. Tarla açan köylü için sınır, eğreti ve anlamsız bir çizgiden öte birşey değildir; kaçak orman kesicisi için ise, maceraya bir çağrıdır. Hatta orman mistikleri, bütün zamanlarda Rusya'yı onurlandıran bu olağanüstü seçkin insanları bile büyülemiştir: "Volga ötesi dervişlerini", yaşlı müminleri, sanatçıları, her türlü tiranlıktan yılgınlığa düşmüş tüm istisnai varlıkları Rus topraklarından uzaklara, bir tür kurtuluşa ya da efsanelerdeki Kitej (1) kentine çeker, durur. İster devlet adamı olsun, ister sürgüne gönderilecek suçlu, tüm Ruslar, taygayı sanki yabancı topraklarmış gibi görürler: Tayga korkutur ya da büyüler, oradan kaçılır ya da içine dalınır.

Ruslarda genellikle avlanına içgüdüsü vardır. Beklenen ve öngörülen av, ne kadar alçakgönüllü olursa olsun, gezisini özenle hazırlar, tuzak kurmada son derece beceriklidir ve küçük av hayvanlarına düşkündür. Bir ayıyla karşılaşacak olursa, kısa bir kargıdan ya da bıçaktan başka birşeyi olmadığı için, hayvana bunlarla saldırmak durumunda kalacak olan Rus avcısına bir arkadaş grubunun desteği gerekecektir. Irmaklar üzerinde tekne kullanırken de, tekneleri bir nehirden öbürüne geçirmek için eşiklerden kaydırabilmek ancak arkadaşların desteğiyle mümkün olabilecektir. Kırsal yaşamın geleceğine hazırladığı tuzaklar, kışı geçirmesini mümkün kılabilecek yiyecek vb. malzemelerin hazırlanması... Dolayısıyla Rus insanı, dışında yaşamanın mümkün olmadığı bir topluluk içinde yaşama öğretisini çok genç yaşta öğrenecektir.

Turgenyev'in *Bir Avcının Anlatıları* ya da Rasputin'in güncel yapıtı "*Sibiriak*" (Sibiryalı), kimi zaman düzenbaz, kimi zaman saf, kimi zaman hayalperest, kimi zaman gerçekçi, ama genellikle kararsız olan bu orman köylüsünü gözlerimizin önünde canlandırırlar. (2)

Bir kez ortamından, ormanından, açmalarından çıkıp yalnız kaldığında; kütüklerden bir izbe inşa edip Marksizmden Hıristiyanlığa kadar her türlü yabancı kavramdan kendi özgün kıstaslarına göre yararlanarak yaşamını kuracaktır. Varolan tek gerçeğin, kendisininkinin sahibi olarak, ruhbanların olup olmadıklarına bakmaksızın, özgün inançlarını koruyacaktır. Ama zorlandığını hissederse kendininkini dayatmaya da uğraşacaktır.

Yaşama içgüdüsünün gereklerini yerine getirip, tutkularını doyurduğunda, Rus köylüsü yeniden edilgen bir davranış biçimine girer. Güncel kaygılarını aşıp kışlık erzağını yığdı mı, eylemsizliğe gömülürler. Derin düşünceli ve yaratıcı olmalarına karşın, mükemmeliyet, düzen ve ayrıntılara özen gibi herhangi bir kaygıları yoktur. Tarlasına, evine, köyüne ve işletmesine çok da düşkün değildir. Temel kaygısı, güvendiğini güvence altına almaktır: Böylelikle avcı silahlarına özen gösterir, onları yeniler, çoğaltır, kullanışlı tuzaklar hazırlar.

---

(1) Bir efsaneye göre Tatarların tehdidine uğrayan Kitej kenti, sakinlerinin duaları üzerine tanrının eliyle birdenbire yokoluverir. Kitej, Rus toprakları üzerinde herhangi bir yerde bulunabileceği varsayılan bir özgürlük limanının simgesidir. Belki tuhaf gelecek ama, bu inanç günümüzde bile Sovyet insanının kafasında yaşamakta, Sibirya'daki özgür oldukları varsayılan topluluklarla ilgili olarak düşünülmektedir.

(2) Sovyetler'de el emeği arzı, özellikle Sibirya'da son derece oynaktır. Bir baltadan başka herhangi bir aleti olmaksızın, Pastemak'ın kahramanı gibi, biraz odun ve çok fazla beceri ile çocuklarına harikulade oyuncaklar yontabilecektir. Aynı zamanda, *Sibiryalı* filminde olduğu gibi, ulaşmayı kafasına koyduğu yıldıza varmak için, ormanın içinde mükemmel bir avcı patikası açabilecektir. Ve dahası, güzel bir av ile karşılaştığında, karşısına bir fırsat çıktığında sonuçlarını fazla düşünmeksizin saldıracaktır.

Rusya, Tatar boyunduruğu altında özgün özsuyunu yitirdiğinde, bu sözünü ettiğimiz Sibiryalı tavrı, taygadaki ve bozkırdaki çoktan Asyalılaşmış evlatlarının uyanmalarını sağlamıştı. Kazaklar ve tuzak avcıları, Mançularla çatışmadan önce, Kırgızlara bindirdiler. Bir kez daha Asyalı etkisiyle yola çıktılar ama şaşırtıcı biçimde kendi özgün kimliklerini koruyup ne Avrupa, ne de Asya olmayan yeni bir anakara oluşturdular. Kim, atamanın (1) ya da voyvodanın (2) yumruğuyla tanıştığında bu gücün önünde boyun eğmez? Bugün ise, kim partinin gücü önünde eğilmez?

Acaba yerleşik köylü, yabancı iktidarıyla karşılaştığında uyum göstermeye ya da başka bir deyişle çatışmaları en aza indirmeye daha mı yatkın? Ya da, böylesi bir davranışa, İmparatorluklar Beşiği için bir çıkış yolu diyebilir miyiz?

Sisyphe ya da yerleşik köylü

"Suyun bittiği yerde toprak da biter."

"Suya hayat veren toprak değil, toprağa hayat veren sudur."

Türkmenistan'dan Sinkiang'a kadar sürekli yinelenen bu özdeyişler; küçük toprağının, tarlasının Türkistan'ın sonsuzluklarında ve İran-Afgan dağlarında "kayalar ve kumlar arasına çakılmış bir elmas" olduğunu belki de sonsuzdan beri bilen yerleşik köylünün kaygılarını anlatmaktadır. Yerel resim sanatı, çölleri yalnızca birkaç yıldızın ışıldadığı "gökkubbe" ile kıyaslarken, vahalar sürekli ağır bulutların tehdidi altındaki yerler olarak gösterilmektedir.

Bu yalıtlanmışlık, bu tehdit, İmparatorluklar Beşiği'nde ister kırsal, ister kentsel olsun; ister eski, ister çağdaş olsun, yerleşikler dünyasının bütününü anlatmakta, açıklamaktadır. Eskiden ekili toprak ve bu tür tarımın ana nedeni olan, çağların zenginliklerini bağrında toplayan kent; bir ışık, böcekleri nasıl çekerse, göçebeyi öyle çekiyordu. Bugün sulama olanaklarının olağanüstü gelişmesi, ısı ve toprağı zenginleştiren mil; tayganın ya da çölün derinliklerinde, sanayi adacıklarında ya da orman açmalarında kaybolup gitmiş bu insanları büyülemeye devam etmektedir. Moğolların ya da Sibiryalıların uçsuz bucaksız arazilerinin üzerinde uzaktan uçarken görünen bu modern yaşamdan ender bazı çizgiler, hiçbir biçimde kökleşemedikleri bu topraklar üzerinde nasıl da yalıtlanmış ve kırılgan görünüyorlar... İşçiler er ya da geç, ırmakların, demiryollarının, havaalanlarının göbekkordonlarına asılmış bu yapay merkezlerden, yaşamın göreceli olarak daha kolay olduğu ortamlardan birine kaçarlar. O ki maden tükenir, kumlar ya da orman, terkedilmiş barakaların karşısında intikamlarını almakta gecikmezler. O ki su biter, Açlık Bozkırı (3) kurumuş sulama kanallarının hüzünlü kolları üzerinde egemen olur.

Böylelikle yerleşik köylülerin dünyasının en önemli erdemlerinden biri olan devamlılık, İmparatorluklar Beşiği'nde sanki bir eksiklik, bir kusur gibi ortaya çıkar. Kimi zaman topraklar ve üzerlerindeki kentler, -örneğin Orta Sibirya'dakiler ya da Mançurya'dakiler- öylesine yeni oluşturulmuşlardır ki, çağdaş teknikler, yerleşim alanları

(1) Kazak şefi.
(2) Taşra askeri şefi. Bakınız 4. bölüm.
(3) Geçmişte terkedilmiş, bugün yeniden değerlendirilmiş Özbekistan'da bir bölge.

üzerinde yeterli bilimsel araştırmaların yapılmasına olanak vermişlerdir. Kimi zaman ise, bunun tersine, bir zamanların en yüksek uygarlıklarının kurulduğu kentler -Yunan, Part (ya da Pers)- yaşlanarak yaşama nedenlerini yitirip ya da şanssızlık sonucu yıkılıp bir daha yerine koyulamayacak biçimde yokolmuşlardır.

Üzerinden geçen her istiladan, her afetten ve yıkımdan sonra; kum rüzgarlarına ve insan yığınlarına karşı koruyabilmek tutkusuyla, taş üstünde taş kalmamacasına yıkılmış kentlerini yeniden yapan ve tarlasını çevreleyen duvarı yeniden ören milyonlarca Sisyphes'in mesajlarını, Asya'nın ve Asyalının bağrından taşan bir gelenek, bir inanç, bir uygarlık olarak seçip ayırdedebilir miyiz?

Bin yıllık bir sabır zengini olan bu gerçek yerleşik köylüler, sonsuzcasına uçsuz bucaksız bu topraklarda, ancak göçebelerin ve çevredeki acımasız doğal koşulların kendilerine bıraktıkları daracık bazı yüzey parçaları üzerinde yaşamakta ve fırsat buldukça bunları biraz genişletmektedirler: Esas olarak, Fergana çanağı, Tiyenşan'ların etekleri ve saklı düzlükleri, Pamir'in, Hindukuş'un ve Kopet-Dağ'ın bazı seyrek vadileri, çorak bozkırı ve çölü aşan Amu-Derya, Siri-Derya ve bazı kollarının yatakları sayılabilir. İşte harita üzerinde küçücük bir alan topu topu; ama, İran Taciklerinde, yerleşik Türkmenlerde, Özbeklerde, Uygurlarda nasıl da bilgelik, deneyim ve beceri! Tarih boyunca yaşamın güçlüklerinin üst sınırında gezinen bu Asyalının sürekliliği nasıl da şaşırtıcı! İmparatorluklar Beşiği'nin sırlarını, onun geçmişteki ve günümüzdeki birikimlerini çözümleyerek ve yaşama tutunmasını sağlayan olguları inceleyerek çözebiliriz belki. Bu halkların konumunu ve tepkilerini belki şöylece sunabiliriz:

Sellerin ve kurak rüzgarların kasıp kavurduğu, çölleşmenin ve depremlerin yıkıp geçtiği, istilaların belki de hâlâ bitip tükenmediği ve tehlikenin, nereden gelirse gelsin genellikle ezici ve yokedici olduğu bir ülke sözkonusu. O zaman, yerleşik -köylü, zanaatkar, okur yazar ya da sanatçı- için, olağanüstü güçlükler içinde yaşamaya alışma; böylece yaşamını sürdürebilmek için de düşmanını aldatma, onun darbelerini yumuşatarak savuşturma, etkisizleştirme ya da etkisini yavaşlatma yetenekleriyle donanmış ve sonuç olarak gücünü çıkarı doğrultusunda sonuna kadar kullanmayı öğrenmiş bir insan sözkonusu.

Doğal afetlere ayak uydurma yöntemi, kalın çizgilerle Moğol istilası karşısında takınılan tavrı ve günümüzde komünist sistemin varlığıyla ortaya çıkmış olan tutumu açıklamaktadır: Genellikle bilinçsizce duyumsanan bir yaşamı sürdürme iradesiyle, yeni duruma ve konuma "yumuşak tepki" göstererek; görünür bir boyun eğiş, zorlu bir emek, yitirilenleri yerine koymak için sabırlı bir çalışma ve bütün bunların sonucunda birtakım onyıllar geçtiğinde eskiden varolan durumun yeniden kazanılması ve geçmişteki konumlara tedricen geçiş. Bu yitikleri giderme ve yeniden kazanma süreci, çoğu kez, işgalcilerin eğitilmesi ve kendilerine benzetilmesi; aynı zamanda ona, yerleşik yöre insanının kimliğini koruyabilmesi için vazgeçilmez esas olan düşünce ve inanç biçimlerinin de kabul ettirilmesiyle sonuçlanmaktadır.

Doğal koşullara uyum sağlama

"Tanrı dünyayı ve insanları yarattıktan sonra, toprağı paylaştırmaya başladığında Türkmenler ilk gelenlerdendi ve çok geniş bir toprak elde ettiler. Tanrı güneşi pay-

laştırırken Türkmenler oradaydılar ve diğerlerinden daha fazla güneşleri oldu. Ama sıra Tanrının suyu paylaştırmasına geldiğinde Türkmenler uyuyorlardı ve hiçbir şey alamadılar."

Bu efsane bütün Orta Asya için geçerli olup, yerleşiklerin "su açlığı" diye adlandırdıkları en yaşamsal ve tüm zamanlarda başta gelen sorunu anlatmaktadır; suyu elde etmek ne kadar güç ise, güneşin ateşine ve kumların susuzluğuna karşı korumak, belki daha da güçtür.

Özünde su kıtlığı yatan çatışma ve savaş bolluğunu tahmin etmek güç değil. Bu çatışmaları önlemek ve toplumun işleyişini sağlamak için, daha çok eski çağlardan başlayarak, son derece ince elenip sık dokunmuş ve birçok kez yeniden gözden geçirilmiş bir paylaştırma sisteminin örgütlenmesi gerekmiştir. Böylelikle güneşin, ayın ve yıldızların durumuna göre belirlenen tarlaların sulanma süreleri, astronomi bilgilerinin uygulamaya konulmasını gerektirmişti. Bunun yanısıra, çok titizlikle yürütülmüş kadastro çalışmaları, geometri biliminde büyük ilerlemeler getirmiştir. Nihayet çatışmaların dostlukla uzlaştırılması gereği, yaşlılar konseyine, *aksakallara**, bir tür yargı organı rolü yükleyip halkların baskısıyla biçimlenen bir jüri sisteminin başlangıcını, kaynağını oluşturmuştur. Hatta bazen, dağıtımın olağanüstü karmaşık ve güç olduğu durumlarda *Mirab* denilen bir su beyi, dağıtımı düzenlemiştir.

Ne var ki, tüm bu bilgeliğe karşın, ortama ayak uydurma süreci, kimi zaman çarpıcı yetersizliklerle karşılaşmıştır. Kaynakların ve akarsuların kamu mülkiyetinde olmasına dayanan "hakkaniyetli" dağıtım sistemi, 1944'de Kotan Uygur vahasında olduğu gibi, akarsuyun yarısının toprak sahiplerinin % 8'ine, kalan yarısının toprak sahiplerinin % 75'ine gitmesine ve geriye kalan % 17'lik kesimin hiç su alamamasına yolaçmıştır.

Temeldeki bu eşitsizlik, arazi mülkiyetindeki dengesizlikle büsbütün ağırlaşmıştır. Böylelikle, Sinkiang'lardaki bu sözü edilen vahada, 1949 yılında toprak mülkiyetinin dağıtımı beş köylü kategorisi için şu nitelikleri gösteriyordu:

- Büyük toprak sahipleri:	toprakların %	21	köylülerin %	2.17'sine
- Zengin köylüler:	toprakların %	7	köylülerin %	1.15'ine
- Orta köylüler:	toprakların %	37	köylülerin %	28'ine
- Yoksul köylüler:	toprakların %	17	köylülerin %	40'ına
- Tarım işçileri:	toprakların %	2.18	köylülerin %	20'sine

"Feodaller" arasındaki bu eşitsizliğin, karşılıklı kıyasıya rekabetin ve kötü eşgüdümün sonuçları bazen içler acısıdır. Toprağına delicesine bağlı küçük üreticilerin elinde olsa mükemmel biçimde işlenebilecek olan bu büyük mülklerin bir bölümü, sulama hataları ya da drenaj eksiklikleri dolayısıyla sıtma yatağı birer bataklığa dönüşmüşlerdir. Örneğin bugün son derece zengin olan Fergana, en çukur bölgeleri bataklık ve hastalık yatağı iken, ancak çevresinde sınırlı ölçüde tarım yapılabilen bir topraktı.

* Ana metinde Türkçe.

Zamanında bir türlü kavranamamış bu toplumsal düzen bozukluklarına çok daha çarpıcı kimi örnekler eklemek mümkündür: Akarsuyun daha yüksek kesimlerindeki bir toprağı sulamak için, daha alçak bölgedeki çok daha verimli bir arazinin suyu kesilerek çölleşmeye terkedilmesi ya da örgütlenme eksiklikleri dolayısıyla yatak değiştiren bir akarsuyun kullanımının olanaksız hale gelmesi gibi...

Yıkım, sürgün ya da ölüm birbirini izlemişti.

Geleneksel Orta Asya'nın en özgün örneklemlerinden biri olan Afganistan'ın, şu son yıllara dek, devletin yetersizliği ve duyarsızlığı yüzünden tüm bu yanılgıların uygulama alanı olduğunu unutmamak gerekir. Yerleşikler toplumu, araziyi elinde bulunduran *sahib-i mülk*, ortakçı-yarıcı olarak çalışan *dehkan* ve çok önemli sayıda gündelik gezginci işçi *mazdur*'lar tarafından oluşturuluyordu. Normal koşullar altında, mülk sahibi ya da yarıcı-ortakçısı, ürünü üretime sundukları beş unsura göre paylaşırlardı: Su, tarla, tohum, emek, çekim-sürüm hayvanları. İyi bir ortakçının, ürünün yarısını aldığı görülebiliyordu. Bu koşullar altında, Afgan Marksistlerinin, yerleşikler ortamındaki devrimci olanakları tahmin edilebilir: 1920'li yıllarda Özbekistan'da uyguladıkları eski Sovyet şemasıyla, *koşçi*'leri, yani yoksulları *Bey*'lere yani şeflere, senyörlere karşı harekete geçirdiler.

İşte bunlar, göçebe toplumuna kıyasla daha iyi yaşam koşullarına kavuşmaları için çok daha fazla desteklenen yerleşik toplumun temelinde bulunan, kimi zaman kaypaklık, kararsızlık; kimi zaman ise dayanışma koşulları... Ama sürekli bir iyileşme, gelişme sağlandığını söylemek mümkün değil...

Yerleşiklerdeki yazgıya boyun eğme zayıflığı duygusu, daha önce katlanmak zorunda kaldığı doğal afetlerin anılarıyla beslenen güncel güvensizlik ile büsbütün pekişmiştir.

Herşeyden önce suya böylesine bağımlı bir bölgede, iklimdeki herhangi bir kuraklığın getireceği sakıncalar tasavvur edilebilir. Hazar Denizi'nin düzeyinin sürekli biçimde alçalmasına bağlı olarak Orta Asya'da böyle bir felaket yavaş yavaş geliyor. (1) Bunun sonucu olarak, bir zamanlar güzel tarımsal ürünlerle kaplı olan bölgeler, örneğin Açlık Bozkırı çölleşmiş ve bütün sulama çabalarına karşın, yeniden kazanılamamıştır.

Depremler ise, yerleşim birimleri kadar sulama kanalları için de korkunç bir doğal afettir. Örnek vermek gerekirse, 20 yıldan kısa bir süre içinde Sovyet Orta Asya-sı'nda bulunan beş başkentten ikisi, şaşırtıcı önemde yer sarsıntılarıyla yıkılmışlardır: 1948'de Aşkabat, 1966'da Taşkent. İmparatorluklar Beşiği'nin tüm eski metropolleri, müthiş depremlerin izlerini taşımaktadırlar. XVII. yüzyıldan beri bir harabeden başka birşey olmayan Semerkant'taki Bibi Hanım Camisi, bu yıkımların tipik bir örneğidir; o çağda yaşayan tanıkların tümü, bu camide bir mimarlık şaheserini görmüşlerdi: "Kubbesi eşsizdi, gökkubbenin eğimi bir yana bırakılacak olursa, onun kubbesinin eğimi hiçbir yerde ve eserde yinelenememişti; bütün samanyolunda bir eşi daha yoktu."

Çekirge ya da diğer asalak böcek bulutları, kum rüzgarları, tüm çöl kıyısı yörelerin yazgısıdır. Bu afet, Orta Asya'da tümüyle çölleştirici bir süreç yaratmaktadır.

(1) Hazar Denizi'nin su seviyesi 1929'dan günümüze dek 2 metre azalmıştır!

Düne kıyasla çok daha sınırlı olan çayırlık alanlara aşırı sayıda sürü yüklenmesi sonucunda toprağı koruyan bitkiler ortadan kalkmaya başlamıştır. Bunun sonucu olarak, hareketli kum tepecikleri oluşmuş ve yerleşim alanlarının yakınlarına kadar gelmişlerdir. Afgan, Garmsiley gibi, bozkır bölgesindeki tarım da aynı sıkıntılarla yüzyüze olup, çok şiddetli ve kuraklaştırıcı, toz yüklü bazı rüzgarlar tarafından sekteye uğratılmaktadır (1). Tüm bu koşullarla karşı karşıya gelen perdeleme ağaçları dikimi çabaları ya da toprağı koruyucu bitkiler ekilmesi, pek fazla bir sonuç vermemektedir. "Kum rüzgarı estiğinde, köylünün sabırla sonucunu beklemekten başka yapacak birşeyi yoktur."

Tüm bu felaketlere, XIX. yüzyıl gezginlerinin anlattıkları, tüyler ürpertici görüntülere yolaçan salgın hastalıkları ve kıyımları (özellikle de sıtma ve trahomu) eklemek gerekecektir.

Sığınak ve yerleşik yaşamın simgesi olan ev, aynı zamanda yerlilerin ortamına ve törelerine gösterilen uyumu, gelişme evrelerini ya da toplumsal katmanlaşmadaki yerlerini de ifade eder. İçinde bulunan eşyaların nicelik ve nitelik açısından düzeyi, yerleşiklere özgü bir yaşam sanatının inceliklerini ve bu yaşamın güçlüklerinin nasıl aşıldığının göstergelerini oluşturmaktadır.

Yerleşik yöre insanının ikametgâhı ve yaşama sanatı

Yerleşiklerin en ilkel ikametgâhları, çadırın, yurdun, "sert" bir uç türü olan bir barınaktır. Bunun örneklerine, doğal olarak yarı göçebe ya da henüz tam yerleşikliğe geçememiş topluluklarda rastlarız. Killi toprak kullanımıyla su geçirmezleştirilmiş bu derme çatma kulübeler, ya da oyulmuş çukur barınaklarda; sıkıştırılmış toprak bir taban, bir ocak, dumanın çıkabilmesi için çatıda bir delik, bir sandıktan başka birşey olmayan mobilya, birkaç yastıktan ibaret yatak döşek ve akşam yere serilen keçe bir halıdan başka hiçbir şey yoktur. Bu, en kaba, yontulmamış yerleşiğin eşyaları, göçebeden aldığı eşyalardan başka birşey değildir: Mağaralarda yaşayan dağlı Tacik ya da göçebelikten kopan Kırgızlarda olduğu gibi. Orta Afgan dağları yöresinde yaşayan Hazarlar, buna kıyasla çok daha derli toplu konutlarda oturmaktadırlar.

Bu dağlıların herşeyden önce soğuktan korunmaları gerekmektedir. Bu nedenle de barınakları, sanki ısınmak için birbirlerine yapışmışlarcasına yakın yapılmışlardır. Taşlardan ve tıkız kil tuğlalarından örülmüş çok kalın duvarlarda asgari sayıda açıklık bulunur. Teras biçimindeki çatıların üzerine yığılan hayvan yemi ve otlar, kış boyunca sıcak tutan bir koruma sağlarlar. Moğolların soyundan gelen bu insanların terkettikleri yurtlarda olduğu gibi, tavanda bulunan bir delik, dumanı çeker. Ocak, yere, ortaya kazılmıştır; ince dalların ve sığır tezeklerinin yakılmasıyla çok az bir ısı elde edilebilir. Kuşkusuz ağıl hemen yandadır ve bir hayli ısı sağlar. Hava çok soğuk olduğunda, tüm ev halkı oraya sığınır. Mobilyalar, yatak yorganlar, çanak çömlekler, göçebelerde olduğu kadar ilkel ve sınırlıdır.

(1) Bu olguyu, Gansu koridorundan geçerek Sarı Irmak kıyılarına kadar görüyoruz. Demiryolları ve tarım alanları kumulların tehdidi altındadır. Gobi'nin sarı rüzgarı, Kuzey Çin Ovası'nın kıyılarına kadar ulaşmaktadır.

"Kurak" Türkmen ülkesinde, geleneksel inşaat biraz daha gelişmiştir. Burada sıcaktan korunmak sözkonusudur. Kalın kerpiç duvarlı ve teraslı evler, güneşe olabildiğince az yüzey bırakmak amacıyla birbirlerine yapıştırılmışlardır. Odalarda pek az açıklık bulunur ve yılın en sıcak zamanlarında sığınılan ortadaki bir koridora açılırlar. Yer sarsıntısı korkusuyla duvar örmede kullanılan malzeme hafif tutulmuştur (kerpiç). Isınmak için pek fazla ihtiyaç duyulmayan ocak, evin dışında, ekmek fırını biçimindedir.

Vahalarda ve özellikle de Tacik-Özbek ve Uygur ülkelerinde İslami geleneklerle çok daha çarpıcı biçimde bezenmiş ve gerçekten daha üst düzey bir yerleşimi ifade eden gelişmiş konut tipleri görülür.

Uygur ülkesinde, Sinkiang'ın vahalarında ve Fergana'da konut, yeşillik perdelerinin ya da asma çardaklarının ardındadır. Köylerde ya da büyük kentlerin "etnik mahallelerinde (1)" genellikle geleneksel yapı korunmuştur: Kadınlar bölümü *işkari*, erkekler bölümü *taşkari* devam etmektedir. Bazen bir de konuk odası vardır. Odalar, hiçbir açıklığı olmayan kerpiç bir duvar* ile çevrili nefis bir iç avluya açılır. Böylelikle, dış dünyadan ve olası düşmanlıklardan uzaklaşmış olan Özbek, Tacik ya da Uygur ailesi, kimi zaman küçük bir fıskıyeyle şenlendirilmiş bu serinlik ve gölge limanında mutlu günler geçirirler. Sıkıştırılmış topraktan yapılan küçük bir platformun, *sofa*'nın (2) çevresine bazen yere oturan ev halkı, *pilav* (3) ya da Turfan , Hami ya da Semerkant kavunları yer ve akşamları çay içer. Genellikle köşede bulunan gölgelik çardak ise, konukların ağırlanmasında kullanılır.

Eskiden kalma sarayların, belli bir ölçüde günümüzün zengin evlerinin içinde, odaların döşenmesinde halıların ve ipeklilerin çok renkli bolluğu bir yana bırakılacak olursa, pekçok süslü çekmece, tek ayaklı oyma masalar, seramik panolar üzerinde, ağaç işlemelerinde olduğu gibi taş oymalarında da geleneksel motiflerin değerli ve somut örnekleri görünür. Yalancı mermer ya da ahşap tavanlar, son derece ince bir çalışmayla yapılmış ve boyanmış olup, her oda kendi özgün rengindedir. Zemin ve duvarlar, tek renkli Endülüs çinisi nüanslarıyla, bu uygarlığın Isfahan uygarlığının kardeşi olduğunu çağrıştırırlar. Hava çok sıcak olduğu zaman ideal bir oturma yeri olan, açık teras ya da *eyvan*, çok ince bir sanatçılıkla yontulmuş küçük kolonların taşıdığı bir çatı ile örtülüdür.

Özbek akşamının ılıklığında alacalı bulacalı bir *halat* (4) giymiş ve başında yaldızlı geleneksel küçük takkesi, *tiybiyetieyka*'sıyla beyaz sakallı bir yaşlı ile, deneyim ve uyarılarıyla dolu bir söyleşi yaparken, çevredeki sessizliği yalnızca küçük bir su fıskıyesinin şırıltısı keser; altın parıltılı ipek elbiseleriyle güleryüzlü kadınlar sessizce geçer, uzaklardan Arap ezgileriyle süslü tekdüze bir şarkı sesi gelir; bu, bilinme-

(1) Geçmişte olduğu gibi bugün de, değişik milliyetler, ulusal mahallelerde birleşme eğilimindedirler. Yalnızca çok daireli binaların yükseldiği yeni kentler, halkları kalıcı biçimde birbirine karıştırabilmektedir. İklime ve geleneksel yaşam biçimine uygun olmayan bu konut tipi, yörenin yerli halkları tarafından benimsenmemiştir. Ne var ki, Çin'de olduğu gibi SSCB'de de insanlar, çoğu kez, büyüme ve konut sorunu yüzünden "sosyalist" mimari kentlerine istemeye istemeye de olsa katlanmak zorunda kalmışlardır.

* Ana metinde Türkçe.

(2) Çinlilerin Kang'ını hatırlatır.

(3) Koyun eti ve pirinç ile yapılan ulusal yemek.

(4) Renkli pamuk ya da ipekten yapılma kemerle belinden bağlanan bir tür bol gömlek.

dik bir zamandan kalma bir coşku anıdır. Ufukta görkemli ve ağırbaşlı dikilen ulu dağlar, bu özenle düzenlenmiş iç avlu, egzotik ağaçların ve çiçeklerin kokuları, meyvaların tadı, çay geleneği, evsahibimizin bilge ve alçakgönüllü davranışı ve yalnız gözleri açıkta bırakan bir peçenin ardından fırlatılan keskin bir bakış; bu Orta Asya gecesinde herşey, herşey, bu konukseverlik, bize İslam dünyasının ta öbür ucundan bir Faslı dostu hatırlatıyor: Aynı alçakgönüllü konukseverlik, asla soğukluk olarak nitelenemeyecek bir incelikle bezenmiş özenli bir tutum, aynı tutkulu alçakgönüllülük...

Ne var ki günümüzde Özbek sokağı, Arap kentinin kendiliğinden ve canlı, ateşli görselliğini sunmuyor. Kalabalık sakin, çok sakin, sanki kendi kendisiyle hesaplaşıyormuş gibi. Yoldan geçiyorlar ve işlerini sessizce görüyorlar. "Toplaşma" yok, insanlar böyle birşeyden görünür biçimde kaçınıyorlar, sokakta görsellik adına ilgi çekici ve şaşırtıcı hiçbirşey yok. Marakeş sokaklarının ve Cema el fena alanının canlılığından çok uzağız. Küçük zanaatkarlar ve parlak kırmızı renklere boyanmış ipekli kumaşlar, seramikler, binbir renkli *sandal*'lar (1) ve yaldızlı binbir türlü ufak tefek ıvır zıvırın satıldığı minicik dükkanlar ortadan kaybolmuş, bunların yerini sanat kombinalarının birbirinin çok benzeri ürünlerini bile cimrice sunan, sosyalizmin tatsız ve yavan yüzlü mağazaları almış... Hiva'da Harzem tuğla mimarlığının baş eseri olan o harikulade çarşının boşaltıldığını ve böylece "daha iyi bir koruma ve daha rahat bir gezi" olanağının sağlandığını görünce, sapıklığın doruğuna çıkıldığını hissediyoruz. Kubbelerinde ayak seslerimizin yankılandığı, sessiz ve bomboş bir çarşıdan daha hüzünlü ve üzücü ne olabilir? Komünizm, "daha fazla etkinlik" adına, yaşamları ve bilinçleri de Hiva çarşısı gibi boşaltacak mı? Yine de ne mutlu ki, kentleri zaman zaman özgün özelliklerinden uzaklaştırılmış olsa bile, Özbek insanı, bu uygulamanın kişiliğine, ruhuna yönelmesine izin vermiyor. Korunmak için, kendine özgü bir inanışın ve çok katı bir ahlaki hukukun iskeletini özenle koruyor.

Afetleri birlikte göğüslemek, inanılmaz büyüklükteki çalışmaları birlikte gerçekleştirmek gereksinmesinden doğan bir ortaklaşmacılık düşüncesi, Tacik-Özbek toplumunu derinden etkilemiştir. Yalnızca istisnai bir mutsuzluk anında değil (yangın, sel baskını vb), ama aynı zamanda günlük yaşamda da karşılıklı destek ve yardımda bulunmak sözkonusudur. Kökeninde Türk ırkından olan göçebe Özbekler, yerleşik düzene geçerlerken karıştıkları Hint-İranlı toplulukların yardımlaşma düzenlerini de sindirmişlerdir: *Hoşar* (imece-ç.n.) Orta Asya'da yüzyıllardan beri uygulanagelmektedir. Duvarlarınız yıkılır ya da çatınız çökerse, komşularınız iki elleri kanda bile olsa size yardıma geleceklerdir. Elbette neşeli ve mutlu günlerinizi paylaşacaklardır, ama aynı zamanda acılarınıza da ortak olacaklardır. Herkes evini olabildiğince temiz tutacak, ama bununla yetinmeyip kapısının önünü de süpürecektir. Böyle bir toplumun ortaklaşa yaşamın dayattığı zorunluluklara nasıl da kolayca ayak uyduracağını tahmin etmek zor olmasa gerek; ne var ki bunun yanısıra, değişmez özgünlüğünü de koruyacaktır.

İnsan ilişkileri, ahlak hukukuna göre düzenlenir; yani kibarlık ve karşısındakine saygı esasına dayanır. Büyüklere saygı, büyük ölçüde yaş temeli üzerine kurulmuş bir toplumsal hiyerarşinin temel kuralıdır. Çocuklara, sürekli olarak, yaşlı insanlara yar-

(1) Kimi kez kakmalarla bezenmiş boyalı tahta tek ayaklı yuvarlak masa.

dım etmeleri öğütlenir. Sokaklarda küçük eşeğinden inmekte güçlük çeken yaşlı bir *aksakal*'a kendiliğinden, anlık bir davranışla yardım etmeye çalışan genç insanlar gördük. Sokaktan, yaşlı bir insanın geçişini güçleştirebilecek iri taşları kaldırıp kenara koyan çocuklar gördük -çarpıcı bir dikkat!-.

Davranışları sınırlayan bir başka temel kural da ölçülülük, ağızsıkılığı, hareketsizlik ve sessizliktir -genelde Slav davranışına aykırı olarak-. Özbek, hiçbir zaman kibarlığı ve sevimliliği elden bırakmaksızın, sessiz, suskun ve ihtiyatlı olabilir. Ölçülü ve tüzü davranışı, abartısız saygısı, sululuğa dönüşmeyen dostluğu, çok eski bir uygarlığın izlerini taşır; tutumundaki sertlik, Doğulu bir tatlılıkla gölgelenmekte, bakışlarındaki ve karakterindeki katılık, zengin ve onurlu tarihinden gelen ağırbaşlı bir alçakgönüllülükle yumuşamaktadır. Sonuçta koşullar ne olursa olsun, böylesi ilkeleri olan bir toplum, barışçı olmak durumundadır, ya da her durumda bozkır dünyasından çok daha az saldırgan, diyebiliriz.

Uygarlığı ve yaşama sevinci sürekli tehdit altındadır. Elinde avucunda hiçbir şey olmayan açgözlü göçebenin gözlerini nasıl kamaştırdığı tahmin edilebilir. Göçebenin büyük tarihi, metropollere ve oralardaki cennet vahalara egemen olma düşleri anlaşılabilir: Belh, Herat, Turfan, Kaşgar, Semerkant, Buhara, Hiva... Tüm bu kentler, surlarla çevrilidir. Bunun gibi, köylüler de tarlalarına, çalıştıkları sırada uğruların, İskitlerin ya da göçebe haydutların baskınına uğrarlarsa sığınacakları küçük kuleler inşa etmişlerdi. Ama boşuna zahmet. Er ya da geç, göçebe ordusu, arkasında yıkıntılar, kafatası dağları, zorbaları ve bunların ağır baskısı altında sitenin yeniden kuruluşuna koşulmuş birkaç insan artığı bırakarak geçiyordu.

Burada, İmparatorluklar Beşiği'nde sözkonusu olan derin anlam belirsizliğinden sözetmek istiyoruz: Kimi zaman çevresini yakıp kavuran bir buhar kazanı, kimi zaman istilaların kurbanı... Kimi zaman şiddet, kimi zaman ise incelik ve özen; kâh anarşi, kâh ölçülülük... Halkların birlikte yaşama konusunda gösterdikleri ilginç ve değişken tutum, önceki zamanların aşırılıklarının izlerini taşıyor. Sürüp giden iskân etme çalışmalarıyla büsbütün derinleşen göçebeler ile yerleşikler arasındaki uzlaşmaz çelişki, köklerini, belki de yalnızca kendisi sayesinde alabildiğine gelişmiş ve zengin olan tarihin derinliklerine salıyor. Ayrıca günümüzde Çinlilerin çevrelerine doğru sürdürdükleri yayılmacı siyaset ve bunun dışında kalan topraklara Slavların elkoyması gibi büyük olaylar, tarih babaya kimi anahtar sorular yöneltiyorlar: Geçmiştekilerle şu ya da bu biçimde ilintili yeni işgaller görecek miyiz; yoksa yeni, yepyeni şeylerle mi karşılaşacağız? Günümüzdeki egemenlikler, geçmiştekilerin yolunu izleyerek ortadan kalkacaklar mı? Gerçekten de, dün birçokları suyun kumlarda yitip gitmesi gibi iz bırakmadan silinmişlerdi. Ne var ki, yine yitip giden bazı başkaları ise, toprağı kalıcı biçimde etkilemiş ve ardlarından sürüp giden hasatlar elde edilmesine olanak sağlamışlardı... Ama İmparatorluklar Beşiği'nin tarihi öylesine zengin ki, günümüzdeki labirentin bilinmezlikleri içinde bile yol gösterici kimi izler bulmak mümkün.

İşgal edenler ile edilenler arasındaki etkileşim

Bir yanda Kuzey'in geniş topraklarının ve Asya'nın doğusunun konuksevmezliği; diğer yanda, batıda Akdeniz iklimli kıyıların ya da güneydoğuda Çin platolarının

çekiciliği yer alıyordu. Kimi kez Çin tarafında bulunan Altay ve Moğolistan göçebeleri, özellikle Turan çöküntüsünden Küçük Asya ve Avrupa platoları yönüne akınlara iştah duyma eğilimini taşımaktaydılar.

Yukarı Asya'nın yerleşikleri, böylece, her zaman, Batı'ya doğru ilerleyen işgallerin ilk şokunu, işgalcilerin taze gücünü karşılamak gibi talihsiz bir ayrıcalığa sahip oluyorlardı. Bu tehdide bir tepki olarak, Batı -özellikle de Pers- imparatorlukları, Orta Asya bölgesinde, kendilerini koruma amacına dönük birtakım tampon bölgeleri ellerinde tutmaya yöneliyorlardı. Orta Asya'ya müdahalede bulunan diğer Batılı devletler (Makedon, Arap, Rus imparatorlukları) için, savunma güdüsü çok daha düşük düzeydeydi.

Her durum ve koşulda, Cungarya (ünlü işgaller koridoru) kapılarından Hazar kıyılarına dek, İmparatorluklar Beşiği, her yandan yıkım güçlerine açık bulunuyordu. Kaderin en ağır darbelerine maruz kalan yerel halk, kendilerine karşı zincirlerinden boşanmış bu güçlerden, onların yenilenmeci yanını emerek bir yarar sağlamayı denemekten başka bir şansa sahip bulunmuyordu. Her işgalci dalgası, böylece, çölün kıyıları üzerinde, kendi dinamizminin ve kimi kez kendi uygarlığının izini bırakıyordu.

Bu üstüste gelen etkilerin en güzel örneği, eski Hiva camisinde yer alıyor: Bu caminin sütunlarının oturtmalıkları, antik Pers'in simgelerinden biri olan Svastika'yı taşırken, bina Arap-Pers sanatının en çarpıcı örneklerinden biridir.

Bize bir diğer örneği ünlü filozof ve hekim İbni Sina (980-1037) vermektedir. Buhara yakınlarında doğmuş ve yaşamının büyük bölümünü Orta Asya'da geçirmiş olan bu çok değerli düşünür, Yunan felsefesinden, özellikle Aristotalesçi felsefeden esinlenerek Arapça ve Farsi (edebi Farsça) dillerinde yazmıştır. Yerleşikler dünyasının çok sayıda antik başarısının bir imgesi olan yapıtlarından büyük bir bölümü günümüze ulaşamamıştır.

Orta Asya'nın yazının bulunmasından hemen önceki tarihi, M.Ö. VI. yüzyılda birinci Pers kralı Kiros (Keyhüsrev) orduları bölgede denetimi sağladıkları zaman son buldu. Akamanışların (Achemenides) egemenliği, Orta Asya toplulukları o zamanlar ağırlıklı olarak Hint-Avrupa ırkından ve dilinden oldukları için çok daha iyi karşılanmıştı. Kopet-Dağ'ın kuzeyine ve Oxus (Amu-Derya) vadisinde geniş sulama ağlarının yayılarak Harizm ve Sogdiyan'ı (bugünkü Özbekistan), Baktriyan ve Margiyan'ı (bugünkü Sovyet ve Afgan Türkmenistanı) bir başka Mezopotamya'ya dönüştürmesi işte bu döneme (M.Ö. 559-338) tarihlenmektedir. Dinsel ve kültürel etki, Mazdacılığa kendini vermiş Pers dinsel ve kültürel etkisiydi. İran uygarlığının bu etkisi, izleyen dönemde, bölgenin tarihsel sabitlerinden biri olacaktır: *İran, en azından kültürel planda, SSCB ve Çin'le birlikte Orta Asya'da ağır basan taraftır* (1).

Büyük işgaller arifesinde Yukarı Asya'nın özgün yerleşik halklarının durumu buydu.

Makedonyalı İskender, M. Ö. 330'da, son Akamanış Darius'u (Dara), Med ülkesi ve Baktriyan boyunca izlediği zaman, ilk işareti verdi. Irkdaşları olan Perslere sadık ve İskitlerin akrabaları Part göçebelerinin desteğini almış olan rahatına düşkün çiftçiler; -daha sonraki fetihler boyunca hızla direngenliklerini terkettikleri gözönünde bu-

(1) Pers sanatı, Rusya'da da bir etki yaratmıştır. Nitekim *Paleh* Rus resim sanatı, İran minyatürünün kimi tekniklerini ve kimi zaman esinini yinelemiştir.

S S C B
HAZAR DENİZİ
TURAN
ARAL DENİZİ
ÇÖKÜNTÜSÜ
KAZAKİSTAN
HARZEM
SOGDİYAN ya da MAVERAÜNNEHİR
Hiva
Sir Derya
Balkaş Gölü
TÜRKMENİSTAN
ÖZBEKİSTAN
Aşkabat
Buhara
Taşkent
Alma-Ata
Tahran
MEDLER
Niça
Amu Derya
Semerkant
Frunze
KIRGIZİSTAN
İning
Merv
Kokand
HORASAN
Duşanbe
TACİKİSTAN
MARGİYAN
PERSLER
İRAN
Kaşgar
Herat
BAKTRİYAN
PAMİR
SİNKİANG
Hotian (Hotan)
BADAHŞAN
AFGANİSTAN
HİNDUKUŞ
Kabil
KAŞGAR ÜLKESİ
Kandahar
PAŞTUNİSTAN
İslamabad
Ç İ N
BELUCİSTAN
PAKİSTAN
PENCAP
DÜNÜ VE BUGÜNÜYLE ORTA ASYA
PAMİR : Anılan bölgeler
MAVERAÜNNEHİR Eski devletler ya da eyaletler
° Merv Eski kentler
● Alma-Ata Başkentler
Ç İ N Devletler
TACİKİSTAN Sovyet cumhuriyetleri

lundurulduğunda- Greklere karşı, istisnai bir silahlı direniş gösterdiler. Sanki bu ilk deneyim, onlara silahlı savaşımın yararsızlığını ve buna karşılık, başka yöntemlerin yararını göstermiş gibi. Nitekim, Makedonyalıların zapturapt altına alma çalışması, ne denli zorlu geçtiyse de, çok sayıda "barbar"ın Yunan Mızraklı Alayları'na dahil edilmesi gerektiyse de (ki bu, Yunan ordusu çerçevesinde, bir yozlaşma demekti) birkaç yılda başarıya ulaştı. Bununla eşzamanlı olarak, çok daha önemli bir ikinci yozlaşma İskender'de görülüyordu; İran uygarlığından etkilenmiş olan İskender, Darius'un (Dara) kızıyla evlenerek ve Helenler ile Persler arasında bir kaynaşmayı hayal ederek, bir Doğu monarkı durumuna gelecek kadar Asya tarafından adım adım "baştan çıkarılmış"tı.

Buna karşılık, Yunan uygarlığı da, Afganistan'daki İskenderiye-Herat ve Kandahar, bugünkü Sovyet Türkmenistanı'ndaki İskenderiye-Hocend gibi Makedonya kolonilerinden hareketle, Yukarı Asya üzerinde etkisini göstermekten geri kalmadı. M.Ö. 323'te İskender'in ölümü üzerine, Yunan halefleri, Selefkiler (Selefkoslar), İran'ın ve Baktriyan'ın Helenleştirilmesini sürdürdüler. Ne var ki, M.Ö. 250'den sonra, Pers yeniden fethi, İranlı Part kabilesi aracılığıyla Horasan'dan (Kopet-Dağ'ın güneydoğusu) itibaren başlayıp M.Ö. 129'da Fırat kıyılarında zaferle son buldu. M.S. 224'e kadar sürecek olan Arsas'lı Part'ların bu egemenliği, işgal edenler ile edilenler arasındaki karşılıklı etkileşimin bir örneğini sunmaktadır; çünkü yeni hanedan, en azından dış görünüş bakımından, Pers sanatını terk ederek, Helen yandaşı olmakla övündü; başkentlerinden birine, Aşkabad yakınlarındaki Niça'ya (1), bir Yunan kenti görünümü verdi.

Gerçekte, Helen damgası, Part krallığına göre Baktriyan'da çok daha derin oldu. Son derece ilginç bir biçimde, büyük sanatçılarca bütünüyle özümsenmiş olan bu etki, Hint etkisiyle içiçe geçerek, genel olarak Orta ve Doğu Asya sanatlarını yenileyecek bir Yunan-Budacı sanatı doğurdu. Nitekim, Baktriyan, girişken İranlı-Yunan monarkların yönetimi altında, M.Ö. II. yüzyılda, Afganistan'ın bütününe, ardından da, bu bölgedeki tüm devletler gibi, Hintliler'in Pencap ve Sind'deki topraklarına yayıldılar. Pencap ve Sind'de, kral Menandros kendisini Budacılığın ve o sıralar Hindistan'da serpilip gelişen sanatsal ürünlerin etkisine kaptırdı. Kral Menandros İranlı-Yunan sanatçılar ile Hintli sanatçıları üsluplarını kaynaştırmaya teşvik etti; bu da büyük başarıların başlangıcı oldu.

Yunan-Budacı sanatı, M.Ö. II. yüzyılın sonlarına doğru, Güney Sibirya'dan gelen Hint-Avrupalı göçebeler olan İskitler tarafından egemenlik altına alınan Baktriyan'da varlığını koruyacaktı. Ne var ki, İranlı-Yunan-Hintli damga öylesine yerleşmişti ki, bir ölçüde, yeni gelenler üzerinde de ağırlığını hissettirdi. Böylece yeni "Hintli-İskit" hanedanı, İpek Yolu üzerindeki denetimiyle, Budacılık'ın, M.S. I. yüzyılda Tarım havzasını ele geçirmiş olan Çin'e doğru yayılmasını kolaylaştırdı. Yeni din, Helenistik etkiyi Kaşgar'a (Sinkiang) kadar taşıdı; nitekim Miran'da (Lob-Nor yakınları) birtakım Yunan-Budacı fresklere ve Hotan'da Apollon heykellerine son derece benzeyen Buda heykellerine rastlanmaktadır. Bu tip Buda, Çin'in kuzeyinde ve merkezinde de görülmektedir.

(1) Küçük Asya'da hâlâ ünlü iki konsilin toplanmış olduğu İznik (Nicée) ile karıştırmamak gerekir.

Böylece, Pers, Yunanistan, Çin ve Hindistan'ın dörtlü etkisi altında uygarlaşan yerleşiklerin Orta Asyası, Milattan hemen sonra, gerçek bir refahı tanıdı. İşte tam da bu sırada, Altay'dan kopan kötü ünlü Hun'ların şahsında ilk Türk akınları geldi.

Bin yılı aşkın bir süreye yayılan ve herbiri diğerinden daha korkunç Türk akınları, Yukarı Asya'yı öylesine etkiledi ki; sonuçta Yukarı Asya'nın ana bölgelerinden biri olan Türkistan fethedilmiş oldu. Başka bir kökenden (Arap ya da Moğol) gelme birtakım işgaller de, farklı bir biçimde de olsa, güçlü bir iz bıraktı. Bugün de gerek karakteri, gerekse yerleşme biçimiyle özel tip bir egemenlik aynı etkiyi doğurmaktadır: Elbette sözkonusu olan komünist, Rus ya da Han egemenliğidir.

IV. yüzyıldan XVI. yüzyıla kadar birbiri ardısıra gelen Türk-Moğol işgalleri, her şeyden önce harekete geçirdiği göçebe işgalcilerin sayısı ve çeşitliliği itibariyle ayırdedilmektedir. Sürekli yinelenen bu akınlara karşı, askerden çok çiftçi olan Hint-İranlı yerleşikler, dağlara kaçtılar ya da bulundukları bölgelerde boyun eğdiler. Bu ikili tepki, Pamir'de, Hindukuş'ta ve komşu yaylalarda, çoğunluğu Hint-İran kökenli bir köylü nüfus yerleşimine yol açtı. Bunların torunları, SSCB'deki (2 900 000), Afganistan'daki (4 500 000) ve Çin'deki (20 000) Tacikler ve aynı zamanda son derece ilginç değişik küçük halklardır: Daha önce atıfta bulunulan 2 500 Yagnobtsi, Afgan Badahşanı'ndaki İsmaili Vakhiler; uzun boyları, açık renk gözleri ve saçlarıyla, Makedonyalı Yunanlılara akrabalıkları belli olan Afganistan'daki ve Pakistan'daki Kafirler (Nuristanlı'lar), vb.

Başlangıçta oldukça az gelişmiş Şamanist göçebeler olan Türkler, Hint-İranlı yerleşiklerin dinine, yaşam tarzına, yöntemlerine ve bilgilerine büyük bir geçirimlilik örneği vermek zorundaydılar. İlk zamanlarda, topluca kırımdan geçirdikleri İranlıların yerine, Türk göçebelerinin yerleşikliğine sık sık rastlanıyordu. Toplu kırımdan kurtulmuş olanlar, yeni yerleşen Türklere toprağı işleme sanatını ve yerleşik yaşamın zorluklarını aşma yollarını öğretiyorlardı. Asimilasyon yalnızca güçlü bir Türk göçebe ve asker birliğinin işgal ettiği topraklarda değil; aynı zamanda, yalnızca yönetimi ve ordusu Türk olan İranlı devletlerde de meydana geliyordu. Birinci durumda, İranlı köylüler ve zanaatkarlar tarafından gerçekleştirilen bir "farklılaşma/yozlaşma" tabanda gerçekleşiyor; ikinci durumda ise, Pers'in devlet memurları, okumuşları ve sanatçıları tarafından seçkinler düzeyinde bir asimilasyon oluyordu.

Çoğu kez İranlıların iktidara yeniden dönüşünü hazırlayan bu etki, onyıllık ya da yüzyıllık efendisinden, esin ve deneyim olarak alabileceklerini kendine malederek, uzun süre öz kimliğini korumayı başarmış bu halkın gerçek zekasına denk düşüyordu. Bu ayak uydurma yeteneği, hiçbir zaman birinci binin sonlarında ve ikinci binin başlarında olduğu kadar işlevsel olmadı; bu dönemde İranlılar, ağırlaşmış sınavlara karşın, yalnızca Arap ve Moğol fetihlerinin şokunu atlatmakla kalmadılar; aynı zamanda bunları, daha sonra kendi kültürleri ve kendi devletleri yararına en iyi biçimde kullanmayı da bildiler. Bu etki, İran'daki Persler tarafından olduğu gibi; İranlı-Afganlar ve Baktriyan, Margiyan ve Maveraünnehir'in (1) Türkleştirilmiş İranlı halkları tarafından da gayet iyi gerçekleştirildi. İranlıların Müslümanlığı kabulü, çok kısa bir süre içinde Pers devlet memurlarının ve sanatçılarının Müslüman dünyasının tüm faaliyetleri üze-

(1) "Oxus"un ötesinde yeralan toprak (Amu Derya'nın kuzeyi) anlamına gelen ve Sogdiyan'a verilen yeni ad.

rindeki etkisinde kendini belli etti. Buna paralel olarak İranlıların hızla Şiiliği benimsemeleri, Arap dünyası içinde Acem bütünlüğünün korunmasına olanak verdi.

Acemler, Araplarla öylesine özdeşleşmişlerdir (ve dolayısıyla az sayıdaki Arap özümsenmiştir (1)) ki; günümüzde Orta Asya'da yaşayanların en İranlılarını belirtmek için kullanılan "Tacik" sözcüğü, başlangıçta, bölgeye gelip yerleşmiş olan Araplar için kullanılıyordu.

Arapların ardından gelen Tacikler ve Türkleşmiş İranlılar, yeni Türk ve Moğol işgalciler nezdinde kendi dinlerini yayma çabası içine girdiler. Bu olayın daha da çarpıcı yanı şu ki, Müslümanlık öncesinde, - hem kendi inançlarına bağlı, hem de bunu değiştirmeye hazır- aynı İranlılar, Uygurları ve kimi Moğol kabilelerini Maniciliğe (2) ya da Nasturi Hıristiyanlığı'na döndürmüşlerdi.

Böylece Cengiz Han, XIII. yüzyılda, Moğol kasırgasını Orta Asya'ya ve İran'a doğru çevirdiğinde, karşısında Türk orduları ve bir Müslüman inancı bulduysa da, alaşağı ettiği saf bir Pers uygarlığıydı.

Moğol saldırıları boyunca her şey, sanki son derece kaba olan bu göçebe halkın, hem kentli toplumlarla, hem de zavallı çiftçilerle görülecek bir hesabı varmışçasına olup bitti. Dolayısıyla, Pers dünyasının her iki yanı; yalnızca yaşayanları değil, aynı zamanda onların yarattıklarını, kentleri, sanat yapıtlarını, sulama ağlarını, hasatlarını ve tohumlarını da aynı güçle etkileyen, hemen hemen sistematik bir yok etme iradesine tabi oldu. Arkalarında yalnızca yakılıp yıkılmış topraklar bırakan Moğollar, Hint-İranlı köylülerin binyıllık uğraşının eseri olarak verimli kılınmış toprakları bırakarak, kimi kez geri dönmemecesine, aniden bozkıra gidiyorlardı. Orta Asya ve İran, hiçbir zaman böylesi büyük bir felaketin üstesinden gelmek zorunda kalmadı. Ancak Moğol çılgınlığı bir zaman sürdü; çünkü bir kez fetih gerçekleştirildikten sonra, artık fethedilen yerleri yönetmek gerekiyordu. Moğollar bu durumda, kendilerinden önce gelen Araplardan ya da Türklerden çok daha kötü durumda ve dışardan etkilenmeye açıktılar.

1295'te, yani fetihten yalnızca otuz yıl sonra, Pers ülkesindeki Moğol hanedanı Müslüman inancını benimsemişti ve Perslere özgü yaşam tarzını sürdürüyordu. Durum, o zamanlar İranlılaşmış Türklerin gücünün yükselişinin gözlemlendiği iki Türkistan'daki Moğol Hanlığı için de tamamiyle özdeşti; Timurlenk 1370'ten itibaren bu yükselişin çapını tüm boyutlarıyla gösterecekti. Semerkant yakınlarında doğmuş ve çok uzaktan Cengiz Han'm akrabası olan "Acımasız Topal", Polonya'dan Hindistan'a, Suriye'den Çin Seddi'ne kadar Moğol akınlarını kendi hesabına yeniledi. Çin İmparatorluğu'nu fethetmesine ise, 1405'te ölümü engel oldu. Bununla birlikte, serüvenleri sırasında Şamanist ya da Nasturi olan Timurlenk, Moğollardan farklı biçimde, fanatik bir Müslüman olarak ortaya çıktı. Büyük bir Türk ailesinin üyesi olan ve çizgileri ti-

(1) Deyim yerindeyse, Araplar İmparatorluklar Beşiği'nden kaybolmuştur. Her durum ve koşulda Arapça burada artık konuşulmamaktadır. SSCB'de, Buhara'da Arabon adlı iki Arap mahallesi varlığını sürdürmektedir ve Pamir'de kimi garip Arap nüfusunun varlığına işaret edilmektedir. Afganistan'da Hindustani dili konuşan Cat Guci göçebeleri ile hâlâ bir parça Arapça konuşan birkaç Paştun, Seyyid aile, Sami ırkından geldiklerini çağrıştırmaktadır.

(2) İran'da olduğu gibi, Hıristiyan dünyasında da o çağda kovuşturulan Mazdekçilik ve Hıristiyanlıktan türemiş bir din.

pik Turanlı özellikleri gösteren bu savaş şefi, gerçekte akıncı ve acımasız olmakla birlikte; Pers uygarlığının bir cila sürme zamanını bulduğu bir göçebenin tüm çelişkilerini gösteriyordu. Bir şiddet ve vahşet kabuğunun altında; devletin, büyüklüğün belli bir kültürü ve tartışmasız anlamı filizleniyordu. Pers sanatına özellikle duyarlı, uygarlığın etkisine girmeye başlayan kaba Timurlenk, İran'ı boyun eğdirdikten - yani yakıp yıktıktan- sonra, dünyanın başkenti olmasını istediği bir başkenti güzelleştirebilecek İranlı zanaatkarların ve sanatçıların hepsini Semerkant'a sürdü. Böylece hiçbir zaman işgal edilmemiş ve bağımlı duruma düşmemiş Orta Asya, gerçekten evrenin efendisi oldu.

"Cengiz Han" tufanını bütünleyen "Timur" fırtınası da, Orta Asya'nın kan kaybetmesini durduramadı. Semerkant'ın güzelliği, pek güvenilir olmayan, halkı dağılmış, toprakları çölleşmiş, çölleşmemişse de işlenmemiş durumdaki kırların gerçeğini gözlerden gizliyordu. Göçebe yaşam tarzı, bilgisi olduğu yerde kalan, hatta gerileyen yerleşiklerin yaşam tarzının önüne geçti. Bozkırın efendisi ve vahaların hakimi göçebenin kibiri, yurtluğun yoksul serf çalışanının, küçümsenen *sart*'ın karşısında sınır tanımıyordu. Bundan böyle, göçebelerin özümsenmesi (asimilasyonu), ancak azalan ölçülerde gerçekleşecek ve yaratıcılığını yitirerek geleneksel modelin sürdürülmesini ancak başaran yerleşikler dünyasına artık kendi dinamizmini ekemeyecekti. Bu kez Pers dünyasına bütünüyle kazanılmış Timurlenk'in barışçı ve parlak ardıllarının saygın ünleriyle ve başkentlerinin (Herat ve Semerkant) gözkamaştırıcılığıyla ancak gizleyebildikleri gerileme dönemi böylece açılmış oluyordu.

Timurlenk'in ardılları Batı İran'da ve Afganistan'da denetimi yitirdiklerinde, daha Timur'un ölümüyle başlamış olan ve günümüzde gözlemlendiği haliyle Orta Asya'nın parçalanması, XVI. yüzyılda, Turan çöküntüsünün bütününün Türk Özbekler tarafından fethinin damgasını taşıdı. Altınordu egemenliğini sürdürdükleri Orta ve Aşağı Volga bölgesinden Ruslar tarafından atılmış olan Türk Özbekler, Şii Persler bakımından, Sünni Türk olma kusurunu taşıyorlardı. İki halk arasında, toplumlarının gerilemesi de gelip eklendiğinde, o zamana kadar az ya da çok İran uygarlığı lehine gerçekleşmiş olan kaynaşmayı engelleyen bir düşmanlık buradan kaynaklanıyordu.

Özbekler, elbette, bu kentin edebi Farsçası da içinde olmak üzere Buhara bölgesinin İran-İslam kültürünü benimsememezlik etmediler. Soylu Özbek aileleri, Farsçayı Türkçe kadar iyi konuşuyorlardı. Öte yandan Özbekler yığınsal olarak yerleşikliğe geçtiler -özellikle XIX. yüzyılda- ve süreç içinde Farsça konuşan Taciklerle kaynaştılar.

Yine de öyle görünüyor ki, genel güvensizlik ortamı içinde, her milliyet, her oymak kendi içine kapanıyordu. Bugün bile, bu eğilim hâlâ aşılmamış durumdadır.

Fiilen, tek bir uygarlığın ve nüfusun üstüste binmişliğinin birleştirdiği iki bütün arasında oldukça derin bir siyasal-dinsel ayrım gelişiyordu: Bir yanda yetenekli Safevi hanedanı döneminde (XVI.-XVII. yüzyıl) son ateşleriyle parıldayan, ardından Türk ailesi Kaçarların denetimi döneminde (1796-1925) gitgide gerileyen Pers; öte yanda, halkı büyük oranda Farsça konuşan ve İranlı sanatçılara ve okumuşlara çağrıda bulunmakla birlikte, sürekli savaş halindeki Özbek hanların yönetiminde ya da, doğu bölümünde, kesintili bir Çin iktidarı (1) altında bitkisel bir yaşam sürdüren Türkistan. Ar-

(1) Yeniden fetih, 1759'da Mançu hanedanı tarafından gerçekleştirilmiştir.

tık haketmediği bir uygarlık ünüyle yaşayan Orta Asya; geçmiş canlılığını ve zekasını çevresinden kovalamışa benziyordu. Nitekim, Timuroğullarının sonuncusu Babur, Semerkant'ı 1512'de Özbeklere bırakmak zorunda kalınca, Afganistan üzerinden Delhi Sultanlığını elinde tuttu ve Hindistan'da Gurkanlılar adı verilen Türk imparatorluğunu kurdu. Çağatay Türkçesi'nin büyük yazarlarından Babur, ardıllarının XIX. yüzyılın sınırlarına dek serpilip geliştirecekleri bir Farisi uygarlığı Hindistan'a yaydı. Buna paralel olarak, Afganistan da içinde olmak üzere merkezi Asya bölgesi, artık kendi gölgesi dışında bir şey değildi. Bu yıkılış, Kaçar Türklerinin yönetiminde tıpkı Kuzey'deki Müslüman devletler (Buhara Emirliği, Hiva ve Kokand Hanlığı) gibi kokuşmakta olan ve hiçbir konuda bu devletlere yardımcı olamayacak durumdaki Pers'in yıkılışıyla da derinleşmişti.

Dolayısıyla, Rus işgalcilerin 1853'ten itibaren ele geçirdiği, tam bir uyuşukluk içinde bulunan bir yerleşikler dünyasıydı. Buna karşılık, Doğu Türkistan'da denetimi yeniden sağlayan Çin, birkaç yıllık anarşiden sonra Sinkiang'ı Orta İmparatorluk'tan (1865-1877) kopartan Yakup Bey'in başkaldırılarıyla yüzyüze bulunuyordu.

Sovyet ve Çin yerleşimlerinin özelliği: İşgalden söz edilebilir mi?

Garip olgu: Rusların "kendi" Türkistanları üzerinde doğmakta olan vesayeti; o çağda, yerel halk tarafından, Çinlilerin "kendi Batı toprakları" üzerinde yaklaşık ikibinyıldır süren vesayetinden daha iyi kabul edilmiş gibi görünüyordu.

Bu olgunun açıklaması olarak, Rusun merkezi Asya'nın ortasında tamamiyle ülkesini terk etmemiş olduğunu çünkü, yüzyıllardan beri, kendi toprakları üzerinde ya da Asya bozkırının sınır boylarında Türk-Moğol dünyasıyla komşu olarak yaşadığını göreceğiz.

Ayrıca, Rusların egemenliğinin, -Stalin dönemindeki aşırılıklar bir yana bırakılırsa- son derece akıllı bir yerleşimle görece katlanılabilir kılındığını da göreceğiz. Gerçekten de Rus egemenliği, yerel bir yönetimin (Buhara ve Hiva protektoraları) esnekliğini, Kazak ya da kimi yerli halkların (Cigitler, Kalmuk vb milisleri) savaşçı yeteneklerini kullanarak, yerel bir askeri bölgelendirmenin kararlılığıyla birleştiriyorlardı. Bu etkili aygıt, kâra yönelik sistematik bir değerlendirme yararına işliyor; demiryollarının hızla ilerlemesine ve kolonların yerleştirilmesinde son derece özenli bir hazırlığa dayanıyordu. Bu koşullarda, yukarıda betimlediğimiz işgallerle karşılaştırıldığında, *Orta Asya'da Slavların ortaya çıkışı, yepyeni bir olay oluşturdu.* Fethin (1) haksız uygulamaları dışında, bütünsel olarak daha az yıkıcı oldu. Değerlendirme sırasında, yalnızca göçebeler, (1870-1911 arasında bir milyonu aşkın) kolonlarının lehine yeni iktidar tarafından eşgüdümlü kılınan yerleşiklerin aldıkları bir tür intikamın acısını çektiler.

(1) Özellikle Göktepe'de binlerce Türkmen kırıma uğratılmıştır.

Ne var ki Rusların nüfuz edişinin özgüllüğü, herşeyden önce, kaşifler, jeologlar, botanikçiler, ziraat mühendisleri tarafından toplanmış bilimsel bilgilerin kullanımıyla ve yerel topraklardan ve işgücünden daha rasyonel yararlanmayla, bütünü bakımından yapıcı olması oldu. Bunu izleyen genel refah, kolonileştirenin güçlü yumruğuyla birlikte, yerel halkların göreceli sakinliğini açıklamaktadır.

Yine de Slav yerleşiminin özgünlüğü bundan ibaret değildir. Nitekim, Rus denen bu yarı-Asyalının, Orta Asya'daki haleflerinin tümünden farklı olarak, yerel halklarla çok çok az kaynaştığı, hatta hiç kaynaşmadığı hemen görülmektedir. Rus, yerel halklar üzerinde, derinliği geçmişte İranlıların ya da Arapların yaptığı etkiyle karşılaştırılabilir bir etki yaratabilmişse de, yine de yerel halklarla karışmamış ve onların kültürlerinin ve yaşam tarzlarının damgasını taşımamıştır. Ormanlardaki yarı-yerleşik köylü, Orta Asya'ya nakledilmiş Slav kolon; çoğu zaman bulunduğu bölgede, sık sık bulunduğu köyde doğup büyümüş bir grubun içinde uygulamaya koymaya çabaladığı, geleneksel ya da zaman zaman yenileyici bir modelle birlikte geliyordu. Geçmişin izi öyle güçlüydü ki, mujik, kurak ve çıplak Asya bozkırının ortasında izbesini yeniden inşa edene kadar yerinde duramamış, bunu yapmak için, büyük masraflar ederek Urallardan köknar ağacı ithal etmeyi göze almıştır. Elbette, tekuluslu yapıda, yani Rus ya da Ukraynalı bir köy kurmayı yeğlemiştir. Ancak, yerel halkların varlığı ya da kolonlaştırmanın etnik çeşitliliği bu özlemi gerçekleştirmeyi ulaşılamaz kıldığında, yeni sakinler yerleşim bölgelerinin uç kesimlerinde kökenlerine göre topluluklar halinde biraraya geliyor ve mahallelerine geldikleri yerin adını veriyorlardı. Bugün bile, bu milliyet itibariyle gruplaşma eğilimi hâlâ kaybolmamıştır (1).

Merkezi Asya kentlerinde -tipik olgu- Ruslar tarafından, kendi taşra modellerine uygun olarak kurulmuş olan mahalleler, hep ya "Rus mahallesi" ya da "Avrupalı mahallesi" adını taşıyordu.

Bugün bile, Orta Asya kentlerinde genellikle çoğunluğu oluşturan Ruslar, diğer Slavlarla, hatta birtakım Avrupalılarla (Almanlar) birlikte oturdukları kendi öz mahallelerine sahipler. Yerli halk ya eski bölgelerde ya da çeperde, az çok geleneksel modele uygun olarak yeniden üretilmiş olan küçük evlerde yaşıyor. Bu "etnik banliyö" geniş alanlara yayılıyor; buralarda Slava rastlamak, tıpkı kırsal alanlarda olduğu gibi (Kazakistan dışında) son derece istisnai bir olay.

Rus kolonlaştırmasının bir başka önemli özelliğini belirtelim; çünkü bu özellik kolonlaştırmayı katlanılabilir kılıyor: Rus kolonlaştırması, çoğu kez yoksul, hemen hemen yerli halk kadar yoksul kimseler tarafından yürütülüyor. Bugün bile Orta Asya Slavları, diğer milliyetlere oranla ayrıcalıklara sahip değildir. Bu konuda sinemacı Tarkovski'nin "Ayna" filmindeki sözlerini hatırlatalım: "Biz Ruslar, kendimizi Asyavari tarzda, yani mal birikimi olmaksızın burjuvalaştırdık!"

---

(1) "1959-1961'de değişik halkların yaşadığı *rayon*'larda kolhozların güçlendirilmesi sırasında, her köyde değişik milliyetlerden kolhozcular ortaya çıktı. Bununla birlikte, bunların çoğunluğu daha önceki ikametgâhlarında yaratılmış olan komşuluk ilişkilerini korumaya çabaladı. Bu nedenledir ki, birçok köyde, yalnızca tek bir milliyetin yeraldığı birtakım mahalleler belirdi. Nitekim, Kırgızistan'da Issıkkul Gölü kıyılarındaki farklı yerleşimlerde, Rus, Dungan, Kırgız (Barmasu Köyü), Kırgız ve Rus (Tiyup Köyü) mahalleleri ve Kustanay oblastının Cunkul yerleşiminde, Kazak ve Ukraynalı-Rus mahalleleri gözlemlenebilir." *Processus ethniques contemporains en U.R.S.S.*, You. V. BROMLEI başkanlığında toplu eser, Stanyoukovitch ve Rojdestvenskaya'nın makalesi, Nacuka yayınları, 1977, p. 174 (Rusça).

Kendi kanını yerel halkın kanıyla karıştırmaya gelince; Slav, istemiş olsa bile, bunu yapamadı. Çarlık döneminde, bir yandan, koloni toplumunca geniş ölçüde paylaşılan resmi ırkçılık, öte yandan hem Ortodoks taraftan, hem de Müslüman taraftan din gibi çifte engelle karşı karşıya bulunuyordu. Komünizmin iktidara gelişinin bu yasakları bir ölçüde hafifletmiş olacağı düşünülebilir. Bu, ancak çok küçük bir oranda olmuştur. Şu son yıllarda Orta Asya'da karma evliliklerin sayısı hafifçe artmış gibi gözükse de, dinsel ve dolayısıyla sosyal nedenlere dayalı olarak ayrı bölümler halinde varoluş, *Türki*'ler (1) ile Slavlar arasında son derece güçlüdür.

Eskiden yerleşmiş olsalar da, Rusların yerel dilleri öğrenmek için çaba harcamadıklarını eklemeye gerek var mı?

Çin tarafında ise, olay daha karmaşıktır. Uzun süre boyunca, aynı ayrılık, Hanlar ile Orta Asya halkları arasındaki ilişkilere egemen oldu. Zhou Enlai 1957'de buna resmen işaret ediyordu: (2)

"Sınır bölgelerinde oturan bu milliyetler, çoğu zaman ülkenin iç ve kıyı bölgelerindeki durumu bilmiyorlar, bu kesimlerde gerçekleştirilmiş ilerlemelerden ya da gelişmeden haberdar değiller, Hanlara güvenmiyorlar ve Hanların ulusal azınlıklara karşı tutumları konusunda kuşku duyuyorlar. Bu, özellikle, tarihte gerici Han egemenlerinin kendilerini baskı ve sömürü altında tutmuş olmalarından kaynaklanıyor."

Gerçekten de, bu bölgelerdeki Çinli varlığı, uzun zaman, bir yönetimin ve askersel despotizmin varlığıyla sınırlı kalmıştı. Orta Asya halkları ile Hanlar arasında bir bağlantı çizgisi olabilecek olan Huiler (3), fiilen kanlı akınlara sürüklenmişler ve ne birileriyle, ne de diğerleriyle kaynaşmaya tenezzül etmişlerdir. Tam tersine, Müslümanlık onları Hanlardan uzak tutarken, Çinli kültürleri (dilleri ve yazıları) de onları diğer Müslüman halklardan farklı kılıyordu. Çin'in batısı, yüzyıllar boyunca Huilerin güçlü akınlarıyla çalkalanmıştı.

Ne var ki, çiftçi Han da bir yerleşikti. Hatta yerleşik insanın bir modeliydi. Bu nedenle de, Batı topraklarına gitmekten geri durmaktaydı. Komünizmin iktidara gelişi, bu durumu değişikliğe uğrattı; 1949'da Sinkiang'da 400 000 olan Han nüfusu, otuz yıl sonra 4 500 000 oldu. Bununla birlikte, yine de sözkonusu olanın bir işgal olduğu söylenebilir mi? Bu gelişme hiçbir bakımdan yırtıcı göçebelerinkiyle karşılaştırılamaz. Sinkiang ve Kuzeydoğu'da (4) yeni toprakları tarıma açan Hanlar, genel olarak, komşuları Uygurlar ya da Moğollar kadar yoksuldular. Ve ideolojinin onlara verdiği rol, ilk zamanlar esas olarak politiktir: Çünkü varoluş yayılmayı doğurur.

Taşının altında ezilmiş ya da ancak ayakları üzerinde durabilen Sisyphe, bu kez, o zamana kadar sürekli olarak bir kabul edip bir reddettiği düşman bir tarihin kurbanı mıydı?

---

(1) Anadolu *Türki*'lerine karşıt olarak Orta Asya ve Kafkas Türkleri.

(2) Zhou ENLAİ "Çin'de Ulusal Azınlıklar Konusundaki Politikaya İlişkin Birkaç Soru", *Beijing Information, sayı 9 (3 Mart 1980)*

(3) Müslümanlığı kabul etmiş Hanlar.

(4) Çince *Dongbei*, Mançurya'nın bugünkü adı.

Uyanış mı, siliniş mi?

Yerel toplumun kendini içinde tuttuğu yalıtılmışlık, gerçek *apartheid*, sorun yaratıyor. Bu, komünizme karşı bir savunma aracı mı; yoksa XVIII. yüzyılda uğranılan ve Merkezi Asyalıların hâlâ kendini kurtarmayı başaramadıkları o sosyal doku sertleşmesinin bir sonucu muydu? İkinci yorumun yandaşları, kendi yorumlarıyla, ileri durumdaki Rus ve Çinli uygarlıklarını artık etkileme gücü kalmayan yerel uygarlığın yıkılışını belirtiyorlar. Açıklama olarak, yerel halkların aşırı derece bölünmüş olduklarını ve yeni gelenlerin büyük boyutlu akışının yerel halkta kendine kapanmaya yol açtığını ileri sürüyorlar.

Bu kanıtlara kimi temeller bulmak elbette zor değildir. Ancak, bu iki yorumun herbirine aykırı bir biçimde, özellikle Sovyet Türkistanı'nda bir yerel yeniden doğuşun birtakım göstergeleri de açığa çıkartılabilir.

Çağımızın ilk yarısında Orta Asya'da hâlâ genelgeçer olan İran-İslam uygarlığı gerilediyse de; halen iktidarda olan komünistler de içinde olmak üzere yeteneksiz hükümetlerin bu yoksul ülkeyi bugün yaşadığı drama sürüklediği Afganistan'da varlığını sürdürdü. Sinkiang'a gelince, İranlı-İslam uygarlığının durumu, her ne kadar kimi olumlu öğelerin kendini gösterdiği bütünüyle farklı bir gerçeklik içine katıldıysa da, pek çekici değildir: Bu uygarlık, yalıtılmış durumdaki ve büyük Çinli kalabalığına başvurmayan ve Han'a özenişle kendilerine ait olmayan bir yetişme ve eğitime mecbur olan yerel halkın uygarlığıdır.

Buna karşılık, Sovyet Türkistanı, SSCB'nin kendilerine güven duyabilmesini sağlayan oldukça istikrarlı, ideolojik basınca karşın kendi iç bütünlüklerini ve özelliklerini koruyabilmelerini sağlayan oldukça kurnaz, kendi gelişmelerini bizzat gerçekleştirmelerini ve komşularınınkinden daha yüksek bir yaşam düzeyine ulaşmalarını sağlayan oldukça etkili birtakım yerel toplumlar oluşturma özgünlüğüne sahipti. Gerilemekte olan, dokusu sertleşmiş bir dünya imgesi, Sovyet Orta Asyası'nın yerel gerçekliklerine kesinlikle uygun düşmüyor.

Şimdi, her ne kadar yerel halkların birliğinin eksikliği sözkonusu gibi gözükse de, bu birliğin göstergelerine İran'da olduğu kadar Afganistan'da da rastlanıyor: Kürtlere, Türkmenlere ya da Azerilere karşı Acemler; Hazarlılara ya da Belucilere karşı Paştunlar. Küçük Afgan dünyasında bunların kökeni bütünüyle algılanıyor. Nitekim Badahşan'ın en ücra vadisinde, Sünni mezhebinden Müslüman Kırgız Türkleri, Hintli-İranlı yerleşikler olan ve İsmaili mezhebinden Vahi'leri küçümserler. Aşağılayıcı bir sıfatla onları *sart* olarak adlandırırlar. Kırgızlar, dağlık bölgedeki Taciklerle birtakım alışverişler yapmak zorunda olsalar bile, hiçbir durumda, çay dışında bu temiz olmayan insanların hazırlamış oldukları hiçbir yiyeceği kabul etmezler. Bir Kırgızın, onun toprağında yerleşmiş ya da kızıyla evlenmiş bile olsa bir "sart" hesabına çalışması düşünülemez. Hatta, Bir Kırgız erkeğine bir Vahi kadınıyla cinsel ilişkide bulunabileceğini söylemek, ona hakaret anlamına gelir (1).

Daha gelişkin topluluklarda bile, yerleşikler ile göçebe gelenekli halklar arasın-

(1) *"Sovyet Asyası'nın Etnik Sınırları", Pergamon Policy Studies*, 1979, Nazif ŞHAHRANI'nin makalesi, p. 187.

da temeldeki karşıtlık varlığını korumaktadır. Nitekim, Tacik'ler ve Özbek'ler gibi son derece birbirine geçmiş ve örtüşmüş milliyetler arasında bile, belli bir güvensizlik farkedilebilir; bir Özbek atasözü şöyledir: "Bir Tacik gerçeği söylediğinde; bu, onun bir karın ağrısı var demektir."

Yerleşikler arasında da birtakım düşmanlıklar bulunmaktadır: Kendilerini en saf Özbekler olarak gören Horasanlılar (Hiva sakinleri) ve Ferganiler, diyalekt farklarını ve güçlü bir grup dayanışmasını korumaktadırlar. Kentlerin ve köylerin yapısında bile ayrılık kendini göstermektedir: Kabil'de Şii Hazar ve Kızılbaş mahalleleri, Urumçi'de Hui ya da Uygur mahallesi. SSCB'de, hem kentlerde, hem de köylerde, etnik mahallelerin varlığını farkettik.

Tahran'dan Taşkent'e, Kabil'den Urumçi'ye kadar Orta Asya halklarının herbirinin içinde, (Sovyetleşmiş, Batılılaşmış ya da Çinlileşmiş) başkent yerel seçkinleri ile, yabancı modele daha fazla karşı koyan diğer kırsal halk arasında bir set bile görülüyor.

Ne var ki, İran'da, Afganistan'da ve Sinkiang'da ulusal karşıtlıklar ve hatta dinsel bölünmüşlük (Sünnilere karşı Şiiler), inananların birliğine zarar verirken; Sovyetler Birliği'nde yaşayan Müslümanların topraklarında ümmet var gibi gözüküyor. Bu topraklarda, etnileri, tapınma biçimleri ne olursa olsun Müslümanların birliği eğilimi ağır basıyor. Eski karşıtlıklar neredeyse unutulmuş gibi: Ruslara karşı, gitgide önem kazanan Müslüman olmak. Bu yakınlaşma, Sovyetler Birliği'nde değişik belirtileriyle algılanabilir durumdadır.

Farklı Müslüman milliyetlerin üyeleri arasındaki evliliklerin sayısı için sözkonusu olan da budur. Şimdiye dek bu milliyetlerin ayırdedici özelliği içerden evlenme/endogami iken; farklı milliyetlerin üyeleri arasmdaki evliliklerin artışı, "uluslararası evlilikler ve bunların etnik süreçteki rolleri" (1) konusunda bir incelemenin iki Sovyet yazarını da şaşırtıyor:

" Tacik Cumhuriyeti'nde, Tacik-Özbek ailelerinin sayısı, Tacik-Rus ailelerininkinden 2.5 kat daha fazla..."(sf.:468)

" Özbekistan'da, dinsel kalıntıların (...) ve ulusal önyargıların kökünden sökülmesi öyle bir sonuç verdi ki, kırsal kesimde bile, birtakım Özbek'ler, yalnızca Tacik'lerden değil, fakat aynı zamanda Ruslardan da kadın alır oldular. Uzun zamandır Liuli Çingenelerinin (geçmişte Müslüman) (2) yaşadığı köylerde, kadın alma ya da verme biçiminde kurulan Özbek-Çingene karma ailelerine rastlanmaktadır."(sf.:476)

Yurtluklardaki insanların arasındaki tarihi dayanışma, günümüzde, toprağa yerleşmiş göçerlere de yayılıyor. Göçerlerin kasabalardaki en önem verilmeyen mahalleleri, bugün kente yerleşmeyle birlikte ortadan kayboluyor. Göçebe gelenekli Kazaklar ve Kırgızlar, gitgide daha gönüllü bir biçimde Tatarlarla ve Özbeklerle kaynaşıyorlar.

Öte yandan, birtakım giysi özellikleri de bir halktan diğerine geçiyor -ve bu çok anlamlı bir duruma geliyor-. Bu, özellikle Tacikler ve Özbekler için geçerli. Bu yeni ilişkiler için yerel bir *lingua franca* (ortak dil) kendini dayatıyor: SSCB'de Özbekçe, Afganistan'da Dari, Sinkiang'da Uygurca.

---

(1) GANTSKAYA ve TERENTEVA'nın incelemesi, daha önce anılan BROMLEİ'nin başkanlığını yaptığı toplu yapıt, p. 460-483.

(2) Sovyet ifade tarzı: Liuliler diğer Orta Asya halkları gibi Müslümanlıktan dönmemişlerdir.

Bu arada şuna da işaret edelim ki, bu "bölgeciliklerin içiçe geçişi", aynı zamanda, ileride göreceğimiz gibi, ulusal azınlıkların merkezi iktidara karşı daha düşük bir direnişine de yol açabilir.

Yerel halklarm geleceğine aykırı son bir gelişme de, yeni gelenlerin akışının çok güçlü olmasıdır. Bu akışın evrimini, önce Sovyet Türkistanı'ndaki beş cumhuriyet, sonra da Sinkiang bakımından inceleyelim.

Aşağıdaki tablo, Türkistan'da yerlilerin global olarak oldukça iyi bir çoğunluğu yeniden oluşturmakta olduğunu gösteriyor:

SOVYET ORTA ASYASI'NDA
YERLİ HALKLARIN ORANININ EVRİMİ (1)

Sayım yılı	1911	1939	1959	1970	1979
Toplam nüfus (milyon olarak)	10.327	16.624	22.978	32.8	40.167
Yerli halkların oranı (% olarak)	80	81	63	66	70

Bu bütünsel sunuş, yine de, Kazakistan'da yeni gelenlerin güçlü bir biçimde yoğunlaşması dikkate alınarak ayrımlı bir biçimde ele alınmalıdır; nitekim, kolonların üçte ikisini kendine çeken Kazakistan'da bugün 7 milyon Slav ve 1 milyon Alman (yani % 55'lik bir "Avrupalı" nüfus) yaşamaktadır. Diğer cumhuriyetlerde, Ruslar yalnızca başkentlerde ve birkaç kentte önemli bir miktardadır (2).

Özcesi, Sovyet Orta Asyası'ndaki Slav varlığı, yerli halk bakımından yalnızca Kazakistan'da rahatsızlık verici boyuttadır. Diğer her yerde, hassas noktalar dışında (sınır bölgelerinde, yönetsel merkezlerde, garnizonlarda), Slav varlığı ikincil bir olaydır. Örnek vermek gerekirse, Fergana'nm (Özbekistan) küçük bir kentinde görevli bir Rus profesör, 1972'de, kimi zaman kendi kendine SSCB'de yaşayıp yaşamadığını sorguladığını itiraf ediyor. Bu düşüncesini şu olayı anlatarak süslüyor. Genç öğrencilerine en büyük Sovyet bayramını sorduğunda aldığı cevap: Nevroz (Müslüman yeni yılı); sonra da Ramazan Bayramı!, oluyor.

Bugün Hanların akın akın gittiği Sinkiang'da durum, azınlıklar bakımından o kadar da elverişli değil. Komünistlerin iktidara gelişinden bu yana, nüfusun evrimi (güvenilir hesaplamalar yapılabildiği ölçüde) şöyle oldu:

(1) Kaynaklar: Sovyet Nüfus Sayımları
(2) Ek 1, Sovyet Orta Asyası'ndaki Avrupalı nüfus konusunda daha geniş bilgiler kapsamaktadır.

SİNKİANG'DA MİLLİYETLERİN ORANI (1)

Yıl	Toplam nüfus (milyon olarak)	Oran			
		Han	Uygur	Kazak	Diğer (2)
1953	4 873 000	8	75	8.5	8.5
1957	4 860 000	10	75	10	5
1978	11 000 000	41	49	6.5	3.5

Müslüman halklar hâlâ % 59'luk bir çoğunluğa sahipler. Ancak, halihazırdaki Han kolonlaşması hızında (yılda 100 ila 200 000 yeni gelen), Çinliler 10 yıla kadar çoğunluğu sağlayabilirler. Çinliler, kentlerde olduğu kadar tarım bölgelerinde de yerleştiler. Çinli varlığına, bir ölçüde, yalnızca hayvancılığa ayrılmış bozkır alanlarında rastlanmamaktadır.

Sonuç olarak, Müslüman milliyetlerin, bir yandan çağdaş dünyaya ayak uydurmayı başarırken kendi potansiyellerini korudukları ve hatta güçlendirdikleri Sovyet Orta Asyası ile; Müslümanların Han nüfusuyla boğulduğu Sinkiang arasında bir ayrım yapılabilir.

İran'a ve Afganistan'a gelince, bu ülkeler korkunç zorluklarla yüzyüze bulunmaktadır; çünkü, farklı derecelerde olmakla birlikte, ilerlemeyi özümsemeyi ve kendi inananlarını birleştirmeyi başaramamış durumdadırlar. Sıçrayışları, yine de derin bir yaşama işaret ediyor ve bir kurtuluş gününde dışa vurabilir. Ancak ne pahasına!

Sonuç olarak, çağdaş dünyayla karşılaşan Sisyphe, Orta Asya'da hâlâ iş başında, ancak yalnızca Sovyet Türkistanı'nda başarılı bir iş yapıyor. Yine de, bu bölgede, onu çok daha fazla etkileyebilmek ve yönlendirebilmek için Müslüman toplumun çağdaşlaştırılmasından oldukça yarar sağlayacak bir sisteme büyük ölçüde direnerek iş yapmak durumunda. Kremlin ve hatta Pekin'in kendi amaçları doğrultusunda bir İslami gelişmeden sağlayacakları yararı bir düşünün!

SSCB'nin Müslüman cumhuriyetleri ve Çin'in Sinkiang'ı, bugün kaynamakta olan dağların eteklerinde birer barış vahasıdır. Ne var ki bu barış, çok sayıda gerginlik etkenini içinde barındırmaktan kurtulmuş değil; bunlardan kimilerini şöylece sayabiliriz: Müslüman başkaldırılarının olası etkisini; Çin-Sovyet düşmanlığını ve SSCB'de milliyetlerin uyanışını, nüfusu hızla artan bir Müslüman Asya ile nüfusu pek artmayan ve ölçülü bir Slav dünyası arasındaki nüfus dengesizliği; Han'ların Sinkiang'a yığınsal gelişinin ve Kültür Devrimi'nin hâlâ yaşayan aşırılıklarının etkileri; Müslüman halkların ulusal ekonomiler içine, hatta resmi ideolojiler içine katılmasındaki eksikler, vb.

Bu karışıklık ortamı içinde Orta Asyalı Sovyet Müslümanları, elbette bir rol oynayabilirler, çünkü, yerel halklar arasında en ileri olanları bunlar. Ancak, Sovyet boyunduruğu çerçevesinde ele alındıklarında, onlara şu rolün oynatılması da olanaklı olabilir: Eskiden Müslümanlığı yaydıkları gibi, örneğin, Marksist inancı yaymak. Çin-

(1) Çin resmi kaynakları.
(2) Moğol, Tacik, Özbek, Tatar, Tibetli, Sibolar ve hatta kimi Ruslar...

liler de "kendi" Müslümanlarını kullanmakta geri kalmayacaklardır.

Orta Asya'da yerleşik halklar kimin için çalışmaktadır? Kendisi için mi, efendileri için mi? Sorunun yanıtı, bu efendilerin iyi tanınmasını gerektirmektedir... Dolayısıyla Çin-Sovyet sınırlarının bütünü düzeyinde aşağıdaki soruları soracağız:

- Ruslar ve Hanlar İmparatorluklar Beşiği'ne nasıl yanaştılar ve buranın güçlüklerine yanıt vermeye alıştılar mı?

- Sağlamlığı bilinen komünist sistem, çok ağır olacağı peşin peşin duyumsanan bir yükü taşıyabilecek mi?

İleriki bölümlerin aydınlatması gereken ana sorunlar bize bunlar gibi geliyor. Bunlara yanıt verildiğinde, belki Sisyphe için de vadeyi uzatmanın bir aracı olacak, İmparatorluklar Beşiği'nin geniş manevra alanını tanımlayabiliriz...

III. BÖLÜM

HANLAR VE İMPARATORLUKLAR BEŞİĞİ : BELLİ BİR ESGEÇME

İmparatorluğun hareketli sınırları

"Batı'nın yolları kötü ve tehlikelidir; kâh hareketli kumlar, kâh birtakım iblisler ve yakıcı rüzgarlar insanın önünü keser. Karşınıza çıktıklarında, hiç kimse onlardan kaçamaz. Sık sık birtakım kalabalık kervanlar orada yollarını kaybediyor ve yok oluyorlar; Ulu Üstad, siz ki tek başınızasınız, bu yolculuğu nasıl yapabilirsiniz."(1)

VII. yüzyılda, Yasa Üstadı Suan Zang'ı koruyan ve Tangların başkentinden Budacılığın kutsal metinlerini bulmak için Batı'ya doğru yola çıkmış olan Gansulu ihtiyar bilge, uygarlaşmış Çin sakinleri bakımından bu konuksevmez bölgelerin esinlendirdiği korkuyu bütünüyle dile getiriyordu.

Çin topraklarını batıdan ve kuzeyden "Otlar toprağı" ve uçsuz bucaksız çöl bölgeleri, eskilerin deyimiyle "Kum ırmağı" *Şahe*, yanısıra dünyamızın en etkileyici dağ sıraları sınırlıyordu. Buna karşılık, orada Kuzey Çin'in geniş verimli yaylaları, güney tepeleri ve aşırı nüfuslu deltalar uzanıyordu. Bu düzlükler, yüksek nüfus yoğunluklarına, büyük köylerin kurulmasına ve zengin bir toprak üzerinde bir tarım uygarlığının gelişmesine elverişliydiler. Çin toprağından, binlerce yıllık faaliyetleri, değişmelere pek yatkın olmayan bir toplumsal yapı ve tarımsal yöntemler doğurmuş olan bir çiftçi halk serpilip gelişmişti. Çinliler, her zaman, büyük bir kalabalık tarafından yoğun biçimde tarım yapılabilecek birtakım bölgeler çevresinde toplaşmışlardır. Tarım ürünlerinin uzun mesafelere taşınması, bir kanal ve akarsu sistemi kullanımı olmadıkça, zor ve ekonomik çıkarlara aykırı gözüküyordu. Bu nedenle ticaret, sınırlı boyutlardaki bölgeler içerisinde yürütülme eğilimi gösteriyordu. Birim tipi, tahılları çevresindeki kırsal kesimden alan, buna karşılık olarak zanaatkarların üretimini sağlayan, surlarla çevrili kentti. Antik site, birtakım tarım işlerini de kapsıyordu. Ana uğraşı konusunu bitki, özellikle tahıl oluşturuyordu. Çağdaş kent, hâlâ, kendisini çevreleyen kırsal kesimle geçişken halde yaşamaktadır.

(1) *L'Inde du Bouddha vue par les pèlerins chinois sous la dynastie Tang (VIIe siècle)*, Calmann-Lévy, 1968

Çin'de kent ile kır arasındaki bu denli güçlü karşıtlık, onların birbirlerini zorunlu bütünleyiciliklerini dile getirir. Zengin bölgeler, kent ile onun nüfuz bölgesi arasındaki ticaretin, otuz kilometreden çok bir uzaklığı, yani yüklü bir halde yaya olarak ya da yalkıyla bir günlük uzaklığı aşmadığı bölgelerdi. Alışveriş yapmak için iki günlük yürüyüş gerektiğinde, daha az uygarlaşmış, daha yoksul bölgelere geliniyordu. Bunun ötesinde gerikalmış bir dünya uzanıyordu (1).

Böylece yaratılmış çerçeve içindeki herşey, insan eliyle yoğrulmuştu. Sebatkar ve yürekli insan, çevreyi ekonomisinin gereksinimlerine göre biçimlendiriyordu: Kanallar, alışılmamış boyutlar içerisinde tarlaları akaçlıyor ya da suluyor; tepeler katlar halinde gözden kayboluyor ya da yükseliyorlardı. İnsan, başına buyruk büyük ırmaklarla boy ölçüşüyor, sürekli bir meydan okuma halinde birtakım bentler yükseltiyordu. Çinli, suyun fantezilerine ayak uydurmuştu: Sabırlı bir biçimde onu bekliyor; dikkatli bir biçimde onun kaprislerini önlemeye çabalıyordu. Hayvanın ya da bitkinin yaşamını sürdürebilmesi, gelişebilmesi, soyunun tükenmesi, hatta yeniden doğuşu kimi kez hâlâ insanın seçmeciliğine bağlı bulunuyordu (2).

Tongsiang gannian, aynı köye, aynı bölgeye mensubiyet anlayışı, yurttaş yaşamını olanaklı kılacak tarzda genişletilmiş boy ruhuydu. Bu anlayış, kimi kez doğduğu köyden oldukça uzaktaki büyük kentlerde, diğer bölgelerde, uzaklaşmayı katlanılabilir kılmak ya da yeni bir topluluğun yeniden oluşumunu kolaylaştırmak üzere birtakım loncaların yaratılmasını açıklıyor. Şansi ve Anhui eyaletleri gibi kimi eyaletler, böylece, mallarının yerdeğişimini kolaylaştırmak için tüm ülkede kendi loncalar ağını örmüşlerdi. Bu köy ruhu, halkı, komünal bir yönetim geliştirmeye yetenekli kılıyordu. "Çin'in gerçek hükümeti, köylü sosyalizmi olarak nitelenebilir" diye yazıyordu Lin Yutang (3). Komünist iktidar, büyük aileyi dağıtmış ve onu karakterize eden ayrıcalıklı bağlarını yıkmış olmasına karşın, kimi kez, kendi bölgelerinde ya da halk komünlerinde güçlerini koruyan kadroların yerel iktidarıyla çarpışıyor. Kuşaklar boyunca Çinli kendi uygarlık alanını böylece biçimlendirmiştir.

Ülkenin batısında ve kuzeyinde, çerçeve birdenbire değişikliğe uğruyor.

Moğolistan platosunun sınırlarının ötesinde, yüksek kıtasal toprakların ilk yükseltileri ortaya çıkar çıkmaz, büyük alanlar ve yükselti insanın olanaklarını sınırlıyor. Bu bölgeler konuksever değiller. Toprak artık verimli değil. Suya gitgide daha ender rastlanıyor. Köyler birbirlerinden uzaklaşıyor, güvensizlik artıyor. Vei vadisi ya da büyük Kuzey ovasındaki Sarı Irmağın ağzı gibi Çin ulusunun doğduğu yer olan merkezden, çeperdeki topraklara doğru giden ilk Çinliler, bir mahkumlar topluluğu olmuştu. Milattan önce 214'de, ilk imparator Şe Huangdi, Çin Seddi'nin Batı ucunu inşa ettirmiş ve bugünkü Gansu'nun kuzeybatı bölgesinde ülkeyi kolonlaştırmıştı. Bu çağdan itibaren, birinci hanedanın kurucusu, topraklarını Çin'in geleneksel sınırlarına dek

(1) Bakınız: Martin R. NORINS, *Sinkiang, Frontiers of the Chinese Far West*, O. Lattimore'un önsözü, New York, 1944.

(2) 1949'dan beri ve onlarca yıldır, ot, güçlü rüzgarların kasıp kavurduğu Kuzey Çin'de, özellikle tohum özü taşıyıcısı sineklerin desteği olarak zararlı gibi görülür. Erozyonun önemli etkileri olmuştur. 1978'den beri, resmi yönergeler, topraklar için yokedici bu erozyona karşı mücadele etmek üzere otun "itibarını iade etmişlerdir".

(3) *My Country and My People*, New York, 1936. Lin Yutang, komünistler tarafından gerici bir yazar olarak kabul edilmektedir.

uzatıyordu. Çin Seddi, yüksek nüfus yoğunluklu, kültürel bakımdan ilerlemiş, dış bölgelerden kendini ayırdeden Musonlar Çin'i ile göçebe ve ilkel halkların at koşturduğu çöl, bozkır ve plato bölgeleri arasında bir sınır oluşturuyordu. Çin Seddi hiçbir zaman mutlak bir güvence ya da kesin tanımlanmış bir sınır işareti olmadı.

Alışılageldik dünyanın ötesindeki nüfus hareketleri, hanedanların ritmine uygun olarak devam etmiştir: Hanedan başlangıçlarının kabarmasının ardından, gerileme dönemlerinin alçalması gelmiştir; kurucular ve onların dolaysız ardılları, ittifak oyunlarıyla, sınırlar üzerinde barbarların denetimi politikasını ve İmparatorluğun sürgün ettiklerinin beslediği zorunlu bir kolonlaştırmayı uyguluyordu. Yüzyıllar boyunca, yeni gelenlerin buralara yerleşimi güvenden yoksun olarak kalmayı sürdürdü: Merkezi iktidardan uzaklaşma, yerel despotizmi kolaylaştırıyordu; güvensizlik buralarda başka yerlere göre çok daha fazlaydı. Hanların imparatoru Vu döneminde, mahkumlar (Sima Çian bunların sayısını bir milyondan fazla olarak tahmin ediyordu), aftan sonra ya orduya katıldılar ya da sel felaketine uğramış (yıl 120) yediyüz bin yoksul insanla birlikte, kolon olarak, büyük Ordos kıvrımının kuzeyinde yeni fethedilmiş topraklara (Sin) gönderildiler. Bundan sonra (112'de), "Sin toprağına yalnızca nüfus yerleştirmek için yararlanılmış olan servet açıklamaları kaldırıldı."(1) Hanların imparatoru Vu, denetimini Gansu koridorunun ötesine yaydı ve yirmi yüzyıl sonra yeniden rastlanan ve Halk Kurtuluş Ordusu'nun kurduğu inşaat ve üretim birliklerine esin kaynağı olan birtakım yöntemlerle askeri konumlarını güçlendirdi: "Buraya, tarlalar ve ekili-dikili alanlarla görevli birtakım subaylar ve çitleri gözeten birtakım askerler yerleştirildi; bunlar bu topraklarda garnizon görevi yapıyor ve buraları ekip biçiyordu"(1).

Zamanımızın başlarında, "ileri derecede kolonlaştırma ruhuna sahip bir subay birliği" Çin dünyasını Altay'a, Pamir'e kadar yaygınlaştırdı, Hotian (Hotan), Yarkand, Kaşgar'ı ele geçirdi, Balkaş Gölü'ne kadar uzandı. Tarim, bir avuç insan tarafından fethedildi. Hanlar'm düşüşü sırasında, III. yüzyıl başlarında, barbarlar yeniden üstünlük sağladılar. İmparatorluk ancak Bui'ler (589-617) döneminde yeniden oluşturulabildi. Onları Tang'lar izledi (620-907) ve Tarim, Tsaidam, Cungarya'nın bir kez daha fethedilmesiyle bozkır politikasını yeniden başlattılar. Budacılık, Manicilik, Nasturilik ve diğer dinsel akımlar, Çin'de yeniden serpilip gelişen Çin uygarlığını zenginleştirdiler. Tang'ların düşüşü, Orta Asya'da Çin varlığının bulunmadığı yeni ve uzun bir döneminin başlangıcı oldu. Bütünü bakımmdan, Çinliler'in varlığı süregen değildi ve bu bölgeler üzerindeki gerçek denetimleri, yirmi yüzyıl içinde, değişik dönemlere bölünmüş halde, yaklaşık 425 yıl olarak kabul edilebilirdi. Sinkiang'da Çinlilerin bugünkü varlığı, İkinci Dünya Savaşı öncesinde milliyetçilerin denetimini izlediği ölçüde önemli beşinci döneme denk düşmektedir.

Yirmi yüzyılı aşkın süreden beri, imparatorluğun ilerleyişine ilişkin Çin politikası, merkezi iktidarın canlılığına tanıklık etmiştir. Çin ve Han hanedanlarıyla birlikte, bir imparatorluk birliği idealinin doğmuş olmasından beri, Çinliler, tapınışlarının ve geleneklerinin kendilerine esinlendirdiği gururdan hız alarak, fırsatlar elverişli olduğunda, bir ulus gibi ortaya çıkma ve hatta bir büyük devlet rolü oynama gücünü bulmuşlardır. Ancak bu, Çinli ruhunun serpilip gelişmesine o denli elverişli olmayan böylesi büyük yerlerin, daha ileri gidişe elverişli birtakım topraklar olarak algılanmış

(1) Marcel GRANET, *La civilisation chinoise.* Albin Michel.

oldukları anlamına gelmez: Çinli, büyük kararlılığı ve sade bir yaşamla yetinme kapasitesi içinde, bu bilinmeyen ufuklara doğru ancak istisnai olarak yönelecektir.

Dolayısıyla, sınırlardaki topraklar, yüzyıllar boyunca, sürgün toprakları olarak kalmıştır. Her ne kadar Gansu daha erken dönemlerde bir zorunlu kolonlaştırma bölgesi olduysa da, buna karşılık Çin Seddi'nin ötesinde yeralan bölgelerde Çinli yerleşimleri, geleneksel olarak zayıf kalmıştır. Gansu koridorunda Jade kapısından geçmiş olan "Batı toprakları" nüfusu, Tang'ların kolonlaştırma uğrağında, 100 000 Han'dan azdı; bunlar suçlulardı ve çoğu "yüz işareti"(1) taşıyorlardı. İmparatorluğun sınırlarının dışında, bugünkü Sovyetler Birliği toprakları üzerinde, Türk göçebelerince Çin'de esir edilmiş birtakım Han toplulukları kendi kültürlerine sadık kalıyorlardı; değerli zanaatkarlar olarak bunlar, Çin uygarlığının birtakım ileri adacıklarını, Avrasya anakarasının dünyaları arasındaki halkaları oluşturuyorlardı.

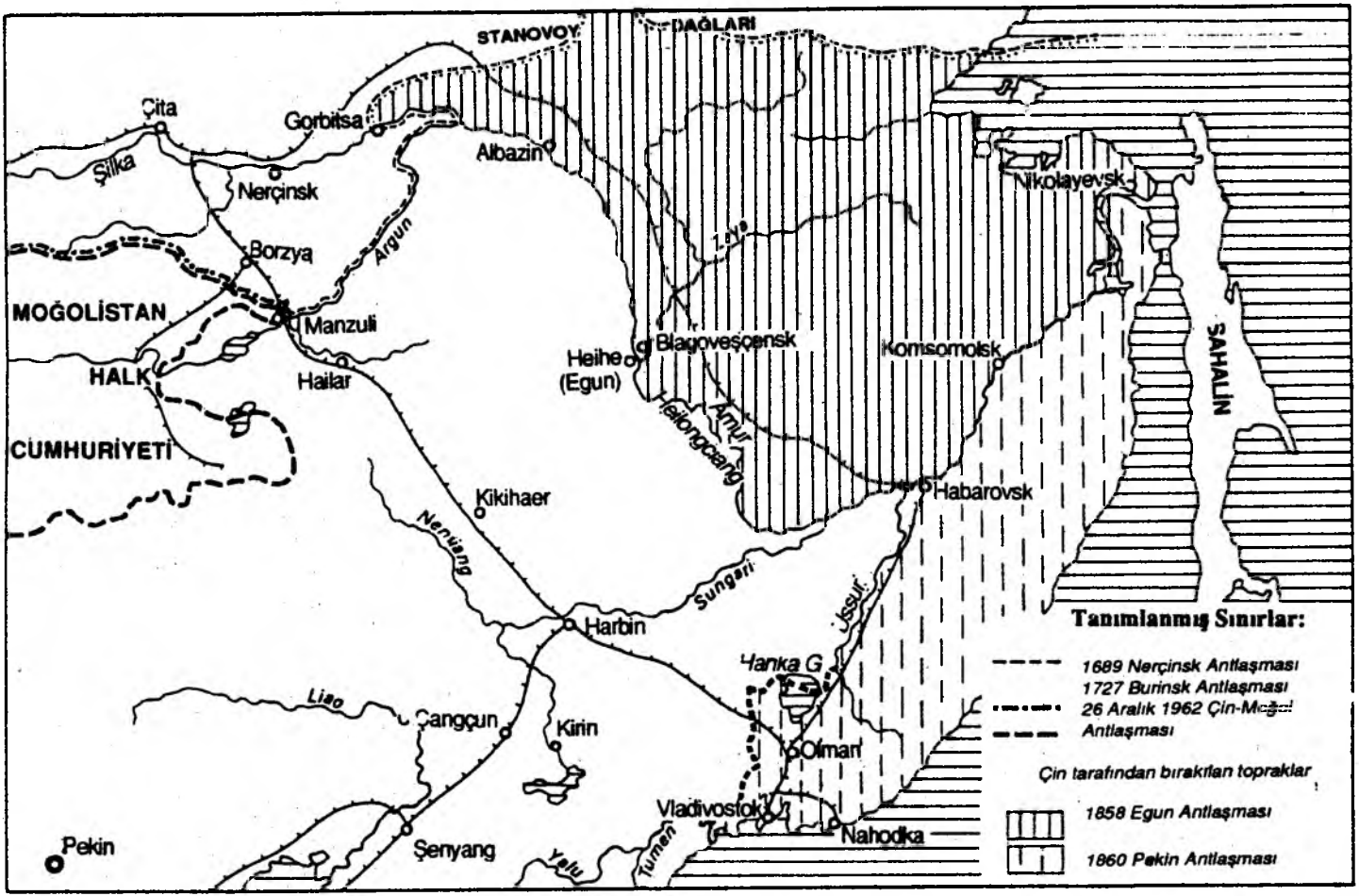
Yabancı devletlerin yolaçtığı politik altüstlüklere eşlik eden XIX. yüzyılın nüfus patlaması, Han'ların tutumunu hissedilir ölçüde değişikliğe uğratmış ve o zamana kadar Güney toprakları yararına bertaraf edilmiş olan Kuzey'e ve Orta Asya'ya doğru pek görülmedik bir boyutta birtakım göç hareketleri başlatmıştı. Bu kabarış, gerek kabul eden bölgelerdeki, gerekse bu toprakların uçlarındaki ekonomik dönüşümlerin çapıyla orantılı olmuştu: Mançurya'ya doğru oldukça büyük olan bu kabarış, Sinkiang'a doğru sınırlı kalmıştı.

Kolonlaştırmada Rastlantılar

Paradoksal bir biçimde, Çinli kolonları alabilecek tek kabul bölgesi olan Mançurya, kendilerine bir yeniden canlanış toprağı koruma kaygısı taşıyan Mançuların iradesiyle, kolonların umutlarına kapalı kaldı.

Farklı etniler arasındaki ilişkiler, Ming Hanedanı (XIV-XVII. yüzyıllar) ve Çing Hanedanı (1664-1912) dönemlerinde, yüzyıllar boyunca, aşırı bir güvensizliğin ve uygarlıkların ve kültürlerin karşılıklı korunması sabit fikrinin izlerini taşımıştır. Bu tutumlar, uzun süre, Kore'den İran'a kadar çeper halklar arasındaki ilişkilere de derinden damgasını vurmuştur. Bu tutumlar, halkların küçük küçük bölümlere ayrılmasını elverişli kılmış ve aralarından biri ya da diğeri, öbürlerini kendi boyunduruğu altında tutmaya çabalamış olsa da, her milliyetin yüzyıllar boyunca donup kalmasına yol açmıştır. Han (MÖ III. - MS III. yüzyıllar) ya da Tang (VII. yüzyıl) gibi büyük hanedanlar, mübadeleleri elverişli kılan fetihler yoluna gitmişlerdir. Yuan'lar (Moğollar) (XIII.-XIV. yüzyıllar) da aynı biçimde davranmışlardır. Ming'ler ve Çing'ler, fetihlerinin destanına, halkları kaynaştırma olanaklarını eklememişlerdir. Ming'lerin sarayı, Çinliler ile Orta Asyalı ulaklar ve tüccarlar arasındaki doğrudan temasları kısıtlamışu. Bu

(1) Afla birlikte uygulanan cezalardan biri. Genellikle alına bıçakla bir çizik atılmakta ve içine sürgün edildiği yeri belirten bir mürekkep konmaktaydı. Oldukça eski tarihli olan bu gelenek, Hanlar hanedanında tarihlenmekte ve kimi bedensel cezaların yanısıra uygulanmaktaydı. Bu önlem, kimi dönemlerde, askerlere ve yanısıra çoğu eski haydut olan yüksek devlet görevlilerine ve subaylara da yaygınlaştırılmıştı. (Daha fazla bilgi için bakınız SHI NAI-AN, LUO GUAN-ZHONG, *Au Bord de l'eau*, Çeviren: Jacques Dars, La Pléiade, Cilt 1, p. 1089.)

STANOVOY DAĞLARI
Çita
Gorbitsa
Albazin
Şilka
Nerçinsk
Argun
Borzya
MOĞOLİSTAN
Manzuli
HALK
CUMHURİYETİ
Hailar
Heihe
(Egun)
Blagoveşçensk
Zeya
Amur
Heilongcang
Nikolayevsk
Komsomolsk
SAHALİN
Habarovsk
Kikihaer
Nenjiang
Sungari
Harbin
Ussuri
Hanka G.
Liao
Çangçun
Kirin
Olman
Vladivostok
Nahodka
Pekin
Şenyang
Yalu
Tumen
Tanımlanmış Sınırlar:
1689 Nerçinsk Antlaşması
1727 Burinsk Antlaşması
26 Aralık 1962 Çin-Mo[illegible]
Antlaşması
Çin tarafından bırakılan topraklar
1858 Egun Antlaşması
1860 Pekin Antlaşması

amaçlı politika, "barbarlar"la aşırı düzenli bir biraraya gelişin Konfüçyüsçü değerleri bozabileceği ve Çinlilerin göreneklerini tehdit edebileceği yolundaki geleneksel korkuyu dile getiriyordu. Çeperlerle temasların sınırlandırılmasının bir etkisi de, casusluk olanaklarını ya da daha basit bir biçimde yabancı ziyaretçilerin haber toplamasını azaltma olmuştu. Mançular, birçok bakımdan Hanlarınkiyle özdeş bir tutum benimsemişlerdi (1).

Mançular, başlangıç olarak, diğer milliyetlerin denetimini Hanların elinden almaya çalıştılar. Başlarda ilişkilerin en sık düzene konması gerekmiş halk olan Moğollar için kurulmuş Moğol İşleri Bakanlığı'nın *(Menggu Yamen)* yerini; Moğol, Tibetli, Uygur ve Kuzey'in ve Batı'nın nüfusu daha düşük halklarının idaresinden ve yanısıra Ruslarla gitgide artan temaslardan sorumlu bir tür Orta Asya İşleri Bakanlığı olan Li-Fan-Yuan aldı (2). Bu makamları Mançu devlet memurları ellerinde tutuyordu ve Hanların diğer azınlıklarla kaynaşmaları ve onların dillerini öğrenmeleri yasaklanmıştı. Başlangıçta son derece ciddi bir biçimde uygulanan bu kurallara, daha sonraları, Mançular başlangıçtaki dinamizmlerini kaybettikleri ölçüde gitgide daha az uyulur oldu.

Diğer yandan, sınırlardaki Han köylüleri üzerinde yerel halkın yaşam tarzının doğurduğu çekiciliği de unutmamak gerekir. Yerel devlet memurlarının vergileri aşırı ağırlaştığında; merkezi yönetim, düzeni sağlama konusunda aşırı zayıf göründüğünde ve nihayet açlık çekilmez boyutlara ulaştığında, çok sayıda Han, göçebe topluluklara katılmakta tereddüt etmiyordu. Bu çekiciliğe kapılanlar yalnızca köylüler de değildi: Kimi zaman birtakım devlet memurlarının ve askerlerin de aynı biçimde davrandıkları oluyordu. Göçebe halklar, genel olarak bozkır toplulukları bakımından son derece değerli yerleşiklik yeteneklerini de beraberlerinde getiren bu kaçakları, çoğu kez ilgiyle karşılıyorlardı. Bunlar çiftçi, demirci, tercüman olarak değerlendiriliyordu.

Mançurya : Halkların yol kavşağı

İşte Mançuların, XVII. yüzyıldan başlayarak Mançurya'da kimi Han köylülerin ve zanaatkarların varlığını kabul etmelerine yol açan nedenler de bunlardır. Bunlar çiftçi, mavnacı, zanaatkar olarak "imparatorluğun bayrağının" korunmasında olduğu gibi, posta bağlantı noktalarında da hizmet görüyorlardı. Sınır boylarına gönderilmiş sürgünler veya kaçaklar yine de kalabalık bir nüfus oluşturmuyorlardı. 1850'ye kadar, Mançurya'nın bütünü üzerindeki nüfus, 1 300 000 km^2'lik bir alanda 3 milyon dolayındaydı; yani kilometrekareye 3 kişiden daha az. Güneyde daha yüksek nüfus yoğunluğu bulunurken, kuzeyde bozkırda yerleşim var ile yok arası durumdaydı. Kuzeyin uç bölgelerinde, Heilongciang (Amur) ya da Ussuri havzasında ormanlık alanlarda dağınık halde avcı ya da balıkçı Tunguz toplulukları yaşamaktaydı.

XVIII. ve XIX. yüzyıllardaki etkileyici nüfus atılımı, yabancı egemenliğinde bulunmayan, seyrek nüfuslu, yeni toprakların araştırılmasını gerektirdi. Çing'ler döne-

(1) Mançuların son derece aleyhine bir nüfus dengesizliğine rağmen.
(2) Tapınmalar Bakanlığı, Güneyli halklarla temaslar konusuyla özel olarak ilgileniyordu.

minde, Çin'in nüfusu, fiilen, üretim araçlarıyla eşit olmayan oranda çoğaldı. Ming hanedanının sonlarına doğru, nüfusa ilişkin tutanaklar yaklaşık 90 milyon kişilik bir topluluğa tanıklık ediyordu. Mançuların iktidarı alışmdan sonra gelişme hızlı oldu (3):

1662 :	19 203 233 aile	yani yaklaşık	100 000 000 kişi
1710 :	23 311 236 aile	yani yaklaşık	116 000 000 kişi
1729 :	25 480 498 aile	yani yaklaşık	127 000 000 kişi
1741:			143 411 559 kişi
1754 :			184 500 493 kişi
1778 :			242 965 818 kişi
1796 :			275 662 414 kişi
1814 :			374 601 432 kişi
1850 :			414 493 899 kişi

Sonsuz ufuklara uzanan yüzölçümü, verimli toprağı, zengin doğal kaynakları ve düşük nüfusuyla Mançurya, Çin'in kuzeydeki büyük yaylasının doğal uzantısı gibiydi; ikisi arasında yalnızca Bohai Körfezi ve Cehol dağlarının mütevazı yükseltileri yer alıyordu. Kuzeyin geleneksel Çin bölgelerinden pek az farklı olan bu büyük alanlar, sık sık açlığın ve doğal felaketlerin kurbanları olan XVIII. ve XIX. yüzyıl Çinlileri için çekiciydi. Çinli tüccarlar, Çinglerin yasaklamalarına ve tekellerine rağmen faaliyetlerini Mançurya'ya doğru yaygınlaştırmakta tereddüt etmediler. İmparatorluk yönetiminin düzenlemeleri zorlukla karşılaşılmaksızın aşıldı ve ticaret son derece verimli bir biçimde gelişti. Sınırlardaki topluluklar, Çin mahreçli ürünleri arıyorlardı: Çay, ipek, pamuk; Hanlar da bunları son derece değerli zahirelerle mübadele ediyorlardı: Kürkler, ginseng, pöstekiler, deriler, likörler. XIX. yüzyılın sonlarına doğru, mübadelelere afyon ve soya da eklendi. Sermaye ve büyük işletmelerin kurulmasını gerektiren bu iş akışı içinde, Şangsi eyaleti bankerleri önemli bir rol oynadılar. Şandong ya da Hebei'ye dönen gezginlerin gezi notları, Mançuların tepki göstermesine olanak bırakmaksızın, çok sayıda bireysel girişime yol açtı. Yasadışı göç, XIX. yüzyıl başlarından itibaren hız kazandı ve yönetimin yasaklamaları etkili olmadı. Sürgünlerden oluşan gruplar, hediye ya da hizmet karşılığında Çinli kolonların yerleşmelerine bile katılıyorlardı. Resmi sistemdeki bu çatlak, Çinlilerin gitgide daha yığınsal biçimde gidişlerini teşvik etti. İmparatorluk sarayı, iç ayaklanmalardan (Taiping, Müslüman) ya da dış baskıdan kaynaklanan zorluklardan sonra, parasal gereksinimleri gitgide daha ivedi duruma gelince, süreci hızlandırdı. Mançular, birtakım fonlar elde etmek için, Mançurya'nın güneyinde, Liao havzasında kimi toprak parçalarını sattılar. Dünyanın en yasal biçimiyle buralara yerleşen Çinli kolonlar, sınırlarını hızla, balıkçılıkla ya da avcılıkla geçinen yerel toplulukların oturdukları çevredeki topraklara doğru taşırdılar. O zamandan başlayarak, Çinglerin kendi köklerinin geldiği toprakları kutsal bir yer haline getirmek için hazırladıkları sistem bütünüyle yıkıldı. Bölgeye Hanların yerleşmesi, *bağımlı* oldukları sürgünlerden oluşan grupları, kendi tarımsal toprakları üzerinde daha az rekabet edebilir kıldı. Adım adım ve kimi kez yalnızca yaşamlarını sürdürebilmek için, Mançular da kendi topraklarını yeni gelenlere satma noktasına vardılar.

(1) W. EBERHARD, *L'Histoire de la Chine*, Payot, 1952.

Mançuların tarımsal faaliyetleri, Çinli kolonların akışıyla yavaş yavaş baltalanmış oldu. Geleneksel av ve balık bölgelerinin kemirilmesi, yüzyıllardan beri bu topraklarda oturan insanların alışkanlıklarını değişikliğe uğrattı. Bu ekonomik dönüşümler, yerel halkın genel bir yoksullaşmasına ve bunların Çinli tefecilere ya da tüccarlara karşı gitgide bağımlılaşmasına yol açtı.

Bu ekonomik yıkıma, kimi halkların Hanlar içinde kendilerini eriterek yok olmaları eşlik etti. XX. yüzyılın başlangıcından itibaren, Mançurya'daki bölgelerin çoğunda, Mançu kültürü kaybolmuştu ve dilleri artık konuşulmuyordu. Çin kültürü, böylece geç ama derinlemesine bir biçimde Kuzey-Batı'ya uzanmış oldu.

Devletler arasındaki düşmanlıklar, yüzyılın başlarında Mançurya'yı halkların bir yol kavşağı durumuna getirmişti. Burada bir yandan elbette Kuzey Asyalılara: Korelilere, daha şimdiden büyük ölçüde ya da bütünüyle Çinlileşmiş Mançulara, Japonlara ve Çinlilere; öte yandan, uçsuz-bucaksız ormanların avcıları, birçok akarsuyun balıkçıları, batı bozkırının çobanları olan güney çeperlerdeki yerel halklara: Tunguzlara, Buryatlara ve Moğollara; ve nihayet, çoğu olayların akışının oyuncağı durumunda olan farklı servetlere sahip yüzbinlerce Avrupalıya: Ruslara, Polonyalılara, Çeklere ve az sayıda Almana rastlanıyordu.

Büyük devletler tarafından çılgınca yürütülen demiryolu ağının genişlemesi, o güne kadar sürülerin geçişine ve orman yangınlarına tanık olmuş bu bölgelerin sınai gelişmesine geniş ölçüde katkıda bulundu. O çağda Roger Levy şöyle yazıyordu: "Uyrukluk/milliyet lokomotifle ilerliyor."(1) İlk hattın kökeni, Transsibirya demiryolunun Uzakdoğu'ya doğru uzantısı, 22 Mayıs1896 tarihinde Rusya ile Çin arasında, Çin'in Japonya'ya karşı 1895'te uğradığı yenilgi ertesinde imzalanan anlaşmada bulunuyor. Mançu yaylasını batıdan katetmek durumundaki bu hat, Transbaykal ile Vladivostok arasında hızlı bir bağlantıyı olanaklı kılacaktı. Sibirya, Amur ve İssuri boyunca yolalan ve birkaç yıl sonra gerçekleştirilen bir hatla kazanılan zaman dikkate değerdi. Çin toprakları üzerinde inşa edilmiş olan bu demiryolu, "emperyalist Rusya'nın, Mançurya boyunca uzanmış kolu"ydu."(2) Bu demiryolunun inşası henüz tamamlanmıştı ki Rusya, 1898'de, Liaodong yarımadasının güneyinde kiralık bir toprak imtiyazı ve yanısıra Harbin'i Port-Arthur ve Dairen'e bağlayacak yeni bir demiryolu hattını inşa hakkını elde etmişti. Dairen, Mançurya'nın en önemli limanı durumuna gelmeden önce balıkçı tekneleri için basit bir koydan öte bir şey değildi. 1860'da, İngiliz-Fransız filosunca geçici olarak işgal edilen Dairen'e bu filo tarafından Victoria Bay adı verilmişti.

Ortamdaki gelişmeler ve gerekçe olarak kullanılan Boxerler Olayı (1900) sonucu, Ruslar Mançurya'nın değişik kentlerini işgal ettiler. 1896 metninde basit bir iletişim aracı olan demiryolu ağı, büyük bir hızla, muazzam bir bölgeyi ayıran T biçiminde iki hattın her iki yakasında bir işletme bölgesi haline geldi. 1905 Çin-Japon Savaşı'nda, Mançurya'nın bellibaşlı kentleri, Harbin ve Mukden birer antrepo durumunu aldı. Demiryolu aracılığıyla İmparatorluk ordusuna bağlı birlikler, inşaatı daha yeni tamamlanmış olan Port-Arthur'a doğru yöneldiler.

Çatışma sonunda yenilgiye uğramış olan Rusya, haklarını, özellikle de Mançurya'nın güney bölgesindeki demiryolu haklarını Japonya'ya terketti. Ruslar, Kuzey hat-

(1) *A qui la Mandchourie*, Paris, Ed. Pédone, 1932.
(2) Alfred FABRE-LUCE, *A qui la Mandchourie*'de aktaran R. Lévy.

tını, yani sınır kentleri Manjuli'yi Pograniçnaya'dan ayıran 1 535 km'lik hattı ve Harbin-Şangşun hattını işletmeyi sürdürdüler; bu hatların bütününe "Doğu Çin Demiryolu" adı veriliyordu.

Japonlar, Mançurya'ya 1895'ten itibaren, Şimonoseki anlaşmasının imzalanmasıyla birlikte ayak bastılar; ne var ki Rusların muhalefeti, Japonların bu ülkede sağlam bir biçimde kök salmasına ancak on yıl sonra, Rus-Japon Savaşı'ndan sonra izin verdi. O dönemde, Japonlar yalnızca güneydeki demiryollarında Rusların imtiyazlarını ele geçirmekle kalmadılar, aynı zamanda bu fırsattan istifade, Çin'le, 22 Aralık 1905'te, Mukden ile kendi denetimleri altına girmiş Kore arasında bir demiryolu hattı inşasına izin veren ek bir anlaşma yapmayı da başardılar. Nihayet, 7 Haziran 1906'da bir İmparatorluk kararnamesiyle, devasa South Mandchouria Railway (S.M.R./Güney Mançurya Demiryolu) kurumu yaratıldı.

Bu kurum, Japonya'ya, yalnızca birkaç on kilometre genişliğindeki demiryolu bölgesinden hareketle, Mançurya'nın güneyinin yarısının sistematik olarak işletilmesine girişme olanağını verecekti.

S.M.R. varolan hatları işletmekle yetinmedi; zayıf Çin iktidarının, üzerlerinde pek az etkide bulunabildiği "savaş ağaları"yla yapılmış "anlaşmalar", "uyuşmalar", "konvansiyonlar" (1905 ile 1928 arasında yaklaşık otuz adet yapılmıştı) aracılığıyla elde edilmiş Çin izinleri sonucu bütün bir yeni ek demiryolu hatları ağı da yarattı. S.M.R. faaliyetlerini ekonominin tüm dallarına yaydı ve kendi demiryolları aracılığıyla bölgenin tarımsal, madensel ve sınai tüm kaynaklarını yönlendirdi. S.M.R. birtakım kentlerin bütününü yönetimi altına aldı; çok sayıda okulun, enstitünün ve hastanenin bakımı ile sevk ve idaresini üstlendi. S.M.R. yüksek fırınlar kurup işletti, birtakım oteller açtı ve işçi siteleri oluşturdu. S.M.R. bölgesinde Japonların çıkarları öyle boyutlara ulaştı ki, bu dönemden başlayarak, Mançurya'da barışın ve düzenin tehdit altına girmesi durumunda müdahale etmek zorunda kalacağını ileri sürdü. Nitekim 1932'de de yaptığı bu oldu.

S.M.R.'nin ağının yanında ve aynı dönemde birçok Çin hattı da Japon sermayesiyle inşa edilmişti. Bu hatlar, özel bir statüye sahip olmakla birlikte, çoğu zaman Japon ağıyla eklemleniyor ve onu besliyorlardı. Hatlar, Japonlara kuzeydeki en uzak noktalara, Rus nüfuz bölgesinin uçlarına müdahale etme olanaklarını veriyordu.

İşte, Mançurya'da demiryollarının ve ekonominin gelişimini ve aynı zamanda nüfusunun hızla artışını, bütün bu değişik ve karşıt, ekonomik ve politik, Rus, Japon, Çin ve İngiliz çıkarları açıklıyordu.

O zamana dek, çok sayıda Çinli göçmen Mançurya'ya yalnızca mevsimlik işler için gitmekteydi. Bu göçmenler, bir kez hasat tamamlandı mı Kuzey eyaletlerine geri dönüyorlardı. Bu gidiş ve ardından dönüşler uzun zaman Çin "atılımları"nın ayırdedici biçimiydi. Mançu hanedanı daha büyük kolaylıklar sağladığı zaman bile akış özellikle mevsimlik olarak kaldı. Demiryollarının ve Japonların aktifliğinin gelişmesiyle birlikte, her şey hızla değişikliğe uğradı. Shandong'lu Çinliler, Mançurya'ya yığınsal olarak ilk gelenler oldular ve burada yerleştiler. Bunlar açlıktan ve kendi bölgelerinin güvensizliğinden kaçıyorlar ve kendilerine en azından iş ve güvenlik sağlayan Japon düzenine yüksek değer biçiyorlardı. Mançurya'nın nüfus artışı gözle görülür düzeydeydi:

1907: 16 700 000 kişi
1912 : 18 800 000 kişi
1920 : 22 600 000 kişi
1925 : 25 500 000 kişi
1931 : 30 000 000 kişi

O dönemde J.C. Balet'nin işaret ettiği gibi, "tarihin hiçbir zaman bu çapta bir göçü kaydetmemiş olması mümkündü"(1).

Kesin olarak yerleşenlerin sayısı da gitgide artıyordu:

	Gelişler	Dönüşler
1923	433 680	240 505
1926	607 352	323 694
1927	1 178 254	354 000
1929	1 046 290	694 000

Ekonomik gelişmeye ve özellikle 1932'den sonra askeri operasyonlara bağlı olarak Mançurya'ya gelmiş olan Japonlar, büyük işletmelere, özellikle S.M.R.'ye, ve Japon imparatorluk ordusu birliklerine mensuptular. Japonya'yı derinden etkileyen 1929 Bunalımı'ndan sonra bile, bireysel faaliyete girişmiş olanlar oldukça enderdi. Bunların Japon toprağını terkedip Mançurya'ya gelmelerinin arkasında birçok neden yatıyordu: İklim, Japon köylülerinin Çinlilere karşı rekabetinin olanaksızlığı, doğulan toprağa bağlılık. Bu yeni fethedilmiş topraklar üzerinde, Mançukuo sözde bağımsız devleti onlara daha büyük bir otorite sağladığında bile, sayıları birkaç yüzbini aşmadı ve bunların hemen hepsi anakaradaki büyük Japon şirketlerinin, *Zaibatsu*'ların temsilcileriydi. Japonların, onlarca yıl boyunca egemenler olarak hüküm sürdükten sonra Mançurya'nın büyük bölümünde 1945'ten sonra Sovyetler tarafından elişçisi olarak hizmet etmek üzere Sibirya'ya doğru yöneltilmiş ya da Japonya'ya geri gönderilmiş olarak ortadan kalkmasını işte bu konumları açıklamaktadır.

Bu dönemden başlayarak, Japonlardan çok daha fazla toprakla haşır neşir olan ve yüzyıllardan beri Mançurya gerçeklerine alışmış ve özellikle Curşet kabileleriyle yakın ilişkiler kurmuş olan Koreliler için durum bambaşkaydı. Koreliler, Kaoliler ya da Kokuriler adı altında, Doğu Mançu'ya, Yalu ve Tumen'in kıyılarına, Kuzey Kore'nin tepelerinden çok daha konuksever olan yaylalara çok eski zamanlardan beri yerleşmişlerdi. Bunların doğdukları topraklardan kaçmalarına da birtakım politik nedenler yolaçmıştı: Kore, 1905'te Japon protektorası durumuna geldikten sonra 1910'da doğrudan doğruya ilhak edilmişti.

Rus devrimi, Koreli devrimcilere 1919'dan sonra İman ve Vladivostok bölgesine yerleşme olanağı verdi. Aynı yıl ulusal hareketin başarısızlığa uğraması, ABD'ye, Çin'e ve Mançurya'ya doğru yeni yeni göçlere yol açtı. İşte bu dönemden başlayarak Japonlara karşı Koreliler'in gerilla mücadeleleri gitgide gelişti ve Kim İl Song, Kuzey Kore'nin gelecekteki yöneticisi, ilk adımlarını bu mücadeleler içinde attı.

Mançurya'daki ilk Rus kolonları, İmparatorluk iktidarından kaçıyorlardı ve Do-

(1) J.-C. BALET, *La Mandchourie*, Ed. Payot, 1932.

ğu Sibirya'da, yeni zenginleşme olanakları arıyorlardı. Bunlar altın ya da kürk arayan maceracı tüccarlar ya da ormanların içlerinde koşturan avcılardı. Sayıları pek kabarık değildi. İlk önemli Rus işçi akımını getiren, Mançurya'nın kuzeyinde önce inşa edilip sonra işletmeye açılan demiryolu hatları oldu; Rus işçileriyle birlikte bir miktar da gerçek Rus kolonu geldi. Bunlar, önce demiryollarının, ardından da yeni garların yakınlarına yerleştiler. Adı Mançu dilinde "güneşte kuruyan ağ" anlamına gelen Harbin, Ruslar gelinceye kadar küçük bir balıkçı köyüydü.

Amur'un kollarından biri olan, yılın yarısında gemi işletmeye elverişli bulunan ve iki büyük Transmançurya demiryolu hattının kesişme noktasında yeralan Sungari'de kolonlaşma hızlı bir gelişme gösterdi. Rus - Japon Savaşı'ndan, 1905'ten itibaren, buradaki Rusların sayısı arttı. 1917 Devrimi'nden sonra, Harbin yeni bir gelişme evresi yaşadı.

Beyaz Ordu birlikleri buraya yöneldi ve yeni rejimden kaçan göçmenler bu bölgeye akın ederek, yeni yerel faaliyetlerin çekiciliğine kapılmış Çinli nüfusla kaynaştılar. Derin yoksulluk ile debdebeli zenginlik yanyanaydı. Mançurya'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi, burada da en paradoksal durumlar gelişiyordu. Bölge, Kolçak ve Semenov'un yenilgiye uğramalarından sonra, Sibirya'da ya da hatta Dış Moğolistan'da sınır ötesinden Sovyetlere saldıracak olan Beyaz çeteler için bir hareket üssü ya da sığınma üssü olarak kaldı. Eski İmparatorluk ordusunun birçok subayı, 'savaş ağaları'nın hizmetine girdiler, Jang Zuolin'in danışmanlık görevlerini üstlendiler, yerel yönetimlerin gizli polis örgütlerinde etkili konumlara geldiler. Bu subaylar, kendileriyle birlikte intikam ya da yeniden fetih tutkularını da getirdiler. Harbin'den Şanghay'a ve hatta Sinkiang'a kadar böylesi eski imparatorluk ordusu subaylarına rastlanıyordu.

Sovyetler, "Beyaz Muhafızlar" konusunda yerel Çinli ya da Japon makamların teşviklerini ve hatta hoşgörülerini gördüler. Birçok anlaşma ya da sözleşmede, bu tür faaliyetlerin yasaklanmasına ilişkin maddeler yer aldı. 1925'te Pekin yönetimi, "birinci karma Rus gönüllü birliği"nin faaliyetleri konusunda Sovyetler'in protestosunu aldı. Birtakım Beyaz Ruslar birçok önemli olayda yer alıyordu: 1926'da, "Doğu Çin"den(1) bir saldırıda; 1927'de Pekin'deki Sovyet Büyükelçiliği'ne dönük olarak gerçekleştirilen akında; 1929'da "Doğu Çin"de meydana gelen yeni ve ciddi çarpışmada. O yıl, gerçekten de, Beyaz Ruslar tarafından az ya da çok denetlenen ya da yardımcı olunan birtakım Çinli birlikler, kimi kuruluşları ve buralarda çalışanları ele geçirdiler. Sovyetler, bu durum karşısında, Çin topraklarına müdahale ettiler ve Hailar bölgesinde gerçekten bir imha savaşı yürüttüler. 1932'de iktidarın Japonlar tarafından ele geçirilmesi, durumu hissediler ölçüde değişikliğe uğratmadı. 1935 Haziranı'nda, Moğol sınır muhafızları tarafından Dış Moğolistan'da, beraberlerinde Japonlar olmak üzere birçok Beyaz Rus yakalandı. 1 Ağustos 1937'de, çok sayıda Rus göçmen, Tianjin'deki Sovyet konsolosluğunun yağmalanmasına katıldılar. Sovyet rejimine ve müttefiklerine karşı sınırsız bir kin duyan bu göçmenlerden belli bir bölümü, özellikle karakol görevlisi ya da gizli polis olarak Japonlarla ve Çin rejimiyle canla başla işbirliği yaptılar. 1949'dan sonra, Çin'de kalmış olanlar, Çinli komünistler tarafından yakalanarak ağır hapis cezalarına ve hatta idam cezalarına çarpırıldılar.

(1) Kuzey Mançu demiryolu. Elkonulan ve Amerikalı bir müdürle uluslararası yönetime verilen "Doğu Çin", 1924'ten itibaren yeniden Çin-Sovyet ortak ticari mülkiyeti durumuna geldi.

Ancak Mançurya'ya yerleştikten sonra Rus göçmenlerin çoğu daha ivedi ve barışçı kaygılara kapıldılar. Birçoğu, kentlerde küçük işler buldular. Dünyanın diğer kesimlerinde olduğu gibi, tamirci ya da şoför olarak çalıştılar. Kimileri küçük ticarethaneler açtılar. Çoğunun yaşam koşulları istikrarlı değildi, ancak bir bölümü için işler alabildiğine iyi durumdaydı. Şurin dükkanları tüm Mançurya'da ünlendi.

Rus kültürü, yavaş yavaş birçok büyük kentte ve hatta hemen yanıbaşlarındaki, Sibirya'yla görünüm ya da iklim bakımından pek büyük farklılık göstermeyen Mançurya'nın kuzeyindeki kırsal kesimde ağırlığını hissettirdi. Birkaç yıl içinde, Harbin'de soğan biçimli kubbeleri olan bir katedral ve birtakım kiliselerin, kapı ve pencere kirişleri heykellerle süslenmiş tahta evlerin boy attığı bir Rus kenti doğdu; bunlar, birçoğu için, Sibirya kentlerinde ya da Tayga'daki mütevazı köylerinde bırakmış olduklarının birer anısıydı. Tüccarlar, Nikolayevski Sobor, Alekseyevskaya Kilisesi, Uspenskaya Ortodoks Kilisesi ve mezarlığı çevresinde bulunuyorlardı. Potştovaya sokağında bir manastır açılmıştı. Yeni yeni mahalleler kuruluyordu. Sokak ya da mağaza adlarının çoğu Rusçaydı: Belgüskaya, Kitayskaya, Novgorodnaya Ulitsa. 1930'lu yılların başlarında Harbin'de yarısı Rus olmak üzere 200 000 kişi yaşıyordu.

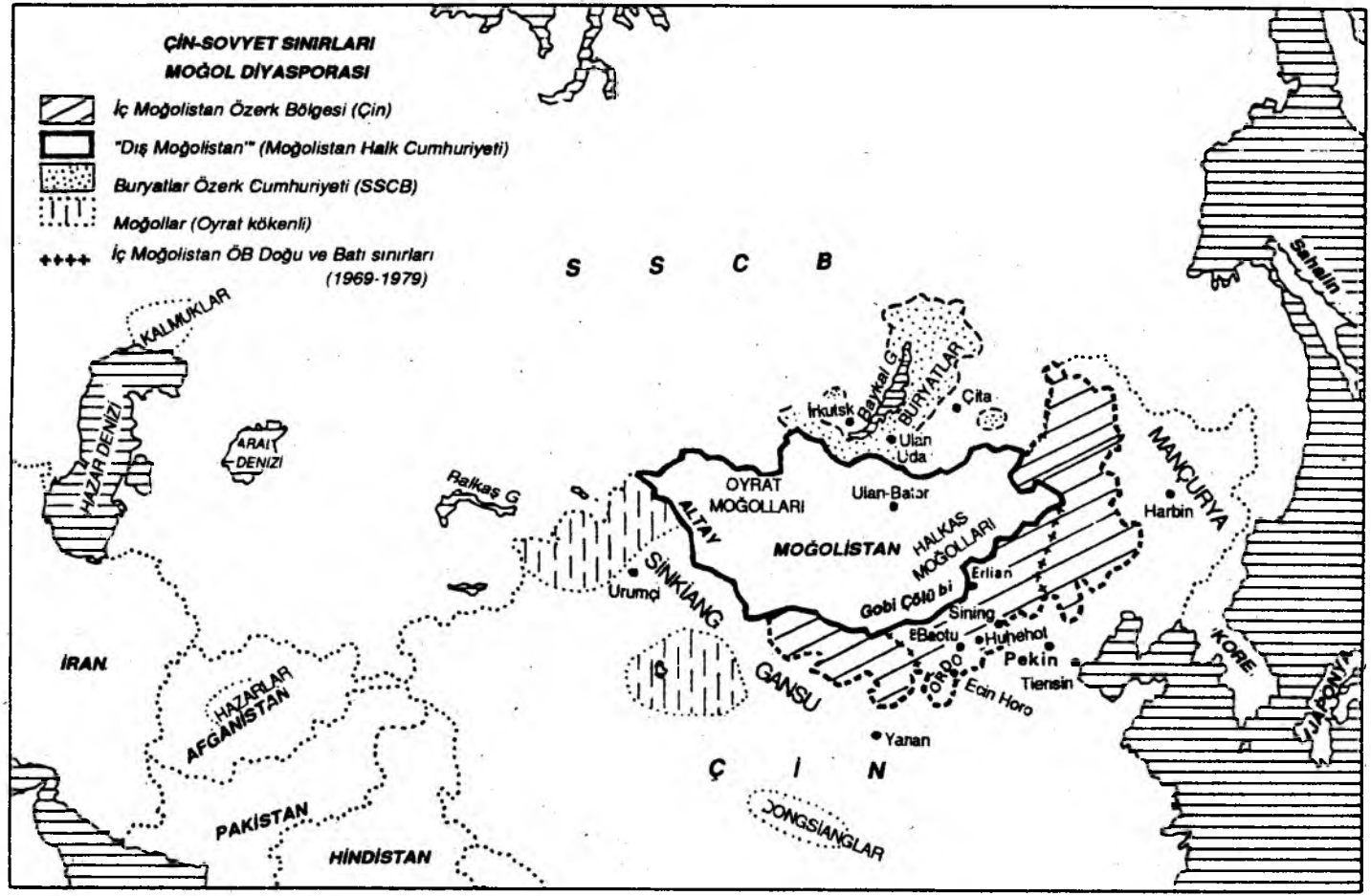
Rus sığınmacılar, Büyük Singan bölgelerinde, Amur'un Çin kıyısında, onun kolları boyunca, Üç Irmaklar bölgesinde kırsal kesimde de yerleşiyorlardı. Ormanlar ve akarsular, Amur havzasınınkilerdi. Yükseltilerin yamaçlarındaki bitey (flora) ve direy (fauna), biraz daha batıda ya da kuzeyde yeralan Stanavoy ve Yablonovoy dağlarının biteyi ve direyi gibiydi. Dolayısıyla bu sığmmacılar, terketmiş olduklarıyla özdeş bir çerçeve buluyorlardı. Topluluklar yeniden oluşuyor ve kimileri, köyün kilisesinde ayin düzenleyen bir Rus papazına bile sahip oluyorlardı.

Komünist rejimden kaçmış olanlar yalnızca Ruslar değildi. Kimi kez Baykal kıyıları gibi son derece uzak bölgelerden gelmiş olan Buryatlar ve Tunguzlar, Sovyetlerin esinlendirdiği kollektivizasyonu reddetmişlerdi. Göçebe olan bu halklar Büyük Singan'ın batı kıyılarına ulaşmışlardı.

Uzaklıklarına rağmen, bu bölgeler birer barış beldesi değillerdi. Temas bölgelerinde, topluluklar arasındaki çatışmalar kimi zaman acımasız boyutlar alıyorlardı. 1900'de Boxer'lar ayaklanması, tüm topraklara yayıldı ve Mançurya da Çinliler tarafından yabancıların toplu kırımına tanık oldu. Rusya'da, deniz bölgelerinde ya da Amur kıyılarında ve hatta daha kuzeyde [çünkü Sahalin'de de onlara rastlanıyordu (1)] yerleşmiş olan Çinli topluluklar da misillemeye uğruyorlardı. Habarovsk ve Blagoveşçensk'de Çin mahallesi, sakinlerinin bir bölümünün ırmağa atılmasıyla boşaltılmıştı. 1935'te "Doğu Çin"in satışı sırasmda Japonlar ile Sovyetler arasındaki anlaşmalar ağır sonuçlar doğurmuştu: Demiryolu ağında çalışan, yerel okullarda öğretmenlik yapan ya da çokortaklı işletmelerin ortağı olan 20 000'e yakın Rus Sibirya'ya geri gönderilmişti.

---

(1) Geçtiğimiz yüzyılın sonunda Çehov Sahalin'e gitti. Bu konuda bize şunları aktarıyor: "1710'da bölgenin haritasını çıkartmak üzere gönderilmiş olan (Çin) imparatorun ulakları, Sahalin'in batı kıyısına, Amur'un ağzının tam karşısına şunları yazmıştı: *Saghalien-angahata*; bu Moğolca 'Kara Irmağın Kayaları' anlamına geliyordu." Bu ad büyük bir olasılıkla ırmağın denize açıldığı yere yakın falezlerden ya da yüksek burunlardan birine aitti; ancak Fransızlar bunu adanın adı olarak kabul ettiler (çünkü bu harita çalışmaları Fransa'ya gönderilmiş ve d'Anville'in coğrafya atlasına dahil edilmişti - *Nouvel Atlas de la Chine, de la Tartarie chinoise et du Tibet*, 1737). Sahalin adı, Rus haritalarında da Krusenstern tarafından korunmuştu. Japonlar bu adayı Karafto ya da Karafu olarak adlandırıyorlardı; bu adın anlamı da "Çin Adası"ydı.

ÇİN-SOVYET SINIRLARI
MOĞOL DİYASPORASI
İç Moğolistan Özerk Bölgesi (Çin)
"Dış Moğolistan" (Moğolistan Halk Cumhuriyeti)
Buryatlar Özerk Cumhuriyeti (SSCB)
Moğollar (Oyrat kökenli)
İç Moğolistan ÖB Doğu ve Batı sınırları (1969-1979)
S S C B
KALMUKLAR
HAZAR DENİZİ
ARAL DENİZİ
Balkaş G.
Baykal G.
BURYATLAR
İrkutsk
Çita
Ulan Uda
OYRAT MOĞOLLARI
Ulan-Bator
ALTAY
MOĞOLİSTAN
HALKAS MOĞOLLARI
MANÇURYA
Harbin
Sahalin
Urumçi
SİNKİANG
Gobi Çölü
Erlian
Sining
EBaotu
Huhehot
Pekin
Tiensin
KORE
JAPONYA
İRAN
HAZARLAR
AFGANİSTAN
GANSU
ORDO
Ecin Horo
Yanan
Ç İ N
PAKİSTAN
HİNDİSTAN
JONGSIANGLAR

Kırk parçaya ayrılmış Moğolistan

Cengiz Han'ın fetihleri ve Moğol destanı, tarihte ve zihinlerde, izleyen dönemde dış güçlerin Moğol halkı üzerinde yaptığı zorlayıcı ve birçok bakımdan köleleştirici uygulamalardan derin, hatta daha kandökücü bir iz bırakmıştır. Oysa Moğollar, bütünü itibariyle, yüzyıllardan beri komşularının iradesine boyun eğmektedirler (1). Ve eğer belli bir süre, Moğolların birleşmekten çok bölünmeye elverişli kendi geleneksel yaşam tarzlarını sürdürmelerine izin verildiyse, bu , kendi otoriteleri altında Çin'i, Moğolistan ya da Sinkiang gibi diğer kuzey bölgeleriyle birlikte bir büyük imparatorluk halinde birleştirenler olarak Mançuların çıkarlarına hizmet ettiği içindir.

Bugünkü Moğol yerleşimlerinin kökleri, istisnai birlik dönemine, 6 yüzyıl önceki Cengiz Han dönemine uzanır. Tarihsel temeller ve uzun süre özdeş olan ve bütünüyle kaybolmamış bulunan görenekler, Moğol toprakları üzerinde bir alt bütünleşmenin öğelerini korumaktadır.

Birleştirici öğeleri ya da tam tersine merkezkaç kuvvetleri kullanarak, Moğolistan'ın bir bölümünü elinde tutan güçlü komşular, nüfusu kendi imparatorluklarına katmışlardır: Dünyanın eski efendileri olan Moğolların seçimi, uzun zamandan beri "koruyucu"nun seçiminden ibaret kalmıştır.

Göçebe bir halk olarak Moğollar, XVII. yüzyıldan başlayarak Mançular tarafından iskan edilmişlerdir. Çing imparatorları, değişik boy ve oymaklar arasındaki düşmanlıklarda hakem olarak müdahalede bulunmuşlar, herbirinin topraklarını belirlemişler, Lamacılığın yayılmasını teşvik etmişler, ihtiyat olarak tuttukları Moğol birliklerinden -örneğin XIX. yüzyıldaki Taiping Ayaklanması'nda olduğu gibi- toplumsal düzeni sağlamakta yararlanmışlardır. Moğolların askeri yardımcılar olarak rolleri, yabancı devletlerin deniz cephelerinde ortaya çıkışı ve modern silahların kullanımıyla birlikte hızla düştü. Etkili olmamasına ve maliyetinin gitgide büyümesine rağmen, hanedanın son yıllarına kadar Moğollar bu rollerini korumayı sürdürdüler; çünkü Çing hanedanı Moğolları kendi askeri birlikleri içinde korumaktaydılar (2). Boy ve oymaklar arasında topraklarının sınırlarını belirleyen Mançular, Moğolların savaşçı niteliklerini, özellikle kırsal faaliyetlerini korusalar bile, akışkanlıklarını zayıflattılar. Kabile prensleri, artık olası savaş şefleri olmaktan çok, toprakların ve ayrıcalıkların babadan-oğula geçen mirasçıları haline gelmişlerdi. Bu dönüşümler, kimi mülkler alan ve, Şabilerle, serflerle, tamamiyle yoksulluk içine düşmüş eski çobanlarla çevrili, birer çekim ve yerleşim kutbu haline gelmiş manastırlar kurarak yerleşikliğe hizmet eden Lamacı bir ruhban sınıfının oluşmasıyla daha da güçlenmişti.

Çin Seddi'nin kıyısında yer alan boy ve oymaklar, Çing imparatorlarının dayattığı önlemlerden en hızla etkilenenlerdi. XVII. yüzyıldan itibaren, Mançuların denetim

---

(1) Moğolistan'ın 1949'a kadarki gelişmesiyle ilgili olarak bakınız : OWEN LATTIMORE : *Prince, Friest and Herdsman in Mongolia, Pacific Affaires*, cilt: VII, Sayı:1, Mart 1935. *The Historical Setting of Inner Mongolian Nationalism, age*, cilt: XI, sayı:3, eylül 1935. *The Phantom of Mengkukuo, age*, cilt:X, sayı: 4, Aralık 1937; HSÜ SHUSHI :*The North China Problem*, Nankin, 1937 ve O. Lattimore'un bu yapıta ilişkin *Pacific Affairs*, cilt:X, sayı: 4, Aralık 1937'de yeralan yorumu; O. LATTIMORE: *Inner Asian Frontier of China*, Boston 1962; ve bibliyografya listesinde anılan genel incelemeler.

(2) Rus tarafının da Moğol askersel yeteneklerini Kalmuklarla ilgili olarak kullandıklarına işaret edelim.

sistemi, Pekin iktidarını en fazla meşgul eden İç Moğolistan üzerinde, 1947'den başlayarak Çinli komünistlerce de benimsenecek olan parçalara ayırmanın izlerini taşır (1).

Ming'ler döneminde güçlü bir sınır kabilesinin torunları olan Tumet Moğolları, boy ve oymak örgütlenmelerinin, Mançuların zaferinden kısa süre sonra ortaya koydukları boyun eğmezlikleri nedeniyle dağıldığını gördüler. Tumet Moğolları, Suiyuan'da oturan bir askeri valinin (jiangjun) ve Kuihua'da yerleşik bir askeri vali yardımcısının denetimine verilmişlerdi. Bu iki kent genişleyerek birleştiler ve kent, başlangıçtaki Moğol adı olan Huhehot, "mavi kent" yerine Kuihua adını aldı: Bu ad çok sayıdaki Lama manastırının çatısında yeralan mavi kiremitlerden geliyordu. Tumetlerin toprakları, o çağda imparatorun otlaklarıydı. Bu topraklar, kendilerini Cengiz Han'ın doğrudan torunları olarak ilan eden ve Çing hanedanının başlarında Kalgan'ın kuzeyinde ve bugünkü Liaoning'in batısında oturan Şahar Moğollarının topraklarına kadar uzanıyordu. İmparator Kangsi'nin yönetimi döneminde, XVIII. yüzyılda, Şahar Moğollarının da boy ve oymak örgütlenmeleri dağılmıştı ve bunlar yığınsal olarak biraz daha batıya sürgün edilmişlerdi.

Mançular, Tumetlerin ve Şaharların topraklarının, Batı Mançurya'nın ötesinde, Gansu yakınlarında, herbiri babadan oğula geçen şeflik sorumluluğu altında 49 bayrak(2) örgütlediler. Kısa zaman sonra bunlar, herbiri imparatorluk iktidarınca belirlenen bir otoriye bağlı 6 liga (3) halinde yeniden gruplandırıldılar. Alaşan yükseltilerinin batısında, hemen yakındaki çöl kumlarının tehdidi altındaki verimsiz geniş topraklar üzerinde, iki Dış-Moğol bayrağı yaratıldı: Alaşan Ölötleri ve Etsingol Torgotları. Buna karşılık, Gov' (Gobi) tarafından ayrılmış kuzeyde, geniş ve az nüfuslu Halkas Moğollarının toprakları, Mançu iktidarı bakımından bir tehdit oluşturmadıkları için, bütünü itibariyle korunmuştu: Boy ve oymak yapıları ve göçebe geleneği, bu topraklarda güneyde olduğu kadar bozulmayacaktı. Dış-Moğolistan, Halkasların Moğolistanı ile İç Moğolistan arasındaki ayırım işte bu dönemde doğmuştu.

Mançular tarafından iskan edilmiş olan Moğollar, XIX. yüzyılın başlarından itibaren, Han çiftçilerinin gelişine ve Çin'deki politik ve ekonomik dönüşümlere tabi oldular. Çin tarihinin çevrimlerinde, hanedanların son buluşları, sınır savaşlarıyla ve kuzeyden gelen göçebelerin işgalleriyle birlikte oluyordu. Çing hanedanının sonunda, ilk kez, tarih tekerrür etmedi; çünkü, bir zaman için, tehdit denizci devletlerden de geldi. Modern silahların ortaya çıkışı, geçmişte olduğu gibi, Çinli toprağa yerleşikler üzerinde birtakım akınlara yolaçabilecek Moğol süvarilerinin etki gücünü hissedilir ölçüde azalttı. Solgun bir politik renk taşıyan iskân etme girişimleri bastırıldı: Birçok bahaneyle Çin birlikleri, topçu kuvvetlerinden de destek alarak, Moğol köylerini yerle bir ettiler ve otlaklarından göçebeleri sürüp çıkardılar.

Çinli çiftçilerin beraberlerinde getirdikleri ve geliştirdikleri ekonomik dönüşümler, Moğolların yaşamını alt-üst etti. Batı Mançurya ve Kuzey Çin demiryollarıyla, elinde avucunda bir şey olmayan yeni yeni kolonlar gelirken, kolonlaştırmaya açılan toprakların tarımsal ve madensel kârları gidiyordu. Rusların ve Japonların Moğolistan ve Mançurya'ya duydukları ilginin gitgide artmasına karşılık olarak, merkezi iktidar, o

(1) İç Moğolistan özerk bölgesinin kuruluş yılı.
(2) Moğolca'da *Huşigun* ya da *Huşun*, Çince'de *ki*.
(3) Moğolca'da *Şigulgan*, Çince'de *meng*.

zamana kadar kapalı bir biçimde geçiştirirken, göz dikilen bölgelerin nüfusunun artışını teşvik eder oldu. Toprak sahibi haline gelen Moğol prensleri artık geleneksel çoban ekonomisinin kurallarına uymaz oldular. Bunlar, Çin Seddi'nin kuzeyindeki en zengin topraklarda ve hatta Han çiftçiler ve erozyon tarafından hızla çölleştirilmiş otlaklarda yerleşmiş bulunan Çinli yeni büyük toprak sahipleri sınıfıyla birtakım ortak çıkarlar buldular.

Yönetimi kolaylaştırmak amacıyla, kolonlaştırılmış topraklar sivil bir örgütlenmeyle donatılmış ve 1907'den itibaren parçalara ayrılmış, kimi öğeleri itibariyle komşu Çinli eyaletlere bağlanmıştı(1); bu olguya, altmış yıl sonra, Kültür Devrimi sırasında, birçok özdeş nedenle yeniden rastlanacaktı. 1912'de, Çin'de cumhuriyet ilan edildiği sırada, kolonlaştırılmış bölgedeki çok sayıda Moğol, Han'lar tarafından asimile edilmiş durumdaydı. Bunlardan birçoğu, yeni gelmiş olanlar gibi toprağa yerleşik duruma geçmişlerdi ve çiftçilik yapıyorlardı. Çin dilini ve kültürünü benimsemiş ve Moğol dilini unutmuş olanların sayısı oldukça kabarıktı. En mükemmel topraklarda, Sarı Irmak'ın geniş kıvrımının kuzeyinde yerleşik Tumet'ler, asimilasyondan ve büyük çoğunluğun yoksullaşması ve çok düşük bir yüzdeli toprak sahiplerinin zenginleşmesi biçimindeki toplumsal dönüşümlerden son derece etkilenmişlerdi.

Moğol milliyetçiliği, XX. yüzyılın başlarında, işgal edici ve sömürgeleştirici Çin'e karşı muhalefet halinde gelişti. Mançu hanedanına son veren 1911 Çin Devrimi'nin cesaretlendirdiği Moğol milliyetçiliğinin ilk dışavurumları ortaya çıktığı zaman, Moğol seçkinleri, biri muhafazakar, diğeri radikal olmak üzere iki eğilim gösteriyordu. Muhafazakar eğilimi, bir ulusal kurtuluşu başlatmaya istekli, ancak ayrıcalıklarını koruma ve kendilerini en azından Çinli eyalet valileriyle eşit konumda tutma kaygısı taşıyan Moğol prensleri tarafından yürütülüyor ve teşvik ediliyordu. Bu konum, kendileri de ezici baskılar altında bulunan Çinli köylülerin ekonomik ve sosyal düzeyine getirilmiş Moğol nüfusunun aşağıdan doğru kademelenmesini içeriyordu. Bu eğilimi, doğal olarak, kendini aristokrasinin kaderine bağlamış olan Lamacı ruhban sınıfı destekliyordu.

Radikal eğilim, babadan oğula geçen hakların ortadan kaldırılmasını ve yeni şeflerin seçilmesini ileri sürüyordu. Açıkça demokratik bu öneri, fiilen eski Moğol geleneklerine dayanıyordu; bu gelenekler bir dereceye kadar prenslerin seçimi ve görevden alınma olanağını taşıyordu. Mançular döneminde, bu sistem adım adım yürürlükten kaldırılmıştı. Radikal eğilim yandaşları, hüküm süren prensler silsilesine doğrudan mensup olmayan genç aristokratlar, yanısıra sıradan halktan gelen öğrenim görmüş gençler arasından çıkıyordu. Sıradan halktan gelen gençlerin çoğu, Moğol işlerinden sorumlu hükümet bürosunca yetiştirilmişti; bu büro yerel halk için biricik öğrenim çerçevesini oluşturuyordu. Kimileri merkezi iktidarın yumuşak başlı araçları olurken, "Çin kültürü konusunda Çinlilerden daha bilinçli, ulusal yurtseverlik konusunda Moğollardan daha Moğol olan" kimileri de şiddetle tepki gösteriyor ve nüve halinde bir muhalifler grubu oluşturuyorlardı.

(1) Şangsi, Şili, Şengçing (1907'den itibaren Fengtian, 1928'den itibaren Liaoning eyaleti), Kirin, Heilogciang. Şili daha sonraları Hebei olarak adlandırıldı. En yaygın yazımıyla "Petçili körfezi" adlandırmasını kimi kez hâlâ koruyan yabancılar, Ming hanedanından gelen bir adı kullanmaktadırlar. O zamanlar iki büyük bölge vardı: Beişili (Petçili) ya da Kuzey Şili ve Yangzi ırmağının güneyinde Nanşili ya da Güney Şili. Daha sonraları Şili eyaleti, Pekin'in çevresindeki eyalet oldu.

Çin kolonlaştırmasına muhalefet, "başkaldırılar", "haydutluk" eylemleri olarak nitelenen çok sayıda olayda dışa vuruyordu. Örgütlenme eksikliği ve ayaklananların dağınıklığı, sürekli olarak Çinli düzenli ordu birliklerinin yeni yeni kırımlarına ve yeni yeni toprakların kaybedilmesine yolaçıyordu. Milliyetçiler tarafından yürütülen Moğol Devrimi'nin genel bozgunu, entelijensiyanın zayıflığıyla, çıkarların çatışmasıyla, muhaliflerin kökenlerinin farklılığıyla açıklanabilir.

Özetle, değişik her evresi bakımından, İkinci Dünya Savaşı'na kadar yaklaşık yüzyıla yayılan kolonizasyon dönemi, o çağda Çin'in baskıcı sisteminin korkunç etki gücünü, ülkenin doğal kaynaklarını tüketme ve hızla sefaleti yaratma kapasitesini gösteriyor. Bu yıkıcı nitelikler, savaş ağalarının ve toprak sahiplerinin egemen olduğu bir toplumun sonucuydu (1). Ne ki, komünistlerin, Han çiftçilerin, çoban ekonomisine ayrılmış topraklar üzerinde yürütükleri bir politikanın da böylesine yıkıcı sonuçlara yol açması için pek fazla şey yapmaları gerekmeyeceği görülecektir.

1911'de ve 1920'de, Dış Moğolistan Moğolları bağımsızlıklarını ilan etmeye kalkıştıklarında, önce Saint-Pètersbourg ve Moskova'ya gittiler. 1917'de Çar iktidarının alaşağı edilmesi, Dış Moğolistan üzerinde Çin denetiminin geçici olarak yeniden kurulmasına olanak verdi. Sibirya'ya kadar yayılan Rus İç Savaşı'nın kasırgası içinde, Moğolistan, sanki bu topraklar yıkıcı destanları kışkırtıyormuş gibi, son derece renkli ve deli kişilerin rol aldığı oyunlardan kendi payına düşeni yaşadı. Baltıklı Baron Ungern-Stenberg'in ve onun "Asya Süvari Birliği"nin askeri harekatı, Slav romantizmi ile Moğol süvarilerinin trajik bir karmaşasıydı. Bu askeri harekat, birkaç ay boyunca, Avrupa ve Asya'nın değişik yerlerinden gelmiş her boydan ve her soydan maceracıları biraraya getirdi: Bolşeviklerden kanlı bir intikam almaya ant içmiş kıyıcı Ruslar, ipleri kendi imparatorlukları için çeken Japonlar, bir "kahraman"ın dümen suyuna girmiş mistikler ya da basit yırtıcılar olarak Tibetliler ve Moğollar (2). Tarihin akışına açıkça bir meydan okuyuş olarak, bu muhafazakar iktidarların restorasyonu girişimi, Asya'nın bağrında bir sarmal halinde son buldu: Bu girişim, geçmişin aktörlerinin nihai bir karşılaşmada kendilerini gösterdikleri, aşılmış bir çağın son tabloşuydu.

Güçsüz Moğolistan, Rusya'yı ve 1949'da Çinli komünistlerin iktidara gelişine kadar Çin'i sarsmış olan olayların herbirinden etkilendi. Dahası, Moğol bütününün parçalarından herbirinde durum büyük komşuların iç evrimince belirlendi. Moğolistan'ın halihazırdaki parçalanmış durumu, daha o dönemden başlayarak, Sovyet ve Çin modellerinin kaçınılmaz projeksiyonları ve nüfuz bölgeleri paylaşımı olarak ortaya çıktı. Rus imparatorluğunun son bulması, Dış Moğolistan'ın muhafazakar iktidarının da son bulmasını beraberinde getirdi. Sovyet devletinin pekişmesi, Bolşeviklerden oluşmuş bir avuç Dış Moğolistan devrimcisinin 1921'de kendi iktidarlarını tüm ülkeye

(1) "Mareşal" Jang Zuolin, özellikle Mançurya'nın batısında, onu Moğolların mutlak zorbası durumuna getiren tüm görevleri kendinde topladı. Bölge valisi olarak, göçebeleri mülksüzleştirdi; birey olarak, toprakları hükümet fiyatından satın alıyor, bir bölümünü yüksek fiyatla satıyor ve gerisini büyük toprak sahibi olarak işletiyordu; bir yandan da tarım ürünlerinin ulaştırmasını ve dönüştürme araçlarını kendi tekelinde topluyordu.

(2) Bu konuda diğerlerinin yanısıra bakınız:

- Ungern-Stenberg hakkında: Jean MABIRE'in romanlaştırılmış versiyonu, *Le Baron fou*, Ed. Balland, Paris, 1973; Kolçak'ın eski bakanının kuşkulu anıları: Ferdinant OSSENDOWSKI, *Betes, Hommes et Dieux*, yeni basımı 1969, Ed. J'ai lu.

- Sibirya'da iç savaş hakkında: Gal JANIN, *Ma mission en Sibérie*, Payot, 1932.

dayatmalarına olanak verdi; bu iktidar, ruhban sınıfının, aristokrasinin ve radikal olmayan diğer öğelerin adım adım tasfiyesiyle güçlenip pekişti.

Buna karşılık, Cumhuriyet yıllarında Çin'de yaşanan kaos, Dış Moğolistan'ın Rus, ardından da Sovyet yörüngesine kaymasına izin verdi, ancak bu, daha yakında bulunan ve bir ölçüde Çinlileştirilmiş haldeki İç Moğolistan'ı etkilemedi.

Bu dönemin dinamik öğesi olan Japon emperyalizmi, doğu Moğol toprakları üzerinde hem katalizör, hem de esinlendirici olarak ikili bir rol oynuyordu: Bir yandan körcesine bir dış müttefik arayan kimi prenslerin Moğol milliyetçiliğini aktifleştiriyor; diğer yandan SSCB ile Moğol Halk Cumhuriyeti arasında, Halkingol bölgesindeki sınır olaylarına ve 1939 Mayısı ile Eylülü arasındaki gerçek savaşa tepki olarak kurulmuş olan bağları güçlendiriyordu (1); ve nihayet haksız vergileriyle radikal İç Moğolları, 1936'dan başlayarak Kuzey-Batı'ya yerleşmiş ve yerel kadro yetiştirme konusunda son derece duyarlı olan Çinli komünistlere doğru yönlendiriyordu. Prens De'nin yazgısı, "üçüncü yol"u dik kafalı bir biçimde arayan umutsuzların yolunu izliyordu: İç Moğolistan'ın "özerk askersel hükümeti"nin şefi, ardından Japonların desteğiyle bağımsız bir çözümün yandaşı olan Prens De, 1939'dan başlayarak, gitgide Güney Asya'ya ve Pasifik'e yönelen Japonlarca yüzüstü bırakılıyordu. Prens De,1949'da hâlâ bağımsız bir İç Moğolistan hükümeti kurmaya çabaladıysa da başarıya ulaşamadı; Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ne sığındıysa da sonuçta 1952'de Çinliler'e teslim edildi ve hapisaneye kondu.

Rusya'dan, ardından da Sovyetler Birliği ya da Çin'den esinlenen Moğol iktidar çevreleri, bu yıllar boyunca, kendilerini koruyanların çıkarlarının sınırları çerçevesinde hareket ettiler. 1910'lu yılların başlarında, Dış Moğolistan muhafazakar milliyetçilerinin Panmoğol hareketlerini İç-Moğolistan'a, Barga'ya(2), Buryatlar ülkesine yayma girişimleri, Çar hükümetinin reddiyle karşılaştı. Şoibalsan 1945'te İç-Moğolistan'ı Moğolistan Halk Cumhuriyeti'yle birleştirme iradesini gösterince, Stalin bunu yapmamasını kendisine güçlü bir biçimde "tavsiye etti".

Victor Louis *The Coming Decline of the Chinese Empire* adlı yapıtında buna şöyle işaret ediyor: "Bir kez daha, Moğolistan'ın birleşmesi sorununun, Ulan-Bator ve Huhehot hariç, herhangi bir yerde -Tokyo'da, Pekin'de ya da Moskova'da- çözüme kavuşturulabileceği kanıtlanmış oldu."(3)

Feodal bir yapı tarafından parçalara ayrılmış Moğol etnik bütünü üzerinde duyulan Rus, Sovyet ve Çinli etkileri, farklı ve birbirine karşıt modellere doğru çekiştirilen öğeleri, karşı konulmaz bir biçimde kendisine çekiyordu. Çinli komünistler 1949'da iktidarı alınca, Moğol ulusal duyarlıkları her iki tarafça emildi ve paylaşım tamamlan-

(1) JOUKOV, *Mémoires*, Bölüm: "La guerre non déclarée du Khalkingol". SSCB'nin Moğol müttefiği üzerindeki bu Japon basıncı, Sibirya cephesinde kararlı bir Sovyet tepkisine yolaçtı. Bu olaylar, Sovyetler'in Avrupa'daki tutumu üzerinde belirleyici bir önem taşıdı. Moskova'ya pazarlık etmeye gelmiş Avrupa demokrasilerinin (Fransa ve Büyük Britanya) kararsızlıkları karşısında Stalin Alman-Sovyet paktını imzalamayı ve ülkenin iki ucunda çatışmaya girmeyi bertaraf etmeyi yeğlemişti. Bu konuda SSCB Dışişleri Bakanlığı'nın sunduğu ilginç belgeler: *l'U.R.S.S., dans la lutte pour la paix à la veille de la Seconde Guerre mondiale (Septembre 1938- Août 1939)* (Ed. du Progrès, 1976), Eylül 1939'daki Alman-Sovyet paktına varacak olan görüşmeler konusunda tümüyle sessiz kalmakla birlikte o dönemdeki yukarı Asya'nın tarihini aydınlatmaktadır.

(2) Barga, Büyük Singan'ın batısında, eski Mançurya'nın Moğol bölümüdür.

(3) *The Coming Decline of the Chinese Empire*, New York, Ed. Times book, 1979.

dı. "Moğol seçeneği", Victor Louis'nin herhangi bir ikircime yer bırakmaksızın anlattığı gibi, tamamiyle görecelidir. Bu, herşeyden önce Çin ile SSCB arasındaki güçler oranına bağımlıdır. Müttefiklik ve dostluk evresine kendini uyduracaktır. Düşmanlıklardan kaçınamaz. Moğol toprakları, yine de, Çinlilerin ve Sovyetlerin karşılıklı kapasitelerini ve niyetlerini değerlendirebilecekleri bir özel alan olarak kalmaya devam edecektir.

Sinkiang: Yeniden fethedilen bir toprak

Sinkiang ve Gansu'da (1) açılalı pek fazla zaman geçmemiş olan kimi müzelerde, Çinlilerin batı topraklarındaki varlıkları, M.Ö. III. yüzyıldan beri, yani daha imparatorluğun başından itibaren açık bir gerçeklikmiş gibi sunulmaktadır. Diğer kültürlerin yapıtları hayli sınırlı bir yer alabilmekte ve Çin tarihinin içinde eritilmektedirler - IX. yüzyıldan başlayarak Uygurlar tarafından geliştirilmiş çok parlak uygarlığa özel bir saygı gösterilmesi beklenirdi-. Böylelikle yeterli tarih bilgisi olmayan bir ziyaretçi, Sinkiang'ın her zaman orta imparatorluğun bir parçası olduğunu öğrenmektedir: Bunun bütün kanıtları orada, müzelerin vitrinlerinde, yüzyılların akışı içerisinde gösterilmektedir. Sinkiang tarihi konusundaki bazı yayınlar ve zorlama yorumlar aynı yönde kanıtlar üretmeye çalışmaktadır (2). Yerli halklarla olan ilişkilerin sağlamlığı, pek çok olay ve olgu ile kanıtlanmıştır. "Hun, Çinli, Uygur ve Sinkiang'ın diğer milliyetleri, Çarlık Rusyası'ndan gelen saldırganlara ve Mançu hanedanının ucuz kiralık askerlerine karşı kahramanca bir savaş vererek ayaklanmışlardır. Böylelikle, 1855'te, Rus tabutları Taşeng yakınlarındaki bir altın madenine girdiklerinde, Rus Ticaret Ofisi, yurtsever bir savaş veren yüzlerce Çinli ve Hun tarafından yakılmıştır. (3)"

Partinin hizmetindeki Çinli tarihçiler, Çin-Sovyet rekabetinden gereken dersi hemen almışlardı. Sınıf mücadelesinin değişmez bakış açısını bir an için görmezlikten gelerek Çin imparatorluk tarihini yeniden gözden geçirmişlerdi. SSCB ile Çin arasındaki ilişkilerin cicim günlerinde, eski dönemlerde yaşanmış çatışmalar yeni komünist toplumlar açısından sözünü bile etmeye değmez bulunuyorlardı. Ama sınırların belirsizliği sözkonusu edilmeksizin imparatorlukların bıraktıkları mirastan nasıl yakınılabilinir?

Hem ayrıca, Sovyetler açısından savunmaya dönük bir konum alınması ya da başka bir deyişle böyle bir tavır takınılması mümkün mü? Rus imparatorluğunun Çing hanedanına "zorbaca dayattığı" eşitsiz antlaşmalar konusundaki Çin tarafının suçlamalarını tam bir hazırcevaplılıkla, İmparatorluklar Beşiği'nde ve özellikle de Sinkiang'da Çinlilerin eskiden beri varlıklarını yadsıyarak -ve bunun doğal sonucu olarak da sağlam bir varlıklarından söz edilemeyeceğini ileri sürerek- yanıtlamaktadırlar. Yörenin Çinliler tarafından fethini, Şao-Hui'nin 1757-1759 yılları arasındaki keşif gezilerine,

(1) Urumçi, Turfan, Dunhuang, Lanju müzeleri.

(2) *Xinjiang lishi wen wu* (Sinkiang Tarihi Üzerine Belgeler), Sinkiang Özerk Cumhuriyeti Müzesi yayını, Pekin 1978.

(3) *Pai Shouyi-Huizujianshi* (Hun Milliyetinin Kısa Tarihi), Yinşuan, 1978.

Amursana'ya ve Volga boylarına sürülen Kalmuk topluluğunun ataları olan Cungar Moğollarına karşı yürütülen fetih çabalarına bağlamaktadır. Üstelik bundan başka, bu Mançu imparatorluğu yayılmacılığının o dönemin yönetici çevrelerinde uyandırdığı kaygıları yansıtmaktadırlar -Çinlilerin deyişiyle çok eski bir hesabın yeniden temcit pilavı gibi ileri sürülmesi- (1).

Çin ve Sovyet iddiaları, bu uzlaşmaz çelişkinin her iki yanında yeralanların kendi ince politikalarına hangisi daha uygun geliyorsa, ona yöneldikleri *ikili bir gerçeğe* dayanmaktadır: *Çin'in Sinkiang'da çok uzun bir tarihsel geçmişi vardır, ama bu toprakların imparatorluğa katılması ve Han nüfusuyla doldurulması yeni olgulardır.*

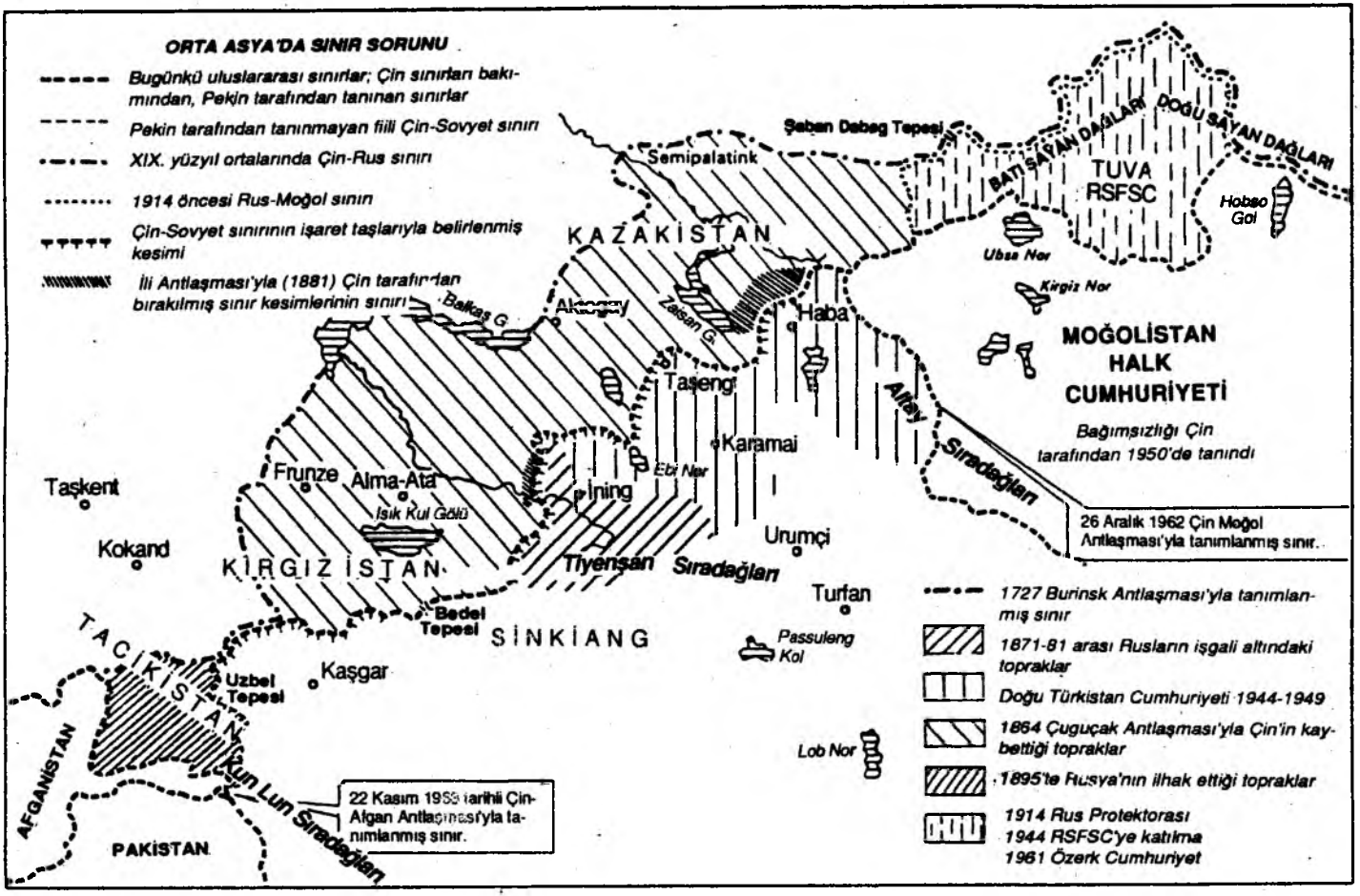
Gerçekten de Sinkiang'ın Çin eyaleti olarak ilanı 1884'tedir. Bu tarihten başlayarak askeri denetim birimlerinin yerini sivil bir yönetsel yapı almış, birbirini izleyen yöneticiler, beceriksizce ve pek de başarı kazanamaksızın doğudan gelen Han topluluklarını yöreye yerleştirmeye çalışmışlardır. Eskiden bu topraklar üzerindeki egemenliğini güvenceye almak kaygısı taşıyan merkezi iktidar, yerli halkları kendi özel çıkarları için soyup soğana çevirmeye alışık, gözü doymaz Han ya da Mançu üst düzey görevlisi ile birtakım okumuş-yazmış kamu görevlilerinin bulunmalarıyla yetiniyordu; bu görevliler en küçük başkaldırı eğilimini acımasızca bastırmaya meraklı bazı askeri birliklere ve kumandanlarına sırtlarını dayıyorlardı.

İmparatorluğun eski sürgünleri ve onların soyundan gelenler, Sinkiang'a sömürgeleştirme amacıyla yerleştirilmiş ilk Han çiftçiler ve asker ya da memur olarak -bugünün siyasal kadroları- yöreye gelmiş olan Zuo Jongtang'ın "Tongsiang" denilen Hunanlıları XIX. yüzyılın sonunda hep biraraya geldiler ve Tiyenşanların kuzeyindeki, Tihua'nın (Urumçi) yakınlarındaki çok verimli topraklara kalıcı biçimde yerleştiler. Cumhuriyet döneminin (1912-1949) eyalet yöneticileri ise kendi doğdukları illerden gelen yurttaşlarının yerleşmesini kolaylaştırdılar: Yang Zengsin döneminde Yunnan'dan gelenler oldu, kendisi de Liaoning doğumlu olan Şeng Şicai döneminde de Mançuryalılar geldiler.

1860'daki büyük Müslüman ayaklanmalarına kadar, Şengsi sarrafları başkent ile Sinkiang arasındaki fon transferlerini ve özel anlaşmaları yerine getirmekle yükümlüydüler. Zuo Jongtang yöreyi yeniden ele geçirmek için ordu kurduğunda Pekin'in ve Tiyenşan'ın zengin tüccarları ona gereken araç, gereç, silah ve azıkları sağladılar. Böylelikle dolaylı olarak askeri iktidarın bir bölümüne sahip çıkmış oldular. Sinkiang ile Çin'in diğer bölgeleri arasında ticaret yeniden başladığında, bu kişiler en büyük kârları elde ettiler. Müşterilerinden bir kısmını ve bazı temsilcilerini Sinkiang'ın büyük kentlerine ve kervan yolları üzerine (Hami, Dunhuang, Jiukuan) yerleştirdiler. Hunan ve Hubei'den gelen ve çay ticareti tekelini elinde bulunduran tüccarlarla birlikte XIX. yüzyılın sonunda Sinkiang'a yerleşen bir başka Han grubunu oluşturdular. Ve en nihayet bunlara Şengsi ve Gansu'nun yoksul topraklarından kaçıp göçmeye gelen bazı zavallıları da eklemek gerekir; vergi ve diğer bazı angaryaların mükellefi olan halklarının bir kısmını yitirmeyi umursamayan eyalet otoritelerinin yasaklarından kaçmayı becerebilen küçük bir azınlık...

---

(1) A. KROUCININE, V. OLGUINE, *Les Revendications territoriales de Mao Zedong*, Moskova, Novosti.

ORTA ASYA'DA SINIR SORUNU
Bugünkü uluslararası sınırlar; Çin sınırları bakımından, Pekin tarafından tanınan sınırlar
Pekin tarafından tanınmayan fiili Çin-Sovyet sınırı
XIX. yüzyıl ortalarında Çin-Rus sınırı
1914 öncesi Rus-Moğol sınırı
Çin-Sovyet sınırının işaret taşlarıyla belirlenmiş kesimi
İli Antlaşması'yla (1881) Çin tarafından bırakılmış sınır kesimlerinin sınırı
Şaban Dabag Tepesi
Semipalatink
BATI SAYAN DAĞLARI
DOĞU SAYAN DAĞLARI
TUVA RSFSC
Hobso Gol
KAZAKİSTAN
Ubsa Nor
Kirgiz Nor
Balkaş G.
Alakoy
Zaisan G.
Haba
MOĞOLİSTAN HALK CUMHURİYETİ
Bağımsızlığı Çin tarafından 1950'de tanındı
Taşeng
Altay
Karamai
Sıradağları
Taşkent
Frunze
Alma-Ata
Isık Kul Gölü
İning
Ebi Nor
Kokand
KİRGİZİSTAN
Tiyenşan Sıradağları
Urumçi
Turfan
Bedel Tepesi
SİNKİANG
Passuleng Kol
TACİKİSTAN
Uzbel Tepesi
Kaşgar
Lob Nor
AFGANİSTAN
Kun Lun Sıradağları
PAKİSTAN
22 Kasım 1963 tarihli Çin-Afgan Antlaşması'yla tanımlanmış sınır.
26 Aralık 1962 Çin Moğol Antlaşması'yla tanımlanmış sınır.
1727 Burinsk Antlaşması'yla tanımlanmış sınır
1871-81 arası Rusların işgali altındaki topraklar
Doğu Türkistan Cumhuriyeti 1944-1949
1864 Çuguçak Antlaşması'yla Çin'in kaybettiği topraklar
1895'te Rusya'nın ilhak ettiği topraklar
1914 Rus Protektorası
1944 RSFSC'ye katılma
1961 Özerk Cumhuriyet

Sinkiang'da XIX. yüzyıl sonunda ortaya çıkan bu yenilik, Han yerleşimi nasıl açıklanabilir? Burada yabancı güçlerle ilk çatışmalarıyla biçimlenen çağdaş Çin'in temel verilerinden biri ortaya çıkmaktadır; yepyeni bir veri diyoruz; çünkü Çin bütün tarihi boyunca dönemsel olarak Orta ya da Kuzey Asya'nın barbar toplumlarından gelen sürekli bir tehdit altında yaşamıştı. Yeni olan olgu, çöküş halindeki hanedan bakımından bir seçim ve bir öncelik kararı gerektiren biri karada, diğeri denizde olmak üzere iki cephede saldırganlıktı.

Bu seçim, onyıllar boyunca iki karşıt eğilimin yiğitçe çatışmalarına konu olmuştur. Bu eğilimlerden birincisi, Batılı güçlere karşı denizlerin savunulmasına ilişkin olup Li Hongşang (1) tarafından yürütüldü, diğeri ise denizden gelen güçlerin ticari çıkarlardan başka bir şey istemediklerini öne sürerek Sinkiang'ın yeniden ele geçirilmesinin ardından, talihsiz bir rastlantı olarak nitelediği 1879 Livadya Antlaşması'ndan sonra Rusya'ya karşı bir savaş verilmesini öneren, kara sınırlarının korunmasını önemle savunan Zuo Jongtang politikasıydı. Sonuç olarak Sinkiang'ın denetimini yeniden ele geçiren Zuo Jongtang, imparatorluğun kaynaklarını tüketerek Japonlara karşı 1895 bozgununun koşullarını hazırlamış ve XX. yüzyılın başında Çin toprakları üzerinde güçlü yabancı yerleşimine olanak vermişti. Zuo Jongtang'ın politikalarının olumlu ya da olumsuz olduğunu ileri süren tarihçiler arasındaki çelişki bir yana, eğer onun önerdiği politikalar izlenmeseydi, Sinkiang'ın da Dış Moğolistan'ın yazgısını paylaşacağını söylemek falcılık değildir. En azından Çinli komünistlerin bu fikirde olduğu söylenmelidir. 19 Aralık 1978 tarihli sayısında Guangming (Aydınlık) Çarlık Rusyası'nın çabalarına karşın Sinkiang'ın Çin egemenliği altında kalmasını sağlayan Zuo Jongtang'a saygılar sunuyordu.

Gerçekleşmesinden birkaç yıl sonra Rus Devrimi ve sonuçları, Orta Asya'da yeni bir tehdit, Sinkiang üzerinde değişik tip bir talep biçiminde algılanmıştır. Çinli bir gazeteci 1936'da şöyle yazıyordu (2):

"Çinliler uzun süre Sinkiang'ı yönetme hakkının, tıpkı bir büyük halkın diğer halklar üzerindeki hakkı gibi kendilerine düştüğünü haksız olarak düşündüler. Yalnızca Yang Zengsin'le Şin Şuren (3) yönetimleri altında değil, Zuo Jongtang ve Liu Miantang (4) dönemlerinden beri de egemen olan, bu yanlış düşünce değil miydi; Sinkiang'ın askeri yoldan köleleştirilmesine yol açan bu yanlış fikir değil miydi?

"Bu dün geçerli olabilirdi ama bugün hayır. Sinkiang ile Sovyet Rusya arasında binlerce *li* (5) tutan sınırlar varken, Sovyet özgürlüğü ve sosyalizmi sözkonusu iken, Sinkiang'da yüzde doksanı aşan bir Müslüman çoğunluğun etkin bir biçimde yüzde onu bile bulmayan bir Han azınlık tarafından denetlenebilmesi mümkün olabilir miydi?"

Hesap nasıl yapılırsa yapılsın, bu hayli gecikmiş algılamaya karşın, Sinkiang'da Hanlar, iktidarın komünistler tarafından ele alınmasından hemen önce sayıca çok az

(1) Li Hongşang 1829-1901, XIX. yüzyıl sonu reformcusu, Çinli devlet adamı ve diplomat..

(2) Du Şungyuan, nakleden Martin R. NORINS, *Sinkiang Gateway to Asia*, p. 46.

(3) Yang Zengsin -daha önce sözedilmişti- 1911'den 1928'e dek Sinkiang'ın yöneticisiydi. Şin Şuren 1928 Temmuzu'nda selefini katlederek yönetimi ele geçirdi.

(4) Çing hanedanının son iki yöneticisi.

(5) Çin uzaklık ölçüsü (yaklaşık 1 km).

idiler: 4 milyonluk nüfus içerisinde yalnızca 400 000! Zayıf ve zedelenmiş merkezi iktidar, Çin ile Sinkiang arasındaki ilişkileri yeniden sıkılaştırmak konusunda yetersiz ve güçsüzdü. Han egemenliğinin hayli eğreti olduğu bu Batı Avrupa kadar büyük bölge, onyıllar boyunca Müslüman başkaldırıları ve komşu Rusların tehditleri altında kaldı.

Sinkiang bir Müslüman ülkesidir.

Yörenin görüntüleri ve halkları Orta Asya'nın ve Orta Doğu'nun büyük bütününe aittirler. İslam dünyasıyla olan tarihsel ilişkiler, VII. yüzyıldan başlayarak Taşkent'ten, Semerkant'tan ve Buhara'dan gelen Acem ve Arap tüccarlar aracılığıyla oluşmuştur. Tang, Song, Yuan ve Ming hanedanları savaşçı, yönetici ya da tüccar niteliklerine değer verilen Müslümanlar ile uyum sağlamışlardır. Çing hanedanının ilk onyılları boyunca, en ufak bir düşmanlık gösterisi bile sözkonusu olmamıştır. Sinkiang üzerindeki Mançu hakimiyeti bile aynı biçimde saygın Müslümanlara, *beylere* dayanmış, vergiler böylece alınabilmiş, düzen böylece sağlanabilmiş, ticaret böylece denetim altında tutulabilmiştir.

Şengsi'den Sinkiang'a tüm Batı Çin'i, yüzyıldan uzun bir süre kana ve ateşe boğan Müslüman isyanları, Mançu yönetiminin yerli halklar üzerinde uyguladığı kesintisiz saldırgan politikaların ve Çin'de "yeni mezhep"in (Sin Sinciao) doğuşundan kaynaklanmaktadır. Orta Doğu'da ve Orta Asya'da uzun süre yaşayan bir Müslüman olan Ma Mingsin, bu yeni öğretiyi 1761'den itibaren Çin'e sokmuştur. Bu yeni mezhep Hindistan'da, Afganistan'da, Kafkaslar'da ve Orta Doğu'da yaygın olan Sufi düşünce biçiminden esinlenmiş, son derece tutucu geniş bir hareketin dışavurumudur. "Eski mezhep"in (laociao) mistisizmini paylaşır, siyasal eğilimi özendirir ve İslamın kurallarını reforma uğratmayı öngörür. Böylece XVIII. yüzyılın sonlarmda Batı Çin toprakları, günümüzdeki kimi "İslam devrimi" hareketleriyle birçok ortak noktası olan "yeni Müslümanlık" kavramıyla tanıştı.

Çağdaş Çinli Marksist tarihçiler bu olayları sınıf mücadelesi kavramıyla açıklamaktadırlar. 1781 ve 1783 yıllarında Çinghai ve Gansu'da Ma Mingsin'le Su Şisisan tarafından yürütülen ve Menguan sistemini değiştirip mülklerin imamlar eliyle dağıtılmasını öngördüğünden halkın desteğini de kazanan ilk isyanlar görüldü. Bu isyanları, halk ayaklanmaları listesine kaydedeceğiz. Oysa 1860'dan sonra başlayan Britanya ve Rus destekli Yakup Bey isyanını, Çin topraklarındaki emperyalist dalavereler listesine yazmamız gerekecektir (1).

Orta Asya'nın Müslüman halklarıyla olan bu ilişkiler, -Konfüçyüsçü ya da Marksist- felsefeyle gırtlağına kadar dolu Çinli seçkinlerde şaşkınlıkla karışık bir anlayışsızlığa yol açtı. Ama bu halklarla ilişkilerde belli bir deneyim kazandıktan sonra onlarda egemen olan duygu, Çin uygarlığının üstünlüğüne ve başka bir deyişle dinsel inançların hakkından gelebileceğine ilişkin bir güven duygusunun etkisiyle rahatlama oldu. Zuo Jongtang'm başkaldıran Müslüman halklarına uyguladığı acımasız baskı, din karşıtı motiflerle doludur. "Yeni mezhep"in yasaklanması, hiç kuşkusuz Çin ve Çinli karşıtı yönelişleri nedeniyledir. Ama Zuo bu mezhebe karşı takındığı tavrı bütün Müslümanlara yaygınlaştırdı. Müslüman topluluklarına toplumsal gelişmeye daha el-

(1) PAI SHOUYI, *Huizujianshi*, Hui milliyetinin kısa tarihi (Yinşuan, 1978).

verişli ve eğitici erdemleri yüksek Konfüçyüsçü uygarlık ile yaklaşmanın yararına inanıyordu. Bir yüzyıldan az bir süre sonra Çinli komünistler değişik bir siyasal düşünceyi hemen hemen aynı ilkesel yaklaşımla aynı yöreye uygulayacaklardır.

Etnik, dil ve din ilişkileri bakımından Orta Asya'nın öbür ülkeleriyle her zaman yoğun ve yakın ilişkiler içinde olması nedeniyle Sinkiang, Çin dünyasının dışında kalan merkezkaç güçleri tarafından düzenli olarak etkilenmişti. Zayıf bir Çin iktidarı ile Sinkiang üzerindeki dış emellerin bileşimi, kaçınılmaz olarak bağımsız krallıkların doğmasına yol açmıştı. Halklar, sınırlı bir birlik öğesi etrafında birleşiyorlardı; aynı etniye mensup olmak, daha ender olmakla birlikte aynı dinsel inancı paylaşmak (Budacılık ya da İslam) geçici bir bağlaşıklık yaratıyordu. Halkların çeşitliliği ve gerçek doğal sınırları olmayan bir toprağa saçılmışlıkları, kalıcı birlikleri engellemişti. Sinkiang halklarının yazgısı, yakınlarındaki imparatorluklara ve onların yayılma yeteneklerine bağlı kalmıştır.

Yörenin coğrafyası yüzyıllar boyunca, bugünkü Çin-Sovyet sınırının üzerinden pek çok gidiş-gelişe, göçe izin vermiş, hatta bunu özendirmiştir. Çin'in diğer eyaletlerinden bin kilometreden daha büyük bir uzaklıkla ayrı olan Sinkiang'ın en verimli yöreleri, batı sınırının ötesiyle olan ticaret ilişkilerini her zaman sürdürmüştür: İslamiyetin bağnaz bir odak noktası olan Kaşgar, İli yüksek ovasında bulunduğu için bir yüzü batıya dönük ve açık olan Kulca (İning), Cungarya'dan Kazakistan'a geçiş veren doğal yol üzerindeki Çuguşak (Taşeng), 1851'den itibaren Rus İmparatorluğu'nun, oldumolası da Kokand'ın yakınlarındaki alışveriş merkezleriydi. Orta Asya emirlikleri, Rusya, Sovyetler Birliği ve daha uzak bir geçmişte Pers ülkesi, Batı Sinkiang'ın kentleriyle sıkı ticaret ilişkilerini sürekli bir canlılık içinde yaşatmışlardı. Bu ülkelerin ekonomik etkileri giderek artarken, baskıların yerini ticarete bıraktığı, sonra işgal girişimlerinin yeniden canlandığı bir belirsizlik politikalarıyla sürüp gitmiştir. XVIII. yüzyıl ortalarından XIX. yüzyıla kadar Kokand hakanları, Çing yönetimiyle iyi ilişkileri olmasına karşın, Hocaların (1) Kaşgar üzerine akınlarına destek vermiş, geleneksel olarak Mançu imparatorlarının vasalleri olan Kırgız boylarına boyun eğdirmiş, iç karışıklıkları ve düşünce ayrılıklarını kışkırtmış ve nihayet Yakup Bey ayaklanmasını hazırlamışlardır. Saint-Petersburg yönetimi Rus tüccarların çıkarlarını korumak için İli vadisini birkaç yıl işgal etmişti. Nihayet Sovyetler Birliği, Sinkiang ticaretinin neredeyse tekelini eline geçirecek ölçüde nesnel çıkarlar elde etmiştir: "Rusya Sinkiang ticaretini denetlemekle aynı zamanda bölgenin finans kaynaklarını da kontrolü altında bulundurmaktadır." SSCB ile Sinkiang arasındaki yıllık toplam ticaret hacmi 1923'de 3 433 000 ruble iken 1930'da 32 milyon ve 1936 -1937'lerde 60 milyon rubleyi bulmuştur (2).

Sinkiang'la SSCB ilişkilerindeki belirsizlik 1933-1942 yılları arasında ortaya çıkmıştır. Bu dönemde güçlerinin ya da zayıflıklarının bilincinde olup yürüttükleri politikayı amacına ulaştırmak için her türlü komediyi ve hileyi yapmaya hazır birçok düzenbaz oyuncu arasında çok sayıda çelişen ve çatışan çıkarlar birbirleriyle didişip

(1) XVII. yüzyılın bir döneminde Doğu Sinkiang'a egemen olan Hoca boyu o çağda Kokand'da sürgündeydi ve eski topraklarını yeniden ele geçirmek için çırpınıyordu.

(2) M. KNORINS, *Gateway to Asia: Xinjiang*.

durmuşlardır. Milliyetçi Çin yönetimi, 1937'de Sovyetler Birliği'yle bir saldırmazlık paktı imzalayarak Sinkiang'da aracı rolü oynamayı kabullenmiştir; askeri yardımın geçirilebilmesi için vazgeçilmez koşuldu bu! Sinkiang genel yöneticisi Şeng Şicai Sovyetlerin verdiği askeri ve ekonomik olanaklarla yardımların keyfini sürdü. Japonların anakarada ilerlemesinden kaygılanan ve etkilerini sınırlarını ötesine taşımaktan tatmin olan Sovyetler, geleceği düşünerek bu oyunu seve seve oynadı. Bu sahtekar ortaklardan herbirinin ikiyüzlülüğünün ya da saflığının nereye kadar uzandığını, günümüzde bile hâlâ sorup araştırmak mümkün.

Bu çelişkiler ülkesinde aykırılıklar sürüp gitti. Şeng Şicai, Dünganlar (1) (Huiler) başkaldırısına karşı yerel iktidarını güçlendirmek için Beyaz Ruslardan bir ordu kuracak, sonuç olarak bu orduyu Sovyetler silahlandırmış ve donatmış olacaklar, ama Düngan isyanı bastırıldığında asi şef SSCB'ye sığınacaktı... Aynı Şeng bir Moskova gezisi sırasında Sovyetler Birliği Komünist Partisi'ne üye olacak ancak dört yıl sonra Sinkiang'daki komünist Çinlileri tasfiye edecekti... Bunun yanısıra Şeng Şicai SSCB'deki binlerce Kazak ve Uyguru silahlandırırken beri yandan Sinkiang'da Rus askeri ve sivil danışmanlarının kök salmalarına gözyumuyordu. 1939'da Britanya temsilcileri yöreyi terketmek zorunda kaldılar. Sovyetler Birliği'ne gitgide daha sıkı ve yoğun biçimde bağımlı olmayı getiren bu gelişmeler acaba Şeng Şicai'nin tutkularıyla açıklanabilir mi?

Almanların SSCB'ye saldırıları durumu yöresel ve genel olarak allak bullak etmese, bu bağımlılık giderek daha öte noktalara ulaşacaktı. Herşeyden önce hiç kuşkusuz Sovyet çıkarları Orta Asya'ya yönelecekti. Daha sonra Stalin'in milliyetler politikası değiştirilerek Rus milliyetinin egemen olduğu "yeni bir imparatorluk sistemi" (2) biçimine dönüştürülecekti. Stalin'e göre Şeng Şicai'nin SSCB'ye karşı dönekliği ve Çinli komünistlerin takındıkları haince tavır rahatlıkla Ukrayna'da olduğu gibi "ihanetler" listesine yazılabilirdi; bu, güçlü bir dış tehdit ya da merkezi iktidarda hafif de olsa bir zayıflık sezildiği anda ortaya çıkıyordu.

Almanların 1943 sonlarındaki ilk gerilemelerinden başlayarak, Stalin, ihanet etmekle suçladığı halkların durumunu hemen ele alacaktı. Böylelikle Şeng Şicai 1944'de kendi açısından Moskova'nın desteğini aramaya yöneldiğinde hiçbir cevap alamayacaktır. Yöredeki egemenliği birçok başkaldırı bir yana, Tiyenşanların güneyinde büyük bir yöreyi denetimi altında tutan Kazak Şefi Usman Bator'un isyanı sonucunda olacaktır. 1945 Ocağında Uygurlar, Moğollar ve İli vadisinin diğer halkları da isyana katıldılar ve Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ni ilan ettiler. Günümüzde Sovyet tarihçileri, "Doğu Türkistan"ın bağımsızlık geleneği üzerine oturttukları bu olguları büyük bir gönül hoşnutluğuyla geliştirmekte ve sunmaktadırlar.

"Sinkiang (Uygurların vatanı) Çin tarafından fethedilmeden önce Doğu Türkistan diye adlandırılıyordu... Uygur halkı kendisini baskı altına almak isteyenlere karşı yüzyıllar boyunca ulusal bağımsızlığı için bıkıp usanmadan mücadele vermişti. Sinkiang'daki 1944-1949 olayları, son önemli başkaldırı girişimleridir. Sinkiang'ın üç yönetim bölgesi (İli, Tarbagatay, Altay) karşı devrimci Guomintang güçlerinin boyunduru-

(1) Ya da SSCB'de Dunganlar.
(2) H. CARRERE D'ENCAUSSE, *L'Empire éclaté*.

ğuna karşı verilen silahlı bir mücadele sonucunda bağımsızlaştılar; bu savaşıma Kazaklar, Kırgızlar ve Sinkiang'ın diğer halkları da katıldı ve sonuçta demokratik halk iktidarı kuruldu. Ulusal ordunun da oluşturulmasıyla eski Çin Sinkiangı, bağımsız Doğu Türkistan Cumhuriyeti olarak ilan edildi. Cumhuriyetin kuruluş bildirgesi ve yasama meclisi belgeleri Sinkiang'da halk düşmanı karşı devrimci Guomintang rejiminin ortadan kaldırılmasını, Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin güçlendirilmesini, demokratik reformların hayata geçirilmesini, ekonominin geliştirilmesini, eğitim ve öğretimin yaygınlaştırılmasını, halkın yaşam düzeyinin yükseltilmesini, ulusal kadroların oluşturulmasını ve bu tür diğer bazı ilerici önlemleri öngörüyordu. 1944-1949 ulusal bağımsızlık hareketine katılan ulusal kahramanların, Ahmetcan, Kasımi, Ganibatur, Abdülkerim Abbas, İshak Bey ve diğerlerinin rolleri çok büyüktü (1) "

Aslında Çin milliyetçileri tarafmdan isyana yardım etmekle suçlanan Sovyetler, Yalta'da ve Çan Kay Şek döneminde elde ettikleri kazanımları koruma kaygısıyla isyancılar ile milliyetçi yönetim arasında bir tür arabuluculuk çalışması yürütmüştü. 1946 Ocağında Doğu Türkistan Cumhuriyeti ilke olarak ortadan kalkmıştı; ne var ki, Çin'de 1949'a kadar sürüp giden iç savaş ve gerginlik Sinkiang'a Çinli ya da Çinlilere yakın -çürümüşlükle lekeli- yerli yetkililerin denetiminde bir özerklik vermişti.

Bugün Sovyet tarihçileri SSCB'nin bu olayda oynadığı aracılık rolünden söz etmemekte, Sovyetler Birliği'nin yerel bağımsızlık hareketlerine kendi çıkarlarının objektifinden baktığım yadsımaktadırlar; sanki 1913-1915 yılları arasında iz bırakan ve Dış Moğolistan'ın bağımsızlığına yönelen ilk etaptaki olguların bir tür yinelenmesi sözkonusudur. Ayrıca bütün bu olaylar her an patlamaya ve gelişmeye hazır olan bağımsızlık hareketlerinin yalnızca olaylara kendi özgün politik çıkarları açısından yaklaşan büyük koruyucunun desteği alındığı takdirde başarı şansının olacağı gerçeğine bir kanıt oluşturmaktadır.

Doğaya aykırı bir ittifakın başlangıcı

Avrupa'da Alman bozgununun yaklaşması ve 5 Nisan 1945'de Japon-Sovyet tarafsızlık paktının açıklanmasıyla, Orta Asya ve Uzak Doğu'daki SSCB çıkarları yeniden elle tutulur hale geldi. Bu dönemde, Çin ve Sovyet komünizmleri arasındaki ince ve köklü farkları ayırdedemeyen Batı, SSCB ile Çin Halk Cumhuriyeti arasındaki on yıl sürecek olan aldatıcı, sahte ittifakı alkışlıyordu.

1945'de Sinkiang'dan Mançurya'ya, Çin'deki Sovyet politikası, daha önceden sınırlarının ötesinde, İmparatorluklar Beşiği'nin Çinli kesiminde kazanılmış avantajların devam ettirilmesine yönelikti. Çin'de önce inceden inceye hazırlanan, sonra patlayıp gelişen iç savaş karşısında Moskova'nın takındığı bekle-gör tavrı, Sovyetleri milliyetçi iktidara karşı girişimlerde bulunmaktan ve kimi kazanımlar elde etmekten alıkoymadı. Şimdilerde pek haturlanmak istenmese de o dönemde Çin komünistlerinin yengi kaza-

(1) T. RAKHIMOV, *La Substitution du chauvinisme de grande puissance à la doctrine léniniste de la question nationale*, Moskova, 1974, p. 136.

nacaklarına inanmayan ve gerçekçi politikasına sadık kalan Stalin, daha üst düzeyde temsili kimliği olan iktidarla işbirliği yapmayı tercih etmişti. Çan Kay Şek yönetimiyle bağıtlanan "dostluk ve ittifak antlaşması"nın ardından 14 Ağustos 1945'de imzalanan bir dizi belgede Sovyetler sonuçlarının kimin çıkarına hizmet ettiğinden hiç kimsenin kuşku duymadığı bir plebisit sonucunda bağımsızlığını ilan eden Dış Moğolistan'ın milliyetçi Çin tarafından tanınmasını "tam bir tatmin olmuşlukla not ediyorlardı". Sinkiang ve Mançurya'nın üç eyaleti üzerindeki Çin egemenliğine saygı konusunda Çan Kay Şek'e güvence vererek, Manjuli'den Pograniçnaya'ya ve Harbin'den Port-Arthur'a dek kuzeydoğu Çin'in denetimine olanak veren Şangşun demiryolu ağı üzerinde ortaklık haklarını güvence altına aldılar. Nihayet savaş ve ticaret limanları olan Port-Arthur ve Dairen, otuz yıl için SSCB'ye bırakılıyorlardı (1), 14 Ağustos 1945 antlaşması ve buna ekli belgeler Çin'in Dış Moğolistan'ı tümüyle yitirdiğini, ancak bu topraklar üzerinde yabancı bir ülkeye tanınabilecek "fevkalade himayeye mazhar" (en fazla korunmaya hak sahibi-ç.n.) ayrıcalıklarını elde ediyordu.

Çin ve Sovyet komünistlerinin ortak noktası, özgün ulusal çıkarları üzerine kurulmuş gerçekçi dış politikalara ve stratejilere sahip olmalarıdır. Mao Zedung ordularının nihai zaferinden önce, 1949'da kurulan ittifak, bu faydacılığın baş eserlerinden biri olup, izleyen yılın şubatında Moskova'da imzalanarak Çin-Sovyet antlaşması biçiminde resmiyet kazanmıştır. "Soğuk Savaş"ın ve Kore Savaşı'nın başında saptırılmış olsalar da, bu olgular uzun süre Sovyetlerin Orta Asya ve Çin Uzak Doğusu üzerindeki niyetlerini açık biçimde yansıtmıştır. Çinli komünistler bu tarihten başlayarak, kuzeyden ve batıdan tehdit altına alınan bu toprakları yeniden fethetmek için işe koyulmak durumunda kalmışlardır. Başbakan Yardımcısı ve Politbüro üyesi Vang Zhen, bu dönemi anlatıyor ve Çin imparatorluk destanlarındaki kahramanların batı topraklarındaki girişimlerinin altını çiziyor:

"Sinkiang'a doğru ilerlemenin hazırlıklarını iyi bir biçimde yapmak üzere Yoldaş Peng Dehuai hemen Cuikan'a gitti... İvedi askersel görevleri hızla yerine getirebilmek için, tarihteki bellibaşlı büyük olaylar hakkında bilgi edindi ve özellikle şu konuları inceledi: Zang Çian batıya diplomatik bir misyonla nasıl gönderilmişti; Ban Şao büyük kentleri nasıl fethetmişti; Huan Zang, Tang hanedanının bu keşişi, batı bölgelerinde Budacılığın kutsal metinlerini araştırmaya nasıl girişmişti; Zuo Jongtang birliklerini Sinkiang'a doğru nasıl götürmüştü"(2).

İster milliyetçi, isterse komünist olsun, Çinlilerin kuzeydeki ve batıdaki imparatorluk topraklarını yeniden ele geçirmeleri, Sovyet etkisi nedeniyle son derece zorlukla gerçekleşiyordu.

Orta Asya sınırlarına kadar iktidarın Çinli komünistler tarafından alınışı, bu geleneksel olarak tartışmalı toprakların yeni bir tarihsel evreye girişine işaret ediyordu. Mao Zedung, 1958'de, Stalin'le ilk görüşmelerini ve bu bölgelerde aralarındaki çıkar farklılıklarını anımsatacaktı. Bu iki komünist dev arasında "evrensel dostluğun" şafağında, güçler oranı, daha o sıralar uyuşmazlıkların çözümlenmesinde egemen oluyor-

(1) Bu antlaşmaların metinleri, Harriet L. MOORE'un *Soviet far eastern Policy* (1931-1945). Princeton Üniversitesi Yayını, 1945 adlı eserinin eklerindedir.

(2) Vang Zen: "Kahramanca mücadele edelim ve büyük bir çalışmayla öncü bir işletme kuralım. Sinkiang'ın kurtuluşu ve kuruluşu konusunda birkaç anı" *Halkın Günlüğü*, 27 Eylül 1979.

du: "1950'de, iki ay boyunca, Stalin'le Moskova'da tartıştım. Karşılıklı Yardım Antlaşması, Şangşun demiryolu ve sınır sorunları konusunda iki tutum kabul ettik: Birisi, diğer tarafın bize uygun gelmeyen önerilerine karşı kendi görüşlerimizi ileri sürmek; diğeri, diğer taraf da bu konuda kesinlikle ısrarlı olursa buna boyun eğmek. Bu tutumu, sosyalizm çıkarlarına sahip olduğumuz inancını gerektiriyordu. İki "sömürge de, yani üçüncü bir ülke sakinlerinin ikamet hakkı bulunmayan Kuzeydoğu ve Sinkiang da bir sorun oldu. Şimdilik bu kısıtlama iptal edildi. Stalin eleştirisi, kör inanç kurbanlarının gözlerini bir parça açma etkisi doğurdu. Yoldaşlarımıza Ulu Ata'nın da birtakım hatalar yapabileceğini kabul ettirebilmek için, ona körcesine inanmak yerine, onu analize tabi tutmalıydık. Sovyet deneyimiyle ilgili olarak, iyi olan herşeyi kabul etmeli ve kötü olan herşeyi reddetmeliyiz. Bugün böylesi uygulamalar konusunda bir miktar daha ustalaştık ve gerek Sovyetler Birliği'ni, gerekse kendimizi bir parça daha iyi anlıyoruz (1)."

(1) 10 Mart 1958 tarihli Şengdu Konferansı'nda Söylev, *Mao parle au peuple*, aktaran Stuart SCHRAM, Paris, P.U.F., 1977.

IV. BÖLÜM

RUSLAR VE İMPARATORLUKLAR BEŞİĞİ : BİR UZUN RÖVANŞ

Tatarların korkusu

En büyük Rus şairlerinden biri olan Aleksandr Blok, 1919'da kaleme aldığı *İskitler* adlı harika bir şiirinde, Avrupalılara seslenerek, Rusya'nın Asya kıyılarındaki konumunu betimliyor:

"Sürüler, sürüler, sürüler halinde biz. Ve siz
Milyonlar. Kim bize dokunmaya cesaret edebilir!
İskitler biziz! Asyalılar biziz!
Aç ve şaşı gözümüzle!

Bizim için bir saat, sizin için yüzyıllar demektir.
İki düşman ırk arasında
Avrupa ile kalkanına yapışmış Moğol arasında
Bizler boyun eğmiş köle idik!

(...) Aşırı tatlı Avrupa dururken
sık ormanların en ücra köşelerine dağılmış bizler,
Çizgileri Asya'nın damgasını taşıyan yüzlerimizi
Size doğru çevireceğiz!

(...) Ancak artık dışarda kalmak istiyoruz,
Yalnızca bakmak istiyoruz,
Ölümüne savaşta, size kalkan olmaksızın,
çekik gözlerimizle bakmak.

(...) Kıyıcı Hun, bırakacağız dilediğini yapsın!..."

"Rus fikri"nin kimi temellerini dile getiren Blok, diğerlerinin yanısıra iki görüş öne koyuyor. Herşeyden önce, Blok, Rusları, Batı bozkırında dolaşan ve uzun süre Yunan ve Roma uygarlıklarının ürünü olan Batıyı Hunların baskısına karşı korumuş olan göçebe İskitlerle özdeşleştirerek, yurttaşlarını gizemli Asyalılar olarak sunuyor. Öte yandan Rusya'yı, Moğollar ile Avrupa arasında, bir tür gelişme çağı öncesi "İmparatorluk Beşiği" durumuna getiriyor.

Bu görüş birçok gerçekliği ortaya çıkarıyor. Rusya, bir dizi olay ve karşı konulmaz seçenek sonucu, gitgide Asyalı oldu. Bu arada Rusya, İmparatorluklar Beşiği halklarıyla öylesine çok bağ kurdu ki, bunlar bu halkların Rusya'ya yabancı olmamalarını beraberinde getirdi.

Bununla birlikte, Rusun tüm ikili karakteri, konumunun tüm elverişsizliği buradadır; Blok'un sözleriyle dile getirecek olursak, "çekik gözlü, Asyalı yüzlü" Rus, Asya'yı, benliğinin ve duygu dünyasının derinliklerinde kendisine ait olmadığını bilecek kadar, fazlasıyla iyi tanır; Asya nedeniyle fazlasıyla acı çekmiştir. Korkmamak, çok fazla korkuya kapılmamak için Doğulu kitleler ve onların ani akınları konusunda fazlasıyla bilgi sahibidir.

Doğudan gelmiş işgalciler, Tatarlar, Rus kollektif bilinçaltında, Hunların bizimkinde bıraktığına benzer bir yer etmişlerdir. Ancak, bu benzerliğe karşın, iki algılayış arasında derin bir farklılık vardır. Bizde Atilla'nın anısı çok uzak bir geçmişe aittir, o günden bu yana köprülerin altından çok sular akmıştır ve Hunlar Orta Avrupa'nın bir yerlerinde yitip gitmişlerdir. Ruslar için ise, tam tersine, tehlike, Tatar boyunduruğu (*tatarskoye igo*), hâlâ yakın ve ürkünç olarak hissedilmektedir. Bu son derece canlı duygu, Rus efsanelerinde, masallarında dile gelmektedir (1). Çağdaş yapıtların değişik kıvrımlarında, Tatarlar birdenbire, kıyıcı bir biçimde ortaya çıkmaktadırlar. Nitekim, Tarkovski'nin hayranlık uyandıran filmi *Andrey Rublev*'de, Tatarların ormanda ansızın ortaya çıkıp gezginci bir sanatçının gözlerini oydukları ya da gözkamaştırıcı bir katedrali bir baskınla işgal ettikleri görülüyor... İki saplantılı ve aykırı bakış, bozkır ve mekan imgeleri kimi zaman Rus zihniyetini sarsıyor: Bir yandan Kazak süvarisinin ve onun maceracı özgürlüğünün imgesi, öte yandan kurbanının kafatasından şarap içen ya da zafer akşamları Slav prenslerinin sırtına kurulmuş şenlikler düzenleyen Asyalı savaşçı imgesi. *Ulus*, yani Altın Ordu devletinin bir eyaleti ve Aşağı Volga Kağanının uyruğu haline gelmiş Rusya anısı, yakında *beş yüz yıla ulaşacak Rus bağımsızlığından ve bir tür inatçı rövanşın ardından* hâlâ belleklerde duruyor.

Burada yorumlamada ve hatta adlandırmada bir tür abartma var. Tatar boyunduruğu her zaman ürkünç değildi: İlk fetih dönemleri bir kez geçtikten sonra, bu boyunduruk, (bir düzine Moğol müdahalesine rağmen) iki yüz yıl boyunca, vasal halkların dinine ve toplumsal yapılarına saygılı bir tür uzaktan protektora halinde ifadesini

(1) Deyimlerde de; örneğin son derece yaygın bir deyim şöyledir: "Beklenmedik misafir Tatardan da beterdir". Eski bir türküde şöyle denmektedir:

"Kimin parası yoksa ondan çocuğu alınır;
Kimin çocuğu yoksa ondan karısı alınır;
Kimin karısı yoksa o köle yapılır"

aktaran Gustave WELTER, *Histoire de Russie*, Paris, éd. Payot, 1963, p. 7.

buluyordu. Zaten Saray (1) Hanı da ordularını, Rus platosunda savaşmak üzere, yalnızca bu yoksul toprağın aralarında bölünmüş haldeki prenslerinin istemi üzerine gönderiyordu. Yine de şu olgu vardı: *Bir bütün olarak Rusya, dış ve özellikle Doğu'dan gelecek bir felaket korkusunu hâlâ etinde kanında taşıyor.*

Bu durum, tarihsel evrimle açıklanabilir: Peçeneklerin, Hazarların ve Moğolların aşağılayıcı tutumları, Rus halkının zorlu ilk oluşum yıllarına damgasını vurdu; bunun kollektif anılarda yer edişi, kabalaştırılmış bir Tatar imgesi ve Tayga korkusuyla Doğu'nun terörünü beslemektedir. Bu ruhsal durumun sonucu, Rus tarihi boyunca, bir tür "savunmaya dönük yayılmacılık"tır; bunun nedenlerini Walter Kolarz(2) şöyle betimliyor:

"Rusya'nın doğu topraklarının fethi, iyi belirlenmiş bir politik planın sonucu olduğu ölçüde, ideolojik ve psikolojik geri-plan olarak, XIII. ve XIV. yüzyıllardaki Moğol boyunduruğunun anısıyla yürütülmüştür. Bu, yalnızca geçmiş egemenliğin utancından öc alma arzusu değil; aynı zamanda Rus topraklarındaki Asyalı halkların yeni bir istilasının, kolonlaştırma çalışmasında bir gerileme yaratabileceği duygusunun her zaman varolmasıydı."

Ancak yayılma, göreceğimiz gibi, aynı zamanda avcı, Kazak ya da mezar soyguncusu gibi macera ve çıkar arayıcılarının kendiliğinden eseriydi de.

Asya'nın onmaz biçimde nüfuz altına alınışı

"Rus halkının doğu kolunu oluşturduğu Slav kabilesi, Miladın başlarında, bugünkü Batı Rusya'nın en uzak sınırlarında, Karpatlar ile Dinyeper arasındaki bölgede yaşıyorlardı. V. yüzyıldan X. yüzyıla kadar Büyük Kavimler Göçü sırasında, Slavlar da bulundukları yerden göç ettiler. Kimi Slav toplulukları, o sıralar, eski küçük ormanlık ve bataklık topraklarının güneyinde ve batısında bulunan daha elverişli toprakları işgal etmeyi başardılar.

"Ancak doğu kolu, yani Rus halkı, Batı Avrupa'da kendi yerini bulamadı. Tuna'nın ağzına ya da Karadeniz'e doğru kendilerine bir yol açma doğrultusunda bir dizi başarısız girişimden sonra, yönlerini tersine çevirip kuzeybatıya yöneldiler. Böylelikle, VII. yüzyıldan itibaren, nihai sonucu devasa Rus İmparatorluğu olacak bir süreç açılmış oldu. VII. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadar, Rus halkı, bugünkü Besarabya'dan(3) Kamçatka'ya kadar olan alanı aştı."

Bu yüzyılın başlarında, *Asya Rusyası* (4) gibi anlamlı bir başlık taşıyan bir toplu çalışmada, bir Rus tarihçisi gelişmeleri bu sözlerle ifade ediyordu. Rus halkının doğuya doğru ilerleyişinin böylesi bir yorumu kimilerine bir miktar basitleştirilmiş gelebilir. Yine de böylesi bir yorum en azından anlamlı olma niteliğini taşımaktadır. Yer diye yanıp tutuşan Rus ulusu için, *Avrupa her ne kadar çekiciyse de, aşırı küçük, aşı-*

(1) Aşağı Volga üzerinde Altınordu'nun başkenti.
(2) Bakınız *La Russie et ses colonies*, Fasquelle éditeur, 1954, p. 14.
(3) Bugünkü Moldavya.
(4) S.M. SEREDONINE, "Aperçu historique de la conquête de la Russie asiatique", in *Aziatskaya Rossia*, Petrograd, éd. d'État, 1913, p. 1.

rı nüfuslu, aşırı karmaşıktı. Amaç Avrupa'yı almak değil, onu denetlemekti. Her durum ve koşulda, Ruslar, o çağdaki olağanüstü demografik dinamizmleri nedeniyle, küçük Avrupa burnuyla, istilalarla aşırı ölçüde nüfusu artmış bu toprak parçasıyla yetinebilemezlerdi. İşte bu nedenledir ki Rus halkı, Batı'dan büyülenmiş kendi çarlarının iradesine şu ya da bu ölçüde aykırı bir biçimde, Tayga içindeki keçiyollarından, Sibirya'nın ağır ağır akan ırmaklarından yavaş yavaş Doğu'ya doğru nüfuz etmiştir. Bu hareketi, bir çıkarlar birleşmesi olarak mı, bir egemenlik arzusu olarak mı, bir rastlantılar zinciri olarak mı yoksa, daha gizemli bir biçimde, karanlık bir zorunluluğun ifadesi olarak mı görmek gerekir? Değişik tezleri tek tek ele almayacağız. Ters akıntı doğrultusundaki bu ilerleyişin kolay olmadığının, yolda karşılaşılan engellerin kimi zaman korkunç olduğunun ve Rus halkının bunlardan derinlemesine etkilendiğinin altını çizmekle yetinelim. Buraya kadar -çünkü Orta Asya fetihleriyle girişilmiş olan doğuya doğru yayılma, belki de sona ermemiştir- en kararlı, hatta kimi uğraklarda en ezici direniş, Moğol-Tatar direnişi oldu. Bununla birlikte, bir kez egemenlik altına alındıktan sonra kimi Moğol ya da Tatar halkları, Rus ve bugün Sovyet ilerleyişini büyük ölçüde kolaylaştırdılar. Ruslar ile Asyalılar arasında birbirine karşıtlık geleneği olduğu gibi, bin yıh aşkın bir süreden beri birlikte yaşamaktan kaynaklanan bir içiçe geçmişliğin ve kimi zaman ileri derecede birbirine katılmış iki insan bütünü arasında bir ortaklığın bile olduğuna(1) dikkat etmek gerekir.

Başlangıçtan itibaren Ruslar, çoğu kez Doğu Avrupa ormanlarında yerleşmiş Finlilerle bağlaşarak, Doğuda Ural-Altay kabileleriyle, bir diğer deyişle Türk-Moğol kabileleriyle çatışmışlardır. Bu kabilelerden Kama Bulgarları, Aşağı Volga Hazarları gibi kimileri, XI. yüzyılda yerleşik ya da oldukça istikrarlı durumdaydılar. Diğer kabileler bu iki kutup arasına sızıyorlardı: Önce Tatarlar, ardmdan Peçenekler ve Polovençler. İlk Rus Krallığı, yani Kiev Krallığı (2), bunların darbelerine karşı koymak durumunda kaldı. Büyük Prens İgor'un saltanatında, Kiev Krallığı, direniş ile esnek davranışı birarada yürütme konusunda büyük bir ustalık gösterdi: Örneğin, 915'te, Peçenek Türkleriyle çatışmak yerine, onlarla anlaşma yapılarak Tuna'ya yönelmeleri sağlandı. Hatta izleyen süreçte Bizans'a saldırmak üzere Peçenek Türkleriyle ittifak kuruldu (945).

Çoğu kez Doğuyla uğraşan Kievliler, Batının etkisini de aynı ölçüde derinlemesine hissetti. Tarihin bir cilvesi olarak, bu etki, onları Batı'ya bağlamak bir yana, Doğu'ya doğru itecekti. Nitekim, selefleri -ve özellikle naip Olga-, Roma Hıristiyanlığı ile Bizans Hıristiyanlığı arasında tereddüt etmişken Büyük Prens Vladimir, 988'de Ortodoks inancını seçti. Temel ve geri dönülemez bir tercih! Avrupa'da marjinal durumda ve Roma'ya rakip olan Ortodoksluk, doğmakta olan Rusya'yı Bizans'a, Asya'nın kapısına yöneltti.

Hem en ön safta yer alan, hem de içinden sağlam olmayan Kiev, bu "Rus kentlerinin anası", elbette, böylesine aşırı bir yalıtlanmaya gerek duymuyordu. Buna bir de 1169'da prensler arasındaki geçimsizlikler ve Güney Slavları (Kievliler) ile Güneydoğu Slavları (Novgorod, Tver ve Suzdal sakinleri) arasındaki karşıtlık gelip eklendi.

(1) Özellikle Volga vadisinde ve Batı Sibirya'da.

(2) Kiev Krallığı'nın doğuşu X. yüzyıl başlarındadır ve Doğuya doğru bir ilk ilerleyişi temsil eder.

Hâlâ Batı etkilerine (1) geniş ölçüde açık olan büyük Kiev'i, *ormanların ortasında kaybolmuş*, daha uzak, daha kuzeyde, daha yalıtılmış durumda ve daha vahşi Vladimir izledi. Asya'ya doğru bu yeni dönüş, 1204'te, Latinlerin Bizans'ı ele geçirmelerinden sonra daha da güçlendi. Rusya hem ekonomik açılış noktasını, hem de esinlendirici ni yitirmiş oldu. Ortodoksluğun Hıristiyan düşmanlarına karşı hmcı da pekişti.

Dolayısıyla, Ruslar, XIII. yüzyılın başlarında, görebilecekleri en büyük tehlikeyle, Moğol istilasıyla, tam bir yalıtılmışlık durumunda karşı karşıya kaldılar. 1223, birinci alarm. Kafkaslardan bir süvari bulutu sökün etti. Artık sözkonusu olan bir çapulcu sürüsü değil, Moğol çekirdeğinin yanına daha şimdiden Çin'i ve Türkistan'ı koymuş muazzam bir imparatorluğun yapılandırılmış, disiplinli ordusuydu. Rus ordusu, tüm yiğitliğine rağmen, Azak Denizi yakınlarındaki Kalka Savaşı'nda paramparça oldu. Moğollar bir süre ortalığı kasıp kavurdularsa da, bir süre sonra, bir şans eseri geri çekildiler.

1236'da Moğollar bu kez, biraz daha kuzeyden, o sıralar Novgorod, Kiev ve Galiçya'dan gelmiş Finliler ile Slavların kaynaşarak Büyük-Rus milliyetini oluşturmakta olduğu Vladimir Prensliği'ne doğru geri döndüler. Batı Han'ın ordusu, çoğunluğu Moğollardan oluşmakla birlikte, Ural Tatarları ve Doğu bozkırlarının Kırgız ve Uygur Türklerini de kapsıyordu. 150 000 atlıya hiçbir güç karşı koyamadı. Yalnızca Novgorod'ı su baskınları kurtardı. Geriye kalan her şey yıkıma uğradı. Rusya, iki yüzyılı aşkın bir süre "Tatar boyunduruğu" altında kaldı.

Bu, her şeyden önce, Rusya'nın Altınordu devletinin şefi Saray Hanı'na - önce kürk, daha sonraları para olarak - haraç ödemesi anlamına gelir. Bu aynı zamanda, yalnızca halk üzerinde değil, ama özellikle aristokrasi üzerinde de Türk-Moğol etkisi anlamına gelir. Nitekim, XIII. yüzyılın başlarında, Moskova'da hüküm süren ikinci prens, Özbek Hanı'nın kız kardeşi Konçaka'yla evlendi. Böylece *Kremlin*(2) üzerindeki Bizans etkisine, bir de yukarı Asya etkisi gelip eklenmiş oluyordu. Rus prensleri, bağlılık yemini etmek üzere, Moğol imparatorluğunun bir alt birimi olan Altınordu'nun Aşağı Volga'daki başkenti Saray'a gidiyorlardı. Hatta kimi zaman, Cengiz Han'ın ardılı Büyük Moğol Hanı'nın ikamet ettiği Karakurum'a kadar bile gidiyorlardı. Tabiyet politikasının bir örneğini veren Büyük Prens Vladimir Moğolistan'a gidip 1246'da orada ölmüştü.

Moğol egemenliği döneminin son derece sadık bendeleri olan Moskova Büyük Prensleri, Tatarlara boyun eğmekten en büyük yararı sağlıyorlardı. Denebilir ki, Tatarlar doğmakta olan prensliğin tüm servetini oluşturdular. Kısa süre sonra Moskova, Han hesabına vergi almaya başladı ve bundan kendi payını ayırmamazlık da etmedi. Bu bağlamda, birtakım Moğol orduları, zorunlu olarak Moskova prenslerinin emrine verildi; onlar da bu orduları kendi ırkdaşlarına karşı gayet güzel kullandılar. Asya'dan gelen konvoyların yöneldiği Kremlin'in eteklerinde, Tatarlar'ın Arbat (3) mahallesi ve Çinli kenti anlamına gelen "Kitay Gorod" yer alıyordu. *Tatar, Asyalı, Bizanslı Moskova, hâlâ ilk kuruluş yıllarının izlerini güçlü bir biçimde taşıyordu. Bu, gerek anıtla-*

(1) Kiev prensesleri Avrupa'nın en büyük monarklarıyla evlendirilmişlerdir. Nitekim Yaroslav'ın kızı Anna, 1044'te Fransa Kralı I. Henri'yle evlenmiştir.

(2) *Kremlin* eski kentin şatosu, kalesidir.

(3) Günümüzde Moskova'nın son derece hoş, eski bir mahallesi olan Arbat, Kıpçak Türkçesi'nde kenar mahalle anlamındaki bir sözcükten gelmiştir.

rının mimarisinde, gerekse hemşehrilerinin, devlet memurlarının, yetkili makamların zihniyetinde kendini belli ediyor... Tüm Rusya'da ağırlığını hissettiren Moskova da Asya'nın etkisini taşıyordu. Büyük Petro bunu kavradı ve ülkesini bu etkiden kurtarmak üzere, Avrupa'ya, Saint-Petersburg adını taşıyan bir "pencere" açtı...

Ne var ki Moskova prensleri, bir yandan Tatarlarla sürekli bir işbirliğinin yaratabileceği tehlikeyi, öte yandan Ortodoks Kilisesi'nden sağlayabilecekleri yararı farkedemeyecek kadar aşırı ince politikacılardı. Asya karşısında Ortodoks Kilisesi öylesine çok Rus ve Hıristiyan geleneğinden kaçış rolü oynadı ki, Altınordu'nun Türk-Moğolları 1254'te Müslümanlığı kabul ettiler.(1) İmansızlarla karşı karşıya kalan Ortodoks imanı kısa süre sonra "Rus fikriyle tek bir bütün oluşturacak tarzda billurlaştı. Rus Kilisesi'nin ve onun önderi Metropolit Vladimir'in saygınlığı, Moskova'ya -özellikle 1326'da bu metropolit ikametgahını Moskova'ya taşıyınca- büyük yarar sağladı. O zamandan başlayarak Moskova, Ortodoksluğun önde gelen merkezlerinden biri durumuna geldi.

Köleleştirilmiş ve yalıtılmış Rusların gözünde yeni kentin, Rusya'nın yeniden doğuşu gerçekliğini somutlaması için de başka bir şey gerekmedi. Moskova Prensliğinin şefleri bunu kavramakta gecikmediler ve birçok kez Rus Hıristiyanlarını Altınordu'ya karşı savaşa kaldırdılar. Nitekim, 1380'de, Moskova Büyük Prensi Dimitri Donskoy, Ruhül Kudüs Manastırı'nda Aziz Sergey tarafından kutsandıktan sonra, birleşik bir ordunun başında, parlak Kulikovo zaferini kazandı. Moğollar, ilk kez, kaçmak durumunda kaldılar. Ne var ki geri döndüler ve 1382'de Moskova Prensliği'ni yerle bir ettiler. Yine de Dimitri bu işten de iktidarını koruyarak sıyrılmayı başardı.

Selefleri, bundan böyle, bir yandan kendi feodal egemenlik alanlarını genişletirken, öte yandan Avrupa ile Altınordu arasında ustaca bir denge politikası izlediler. Avrupa'ya, yani Litvanya ve Polonya'ya karşı, Altınordu'nun ya da Kırım ve Kazan hanlarının desteğine başvurmaktan çekinmiyorlardı. Moğol-Tatarlara karşı ise, bunlar arasında ortaya çıkmış ayrılıklardan yararlanıyorlardı. Bunları birbirlerine kırdırarak üzerlerinde egemenlik kurmayı sonunda başardılar.

XV. yüzyıl başlarında, intikam saati gelip çattı. Nitekim, işte tam da bu sıralarda, Moskova tarafından desteklenen Kırım Hanı'nın darbeleriyle Altınordu yıkıldı. Üzerindeki Tatar ipoteği kalkınca Moskova Rusyası birinci derecede bir güç durumuna geldi. Bunun yanısıra Moskova Rusyası'nın bu yeni önemi, en azından Kremlin'deki belli bir elitin gözünde, Bizans'ın 1453'te Osmanlı Türkleri karşısında düşüşünden sonra daha da arttı. Son büyük Ortodoks gücü olarak Moskova Prensliği, "Üçüncü Roma"yı kendisinin somutladığına ve Müslüman imansızlara ya da "Papacı sapkınlara" karşı Bizans geleneğini (2) kendisinin sürdürdüğüne inanıyordu. Her durum ve koşulda, tarihe "Korkunç" sanıyla geçen IV. İvan, bu fikirle yetiştirilmişti. IV. İvan, Metropolit Macaire'in bakış açısını bütünüyle paylaşıyordu: Tüm Rusya'nın hükümdarı, diğerleri gibi bir hükümdar değildir, çünkü o Tanrısal bir güçle donanmıştır: *Rusya'nın kendisi de, diğerleri gibi bir ülke değildir; çünkü, tarihte, Tanrı'nın verdiği*

(1) Unutmamak gerekir ki, istilalar sırasında Cengiz Han'ın Türk-Moğolları Şamanisttiler ve aralarından en gelişkinleri Budacılığı ya da Hıristiyan Nasturiliği benimsemişti.

(2) 1472'de III. İvan son basileusun yeğeni Sophia Paleologos'la evlenmişti. Böylece, çökmekte olan bir hanedan ile yükselmekte olan bir hanedan arasında aile bağı kurulmuş oluyordu.

bir rolü, en azından Hıristiyanlık için, *oynayacaktır*. IV. İvan, tahta çıkarken, kişiliğinin ve misyonunun kutsallığını daha iyi vurgulamak amacıyla, o güne dek yalnızca kimi Bizans imparatorlarının ve hanların kullanagelmiş olduğu Çar sanını aldı. Programının öğelerinden biri Müslüman Doğu'ya karşı mücadele olan IV. İvan, kavgayı hemen başlattı. 1552'de Kazan Hanlığı'nın ve 1554'te de Astragan Hanlığı'nın ele geçirilmesi, gerek Batıda, gerekse Doğuda, gemilerden atılan uyarı topu gibi patladı. Güçlü ve saygı duyulan Moskova Prensliği, bundan böyle fatih haline de gelecekti. Asya'ya yönelimi çarpıcı oldu: Rusya, dört yüzyıldan daha kısa bir zamanda, Asya'nın hemen hemen yarısını eline geçirecekti. Afganistan'ın yakın dönemlerdeki işgali de, bir ölçüde, bu perspektifte yer almaktadır: Çarlık İmparatorluğu'yla benzer jeostratejik gereklerle yüzyüze gelen SSCB, kendini "Kutsal Rusya"nın büyük amaçlarını ve eylem yöntemlerini sürdürmek durumunda hissetmişti. SSCB bunu farklı bir ideolojik görünüm altında ve belki de savunma güdüsüyle yapıyor, ama yine de yapıyor.

Rusya'yı doğuda ve güneydoğuda hep daha uzaklara yönelten güdülerin neler olduğu sorgulanabilir. Çıkar, kazanç duygusu bunda etkendir. Rusların demografik dinamizmi ve aralarından kimilerinin maceracılığı da rol oynar. Rusya'yı daha önceden fethettiklerini korumak amacıyla da olsa hep daha uzaklara gitmeye teşvik eden dış dünyadan gelen birtakım baskılara ve özellikle, hayali bile olsa, dış tehlikelere de işaret edilebilir. *Asiatskaya Rossia* adlı eski yapıtta belirtildiği gibi, Rusya'yı doğuya doğru yönelten bir tür tarihsel kaderi ya da bütün bir halkın, az çok bilinçli bir biçimde, bozkırın ya da tayganın altüstlüklerine karşı, fetih yoluyla kendini savunma iradesini de gözönünde bulundurmak gerekmez mi? Bu teorilerin herbiri, gerçeğin bir yanını ortaya koyuyor. Ancak unutmamak gerekir ki, Çarlık iktidarı, hatta Sovyet iktidarı, dışarıya gönderdiği ordularında, büyükelçiliklerinde ya da gizli servislerinde, birtakım seçkin öğeler kullanıyor; bu seçkinlerin dinamizmi, sistemin çürük gizemleri bakımından bir tehlike oluşturabilir. Günümüzde "müdahaleci Sovyet insanı", belki de, tiranlıktan kaçarken onu daha da yaygınlaştıran geçmişin Kazak'mın kardeşidir.

Ne olursa olsun, tarihsel olguların basit gözlemi, gerek halkta, gerekse yöneticilerde kendini belli eden hegemonyacılık saplantısının ve sürekliliğinin etkileyiciliğini ortaya çıkarıyor.

Fetihin kronolojik akışı, Sibirya'nın ele geçirilişi ile Orta Asya'nın ele geçirilişi arasında belli bir farklılığı saptamayı beraberinde getiriyor.

Sibirya'nın ele geçirilişi, fethedilen alanların muazzam büyüklüğüne ve yerel halkın belli bir direncine karşın, inanılmaz derecede hızlı bir biçimde gerçekleşiyor. Orta Asya'nın ele geçirilişi ise, tam tersine, en azından 1865'e dek çok daha yavaş, çok daha zor oluyor. Öyle görünüyor ki, Ruslar, sonuç itibariyle Moskova Prensliği'nin ve Ukrayna'nın görüntülerinin bir uzantısı olan Sibirya'da çok daha rahat etmişler. Buna karşılık, Orta Asya'da, çölün tuzakları ve Müslümanların öfkeli düşmanlıkları karşısında uzun zaman Rusların elleri böğürlerinde kalmış.

Sibirya: Rusya'nın Tayga'ya karşı kavgası

Sibirya Tatar Krallığı'na karşı ilk saldırı tarihi olan 1581'den, Kazak Dejnev'in

ilerde Bering Boğazı olarak anılacak boğazı kayıkla aştığı 1650 yılına dek, Batı'yla uğraşan Moskova devletince bir nebze desteklenen birkaç bin girişken Rus -asker, tüccar, avcı-, Çar'a bir anakarayı armağan olarak verdiler. Ural'dan gitmiş birkaç Kazak çetesi ve Pomore'den (Beyaz Deniz kıyısı) ayrılmış birkaç denizci grubunun, Alaska'yı fethetme, Kaliforniya'da ve Kuzey-Pasifik adalarında birtakım yerleşimler kurma, Mançu İmparatorluğu'nun kalabalık ordularıyla "Anavatan Rusya"dan binlerce kilometre uzakta, Amur'da başarıyla savaşma noktasına vardıkları farkedilince, burada, (onun yanında Uzak Batı'nın fethinin maceradan öte bir şey olmadığı) değeri anlaşılamamış olaylar zincirinin varolduğu kabul edilmek zorunda kalındı.

Yine de Ruslar bakımından herşey çok alçakgönüllü ve alabildiğine tedbirli bir biçimde başladı.

1560'dan itibaren, Kazan ve Astragan'm ele geçirilişi Sibirya'nın ve Orta Asya'nın kapılarını kendisine açınca, Rusya, bu bütünlerden birine ya da diğerine müdahale etme olanağına sahip oldu. Ancak ne gariptir ki, Rusya bu olanağı kullanmaya yönelmedi. Nitekim Korkunç İvan, önceliği Rusya'nın Batı'ya doğru yönelişine verdi. Sonuçta, Rus eylemi, Ural'ın güneyinde, bir tür özel girişim, Perm bölgesinde faaliyet gösteren bir tüccar olan Stroganov'un girişimi sayesinde başladı. Bu ilk eylem, kendi başına bile anlamlıdır. Çoğu durumda Rusya hükümdarları, Doğu'da ne olup bittiğine ilgi duymayacaklardır. Buna karşılık, yerel sorumlular, macerayı kendi sahip oldukları araçlarla sürdürecekler ve fetihe özlemli ve yeni toprakları işlemeye aç, girişimci bir Rus nüfusu, bulundukları yerde onlardan boşalan yeri gayet iyi bir biçimde dolduracaktır.

Korkunç İvan, açıktır ki, Stroganov'un tasarısından haberdardı ve bunu destekliyordu. Ob havzasının güneyinde Sibir Tatar Krallığı'nın kuruluşunun; bu krallığın çarı Kuçum, elini, kuzeye, Rusya'ya karşı ayaklanmış Vogullara ve Samoyedlere uzattığı takdirde tüm Ural için bir tehdit oluşturacağını biliyordu. Ancak bu tehdit, Ural Müslümanları ve özellikle Başkırlar başkaldıracakmış gibi gözüküyorsa da, kesinlikle sonuç alıcı değildi. Öte yandan IV. İvan ("Anglomani"sine rağmen), Sibirya boyunca Çin'e ve Hindistan'a doğru, mümkünse ırmaklara dayalı bir yol bulunmasını isteyen Londra Büyükelçisi'ni yarım kulakla dinliyordu. 1364'te kürk peşindeki bir grup Novgorodsis (Novgorod'lu) tarafından keşfedilmiş olan Ob, aranan yol olabilirdi.

Ancak İvan, Sibirya'yla gerçekten ilgilenebilecek durumda değildi, çünkü Baltık ülkeleri işine dalıp gitmişti. Bu nedenledir ki, Stroganov'u Sibirya'da karşılaşılan "yerel" sorunları kendi başına çözmeye, buradan azami ticari zenginliği (özellikle kürkü) elde etmeye ve olabilirse Çin'le ticaret yapma yollarını bulmaya memur etmişti. Merkezi iktidar, Kuçum'a karşı düzenli birlik bile göndermeyecekti. Bir ölçüde haydut, bir ölçüde Stroganov'ların paralı askeri birtakım Kazaklar Kuçum'la da uğraşıyorlardı.

İşte Rusya'nın doğusundaki tüm eylemin bir diğer olgusu ve hatta sabiti de burada kendini belli ediyor: *Kazakların kullanımı;* deyim yerindeyse, Kazaklar tek başlarına, Çar hesabına Sibirya'yı fethedenler oldular. Gözüpeklikleri, girişkenlikleri ve uyum yetenekleri mükemmeli yarattı. Bugünün Sibiryası, Kazak olgusu hesaba katılmadan anlaşılamaz.

Kazak destanı

Rusça *Kazak* sözcüğü, Tatarcadan (Kıpçak Türk dili) gelir ve özgür insan anlamındadır. Kazak olgusu, (XIII. yüzyıl Kazağıyla XX. yüzyıl başları Kazağı arasında adsal bir bağdan daha ötesini kurmak zor da olsa) Rusya tarihinin bir sabitidir. Köken itibariyle, Kazak toplumu, Moskova İmparatorluğu'nun uçlarında -Dinyeper, Don, daha sonra Volga, Terek (Kuban) ve Yaik (Ural) -, Çarlık iktidarının denetlediği topraklardan şu ya da bu nedenle uzaklaşmış kaçakların tümünün biraraya gelmesiyle oluşmuştu: Bunların çoğunluğunu, serfliğe karşı özgürlüğü yeğlemiş, bozkırın tehlikelerini de göze almış olan köylüler oluşturuyordu. Bunlar arasında Rus toplumunun marjinallerinin tümüne de rastlanıyordu: Kaçak askerler, din adamı giysilerini fırlatıp atmış Rus papazları, tarikat üyeleri, ailelerin küçük çocukları. Bu Rus öğelerin yanısıra, bir yandan kaçak savaş tutsaklarından ve öte yandan Çarlık boyunduruğunun kuruluşunu kabullenemeyen yerel topluluklardan (özellikle Tatarlar) oluşan önemli sayıda bir yabancı varlığına da rastlanıyordu. Bu başıbozuklar, varlıklarını sürdürebilmek için, sığınılacak bölgelerin uçlarında (ormanlarda ya da bataklıklarda) çeteler halinde, haydutluk ve talana dayalı bir yaşamı götürüyorlardı. Atlı olarak ya da gemilerle, beklenmedik anda ve birdenbire öldürücü darbeyi indirmeyi, ardından da bozkırda ya da Tayga'da ortadan kaybolmayı biliyorlardı; ele geçirilemezlik ve dokunulamazlık özelliklerine sahiptiler.

Moskova Büyük Prenslerinin, ardından da Çarların dehası, bu canlı gücü kendi yararlarına kullanmayı bilmeleridir. Bunların politikaları öylesine iyi düşünülmüştü ki, devletin "limes"lerine(*) yerleşik Kazaklar; Polonyalıların, Tatarların, Kırgızların, Çeçenlerin akımlarına da karşı koyuyorlardı. Dolayısıyla özgür Kazakların ya da *Vol'nye Kazaki*'nin oldukça çabuk toparlanmasına ve Rus toprağını bozkırın kaynamakta olan dünyasından korumakla görevli *Gorodovye Kazaki*, "hat" bekçileri haline dönüştürülmesine tanık olunuyordu. Çar ile Kazaklar arasında bir pazar oluştu: Kazak atını ve donanımını sağlıyor; bir askerlik ödevi yükümleniyor. Buna karşılık Çar, ona özgürlüğünü ve işlenecek toprak ihsan ediyor. Anarşik Kazak toplumunun böylesi bir bağı sonuçta kabul ettiğini görmek son derece ilginç. Ne var ki bu anlaşılabilir bir şeydir: Sınırlardaki Kazaklar, kendilerininkinden çok farklı bir Katolik ya da Müslüman dünyasına korkunç derece açık durumdaydılar. Bu baskı altında, Kazak toplumunun Rus çekirdeği, bu toplumun bütününü, kendi Ortodoks özgüllüğünün, iman kalesi rolünün ve Moskova Büyük Prensi'nin süzerenliğinin bilincine vardırdı. Bütün bu gelişme, Sibirya Kazakları'nda son derece hissedilir durumdadır.

Ural'ın sınır boylarında, Stroganovlar, Çar'dan, Kazan'ın ele geçirilişiyle birlikte Ruslara açılmış olan Kama bölgesi üzerinde bir tür protektora hakkını almışlardı. Bu toprakları korumak için, Stroganovların asker toplama ve bu amaçla Volga kıyılarında yeni ortaya çıkmış Volnye Kazaki'ye başvurma yetkisine sahiptiler.

Öte yandan, Samara bölgesindeki Kazak Atamanı(1) Ermak'ın kendini affettir-

(*) Limes: Roma İmparatorluğu'nda bir eyaletin sınır bölgesi (ç.n.)

(1) Kazak grubunun seçilmiş şefi. Sözcüğün kökeni Tatarcadır.

mesi gereken çok şey vardı. Stroganovların hizmetine girmek, kendisi ve adamları için, idam sehpasından kurtulmanın bir biçimiydi. Böylece, Volga üzerinde gemi ulaşımı da daha az tehdit altında bulunur duruma geliyordu. Bu vesileyle silah eksikliğini de gideren tüccarların istemi üzerine, Kazak Atamanı Ermak, 540 Kazakla birlikte Sibir Krallığı'na karşı taarruza geçti.

Bu ilk ekip üzerinde bir miktar fazlaca duracağız, çünkü Sibirya'daki Kazak macerasının bütününün tipik bir örneğini oluşturuyor. Elbette, Ermak'ın askeri seferi pek getirili olmadı; çünkü ataman, Sibir İmparatorluğu'nu fethettikten sonra, 1584'te "Çar" Kuçum'un karşı taarruzuna uğradı ve Kazaklar Ural'a kadar geri çekilmek zorunda kaldılar. Bu ilk ve zorlu sefer boyunca kullanılan yöntemleri de betimlemeden geçmemek gerekir, çünkü bu yöntemler bir uçtan öbür uca tüm Sibirya'da uygulanacaktır.

Ermak, herşeyden önce, su yollarından kayıklarla Tayga'ya süzülüyor. Adamları bir akarsu havzasından diğerine kayıklarını *Voloks*'lar üzerinde çekerek geçiyorlar. Bir süre için (kışı geçirmek, bir akarsudan diğerine geçmek üzere) konakladıklarında, kare biçimli, dikili kazıklardan oluşan ve çevresinde gözetleme kuleleri bulunan odundan bir *ostrog* inşa ediyorlardı. Bu metrislerin ve ateşli silahların (arkebüzler ve kimi zaman toplar) kullanımı, ok ve yayla donanmış Sibirya halkları karşısında Kazakların en büyük taktik üstünlüğünü oluşturuyordu.

Ataman, Sibirya topraklarında yollarını bulmak, düşman hakkında bilgi edinmek için, kendi küçük grubuna katılmaya eğilimli yerel insanların hizmetlerine başvuruyordu. Ermak'ın Sotnias'larında (1) "Inorodtsis"lerin, yerlilerin (Tatarlar, Başkırlar, Kama Bulgarları, vb), tam anlamıyla Kazakların aracılığı, bu bakımdan son derece değerliydi.

Geçerken belirtelim ki, fethedilmiş topraklardaki yerel toplumların fethedilecek topraklardaki toplumlara karşı kullanımı, günümüze kadar, Rus askeri ve sivil ilerleyişinin büyük sabitlerinden birini oluşturmuştur. Kazak "Inorodtsis"ler, yalnızca rehberler, tercümanlar değil, aynı zamanda düşmanın nasıl yenilebileceğinin yolların kaşifleriydi de. Bu, Kazaklara eylem yöntemlerini uyarlama olanağı veriyordu. Bu aracılar sayesinde düşman kampla kurulmuş olan temaslar, kabileleri birbirlerine karşı kullanma olanağını da sağlıyordu: 1607'de, Ruslarla bağlaşmış Samoyedler, Yenisey Tunguzlarını getirip Rus egemenliğine boyun eğdirdiler; izleyen yıl, kısa süre feodal egemenliğe boyun eğmiş tüm yerel topluluklar, Kazaklara Yenisey Tatarlarını ezme konusunda yardımcı oldular. 1727'de, Amur'dan Altay'a dek Çin'le sınırı saptayan Burinsk Antlaşması'nın (2) imzalanmasından sonra, yeni sınırları korumak üzere, Transbaykal Kazaklarına, beş Sotnias'lık bir Tunguz askeri birliği ve altı Sotnias'lık dört

(1) Kelimesi kelimesine "yüz kişi" demektir ve bir Kazak askeri birimine denk düşer.

(2) 1727 ilkbaharında Rus kenti *Selengisk* yakınlarında *Büra* kıyılarında Çarın temsilcisi Sava Vladislaviç ile Qinglerin imparatorunun temsilcileri görüşmeler yapmak üzere biraraya geldiler. Ağustos 1727'de, *Burinsk Antlaşması* imzalandı ve Haziran 1728'de, *Kiahta Antlaşması* bağıtlandı.

Daha bütünsel olan Kiahta Antlaşması'nın bir parçasını oluşturacak olan birinci antlaşma, sınırı Moğolistan'ın kuzeyinde saptamaktaydı. Bu, Mançulara verilmiş bir avantajdı.

İkincisi, Burinsk Antlaşması'nın maddelerini yineliyor, ancak Ruslara birtakım avantajlar sağlıyordu: Ruslara Pekin'de bir rezidans, bir Ortodoks kilisesi ve bir dil okulu (Çin tarihinde ilk kez) sağlıyordu. Ruslar, diplomatik dokunulmazlıktan yararlanıyorlardı. Ayrıca, Ruslara birtakım ticari avantajlar da veriliyordu.

Buryat askeri birliği katıldı. Bu eğilimi günümüze dek uzatma cesaretini gösterirsek, Taşkent büyük müftüsünün, Müslüman ülkelere yönelik olarak yaptığı Sovyet yandaşı açıklamalardan şaşkınlık duymayız. 1979'da Kabil'e Sovyet Büyükelçisi olarak bir Kazan Tatarı'nın atanmasını gayet iyi anlayabiliriz; Afgan savaşında Sovyet Tacikle-rinin, Belucilerinin (1), Özbeklerinin, Türkmenlerinin, SSCB ile Afganistan topraklarındaki ırkdaşları arasında bağ kurulup pekiştirilmesinde ne denli etkili bir kaldıraç olduklarını algılayabiliriz.

Birçok bakımdan etkili olan bu yöntem, kimi tehlikeler de taşıyordu. Yüzyılımızın başlarında bir Rus yazarı (2) bunu oldukça saf bir biçimde şöyle anımsatıyor: "II. Katerina döneminde, kendilerine özgü haydutluk yaşamlarından uzaklaştırmak amacıyla, yeni boyun eğmiş Kırgızları eğitmenin yollarını aramaya koyulmuştuk. Bu amaçla, bozkıra Kazan Tatarı mollalar göndermiştik ve onlar da Kırgızlara Ruslara karşı düşmanlığı öğretmişlerdi."

Moskova'nın çok az destek sağladığı Ermak'ın Kazaklarının yenilgisi, bir sonraki yıl, Rusların Sibirya'nın fethine yeniden kalkmalarını engellemedi: 1585'te bu kez Mansurov taarruza geçti ve Ostyakları kendi egemenliğine boyun eğdirdi. Düşman topraklarında oldukça aşırı maceralara girişmiş Ermak'ın yenilgisinden dersler çıkartan Rus şefler, bundan böyle, daha ihtiyatlı bir biçimde davranacaklardı. Bu süreçte, fetihin kendisi ile fetihin pekiştirilmesi arasında bir ayırım yapmak gerekir.

Kelimenin saf anlamıyla fetih

Yeni fethedilmiş Sibir Krallığı'nı (yani Tobolsk bölgesi, İrtiş ve Orta Ob vadisi) Ural-ötesi bakımından bir köprü başı haline getiren Kazak gücü, buradan Sibirya'ya yöneldi. Gerçekte, Asya'ya yönelik bir insan gelgitinden çok, geçit vermez ormanlar, düşman yerliler, Moskova'dan binlerce kilometre ötede yalıtılmışlık gibi her türlü engel arasında yolunu arayan birkaç sel suyundan söz etmek gerekir.

Sibirya'ya sızma, beraberlerinde çoğu kez Tayga'ya girmek için su yollarını izleyen avcılar olmak üzere birkaç düzine Kazaktan oluşan küçük grupların işiydi. Bu ilerleyişte ne sistematik bir yan, ne de resmi bir yan vardı. Moskova'daki iktidar (örneğin XVII. yüzyıl başlarında) zayıflarken bile, fetih süregidiyordu: Bir kez ilerlemeye başlaymca Kazakları durdurmak zordu. Özellikle macera yoğun, elde edilen kazançlar büyük olduğunda.

Bir askeri sefer, çoğu kez, şu bölge kürk hayvanları bakımından çok zengin, ya da şu topluluğun elinde olağanüstü kaynaklar var, hatta filan plajlarda *Ryb'i Zubi*, kelimesi kelimesine "balık dişi", yani gerçekte ayı balığı dişi kaynıyor biçiminde birtakım haberler almış bir voyvodanın ya da atamanın (3) girişimiyle gerçekleşiyordu. Bu

(1) Türkmenistan Sovyet Cumhuriyeti'nin güneyinde 14 000 Beluci vardır.

(2) S.M. SEREDONINE, *Aziatskaya Rossia*, p. 31.

(3) Voyvoda, eski Rusya'da kadrolu askeri şef ve daha sonraları eyalet valisi. Buna karşılık, Kazaklar tarafından seçilmiş ataman, ne yönetsel kadroda ne de Büyük Petro'ya kadar askeri kadroda yer alırdı ancak Büyük Petro, Kazaklarda seçimli şeflik sistemini kaldırdı.

durumda, Kazakları ve Sibirya'nın bir bölgesindeki ya da kasabasındaki maceracıları kapsayan bir müfreze oluşuyordu. Nitekim Ataman Habarov, 1649'da, "Amur boyundaki toprakların nüfusça kalabalık, ekili dikili alanlar ve kürk hayvanları bakımından zengin olduğunu, bol miktarda buğday ürünü alındığını ve akarsuların balık dolu olduğunu" öğrenince, Yakutsk'ta, bir *Drujina*, yani 70 Kazak ve avcıdan oluşan bir ekip kurdu ve farkında olmaksızın, Çin İmparatorluğu'nun sınırlarını öğrenmeye gitti. Bir sonraki yıl, ikinci bir askeri sefer düzenlediğinde, Habarov Amur üzerinde, "Daurlar ülkesi"nde, Çin'in Büyük İmparatoru'nun, *Boğihan*'ın vasalleriyle uğraşacağını biliyordu. Ne var ki, maceraya ve ganimete aç bir *Volnyi Kazak*'ı böylesi gerekçeler durduramaz. İzleyen yıl, 1650'de, bu gözüpek atamanın yanında "170'i avcı 400 adam ve üç top" vardı. Bizim yiğit Kazaklar, "661 Daur öldürdükleri, 243 kadın ve 118 çocuk ele geçirdikleri, 237 atı yakaladıkları" zengin vadi boyunca neşe içinde ilerlediler... Albazin kasabasını ele geçirip Aşansk metrisini kurunca, daha önceleri Çin imparatoruna vergi ödemekte olan Daurlara Çar adına *Yasak*'ı (haraç) dayattılar. Sınırlarını birtakım "barbarlar"ın çiğnediğini öğrenen Çin imparatoru, düzeni sağlamak üzere bir Mançu müfrezesi gönderdi. Gerçekten de hiçbir şeyden korkmayan Kazaklar, Boğihan'ın ordusunu fena hırpaladılar. Bundan da cesaret alan Kazaklar, 1655'ten itibaren Ussuri üzerindeydiler. Ne var ki, Mançular karşı saldırıya geçtiler ve Albazin'i yeniden kendi egemenlikleri altına aldılar. Bu çatışma, Moskova'dan 6000 kilometre uzaklıkta, muazzam Çin İmparatorluğu'na karşı birkaç Rusla desteklenmiş olarak yaklaşık 40 yıl sürdü. Bu süreçte Albazin 3 kez el değiştirdi.

Bütün bunlar olup biterken, Çarlık hükümeti, Amur'da, Rus gücünün sınırlarına varmış olduğunun ve burada Kazakların sonunda uyandırdıkları Mançu Ejderhası'nın (1) konaklamasıyla yetinmek gerektiğinin bilincine vardı. Durum Ruslar bakımından gitgide kötüleşince, Fyodor Golovin, 500 Streltsis(2) ve 1300 Kazak'tan oluşan "muazzam" bir birlikle Sibirya'ya yollandı. Batı Sibirya'ya ulaştığında, Amur vadisini ele geçirmiş olan 15 000 kişilik bir Mançu ordusu, ayaklanmış Buryatlar ülkesine girmek üzereydi. Sayıca çok zayıf olmaları üzerine, Golovin, 1689'da, Nerçinsk'te, Çin imparatorunun temsilcileriyle, Cizvit Gerbillon ve Pereira'yla bir antlaşma imzalayarak, tüm Amur havzasını Çinlilere bıraktı. Bundan böyle ciddi biçimde denetlenen (özellikle onları düzenli askerler haline getiren Büyük Petro'dan itibaren) Kazaklar, gidip Mançu İmparatorluğu'na meydan okuyamaz duruma düştüler.

Habarov güneyde savaşadururken, ayı balığı dişi peşindeki başka Kazaklar, Kolima'nın ağzından hareket ettiler ve gemiyle Kuzey Buz Denizi'nin doğu kıyılarını izlediler. Korkunç Çukçelerin(3) saldırılarına ve fırtınalarda ağır kayıplara uğrayan bu ekip, bugünkü Bering Boğazı'nı, Bering'in kendisinden yaklaşık bir yüzyıl önce, 1650'de aştığında yalnızca 25 Kazaktan ibaret kalmıştı. Kazakların gemisi, sonuçta, Kuzey Pasifik Okyanusu'nun Sibirya kıyılarında, Anadir yakınlarında battı. Bir yandan Çukçelerle savaşmayı sürdüren Kazaklar, uzun deniz seferlerini, Kutup Çemberi'nin ötesinde, "açlıktan ölmüş, yalınayak, çırılçıplak ve -inanılabilirse- yarı donmuş bir halde" tamamladılar.

(1) O zaman, Çinglerin Mançu Hanedanı Pekin iktidarına elkoydu.

(2) Silahşörler, düzenli askerler.

(3) Paleoasyalı bir kabile; öylesine yüksek bir direniş göstermişlerdir ki, XIX. yüzyıl sonlarına kadar denetim altına alınamamışlardır.

Kazak destanının en güzel yaprakları bunlardır. Bunlar, Rus halkının en girişken öğelerinin, onlara girişim olanağı verildiğinde ne büyük başarılar kazanabileceklerini gösteriyor. Öyle görünüyor ki, İmparatorluğun merkezinde gitgide her türlü özgürlükten yoksun bırakılan Kazaklar, avcılar ve mujikler, doğuya doğru, baskının olmadığı bir yaşam alanı aramaktaydılar. Ama onların arkasında, bu yaşam alanı organize olmakta, kendilerine kapalı hale gelmekte ve Çarlık yönetiminin denetimine girmekte gecikmiyordu. Böylece Moskova, yavaş yavaş Tayga içinde alanını genişletiyordu.

Özgürlükten zindana

Sibirya'yı fethetmek kolay bir iş olmadı. Onu korumak ve değerlendirmek ise, çok daha güç oldu. Nüfus yerleştirmek gereken muazzam ve düşman boşluklara karşı, boyun eğdirilmesi gereken yerlilere karşı ve nihayet denetlenmesi gereken her çevreden kolonlara karşı, merkezi iktidar ve özellikle gönderdiği görevliler, yavaş yavaş otoriter bir girişime yöneldiler; böylece Sibirya'nın "özgür alan" olarak çekici mitosu yıkılacak ve tam tersine bir zindan ve sürgün yeri imgesi pekiştirilecekti.

Başlangıçta, yani en azmdan XVIII. yüzyılın başlarına kadar, alanm içinde boğulmuş birkaç Kazak ve Rus kolonun denetiminde olan Sibirya, olayların doğası gereği, bir özgürlük ülkesi olarak kaldı. Uzun süre, devasa fethini özümseyebilecek güçten yoksun olan Çarlık iktidarı dayanak noktaları oluşturmakla yetindi ve yerlileri, kendi prenslerinin koruyuculuğu altında kendi kendilerini yönetmelerine bıraktı. Tek kaygısı, *yassak*'ını, yani kürk halinde haracını almaktı.

O dönemde herşeyden önce kendiliğinden bir biçimde gerçekleşen Rus kolonizasyonuna kadar durum böyleydi. Nitekim, Yenisey eyaletindeki 776 köyün kökenleriyle ilgili olarak yapılan bir ankette, bu köylerden yalnızca 102'sinin devlet müdahalesi sonucu kurulmuş olduğu ortaya çıktı: *Ostrog* kuruluşu, 6; *Stanitsa* ya da Kazak köyü kuruluşu, 11; fabrika kuruluşu, 4; yönetimin girişimiyle ve harcamalarıyla seçilmiş serflerin ya da köylülerin yerleşimi, 81. Tüm geriye kalan, yani 674 yerleşim, su yollarından, *trakt* ya da posta yolundan ve hatta Tayga içindeki keçiyollarından gelmiş bir yığm *Gulyaşçe*'nin, yani sefaletten, mahkemelerden, tüm Rusyaların kara listeye almasından kaçan yersiz-yurtsuzların eseriydi.

Böylesi bir topluluk, kendi (daha çoğunu dememek için) konformizm-karşıtlığını, Kazakların geleneksel konformizm-karşıtlığına ekledi. Bunun sonucunda, XVII. yüzyılda, tüm Sibirya'da son derece istikrarsız bir durum doğdu; bir yandan yerli Başkırlar, Samoyedler(1) ya da Buryatlar sürekli olarak başkaldırırken, Güneyde, Orta Asya smırlarında, Kırgızlar ve Kalmuklar, *çerta*'yı, Kazak koruma kordonunu zorluyorlardı. XVIII. yüzyılda, düzenin Sibirya'da egemen olabilmesi için Büyük Petro'nun, sonra da II. Katerina'nın demir yumruğu gerekti.

Çarlık iktidarı, haklı olarak, İmparatorluğun sağlamlığının üç ayak, askersel,

(1) Bugün "Nentsiler" olarak adlandırılıyorlar.

dinsel, yönetsel ayaklar üzerine dayandığına inanıyordu. Sibirya'yla ilgili olarak, Büyük Petro ilk iki temelle ilgilendi ve üçüncüsünü Büyük Katerina'ya bıraktı. Her ikisi de, ayrıca, "Asya Rusyası" olarak adlandırılmaya başlanan bu bölgeye büyük Avrupalı göçleriyle, Avrupalı nüfusun artışıyla çok uğraştılar. Büyük Petro, askeri bakımdan Kazak bağımsızlığım kökünden sökmeyi başardı. Bu, Kazak topluluğunda, şeflerin seçiminin, az-çok denetlenemeyen öğelerin varlığının sonu oldu. Örgütlenme askerselleştirildi ve Stanitsys toprakları özenli bir biçimde sınırlandırıldı. Bundan böyle, *Kazaçetsvo* kendi sıralarına köylüleri ya da tüccarları kabul etme hakkından yoksun bırakıldı. Bir tür özel jandarmalık haline gelmiş olan kurum, efsanevi etkinliğini ve Çar'a bağlılığını yitirmeksizin işlevselleşti. Böylece, Büyük Petro, Sibirya'yı Kazak ve Kırgız istilalarından korumak ve Güney sınırlarını beklemek üzere İrtiş boyunca Sibirya Kazak ordusunu kurdu.

Dinsel bakımdan (bugün için ideolojik bakımdan denebilir) Moskova iktidarı, her zaman, nihai amacı bireyin ve toplumun denetlenmesi haline gelen bir devlet dininin yaygınlaştırılmasına son derece bağlı kalmıştır. Sibirya girişiminin ta başlarında, haydut Ermak, bunun ilk işaretlerini, seferleri sırasında beraberinde birtakım papazlar götürerek veriyordu; bu papazlar da yanlarında "ikonlarla donanmış taşınabilir bir kilise" götürmekle kalmıyor, oldukça otoriter bir biçimde kutsal inancı yayıyorlardı. Çok hızlı bir biçimde, yani XVII. yüzyılın sonunda, yerel halkların kendi Budacı, Şamanist ya da Müslüman dinlerine bağlılıkları, bir direniş olarak değerlendirilir oldu. Haracın yanısıra, bir de din değiştirme zorlamaları, yerel halkları başkaldırıya sürükledi. Kendi öz varlıklarını tehdit altında hisseden yerel halklar (örneğin Samoyedler ya da Buryatlar), Ruslara umutsuz bir biçimde karşı çıktılar. Başka kabileler, boyun eğmektense, kaçmayı yeğlediler. Nitekim Kırgızlar, Abakan'ın güzel bozkırlarını terkedip, 1000 kilometre uzağa, Tiyenşan Dağları'nın eteklerine gittiler. 1700'e doğru, Ruslar tarafından yürütülen dinsel kıyım gerçekten sistematik bir hal aldı. Bunun en kıyıcı örneği, 1722'de, Tara'da(1), Büyük Petro'nun emriyle, kendisine bağlılık yemini etmeyi kabul etmeyen 700 yerlinin kellerinin uçurulması oldu. Bu baskı, yerlilerin kitlesel olarak ortadan kaldırılmasından çok (1662'den 1709'a kadar bunların sayısı 288 000 ile 200 000 (2) arasındaydı) geride kalanların din değiştirmesinde ifadesini buldu.

Bu gerçek soykırım eylemine paralel olarak, Slav ya da Avrupalı nüfus yerleştirme politikası, bütün yollarla ve özellikle toplu tehcirlerle yürütüldü.

İlk toplu tehcir örneğinin tarihi 1593'lere dek uzanır. O çağda, yukarı Volga'daki Ugliç'te, Korkunç İvan'ın son oğlu Çareviç Dimitri'nin katledilmesi üzerine, bu kentin 3000 sakini, doğuya, Ostrog dolaylarına gönderildi ve ilk sürgün konvoyunu oluşturdu. Böylece Çarlık ve Sovyet geleneğinin -diğerlerinin yanısıra- acılı bir özelliği de, çok erken dönemlerde kendini belli etti. Artık, -son derece duyarlı ve ifadeli dillerden biri olan- Rus dilininin en büyülü sözleri, harika ağıtlar, şiirler, öyküler boyunca, toprağından, ailesinden, "küçük annesi Rusya"dan kopartılmış ve dönüş umudu olmaksızın, acılı sürgünler alayı içinde doğu zindanına gitmekte olan köylünün, zavallının altüstoluşunu ve sefaletini çarpıcı bir biçimde dile getirecektir. Böylece,

(1) Orta İrtiş'te kent.
(2) *Aziatskaya Rossia*, p. 81.

tehcir yüzyılları boyunca, Sibirya, onu umutsuz bir biçimde Asya'ya bağlayarak Rus halkının etine ve kanına acılı biçimde işleyecektir. Savaş tutsakları için, Raskol (1) sapkınları için, her türlü yazarlar ve devrimciler için, Sibirya, Avvakum'dan(2) Dostoyevski'den geçerek Soljenitsin'e kadar, geniş bir "Ölüler Evi" haline gelecekti; öyle bir ev ki, yokluk ve acılar içinde bile insani büyüklüğün belli bir biçimi kendini belli ediyor ve ormanların olduğu gibi bilinçlerin de ta derinliklerinde özgürlüğün kimi kalıntıları sığınacak yer bulabiliyordu. Slav'ın ruhunda Sibirya (tıpkı daha sonra yeni açılan topraklar ve Orta Asya çölleri gibi) işte böylesi acımasız koşullarıyla yer etmiştir. Bir zamanların bu yabancı toprakları, acıyla ve yaratıcılıkla kendilerine ait hale gelmişti. Onlar, buraları, kendi vatanları, bugünkü Sovyetik Asya'da, Asya Rusya-sı'nın bu yeni versiyonunda yaşayan binlerce İvan Denisoviç ve Kostoglotov (3) için bir sığınak durumuna getirmişlerdir.

Stenka Razin'in ayaklanmış Kazakları, kendi ülkelerinin Rusya'ya bağlanmasını reddeden Ukraynalılar, İsveçli hükümlüler, Polonyalı konfederasyoncular ve eski müminler, bütün bu sürgünler 1650'den başlayarak Sibirya'ya akın ettiler. 1622'de yalnızca 23 000 kişi olan Ruslar, 1763'te sayıca (Ukraynalılar dışında) diğer Avrupalı azınlıkları asimile edecek kadar kalabalıklaşmış ve esas itibariyle batıdan gelmiş 420 000 kolona ulaşmıştı.

Sibirya: Biraz Avrasya, çokça Avrupa

Tehcir, özellikle bir "erkekler sürüsü"nü kapsadığı halde, yine de Sibirya'nın Ruslaştırılması sorununu çözümlemiyordu. Yönetim, sürgünlerin yerleşik eşlerle temasa geçmesi yoluyla "yerelleştirilmelerine" çaba harcıyordu; böylece çok sayıda melez doğum oluyordu. Bu nedenle tüm Rusya'da Ural-ötesine göndermek üzere kadın aranıyordu. Birtakım serflerin kızları, tam hareket edileceği sırada sürgünlerle evlendiriliyordu. Sibirya'da da, devlet, Sibiryaçkisler arası evlilikleri, yani Sibiryalı genç kadınlar ile sürgünler arası evlilikleri; aile reislerine, verdikleri her kız için, 150 rublelik bir başlık ödeyerek teşvik ediyordu. Yerleşebilmesi için, "evlenen kadına" 50 ruble ve eşine 15 ruble bağışta bulunuluyor, ayrıca aynı tutarda borç da veriliyordu. Ancak bu önleınler sürgünlerin kalıcılığını sağlamaya yetmiyordu; çünkü hükümet, 11 Şubat 1825 tarihli bir fermanla yerel makamlara yerleşik topluluklardan kız çocuğu satın alma buyruğunu vermek zorunda kalmıştı. Bir kez bir Rus boyası sürüdüklerinde, yerleşik ailelerin genç kızları kolonlarla evlendirilecekti. Bu önlem ve gitgide büyüyen sürgünler akını içinde Rus kadınlarının sayıca azlığı, günümüzde Starojilislerin ya da ilk Avrupalı kolonların torunlarının son derece melez ve çoğu kez Slavdan çok daha Asyalı ya da Sibiryalı karakterlerini açıklıyor. *Orada, Rus halkı ile Sibiryalı yerleşik halklar arasında bir sentez oluşturan öyle bir nüfus var ki; bu, bugün Sibir-*

(1) Raskol yandaşları ya da sapkınları, XVII. yüzyıl sonlarında Ortodoks imanının *Aggiornamento*'sunu reddettiler ve bu yüzden yurtlarından sürüldüler.

(2) Eski inancın önderi, Başpiskopos Avvakum, birçok kez Sibirya'ya sürgün edildi.

(3) Soljenitsin'in ünlü roman kahramanı.

ya'yı Avrupa'nın Asya'ya ve, tersinir bir biçimde, Asya'nın da Avrupa'ya doğru bir tür uzantısı haline getiriyor.

Elbette, yerleşik halklar Slav denizinde boğulmuş durumdalar ya da, Yakutlar ve Buryatlar gibi, bu denizin üzerinde zar zor yüzebiliyorlar. Bununla birlikte, kimi yerlerde, yerleşik halkların yeni gelmiş Rusları asimile ettiği de oldu. Nitekim, Doğu Sibirya'da, birtakım Slav toplulukları, Kırgız, Tatar, Ostiyak (1) özelliklerine sahipti. Buryatlar ülkesinde, melez Karimler topluluğu, Slav'dan çok daha fazla Moğol tipindeydiler. Nihayet, yüzyılın başlarındaki bir Rus monografisine (2) göre, Lena kıyılarında, "kimi Rusların, gerek dış görünüşleri bakımından, gerekse gündelik dil olarak Yakut dilini kullandıkları için kötüleşmiş Rusçaları bakımından 'Yakutlaşması' meydana gelebilirdi. Kolima'da, kısa boylu, Yakut başlı, çekik gözlü, iri elmacık kemikli, seyrek sakallı(3) birtakım Ruslar vardı. Bunların zihinsel yetenekleri zayıflamış, Rusçayı kötü konuşuyorlar ve Şamanlara yöneliyorlar"... Bu metin insanı gülümsetiyor. Yine de, kimi zaman yerel ortama asimile olan, ama çoğu zaman etkisine (giyim-kuşam, gelenekler ve yemekler bakımından) tabi olmakla birlikte, bunu şöyle ya da böyle kendi topluluğuna katmayı bilen Rus kolonizasyonunun belli bir gücünü ortaya çıkarıyor.

Tartışma götürmez bir biçimde, bu asimilasyon ya da ayak uydurma, Rus ortamının daha da şiddetli bir biçiminden ibaret olan Sibirya'nın doğal ortamınca kolaylaştırılıyordu. Sibirya doğasına ayak uydurmak için Moskovalı Ruslar, yine de kayaklarla ya da raketlerle yer değiştirmeyi, köpek ve Ren geyiği koşum takımlarını kullanmayı, hatta Kuzey Buz Denizi kıyılarında eskimolara özgü varoluş koşullarında yaşamayı öğrenmek zorundaydılar. Bunu yaptılar, çünkü gereken buydu ve Sibiryak, zaman içinde, hem Asyalı, hem de Avrupalı ikili bir yüz, ikili bir ruh kazandı.

1763'te, II. Katerina döneminin başlarında, Sibirya'daki nüfus, toplam olarak 420 000'i "Avrupalı" ve yalnızca 260 000'i yerel halktan olmak üzere İmparatoriçe'nin 680 000 tebasını kapsıyordu. Yerel halklar, 1783'te, Çarlık yönetiminin yerel gücünün artması sonucunda özerkliklerinin son kalıntılarını da yitirdiler. Nitekim yerliler Ruslara özgü bir topraksal örgütlenmeye dahil edildiler; bu örgütlenmede egemen konumda olan artık kendi eski prensleri değil, bir vali/yöneticiydi. Bugünküyle herhangi bir yakınlığı bulunmayan bir sistemde, eski Rus nüfuslu bölgeler olan *gubierniyalar* ile Rus nüfusunun daha yeni ve daha az sayıda olduğu Baykal'ın doğusundaki eyaletler, *oblastlar* arasında bir ayırım oluşturuldu. Elbette, tıpkı bugünkü gibi, özellikle güvenlik ve denetim amacına yönelik olan bu örgütlenme, etnografik ve ekonomik gerçeklikleri kesinlikle hesaba katmıyordu. Aynı devlet otoritesini oturtma hedefiyle, Katerina döneminde, ormanların derinliklerine ya da dağlara sığınmış maceracılardan, suçlulardan ya da eski müminlerden oluşan gizli topluluklara karşı bir mücadele yürütülmüştü. Nitekim, Altay bölgesinde, 1792'de, *Kamenşçikilerin* ya da Trogloditlerin 17 köyüne karşı bir askeri sefer düzenlenmişti. Kimi eski müminler, bunun üzerine, Tuva'ya, Moğolistan'ın kuzeyinde, Mançular ile Ruslar arasında paylaşılmamış bu tampon bölgeye kaçmışlardı.

(1) Ostiyaklara günümüzde Hantiler denmektedir.
(2) V. K. KOUZNETSOV, *Rousskie Starojily. Aziatskaya Rossia*, p. 178-188.
(3) Bu, o zamanlar halktan bir Rus için son derece acı vericiydi...

Sibirya: Çin ile Avrupa arasında bağlantı çizgisi

Yönetsel ve askersel denetimin sağlanması, XVIII. yüzyılda, bir gelişme çabasını beraberinde getirmedi. Gerçekte Sibirya ekonomisi, gerek toprakların ve madenlerin değerlendirilmesini yavaşlatan nüfus azlığı, gerekse iletişimi zorlaştıran alanın büyüklüğü ve doğal engeller nedeniyle oldukça yavaş bir ilerleme gösteriyordu. Bununla birlikte, aşılacak çöllere, dağlara ve ormanlara rağmen, Sibirya, -İngilizler'in ve Hansa Birliği'nin eski rüyasına göre- Çin ile Avrupa arasında bir bağlantı çizgisi haline geldi. 1689'da Nerçinsk Antlaşması'nın imzalanmasından hemen sonra, Orta Asya ya da Moğolistan boyunca kervanlarla yapılan ticaret, büyük ölçüde gelişti. Sibirya, Pekin'e kürk ve Rusya'nın ünlü derilerini gönderiyor, karşılığında Moskova, Londra ya da Hamburg için, ipekli ürünler, pamuk, çay, porselen ve hatta ravent alıyordu.

Böylesi bir ortamda, yaklaşık ikiyüz yıl boyunca, Moğolistan'ın kuzeyindeki Sayan Dağları'ndan Pasifik Okyanusu kıyılarındaki Uda Körfezi'ne dek uzanan en azından 3000 kilometrelik bir sınırın her iki yanında iş için koşuşturan Mançulara ve Moskovalılara rastlanıyordu. Sözün doğrusu, o zamanlar her imparatorluk, genel olarak kendisine atfedilen ama denetimini elden kaçırdığı muazzam alanlar üzerinde iktidarını oturtmakla uğraşıyordu. Böylece, Mançular, bayraklarını Moğolistan'da ve Cungarya'da dalgalandırırken, Ruslar, Orta Asya sınırlarını yavaş yavaş kemirerek, üç halk, yani Başkırlar, Buryatlar ve Kalmuklar üzerinde egemenliklerini pekiştiriyordu. Birilerinin eylemi, diğerlerinin de kendi imparatorlukları içindeki göçebelerin hareketliliğinden endişe duymamalarına izin veriyordu. O sıralar, Moğollara karşı Rusya ile Çin'in nesnel bir suç ortaklığına tanık olunuyordu.

Ne var ki, Nerçinsk'le dizginlenen ve ondan sonra yönünü Kuzeye ve Alaska'ya (1) çevirmiş olan Rus yayılmacılığı, Çin karşısında, bu ülke güçlü kaldığı sürece ortadan kalktı. Gerçekten de, Mançu hanedanı zayıflama belirtileri göstermeye başlar başlamaz, Rusya, Orta Asya'da olduğu gibi doğu Sibirya'da da ilerlemesine devam edecekti.

Sibirya'nın fethinin tamamlanması: Zafer sarhoşluğu

Amur Irmağı'nın kuzeyinde Mançu birliklerinin bulunmamasının süregenleşmesi, Moskova'nın bu yöndeki girişimlerinin yeniden başlamasının kökenini oluşturmuşa benziyor. 1805'ten başlayarak, Büyükelçi Golovkin, Rus avcılarının bir uçtan bir uca katetmeyi sürdürdükleri bu bölgenin kendilerine terkedilmesi yolunda Pekin'de boşa çıkan bir girişimde bulundu. 1832'de, Albay Ladiyenski'nin, Habarov'un izinden Albazin'e kadar yürüttüğü askeri sefer, Mançuların varlıklarını gösterip göstermeyeceklerini ortaya çıkarmaya dönük bir deneme balonu gibiydi. Mançular görünmeye tenezzül etmediler... Bu da Rusların cesaretini arttırdı. 1850'de oldu-bitti

(1) Bu yön öylesine az öncelikliydi ki, 1867'de Alaska ABD'ye 7 200 000 dolara satıldı.

gerçekleşti: Ohotsk Denizi'nde balina avlayan İngilizlerin, egemenlik-dışı bir toprağa elkoyabilecekleri gerekçesiyle, Albay Nieviyelski, "hiyerarşi sıralarını ayaklar altına alarak", Amur'un ağzına girdi ve inşa ettirdiği Nikolayevskoye Tabyası'nın üzerine Rus bayrağı çektirdi. İmparator I. Nikola'nın, Rus bayrağının çekildiği yerden bir daha indirilemeyeceğini açıklaması üzerine, Nieviyelski'nin girişimi ilhaka dönüştü. 1854'te, Mançular'dan hâlâ bir tepki gelmeyince, Doğu Sibirya valisi Muraviyev, Nieviyelski'yle karşılaşmak üzere bir filotillayla Amur'dan aşağı indi. Amur vadisi *de facto* Rusların oldu. Daha güneyde, Castries (1) körfezi kıyılarının ve Sahalin Adası'nın kuzeyinin buraya eklenmesinde de gecikilmedi. Çin, platonik bir protestoyla yetindi. Kırım Savaşı'nın zorlu koşullarında tahta henüz çıkmış olan II. Aleksandr, Muraviyev'in girişimini, imparatorluğun prestijini yeniden yükseltmenin bir aracı olarak değerlendirdi. O güne kadar görülmedik bir biçimde desteklenen Doğu Sibirya valisi, 1858'de Blagoveşçensk'i kurdu. Aynı yıl, tehdit yoluyla, Çin temsilcilerinin Aygun'da "eşitsiz" denen antlaşmalardan birincisini imzalamalarını sağladı: Amur'un kuzeyindeki tüm topraklar, Rus toprağı olarak tanındı. İki yıl sonra, Rusya, bir yandan Fransa ve İngiltere ile, diğer yandan bir kez daha yenilgiye uğramış olan Çin arasında bir aracılık yaptıktan sonra; hizmetlerinin karşılığı olarak, Pekin Antlaşması'yla Ussuri topraklarının kendisine bırakılmasını sağladı. 1860'da, harika bir liman alanında Vladivostok kuruldu. Nihayet 1865'te, Japonya, Kuril adaları karşılığında Sahalin Adası'nın güneyini Ruslara terketti. Böylece, Muraveyiv, 10 yıl içinde, ülkesine Fransa'nın üçte ikisi büyüklüğünde harika bir toprağı armağan etmiş oldu. Şimdi sıra, bu güzel fetihi, gerçek bir kolonizasyonla pekiştirmekti.

Zorluk büyüktü, çünkü yeni ilhak, Rus Sibirya'sı gibi inin cinin top oynadığı bir ormana, bir benzerini ekliyordu. Bir yandan artan değerlendirme sorunu, öte yandan tüm bu toprakların denetimi sorunu kendini hissettiriyordu.

Ruslaştırma, kuşkusuz Sibirya'nın bir sürgün yeri olarak kötü ünü nedeniyle de, yavaşlayarak gecikti. 1858'de, Rusların sayısı, Ural-ötesinde, 648 000 yerliye karşı yalnızca 2 288 000'di ve bu, yüzyılın başından beri, en azından 500 000'e ulaşan sürgün sayesinde ulaşılmış bir sayıydı. Binlerce köylünün topraklarından ayrılmasını kolaylaştıran bir olay olarak 1861'de serfliğin kaldırılması, yeni bir atılım başlattı: Slavlar'ın Sibirya'daki sayısı, 1897'de, 4 800 000'i bulmuştu, ama bunların çoğu Batı Sibirya'ya yerleşmişlerdi; çünkü daha uzak eyaletler bakımından belli bir ulaşılamazlık varlığını koruyordu. Örneğin, kolonları yeni Deniz Eyaleti'ne götürmek, o zamanlar, atla ve çoğu kez yaya olarak en zorlu koşullarda 7000 kilometreyi aşkın bir yolu kapsayan, yaklaşık iki yıllık bir yolculuk anlamına geliyordu. Yeni gelenler -çünkü, Rus işgalinin başlarında her yıl yine de bine yakın insan buraya geliyordu-, yoksunluklardan, yorgunluktan ve hastalıktan zayıflamış olarak yerlerine ulaşabiliyorlardı. Karşılama törenlerine katılmak bile zor geliyordu.

Biraz zaman geçtikten sonra Uzak-Doğu'nun Rus valileri geleneksel yola başvurdular: Kazak kolonizasyonu. Bu kurum, Sibirya'nın fethine bir ucundan ötekine damgasını vurdu. Elbette, 1860'da, Kazaklar artık başlangıçtaki durumlarından tümüyle farklıydılar. Maceracılardan oluşan özgür ve açık toplum, Büyük Petro, ardın-

(1) Bu ad, XVI. Louis'in bir denizcilik bakanının adından gelmektedir; 1786'da *Astrolabe* gemisiyle bu bölgeleri ilk defa tanıyan Lapérouse tarafından verilmiştir.

dan da I. Nikola'nın düzenlemesiyle, katı ve kapalı bir askersel kasta dönüşmüştü. "Kendi" soylularına, "kendi" tüccarlarına, özel bir adalet ve maliye sistemine ve elbette kendi köylerine ve asker-köylülerine sahip Sibirya Kazaçestvosu (Kazak sistemi), Asya Rusyası'nın savunması ve denetimiyle görevli ayrı bir dünya haline gelmişti. Kazak ordusundan ayrılmak yasaktı; Kazak olarak doğuluyor ve ölünüyordu. Kazaçkisler, Kazak kadınları da kendilerine küçük dünyalarından bir eş bulmak zorundaydılar. Çocuklar, küçük yaştan başlayarak, üniforma giyiyor ve askersel bir eğitim alıyorlardı.

Bu koşullarda, birçok ayrıcalıkla da kaynaştırılmış böylesi bir kurumun sağlamlığı ve birbirine bağlılığı tasavvur edilebilir. Oluşturduğu ivedi yardım gücü tasarlanabilir. Dolayısıyla, Sibirya Kazak Ordusu ve (1830'lara doğru kurulmuş olan) Transbaykal Kazak Ordusu'ndan sonra, 1862'de Amur Kazak Birlikleri ve 1882'de Ussuri Kazak Birlikleri oluşturuldu. Birkaç Sibiryalı ya da Paleoasyalı kabilenin, hatta Koreli kaçakçıların süslediği bu inin cinin top oynadığı ormanlık sınır, böylece seçkin askerlerce denetlenir hale geldi.

Bu koşullarda, 1883'te İstanbul, Süveyş ve Singapur üzerinden deniz yoluyla göçmen getirilmesi fikri akla geldi... Yolculuk birkaç haftaya indirilmiş oluyordu. Karayoluna dayalı bir yola karşı belli bir beğenisizlik olmasına karşın, onbinlerce Rus ve özellikle Ukraynalı köylü, Vladivostok'a gitmek üzere Odessa'dan gemilere binmeyi kabul ettiler. Bunları karşılama törenleri düzenlendi: Onlar beslendi, konutlara yerleştirildi ve toprakların değerlendirilmesi için donatım sağlandı. Belli bir başarı sağlamasına karşın, denizyoluyla yapılan göçler sınırlı kaldı.

Sibirya'nın gerçekten nüfusa kavuşmasını sağlayan ise -tek başına- Transsibirya demiryolunun kurulması oldu. Yapımına 1892'de başlanıp 1904'te bitirilen Transsibirya demiryolu, 1895'ten itibaren, oldukça etkili bir Göç Müdürlüğü'nce doğru biçimde yöneltilen ve donatılan kolonların Sibirya'ya doğru akmasını sağladı.

1896'dan 1900'e kadar yeni gelenlerin sayısı bir milyon oldu. Akış, Japonya'yla savaş nedeniyle 1905'e kadar düştü: 1900 ile 1905 arasında yalnızca 435 000 kişi. Ne var ki 1906'dan 1911'e kadar, akış muazzam oldu ve hemen hemen hepsi köylü olmak üzere 2 600 000 kişi Sibirya'nın dört bir yanına gitti. Yalnızca Deniz Eyaleti'ne (1), 1907'de 76 637 kolon yerleşti.

1896 ile 1904 arasında, Rus yetkilileri, Transsibirya demiryolunun son hattının geçtiği Mançurya'da da kendi ulusdaşlarını yerleştirdiler. İşte o zaman, bu topraklarda, yani Çin-Mançu imparatorluğunun ta göbeğinde, gerçek bir Rus kolonizasyonu başlamış oldu.

Mançu dersi

Öyle görünüyor ki, o dönemde, Asya'da fetihlerini tamamlamış ve yayılmacı amaçlarını Doğu'da yoğunlaştırmış olan Saint-Petersburg yönetimi, zafer sarhoşluğu-

(1) Mançurya ile Sahalin arasında kalan bölgeye verilen ad.

na kapılmıştı: Uzak-Doğu'daki topraklar, Mançurya'nın, Kore'nin ve, belki de, Merkezi Çin'in fethi için bir hareket üssü olarak değerlendiriliyordu. Bir zamandır savunmaya dönük olmaktan çıkmış olan yayılmacılık, yerini hegemonyacılığa bırakıyordu.

Rus yerleşimi, Sibirya'da olduğu gibi, demiryolu ağının kurulmasına sıkıca bağlıydı.

Çarlık rejimi, XIX. yüzyılın sonunda, 1860'da gayet güzel bir biçimde başarı sağlamış olan, Çin yanlısı şefaat politikasını, büyük bir ikiyüzlülükle sürdürüyordu. Fransa'nın ve Almanya'nın desteğiyle, Rusya, gerçekten de, Japonya'yı 1895'te Pekin'e dayatmış olduğu felaket anlaşmadan vazgeçmeye sürüklüyordu. Dahası, Saint-Petersburg, Çin'e, Rus-Çin Bankası aracılığıyla, özellikle Fransızlar'ın açtığı 400 milyon Franklık bir istikrazı gerçekleştirme konusunda da izin veriyordu... Bu hizmetlerine karşılık olarak Rusya, 1896'da, bir Demiryolu Şirketi kurma yetkisini elde etti. 1899'da, İngiltere-Rusya Antlaşması'nın birinci maddesi, nüfuz alanlarını sınırladı. Büyük Britanya, ne kendisi, ne de başkaları için Çin Seddi'nin kuzeyindeki demiryolları konusunda hiçbir ödün istememe ve Rusların bu bölgede isteyecekleri ödünlere hiçbir biçimde karışmama yükümlülüğünü alıyordu.

Elbette ki Rusya, İngiltere'nin Boerler Savaşı nedeniyle hareket yeteneğini kaybetmesinden, kendisine vermek durumunda kalmış olduğu ödünleri sonuna kadar kullanmak için yararlandı. Rusya, Mançu demiryolu hattını, Port Arthur'u ve Liaodong'un bir bölümünü askersel olarak ve, göründüğü kadarıyla, kesin olarak işgal etti. Kazaklar, tüm Mançurya'da, kendi evlerindeymişçesine at koşturuyorlardı.

Boxerlar savaşı, baskıyı arttırmak için bir vesile oluşturdu. Rusya, üç kolordusuyla vahşice bir müdahalede bulundu. "Saç örgülerinden birbirlerine bağlanmış binlerce Çinli, Amur sularında sistematik bir biçimde üzüm salkımları gibi boğuldu... Komutanlığı yürüten generalin amacı korku salmaktı. Bir kenti aldıklarında ve barışçı sakinlerini tutsak ettiklerinde, on kişiye bir kişi ya da yüz kişiye bir kişi seçilerek öldürülüyordu(1)".

Bir kez Mançurya fethedilip Çinliler yenilgiye uğratılınca, Ruslar sömürge deneyimlerinden çıkarttıkları dersle, politika değiştiriyorlardı.

"Ruslar, şimdi Çinlilere herkesi şaşırtan bir özgürlük ve anlayışla davranıyorlardı; bu, özellikle Rus subaylarının Çinli mandarinlere ve devlet memurlarına karşı kırk yıllık dostmuş gibi tutumlarında kendini belli ediyordu. Sıradan erler bile, Çinlilerin saç örgülerini kendilerinden beklenenden çok daha az çekiyor ve çok daha az rastgele yumrukluyorlardı. Ruslar ile Çinliler'in oldukça iyi anlaştıkları tartışma götürmez; herbiri diğerine karşı nasıl davranılması gerektiğini mükemmel bir biçimde biliyor gibi gözüküyordu. Ruslar ile Çinliler arasında öylesine gerçek bir demokratik eşitlik duygusu vardı ki, bir benzerinin İngilizler ya da Amerikalılar ile sarı ırktan hiçbir Asyalı halk arasında kurulduğunu görmedim (2)."

İmparatorluk iktidarı, "Amur'un bir sınır değil de, bir iç ırmak olarak kalması" için uluslararası alanda manevralara girişti. Boşaltma sözü, birçok kez verilmiş olmakla birlikte, hiçbir zaman gerçekleştirilmedi. Birtakım Çinli devlet memurları gö-

(1) Victor BÉRARD, *La Révolte de l'Asie*, Armand Colin, 1904, p. 188. İşaret edelim ki, bu yazar kimi zaman belli bir abartmaya kaçmaktadır.

(2) George LYNCH, *The Path of Empire*, p. 154-165. Aktaran: *La Révolte de l'Asie*.

revlerine iade edildiyse de, hemen yanlarına Rus "meslektaşları" da yerleştirildi...

Buna paralel olarak, II. Nikola, kuşkusuz aşırı bir samimiyetle, Avrupa'da, barışçı çabalarıyla endişeleri dağıtmak için çaba harcadı. 1899 Mayısı'nda, onun girişimiyle La Haye'de silahların sınırlandırılması konusunda yirmialtı ulus biraraya geldi: Gerçekten de kimi silahlar yasaklandı ve özellikle bir uluslararası sürekli hakem mahkemesi kuruldu.

İmparatorluk iktidarı, Güney Afrika'da sıkıntıları olan İngiltere'ye karşı, kimi üyelerini kendine bağlamış olduğu Çin hükümetine karşı ve gücü küçümsenen Japonya'ya karşı, kendini güçlü hissediyordu: Bu durumdan, fethettiği toprakları, demiryollarıyla, Avrupai kentlerle ve kalelerle donatmak için yararlanmasını bildi ve bütün bunları Fransız sermayeleri sayesinde gerçekleştirdi. Rusya'nın dizginlenebilmesi için korkunç 1904-1905 Rus-Japon Savaşı'nın olması gerekti.

Kazaklar, Rus denizci ve karacı erleri, Mançurya'yı kararlı biçimde savunuyorlardı; onların gözünde Mançurya öz be öz Rus toprağıydı. Ne var ki, imparatorluk ordusu ve donanması, bir yandan cephe gerisinden uğranılan ihanet, öte yandan iletişim hatlarının uzaklığı nedeniyle, yenildiklerini kabul etmek zorunda kaldı. Bu, Asyalı güç tarafından yaşatılan bir yenilgi olduğu için Rus yayılmacılığı bakımından çok daha ağır bir darbe oldu: Bunun, imparatorluğun yerli halkları arasındaki yankısı muazzamdı.

Saint-Petersburg, Sahalin'in güneyinin ve Liaodong'un elinden çıkmasının yanısıra, Mançurya'nın güney bölümündeki Rus haklarını ve özellikle demiryollarına ilişkin haklarını Japonya'ya devretmeye razı olmak zorunda kaldı. Çarlık iktidarı, Vladivostok'a demiryoluyla ulaşımı artık askeri bakımdan denetleyemediğinden, Amur ve Ussuri boyunca yeni bir demiryolu kurmak zorunda kaldı. 1907'den itibaren başlatılan çalışmalar, dolambaçlılık nedeniyle son derece zorlu koşullarda, 1911'de tamamlanacaktı. Bu çalışmalar, Rus iktidarının güvenlik gereksinimini karşılamak için hiçbir fedakârlıktan çekinmediğini bir kez daha gösterdi.

"Mançu dersi", İmparatorluk iktidarını Doğu işlerinde azami ihtiyatı göstermeye yöneltti. Bu ihtiyatın ne denli yüksek olduğu, 1911'den itibaren "Moğol Olayı"na gösterilen tepkide alabildiğine açık bir biçimde dışa vurdu.

Kendisinden daha güçlü ya da kararlı birinin karşısında olduğunun bilincine vardığında Rus -ve onun devamcısı Sovyet- iktidarı kadar ihtiyatlı başka hiçbir iktidar yoktur. Ve bunun tam tersine, düşmanda gerçek bir zayıflık hissettiğinde de, hiçbir iktidar ondan daha girişken değildir...

Moskova'nın gözüyle Moğol sorunu

Kutsal İmparatorluğun özellikle çeperde hissedilen çözülüşü, Moğolistan'da, yaklaşık ikiyüzyıldan beri baskı altında tutulmakta olandan çok daha güçlü bir Çarlık özlemi uyandırdı. Rusların bu ülkeye sızışı, XIX. yüzyıl sonları XX. yüzyıl başlarında, tahlil edilmeye değer bir gelişme sergiliyor; çünkü metodik bir ilerleyişe denk düşer gibi gözüküyor.

1856'da, Doğu Sibirya valisi Kont Muraviyev, şunları yazıyor: "Mançu hanedanı yıkıldığı takdirde, Moğolistan bir Rus protektorası haline gelebilir." Bu gelişmeye hazırlanmak sözkonusuydu. Nitekim, 1860'dan itibaren, Ruslar, Urga'ya (1) ilk ticari acentelerini kurarak ekonomik sızmayı başlattılar. Kısa süre sonra Moğolistan başkentine bir konsolosluk açıldı. İmparatorluk ordusundan bir Buryat müfrezesi, konsolosluğun savunmasını üstlendi.

Bu, Ruslar için, Buryatların, yani Rusya Moğollarının Çar'ın güvenine ve gözetimine ne denli mazhar olduklarını göstermelerinin iyi bir vesilesi oldu. Tüm açılardan ve özellikle din gibi asal bir açıdan Buryatlar aracı rolünü oynuyorlardı. Nitekim, yüzyılın sonlarında, öyle görünüyor ki, Lamacı Buryat şefi Hamba Lama, Saint-Petersburg Sarayı ile Moğolistan'ın en yüksek dinsel makamı olan Jetsudamba Kutugtu arasında bir bağ kurdu. Bu dönemde, Asya'da Rus atılımının esinlendiricisi Prens Uhtomski şunları yazıyordu(2):

"Yüzlerce Buryat, her yıl, hac için, Moğolistan'dan geçerek, Tibet bilgelik merkezlerine gidiyor. Rus ticaretinin ve sahip olduğumuz iyi ünün öncüleri, Sarı dünyanın ta göbeğinde Rus adının temsilcileri, kötü giyimli, küçük bakımsız atlara ya da develere binmiş mütevazı insanlar. Bu yarı-vahşi payenler, bizim yurttaşlarımız, oraya gidiyorlar... Rusya'da, bugün hemen hemen hiç kimse, bu mütevazı Rus Lamacılarının Sibirya sınırından yüzlerce kilometre ötelerde ne denli yararlı bir iş yaptıklarının pek farkında değildir. Yalnızca gelecek kuşaklar bu faaliyeti kavrayacaklar ve ona hakkettiği değeri vereceklerdir."

Dinsel plandaki etkiye, Çar'ın temsilcileri Rus-Çin Bankası'nın faizci etkisi ve en iyi konumdaki Moğollara birtakım paraların dağıtılması gelip ekleniyordu. Bu koşullarda, 1900'de, Kazak müfrezeleri Pekin yönünde keşif seferleri yaparken, Rus birliklerinin varlığı Urga'da büyük ölçüde arttırılabilmişti.

Bu yoğun hazırlık çalışması, Moğol soyluları ve Lamalarının 1911'de, Çin'e başkaldırmaya gizlice karar verdiklerinde, yüzlerini büyük bir kararlılıkla Rusya'ya doğru çevirmelerini açıklıyor. Ne var ki Çarlık iktidarı, 1905 Mançu bozgunu nedeniyle aşırı ihtiyatlı bir tutumu benimsemişlerdi. Çarlık iktidarı, 1907'de, Japonya ve İngiltere'yle, Asya anakarasındaki nüfuz bölgelerine ilişkin birtakım gizli antlaşmalar imzalama tedbirini almıştı. Bu antlaşmalarda, Moğolistan'ın Rusya'nın hareket alanı içinde kaldığı, ancak Japonya'nın da etkide bulunabileceği belirtilmişti. Dolayısıyla düşmanlık yaratmak istemeyen Saint-Petersburg Hükümeti, Moğollara, topraklarına yeni Çin birliklerinin girişine göz yummayacağını belirtmekle yetindi ve öte yandan iyileştirme öğütleri verdi.

Boş çaba: Ekim 1911'deki Çin Devrimi, Moğollara bağımsızlıklarını ilan etme ve başlarına Lamacı Kilisenin başı Bogdo Gegeen'i geçirme olanağı verdi. Yeni Urga hükümetinin hedefi, bundan böyle, Mançu birliklerinin ülkeyi terketmesini -ki bu, ancak 1912'de zorla sağlandı- ve Rusya'nın Moğolistan'ın bütününün tam bağımsızlığı konusunda garantisi vermesini elde etmekti. Bu çerçevede, Saint-Petersburg, 3 Kasım 1912 tarihli Antlaşma'da, bir Moğol devletinin varlığını *de facto* olarak kabul etmekle

(1) Bugün Ulan-Bator.

(2) Préface de *Mythologie du bouddhisme au Tibet et en Mongolie de M. A. GRUNWEDEL.* Aktaran: Victor BÉRARD, *La Révolte de l'Asie*, p. 408.

yetindi, ancak bu devletin statüsünün formülasyonunu muğlak bıraktı. Yine de Rusya, bu antlaşmada, Moğolistan'ın Çin tarafından kolonizasyonunu kabul etmeyeceğini herhangi bir ikircime yer bırakmayacak bir biçimde ifade etti. Bu garantinin verilmesi sayesinde, İmparatorluk hükümeti, Urga'dan, dış politikanm denetlenmesi, Rusya kökenliler için diplomatik dokunulmazlık, tam gümrük serbestliği vb. de içinde olmak üzere gerçek bir protektora elde etti.

Ne var ki, Ruş bakış açısında, garanti yalnızca Halka ya da Dış Moğolistan için geçerliydi. Nitekim Petersburg, 1913'te, yeni Çin Cumhuriyeti'nin İç-Moğolistan'daki ilk milliyetçi gösterileri ezmesine ses çıkarmadı. Ruslar, herşeyden önce, Moğol işlerine müdahele ettikleri izlenimi vererek, Japonya'yı, İngiltere'yi ve Amerika Birleşik Devletleri'ni tedirgin etmek istemiyorlardı. Bu çerçevede, 5 Kasım 1913'te, Ruslar Dış-Moğolistan'm Çin'in süzerenliği altında bir özerk toprak olduğuna ve bu topraklara ne Rusya'nm, ne de Çin'in askeri birlik göndermeyeceğine ilişkin bir Rus-Çin ortak açıklamasını yapmaya razı oldular. Ne var ki, burada, iki büyük güç arasında, Moğolistan'ın dengeli bir statüsü vardı; bu durum, Moğolistan'ın belli bir özerkliğe sahip olmasını olanaklı kılabilirdi.

İşte tam bu sırada, Rus diplomasisini, Japonya gibi tedirgin edici bir muhatap karşısında açmaza düşüren bir olay meydana geldi. Çin-Rus Antlaşması'ndan rahatsız olan Bodgo Gegeen, Rusya'nın vasali olmaktansa, Japonya'nın vasali olmaya karar verdi. Bu bağlamda Japon Dışişleri Bakanına bir mektup yazarak, Japon İmparatorluğu'ndan Urga'da bir büyükelçilik açmalarını ve Moğolların yeniden birleşmesine yardımcı olmalarını istedi. Moğolistan dış politikası üzerindeki denetimleri nedeniyle, böylesi bir mesajı Japonlara iletme görevi Ruslara düşüyordu; dolayısıyla Ruslar da bu mesajın içeriği hakkında bilgi sahibi oldular. Pek faka basmayan Japonlar, Moğol girişimi konusunda Petersburg'u "haberdar ettiler". Bogdo Gegeen bir miktar tatlı-sert uyarı aldı.

Bu, zemin güvenilir olmadığında Rusların ne denli ihtiyatlı olduklarını gösterir bir örnektir. Buna güvenilebilir mi? Moğol işiyle ilgili paralel bir olay, İmparatorluk hükümetinin vermeye çalıştığı güvenilirlik görüntüsünün arkasında, yayılmacı iradenin varlığını koruduğunu ortaya çıkardı. Bilindiği gibi, 1727'deki Burinsk Antlaşması'ndan beri, Tuva'nın -Rus Sayan Dağları ile Çin-Moğol Tannu-Ola Sıradağları arasında 50 000 km²lik "Asya İsviçresi"- egemenliği, belirsizdi. Moğolistan üzerindeki Rus protektorası, elbette, Çin'in Tuva üzerindeki ipoteğini ortadan kaldırma etkisi doğurmuştu. Dolayısıyla bu toprakları herhangi bir tehlike olmaksızın ilhak etme fırsatı doğmuştu. Ve bu fırsat kaçırılmadı: 1914'te, Tuva, ilk kez -ve son derece gizli bir biçimde- Rus İmparatorluğu'na katıldı. Böylece -İmparatorluk iktidarının yıkılışının arifesinde- Rusya'nın güney Sibirya'da (Sayan ve Altay) ve Orta Asya'da ikiyüzyıllık ilerlemesi taçlanmış oldu.

Orta Asya'nın fethi: Rusya'nın bozkıra son taarruzu

"Çok daha büyük, ancak çok daha yalıtılmış durumdaki Sibirya'ya sahip oluş

Rusya'yı bir Avrasya gücüne dönüştürmüşken; Orta Asya'nın Pamir'e kadar ele geçirilişiyle birlikte de, Rusya, bellibaşlı bir Avrupa gücü statüsünü yitirmeksizin, bir Asya gücü haline geldi. Bu bölge, gerçekten de bir ileri karakoldu; Rusya, bakışlarını bu ileri karakoldan Hindistan'a, Batı Çin'e ve Afganistan'a doğru yoğunlaştırıyordu".

Walter Kolarz'ın *La Russie et ses colonies*(1) adlı yapıtında dile getirdiği bu saptama, Rusya tarafından Orta Asya'nın fethinin, Sovyetler Birliği ve dünya için, bugünkü anlamını gayet güzel ortaya koyuyordu.

Bu eylem, Rusların bozkıra karşı başlangıçtan beri yürüttüğü kavganın son yumruğu olmaktan uzaktı. Birinci adımda, Kazaklar Tayga'ya dalarken, onların fetihlerini, hareketli ve saldırgan birtakım toplulukların Rus İmparatorluğu'yla çatıştığı Güneye karşı korumak söz konusuydu. İkinci adımda ise, bir kez doğudaki fetih güven altına alınınca, onlar üzerinde de egemenlik kurup bundan çıkar sağlamak üzere, silahları bozkır dünyasına çevirmek gündeme gelmişti.

Orta Asya'ya karşı Rus savunması

Savunma, XVI. yüzyılın sonlarında, bugünkü Ural Irmağı'nda, Yaik'te, ellerinden bir şeyin kurtulmadığı Kazaklar aracılığıyla başladı. Yaikli bu Kazaklar, Büyük Petro'ya kadar ve hatta ondan sonra, bağımsızlığına son derece bağlı bir toplum oluşturacaklardı. Bu toplum kendisi bakımından son derece tehdit edici bir durumda da bulunuyordu: Kırgız ya da Moğol süvarisinin bir görünüp bir yokolduğu bozkır, Kazak bakımından, tayga kadar düşmanca ve çekişmeli bir ortamdı. Ancak, Çarları -Büyük Petro dışında- XIX. yüzyıla kadar savunmada kalmaya yöneltecek başka taktik nedenler de vardı: Rus cephe gerilerini tehdit eden Başkırların ya da Kalmukların başkaldırıları, Kazakların son derece uzun süren zaptürapt altına alınmaları ve nihayet Rusların Merkez Asya çöllerinde maceraya girişmeye karşı duydukları gerçek tiksinme. Yalnızca Bugroviçiler, İskit mezarlarının soyguncuları, bozkırın derinliklerinde şanslarını arıyorlardı.

Bu savunmanın ayırdedici özellikleri neler olacaktı? Herşeyden önce, Sibirya'nın fethi doğuya doğru ilerledikçe, göçebelerin sürekli saldırılarına uğrayan güney cephelerini korumak üzere birtakım karakolların ve metrislerin kurulduğu görülüyordu. Bunun sonucunda, zaman içinde, -ormanlar, ırmaklar gibi- doğal engeller boyunca, korunma sistemi, hemen hemen sürekli bir hat (Ural Irmağı üzerindeki Orenburg hattında olduğu gibi kimi durumlarda uzunluğu 1800 km'yi aşan *çerta*) halinde yetkinleşiyordu. Belirtilmesi gereken diğer önemli hat, İrtiş hattıydı. İmparatorluk orduları, 1740'tan 1839'a kadar bu konumlarda kaldılar.

Bu sürekli savunma sisteminden, Rusya'nın bozkır dünyasıyla ilişkilerinin bir uzun çatışmadan ibaret olduğu sonucunu çıkartmamak gerekir. Tam tersine, Ruslar ile kimi Asya halkları arasmda çoğu kez, şaşırtıcı bir işbirliği vardı. Bu halklar, herşeyden önce, kervanlar ve Buhara, Hiva, Semerkant'ın ticari faaliyeti aracılığıyla, Rusya

(1) Fasquelle, éditeur, 1954, p. 343

ile Çin arasında son derece verimli bir alışverişi sağlıyorlardı. Elbette, kimi Rus kervanlarının çöl haydutlarınca soyulması ve birtakım tüccarların köleleştirilmesi de oluyordu. Yine de işbirliği genel kuraldı ve insanın kendi kendine şu soruyu sorması da kaçınılmazlaşıyordu: Rusya'nın bozkır kapılarında bu denli uzun süre beklemesi, elverişli bir ticareti baltalamama iradesinden mi kaynaklanıyordu? Bozkır dünyası ile Rus arasında son derece şaşırtıcı bir ikinci bağ da şuydu: Müslüman ya da Budacı göçebeden alabildiğine farklı olmasına karşın Rus, bu göçebeden yalnızca yabancı muamelesi görmemekle kalmıyor, fakat aynı zamanda onun tarafından diğer göçebelere karşı kışkırtılıyordu da. Nitekim Cungar Moğollarınca tehdit edilen Küçük ve Orta Orda Kazakları, XVIII. yüzyılın ilk yarısında, Rusları birçok kez yardıma çağırdılar; sonuçta Ruslar da onları kendi korumaları altına aldılar. Elbette Kazaklar bu davranışlarından pişman oldular ve otlaklarını Rus kolonlarının ayaklar altına almasına karşı bir yüzyılı aşkın bir süre mücadele yürüttüler. Ama olgu ortadaydı: Kazaklar Rusları kendi evlerine davet etmişlerdi.

Öte yandan, Rusların göçebelere güven duyduklarına ilişkin kimi izlere de rastlanıyordu. Nitekim, 1697'de Büyük Petro Moskova'dan ayrılıp Batı'ya büyük yolculuğuna çıktığında, Kalmukların büyük hanı, dostu Ayuka'ya bir acele haber göndererek, ondan, kendisinin olmadığı koşullarda Rusya'nın doğu sınırlarını gözetmesini istemişti.

Rus, sonuç olarak, belli bir ölçüde, İmparatorluklar Beşiği'ne ayak uydurmayı bilmişti. Eylemine topraksal ya da siyasal olarak pek sınır tanımadığı bir coğrafyada avantajını daha da artırmakta Rus'un üstüne kimse yoktu. Nitekim, örneğin "uygarlaşmış alan"ın çeperindeki barbarlarını denetimleri altında tutan Hanlar, bunların dünyasına yabancı kalacak tarzda davranıyorlardı. Hanlar'ın, Orta Asya'da, yüzyıllar boyunca pek az değişiklik gösterecek sınırlara kadar birbiri peşisıra yaptıkları yeniden fetihler, V. Eliseyev'in sözcükleriyle, yalnızca "komşusuz bir imparatorluk"u koruma kaygısını ifade ediyordu.

Orta Asya'ya karşı Rus taarruzu: Alabildiğine teşvik gören bir eylem

Orta Asya'ya ilk Rus taarruzları, Büyük Petro dönemine dek uzanır; Büyük Petro'yu buralara Yarkend'deki altın madenlerinin ünü çekmişti. İzleyen askeri seferler gibi, bu ilk taarruzlar da, biri İrtiş boyunca, diğeri Ural boyunca olmak üzere Orta Asya'yı kıskaca alan iki yön doğrultusunda yapılmıştı. 1716'dan 1719'a kadar yürütülen ilk sefer, sınırlı bir sonuç verdi: İrtiş hattının kurulması ve bugünkü Kazakistan'ın kuzeydoğu bölümünün denetimi. 1716-1717'de, Hazar Denizi'nden Hiva'ya doğru yapılan ikinci sefer, felaketle sonuçlandı: Çar'ın 6000 askeri, "Yaik Kazakları, Astragan süvarileri, soyluları ve Tatarlar", bir yandan iklimin, öte yandan da Hiva Hanı'nın onlara ihanet etmesi nedeniyle çölde ölüp gittiler. Bu felaket, XVIII. yüzyılda, bugünkü Kazakistan'ın kuzeyinde az-çok önemli tek ilerlemenin, niçin Rusya'nın koruması altına girmiş Küçük ve Orta Orda Kazaklarının adım adım denetim altına alınmasından

ibaret kaldığını açıklıyor. Bu zaptürapt altına alma işinde, Volga Tatarları, kimi zaman ikircimler taşımış olsalar da, gözardı edilemeyecek bir yer almışlardır. Nitekim, 1731'de, tehlikeli ve zorlu pazarlıklardan sonra, Küçük Orda Kazaklarının İmparatoriçe Anna'ya bağlılık yeminini sağlayan Tatar Mirzası Tiyevkiyeliyev oldu. Böylece bugünkü Kazakistan'ın kuzeyinin tümü, zaptürapt altına alınmış olmasa da, en azından elde tutuldu. *Bundan böyle Ruslar bu bölgede*, günümüzde Afganistan'da uygulanan toprak denetim yöntemlerini hatırlatan bir tarzda, *egemenlik altına alınacak halkların içlerine konacağı "kafesleri" oluşturacak olan bir dizi yeni hatla yavaş yavaş ilerlediler.*

Bu açıdan, 1839'da Rus yayılmasının, Aral Denizi'nin kuzeyinde, tam da Hint ordusunun Kabil'e girdiği uğrakta başlaması son derece anlamlıdır. Bu iki askeri sefer gerçekten de birbiriyle bağlıydı; nitekim Ruslar Afganistan'a dönük emeller beslerken, İngilizler de burayı önleyici mahiyette işgal etmek istiyorlardı. Bununla birlikte, Çarlığın müdahalesinde başka ağırlıklı güdüler de vardı: gelecekteki ganimete dönük bir paylaşımı teşvik eden Çin'in yıkılışı; gerek kazanılmış pazarlara Rus mallarının akışı, gerekse Orta İmparatorluk'la mübadelelerin korunması konusunda duyulan ticari endişeler; ve nihayet, belki de, Slav bilinçaltında, bozkır dünyasından alınacak rövanş...

Bu rövanş çarpıcı oldu. İngilizler Afgan direnişi karşısında yerlerinde sayar, Çinliler Sinkiang'da birçok büyük zorluğu aşmakla uğraşırken, Rus İmparatorluğu, 1839'dan 1896'ya kadar, altmış yıldan kısa sürede, Orta Asya'daki bugünkü sınırlarına ulaştı. Kırım Savaşı'nda olduğu gibi, Rusya'nın Batı'da uğradığı yenilgilerle bir ölçüde yavaşlamış olan eylem, metodik bir biçimde, fırsatları gözeterek, askersel ve siyasal kabalık ile en ince diplomasiyi birarada götürerek yürütüldü. Aral Denizi'nin güneyine yeni gelen iki başlı kartal, Müslüman topluluklar arasında, Çinlilerin Gansu'dan Sinkiang'a kadar karşılaştıkları kadar kararlı bir direnişe yol açmamışa benziyor. Bu, belki de Rusların askersel kararlılık ile siyasal ustalığı, birbiri ardısıra kullanmayı bilmelerinden kaynaklandı; oysa ki aynı dönemde, Çingler imparatorluk iktidarında büyük bir zayıflamaya ve inanılmaz derecede kıyıcı baskı eylemlerine tanık oluyorlardı.

1850'den itibaren, çölden parçalara ayrılarak taşınmış ve Aral Denizi kıyılarında yeniden monte edilmiş Rus savaş gemileri, bu deniz bölgesinin denetimini sağlıyorlardı. İki direkli hafif gemilerin ve buharlı gemilerin desteğini alan general Perovski, 1853'te Siri-Derya'da 400 kilometre ilerledi ve bu ırmağın kıyılarına bir tabya hattı kurdu. Aynı süreçte, Ruslar güney Sibirya'da ve bakir topraklar üzerinde ilerliyorlardı; öyle ki 1855'te I. Nikola öldüğünde, Ruslar, batıdan doğuya, Siri-Derya'nın aşağı havzasından Tiyenşan Dağları'nda Issıkkul gölüne kadar uzanan bir hattı savunuyorlardı.

Rusların sevdiği bir yöntemle, dikdörtgenin dördüncü köşesi, bu hattın kuzeyinde yaşayan "Karakırgızlar"ın (1) üzerinde kapanıyordu. Güneyden gelen her türlü destek ve yardımı kesebilecek olan gözetim bir kez sağlanınca, geçmişte Başkırlara karşı olduğu gibi, etkili bir zaptürapt altına alma işine girişilme olanakları artıyordu.

Başarı, bir kez daha, kabileler arasındaki ayrılıklar sayesinde sağlanmıştı. Nite-

(1) O dönemlerde Kazaklar ve Kırgızlar için kullanılan genel terim.

kim, halen özgür kalan tek Orda olan Büyük Orda'nın kimi Kazak sultanları, 1846'da, Çarı (1), kendi ırkdaşları Kenisari'nin egemenliğini bertaraf etmek üzere yardıma çağırmışlardı. Bu, bir kez daha, bozkırı fethetmek üzere Kazakları salmanın bir vesilesi oldu. 1855'te, Kazaklar, "sadık" anlamına gelen Vernoye'yi, yani bugünkü Alma-Ata'yı kurdular. Çin buyruğundaki bir bölgedeki bu geniş eylem, 1864'te, Tarbagatay (ya da Çuguçak) Antlaşması'yla Baykal gölünün kuzeydoğusunda ve güneyinde Fransa büyüklüğünde bir toprağı vermeye razı olmuş olan Pekin'in güçsüzlüğü nedeniyle artık riskli değildi. Bu topraklar üzerinde Çin egemenliği, aslında, yüzyıllardan beri teorik olarak vardı.

Şimdi İmparatorluk iktidarına, sözcüğün saf anlamıyla Türkistan'ı, yani Buhara Emirliği'ni, Kokand ve Hiva Hanlıklarını fethetmek kalıyordu.

Türkistan'ın fethi: Rus ordusu, Müslümanlara ve İngilizlere karşı

Bu bölgede, geçmişte Rus ordularına korkunç yenilgiler tattırmış olan birtakım devletlerden alınacak bir rövanş söz konusuydu. 1860'lı yıllarda, Amerika'nın Kuzey-Güney Savaşı nedeniyle sağlayamadığı pamuğu üretebilmek için bu toprakları ele geçirme yönünde çok güçlü bir girişim de olmuştu. Nihayet, her zaman olanaklı bir İngiliz sızmasını önleme iradesi vardı. Askeri seferlerin insani (ve oldukça ikiyüzlü) gerekçesi, Hanlıklarda hâlâ hüküm süren ve bini aşkın Rusu da kapsayan köleciliğin kaldırılmasını sağlama gerekçesi oldu.

İmparatorluk ordusunun, bu girişiminde, sözkonusu Müslüman devletleri, birbirleriyle ittifak kuramadan ve Cihat çağrıları bölgenin kalabalık toplulukları üzerinde gerçekten etkili olamadan, birbiri ardına ortadan kaldırabilme gibi benzersiz bir şansı oldu.

Ruslar, gerçekte karşılarında, şefler arası rekabet ve halklarının sefaleti tarafından içten içe kemirilmiş ve adeta herhangi bir direniş göstermeksizin yıkılacak olan çöküş halindeki bir toplum buldular.

Bu gözlem, Taşkent'le ilgili olarak da aynen yapılabilir; nitekim 30 000 Müslüman ve 50 top tarafından savunulan kent, General Çerniyev'in "hükümetinin emri olmaksızın" 2000 kişi ve 12 topla yaptığı bir taarruzla ele geçirilmişti. 1868'de, Türkistan'da yeni Rus eyaleti daha kurulur kurulmaz, Kokand Hanı da bağlılığını ilan etti.

Rus taarruzuna uğrama sırası Buharalılara gelmişti. 2 Mayıs 1868'de, Orta Asya'nın incisi Semerkant teslim oldu. Bununla ilgili olarak Rus tarihçi, anlamlı bir gururla şunu vurgulamaktan geri kalmıyor:"Timurleng'in Rusya'ya korkunç seferinden yaklaşık 500 yıl sonra (1395), ordu birliklerimiz "Aksak Timur"un mezarının bulunduğu ve ona başkent olarak hizmet etmiş kenti ele geçirmişti (2)".

---

(1) Çar, aynı zamanda kimi Orta Asya Müslüman halklarınca, özellikle de Tatarlarca kullanılan bir sandı. Bu olgu, imparatorluk subayları ve diplomatları arasında, Tatarların, Kafkasyalı Müslümanların, hatta Kazakların bulunmasıyla da birleşince, kimi zaman yerli halklara, kendisi de Asyalı olan bir monarka tabi oldukları rahatlatıcı duygusunu veriyordu.

(2) *Aziatskaya Rossia*, p. 37.

Buhara Emiri'nin Cihat çağrısı, Semerkant'a bırakılmış Rus garnizonunun kuşatılmasında ete kemiğe büründü. General Kaufmann kentin denetimini yeniden ele geçirip kendi askerlerini kurtardığında, kenti üç gün boyunca birliklerinin emrine verdi. Bu üç günde yapılan talan ve uygulanan şiddet, Timurleng'in yöntemlerinden pek de farklı değildi. "Korkak olan, kindar olur" atasözü, bir zaman için, Slav fatih tarafından uygulanmışa benziyor.

Nihayet 1873'te, Hiva, General Kaufmann'ın darbelerine dayanamayarak düştü ve vasallık statüsünü kabul etmek zorunda kaldı.

İmparatorluk iktidarına artık yalnızca Türkmen ülkesini ve Pamir'i fethetmek kalmıştı. Bu eylemi, 1875'te, nihayet Ruslara karşı birleşmiş ve belki de el altından İngiliz ajanlarınca desteklenmiş olan Kokand (bugünkü Fergana) sakinlerinin başkaldırısı geciktirmişti.

Büyük Britanya, gerçekten de, Çarlığın direnilemez atılımına karşı koyabilecek tek güç gibi gözüküyordu. Nitekim Saint-Petersburg, 1878'de, Rusların Türkmenistan'a karşı eylemi arifesinde, Londra'yla yaptığı antlaşmayla nüfuz bölgelerini tanımlama özenini göstermişti: Türkmenistan Ruslar'a, Afganistan İngilizler'e.

Ancak ne biri, ne de diğeri bunu başardı. Afganistan'a İngiliz müdahalesi, öylesine büyük askeri zorluklarla karşılaştı ki, Britanyalılar, geri çekilmek zorunda kaldılar; yine de Emir'in diplomasisini denetlemekle görevli bir ataşeyi Kabil'de bulundurma hakkını elde ettiler. Rus müdahalesi de umutsuz bir direnişle karşılaştı. Ne var ki Ruslar ısrarlı davrandılar. Hazar Denizi'nden itibaren, birliklerine destek sağlamayı olanaklı kılan bir demiryolu yapımına dayalı sistematik bir ilerleyişe koyuldular. Britanya Hükümeti, Rusların başarıya ulaşacağı kaygısıyla, 1881'de, Afganistan'm kuzey kapısı olan Merv'in işgal edilmemesini istedi. Saint-Petersburg buna razı oldu, ancak yalnızca görünüşte; çünkü Çarlığın ajanı Albay Alihanov, iki yıldan beri Merv'de işinin başında bulunuyordu. Bu Kafkasyalının eylemi, Petersburg'un, daha önceleri boyun eğdirilmiş Müslüman azınlıkların, boyun eğdirileceklere karşı kullanılmasının tipik bir örneğini veriyor.

Albay Alihanov'un misyonu (1)

Alihanov, Dağıstan'ın (Doğu Kafkasya) Müslüman azınlığı Lezgilerin soylu bir ailesinden geliyordu. Büyük Dük Mihail'in yaveri ve 28 yaşında albay olmuşken, bir düelloya katıldığı için 1875'te rütbesi sökülmüş ve sıradan asker durumuna gelmişti. 1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda yeniden teğmenliğe yükselen Alihanov, askersel hiyerarşinin de onayıyla, çarpıcı bir eyleme girişmeye karar verdi. Hedefi, imparatora bütün bir ülke armağan etmekti. Bu amaçla, Türkmen ülkesine daldı ve sakalığa başladı. Müslüman olması nedeniyle yerel halk tarafından iyi karşılandı. İşleri gelişince, Merv bölgesi (bugünkü Türkmenistan'ın güneydoğusu) yerel şefinin dul eşiyle ilişki kurdu ve onun oğlu, yeni Han, genç Yusuf üzerinde güçlü bir etki yaptı. Bu ilişkileri saye-

(1) Şu yapıtta anlatılmıştır: comte de CHOLET, *Excursion en Turkestan*, chap. IV. Plon, 1889.

sinde Avrupa tarzı eğitim gören bir yerel süvari birliği (Cigitler) kurdu. Saygınlığı öylesi bir noktaya ulaştı ki, 1884'te Mervlileri Rus koruması istemeye teşvik edebildi. Böylesi bir istem, Rusya'ya, Britanyalılara Merv'i fethetmediği, yalnızca halkın isteğine yanıt verdiği biçiminde bir açıklama olanağı sağladı. Aynı ilke çerçevesinde ve yine Alihanov'un çabasıyla, Saraks ve Pendeh bölgeleri de kısa süre sonra Çar'ın egemenlik alanlarına katıldı. İngiltere'nin gösterebileceği tek tepki, Afgan Emirini Ruslara karşı askersel olarak harekete geçmeye kışkırtmaktı. Kendi dağlarında yenilmez, ancak Türkmen çölünde pek rahat olmayan Afganlar, İmparatorluk ordusu ve Alihanov'un Cigitleri karşısında yenilgiye uğradılar. Amu-Derya'nın sağ kıyısına ulaşan Ruslar, sol kıyıdaki Kerki bölgesini ele geçirmek için bu zaferden yararlandılar. 1887'de Çarlık güçlerini bir Rus-Afgan sınır konvansiyonuyla durdurmak için Britanya İmparatorluğu'nun tüm ağırlığını koyması gerekti. Böylece, Saint-Petersburg, bir Dağıstanlı'nın yeraltı eylemi ve diplomatik kurnazlıklar sayesinde, güçlü İngiltere nezdindeki sözlerine rağmen, Fransa'nın dörtte biri büyüklüğünde bir toprak elde etmiş oldu.

O çağda Rus ayısı ile İngiliz-Hint fili arasındaki ünlü karşıtlık, 1891'de, Pamir'le ilgili olarak yeniden doğacaktı. Bölgenin geçmişte Kokand'a ait olduğunu gerekçe yaparak, Ruslar, Afganları ve Çinlileri püskürterek Pamir'i işgal ettiler. Bir gerginlik dönemi sonunda, II. Nikola'nın birlikleri, Pamir'de (bugünkü Tacikistan) kaldılar. İngilizler Hindukuş dağlarında Ruslarla karşı karşıya geldiler. Afganlar, iki imparatoriuk arasında, Çin'e kadar hemen hemen 30 km genişliğinde bir vadinin, Badahşan'ın denetimini ellerinde tuttular. İşte, bölgede, İmparatoriuklar Beşiği'nden arta kalan buydu!

O çağda, gücünün doruğunda olan İngilizlerle karşı karşıya gelme cesaretini bulan Ruslar, elbette, o sıralar üriti çıkmış Çin İmparatorluğu'na karşı büyük bir yiğitlikle harekete geçmekte en küçük bir tereddüt göstermediler.

Çarlığın, Orta Asya'da Çin'e karşı eylemi: Hareketli sınır kavramı

Prjevalski'nin ünlü keşif gezileri, yanısıra "konsolosluk" ve ticaret sızması, sözcüğün saf anlamıyla ilhaklardan hemen önce geldi. Gerçekten de öyle görünüyor ki, Ruslar, bir kez Çin süzerenliği altındaki topraklara (Zaysan ve Balkaş gölleri bölgesi, Kokand) ulaştılar mı, o zamana dek Orta Asya'da kullanılmış olan hareketli sınır yöntemlerini uygulamaya koyuyorlardı. Kurdukları karakol hattının tek amacı, "kafese almak", cephe gerisinin yalıtlanmasını sağlamak ve burada bulunan halkları zaptürapt altına almayı kolaylaştırmaktı. Bu zaptürapt altına alış az-çok gerçekleştirildiğinde, hat daha öteye taşınıyor ve "kafese alma" yeniden başlıyordu.

Rusların Çin'e karşı pervasızlığını, bir yandan Orta İmparatorluğun güçsüzlüğü, öte yandan Pekin'deki siyasal durum açıklıyordu. Mançu yönetimi, "barbarlar üzerinde egemenlik kurmak için barbarları kullanma" biçimindeki eski ilkeyi yeniden uygulamak istiyordu. Bu çerçevede, Fransa ve İngiltere'nin buralar üzerindeki emellerini

sınırlamak üzere, Rus karşı-ağırlığının kullanılması Çing'lere uygun gibi gözüküyordu. Nitekim 1851'den 1879'a kadar, Saint-Petersburg'un teveccühünü sağlamak için herhangi bir ödünü vermekten çekinmediler.

Böylece 1851'de, Ruslar Sinkiang'ın güney sınırları yakınlarında daha henüz ortaya çıkıyorken, Kulca konvansiyonu, onlara Kulca'da ve Tarbagatay'da ticaret serbestliğini ve konsolosluklar açma hakkını verdi. 1860'da, Pekin Antlaşması, Rusya için, Uzakdoğu'da olduğu gibi, Çin Türkistanı'nda da son derece elverişli koşullar getiriyordu; çünkü bu Antlaşma'yla, Saint-Petersburg, Kaşgar'da bir konsolosluk açma ve ticaret yapma yetkisini alıyordu. Kuşkusuz, Rus gezginler ve tüccarlar, şaşırtıcı bir dinamizmle, kendilerine sağlanmış olan eylem olanaklarını sonuna kadar kullanıyorlardı. Ne var ki, onlar bakımından durum pek elverişli değildi; çünkü bölgede bağımsız bir devlet kurmaya çalışan Yakup Bey'in ayaklanması nedeniyle Sinkiang'da anarşi hüküm sürüyordu.

Çin'e tümüyle düşman ve Ruslar'a da pek hoş bakmayan Yakup Bey, yüzünü İngiltere'ye ve hatta Osmanlı İmparatorluğu'na dönmüştü. Bir yandan Çinliler bölgeden püskürtülüp öldürülürken, diğer yandan da Rus tüccarlar saldırıya uğruyor ve ticaret zarar görüyordu. Saint-Petersburg, Kulca'yı ve İli'nin yukarı vadisini ele geçirmek için ticaretini güvence altına alma gerekçesini kullandı. "Elbette" diyordu Rus diplomatlar, "Çinliler İli'yi savunacak duruma geldiklerinde imparatorluk ordusu geri çekilecektir." Rusların son derece anlamlı diplomatik yöntemlerinin ve kararlılığının bir bölümü işte böyle başladı.

Tüm güçlerini biraraya getiren Çin'in bir saldırısıyla 1877'de Yakup Bey yenilgiye uğratılıp öldürülünce, bir Mançu resmi görevlisi, Çong-hu, Kulca'yı ve İli'yi geri almak üzere Saint-Petersburg'a gönderildi. Alabildiğine usta, ama aynı zamanda Orta Asya gerçekleri konusunda da o ölçüde bilgisiz olan bu diplomat, Saint-Petersburg'a vardığında, karşısında İli gerçeklerini son derece iyi bilen bir grup Rus görevliyi buldu. İşte böylesi koşullarda, sırrını Ruslar'ın, şimdi de Sovyetlerin bildiği bir pazarlık başladı. Az-çok üstü örtülü tehditten pohpohlamaya, hatalı bilgilendirmeden en ısrarlı inatçılığa kadar diplomatik ve diğer tüm usuller, İli'nin Çin'e geri verilmesinin karşılığında en elverişli ödünleri elde etmek üzere zavallı Çong-hu'ya karşı kullanıldı.

Bu bağlamda, 1879'daki Livadia Antlaşması, II. Aleksandr'ın tüm beklentilerini aşıyordu. İli vadisi karşılığında, Çin, hemen hemen aynı stratejik değere sahip Tekes vadisini bırakıyordu. Yanısıra Pekin, 4 milyon rublelik bir tazminat ödemeyi, Kaşgar ve Hotan'a ulaşan tepeleri Rusya'ya bırakmayı ve Sinkiang'ın belli başlı yedi kentinde konsolosluklar açma hakkını tanımayı kabul ediyordu. Semipalatinsk'ten Kulca'ya bir kervanın ulaşması iki ay gerektirirken, Kulca ile sözcüğün tam anlamıyla Çin arasındaki yolun katedilmesinin 4-12 ay gerektirdiği bilindiğinde, bu anlaşmanın gerçek anlamı ortaya çıkıyordu; sözümona ticaretin açılmasıyla, aslında Sinkiang örtülü biçimde ilhak ediliyordu.

Pekin buna öylesine öfkelendi ki, Çong-hu hapse atılıp ölüm cezasına çarptırıldı. Zavallı diplomatı kurtarmak için uluslararası bir kampanya ve hatta Kraliçe Victoria'nın müdahalesi gerekti. Nitekim Rusya'nın Doğu Türkistan'a sızmasının yaratacağı tehlikenin bilincinde olan İngiltere, Antlaşma'nın gözden geçirilmesini talep eden Pekin'i desteklemeye koyulmuştu. Gerek iç, gerekse dış her türlü zorlukla boğuşan, he-

nüz tam anlamıyla zaptürapt altına alınmamış bir Orta Asya ve pek halkı bulunmayan bir Uzakdoğu koşullarında Çin'le çatışmaya girişmeyi göze alamayan II. Aleksandr, yeniden pazarlıklara girişilmesini kabul etti. Bu kez Çin tarafını, Orta Asya gerçeklerini çok daha iyi bilen Zeng Ciz temsil ediyordu. Sonuçta, 24 Şubat 1881'de Saint-Petersburg Antlaşması biçiminde bir uzlaşmaya varıldı. Rusların geri çekilmesi karşılığında tazminat 4 milyon rubleden 5 milyon rubleye çıkartıldı. Ne var ki Rus tarafı, Süju ve Turfan'da iki konsolosluk açma ve Moğolistan'da sürekli, Sinkiang'da geçici ticaret hakkı dışındaki tüm diğer avantajlarını yitirdi. Çevresinde son derece elverişsiz bir ortam oluşan Rusya bir ölçüde geri adım attı. Bu geri çekilişin ve diğerlerinin -Kızıl Ordu'nun 1946'da İran Azerbaycanı'ndan, 1955'te Avusturya'dan- koşulları, günümüzün ortamını değerlendirirken gözden kaçırılmamalıdır. Yayılmaya ne denli kararlı olurlarsa olsunlar Ruslara ya da Sovyetlere birtakım sınırlar çekilebilir. Ancak bunun için kararlılık, omuzomuzalık ve güç gerekir.

Bu sorun çözüme kavuşturulup 1885'te Türkmenistan fethedildikten sonra Rusya, çabasını Orta Asya'nın işletilmesinde, değerlendirilmesinde ve nüfusa kavuşturulmasında, yani kolonizasyonunda yoğunlaştırdı.

Müslüman ülkede Rus kolonizasyonu: Yumruk ve bilgi

Fethedilmiş toplumların viraneliği, sefaleti ve geleneklerinin barbarlığı, tahminlerin ötesindeydi. 76. Topçu Birliği teğmeni olan ve 1888'de iznini Orta Asya'da geçirme ilgınçliğini taşıyan Kont Cholet, bu konuda şu betimlemeleri yapmış (1):

"Genel olarak, o büyük binaların (camilerin) hemen yanında, her türlü artığın içinde yüzdüğü bir suyla dolu birtakım havuzlar vardı ve bu büyük kentte (Buhara) bulunabilen tek su buydu. Zaten, bu açıdan bakıldığında, kent sakinlerinin pisliği itici düzeydeydi; bu havuzlara sürekli olarak her türlü süprüntülerini atıyorlar, beş dakika sonra da gelip tulumlarını yine bu havuzlardan dolduruyorlardı. Nitekim hepsi reşta'dan (yumurtaları midede çatladıktan yedi ay sonra üstderinin altında gelişen küçük kurtçuk) kıvranıyordu; büyük miktarda cüzzam ve 'Sart Hastalığı' adı verilen bir tür kanser vardı..."

"Polis yetkilileri bize buranın Buhara'nın geleneksel işkence yeri olduğunu açıkladı. Geçmişte, burada insanlar kazığa oturtuluyor; şimdi ise hükümlülerin bir çuvala konarak kulelerden birinden yola atılması ve böylece paramparça edilmesiyle yetiniliyordu."

En aşağı düzeye düşmüş olan yerel toplum, Rusların varlığıyla, iki yüzyıldan beri beklenen bir uyanışın fırsatını yakaladı. Yine de bu uyanış, az sayıdaki bir seçkin arasında boyutlandı.

Kazakistan'da nüfus kazandırma biçiminde bir kolonizasyonu, diğer yerlerde ise, yalnızca pamuk tarlalarının işletilmesini eksen alan Çarlık politikası, yerleşik hal-

(1) *Excursion en Turkestan*, éd. Plon, 1889.

ka karşı bir yerden diğerine büyük farklılık gösteriyordu.

Rusların, XIX. yüzyılda Kazakistan'ın ta içlerine kadar sızarken, Volga ve Ural Müslümanlarının denetim altına alınmasının zorlukları konusunda üç yüzyıl boyunca biriktirmiş oldukları düşünceler vardı. Çok sayıda Rusun yerleştirilmesiyle çepeçevre sağlam bir biçimde kuşatılmış olan Başkırlar ve Tatarlar, bir asimilasyon politikasına tabi tutulmuşlardı. "Bölgelere göre hissedilir kimi değişiklikler taşısa da, ana çizgiler, ortaya çıkartılması oldukça kolay birkaç genel ilkeye dayanıyordu: Geleneksel seçkinlerin ortadan kaldırılması, İslam dinine karşı mücadele ve yığınların kültürel asimilasyonu (1)." Böylesine güçlü bir eylemin en açık sonucu, yerel halkların, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, halk ayaklanmalarına, özellikle de Pugaçef Ayaklanması'na güçlü bir biçimde katılımı oldu.

Bu koşullarda, bu konuda Aydınlanma Çağı felsefecilerinin tilmizi olmaktan çok gerçekçi olan II. Katerina'nın, Müslümanlar üzerinde uygulanan baskıyı gevşetmiş olması anlaşılır bir şeydir. İslami bir manevi yönetim tanındı; birtakım camiler yeniden inşa edildi; gelişkin birtakım Tatarlar, en son tabi kılınmış Müslümanların çevresini sarmak üzere kullanılıyordu -bu da kimi hayal kırıklıklarının kökeni oldu-. Dolayısıyla Çarlık iktidarı, birbiri ardına gelen baskıcı ve "anlayışlı", oldukça bütünsel bir deneyime bağlı olarak, XIX. yüzyılın ortalarında, yeni tebaları Kazaklara karşı son derece ustalıklı birtakım girişimlerde bulundular (*).

Ruslar, oldukça geri ve yüzeysel olarak Müslümanlaşmış göçebe bir toplumun içinde Tatarlar ya da Turan Türkleri gibi daha "iyi" inananlara karşı yönlendirerek kullanmak istedikleri bir ulusal hareketi kışkırtmaktan başka bir şeye çaba harcamıyorlardı. Bu amaçla, Kazaklara elverişli bir statü sağlandı: "Kazaklar, askerlik hizmetinden bağışık ve geleneksel mevzuatlarını ve eski kurullarla kendi kendilerine yönetimlerini kısmi de olsa koruyan yerleşik halk (İnorodtsiler) olarak kaldılar (2)." Çarlığın bu girişimi, Batı ve Rus yanlısı bir Kazak seçkin kesiminin ortaya çıkması ölçüsünde başarıya ulaştı. Bu seçkin kesimin temsilcilerinden biri olan Doğubilimci Çokan Valihanov işi şunları söylemeye kadar vardırdı: "Ruslar olmasa, Kazaklar, Asyalılar olmaktan öte geçemezlerdi." Dahası yurttaşlarına Ruslarla işbirliği yapmayı ve "Kazak kültürünü gerici Müslümanların getirdiklerinden temizlemeyi" (3) öğütlüyordu. İmparatorluk iktidarı, Tatarların ebedi suskunluğunu başarılı biçimde dengeleyecek kadar açık bir iyiniyeti azami ölçüde geliştirmekten geri durmadı. "1841'den itibaren, birtakım Rus-Kazak okulları kuruldu, Omsk ve Orenburg Rus askeri okulları genç Kazakları yığınsal olarak kabul etti ve nihayet bir Kazak edebi dili çevresinde geleneksel kültürü yaşatmak üzere övgüye değer bir girişimde bulunuldu (4)."

Henüz oldukça zayıf bir Rus varlığına uydurulmuş olan bu Rus-Kazak işbirliği, bir ölçüde bir *işbirliği-denetim evresine* denk düşüyordu. Bu işbirliği, XX. yüzyıl başlarında, demiryolu yığınsal halde Slav kolonlarını getirdiğinde son buldu (5). Ka-

(1) A. BENNİGSEN ve C. LEMERCIER-QUELQUEJAY, *L'Islam en Union soviétique*, p. 20.

(*) Sibirya'nın fethinde adı geçen ve oluşumları bu bölümün başlarında anlatılan Kazak (cosaque) ile bir milliyet olarak Kazak (Kazakh) arasında Türkçe'de ayrım yapmak ne yazık ki olanaksızdır (ç.n.).

(2) *L'Islam en Union soviétique*, p. 17.

(3) Adı geçen eser, p.23.

(4) Adı geçen eser, p.23.

(5) 1898'den 1911'e kadar Bozkır ve Türkistan bölgesinde Rusların sayısı 690 432'den 1 950 112'ye yükseldi, yani 13 yılda hemen hemen üç kat arttı.

zak göçebeliğine belli bir pay ayrılması, bunu izleyen direniş ve bunun kaçınılmaz yanıtı, Rus yumruğunun ağırlaşması, bütün bunlar yeni bir *yerleşme-egemenlik evresi*ni tanımlıyordu.

Sözcüğün saf anlamıyla Türkistan'da Rusların belirmesi, Batı'daki *protektora* benzeri başka bir egemenlik tipine yol açacaktı.

Buhara Emirliği ve Hiva Hanlığı bir sözde özerkliği korudular. Türkistan genel valisinin yönetimi altında bulunan imparatorluk topraklarıyla (Türkmenler ya da Özbekler) sıkıca çevrilmiş durumdaydılar. Ruslar, kendilerine tümüyle yabancı bu vahalar ve dağlar ülkesinde, tek pamuk üretimine dayalı klasik "bir işletme kolonisi" oluşturdular.

Askersel ve yönetsel aygıt, en az giderle, kesin bir denetimi sağlamak üzere tasarlanmıştı.

Çok sayıda Müslümanı (Kafkasyalıları ve yerel Cigit milislerini) ve ebedi Kazakları kapsayan Rus ordusu, özellikle Avrupa kentlerini korumak üzere, küçük karakollar ya da büyük garnizonlar halinde yayılmıştı. Stratejik bağlantılar, kolonizasyonun desteği olan demiryolu tarafından sağlanıyordu.

Yönetim, geleneksel makamlar kullanılabildiği ve böylece Çarlık iktidarına katılabildiği ölçüde enaza indiriliyordu. Çarlık iktidarı dine saldırmıyordu. Tam tersine, halkın dinsel ve eğitsel yetişmesi görevini yürüten en gerici Müslüman dinadamlarına teşviklerini çoğaltıyordu.

Nitekim İmparatorluk hükümeti, Tatar burjuvaları tarafından imparatorluğun bir ucundan ötekine yayılan Müslüman reformizmine karşı, obskürantizmi (aydınlanma karşıtlığı-ç.n) bilinçli bir biçimde destekliyordu. Dış ülkelerden yalıtılmış, iş yaşamından uzak bırakılmış, Rusya'nın vasali beylerin ve *ulemalarının* eline bırakılmış Turan halkları, bir tür zihinsel durgunluk içinde bulunuyorlardı.

Geleneğin ve böylece tabiyetin korunması, yine de birtakım sorunlar yaratıyordu. Nitekim, 1898'de, Vahhabilik'in (1) etkisiyle, bir Özbek kenti, Andican ayaklanırken, Slav kolonların ilerlemesinden kaygı duyan ve yoksullaşan "Karakırgız" dünyası, yavaş yavaş kaynama noktasına varıyordu. Kazan Tatarları'nın kışkırtmasıyla, Kazak aydınları örgütleniyor ve 1912'de ılımlı istemlere sahip Alaş Orda çevresini kuruyordu: Ana istemleri Ruslarla eşit haklara sahip olmak ve kırsal kesimdeki kolonizasyonun durdurulmasıydı. Protektora altındaki yerlerde, Rusya'nın Japonya karşısında aldığı yenilginin alevlendirdiği muhalefet, daha radikal bir renk alıyordu. Çoğunlukla tutucu *Medreseler*den yetişmiş *Cedidler* adı verilen milliyetçi yöneticiler, Panislamizme, Pantürkizme yöneliyorlar ve Afgan Dışişleri Bakanı Mahmud Tarzi'nin esin kaynağı olduğu bir Kabil gazetesinden etkileniyorlardı. 1909'da Taşkent'te başlayan hareket, hızla Hiva'ya ve Buhara'ya yayılıyor ve İstanbul'da yönetime gelen "Jön Türkler" örgütlenmesinden esinlenen gizli devrimci dernekler halinde örgütleniyordu. 1914'te, kimi Güney Kazakları gizli eyleme başlıyor ve Üç-Yüz partisinde örgütlenerek, Panislamcı bir program çerçevesinde, Rus iktidarına karşı silahlı bir direniş çağrısı yapıyorlardı. 1916'daki büyük göçebe ayaklanmasında bu partinin önemli etkisi oldu.

(1) Müslüman püritenliği.

Ayaklanma kıvılcımını, Çarlık hükümetinin çarpıcı bir beceriksizliği çaktı. Almanya'yla savaş nedeniyle ek birliklere ihtiyaç duyan Petrograd, "Karakırgızlar"ın yararlandıkları askerlik hizmetinden bağışık tutulmayı kaldırmak istedi. Bu, Rus kolonizasyonundan rahatsız olan ve Almanların bağlaşığı "Türk kardeşleri"ne karşı savaşmak zorunda bırakılmak istenen Kazaklar ve Kırgızlar bakımından bardağı taşıran damla oldu. Gerek ayaklanma, gerekse bastırılışı korkunç oldu: 150 000 Kırgız toplu-ca kırıma uğratılırken, onbinlercesi de Çin'e kaçmak ve orada açlıktan ölmek zorunda bırakıldı.

Bu çerçevede, Oktobr Devrimi arifesinde, denebilir ki, Orta Asya'daki Rus kolonizasyonu elverişsiz bir durumdaydı. Başarılar (demiryolu, pamuk tarımı, toprakların iyileştirilmesi) son derece kısmi ve yalnızca maddi düzeyde kalıyordu. Kendi seçkinlerine, beylere ve ulemaya bırakılmış olan yerel halkta herhangi bir değişiklik olmamıştı ve ellerinde silahlarıyla Rus egemenliğini kabul etmeyeceklerini gösteriyorlardı. Ne var ki devrimci alt-üstlük, düşman kamplar içinde, sömürgeciler ile sömürgeleri yakınlaştıracaktı. Her ikisi de kamplardan birinde temsil edilecek ve büyük sınavlardan sonra yaşamlarını sürdürebilmiş olanlar da Stalin'in getirdiği düzen karşısında boyun eğmek zorunda kalacaklardı. Gerek Sibirya'da, gerekse Orta Asya'da, "Rus fikri"nin gerçekleşmesi yeni, Sovyet yoluna girecek, kimi küçük değişikliklerle bir öncekini aynen sürdürecekti.

Bilanço: Rus sızması belli bir şemaya uyuyor mu?

Asya Rusyası'nın tarihinde bir süreklilik araştırılacak olursa, İmparatorluğun yayılmacılığında artan bir yetkinleşme saptanabilir. Sibirya'da nüfusun kolonizasyonuyla ilgilenen ve henüz savunma konumlarındaki bu yayılmacılık, Saint-Petersburg Türkistan'a ve Çin sınırlarına ulaştığında artık çok daha hesaplı ve kararlı bir duruma gelmişti. O zaman hemen hemen sistematik şöyle bir şemayı izleyerek ilerlediği düşünülebilir:

- Birinci evre, *hazırlık* evresidir. Bu evre, -Moğolistan'da ve Sinkiang'da olduğu gibi- bilimsel araştırma gezilerine, fethedilecek ülkeye konsolosluk ve ticaret düzeyinde diplomatik sızmaya denk düşmektedir. Yerel desteklerin uyanışı, Çar'ın ajanlarınca yığınlara ve seçkinlere taşınmaktadır. Bu aşama, Rus ordusu yakın ve müdahaleye hazır olduğu ölçüde "uydulaştırma" hedefine doğru daha ileri adımlar atabilir.

- İkinci evre, kısmen ya da bütünüyle *askeri hesaplaşma* evresidir. Bu evre, hazırlık yeterince sağlanıp elverişli bir fırsat doğduğunda gerçekleşmektedir. Hareketli sınırı ileriye doğru götürüp, egemenlik altına alınacak halkı "kafese almaktan", yalıtlamaktan, bir çerçeve içine sokmaktan ibarettir. Egemenlik altına alınacak halk, bu dönem boyunca, endişelerini yatıştırmaya yönelik belli bir özerklikten de yararlanabilirdi. Bu, Kazakistan'da uygulamaya konan *işbirliği-denetim* aşamasıdır.

- *Yönetsel hesaplaşma*, Slav varlığı pekiştikçe, adım adım uygulamaya konuyor. Özerklik gitgide yapaylaşıyordu. "İşbirliği-denetim" giderek yerini *yerleşim-egemenlik*'e bırakıyordu. 1890'lı yıllar Kazakistan'ı bunun somut bir örneğiydi.

- *"Ulusal" hesaplaşma*, Slavların sayısal üstünlüğü, azınlıklar karşısında, deyim yerindeyse, artık kendine yer bulamayacak denli ağır bastığında oluşuyordu. Bu, bir ölçüde, Tayga'nın efendisi küçük halkların yerlerini Ruslara bırakarak, süründükleri ya da ortadan kayboldukları Sibirya için geçerlidir.

Oldukça kısa süren bir devrimci eliaçıklık evresinden sonra, Bolşevik yönetimi, Çarlığın halkları hapsetme geleneğiyle yeniden bağlanmak durumunda kaldı. Öğretide bir düzenleme ve milliyetlere yönelik kurnazca bir politikanın uygulamaya konmasıyla, bolşevik yönetimi, doğurduğu umudu yıkarak, imparatorluk egemenliğini daha da yetkinleştirecekti.

V. BÖLÜM

SSCB VE İMPARATORLUKLAR BEŞİĞİ: ASYA'YA AÇILAN PENCERE

"Bir halkı yeniden oluşturmak için 50 yıl gerekir".

Bu Kazak atasözü, basitliği içinde son derece acımasız olsa da, İmparatorluklar Beşiği'nde uygulanmayı sürdürüyor. Afganistan'ın ortasında sıkışıp kalmış, ellerinde doğru dürüst silah bulunmayan fanatik yoksul dağlılar olan Hazarların açlık ve savaştan kırılması, bir ölçüde, soykırım sorununu yeniden gündeme getiriyor. Ne var ki, kayıp vadilerde herşeye karşın varlıklarını sürdürenlerin yaşam gücü, belki 50 yıl sonra da, bir Hazar halkının varolacağını gösteriyor. Ama ruhlarını koruyabilecekler mi?

Çağdaş dünya, bu Kazak atasözüne bir başka boyut daha eklemiştir. Tüm yukarı Asya'ya egemen olmuş olan Marksizm, bu bölgede, toplumun, yeni temeller, yeni zihniyetler üzerinde yeniden kurulmasını canlandırdı. 50 yıldan beri SSCB'de uygulanmakta olan Marksizm, bu ülkedeki halkları etleri ve iradeleriyle yeniden biçimlendirmeyi esas aldı. Ancak burada sözkonusu olan Marksizm mi, yoksa Rus emperyalizminin bir biçimi mi? Her durum ve koşulda, bunun "İmparatoriuklar Beşiği"nin Sovyet bölümü bakımından doğurduğu sonuç ne? Böylece SSCB'nin Asya'daki sınırlarının ötesinde gerçekleştirilen ya da beklenen etki ne? İşte bizce Sovyet Asyası'nın bağrındaki komünizm olgusunun beraberinde getirdiği üç soru bunlar.

Rus emperyalizmi ve Marksizm-Leninizm: Çarlık geçmişi ile Sovyet özgüllüğünün içiçe geçirilmesi

Moskova'daki Stalinci mimarinin en ünlü yapılarından biri olan Lomonosov Üniversitesi'yle ilgili olarak, Intourist'in bir rehberi, bu anıtın, ana hatları bakımından,

Rusya kiliselerinin mimari yapısını yeniden ürettiğini ileri sürüyordu. Tıpkı piramit biçimli küçük kuleler gibi, çevreleyen külahın, *Chatior*'un merkezinde havalanmak üzere aynı sağlam oturuşu... "Geleneksel amaç, yalnızca akılcılaştırılmış" diye devam ediyordu rehber. Buna, aynı zamanda, fantezisini, hafifliğini kaybetmiş ve ezici bir simetri ve ağırlık, rahatsız edici bir görünüm kazanmış diye eklememiz gerekiyor...

Böylece, devrimden 30 yıl sonra, bir Sovyet mimarı, Rus sanatının dinsel mimarisini sürdürüyordu... Bırakığı izlenimle yetinilirse, bu "tarihsel süreklilik" yönünde biraz fazlaca ilerlemek olur. Nitekim, görüntüdeki belli bir yakınlığa rağmen, maddeci çağın bu tanığının, silüetleri bakımından çok daha alçakgönüllü, çok daha anarşik, ama çok daha yumuşak ve insan ruhuna uygun Novgorod (1) kiliseleriyle aynı mesajı iletmesi beklenemez. Çünkü Novgorod sanatı, kendileri de insanlıkdışı olan Çarların damgasını taşımıyordu. Rublev'in ikonaları gibi, büyük bir uyum ve incelik içinde, Rus halkının en mükemmel kesiminin, her durum ve koşulda dehasını ulusunun felaketlerine, Saint-Petersburg'dan Moskova'ya kadar, bir "askerler" ve fanatik köleler yığınına dayanarak varlığını sürdüren despotizmden kaynaklanan felaketlere rağmen beslemeyi bilmiş o azınlığın tinselliğini dile getiriyordu.

Sovyet komünizmi imgesiyle, Stalinci sanat (ya da sosyalist gerçekçilik) Rusya'nın ezilenlerinin mirasıyla bağlandığına inandı -ya da inandırdı-. Ne var ki, Lomonosov Üniversitesi örneğinde olduğu gibi, Stalinci sanat yapıtları, özgün niyetlerin yansısından - ve büyük ölçüde deforme olmuş biçimde- ibaret kaldı. SSCB'deki tüm kurumlarda farkedilebilir olan bu yansı, öğretinin öngörmüş olduğunun bir karikatüründen öteye varamadı. Gerçekten de Çarlığın karşıt eğilimlerinin, Kremlin'in Doğu, Bizans eğilimi ile Neva kıyılarındaki bakanlıklarda ve saraylarda görülen Batı eğiliminin bir tür karışımını gizledi.

Sovyet olgusunu iyi bir biçimde anlayabilmek için, imparatorluk çağında oluşmakta olan bu karışımın, türdeş olmayan öğelerin bu kaynaşımının, "Marksist kataliz"le oldukça ani bir biçimde gerçekleştiğini gözönünde bulundurmak gerekir. Ne var ki Marksizmin kendisi de, "Rus ormanları"nın gerçekliğine uygulanır uygulanmaz, her gerçekliği ülkesinin *arşın*'ıyla (2) ölçebilen Rus insanının müdahalesinden kaynaklanan bir başkalaşıma uğradı.

Slav dünyasını iyi bilen insanlardan biri olan Ukraynalı Yahudi Lev Bronstein, ya da yaygın adıyla Troçki, çevresinde oluştuğunu gördüğü garip karışımı çarpıcı ve acımasız bir biçimde şöyle dile getiriyordu: "Marksizm, Stalin'in fikirlerinde, tıpkı Afrodit'in bir semaverde yansıyabileceği gibi yansıyor..." Yansılar ve çarpıklıklar...

Nitekim, çarpıtılmış bir öğretinin etkisi altında, Doğu ile Batı'nın oldukça kaba bir senteziyle, gerek Batılıların, gerekse Doğuluların anlayışına kapalı, hem birinin, hem de diğerinin uygarlığına yabancı, ama yerine göre Avrupa'yı baskı altında tutan bir Asya ya da Asya'yı tiranlık altında tutan bir Avrupa gibi gözükebilecek karşıt etkilerin nüfuz etmiş olduğu Sovyet anakarası denen o Avrasya bütünü yaratılmış oldu. "Din, komplo ve dayanışmacılık haline gelmiş bir öğretinin"(3) baştan çıkarıcılığıyla

(1) Leningrad'ın 150 kilometre güneyinde kurulu Rusya'nın ana kentlerinden biri; kiliselerinin sayısı ve güzelliğiyle ünlüdür.

(2) Eski Rusya'da 71 santime denk düşen ölçü birimi.

(3) Bakınız, Annie KRİEGEL, *Revue de politique étrangère*, sayı 2, 1980.

iki dünyanın bu karışımı, SSCB'nin gerek Avrupa'da, gerekse Üçüncü Dünya'da sağladığı ilerlemeleri açıklıyor. Batılılar bakımından Asyalı, diğerleri bakımından Avrupalı olan SSCB, kurbanlarını boğmadan önce, onların gözlerini boyuyor, aldatıyor ve kemiriyor.

Bu teze dayanarak, bir yandan Marksizm'in Rusya tarafından kendisine nasıl maledildiğini ve diğer yandan Marksizm'in Rusvari gelişiminin nasıl olduğunu kısaca ele alalım.

Marksizm-Leninizm: Rusvari bir manevra

Rus'un dış gerçeklikleri kavrayış, birbirine katış ve dilediğince kendine maledış tarzı, Bir Volga Rusunun, Vladimir İlyiç Ulyanov'un, yaygın adıyla Lenin'in, kendine maletmek üzere Marksist öğretiye sahip çıkış tarzında görülebilir. Nitekim, Rusvari Marksizm, özellikle Marksizm-Leninizm'dir, gerek Rus zihniyetinin Batılı bir öğreti üzerindeki etkisini, gerekse bu öğretinin Rus gerçeklerine uyarlanmasını dile getiren Leninci uygulamadır:

"Reformun Rus geleneğini değişikliğe uğratma tarzı karşısında hayranlıktan ağzı açık kalmış bir halde, Rus geleneğinin reformu ne denli başkalaştırdığını unuttuk" diye yazıyordu büyük Rus tarihçisi Kliyuçevski (1841-1911) daha XIX. yüzyılda.

Ayrıntıya girmeksizin, Marksizm-Leninizm'in değişik çelişkilerinde Rus zihniyetinin akıldışı, ancak bağlamlı etkisi ayırdedilebilir:

- Herşeyden önce, gün günden değişikliğe uğrayan, yine de hem verimli, hem de kesin uzun vadeli bir stratejiye eklenen taktik ustalığını belirtmek gerekir. En hülyalı gelecek tasarılarına, en donuk gündelik pragmatizm ekleniyordu. İzbenin derme çatma onarımına, Saint-Basile katedralinin (1) uyumlu ancak başdöndürücü dengesizliği eşlik ediyor ve ve yanıbaşında yürüyordu;

- Lenin'e göre, "proleter devletin burjuva devriminden milyonlarca kez daha demokratik olmasını engellemeyecek" olan, "askeri disipline yakın bir demir disiplinin","tek birinin iradesine mutlak boyun eğmenin" egemen olduğu partinin seçkinciliğinde ve otoriterliğinde otokrat bir yapı ve son derece Rus bir çelişki de görülebilir;

- Nihayet, Rus egemenliğinin tüksindiriciliğini vurgulayan emperyalizm analizinin keskinliği içinde Slav gerçeklerinin etkisinin altı çizilebilir. Lenin, bu nedenle, "Rusya'daki her ulusun siyasal olarak kendi yazgısını kendisinin belirleme hakkını"(2) kabul ediyor. Bununla birlikte -son çelişki- kesin olan şu ki, Bolşevik yöneticinin anlayışında, yapılacak iş, proletaryanın yüksek çıkarları adına (3) kararlaştırılabiliyordu; bu da ciddi bir ihtirazi kayıttı.

---

(1) Korkunç İvan'ın isteği üzerine Kızıl Meydan'da kurulan ünlü katedral. Korkunç İvan, bu denli güzel bir başka katedrali başka bir yerde inşa edememesi için mimarın gözlerini oydurmuştu.

(2) *V. I. LENİNE*, SOTCHINENIYA, Moscou, éd., 1935, vol. II, p. 507.

(3) "Ulusların ayrılma yoluyla özgür kopuşu hakkı sorunu ile, belirli bir uğrakta bir ulusun ayrılmasının yararlılığı sorununu birbirine karıştırmak doğru değildir. Proletarya partisinin bu sorunu, her özel durumda, genel toplumsal evrim ve proletaryanın sosyalizm doğrultusundaki sınıf savaşımının çıkarları açısından bizzat çözüme kavuşturması gerekir." Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi (Bolşevik) Konferansı Açıklaması, Petrograd, Nisan 1917.

Lenin, Sovyet iktidarını ne pahasına olursa olsun sürdürme iradesiyle, Marksizmi Rus imparatorluğunun gerçeklerine uyarlamak için en cesur adımları atıyordu. Böylece öğreti alt-üst oluyordu. Bu şu ana özelliklerde görülebilir:

- Dogma, altyapının, üstyapıdan önce gelen ve onu belirleyen itici güç olmasını öngörür. Lenin'e göre, Rus altyapısının gerikalmışlığı, tam tersine üstyapının altyapı üzerinde bir etkisini gerektirir.

- Devrim, proletaryanın eseri olmalıdır. Oysa bu proletarya, Rusya'da son derece zayıftır. Bu ülkede devrimi başarmak için, en kalabalık toplumsal katmanla, köylüler katmanıyla ittifak yapmak söz konusu olacaktı. Dolayısıyla, köylülerin toprakların mülkiyetini edinme iradesi geçici olarak kabul edilecekti.

- Marx bakımından din "halkın afyonu" iken, Lenin, Stalin'le birlikte, 24 Kasım 1917'de, şu sözleri de içeren "Rusya'nın ve Doğu'nun Tüm Müslüman Emekçilerine" başlıklı bir çağrıyı imzaladı:

"... Rusya Müslümanları, Volga ve Kırım Tatarları, Sibirya ve Türkistan Kırgızları ve Sartları, Transkafkasya'nın Türkleri ve Tatarları, Çeçenler ve Kafkas Dağlıları; Çarların ve Rusya'nın zalimlerinin camilerini ve tapınaklarını yıktığı, inançlarını ve geleneklerini alaya aldığı sizler!

"İnançlarınız ve adetleriniz, ulusal ve kültürel kurumlarınız bundan böyle özgür ve dokunulmaz olacaktır.

"Ulusal yaşamınızı özgürce ve müdahalesiz olarak örgütleyin. Bu sizin hakkınız. Biliniz ki sizin haklarınız, Rusya'mn tüm halklarınm hakları gibi, güçlü Devrimin ve onun organlarının, işçi, asker ve köylü temsilcileri Sovyetlerinin koruması altındadır.

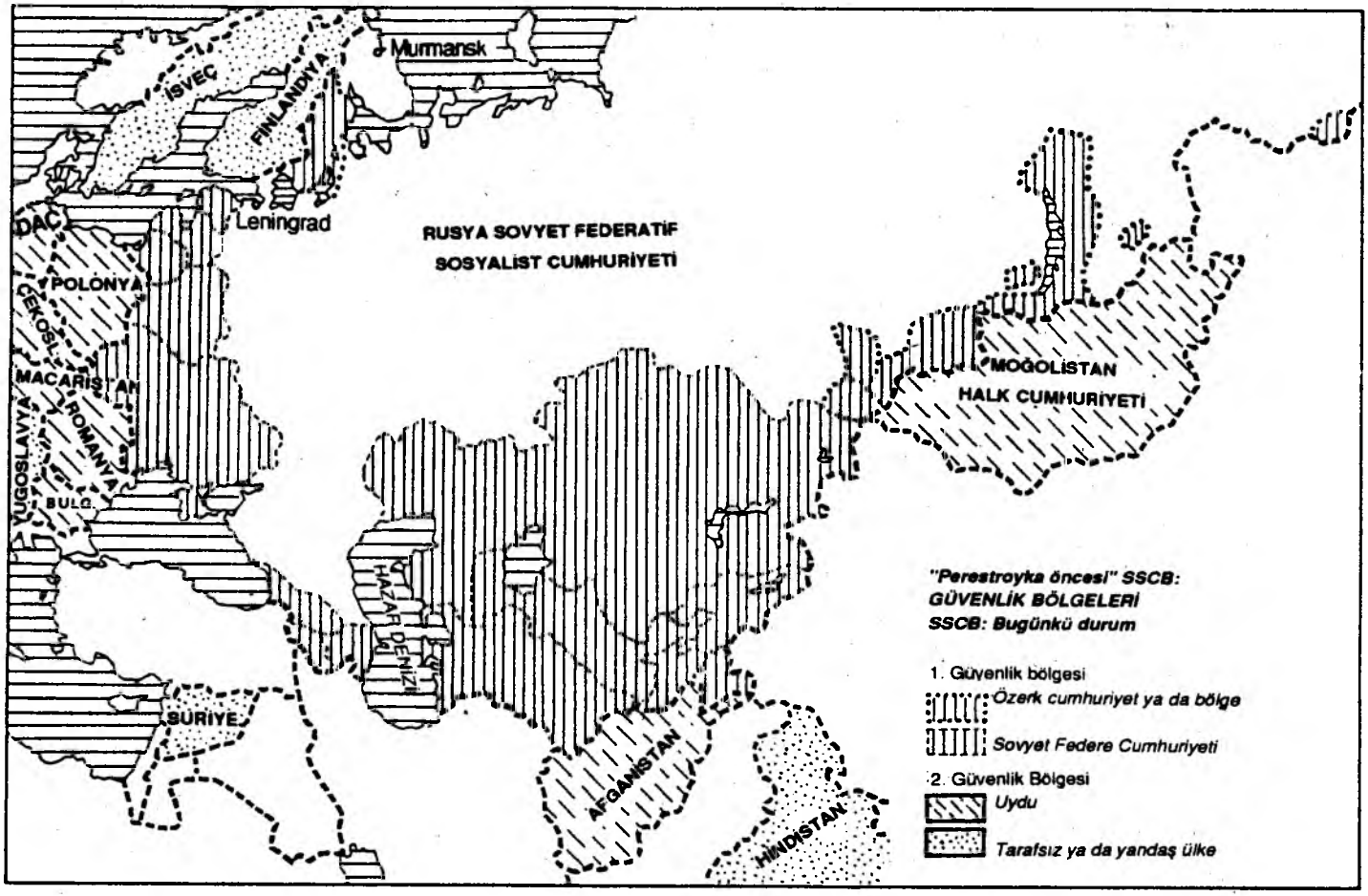
"Haydi bu devrimi destekleyiniz... (1)"

Köylülerle ve inananlarla bu "taktik ve geçici" ittifakların yerini elbette, devrimci bir amaçla, "Halkların Küçük Babası"nın zulümleri alacaktı. Öte yandan, bilindiği gibi Stalin, dünya devriminin aleyhine, Rus geleneği yoluna yeniden girmek zorunda kaldı. Korkunç İvan ve Büyük Petro'nun yolundan ilerleyen bu otokrat, tek ülkede sosyalizmi va'zederek, Çarlardan miras kalmış bürokratik, askersel ve polisiye aygıtı yetkinleştirerek, federalizm görünümü altında halkların zindanını yeniden oluşturarak "imparatorluk özgüllüğüyle" yeniden bağlandı. Eski Gürcü papaz okulu öğrencisi, "kendi" Rus halkını, kutsal Ortodoksluğa Partinin dinselliğini ve dogmacılığını ekleyerek harekete geçirmeyi de biliyordu (2): Rusvari Marksizm-Leninizmin de, yerel halklardan çok Ruslara özgü misyonerleri, haccı, tapınma biçimleri, afarozları vardı.

Stalin'in gerçekleştirdiği bu devrimci ütopya, bürokratik despotizm, Rus dincili̇ği ve burjuva konformizmi karışımı, günümüz Sovyet toplumuna da derinlemesine damgasını vurmuştur. Böylesi bir bütün, açıktır ki, Orta Asya dünyasına alabildiğine yabancıdır. Tam tersine, Rus dünyasına yakın olan bu karışım, onun etkisini devam ettiriyor gibi görünüyor.

Stalin'in ardılları, elbette despotizme ve ütopyaya tepki göstermişlerdir. Ne var ki, büyük şefin despotizmini ortadan kaldırmakla yetinip, sistemin despotizmine el

(1) "24 Kasım çağrısı"; Aktaran: *L'Islam en Union soviétique*, p. 91.
(2) Bu konuda bakınız, Basile KERBLAY, *La Société soviétique contemporaine*, p. 268-271.

Murmansk
İSVEÇ
FİNLANDİYA
Leningrad
RUSYA SOVYET FEDERATİF
SOSYALİST CUMHURİYETİ
POLONYA
ÇEKOSL.
MACARİSTAN
ROMANYA
YUGOSLAVYA
BULG.
MOĞOLİSTAN
HALK CUMHURİYETİ
HAZAR DENİZİ
SURİYE
AFGANİSTAN
HİNDİSTAN
"Perestroyka öncesi" SSCB:
GÜVENLİK BÖLGELERİ
SSCB: Bugünkü durum
1. Güvenlik bölgesi
Özerk cumhuriyet ya da bölge
Sovyet Federe Cumhuriyeti
2. Güvenlik Bölgesi
Uydu
Tarafsız ya da yandaş ülke

sürmemişlerdir. Çizilen doğrultunun ekonomik bakımdan gerçekçiliğe aykırılığını ileri sürmüşler, ancak öğretinin rüyasını gerçekleştirme çabalarına sarılmışlardır. Fiilen, ne denli çarpıtılmış ve kemikleştirilmiş olursa olsun dogmadan kurtulmak sözkonusu olmamıştır. Rejimin otoriterliğine, büyük topraklara dayalı emperyalizme uygun bir paravana, bir kıyafet olarak hizmet ederek yararlılığını koruyan bir çerçeveden, içi boşaltılmış bile olsa vazgeçmek sözkonusu olmamıştır. İdeoloji, elbette, artık bir görüntüden öte bir şey değilse de, bir tür büyüye dönüşmüş olanm erdemlerini, varlıklarını koruyordu. Nitekim bu konuyla ilgili olarak Alain Besançon şunları yazıyor (1):

"İdeolojik büyü, gerçekten de, zorkullanımı büyük ölçüde kolaylaştırıyor. Bir Gürcü ya da Ukraynalı, "burjuva milliyetçiliği"yle, "proterya enternasyonalizmi"ne, "Sovyet yurtseverliği"ne, "halkların dostluğu"na düşmanlıkla suçlanabilince, onu kamplara göndermek çok daha kolay oluyordu. İktidar, ideolojinin kaynaklarmdan yoksun kalınca, açıkça Büyük-Rus milliyetçiliğine yaslanmak zorunda kalıyordu; elbette Büyük-Rus milliyetçiliği, ideoloji tarafından allanıp pullanmak ve yeni bir görüntüye büründürülmüş olmak koşuluyla, en canlı duygu ve en etkili destekti. Ne var ki, bu, aynı zamanda, yerel halklarda hâlâ varlığmı sürdüren milliyetçiliğin dizginlerinden boşanmasını beraberinde getirecekti; böylece, yerel halkların milliyetçiliği, ideoloji koşullarında yoksun olduğu şeyi, yani meşruiyeti de kazanacaktı. 120 milyon Büyük-Rus'un (hemen hemen 1914'teki kadar), hukuksal sınırlar içerisinde 130 milyon ve bu sınırlar dışında da bir 100 milyon Rus-olmayanı kendine tabi tutabilmesi, uzun süre devam edemezdi. Nitekim Sovyet iktidarını, dünya yüzünde kendinden önceki tüm imparatorluk iktidarlarından ayırdeden bir avantaj şuydu: İşgalin son derece ağır faturasından kurtulmak. İdeoloji, yerel halkın bir tür kendi kendini işgalini sağlıyordu. İdeoloji bir kez yıkıldı mı, Büyük-Rus halkının onun yerine koyacağı başka aracı yoktu."

Böylece Sovyet emperyalizminin selefi Çarlıktan üstünlüğünün ne olduğunu görüyoruz: Egemenlik çabası dünkü çabayla aynıydı, ancak şimdi halkları yönlendirmede çok daha ustalaşmış ve ideoloji sayesinde aşırılıklarını haklı göstermenin aracını bulmuştu.

Yeni emperyalizm, iki ayrık uygulama alanına sahipti: Biri sosyalist sistemin içine, diğeri sistemin dışına dönük. Her alana bir strateji denk düşüyordu. Eylem, birtakım "çıkışlara" zorlanan bir kuşatma ortamında gerçekleşiyordu.

İçe dönük strateji: Vaubanvari (*) bir kale

İmparatorluğu üstlenen Bolşevik iktidarı, herşeyden önce, dar anlamda Rus çerçevenin dışına çıkmış ve Moskova ve Suzdal ormanlarıyla sınırdaş duruma geldiğinden beri Rusya'nın sahip olduğu jeostratejik gereklilikleri de üstlenmek zorunda kalmıştır. Bu zorunluluk, birbirine eklenmiş bölgelerden ve değişik halklardan oluşan,

(1) Alain BESANÇON, *Présent soviétique et Passé russe*, Livre de Poche, page 174.

(*) Sebastien le Prestre de VAUBAN: 1633-1707 yılları arasında yaşamış bir Fransız mareşali. 1678'de kaleler komiseri olmuş ve krallığı çepeçevre kalelerle donatmıştır (ç. n.).

pek bağlamlı olmayıp dış etkiye açık bulunan bir bütün olmaktan kaynaklanıyordu. Toprakları koruyabilmek için, sınırlarda alabildiğine uyanıklık, bir iç denetim sistemi, bir dış güvenlik çemberi gerekiyordu. Halkların bağlılığını sağlamak için, knut(*) değilse de, sağlam bir yumruk gerekiyordu. Ne denli iyiniyetli olursa olsun hiçbir yönetici bu gereklilikten kaçınamazdı: "Büyük bir imparatorluk, despotik bir otorite gerektirir" diye yazıyordu Montesquieu.

Sovyetler Rusu, yalıtılmışlığın, işgalci karşısında küçülmenin ve işgalciye karşı intikam almanın içiçe geçtiği acımasız bir geçmişten, düşmanlarla çevrili olduğu biçiminde hemen hemen kesinleşmiş bir düşünceyi miras almıştı. İdeoloji, onu bu bakış açısına daha da bağlıyordu. İlk sosyalist ülke olan SSCB'ye, tıpkı geçmişin Rusyası gibi, bir kurtarıcılık misyonu, dünya devrimi misyonu yükleniyordu. Ne var ki bu misyon, komünist sistem dışmda, her devletin bizzat temellerini tartışma konusu ediyordu. Dolayısıyla her kapitalist devlet, Sovyetler Birliği'ne düşman olmak ve vargücüyle onun yıkılmasını istemek durumundaydı.

Yoğun bir tehdit olarak hissedilen bu duruma karşı, Lenin ve özellikle Stalin, Çarların "savunmacı yayılmacılığı"nı kendi hesaplarına yeniden ele aldılar. Daha güzel günleri beklerken, sözkonusu olan, "tek ülkede sosyalizmi" korumak için, SSCB'yi bir tür uydu devletlerle çevirmekti. Böylece korunacak Rus dünyası etrafında "çevresel güvenlik bölgesi" kavramı ortaya çıktı. İmparatorluk döneminde nüve halindeki bu kavram, en tam gelişmesini, Stalin, Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti'nin (RSFSC) etrafında gerçek bir korunma çemberi kurduğunda kazandı. Bu çember sayesinde, Rusya denen bu kale, yalnızca Uzak Kuzey'de, Norveç'in karşısında ve Uzak-Doğu'da Çin Mançuryası'nın karşısında doğrudan doğruya dışarıya açılıyordu. Rusya, bunun dışında heryerde, yerel milliyetçiliklere ve dışarıdan sızmalara karşı en sert önlemlerin alınmış olduğu federal ve özerk Sovyet Cumhuriyetleri'nden oluşan bir ilk güvenlik kuşağıyla çevrilmişti.

Bu ilk halkanın dışında, ikinci bir güvenlik kuşağı Sovyet kalesini pekiştirecekti. İdeal olan, bu dış aygıtın güçlü bir biçimde denetlenen uydulardan ya da "etki altında bulundurulan" tarafsız ülkelerden bir sıralı, hatta iki sıralı olmasıydı.

Bölmelere ayırma iradesi o denli açıktı ki, sistem içinde, bir uydudan diğerine ya da SSCB ile uyduları arasında, düşman ülkeler arasındakilere benzer bir sürekli ve yetkinleşen sınır denetimi bulunuyordu. Savunma hatları ve burçlarıyla birlikte Sovyet dünyası, Vaubanvari bir kaleyi düşündürüyordu!

Yine de bu dış aygıtta kimi boşluklar vardı. Çin'in saflardan ayrılması, doğu cephesinde muazzam bir gedik açmıştı; öyle ki bu gediği ancak Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin her iki tarafında, SSCB eğilimli bir Mançurya'nın ve bir Sinkiang'ın kurulması kapatabilirdi. SSCB yönetici çevreleriyle bağlı garip bir kişi olan Victor Louis (1) son kitabında bunu öngörüyor. Ne var ki çok daha ivedi bir gereklilik, Sov-

(*) *Knut*: Eski Rusya'da ucunda metallerin takılı olduğu deri kamçı ve bu kamçıyla kamçılanma cezası. (ç. n.)

(1) Victor LOUİS, *The Coming Decline of the Chinese Empire*, New York Timesbook, 1979. İngiltere'de çalışan, KGB ve kimi Politbüro üyeleriyle bağları iyi bilinen bir Sovyet gazetecisi olan V. Louis'nin açıklamaları, makaleleri ve kitabı yurtdışında değişik biçimlerde değerlendirilmektedir. Kişiliğini iyi tanıyan birtakım gazeteciler ve diplomatlar, onu "mitoman (yalan söyleme hastalığına tutulmuş/ ç.n) biri" olarak nitelemiştir. Hiçkimse, bu iddiayı tartışılabilir bulmamaktadır. Her durum ve koşulda, V. Louis'inn iti-

yet yöneticilerini harekete geçirdi. Nitekim Çin gediği, SSCB'ye düşman ama ihtiyatlı bir monarkın yerine tedirgin edici bir iktidarın geçtiği İran'daki ani destabilizasyonla tehlikeli bir biçimde büyümüş oldu. Sovyet mantığında, merkez-doğu hattında, ikinci bir kuşak değilse de en azından bir "ön burç" kurmak gerekiyordu. Elaltından uzun zamandan beri kışkırtılan Afgan fırsatı ortaya çıkınca da kaçırılmadı. Bu varsayımda, Afganistan, ikinci kuşağın inşa halindeki bir "ön burcu" olacaktı.

Ne var ki etkili bir savunma eylemi, bir uydu devlet yaratılmasını içeriyorsa da, savunma hatlarının ötesinde çok daha uzaklara seferler yapılmasını dışlamıyor. Böylesi "çıkışlar", içerdeki sistem, dış başarılarla gözlerden kaçırmanın yerinde olacağı birtakım ağır başarısızlıklara uğradığında, daha da gerekli oluyor. Burada, alabildiğine girişken bir savunmacı yayılmacılığın dış biçimlerini ele alacağız.

Dışa dönük strateji: Kaleden "çıkışlar"

Savunmaya dönük olsun ya da olmasın Sovyet ilerleyişi birtakım sorgulamaları beraberinde getiriyor. İdeolojinin getirdiği yanıt, gerek sunuluşu, gerekse olguların kullanımı bakımından son derece kurnazca.

Dünya devrimi yükümlülüğü nedeniyle, SSCB, kendi sisteminin dışında yeralan devletlere karşı bir düşmanlık içinde olmak zorunda; bu düşmanlık Moskova'nın, düşman olarak ünlenmiş hükümet aygıtlarının ötesinde, dost ilan edilmiş halklara çağrı yapması durumunda daha da güçleniyor.

Bu nedenle, "halkların kurtarıcısı", Sovyet iktidarı, gerek kendisi, gerekse kapitalist devletler için öldürücü bir kavgaya girişmiş bulunuyor: Ya ilerleyecek, ya da yok olacak. "Ya onlar, ya biz" diyordu Lenin. Sosyalizmin zaferinden vazgeçmek, SSCB açısından, kendi özgünlüğünü, omuzomuzalığını ve ışıltısını oluşturan meşruiyetinden vazgeçmek anlamına geliyor. Bu nedenledir ki, Kremlin, barış içinde birarada yaşama çerçevesinde, dolayh eylemini, yıkıcılığını sürdürmek zorunda. Onun açısından misyonuna, kaçınılmaz olarak kendisine düşman bir dünyayı fethetmek görevine bağlı kalmanın yolu buradan geçiyor. Böylece, "savunmaya dönük" iddiasıyla, yayılmacılık, en aşırı uçlara kadar götürülüyor.

Gitgide daha az ikna edici hale gelen ideolojik açıklama bir tarafa bırakılırsa, SSCB'nin ilerleyişi, basit olarak, bu ülkede, nüfuzunu yaygınlaştırmadıkça varolup iş-

---

raflarının" (bunlar arasında 1969'da Çin'e olası bir nükleer müdahalenin açıklanması ya da SSCB'yle diplomatik ilişkileri olmayan Tayvan'a yaptığı bir geziden sonra "iki Çin" hakkındaki ilginç yorumlar anılabilir) okuyucuları olan yabancı gözlemciler bakımından, Sovyetler Birliği'nde hem KGB'ye, Politbüroya yakın olmanın, hem de yetkili bir mitoman olmanın olanaklı olup olmadığını sorgulamak çok daha ilginçtir. En azından V. Louis, Sovyet yönetici çevrelerinde kimi eğilimlerin hazırlanmasına hizmet edebilir ve yarıresmi kamuoyu yoklamalarına yardımcı olabilir. V. Louis, SBKP ya da Sovyet Hükümeti içinde herhangi bir resmi göreve sahip değildir. Bununla birlikte, ele aldığı konular ya da yapmaya cesaret ettiği yorumlar, resmi söylem ya da davranışa öngelmekte ya da eşlik etmektedir. Dolayısıyla, onun yazdıkları belli bir ihtiyat payıyla dikkatle incelenmelidir. İlerideki sayfalarda da birçok kez sözkonusu edilecek olan *The Coming Decline of the Chinesse Empire*, Çin ve İmparatorluklar Beşiği'nin Çin yakasındaki bölgeleri hakkında önemli sayıda doğrulanmış olguyu, değersiz varsayımı ve kuşkulu yorumu kapsamaktadır. Yönteminden çok, ifade ediş amacı ilgi uyandırıcıdır.

leyemeyen devasa bir devlet aygıtının varlığına bağlanabilir. Öte yandan Rus yayılması, tümüyle savunmaya dönük bir çerçevede, Çin ya da Avrupalı düşmanı çepeçevre sarmak ya da Birliğin gıda ya da teknoloji bakımından zayıflığını, Batılı kaynaklar üzerine yapılacak bir baskıyla gidermek iradesiyle açıklanabilir. Nihayet, üstünlüğü elde eden, göreceli bir umutlu bekleyiş içinde hedeflediği o "güzel günler"e ulaşan SSCB'nin, artık, kararlı bir biçimde fetih evresine geçmiş olduğu ileri sürülebilir.

Hangi açıklamayı seçersek seçelim bir sorun ortada duruyor: SSCB yayılmacılığını hangi yönde geliştirebilir? Küba, Etiyopya ya da Angola gibi uzak seferlere rağmen, "deniz ya da hava köprüleri"nin kullanımına rağmen, gerçek Sovyet ilerleyişi - tıpkı geçmişte Rus ilerleyişinde olduğu gibi- bir *süregen karasal bağa* gereksinim duyuyor. "Sovyet politikasındaki süreklilik, herşeyden önce süregen bir toprak "kemirmesi"yle sağlanan ilerleyişin sürekliliğinde ifadesini buluyor" diyor Helene Carrere d'Encausse (1). Dolayısıyla yayılma sınırlarda gerçekleşiyor. Ne var ki sınırlar, buzlarla, kapalı denizlerle, NATO'yla ya da Çinli yığınıyla bloke edilmiş durumda. Kuzeyde Murmansk'tan Okyanusa açılış dışında, *önsel olarak* düşman olmayan tek bir karasal çıkış var: Batı'nın petrol tedarik ettiği Arap dünyası üzerinde, hatta kuşatmayla tehdit edilebilecek olan Çin üzerinde baskı yaratabilme bakımından son derece çekici olan merkez-doğu hattıyla dışa açılma. Her durum ve koşulda, SSCB, Orta Asya ve Afganistan'ı; ötesinde özenli bir biçimde hazırlanmış Hindistan, Suriye ve daha uzaklarda Libya, Etiyopya, Çinhindi gibi demiratma noktalarına sahip olduğu bir döner tabla olarak kullanıyor. Çünkü eylem, öyle görünüyor ki, inceden inceye hesaplanmış; sosyalist nüfuz alanını genişletmek ve çeşitlendirmek üzere, tam bir oportünizmle, adım adım her fırsattan yararlanılacak.

Sovyet-Rus yayılmacılığına ilişkin bu değerlendirmeler dikkat gerektiriyor. Bunlar, en ünlü Rusların ve Sovyetlerin sözlerinde ya da yazmış olduklarında ortaya koydukları derin ve eski bir eğilime denk düşüyor. Asya'yla ilgili olarak, aşağıdaki alıntılar son derece anlamlı. Dostoyevski *Bir Yazarın Günlüğü*'nde, 1884'te şunları yazıyordu:

"Rusya'nın varlığının Avrupa'yla sınırlı kalmaması gerekiyor. Onun Asya'da da bulunması gerekiyor; çünkü Rus yalnızca Avrupalı değil, ama aynı zamanda Asyalıdır. Dahası, belki de umutlarımız Avrupa'dan çok Asya'da bulunuyor! Ve hatta, gelecekteki kaderimizde, Asya, belki de bizim başlıca çıkışımız olacak."

Stalin, 1918'de, bu tezi devrimci şemaya şu biçimde yerleştiriyor (2):

"Devrimciliğin Avrupa'da geliştiği bir uğrakta... tüm gözler kaçınılmaz olarak Batı'ya doğru dönmüştür... Böylesi bir uğrakta, dünya emperyalizmi tarafından köleleştirilmiş yüzmilyonlarca Asyalıyla, gerikalmış Asya'yı ister istemez unutma eğilimi var...

"Komünizmin ödevi, Doğu'nun ezilen halklarını yüzyılhk uykusundan uyandırmak, bu ülkeler emekçilerine ve köylülerine devrimin kurtarıcı ruhunu kazandırmak, onları emperyalizmle savaşa çekmek ve dünya emperyalizmini en sağlam cephe gerilerinden ve büyük kaynaklarından yoksun bırakmaktır...

(1) Hélène CARRERE d'ENCAUSSE, *Revue de politique étrangère*, sayı 2, 1980, p. 365.

(2) *Staline*, SOTCHINENIYA, tome, IV, p. 171-173, aktaran S. SCHRAM ve H. CARRERE d'ENCAUSSE, *Le Marxisme et l'Asie*.

"Bu olmadan, sosyalizmin nihai zaferi, emperyalizme karşı tam zafer düşünülemez."

Lenin, 1919'da, girişilecek komünist eylemin hareket noktasıyle ilgili olarak şunları yazıyordu (1):

"Türkistan halklarıyla iyi ilişkiler kurulması, bugün, en küçük bir abartma olmaksızın, RSFSC (2) açısından dünya çapında dev bir öneme sahiptir."

1923'te, Stalin Sovyetler'in doğuya yönelik girişiminin biçimlerini şu sözlerle kesinleştiriyor (3):

"Türkistan, devrimi Doğu'ya taşımak bakımından en önemli Sovyet Cumhuriyeti'dir... Türkistan'ı örnek bir cumhuriyete, devrimi doğuya taşımaya yönelik bir ileri karakol haline dönüştürmeliyiz. Bu temeller üzerinde, bu ülkedeki yığınların kültür düzeyini yükseltmek, devlet yönetimini yerel halkın eline vermek üzere tüm çabalarımızı Türkistan üzerinde yoğunlaştırmak gereklidir ve bu görevi ne pahasına olursa olsun yerine getirmeliyiz."

Belirtelim ki bu paha, o zamanlar, Türkistan'da Sovyet iktidarına karşı, dönemin Müslüman isyancıları olan Basmacılar tarafından yürüttülen güçlü gerilla hareketiydi.

1979'da, Orta Asya'da elli yılı aşkın bir süre devam eden bir koşullandırmanın sonunda ve SSCB'nin Afganistan'a askersel müdahalesinin arifesinde, Sovyet gazeteci Victor Louis şunları yazıyordu:

"Orta Asya Sovyet Cumhuriyetlerindeki süreç, sınırlar ötesine uzanıyor ve bu olgunun -özellikle komşu bağımsız devletlerin azgelişmişliği zemininde- çarpıcı olduğunu söylemek bir gerçeği dile getirmek olur(4)."

Uzun zaman önce böylece saptanmış olan hedefe ulaşmak için, yalnızca İmparatorluklar Beşiği'nin Sovyet bölümünü *çağdaşlaştırmak* değil, ama aynı zamanda bu bölümü sıkı bir biçimde *denetlemek* ve bunun için de bölgeyi azami ölçüde bölmek söz konusuydu. Ayrıca "model"in çekici olabilmesi için de, *görüntüyü kurtarmak üzere kimi kusurları özenli bir biçimde gizlemek* söz konusuydu.

Ana hatları itibariyle, Sovyetler tarafından özellikle "cephe gerisi üssü" Türkistan'da girişilen eylem budur. Bu içe dönük eylem, Afganistan örneğiyle ele alacağımız daha sonraki bir yayılmaya hazırlık oluşturduğu ölçüde anlam taşır.

Model ve gölgeleri: Görüntü ve gerçeklik

Türk-Sib'in (5) kuruluşunu betimleyen bir afişte, tam yol giden bir lokomotifin önünde şaşkına dönmüş bir Müslümanın traversler üzerinde koşarak kaçışını göster-

(1) *V.I. Lénine*, SOTCHINENIYA; Bütün Yapıtları, Moscou, 1950, Vol. XXX, Aktaran: Walter KOLARZ, *La Russie et ses zolonies*, p. 347.

(2) SSCB, 30 Aralık 1922'de kuruluncaya dek Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti onun yerini tutmuştur.

(3) *Staline* SOTCHINENIYA; Moscou, 1947, Vol. V, p. 329.

(4) Victor LOUIS, *The Coming Decline of the Chinese Empire*, p. 179.

(5) 1930'da açılmış olan Semipalatinski Alma-Ata'ya bağlayan demiryolu.

mek gibi bir acımasızlık yeralıyordu. Simge açıktı: Eski dünya, ilerlemenin şokuyla ortadan kalkmalıydı. Gerçekte ne oldu? Sovyetvari ilerleme, elbette, korkunç vergilerle pahalı bir biçimde ödetilen bütün bir iyilikler kortejiyle birlikte geliyordu. Hızla ilerleyen lokomotifin önünde, felaket tellalı birtakım yerliler hâlâ kaçıyordu. Başkaları ise raylar arasına uzanıp uyuyorlardı. Trenler, dur durak bilmeden gelip gittiler ve kuşkusuz daha da gidip gelecekler. Aralarda, yerliler, kulakları sağır olmuş, dumura uğramış ama bilinçli bir biçimde kafalarını kaldırıyordu.

Büyük bir sertlik isteyen bu eylem, özenli bir biçimde devrimci idealizmin çerçevesi içine katılmıştı. Uzun süre 1917 yiğitliği, Doğu'da işlenen suçların üzerinde yanıltıcı bir kutsal hale oluşturuyordu.

Kışlık Saray'ın ele geçirilmesinin üzerinden henüz bir hafta geçtikten sonra, Halk Komiserleri Konseyi "Rusya Halklarının Hakları Bildirgesi"ni yaymlamıştı; bu Bildirge'de şu haklar da sıralanıyordu:

"- Bu halkların eşitliği ve egemenliği;
- Ayrılma ve bağımsız devletler kurma hakkı da içinde olmak üzere kendi kaderlerini özgürce belirleme hakkı;
- Ulusal ve ulusal-dinsel düzeydeki tüm ayrıcalıkların ortadan kaldırılması;
- Rusya topraklarında yaşayan ulusal azınlıkların ve etnik grupların özgürce gelişmesi.(1)"

Sovyetlerin, halkların etkin yardımına gereksinim duyduğu bir çağda kabul edilen bu Bildirge son derece oportünistti. Yine de, bu Bildirge, İmparatorluklar Beşiği'nde, azınlıklar bakımından gerçekten elverişli birtakım önlemlerle somutlandı. Son derece anlamlı iki örnek verelim:

- 23 Eylül 1921'de, Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin, 1914'te gerçekleştirilmiş olan Tuva'nın ilhakının gayrımeşru olduğunu ilan etti. SSCB, 1925'te, Tuva Halk Cumhuriyeti'ni tanıdı ve böylece Tuva feodal bağımlı bir toprak durumundan küçük bir uydu devlet durumuna geçmiş oldu.

- 1918-1922 arasında, Milliyetler Komiseri Stalin, kendi özerk hükümetlerine sahip olmadıklarında (Kırgızistan'a 1920'de, Yakutistan'a 1922'de) azınlıkların kendi kendilerini yönetme yetkisini tanıdı. Stalin, işi, Rusların, yerel göçebelerin kolonizasyonuna ayrılmış olan Kazak bozkırlarına yerleşmesini yasaklamaya kadar götürdü.

Ne var ki, bir yandan iç savaşın (2) gereklilikleri, öte yandan dogmanın Leninci yorumu, kısa sürede, devrimci "başına buyrukluk"u haklı kılacaktı. Ocak 1918'den itibaren, azınlıkların ulusal talepleri, "proletarya karşıtı" ve "burjuva" olarak nitelendi. Yeni kararlılık politikası, Şubat'tan itibaren, Kokand kentinin, Taşkent Sovyeti'ndeki Rus birliklerince ele geçirilmesi sonucunu verdi. Kimi yakınları tarafından Rusya'yı açık arttırmayla satışa çıkarmakla suçlanan (3) Lenin, "ayrılmaya kadar gidebilecek olan ulusların kendi kaderlerini belirlemesi" konusunda daraltıcı yorumunu vurgulamaya başladı: Kendi yazgısını belirleme, artık yalnızca, fiilen tüm halkları Sovyetler

(1) LENINE ve STALINE, *Sbornik proïsvedenii kizcutcheniyou istorii*, Vol. II, p. 17-19.

(2) Bu özellikle Sovyetlerin müdahale etmek zorunda kaldıkları Moğolistan bakımından hissedilir durumdaydı; nitekim Moğolistan'da bir yandan Beyaz Ordu birlikleri Transsibirya demiryolunu tehdit ederken, diğer yandan da denetimsiz bir Moğolistan Buryatlar üzerinde çekici bir etki yaratabilirdi.

(3) Özellikle Kasım 1917'de Finlandiya Büyük Dükalığının bağımsızlığının tanınmasından sonra.

Birliği'ne katmak durumunda olan dünya devrimi çerçevesinde görülüyordu. Yeni eğilim uyarınca proletarya, ilk sosyalist devletin olabildiğince geniş, birleşik ve bağlamlı olmasına ihtiyaç duyuyordu. Bu, Büyük-Rus şovenizmine kapıları ardına kadar açmak demekti.

İlginç olay; bir yerli, bu süreçte ortalığı silip süpürerek, kendi öz kardeşlerine karşı, Rusya'ya sadık hizmetkar azınlıkların kalabalık alayı içinde birinci sıraya geçti: Adıgeçen kişi, elbette, aşırılıklarını Lenin'in çok sonraları farkettiği Gürcü Stalin'di. Bundan böyle Sovyet lokomotifi en geleneksel milliyetçilik ve emperyalizm rayları üzerinde yürüyecekti. Ve o günden buyana da bu rayları terketmedi; yalnızca yüzyıllık Rus doğrultusunu devrimci bir atılımla ilerletti.

Geleceğin "Halkların Küçük Babası"nın, 27 Haziran 1930'da Komünist Partisi'nin 16. Kongresi önünde verdiği söylevdeki bir bölüm, SSCB'de günümüze kadar yürütülmüş olan milliyetler politikasının bütününün çarpıcı bir özetidir: Bu bölümde, son derece merkeziyetçi ve şoven bir gerçekliğin betimlenmesi ile, alabildiğine liberal ilkelerin sıralanması arasında bilgiç bir gitgeli farkedeceksiniz:

"Ulusal kültürlerin, daha sonra *tek bir ortak dille tek bir kültür halinde kaynaşmalarına* olanak vermek üzere tüm potansiyel erdemlerini dışavurarak serpilip büyümelerine izin vermek gerekir. Proletaryanın tüm dünyada zafere ulaşacağı ve sosyalizmin gelenekler içine gireceği uğrakta, *ileride tek bir ortak dille, gerek biçimi, gerek içeriği bakımından sosyalist tek bir kültür halinde kaynaşmaları* için, tek bir ülkede proletarya diktatörlüğü koşullarında, *biçimi bakımından ulusal, içeriği bakımından sosyalist kültürlerin serpilip gelişmesi*: İşte ulusal kültürler sorununa ilişkin Leninci bakışın diyalektik özü tastamam buradadır.(1)"

Bolşevik Partisi içinde azınlıklar uzmanı olan Stalin, gayet doğal bir biçimde, 1913'te, Lenin'in isteği üzerine, kaleme almış olduğu "Marksizm ve Ulusal Sorun" adlı kitabındaki ilkelere başvuruyor. Daha sonraları "Stalinci kategorller" olarak adlandırılacak olan bu ilkeler, sözkonusu kitabın tek bir cümlesinde sergileniyor: "Ulus, *tarihsel olarak oluşmuş, bir dil, toprak, ekonomik yaşam ortaklığına ve bir manevi ortaklığa* dayalı, istikrarlı bir insan topluluğudur (2)." Bu önkoşullar akla uygundu. Ne var ki Stalin, bu ilkeleri, hedefinden saptırıcı bir amaçla uyguladı: Bu amaç, artık milliyetlerin uyanışı ya da serpilip gelişmesi değil, SSCB'nin bütünlüğüne zarar verebilecek azınlıkların dinamizminin düzene konması ve zayıflatılmasıydı.

Ulusal kimliklerin tümüne saygı gerekçesiyle, kaynaşmakta olan kimi etnik bütünlükler parçalandı. Nitekim, yalnızca İmparatorluklar Beşiği bakımından, iki ya da üç bütünlük halinde federe olabilecek Türk varlığı, çoğu kez keyfi bir biçimde, 12 azınlık halinde bölündü. Varlıklarının bilincine pek fazla varmamış olan birtakım halklar ortaya çıktı ve her parçadan bir kültür, bir dil, vb. yaratılarak beş kategoriyle donatıldı. Bazı gruplar bakımından son derece elverişsiz olan sistem, ileride göreceğimiz gibi, başkaları bakımından ciddi avantajlar sağlamamazlık etmedi.

Her durum ve koşulda, ister büyük, isterse küçük olsun; ister Rus olsun, isterse olmasın, tüm topluluklar tek olumlu milliyetçiliği, yani Sovyet ulusunun milliyetçiliğini kabul etmek durumunda kaldılar. Sakınca, bu yeni milliyetçiliğin, oldukça hızlı

(1) Aktaran Jean MARQUÈS-RIVIÈRE, *L'U.R.S.S. dans le monde*,Payot, 1935, p. 309.
(2) 5 Mart 1913 tarihinde *Prosvechtchenie* dergisinin 3 numaralı sayısındaki makale.

bir biçimde, Büyük-Rusların zararlı alışkanlıklarını bünyesine katması oldu. Süreç, 24 Mayıs 1945'te, Stalin Rus halkını "SSCB'nin yönetici gücü, en ileri ulus (1)" olarak ululadığında tamamlandı.

1956'dan itibaren, Ukraynalı Kruşçef, bu aşırılıklara bir son vermeyi denedi. Ulusun, sosyalizm kuruculuğuna eşlik eden ve bu kuruluş ilerledikçe zayıflayan tarihsel bir kategori olduğu fikrini yeniden canlandırdı. Kruşçef'e göre, Sovyetler Birliği, adlandırmalarında bile Stalinci modele uygun üç aşamadan geçerek "bütün halkın devletine" doğru gitmeliydi: Birinci aşama, yani *serpilip gelişme aşaması*, yoksun bırakılınışlıkları aşmaktan ibaretti. İkinci aşama, Rusça'nın herkes tarafından öğrenilmesinde maddileşen, ulusların *yakınlaşmasına* denk düşecekti. Üçüncü aşama ise, coğrafi çerçevenin birleşmesi ve ekonomik kesişme yoluyla *kaynaşma* aşamasıydı.

Sovyet ve dolayısıyla Rus modeli doğrultusundaki bu birleştirici girişimin karşısında, -ne paradoks- az ya da çok Stalinci hamurla yoğrulmuş olan çeperdeki ulusların, ölmüş diktatörün ulus teorisinin arkasına sığındıkları görüldü.

Brejnev döneminde, (çoğu zaman Rus olan) kaynaşma taraftarları ile (çoğu zaman yerli halklardan olan) ulusların gelişmesine avantaj sağlayan Stalinci tezlerin harfiyen uygulanmasını savunanlar arasında dışa kapalı bir uzmanlar tartışması süregitti. Tartışma 1975'te, kaynaşmanın üçüncü evresinden artık söz edilmez olduğunda yatıştı.

Ne var ki, bu evrimin, ancak tek bir ideolojiye katılmayla yavaş yavaş kendini belli edecek olan Sovyet halkı kavramının kullanılmasıyla, karma toplulukların ortaya çıkmasıyla, ortak bir kültür zeminin yaratılması ve karşılıklı değiştirilebilir seçkinlerin yaratılmasıyla gerçekleşmiş olduğu hızla ortaya çıktı.

Gerçekte SSCB'deki her milliyet, kendi özgüllüklerinin yavaş yavaş törpülenmesi, günden güne bir Sovyetleşme biçiminde ilerleyen bir evrim uyarınca, buna paralel olarak ve aynı biçimde tüm sosyalizm dünyasına yayılacak olan bir bütünlüğe gitgide katılmak durumundaydı.

Bugünkü umutlar işte bunlar. Ancak İmparatorluklar Beşiği'nde Sovyet deneyinin sonuçları neler? Sovyet deneyi, İmparatorluklar Beşiği'ni gerçekten de tüm Asya için saygın bir vitrine dönüştürebildi mi? Bu girişimde, aldatmacanın payı ne? Marksist-Leninist modelin başarılarını ve yetersizliklerini, onun şu üç uygulama alanına uygun olarak özetle sergileyeceğiz:

- yönetsel yapılar,
- kültür politikası,
- toplumun yeniden kuruluşu.

Bu değişik konularda tam olarak saptanmış bir plandan söz edilemez. Bununla birlikte, tarihsel evrimde ve onun sonucunda, bir göreceli bağlamlılık, bir genel eğilim, bir kararlı irade ve değişik yöntemler, bir hedefe, yani, son tahlilde, bir sistemin, Slav komünizmi sisteminin yerleştirilmesine yönelik bir yöneliş farkedilebilir.

(1) *Pravda*, 25 Mayıs 1945.

Yönetsel yapılar

Bu gözde alanda, özellikle azınlıkların özgürlüğü yanılsamasını yaratmak gerekliydi. Bu kaygı özellikle *federal yapı* ve *Korienizatsia* gibi iki girişimin kökeninde yer aldı.

• SSCB'ye özgü *federal yapı* özellikle İmparatorluklar Beşiği'ni ilgilendiriyor. Nitekim 53 Sovyet federal bütünlüğünden 17'si bu bölgede bulunuyor. Burada, yalnızca tüm azınlıkların demokratik olarak temsil edildiğini kanıtlama kaygısı değil, fakat aynı zamanda üzerlerinde daha iyi bir denetim sağlamak üzere onları bölme iradesi de yatıyor. Bu ikili amaç içinde ve en tutulan ulusal ve dinsel karşıtlıklara dayanarak, 1924'den 1944'e kadar (1) dört federal basamak oluşturulmuştur.

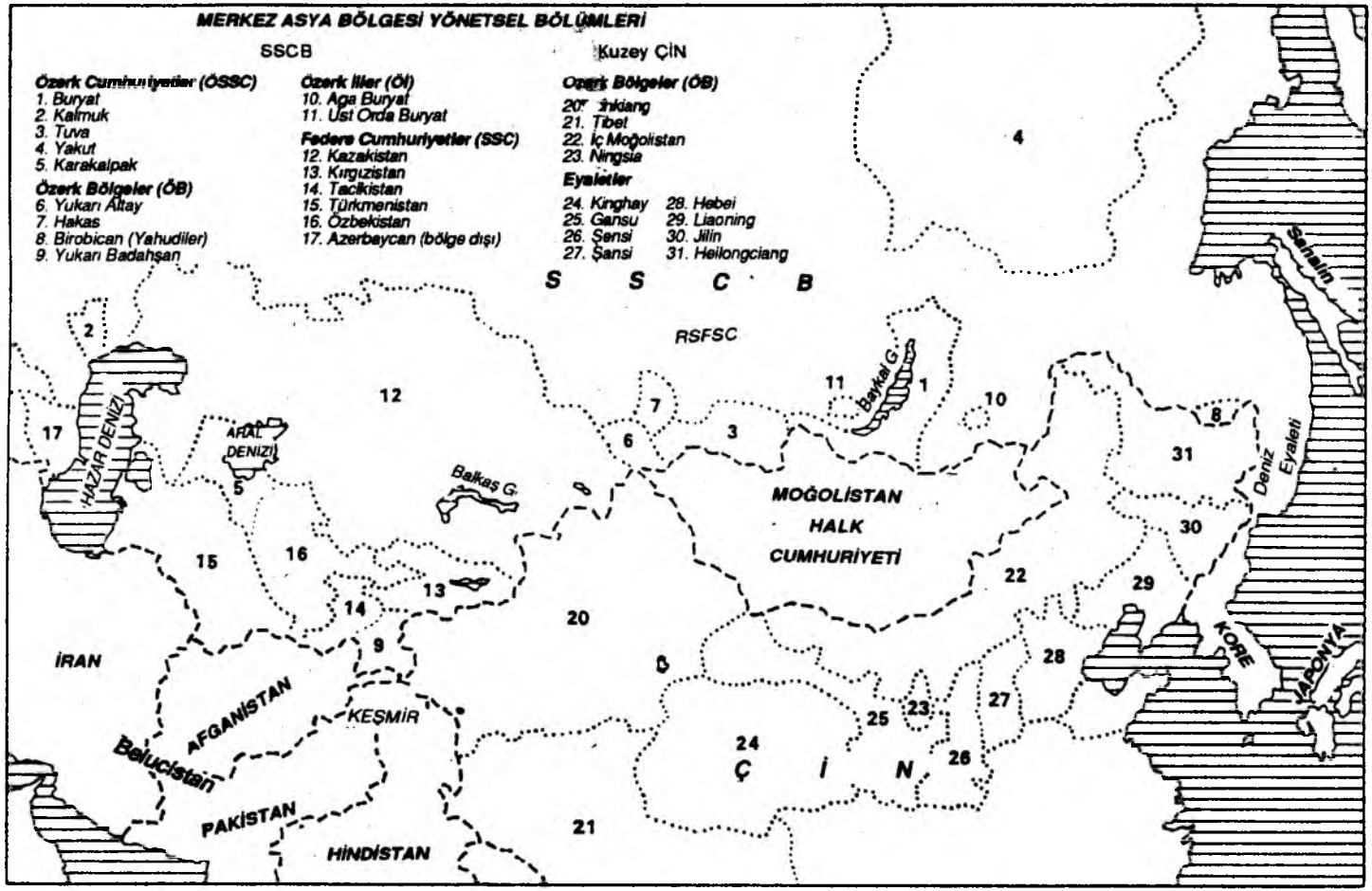
En üst düzeyde, federe cumhuriyetler bulunmaktadır. Orta-Asya bölgesinde 5 federe cumhuriyet ve RSFSC'nin büyük bölümü bulunmaktadır. SSCB'nin federatif geleneğine uygun olarak, 7 Kasım 1977 tarihli son Anayasa'da da, 70. maddede, "SSCB'nin, ulusların kendi yazgılarını özgürce belirlemelerinin ve hak eşitliğine sahip 15 sovyet sosyalist cumhuriyetinin özgürce kabul ettikleri birleşmenin sonucu olarak, sosyalist federalizm ilkesi uyarınca oluşmuş, birleşik, federal çokuluslu bir devlettir... Her federe cumhuriyet, SSCB'den serbestçe ayrılma hakkına sahiptir (2). Federe cumhuriyet, egemen bir sovyet sosyalist devletidir (3)... Federe cumhuriyet, yabancı devletlerle ilişkiler kurma, onlarla antlaşmalar imzalama ve diplomatik temsilciler teati etme, vb. hakkına sahiptir (4)." denmektedir.

Daha alt düzeyler bakımından, 150. sayfadaki harita ikincil federal birimler yığınını göstermektedir.

- 5 özerk sovyet sosyalist cumhuriyeti (Ö.S.S.C.);
- 4 özerk bölge;
- 2 özerk il (5).

Bu yapılar, elbette, Birlik Sovyeti ve Milliyetler Sovyeti'nde uygun biçimde temsil edilmektedir. Ne var ki demokratik temsil, *herşeyden önce bölmeyi ve hatta karşı karşıya getirmeyi hedefleyen bir örgütlenmenin* amacı değildir: Orta Asya'daki beş federe cumhuriyet, yalnızca Türkistan'daki ırklararası, etnilerarası (*); coğrafi, tarihsel ve dinsel bütünlüğü kırmak üzere vardır. Unutmayalım ki, bu bölge, iç savaş sırasında, bugünkü bölünüşten çok daha uygun üç büyük bütünlük, yani Kazak-Kırgız bütünlüğü, Tacik-Özbek bütünlüğü ve Türkmen bütünlüğü halinde adeta kendi kendilerine bir federasyon oluşturmuş durumdaydılar. Aynı şekilde, Buryat topluluğunun, Eylül 1937'de, bir Ö.S.S.C. ile iki özerk il biçiminde ayrılması, çok daha açık bir bölme niyetini gösteriyor; çünkü o dönemde, Japon etkisinin, Mançukuo'dan hareketle, Buryat-Moğol milliyetçiliği üzerinde hissedilebileceğinden endişe ediliyordu. Yönetmek için bölmek, Rus İmparatorluğu'nun da bir ilkesiydi.

(1) Tuva Halk Cumhuriyeti'nin özerk bölge olarak RSFSC'ye katıldığı tarih; 1961'de ÖSSC oldu.
(2) Madde 72.
(3) Madde 76.
(4) Madde 80.
(5) Bir önceki anayasada ulusal il.
(*) Etni, kimi uygarlık özelliklerinin, özellikle dil ve kültür ortaklığının birbirine yakınlaştırdığı insan topluluğu (ç.n.).

MERKEZ ASYA BÖLGESİ YÖNETSEL BÖLÜMLERİ
SSCB
Kuzey ÇİN
Özerk Cumhuriyetler (ÖSSC)
1. Buryat
2. Kalmuk
3. Tuva
4. Yakut
5. Karakalpak
Özerk Bölgeler (ÖB)
6. Yukarı Altay
7. Hakas
8. Birobican (Yahudiler)
9. Yukarı Badahşan
Özerk İller (Öİ)
10. Aga Buryat
11. Üst Orda Buryat
Federe Cumhuriyetler (SSC)
12. Kazakistan
13. Kırgızistan
14. Tacikistan
15. Türkmenistan
16. Özbekistan
17. Azerbaycan (bölge dışı)
Özerk Bölgeler (ÖB)
20. Sinkiang
21. Tibet
22. İç Moğolistan
23. Ningsia
Eyaletler
24. Kinghay
25. Gansu
26. Şensi
27. Şansi
28. Hebei
29. Liaoning
30. Jilin
31. Heilongciang
S S C B
RSFSC
Baykal G.
Sahalin
Deniz Eyaleti
HAZAR DENİZİ
ARAL DENİZİ
Balkaş G.
MOĞOLİSTAN HALK CUMHURİYETİ
İRAN
AFGANİSTAN
Belucistan
KEŞMİR
PAKİSTAN
HİNDİSTAN
Ç İ N
KORE
JAPONYA

Bütünü itibariyle, en değişik ulusal kimliklere bile bundan daha saygılı olan bir federal bütünlük tasavvur edilemez. Özgürce kabul edilmiş birleşme, ayrılma, diplomatik temsil, cumhuriyet ve federal düzeylerde bütün bir parlamenter faaliyeti yürütme hakları, propaganda araçlarıyla düzenli olarak aktarılan görüntüleri oluşturuyor. Ancak bütün bunlar uzaktan kumandalı seçimler ve güvence altına alınmamış haklar bağlamında bir yapıntı haline geliyor. Anayasanın ruhunu ayaklar altına alan ikiyüzlülük, yine de bu haklara biçimsel olarak saygı göstermeyi ve bunlardan yararlanmayı başarıyor.

Dahası, Kremlin denetimini gevşettiği takdirde, biçimsel olarak tanınmış olan bu haklar, federe cumhuriyetlerin bir iktidarını tanımlayabilir. Sovyetler de bunun bilincinde gözüküyorlar, çünkü, 1977 Anayasası'nda, 1944'de, Ukrayna ve Beyaz Rusya'nın Birleşmiş Milletler Örgütü'ne girişi dolayısıyla bir önceki anayasaya eklenmiş olan, elbette riskli bir maddeyi kaldırmışlardır; hiçbir zaman uygulanmamış olan bu madde "her federe cumhuriyetin kendi askeri kuruluşlarına sahip olmasını"(madde 11/b) öngörüyordu. Şunu da belirtelim ki, 1978 Temmuzu'nda, federe cumhuriyetler, fiilen varolmasa da örgütlenme şemalarında bulunan Savunma Bakanlığı'nı yitirmişlerdir. Bundan böyle savunma yalnızca federal düzeye ait kılınmıştır.

Cumhuriyetlere kalan teorik haklar, bir özerklik yapıntısını sürmeyi olmasa bile; hiç olmazsa bir yanılsama demeti sağlayarak ulusal alınganlıkları ve onurları en az düzeyde yaralamayı olanaklı kılıyordu. Yerli halklara karşı büyük bir özenle birlikte bu görüntünün kurtarılışı; Sovyet makamlarına, yerel hoşnutsuzluğun bir tür "gevşetilmesi" yoluyla, duruma tam bir hakimiyet sağlama olanağı veriyordu. O an için elde edilmiş olan göreceli yumuşama, aynı zamanda hükümet ve komünist parti aygıtına yerlilerin de asgari düzeyde katılmasına dayanıyordu.

• Bu katılımın kökeninde *Korienizatsia* (1) yatıyordu. Bu da, azınlıklara verilmiş iktidar parçası mitosunu sürdürüyordu. Kuşkusuz *Korienizatsia*, ulusal topraklarda, Parti'nin ve devletin Slav memurlarının yerine adım adım yerlilerin geçirilmesinde dile geliyordu. Ne var ki bu girişim, kimi görevlerle sınırlı kalıyordu: Bu görevler ne denli (Cumhuriyet Yüksek Sovyet başkanlığı, Federal Yüksek Sovyet başkan yardımcılığı, Milliyetler Sovyeti başkanlığı vb. gibi) onursal görevler ise, bunların yerlilere verilme şansı da o kadar yüksek oluyordu.

Belli bir iktidar taşıyan bir görevin bir yeriiye verilmesi kaçınılmaz olduğunda, buna Slav bir yardımcı veriliyor (2) ve belli başlı alt görevlere de Slavlar getiriliyordu. Yerii görevli, böylece denetleniyordu.

Ne var ki, iyi kavranmış bu *Korienizatsia* çerçevesinde bile ve özellikle Özbekistan gibi gelişkin bir cumhuriyette, Stalin döneminin kuklalarının yerini, son derece uzman ve hatta kimi zaman etkili birtakım memurlar, hatta yerlilerden oluşan *apartçikler* alıyordu. "Sovyet toplumunu yönlendirip yöneten güç, onun siyasal sisteminin, devlet örgütlerinin ve toplumsal örgütlerinin çekirdeği"(3) olan Partinin kendisi, yerli-

(1) *Korienizatsia* Rusça kök anlamına gelmektedir.

(2) Sekreterlerin çifte ulusa mensup olmaları formülü, Orta Asya'da, her iki sekreterin de kimi zaman Rus olduğu Kazakistan dışında her zaman uygulanmıştır.

(3) Anayasanın 6. maddesi.

lerden üyelerinin sayısının arttığını görüyordu. Yerli halktan üyelerin toplam nüfusa oranları, özellikle Orta Asya'da, yine de düşük bir düzeyde kalıyordu. Hatta Parti içindeki azınlıkların artışının, Sovyet toplumu içindeki sayısal büyüklüklerinin artışı sürecini izleyip izlemediği de sorgulanabilir. Aşağıda oluşturulmuş olan tablo, temel alınan yıllar birbiriyle uyumlu olmadığı için kesin bilgiler vermese de, yine de ilgi çekicidir.

Milliyetler	SBKP üyelerinin %'si (A)			Toplam nüfus içinde milliyetin payı (B)		
	1961	1967	1976	1959	1970	1979
Özbekler	1.48	1.73	2.06	2.88	3.8	4.75
Kazaklar	1.55	1.57	1.81	1.73	2.19	2.5
Kırgızlar	0.28	0.31	0.32	0.46	0.6	0.74
Tacikler	0.34	0.37	0.41	0.67	0.88	1.1
Türkmenler	0.28	0.28	0.31	0.48	0.63	0.77

Kaynaklar: A) Partinaya jizn, No:1, 1962, p.44; no:19, 1967, p.14 ve no:10, 1976, p.16
B) 1959, 1970, 1979 Nüfus Sayımları

Yerli komünistlere karşı alınmış bir diğer tedbiri de analım: Açıktır ki onların etkin olduğu Federe Cumhuriyetlerin Merkez Komiteleri, Birlik Merkez Komitesi'ne, yani, her şeyden önce, Rus Cumhuriyeti Merkez Komitesi'ne sıkı bir biçimde bağlanmışlardır. Bu durum, Mart 1919'da, Sverdlov tarafından, Ukrayna Komünist Partisi III. Kongresi delegeleri önünde (1) kaçamağa başvurmaksızın dile getiriliyordu:

"Temel ilkeler ve direktifler, sizin Ukrayna Komünist Partisi Merkez Komitesi tarafından değil, bizim Rus Komünist Partisi Merkez Komitesi tarafmdan alınır.

"Kurmuş olduğumuz bağımsız (2) sovyet cumhuriyetlerinin hepsinde, komünist partimizin üstünlüğünü korumalıyız; her yerde yönetim Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi'ne aittir." Bu hedef, yerel cumhuriyetlerde, Parti kadrolarının çokuluslu yapısıyla sağlanıyordu: Kazakistan'da temsil edilen 89 milliyet, Özbekistan'da 80 milliyet, Kırgızistan'da 71 milliyet vb (3). Bu koşullarda, örneğin, kendi cumhuriyetlerindeki komünist partisi içinde Kırgızların payı, 1970'te % 37,7'yi (3) geçmiyordu, oysa ki yerel nüfus içindeki yüzdeleri % 43,8'di.

Şunu da belirtelim ki, Orta Asya Müslüman azınlıkları, SSCB Merkez Komitesi içinde de düşük oranda temsil ediliyordu. 426 üyeli SSCB Merkez Komitesi'ne kendi sıralarından çıkmış yalnızca 25 temsilci gönderiyorlardı, yani toplam içindeki oranları % 5,5'ti; oysa ki 1979'da Sovyet halkının % 11'ini oluşturuyorlardı.

Her durum ve koşulda, İmparatorluklar Beşiği'nin yerlileri arasından, genel ola-

(1) Aktaran: A. BENNIGSEN ve C. LEMERCIER-QUELQUEJAY, *L'Islam en Union soviétique*, p. 143.

(2) Kullanıldığı bağlamda, bu sıfatın taşıdığı mizahı vurgulayalım.

(3) I. N. YOUDINE, *Sotsyalnaya basa rosta K.P.S.S.* Editions politiques Moscou 1973, p. 282 ve 287.

rak, sıradan parti üyeleri çıkıyordu. Aygıta, her türlü garantiyi veren çok ender şahsiyetler kabul edilir gibiydi. Bu sınırlı kabul, yine de, hiyerarşinin tepesinde, Politbüronun 14 sürekli üyesi arasında Kazak Kunayev ve 9 yedek üyesi arasında Özbek Raşidov'un yeralmasına vardı. Bu, elbette Orta Asya'daki Müslüman azınlıkların büyüklüğü gözönünde bulundurulduğunda çok az ve orantısızdır; dahası bunlar 10 üyeli Parti Sekretaryası'nda da temsil edilmiyorlar.

Bununla birlikte, en üst organda Kunayev ve Raşidov'un varlığı nedeniyle, bu azınlıkların SSCB'de karar sürecinden tümüyle dışlandığı ileri sürülemez.

Özcesi, yönetsel yapıların analizi, yerlilerin, sıkı bir biçimde gözetim altında tutulurken, hayal meyal bir bağımsızlık ve iktidardan yararlandıklarını saptamaya yolaçıyor. Yine de yerliler iktidardan bütünüyle dışlanmış değiller ve bir özerklik benzerine sahipler. Belki de bu, onları el altında tutmaya yeterlidir; sonuçta, bütün bunlar, bir "model"i dışarıya sunma uğraşının iç menteşesini oluşturur.

Benzeri hedefler, eylemin ikinci bölümünün, yani "kültür" politikasının da arkasında yatıyordu.

Kültür politikası

Kültür politikasının arkasında da, en az gelişmiş yerlilerde bir bağımsızlık yanılsamasının propagandasına ve yürütülmesine yönelik bir "model"in görüntüsünü kurtararak azınlıkları denetim altında tutma ve dolayısıyla bölme kaygısı yatıyordu. Ne var ki, bu politikada, ruhlar üzerinde el altından yürütüldüğü ölçüde daha derin olan bir etki yaratma iradesi de yatıyordu.

Kültür politikasının temelinde, 1925'ten beri benzersiz bir genişlik kazanmış olan dilsel eylem yer alıyor. Ulusal bütünlüklerin kimliğini yükseltme gerekçesiyle, dilsel eylem, önceleri, dilsel alt-azınlıklar yaratarak, azınlıkların azami bölünmesi sonucunu doğurdu. Nitekim, Sovyetler Birliği'nin ele alınan kesiminde, 4 dil alt-grubunun (1) herbirinde bir *lingua franca* oluşturmak daha rasyonel olacakken, yürütülen eylem, tam tersine, azami dil (40'dan fazla) repertuvarını çıkarma ve çoğu kez *ex nihilo* bir alfabenin, bir gramerin, sözlüklerin ve hatta bir edebiyatın yaratılmasıyla bu dillerin kullanımını teşvik etmek yönündeydi. Böylece Kazak-Kırgız, Türkmen-Azeri, Oyroy (Tuva, Şor, Altay, Hakas, Tofalar), Tacik (Dari ve Badahşan dilleri), Moğol-Buryat vb. dilsel toplulukları yapay bir biçimde parçalandı. Türk ağızları için, "dilsel parselasyon" girişimi zaten ivediydi, çünkü Turancı bir ulusal bilinç, ortak konuşulan bir dil çevresinde, Özbeklerin yazı dili olan Çağatayca çevresinde doğmaktaydı.

Sovyet bakış açısıyla dilsel eylem, azınlıklar üzerinde kendini hissettirebilecek dış etkileri azaltma avantajına da sahipti. Arap ve Moğol alfabeleri böylece ortadan kaldırıldı. Bu süreç, bir kez bu alfabeler unutuldu mu, toplumları geçmişlerinden, yazılı geleneklerinden, edebiyatlarından ve hatta dinlerinden koparmayı da olanaklı kılıyordu (2). Özgün harflerin yerini alan Latin kökenli değişik alfabelere karşı da,

(1) Türkler. Moğollar, Tunguz-Mançular, Hint-İranlılar.

(2) Eski alfabeleri bilenler, yalnızca hâlâ bu alfabeleri kullanan ülkelerle (Arap dünyası, Budacı dünya) ilişkiyi korumakla görevli birkaç araştırmacı ve din adamıydı.

1927'den itibaren, Pantürkist ya da Batılı bir etki yaratabilir kuşkusu doğdu. Bu nedenle, 1940'ta başlayarak, her tarafta, hatta Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nde bile, Kiril kökenli birtakım alfabeler dayatıldı. Tektipleştirici bu önlem, halkların yalıtılmasını ("Sovyet yöntemi"nin ana verisi) olanaklı kılıyor ve elbette 1938'den beri zorunlu hale getirilmiş olan Rusça eğitimini teşvik ediyordu.

İşte burada, Sovyet kültürünün aracı olarak Rus dilinin, farkettirilmeden onların yaşamına sokulması yoluyla; o güne dek çağdaş ve dolayısıyla Marksist dünyaya yabancı kalmış bulunan yerli halkların zihniyetleri üzerinde etkide bulunma çabasını görüyoruz. *Alfabelerin Kirilleştirilmesi*'yle açığa çıkan bu eylem, başka alanlarda daha önce de yürütülülüyordu ve sürdürüldü. Nitekim, yazılı dillerin yenilenmesine ya da yaratılmasına girişmiş birtakım Slav dilbilimciler aracılığıyla, Rus sözcük dağarcığının ve dilbilgisinin etkisi uygulanıyordu. Örneğin Tuva diliyle ilgili olarak, yalnızca "Sovyet, Bolşevik, Parti, Kolhoz" gibi siyasal ve teknik Rusça sözcüklerin değil, ama aynı zamanda "ekmek, bahçe, okul" gibi sözcüklerin de Rusça karşılıklarının dile sokuluşu görülüyordu. Aynı şekilde, çok daha pratik birtakım deyimlerde de Rusça'nın derin izlerine rastlanıyordu. Kırgızca için de aynı şey söz konusuydu. Kırgızcanın % 25'ini, yerel terimlerin yerine konmuş kimi zaman çok yaygın kullanımlı Rusça sözcükler oluşturuyor. Çin'de kullanılan Uygurca da(1), pratik ve teknik sözcük dağarcığının bir bölümünü Rusçadan almıştır.

1940'lı yıllardan başlayarak, Kremlin, alfabelerin Kirilleştirilmesinin ve zorunlu Rusça öğretiminin sağladığı silahları sonuna kadar kullanacaktı. Bugün, cumhuriyetlerin asıl nüfusu, Sovyet iktidarının geçmişte kullanımını teşvik etmiş olduğu değişik dilleri kullanmaya ve sadece bunlara ilişkin incelemelerini tercihan Rusçayla yapmaya çalışırken, Sovyet iktidarı buna şöylesi tepkiler gösteriyor:

- Rusça öğretiminin yoğunlaştırılması;
- ilk sınıflardan itibaren ikinci dil olarak zorunlu Rusça öğretimi;
- ulusal dilde okul öğrenimini, hatta üniversite öğrenimini sınırlama (2);
- üniversiteye kabulde baskılar: yalnızca Rusça'ya tam olarak egemen olan öğrencinin geleceği bulunuyor.

Unutmayalım ki, bu son derece ısrarlı eylem, Rusça'nın herkes tarafından bilinmesine dayalı milliyetlerin "yakınlaşması" biçimindeki ikinci evrenin bütünleyici bir parçasını oluşturuyor. Aşağıdaki tabloda, İmparatorluklar Beşiği'ndeki belli başlı milliyetler bakımından ifade edilen ilerleme bile etkileyicidir.

Tunguzlarda, Paleoasyalılarda ve Korelilerde Rusça'nın ikinci dil olarak gerilemesi, belki de, güçlü bir biçimde birinci dil olarak ilerlemesinden kaynaklanıyordur.

Rus ve Sovyet damgasının vurulması operasyonunun dilsel bakımdan son yanı, her azınlık içinde yayılan ulusal dildeki edebiyatın içeriğiyle ilgilidir. Nitekim, bu edebiyatlarda, sık sık Rus yazarların yapıtlarının çevirilerine, ideoloji ve propaganda yapıtlarına vb rastlanmaktadır. Özgün ulusal yapıtlar ise son derece ender olarak görülmektedir.

---

(1) Dungan dili ve Uygurca, SSCB'de Kiril alfabesine ancak 1953'te kavuştu.

(2) Yalnızca Yakutların eğitimi bir yıl artmıştır. Özerk bölgelerde ve illerde ulusal dilde eğitim çoğu kez ortadan kalkmıştır. Buryatlar ülkesinde ulusal dilde eğitim ilkokulun ilk iki yılıyla sınırlanmıştır.

Dilsel alt-gruplar ve başlıca milliyetler	2. dil olarak Rusçayı rahat konuştuğunu belirten insanların %'si (Kaynak: Nüfus sayımı)	
	1970	1979
Türk alt-grubu	33.6	49.8
Özbekler	14.5	49.3
Kazaklar	41.8	52.3
Tatarlar	62.5	68.9
Türkmenler	15.4	25.4
Kırgızlar	19.1	29.5
Yakutlar	41.7	55.6
Karakalpaklar	10.4	45.1
Uygurlar	35.6	52.1
Tuvalılar	38.9	59.2
İran alt-grubu	23.5	35.2
Tacikler	15.4	29.6
Moğol alt-grubu	70.9	75.5
Buryatlar	66.7	71.9
Tunguz alt-grubu	53.8	52.2
Çin-Tibet alt-grubu	48	62.8
Paleoasya alt-grubu	56.1	53.1
Kore alt-grubu	50.3	47.7

Bu açıdan, saf dilsel eylem, bir bütün olarak Sovyet kültür politikasıyla örtüşmektedir. Nitekim komünistlerin iradesi, eylemlerini, her zaman, *Sovyet damgasını vuracak tarzda, diller ve yerel adetler üzerinde* uygulamak olmuştur.

Homo asiaticus, Rus kültürüne karşı az-çok geçirgen olmadığından, Marksist mesajı ona dayatabilmesinin, onun diline ve uygarlığına nüfuz etmekten ve böylece onu içerden manipüle etmekten başka bir yolu yoktu. Bu koşullarda, resmi politika, her ne kadar görünüşte geleneksel kültüre saygı gösteriyor gibi davranıyorsa da, gerçekte bu kültürün yalnızca folklorik, yüzeysel boyasını korumakla yetiniyordu. İster Buryat, ister Kazak, isterse Yakut olsun, halk dansları toplulukları; klasik zıplayışlar ile Asyaya özgü dalgalanmaların, Sovyet tarzı bir müzik içinde birbirini izlediği gösteriler gerçekleştiriyorlar. Özel bir hedef gözetmeyen araştırmacıların dehasıyla, hayranlık verici etnografya müzelerinin oluştuğu altın çağdan sonra, bugün bu müzelerde "ulusal bölümler"in daraldığı görülmektedir; kaldırılan ilk nesneler ise, dinsel bir anlam yüklenmiş olan nesneler olmaktadır. Tüm dünyada, sanat sergileri yoluyla, ulusal çeşitliliğin kabul edildiği ilan edilmekle birlikte; Kremlin, bugün kendi ülkesinde, en ücra köşelere kadar, rakipsiz bir biçimde serpilip gelişmesi sağlanacak tarzda davranılan Rus kültürünün motor rolünü dayatmaktadır.(1) Dolayısıyla komünist iktidar, bu

(1) Özellikle az nüfuslu halklar arasında etkili olan merkezi iktidarın bu gizli iradesi, kimi federe cumhuriyetlerde kararlı bir direnişle karşılaşmıştır.

alanda, başlangıçtaki civanmertliğinden geri dönmüş oluyor (zaten, belki de, başlangıçtaki bu civanmertlik, tehdit altındaki uygarlıkların araştırılmasına girişmiş bilimadamlarının kendilerini adamışlıklarında ve tutkularında bulunuyordu).

Özcesi, yaklaşık altmış yıldan beri az-çok gerçekçilik ve enerjiyle, ama her durum ve koşulda, belli bir sabırla uygulanan kültür politikası, bağlamlı bir önlemler bütününü tanımlıyor. Elbette kimi zaman bu önlemler, birleştirici iradeye karşı bir rol oynuyorlar: Nitekim, geçmişte, etnileri bölmek amacıyla yerel dillere sağlanmış olan teşvik, bugün Rus işgaline karşı mücadele etmeyi olanaklı kılıyor. Böylesi birkaç ihtirazi kayıtla ve "komünist" yöntemlere karşı direnişlere rağmen, kabul etmek gerekir ki, yerli halkların gelenek ve göreneklerinde öylesine genel bir *Sovyet kültürleştirmesi* ortaya çıkmıştır ki, bugün görülen kimi geleneksel yanların moda haline gelişi bunu telafi edemez.

Bu evrim, Kremlin'in bugünkü yönetiminin istekleri doğrultusunda, halkın kaynaşması ve sosyalist alanın birleşmesi yönünde gitmektedir. Kültürel yenilenmenin kimi görünümleri bakımından ve yerlilerin tektip bir direnişine rağmen, azınlıkların alttan alta sovyetleştirilmesi tam gaz gitmektedir. Zihinler üzerindeki bu komünist damga öylesine güçlüdür ki, beraberinde yerel toplumda derin bir alt-üst oluşu getirmektedir.

Toplumun yeniden oluşumu

SSCB, onyıllarca süren baskı ve sınavdan sonra, ekonomik planda, Asya sınırlarını tüm Asya için bir vitrin durumuna getirmeyi tartışmasız bir biçimde başardı.

Sovyet insanı, ekonominin çok daha az gelişkin olduğu birçok bölgeyi, iç savaş döneminin sonundan çok daha çarpıcı bir biçimde değerlendirmeyi başarmış olmaktan haklı olarak gurur duymaktadır. Bölgeye turist olarak giden bir insan başarıların muazzamlığından ister istemez etkilenmektedir: Devasa hidroelektrik barajları, gözalabildiğine uzanan pamuk tarlaları ve sulama sistemleri, boylu boyunca aştıkları çöl gibi ölçü tanımaz doğrusal demiryolları. Kentlerin ve kırların görüntüsü, her ne kadar her türlü - özellikle gıda bakımından- yoksulluk ortadan kalkmış olmasa da, sistemin, yurttaşlara, birçok alanda, asgari olandan biraz fazlasını sağladığına tanıklık etmektedir. Bir karşılaştırma yapacak olursak, ancak temel gereksinimleri karşılayabilen Sinkiang'daki yaşam düzeyi tartışmasız bir biçimde daha düşüktür: Sovyet Orta Asya-sı'ndaki ortalama ücret, aylık olarak 143 Ruble (yani 1 000 Frank'tan biraz daha az) iken; Çin Türkistanı'nda 85,60 Yuandan (yani 225 Frank) ibarettir. Ne var ki, bir yanda ülkelerindeki en çarpıcı açlık ve sefaleti ortadan kaldırmış olan komünist ülkeler ile diğer yanda aşırılıkların ve eşitsizliklerin çürütmüş olduğu Asya'daki Üçüncü Dünya ülkeleri arasında bir karşılaştırma yapacak olursak; kabul etmek gerekir ki, SSCB tartışmasız olarak daha üstün durumdadır. SSCB, kendi Asyası'nda, -en azından görüntü itibariyle- Avrupavari bir düzenin ve toplumsal adaletin hüküm sürdüğü bir dünya kurmuştur. Oysa ki, Kopet-Dag ya da Amu-Derya'yı aştınız mı, karşınıza Doğu'nun tüm aşırılıkları çıkar: İstikrarsızlık, eşitsizlik, açlık, her türden yoksullar. İm-

paratorluklar Beşiği incelemesinde şunu gözden kaçırmamak gerekir ki, Sovyetler, her türlü betimlemenin ötesinde bir yoksulluğun hüküm sürdüğü çölleri ya da halkları hesaba katmışlar ve onları, birkaç onyıllık sürede, Asya'nın (1) en iyi donanımlı ve bütünsel olarak en zengin dünyası haline getirmiştir. Böylece Asya SSCB'si, güzel bir vitrinin arkasında yatan insani pahayı bilmeyenler bakımından, eşsiz bir propaganda aracı, bir göz boyama nesnesi haline gelmiştir.

Yine de Sovyet yerlisi, maddi düzeyde ne denli ayrıcalıklı olduğunu gayet iyi bilmektedir. Dahası, ebeveynlerinin, atalarının ne denli yoksulluk içinde yaşamış olduklarını da unutmamaktadır. İşte, Sovyet İmparatorluklar Beşiği'ndeki bugünkü istikrarı sağlayan ana etken de budur. Kimi yerlilerin komünizm davasına adanmışlıklarının kökeninde yatan da işte budur (2).

Bu konudaki en çarpıcı örnek, *Bezprizornye* örneğidir. Tamamen kendi hallerine terkedilmiş olan ve tüm Rusya ve Asya topraklarında binlerce çocuktan oluşan çeteler halinde başıboş dolaşan bu iç savaş öksüzleri, Sovyet devleti tarafından toplanıp eğitilmişlerdir. Sovyet devleti, ulusal kökenleri ne olursa olsun, bu öksüz çocukları kendisine en sadık hizmetkarlar haline getirmiştir: Askerler, polisler, gulag bekçileri... SSCB'nin bu çocukları, kendilerinin ilk örneğini oluşturdukları, geçmişten kopuk bir komünist insanlığın kuruluşuna vargüçleriyle yardımcı olacak tarzda, soydaşlarına karşı en küçük bir pişmanlık duymaksızın hizmet etmişlerdir.

Güzel bir vitrinin insani pahası

Komünizmin nihai hedefi olan yeni bir toplum kuruculuğu, geleneksel temellerden hareketle başarılamazdı. Tam tersine, *homo sovieticus*'un yaratılmasıyla ilgili vaadlerle dolu bir köklerden kopuş yaratmak, bir düzey eşitliği sağlamak gerekiyordu. Bunu başarmak için, yönetsel ve kültürel politikaya paralel olarak; bir yandan Slav nüfus aktarımıyla, diğer yandan yerel toplulukların yapısının yıkıma uğratılmasıyla bir toplumsal alt-üstlüğe de kalkışıldı.

Dine karşı mücadele bu bölümde ele alınmayacak: VII. Bölüm'de, gerek Çin'de, gerekse SSCB'de, eski dünyanın köşe taşını oluşturan Müslümanlığın, Budacılığın ve Şamanizmin herbirini ortadan kaldırma girişimi işlenecek.

En önemsizi de içinde olmak üzere her türlü kolonizasyon, yerli topluma derin bir değişikliği dayatmıştır. Asya'nın ortasındaki Sovyet girişimi, insana karşı ne denli saygılı olmak isterse istesin ve harekete geçirici güçleri bakımından ne denli özel olursa olsun, etkileri ve yöntemleri bakımından değerlendirildiğinde, federalizm görüntüsü altında merkezileştirici ve her durum ve koşulda, korkutucu derecede otoriter bir kolonizasyona yakın düşmektedir. Örneğin 1930'lu yıllarda Kazaklara karşı yürütülen eylemin sonuçlarını ele alalım.

(1) Uzak Doğu'daki şu birkaç ülke ya da bölge dışında: Japonya, Singapur, Güney Kore, Formoza, Hong-Kong.

(2) Anımsatalım ki, herkesteki istikrar ve bazılarındaki adanmışlığın kökeninde, Rusların yaşam düzeyine oranla yerli halkların yaşam düzeyinin daha yüksek olması da yatmaktadır. Ortalama Rus, sahip olduğu kaynaklar bakımından diğer milliyetlerle karşılaştırıldığında çoğu kez daha elverişsiz konumda gözükmektedir. Bu gözlem, hem RSFSC'de, hem de çeper cumhuriyetlerde yapılabilir.

1924 ile 1939 nüfus sayımları arasında, bu halk 869 000 canını (yani yaklaşık olarak nüfusunun üçte birini) yitirmiştir. SSCB'nin ortalama nüfus artış oranı gözönünde bulundurulduğunda, Kazakların nüfusunun ise, tersine, 630 000 artmış olması gerekirdi. Dolayısıyla, kabaca ilk iki beşyıllık plan döneminde, Kazak nüfusundaki gerçek açık, en azından 1 500 000 bireye yükselmektedir (1). Çin'e doğru kaçış (2), tek başına böylesi bir ortadan kalkışı açıklayamaz. Bu, aynı zamanda, idamlarla, sürgünlerle, son direniş ayaklanmalarıyla ve özellikle göç yolları işgal edilmiş (3) ve 1930'da Kazakistan Birinci Sekreteri Goloşçokin'in kaprisi yüzünden birden bire iskân edilmeye, "toprağa mıhlanmaya" zorlanmış göçebe bir halkın umutsuzluğuyla açıklanabilir.

Gerçekte, düşmanca bir ortam içinde, eski dünyayı yıkıma uğratmak ve yeni dünyayı denetim altında tutmak konusunda cepheden yürütülecek bir mücadelede sarsılmaz bir kararlılık gerekliydi.

Eski dünyanın yıkılışı, her şeyden önce, geleneksel ekonominin ortadan kaldırılması sonucu doğurdu. Geçimlik ekonomi, özellikle pamuk yetiştirme bölgesinde, açlık durumları yaratmak pahasına ortadan kalktı.

1930'dan başlayarak, göçebeler yığınsal olarak ve zorla iskân edildiler. Örnek olarak, Kazakistan'da, önlemler ancak hayvan sürüleri yarıya yakın azaldığında (1932'de) yumuşatıldı. Doğu pazarlarının, ticaretle birlikte asli bileşeni olan kırsal ve kentsel zanaatkarlık, gerek dinamizmi, gerekse yaratıcılığı bakımından, zanaatçıların atölyeler ve kombinalar içinde biraraya toplanmasıyla kırıldı.

Yerleşik köylüler, 1930'lu yıllarda, tüm Sovyet köylüleri gibi, Sovhozlar ve Kolhozlar halinde biraraya getirildiler. Bu kurumlar, bir oymak ya da bir boy tarafından kurulup yönetildiği durumlar dışında, yerlilerin zihniyetine, Ruslarınkinden çok daha fazla yabancıydılar.

Eski dünyanın yıkılışı, geleneksel toplumsal katmanlaşmanın ortadan kaldırılması sonucunu da doğurdu.

1924'te Kazakistan'da başlatılmış olan Koşçi hareketi, yerli toplumun yıkılışının güzel bir örneğini verebilir. Kazakistan'da köy konseylerinin beylerce, geleneksel boy şeflerince yönetildiğini görmekten endişeye kapılan komünist iktidar, bunlara karşı köy yoksullarının, koşçilerin örgütünü kurdu. Ne var ki beyler hızla bu örgüte sızarak onu denetimlerine aldılar. 1928'de, beylerden 700'ü, sürüleri kamulaştırıldıktan sonra, "uzak bölgelere" sürgün edilmek durumunda kalındı.

Tıpkı beyler gibi, eski mülk sahipleri sınıfı ve entellektüel seçkinler, Afganistan'a ya da İran'a kaçıp canlarını kurtaramadıkları durumda, ya idam ya da sürgün edildiler.

Bu önlemlerin bütünü, 1950'li yıllarda, toplumun gerçek bir kademelenmesi sonucunu verdi. Boy yaşamının kalıntıları, günümüzde, yalnızca Karakalpaklar ya da Karakum'un Tekeleri arasında varlığını sürdürmektedir. Böylesi alt-üstlükler, köklerinden koparılmış, yeni dünyanın nüfuzuna açık insan kitlelerini, kentlere (sanayi merkezlerine) doğru ya da kentlerin dışına (gulaglara ve şantiyelere) doğru savurdu.

(1) Bu hesaplama Walter Kolarz tarafından *La Russie et ses Colonies* kitabında yapılmıştır.
(2) 1930-1950 arasında Sinkiang'a sığınan Kazaklar 300 bini bulmuştur.
(3) Rus kolonizasyonunu yasaklayan 1920 talimatları yalnızca birkaç yıl uygulanmıştır.

Bu nüfuz, bizzat yaşadıkları ya da babalarının bedelini ödediği aşırı davranışların anısının ihtiyatlı kıldığı bireylere uygulandığı ölçüde daha etkili olan bir denetimden kaynaklanıyordu. Yeni dünyanın tiranlığı, özellikle polis gözetimi ve baskısında, propagandada, tehcirlerde, sınırların denetim altında tutulmasında kendini belli ediyordu.

Sınırların denetlenmesi kurumu, "halkların zindanı"nın yetkinleştirilmesine ayrılmış araçların boyutlarının büyüklüğüne ilişkin bir fikir veriyor. Yerli halkların Acem dünyasına (1) kaçışını bertaraf etmek, ardından da Çin akınlarını engellemek amacıyla, 1945-1950'den başlayarak 10 000 km'yi aşkın bir uzunlukta dikenli tellerden ve gözetleme kulelerinden oluşan bir duvar inşa edildi. Bu sayede, 1950'li yılların sonlarında, kaçaklar seli kurudu.

Yerli halkın kan kaybı, özellikle Orta Asya'da, "tehcir" edilmiş toplulukların yerleştirilmesiyle telafi edildi. Stalin döneminin ayırdedici özelliklerinden biri olan bu olgu, 1937'de, yaklaşık 150 000 Korelinin Özbekistan'a ve en azından 50 000 Çinlinin Sibirya'ya ve Orta Asya'ya doğru tehciriyle başladı. Bu azınlıklar, o zamana dek Sovyetlerin özellikle iyiliksever bir kültür politikasından yararlanmış iken (2), birdenbire Japon casusluğuyla suçlanır oldular.

Bir temele dayansın ya da dayanmasın bu iddia, çok kısa süreler (birkaç ay) içinde kitlesel tehcirlerde dile geldi. İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında, Sovyet anayurduna ihanet etmekle ünlenmiş değişik halklar için de aynı şey sözkonusu oldu. 200 000 Volga Almanı, çoğu kez korkunç koşullarda, Kazakistan'da ve Altay'da yerleşmek zorunda kaldılar; bunları Kırım Tatarlarının, Kalmukların ve Çeçenler, Osetler, Mesket Türkleri, Kürtler... gibi küçük Kafkas halklarının Orta Asya'ya tehciri izledi.

Kruşçef döneminden başlayarak, bu halklardan bazılarına itibarları gerçekten geri verildi. Ne var ki buradan, SSCB'nin topyekûn kimi topluluklara karşı tehcirden sorumlu olmayabileceği sonucunu çıkarmamak gerekir. Nitekim, 1959 Nüfus Sayımı'nda yeralan 25 781 Sovyet Çinlisi ne oldu? Bunlar istatistiklerde ve öyle görünüyor ki, SSCB topraklarında gözükmez oldular. Bir Sovyet rejim karşıtına (3) göre, bunlardan, yurtlarından sürülmeleri rahatsız verecek olan kimileri Deniz Eyaleti'nde birtakım "kamplarda" toplandılar; buralarda "nüfus kağıtsız ve Sovyet topraklarında hareket kabiliyetinden yoksun bir biçimde" yaşamak durumunda kaldılar.

Zayıf azınlıklara karşı böylesine sert bir tutum, daha büyük topluluklara da bir uyarı oluyordu.

Böylesi baskı ve kargaşa bağlamında, toprağından, inançlarından ve alışkanlıklarından kopartılmış, Kuzbas ya da Karaganda'da proleterleştirilmiş, büyük şantiyeler-

(1) Yalnızca Afganistan için SSCB'den gelmiş sığınmacıların sayısı en azından 100 bin Türkmen, 300 ile 400 bin Özbek ve belki de 300 bin Tacik olarak tahmin edilmektedir.

(2) Koreliler, Vladivostok yakınlarında bir ulusal yönetim birimine ve kendi dillerinde birçok gazeteye sahiptiler. Çinlilere ve Sovyet Dunganlarına (Kazakistan'daki Müslüman Çinliler) gelince, bunlar Çin Halk Cumhuriyeti'nde de büyük bir yankı uyandıran yazılarının Latin alfabesine geçişini yaşadılar; bu yeni yazı dili, Çin Halk Cumhuriyeti'ne Vladivostok'da yayınlanan Çince gazeteler aracılığıyla ve Lating Hua adıyla girdi

(3) M. Mikhaïl Makarenko, aktaran *Le Monde*, 7 Eylül 1978.

de ya da bakir toprakların tarıma açılmasında seferber edilmiş bir halk üzerinde aygıtın ve onun propagandasının ağırlığını bir tasavvur ediniz. Böylesi acımasız kurallara bağlılık koşullarında; gerek Rus girişiminin sınır bölgelerindeki başarısı, gerekse yerli halkların bugünkü boyun eğmişliği bir açıklamaya kavuşuyor: Geçmişin dersleri, sükuneti özendiriyor.

Elbette ki, Slav varlığının pekiştirilmesi de etkili bir denetimin kuruluşunu kolaylaştırıyordu.

Çarlardan buyana süregelen bu politika, günümüzde tüm Sibirya'da Slavların net bir biçimde ağır basmasında ifadesini buluyor. Yalnızca Yakutistan (%50 Yakut) ve Tuva (%58 Tuvalı) bu Slav denizinde tam olarak boğulmamış durumda. Buryat Özerk Cumhuriyeti'nde Buryatlar nüfusun yalnızca %27'sini oluşturuyor. Birobican Musevi özerk toprağında yaşayan Yahudilerin nüfus içindeki oranı %9'u aşmıyor! Bu konudaki en aşırı örnek, 1929'da kurulmuş olan Şorlar ulusal ilinin durumu. 1931'de Şorlar nüfusun %38,8'ini oluştururken, 1938'de yalnızca %13'ten ibaret kalmışlardı. Bir sonraki yıl ise, Kemerovo bölgesine katılan il ortadan kalktı. 16 000 Şor, günümüzde bölge nüfusunun %0,5'ini temsil ediyor.

Yine de Slav nüfusun artışı, 1959'a dek, en çarpıcı bir biçimde Kazakistan'da gerçekleşti. Bunda birçok etken rol oynadı: Yeni gelenlerin akını, eskiden yerleşmiş olan kolonların oldukça yüksek doğurganlığı ve yanısıra, 1930'lu yıllarda, Kazakların kaçışı ya da parçalanışı. 1926'da nüfusun %35'ini oluşturan Slavlar, 1959'da %52,7'lik oranla çoğunluğu sağlamışlardı. Ne var ki, bugün Kazakistan nüfusu içinde Slavların oranı %48,5'ten ibarettir.

Sovyet Türkistanı'nda ise, yerel halkın doğurganlığında gözle görülür bir yükseliş ve Slav doğurganlığında güçlü bir düşüşün eşzamanlı olarak gerçekleşmesi nedeniyle Slav nüfusundaki gerileme aşağıdaki tablolarda görülmektedir:

SOVYET TÜRKİSTANI (KAZAKİSTAN DAHİL) NÜFUSU İÇİNDE SLAVLARIN ORANININ GELİŞİMİ (1)

Nüfus sayım yılı	1911	1939	1959	1970	1979
Toplam nüfus	10 327 000	16 624 000	22 978 000	32 800 000	40 167 000
Slavların yüzdesi	18.5	17.1	32.9	30.1	26.8

(1) Bu tablo yerli halklarla ilgili daha önce verdiğimiz tablonun bir uzantısıdır. Daha ayrıntılı bilgi için Ek 1'e bakınız.

ÖZBEKİSTAN SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİ'NDE DOĞUM ORANI (1)

	1959	1970
Özbekler	‰ 42	‰ 34.2
Ruslar	‰ 24	‰ 19.3
Ukraynalılar	‰ 26	‰ 23.0

Özbekistan'daki Rus ve Ukraynalı doğum oranları, SSCB'nin diğer bölümlerindeki Slav ortalamalarından yüksek olmakla birlikte, günümüzde Avrupalı toplulukların Özbekistan'daki varlıklarını, gerçekleştirilmesi zor gözüken bir dış katkı olmaksızın koruyabilmelerinin artık olanaklı olmadığını saptamaya izin veriyor. Böylesi bir dış katkı, yine de, öncelikle Çin sınırı yakınlarına iskân edilmişe benzeyen teknisyenlerin ve kırsal kesim insanlarının gelişiyle sağlanıyor. Dahası Slavların, hâlâ çöl olan bir Sibirya'yı ve gelişmekte olan bir Orta Asya'yı göze almak için gerekli dinamizmlerinden önemli bir bölümünü yitirmiş olduklarını da hesaba katmak gerek.

Varlığı korumaya yönelik bu eğilim değişikliği, tek başına, İmparatorluklar Beşiği'nin Sovyet bölümünün ve özellikle Orta Asya'nın değerlendirilmesinin bugünkü modeline birtakım sınırlar getiriyor. Yeni koşullara ayak uydurma, diğer etkilerini göstermekte olan altüstlük etkenlerinden daha ivedi olabilir.

Bugünkü modelin sınırları ve aşılmışlığı

Ruslar, herşeyden önce, Sibirya'da ve özellikle Uzak-Doğu'da, her yıl yaklaşık yarım milyon kişinin geldiği, ama hemen hemen bir o kadarının da ayrıldığı kentlerdeki nüfus hareketini kaygıyla izliyorlar. Ve sınırın öte tarafında Han nüfusunun düzenli artışını da büyük bir sıkıntıyla gözlemliyorlar. Ussuri'de görevli bir Sovyet subayı, Çinliler'den korkusunu birkaç yıl önce şöyle itiraf ediyordu: "Önümde, diyordu, ırmağın öte yakasında, sulama kanallarının, tarlalarının, köylerinin göz alabildiğine uzandığını görüyordum. Arkamda, bir demiryolu ve sonra orman, yalnızca orman vardı." Fransa'nın beş ya da altı katı büyüklüğündeki Uzak-Doğu Eyaleti'nin nüfusu 1970'te 5 116 000 iken 1979'da yalnızca 5 989 000'e ulaşabilmişti. Komşu Dongbei'de, eski Mançurya'da ise, 100 milyon Çin yurttaşı yaşıyordu. Bir yanda aşırı doluluk, diğer yanda boşluk; daha uzun süre böyle gider mi!

BAM'ı (Doğu Transsibirya demiryolunu kuzeyden kateden ikinci demiryolu) kurmak için harcanan muazzam çabaya rağmen, Sovyet sistemi, yüzyılın başlarında

(1) RYABOUCHKINE, *Naselienie Soyouznikh respoublik*, éd. Naouka, 1977, p. 103.

İmparatorluğu doğuya doğru ilerleyişinde harekete geçiren girişkenliği kaybetmişe benziyor. Nitekim, Sibirya, henüz işletilmemiş muazzam zenginliklerine rağmen, 1990'da Sovyetler Birliği üretiminin yalnızca %12'sini sağlayacak; bu oran 1975'te %8,9 dolaylarındaydı.

Doğu Transsibirya demiryolunun her metresinin Fransız sermayesi tarafından finanse edilmiş olduğu bir ülke bakımından geleneksel olan dış yardıma gelince, yumuşama şansına rağmen dış yardım ortalarda görünmeme eğiliminde.

Her yandan arzulanan henüz bakir bir alanda kaybolup gitmiş, gençlerden ve teknisyenlerden yoksun kalmış Rus halkı, mücadelesinde umutsuzluğa düşmüş bir halde, çabalarını kendi öz toprağının savunmasında yoğunlaştıracağa benziyor: Slav denizi durgun ve hareketsiz; ne ki ceziri hemen yarın değil. Yerli halklar burada en azından birkaç anafor yaratacaklar mı?

Bu soruya bir yanıt verebilmek için, Orta Asya'da nüfusları 30 milyonu bulan yerli halklara dönmek gerekir; ne var ki, bu halklardan hiçbiri gelecekteki bir anaforun ilk izlerini doğurma noktasına kadar gitmiyorlar.

Bu bölgede, Müslüman'ın ilerleme lokomotifi önünde şaşkına dönmüş bir halde kaçtığı zamanlar artık geride kalmış durumda. Hâlâ boyun eğmiş ve sakınma konumunda olan nüfus, kendisinin ve atılımının bilincine varıyor. "Eski önde gelen şahsiyetler (tüccarlar, din adamları, büyük toprak sahipleri) yerlerini, ekonomik eylemde kendi ihtirasları çapında geniş bir alan bulan yerli halktan yeni teknisyen ve yönetici seçkinlere bırakıyorlar (1)." Onlar bununla yetinecekler mi? Geleneklerin ve kültürün Ruslaştırılması politikasını ve Slavların Politbüro'ya ve Merkez Komite'ye elkoymalarını (2) kabul etmeye devam edecekler mi? Tepki gösterdikleri takdirde, sistemin yasalarına uyarak mı, yoksa sisteme karşı az-çok şiddete dayalı bir eylemle mi tepki gösterecekler? "Milliyetlerin Direnişi" bölümünde, yerli bir konformizm-karşıtlığının belirtilerinin nasıl ortaya çıktığını göreceğiz. Sovyet düzeni, Taşkent'te egemenliğini hâlâ sürdürüyor. Politbüronun henüz gelecek olanı görme ve eylemini buna uyarlama zamanı var. Ne var ki sorun, açıkça eskimiş ve kemikleşmiş siyasal büronun, yerel seçkinleri Nomenklatura'ya(3) katarak, iktidarla bütünleştirerek, onları "esnek bir biçimde" hâlâ kendine tabi kılabilip kılamayacağı noktasında kendini gösteriyor. Bir diğer deyişle, Politbüronun azınlıkların dinamizmini birtakım yeni fikirlerle kendi yararına kullanma yeteneğine hâlâ sahip olup olmadığı sorgulanabilir.

Öyle görünüyor ki böylesi bir yeteneği henüz var. Sovyet iktidarı, 1968'deki Çekoslovakya işgalinden beri, dışa dönük faaliyetlerinde eylemli partnerleri iyi bir biçimde kullanacak tarzda davranıyor. Afrika'da, Küba'nın ve Alman Demokratik Cumhuriyeti'nin önemli desteğiyle birlikte müdahalede bulunuyor. Polonya'ya karşı Doğu Berlin'in ya da Prag'ın aracılığıyla baskı yapıyor. Moğolistan Halk Cumhuriyeti, Çin'in tümüyle iç işlerinin bazıları hakkında görüş belirtme yetkisini kendisinde görü-

(1) Basile KERBLAY : "*La Société soviétique contemporaine*, p. 54.
Bununla birlikte işaret edelim ki, 1970'te Orta Asya'nın en gelişkin halkı olan ve cumhuriyet nüfusunun % 65.5'ini oluşturan Özbek halkı, bilim emekçileri arasında % 48, yüksek öğretim mezunları arasında % 53'lük bir oranı temsil ediyordu.

(2) Bu elkoyuş, 1972'de şu oranlarda dile geliyordu: % 73.9 oranındaki Slavlar, Merkez Komite'de % 82, Politbüroda ise % 90'ı aşkın bir oranda temsil ediliyorlardı.

(3) Merkez Komite tarafından saptanan ve 30 000-40 000 yetkiliyi kapsayan anahtar konumların resmi listesi.

yor. Bu düşünce akışı içinde, niçin bir gün Özbeklerin, Kazakların, Taciklerin ve daha uzun vadede, Afganların, Üçüncü Dünya'ya, Müslüman ülkelere, Hint Yarımadası'na doğrudan müdahaleleri öngörülmesin? Birçok yerlinin yardımının, Rus ve Sovyet yayılmasını ne denli kolaylaştırabildiğini ve hatta koşullandırabildiğini gördük ve ileride de göreceğiz. Model daha şimdiden var. Anayasa, federe cumhuriyetlere diplomatik temsilcilikler açma, (son alınan önlemle) Savunma dışında bakanlıklar kurma hakkını veriyor. SSCB'nin kutsal bütünlüğü bakımından tehlikeli olabilecek bu aşamaya kadar varmadan, Moğol ve Sovyet Müslümanlarının, hatta Budacılarının Politbüro tarafından manipülasyonu ele alınabilir gözüküyor. Özbeklerin Türkiye üzerinde, Taciklerin İran üzerinde, Moğolların Tibet üzerinde etkisinin ne olabileceğini bir tasavvur ediniz. Kuşkusuz gözüpek bu kullanım, "cephe gerisi üssü" üzerinde artan bir denetimle telafi edilecektir. Parti ve polis aygıtı bunun araçlarını sağlıyor.

Bu konuda Victor Louis'nin yapıtındaki şu alıntıyı unutmayalım (1):

"... Önümüzdeki yıllarda, Çin'in Batı sınırlarındaki durum, çarpıcı bir değişikliğe uğrayacaktır. Çin'in komşuları, artık Çin'le karşılaştırıldıklarında ayakta duramayacak olan Kazakistan ya da Tacikistan gibi küçük ülkeler olmayacaktır. Onların yerinde, Çin'le rekabet edebilecek kadar büyük bir toprak üzerinde güçlü bir sanayi potansiyeli ve belirgin biçimde yüksek bir yaşam düzeyi olacaktır. Bu demektir ki, dünyanın bu bölgesinde, Orta Asya, Çin'in karşısında, geçmişte oluşturduğundan çok daha önemli bir siyasal karşı-kuvvet haline gelecektir."

Böylesi bir Müslüman siyasal bütünlüğün yaratılması inanılmaz gözükmektedir. Yine de bu belli bir gerçekçiliği içinde taşıyor; çünkü Sovyet iktidarı, Rusya Müslümanlarının İmparatorluk yararına kullanılması biçimindeki eski geleneğini yeniden canlandıracağa benziyor: 1980 Eylülü'nde toplanan Taşkent İslam Konferansı, bunun bir örneğini oluşturuyor. Afgan Olayı'na rağmen, Müslümanların yaşadığı 30 ülke, SSCB İnananlar Konseyi'nin "Hicri XV. yüzyıl, halklar arasında barış ve dostluk yüzyılı olmalıdır" biçimindeki çağrısına yanıt verdiler.

Yerli halkların ve onların kültürlerinin kullanılmasına ilişkin başka göstergeler de vardır. Bunları, Sovyetlerin dışa dönük eylemlerini betimlerken ortaya koyacağız.

Sovyet Yayılmacılığı: Merkez-Asya'daki eylem alanı

1905 Rus-Japon Savaşı'ndan sonra Yukarı Asya'ya doğru çevrilmiş olan Rus yayılmacılığı, bu bölgede Birinci Dünya Savaşı arifesinde dolu dizgin ilerliyordu. Nitekim Moğolistan ve Tuva'da yapmış olduklarını gördük. Bunlara paralel olarak, Ruslar, 1909 Antlaşması'ndan beri kuzeyde Kazak garnizonlarının, güneyde ise Britanya birliklerinin bulunduğu İran'da (2) ortalığı kasıp kavuruyordu. Aynı şekilde, 1914'te, savaş arifesinde, Sinkiang'ın güney bölümünün açıkça ilhakı, Rusya'nın "en hassas sınırını", (3) Cungarya kapılarını denetleyebilmesi için kaçınılmaz görünüyordu.

(1) *The Coming Decline of the Chinese Empire*, sf. 179.

(2) Rus işgal birlikleri birçok halk ayaklanmasını Şah adına bastırmışlardır (Özellikle 1911'de Tebriz'deki ayaklanma).

(3) Türkistan valisi (1916) General Kropatkin'in sözleri.

Bu geleneksel politikaya göre, Bolşeviklerin eylemi, başlangıçta, topyekûn bir değişime işaret ediyordu. 8 Kasım 1917'den itibaren, Barış Kararnamesi, "Büyük-Rusların ilhaklarını koruma ya da artırma ...(1)" yönündeki gizli anlaşmaları açıklıyordu. Rus yayılmacılığı bundan daha açık bir biçimde betimlenemezdi. Çin'e dayatılmış olan eşitsiz anlaşmalar, özel olarak iptal, Çarlık emperyalizmi ise mahkum edilecekti.

Halkların, devletleri bir oportünizm kaygısı içinde bırakanlara verdiklerinin yüz katını kendilerine vereceğine inanan Lenin ve Troçki, Rusya'nın gerek İran ve Moğolistan'daki ayrıcalıklarından, gerekse "Doğu Çin" üzerindeki haklarından vazgeçmeye hazır olduklarını ilan ettiler. Ve bu söylediklerini, hemen 1918 başlarında, sınırlardaki birlikler üzerindeki denetimleri görünüşte kalınca, daha da gönüllü olarak yaptılar.

5 Nisan 1918'den itibaren, Japonlar Vladivostok'u işgal ettiler ve Transsibirya demiryolu boyunca Buryatlar ülkesine kadar ilerlediler. İran'da, İngilizler, Kazaklar'ın boşalttığı toprakları askersel olarak işgal ettiler ve Transkafkasya ve Orta Asya isyanlarını desteklemek üzere Azerbaycan'a ve Türkmenistan'a açıkça müdahalede bulundular. Moğolistan'a gelince, bu ülke, kısa zamanda, Beyaz Ordu birliklerinin yetiştirilmesi ve işaesi için bir cephe gerisi üssü haline geldi. Sovyetler bugün, sınır boylarında kendi "protektoraları"nı zorunlu terkedişlerinin, imparatorluğun güvenliğini tehdit altına düşürdüğü o dönemin acı anısını taşımaktadırlar. Dolayısıyla Bolşeviklerin tüm politikası, oldukça hızlı bir biçimde, iç korunmaya paralel olarak, bir dış güvenlik kemerini yeniden oluşturmaya yönelecekti.

Bu ivedi hedef çerçevesinde, kullanılan yöntemler, başlangıçta o güne dek hiç kullanılmamış yöntemlerdi. Kimileri devletlere, diğerleri, onları aşarak, halklara yöneliyordu.

Devrimin ilk yıllarında, düşmanlık öyle boyutlardaydı ki, Lenin, halkların iyiniyetini kazanmak için bir iktidarın yapabileceği en büyük fedakarlıktan, toprağının bir bölümünü verme fedakarlığından bile kaçınmadı. Nitekim, 1919'da, Afganistan'ın yeni Emirinin askeri destek talebine şu yanıtı verdirdi: "İşçi-köylü Hükümeti, yalnızca en geniş ölçüde yardımda bulunmaya hazır olmakla kalmayıp, aynı zamanda, Rus toprakları zararına Rus-Afgan sınırını düzelterek, eski Çarlık rejiminin bir günahını ortadan kaldırmaya da hazırdır (2)." Bu son öneri gerçekleşmedi. İmparatorluklar Beşiği'nde tek bir toprak terki örneği vardır. Ulan-Bator Hükümeti, Tuva'nın Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ne geri verilmesini beklerken, "bağımsız" bir Tuva'nın kuruluşundan düş kırıklığına uğrayınca, Moskova, 1925'te, Tuva yakınlarındaki küçük bir toprak parçası olan Daha'yı Moğollara bıraktı. Sovyetler'in eşitsiz anlaşmaları açıklayışını herhangi bir biçimde somutlayacak başka bir toprak devri olmadı.

1920-1921'de gözlemlenen merkez-doğu çemberindeki ülkelerle ne pahasına olursa olsun antlaşmalar yapma iradesi, silahla doğrudan baskı yapmayı ya da diplomasinin tüm inceliklerine başvurmayı dışlamıyordu. Böylesi bir eylem tarzı, Bolşeviklere, 1921'de, nüfuzlarını İran'da yeniden oluşturma ve Moğolistan'da denetimi ele geçirme olanağını verdi. Kızıl Ordu, o zaman, devrimi başlatmanın ve sonra da denetlemenin bir aracı olarak gözüktü. Yabancı kadrolara (bu arada Çan Kay Şek'in kadro-

(1) Aktaran Michel LARAN, *Russie-U.R.S.S., 1870-1970*, Masson éditeur 1973, p. 113.
(2) Aktaran Jean MARQUÈS-RIVIÈRE, *L'U.R.S.S. dans le monde*, p. 317.

larına) vermeye başladığı eğitim de, devrimci taktik yönünde bir yetiştirmeyi kapsıyordu.

Yine de Sovyet iktidarının, özellikle ticari anlaşmalar yoluyla gitgide daha geleneksel bir tarzda hareket ettiği görülüyor. Ekonomik ilişki kurma girişimine ilk yanıt veren, Mart 1921'de, İngiltere oldu: "Yamyamlarla da ticaret yapıyoruz" diyordu ikiyüzlü bir biçimde Lloyd George. Yeni Sovyet müşteri öylesine ilginçti ki, son müdahaleci güç olan Japonya üzerinde birtakım baskılar uygulandı. Japonlar, Kasım 1922'de Vladivostok'u ve Uzak-Doğu kukla cumhuriyetini (1) boşalttılar; bu cumhuriyet hemen Sovyet devletine bağlanmayı talep etti.

SSCB'nin klasik yöntemlere geri dönüşü, saf devrimci eylem düşkırıklığı yarattığı ölçüde daha da güçlendi.

Batı'da devrimin başarısızlığa uğramasından sonra, Bolşevikler ve Komintern (2) büyük bir umutla yüzlerini Doğu'ya çevirdiler. Lenin o dönemde şu açıklamayı yaptı: "Batı'nın hakkından Doğu'yla geleceksiniz." "Avrupa ülkelerinde kaybetmiş olduğumuz şeylerin yüz katını çıkartacağız (3)." Bu yöndeki ilk girişim, Eylül 1920'de toplanan Bakü Kongresi oldu; Kongre'ye, "köleleştirilmiş halk yığınları"nın, hemen hemen tümü de Müslüman olan 1891 temsilcisi katıldı. Görünürdeki başarısına rağmen, sömürgeleştirilmiş halkların kongresi, özellikle psikolojik bakımdan bir yenilgiydi. Bakü Kongresi'ne katılan Bolşevikler ve özellikle Zinovyev, şiddetinden ve aşırılıklarından çekindikleri bir İslam ve sömürge dünyası konusunda oldukça endişeli bir biçimde geri döndüler. Zinovyev onları kapitalizme karşı kutsal savaşa çağırdığında ortaya çıkan coşku gösterileri (çığlıklar, havaya kurşun sıkmalar), bu sahneye tanık olan Moskovalı sakin devlet memurlarını korkuttu. Kimi açıklamalarda, bağımsızlık, hatta Sovyet yöntemlerine muhalefet yönünde bir Müslüman iradesinin kokusunu da almışlardı. Bu koşullarda, herşeyden önce ulusal ve köylü ve burjuva izleri taşıyan sömürgelerdeki devrim, bundan böyle, bir yandan kullanılmakla birlikte, Kremlin'in ve dolayısıyla Komintern'in kuşkusunu uyandıracaktı.

Bu tip devrimin klasik şemaya sokulamaması nedeniyle, Sovyet yöneticileri, bir kavrayışsızlık bağlamında, bu tip devrimin olanaklarını gözardı etme, hatta, İmparatorluklar Beşiği'nde, çoğu kez Çarlık yayılmacılığının geleneksel yöntemlerine yeniden başvurarak bunu frenleme eğiliminde olacaklardı (4).

"Sovyet bürokrasisi bakımından, uluslararası devrimci özlemler ile kendi dar çıkarlarını özdeşleştirmeye başlamak söz konusuydu. Rusya dünya devriminin öncüsü olduğuna göre, Rusya'ya yardımcı olan herşeyin, bu dünya devrimine de katkıda bulunuyor olması gerekirdi; ve bürokrasi Rusya'yı temsil ettiğine göre, bürokrasiye yardımcı olan herşeyin Rusya'yı destekliyor olması gerekirdi. Neredeyse doğal, gerçek bir düşünsel taşımayla, Kremlin bürokrasisisi, Rusya dışındaki halk hareketlerini, kullanılacak birtakım araçlar olarak görmeye başlamıştı (5)."

Bu kaynaklara geri dönüşün çeşitleri ile Sovyet sızmasının bazı özelliklerini,

(1) RSFSC ile Japonya arasında tampon devlet olarak hizmet etmek üzere 1920'de kurulmuştu.
(2) Üçüncü Enternasyonal.
(3) Aktaran Michel LARAN, *Russie-U.R.S.S., 1870-1970*, Masson éditeur 1973, p. 113.
(4) Bu tutumu Kremlin ve görevlileri Çin Devrimi'nin tüm aşamaları boyunca sürdürmüşlerdir.
(5) Harold ISAAC, *La Tragédie de la révolution chinoise*, Gallimard, 1925-1927.

birbirine taban tabana karşıt sonuçlar veren iki olay çerçevesinde, Sinkiang ve Afganistan olayları çerçevesinde inceleyeceğiz.

Sinkiang'a Sovyet sızması (1924-1980): Zorlu bir ders

Rus yayılmacılığının bir tarihi yazılacak olursa, Sinkiang bu tarihin ender başarısız sayfalarından biri olacak. Gerçekten de, en azından iki kez, biri 1930'lu yıllarda, diğeri 1949'da yapılan iki denemeye karşın, Sovyetlerin kendi Türkistanlarını bu eyaletle nasıl tamamlama fırsatını kaçırmış oldukları sorgulanabilir. Kremlin, halkların, verecekleri örnekle kendi Orta Asyası için tehlikeli olabilecek aşırı bir kargaşasından mı korktu? Sinkiang'da, bir "beter durumun" ya da en azından kendisininkinden daha yoksul bir Türkistan'ın - bu, "kendi" Turan halkları üzerindeki propagandasını ve etkisini kolaylaştırıcı bir durumdu- ayakta kalmasını mı tercih etti? Yoksa yalnızca Moskova, özlemini, yönetimini üstlenmeyince daha da avantajlı hale gelen bir ekonomik sömürüyle mi sınırlamıştı? Öte yandan, Sinkiang'daki gibi zorlu koşullarda yayılmasını oturtmaya henüz pek alışkın olmayan bir iktidarın değerlendirme hatalarından, yavaşlıklarından ve yanlış manevralarından da söz edilebilir. Sovyetlerin başarısızlığının kökeninde, kuşkusuz bu varsayımlardan herbiri yatıyor. Dahası, unutmamak gerekir ki, 1949'dan sonra, SSCB, "Çin Türkistanı"nda, kararlı ve onun yöntemlerini bilen komünist bir iktidarla karşı karşıya bulunuyordu. Bu koşullarda -Çin ya da Yugoslavya koşullarında- Sovyet sızma çabalarının amaçlarına ulaşamadığı ortaya çıktı.

Kremlin, Çarlık yayılmacılığı modelini mi uyguluyor? Subaylarının, farkına bile varmaksızın denenmiş reçeteleri kullanmakla yetinmelerinde de görülebileceği gibi, söz konusu olanın tam da bu model olması olasıdır. Yine de, şu ya da bu yayılma evresinin dönemecinde, ilginç komünist özgüllüklerin ortaya çıktığı görülüyor. Sinkiang'da olduğu gibi: Başarısızlıklar ve başarılar derleniyor ve analiz ediliyor. Sovyet askeri stratejisi olarak, dış ülkeye sızma ve yerleşme kavramlarını ve yöntemlerini incelterek, deneysel bir bilimin ya da, her durum ve koşulda, bir sistemliliğin gereklerine gitgide daha fazla denk düşüyor.

İlk hazırlık evresi, Çarlık modeline oldukça yakın bir tarzda, Sinkiang'da oldukça iyi bir biçimde ortaya konmuşa benziyor. Nitekim 1924'te yerel vali, kendi iradesiyle, beş konsolosluğun açılmasına yetki verdi. Douglas Jackson'ın (1) yazdığı gibi,"birtakım tiyatrolar ve kitapçılar da açıldı ve kısa sürede birer komünist propaganda merkezi haline geldiler. 1920'li yılların sonunda, Sinkiang'ın dış ticaretinin bütünü, Sovyetler tarafından denetlenir olmuştu (2). 1930'da, Semipalatinsk'ten Alma-Ata'ya kadar Turksib'in tamamlanması, Sinkiang'a Sovyet ekonomik taarruzunun maddi temelini oluşturdu."

1931'de, General Hui Ma Şongying'in başkaldırısı, Kremlin'e eylemini çeşitlendirme fırsatını verdi. Olayların boyunu aştığı Çinli vali, fiilen, Kızıl Ordu'ya çağrı

(1) *Russo-Chinese Borderlands*, Van Nostrand ed. Princeton, 1962, p. 51.

(2) 1929'da Sinkiang ticaretinin % 76'sı SSCB yönünde ve yalnızca % 17'si Çin yönünde gerçekleşiyordu.

yaptı. Büyük ölçüde yerli halktan oluşan Altay birliklerinin müdahalesi, Sovyetlere çok büyük avantajlar sağlama olanağını verdi: Çin'den ekonomik olarak yalıtılmış durumda bulunan ve halkı SSCB'ye gidip çalışabilecek olan Sinkiang üzerinde gerçek bir protektorayı fiilen kurdular.

Göründüğü kadarıyla, tehlikenin bilincinde olan İngilizler, 1933'te bir Uygur ayaklanmasını kışkırttılar. Kızıl Ordu, bir kez daha başarılı bir müdahale yaptı. Kızıl Ordu, 1936 ve 1937'de müdahalelerini yineledi ve ayaklananları Gansu'ya kadar kovaladı. Bu kez, Kızıl Ordu, Moskova için çok daha önemli birtakım faaliyetleri, özellikle madencilik alanındaki faaliyetleri korumak üzere kaldı; çünkü Sinkiang, SSCB'ye sahip olmadığı en nadir ürünlerden birini, tungsteni sağlıyordu.

"İşbirliği-denetim" evresine geçiş, böylece Sovyet birliklerinin bölgede ve özellikle Gansu'ya doğru adeta zorunlu geçiş noktası olan Hami'de tutulmalarıyla dışa vurdu. "Sinkiang'ı Japonların emellerinden korumak" gerekçesiyle, SSCB, bir "kafese alma"yı gerçekleştirmişe benziyordu; bu sayede, eyaleti "işleyebilecekti". 1939'da İngiliz konsolosluklarının kapatılışı bu bakımdan ona büyük bir davranış özgürlüğü sağladı.

Sovyet askerlerinin, jeologlarının ve uzmanlarının kol gezdiği bir ülkede, "işbirliği-denetim", fiilen, bir üçüncü evre içinde, "yerleşme-egemenlik" haline dönüşüyor gibiydi. Sinkiang'da, Sovyet yanlısı bir yerli hareketi yaratıldı. Bu hareket gençleri eğitim görmek üzere Taşkent'e, Alma-Ata'ya ve hatta Moskova'ya gönderiyordu: Uygur kökenli, halihazırdaki Çinli lider Seyfüddin, bunlardan biri olacaktı. Sinkiang valisi Şeng Şikai, kuşkusuz ikili oynarak, kendini komünist ilan etti. Gerçekten de onun konumu son derece hassastı. Sovyet danışmanlarından sürekli şunları dinliyordu (1): "Sovyet sınırı boyunca yer alan halkların tümü kardeştir. Aynı ırktan halklar birgün, tek bir ulusun yurttaşları olarak birleşeceklerdir." Vali, Sovyetlerin, Çin varlığına karşı yerli halkların ulusal bilinçlerini uyandırmak üzere en iyi yetiştirilmiş kendi Türkistanlılarını kullandıklarını görüyordu. 1940'ta, Ruslar tarafından kopartılmış olan bir iletişim ağı kurma yetkisinin, uydulaşmaya doğru kesin bir adıma işaret ettiğinin farkına vardı....

Ancak, Avrupa'daki savaş, Sovyetlerin sızma çabalarını kesintiye uğrattı.

Guomindang, Sinkiang'da girişimde bulunmak için bundan yararlandı.

Çin nüfuzunun pekişmesine karşı, Rusya tarafından uyandırılmış olan azınlıklar güçlerini birleştirdiler. Ayaklanma, Sinkiang işleriyle yeniden ilgilenen Sovyetlerin çabasıyla, Kasım 1944'te, Ining'de (Kulca) patlak verdi. 1945 yazında Doğu Türkistan Cumhuriyeti ilan edildi ve Kremlin'in açık isteği üzerine Guomindang'la görüşmeyi kabul etti.

1945 Ağustosu'nda yapılan Çin-Sovyet Antlaşması'nda, SSCB, Çin'in Sinkiang üzerindeki egemenliğini tanıdı. Haziran 1946'da, Çan Kay Şek tarafından isyancılara tanınan özerklik, Sovyetlere geniş manevra olanakları sağladı. Sovyetler, bir yandan denetimleri altına almak istedikleri Çin Altayı'na Moğol ordusunu sürerken (2); Guomindang kartını sonuna kadar kullanıyor ve 1949'da yıkılıncaya kadar onunla anlaş-

(1) WHITING ve SHENG SHICAI, *Xinjiang: Pawn or Pivot?* East Lansing, Michigan, 1958.

(2) Sözkonusu olan PIETAŞAN olayıdır. Bu bölge, madenleri bakımından SSCB için büyük önem taşıyordu.

malar yapıyordu. Pazarlık koşulları ortaya çıkartılmamış da olsa, SSCB, Sinkiang üzerinde bir denetim karşılığında, açık bir biçimde, Çin'e silah sağlamış ve bu silahlar kuşkusuz Çinli komünistlere karşı kullanılmıştı (1).

Sonuçta zafere ulaşan Mao Zedung olunca, Stalin, SSCB sınırlarında cereyan ettiği biçimiyle Çin komünizminin kuruluşundan hızla ders çıkardı. Sıkı bir askersel denetime ve terhis edilmiş Han askerlerin yığınsal bir kolonizasyonuna dayalı bu kuruluş, Guomindang'ınkinden daha bağlamlı bir eylemi ortaya çıkartıyordu. Ne var ki herşeyden yoksun durumdaki Çinli komünistler, Sovyet yardımına aşırı ölçüde ihtiyaç duyuyorlardı. Buradan hareketle, Kremlin'in taktiği basitti: Han komünist aygıtının oluşturulmasına karşı, Sinkiang'da asgari bir Sovyet nüfuz alanını, bir tür köprü başını korumak söz konusuydu; Çinlilerin yardım ihtiyacına karşılık olarak, bir sızmayı sağlamak için işbirliğinin sunduğu fırsatlardan azami yararlanmak söz konusuydu.

Şubat 1950'de yapılan Çin-Sovyet Antlaşması'ndan sonra, Sovyetler, gerçekten de üç Kazak ilinde, İli, Taşeng ve Tarbagatay'da bir nüfuz alanını korudular (2). Bu, Cungarya önünde, geçmişte General Kuropatkin tarafından arzulanmış olan asgari korumaydı. SSCB, zaten, Çin topraklarında sağlam bir biçimde yerleşmiş ve azınlıklar üzerinde büyük bir kültürel ve ekonomik etkilemeyi sürdürüyordu.

1954'te, Çin yönetimiyle uyuşmak isteyen Kruşçef'in değişik ödünleri, bu yayılan etkiye zarar verdi. Öte yandan, Kruşçef'in Pekin'i ziyaretinden bir ay sonra üç ilin yerine tek bir özerk Kazak *çu*'sunun kuruluşu, bu kesimin Çinliler tarafmdan ele alınmşına benziyordu. Perde, 1960'h yılların başlarında, Çin'deki Sovyet teknisyenlerinin ve konsoloslarının gidişiyle birlikte kapanıyordu: Bu, SSCB'nin Sinkiang'da derin ve çeşitlendirilmiş eyleminin sonu oluyordu.

Kremlin, bugün radyo yayını savaşıyla ve büyük bir olasılıkla yeraltı faaliyetleriyle etkide bulunuyor. Propagandasını sonuna kadar kullanıyor ve belki de eylemlerinde, topraklarında yaşıyan ve Çin Halk Cumhuriyeti'ne düşman 211 000 Uyguru ve 52 000 Dunganı (Huiler) kullanıyor. Çin'den gelen Müslümanlara yönelik olarak Arap alfabesiyle bir aylık dergi yayınlıyor. Sinkiang'ın Sovyet sınırına yakın kesimlerinde periyodik olarak birtakım karışıklıklar çıkması, kuşkusuz rastlantısal bir olay değildir. Çin Başbakan Yardımcısı Vang Zen, Sovyet Kırgızistanı'ndan yalnızca 100 kilometre uzaklıktaki Aksu'da 1980 ilkbaharında ortaya çıkan olaylar üzerine, Moskova tarafından kışkırtılan bir yeraltı hareketi tehlikesinden söz etti.

SSCB'nin Sinkiang'da ayağının kaydırıldığı gayet açıktır. Sovyetlerde gerçekten eksik kalmış olan, herşeyden önce, belli bir ustalıktı (3); sonra, 1942'de, amaçta ısrarcılıktı; ve nihayet, 1950'den itibaren, Çinli görüşmecilerin manevra ustalıkları karşısında ayırdetme yetisiydi. Sovyetlerin yaratıcı ve iyi düzenlenmiş bir sızmayı örgütlemeyi başaramadıkları söylenebilir mi? Pek öyle gözükmüyor. Tam tersine, Uygur komünistlerinin ve Sovyet Türkistanlıların geniş bir ölçekte kullanımı, geleneksel şemaya ilginç bir katkı oluşturuyor. SSCB, yalnızca bunların evlerine geri dönüşleriyle yetindi. Çin macerası, bu bakımdan alışılmadık olduğu kadar acı bir ders oldu.

Afgan macerasında ne olacak?

---

(1) *Soviet Asian Ethnic Frontiers*, Jane TEUFEL DREYER'in makalesi, p. 203.

(2) Bu konuda bakınız *Supra, p.* 204 ve *Soviet Asian Ethnic Frontiers*, p. 204.

(3) Sovyetlerin Sinkiang'daki militan tanıtanımazlığı, *önsel olarak* kendisine yakın olan Müslüman toplulukların ona karşı çıkmasına yol açtı.

Afganistan'a 60 yıllık Sovyet sızması:
Batı'nın uyuyuşu

Kasım 1919'da, yılın başlarında Kabil'de ilan edilmiş bağımsızlığı ilk kabul eden ve pratik olarak onu destekleyen tek kişi olan Lenin, yeni Krala şu mesajı gönderiyordu:

"Serpilip açılan Afganistan, şimdi dünyadaki biricik bağımsız Müslüman devlettir ve kader, Afgan halkına, şu büyük tarihsel görevi vermiştir: Tüm ezilen Müslüman halkları çevresine toplamak ve onları özgürlük ve bağımsızlık yoluna yönlendirmek (1)."

Bu görev Moskova'ya öylesine önemli görünüyordu ki, Sovyetler Hükümeti, aşırı derecede yoksulluk içinde olmasına rağmen(2), 1921'den 1924'e kadar, Afgan Monarkı'na yıllık 500 000 dolarlık bir yardımda bulunmakta tereddüt etmedi. Sovyetler'in, tehlikenin bilincinde olmayan bir ülkede Büyük Britanya'nın yerini almasını, yalnızca Kızıl Ordu'nun Orta Asya'da isyan etmiş olan Müslümanlara, "Basmacılara" karşı yürütmek zorunda kaldığı savaş engelledi. 1920'li yılların sonlarından başlayarak, SSCB, eylemini Afgan ordusuna yöneltti. Afgan ordusuna, uçaklar, silahlar ve eğitimciler sağladığı gibi, kimi Afgan subaylarını kendi akademilerinde eğitti: Bu subaylardan ikisi, Paşa Gül ve Abdül Mohta, 1973 darbesinde Davut'a yardımcı oldular ve bir süre onun hükümetinde bakan olarak yer aldılar. Yatırım, meyvesini kırk yıl sonra vermişti!

Bu arada, Kabil'de, kırk, ve hatta 1950'de yüz diplomat bulunduran Sovyetler Birliği, ülkede sözü geçen herkesle birtakım ilişkiler kurmaya çabalıyordu. Öte yandan Afgan toplumunun temellerine ilişkin bilimsel bir incelemeyi yürütüyordu. Nitekim, daha 1920'li yıllarda, Rus bilim adamları Bukiniç ve Vavilov, bu konuda başvuru kitabı olan bir yapıtta, Afgan köylü sınıfını analiz ediyordu. Yanısıra, Sovyet Afganologları, bölge bölge, büyük bir hassasiyetle etnik araştırmalar yürütüyordu.

Zeminin önceden böylesine incelenmesi, özellikle Afganistan'ın kuzeyinde Basmacıların cephe gerisi üslerine yönelik olarak daha atak birtakım girişimleri dışlamıyordu. Gerçekten de SSCB her türlü olasılığa karşı hazır olmak istiyordu. Nitekim 5 Ekim 1929'da, Tacikistan Özerk Sovyet Cumhuriyeti'nin, federe cumhuriyet aşamasına geçişi ilan ediliyordu; böylece henüz bir süre daha Kabil'in efendileri olarak kalacak olan isyancı Afgan Tacikleri etkilenmek isteniyordu.

Sovyetler, yine de, aşırı derecede az gelişmiş (3) ve Marksist propagandaya duyarlılık bakımından Müslümanlığa aşırı bağlı bir ülkede yerleşme umutlarının olmadığını oldukça çabuk kavradılar. Dolayısıyla, bir yandan Afgan ordusunu eğitme çabalarını sürdürürken, öte yandan rakipleri İngilizleri ve Almanları yakından gözetlemekle yetindiler. Gerçekten kullanılabilir karayoluna ve havaalanına sahip olmayan Afganistan'ın ulaşımsızlığı ve 1941'de bir kez daha açıklanan tarafsızlığı, Sovyetler'in kendilerini güvenlik içinde hissetmelerini sağladı.

(1) Bakınız J. MARQUÈ-RIVIÈRE, *l'U.R.S.S. dans le monde*, p. 317.
(2) O sıralar, SSCB'nin kimi bölgelerinde açlıktan ölünüyordu.
(3) % 95'inden çoğu okuma yazma bilmeyen.

Ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Kuzey eyaletlerinde Amerikan çıkarlarının ortaya çıkışı, Sovyetler'i, Kabil'in gözünü değişik eylemlerle korkutmaya yöneltti: Amu-Derya üzerindeki adacıkların işgal edilmesi; radyo yayını savaşı. Kremlin, şimdi kimi kendi yerli halklarından emin olduğundan, bunları Afgnistan'daki ırkdaşlarına karşı kullanmaktadır. David S. Montgomery'ye (1) göre, "1945 ile 1949 arasında, birtakım küçük Sovyet provokatör grupları Afganistan'a geçmiştir. Sovyet Özbekleri, Afgan Özbekleri'ni kendilerinden yana kazanmaya çalışmışlardır."

Bu baskıların sonucu, 1950'de, bir anlaşma imzalanması oldu; bu anlaşmaya göre, bir tampon devlet olarak kalan bölgenin içinde, Amerika Birleşik Devletleri'nin nüfuzu güney bölgesiyle sınırlanırken, Sovyetler Birliği'nin nüfuzu kuzey bölgesiyle sınırlanıyordu. Bugünkü Sovyet müdahalesinin öncülleri işte bu döneme kadar geri götürülebilir. Ruslar tarafından Afgan koruma bölgesinin oluşturulması, 1955'te, Amerika'nın merkez-doğu çemberindeki girişimleri SSCB'yi tedirgin etmeye başladığında kendini belli etti. Nitekim İran ve Pakistan, Orta-Doğu'da Amerikan yandaşı savunma örgütüne (gelecekteki C.E.N.T.O.) girmişlerdi. Amerika Birleşik Devletleri'nin askersel yardımda bulunmayı reddettiği Afganistan, Amerikan nüfuzuna ideal karşı ağırlık gibi gözüküyordu.

Bu çerçevede, Sovyet hükümeti, iktidardaki kişilere yönelik bir eyleme girişti. Yeni Başbakan Prens Davud'un uzlaşmaz milliyetçiliği pohpolanıyordu; nitekim Kabil'e yaptıkları bir ziyaret sırasında, Aralık 1955'te, Nikolay Bulganin ve Nikita Kruşçef şu açıklamayı yapıyorlardı: "Afganistan'ın Peştunistan'la(2) ilgili politikasını anlıyoruz." Böylesi bir konum alışın kaçınılmaz sonucu, Pakistan'ın Amerikan kampına girişi oluyordu. Ama bu, aynı zamanda, SSCB'ye, Kabil'in yönetici çevreleri üzerinde ilk kez derin bir etki yaratma fırsatını da veriyordu.

Bu etki, en azından 1976'ya kadar egemen ve baskın olacak; komünistler ile kapitalistler arasında gözettiğini sandığı dengeyle körleşmiş Afgan hükümetinden herhangi bir tepki almayacaktır. 1963'e kadar iktidarda kalacak -ve 1973'e dizginleri yeniden eline alacak olan- Davud kadar, onun ardılları da, her iki kampın eylemleri arasında temel bir farklılık görmemişlerdir. Batı, arkasının gelip gelmeyeceği belli olmayan bir yardım yapıp nüfuzunu kötüye kullanırken; Doğu dünyası (SSCB ve Çekoslovakya) sistematik bir biçimde davranıyordu.

Doğu dünyası, kendisine Afgan toplumu içinde yavaş yavaş "propaganda çekirdekleri oluşturmayı" olanaklı kılacak birtakım ayrıcalıklı alanlar saptıyordu: sırasıyla belirtecek olursak, askeri ve ticari kesimler, iletişim yolları, ülkenin gelecek kadrolarının yetiştirilmesi, komünist sempatizanların kullanımı.

Başlangıçta, girişilen eylem kesinlikle el altından yürütülmüyordu; çünkü, 1955'te, Sovyetler'in yeni bir askeri yardımda bulunacağı haberi Kabil'i sarıyordu. Sovyet tarafı bakımından, bunun sonucu, en azından Batı'nın tepkisini değerlendirme oldu. Batı her ne kadar tepki gösterdiyse de, bu tümüyle sözde kaldı. Nehru bile, Afganistan'ı elinde tutan her güçlü iktidarın birgün Hint yarımadasına doğru aşağıya ine-

(1) *Soviet Asian Ethnic Frontiers*'de "The Ouzbeks in two states" makalesi, p. 165.

(2) Afganistan'da çoğunluğu oluşturan ve iktidarda bulunan beş altı milyon Peştunun yaşadığı Pakistan'ın, Afganistan'a sınırdaş bölgesi.

ceği yönündeki tarihsel yasayı anımsayarak, birtakım Rus tanklarının Hayber Geçidi'nde olabileceği düşüncesinden telaşa kapıldı. Yine de, Kabil'in askersel anlaşmaların varlığını yadsımasıyla, Nehru da kendini rahatlamış hissetti. 1956'da Süveyş Bunalımı ve Macaristan'ın işgaliyle şaşkına dönen Batı, Rus askeri eğitimcilerinin ve malzemelerinin yavaş yavaş ortaya çıkmaya başladığı Afganistan'ı unutuverdi. İzleyen süreçte de oldu-bitti'ye alışıldı.

Ticaret açısından, Sovyet adımı boyutluydu. 1956'dan itibaren, SSCB, Afgan dış ticaretinin, iktisatçılar bakımından, son derece güç biçimde tersinir bir bağımlılığı getiren bir eşik olarak kabul edilen %40'ı aşkın bölümünü ele geçiriyordu. 1960'lı yıllarda bu bağımlılık daha da artıyordu. Aşağıdaki tablo, 1967-1968 yıllarında, Afganistan'ın belli başlı ticari muhataplarını veriyor.

1967/1968'DE AFGAN DIŞ TİCARETİ:
BELLİ BAŞLI MUHATAPLAR (1)

	Afgan ihracat yüzdesi	*Afgan ithalat yüzdesi*
SSCB	33.2	48.1
A.B.D.	8.3	12.8
Hindistan	16.3	4.5

Bu koşullarda, ekonomi ve özellikle ordu, 1965'ten itibaren, Sovyet malzeme ve yedek parça tedarikine bütünüyle bağımlı duruma gelmiş bulunuyordu.

SSCB'nin Afgan ekonomisine elkoyuşunu, liberal bir biçimde sağladığı krediler de kolaylaştırıyordu. 1954'ten 1973'e kadar, bu krediler 1 milyar dolara ulaştı ve Afganistan'a sağlanan gelişme fonlarının (ABD: 500 milyon dolar) yarısını temsil ediyordu. Kabil, kredi borçlarını özellikle doğal gaz teslimatlarıyla geri ödüyordu.

Sovyet finansal yardımı, her şeyden önce, enklav(*) bir ülkede, "karayolu devrimi"ni yaratmayı hedefliyordu. Afganistan'ın bugün sahip olduğu 2 600 kilometrelik modern yoldan 1 500 kilometresi Sovyetler'in eseridir (2). Bilinçli bir biçimde saptanmış güzergâhlar, elbette, Sovyet sınır kentlerini, Afgan Türkistanı'na, ardından Afganistan'ın kalbine (Kabil, Kandahar) bağlamaktadır. Bugün öylesine çok kullanılan Kabil havaalanının da Sovyetlerin bir eseri olduğunu söylemeye gerek var mı?

Yardım, SSCB'de eğitim bursları verilmesini de kapsıyordu. Elbette ki, teknisyenlerin ve özellikle subayların önceliği vardı. Gitgide artan sayıda Sovyet yardımcı, mühendis, profesör ve askeri eğitimci (yüzlerce) bilfiil Afganistan'da çalışıyordu.

(1) *Kaynak*: Sovyet Ansiklopedisi

(*) Başka bir toprakla kuşatılmış toprak; iç toprak ya da bu konumdaki ülke (ç.n.).

(2) Ilider KOULIEV, *Revue du commerce extérieur de l'U.R.S.S* dergisinin yaz 1980 sayısı, p. 17'de "Soviet Economic and Technical Assistance to Afghanistan" makalesi.

1960'dan itibaren, Moskova'da bir Sovyet-Afgan Dostluk Derneği kuruldu ve Sovyet kültür ve propagandasını yaymaya koyuldu.

Öğretiye uygun olarak, SSCB'nin yaptığı işbirliği, fabrikaların ve şantiyelerin kurulması yoluyla, devrime kendi hesabına girişecek olan bir işçi çevresinin ortaya çıkmasını olanaklı kılmak durumundaydı. Ne var ki Afganistan, 1960'lı yıllarda henüz öylesine gerikalmış bir ülkeydi ki, 16 milyonluk nüfusu içinde işçilerin sayısı 30 000'i bile bulmuyordu. Komünist faaliyet, dolayısıyla, kendine başka bir temel bulmalıydı. Bunu, esas olarak, öğrenciler ve -ileri düşünceleri küçümseyen bir toplumda pek önem verilmeyen ve düşük ücretler alan ilkokul öğretmenleri, küçük memurlar ve düşük rütbeli subaylardan oluşan- aydın küçük burjuvazi arasında buldu. Bu sempatizanlar, Orta Asya'daki geçmiş eylemi, Afganistan için gerekli olana denk düşer gibi gözüken Sovyet modeline hayranlık duyuyorlardı: Devrimi, onu istemeyen bir halka dayatmak.

1965'te, bir yandan Sovyet kışkırmasının bir alt-ürünü, diğer yandan yoksulluk içindeki bir aydınlar katmanının çabası olarak, gizlilik koşullarında Afgan Komünist Partisi ya da Demokratik Halk Partisi (D.H.P.) kuruldu. Parti önüne, "sosyalist devrimin ilk ve zorunlu evresi olarak bir ulusal ve demokratik devrimi" örgütlemeyi hedef olarak koydu. Bu arada, SSCB Komünist Partisi'nin maddi ve manevi desteğiyle, Afgan Monark'ı Zahir Şah'ın çıkartmış olduğu Anayasa'da yeralan kimi özgürlüklerden yararlanıyordu. 1965 seçimlerinde D.H.P., yeni oluşturulan 210 üyeli Meclis'te 4 sandelye elde etmeyi başardı. Bu süreçte kendi sloganlarını, iki gazete, *Halk* ve *Perçem* (Bayrak) gazeteleri aracılığıyla yayıyordu; bu iki gazete, kuruluşundan başlayarak Parti içinde kendini gösteren iki karşıt eğilime denk düşüyordu.

Özellikle Peştular arasında etkin olan ve bir halk desteği sağlamaya çalışan Muhammed Taraki'nin Halk fraksiyonu, çok daha radikal ve öğretiye bağlıydı: Hem Moskova'yı, hem de Kabil'i tedirgin ediyordu. Gazetesi 6 sayı yayımlandıktan sonra yasaklandı.

Babrak Karmal'ın *Perçem*'i ise çok daha ılımlıydı. Devrim yandaşı toplumsal sınıfların tümünün birliğini savunuyordu. Kabil'de ve Tacikler arasında epeyce yandaşı bulunan *Perçem*, bunları ordu ve yönetim kademelerine sokuyordu. Gazete, bir yıl yayımlandıktan sonra, yani ancak Temmuz 1969'da yasaklandı. Babrak Karmal'ın ihtiyatlılığı Kremlin'in hoşuna gidiyordu ve bu durum, Perçem'i onun ana transmisyon kayışı haline getirdi.

Bu iki grup, birlikte, 5 000 üyeye sahipti; partilerin henüz son derece zayıf olduğu bir ülkede bu küçümsenecek bir rakam değildi.

1970'e doğru, Kremlin'deki analizciler, kuşkusuz, Afganistan'ın ilgi çekiçi devrimci olanaklar vaadettiği sonucuna vardılar. Moskova hazırlık evresinden, işbirliği-denetim evresine mi geçmek istiyordu? Her durum ve koşulda, o dönemde, SSCB'nin küçük komşusu içinde eyleminin arttığı gözleniyordu. Sovyet yetkililerinin Kabil'i ziyaretleri birbirini izliyor, birçok defasında değişik konularda anlaşmaların imzalanmasıyla noktalanıyordu. Yalnızca 1969 yılında Afganistan, Kosigin'i ve özellikle birine Mareşal Bagramyan'ın, diğerine Mareşal Greçko'nun şahsen başkanlık ettikleri iki askeri delegasyonu konuk ediyordu. 1970'te ise, Zahir Şah Moskova'yı ziyaret ediyordu.

SSCB'nin ekonomik ve askeri yardımının yoğunlaşması, Batı'yı aşırı derecede endişelendirmiyordu. İngiltere, Afgan Emiri ile Kuzey komşusu arasında ilk çekişme işaretleri doğunca, böylesine zorlu bir ülkeye müdahale etmekte tereddüt etmemişken (1838-1842, 1878-1879, 1919); Kabil'de güçlü bir Sovyet varlığına 15 yıldan beri alışmış olan Amerika Birleşik Devletleri ve müttefikleri, Afganistan'a pek büyük bir stratejik önem atfetmiyorlardı. Kremlin tarafından da "olumlu" olarak değerlendirilen Kabil'in inatçı tarafsızlığı ve dış yardımdaki belli bir çeşitlilik, Batılı başbakanların, Afgan uydusunda SSCB'nin ilerleyişini dalgın gözlerle izlemelerine yol açıyordu. Yumuşamanın tatlı ortamı, Kasım 1971'de yayımlanmış bir makalede çok iyi ifade ediliyordu: "Afganistan, barış içinde birarada yaşamanın dörtyol ağzı". Bu makalede, yerel durumun oldukça yerinde, ancak aşırı kendine güvenli bir analizinin yanında, Sovyet işbirliği ve bunun sonuçları şöyle yorumlanıyordu (1):

"Gerek Moskova'da, gerekse Kabil'de, iki devlet arasındaki işbirliği bir model olarak sunuluyordu; öte yandan bu model, Afganistan'a yardım sağlayan güçler arasındaki barışçı işbirliğinin tek pratik örneğiydi de. Tek bir merkezi idare içinde, Sovyet, Amerikan, Alman ve diğer danışmanlar omuz omuza çalışıyorlardı. Sovyet ve Amerikan karayolu ağları arasındaki bağlantı, en yetkin birarada yaşama koşullarında, gerek şantiyelerde, gerekse bürolarda yapılmıştı...

"Böylece, ilk kez Ocak 1970'te, Rus Asyası'ndan yola çıkan ağır bir Sovyet ticari kamyon konvoyu, modern yollar sayesinde Afganistan'ı boydan boya geçmiş, Pakistan'ı aşmış ve Karaçi'ye ulaşmıştı; böylece Orta Asya doğrudan doğruya Umman Körfezi'ne bağlanmış oluyordu."

SSCB ve ABD tarafından inşa edilmiş ancak SSCB tarafından kullanılan karayollarıyla, bir sonraki evrede ülkeye ve Umman Körfezi'ndeki nihai açılışa yönelik olarak taşınan malzeme: Sovyet sızması, Batı'nın sözde iyiniyetli gözleri önünde gerçekleşiyordu.

O dönemde Afganistan, yine de SSCB'nin dilediğince patlatabileceği bir yanardağ haline gelmişti. Ardarda yaşanan üç açlık yılı (1971'den 1973'e kadar), rüşvetçi bir yönetimin, uluslararası yardımı büyük bir ihtiyaç içinde kıvranan halka ulaştırma yeteneğinden bile yoksun olduğunu kanıtladı (2). Fiyat artışları, Krallık yönetiminin saygınlığını halkın gözünde nihai olarak ortadan kaldırmıştı.

SSCB bu durumu kullanmak için her türlü kaldıraca sahipti: Özellikle de Perçem üzerindeki ya da ordu içindeki etkisi ve Kraliyet ailesi içinde bile elde etmeyi başardığı destekler. Kızıl Prens olarak adlandırılan, eski başbakan, Kral'ın kayınbiraderi ve yeğeni olan Davud, Temmuz 1973'te, Perçem üyelerinin katıldığı bir askeri darbenin fiilen başına geçmeyi kabul etti. Sovyetler Birliği, elbette, yeni cumhuriyetçi rejimi tanıyan ilk devlet oldu.

Batı öylesine az ilgiliydi ki, Afgan devlet başkanının politikasının Moskova'ya mesafeyle yaklaşmanın izlerini taşıdığını farkedemedi. Nitekim, kuşkusuz Marksist bakanlarının etkisi altında "sosyalizm benzeri" bir rejim kurmuşsa da; Davud,

(1) Maxime MOURIN, *Revue de la Defense nationale* dergisinin Kasım 1971 tarihli sayısında yayınlanmıştır.

(2) Bu konuda Mike BARRY'nin *Afghanistan* adlı yapıtına bakınız, collection "petite planete", 1976.

SSCB'nin ülkesindeki varlığını tekrar dengelemeyi denememekte kararlı ve aşırı milliyetçiydi. Bu amaçla, tüm dünyaya çağrıda bulundu ve yavaş yavaş o zamana dek yürüttükleriyle taban tabana karşıt birtakım ittifakları kabul eder oldu. 1974 sonlarında, Pekin'e doğru açıldı ve Kabil'den geçen Kissinger'dan, Amerikan yardımının çeşitlendirilmesini istedi. 1975'te, bir yandan Perçem'i hükümetinden dışlarken, diğer yandan Arap ülkelerine ve İran Şahı'na çağrıda bulundu. İran Şahı, genç cumhuriyete önemli bir yardımda bulundu. Hindistan, Afgan subaylarını eğitmeyi kabul etti. Federal Almanya Cumhuriyeti, polisin ve gizli istihbarat servislerinin eğitimine katıldı. Davud, 1976'da, Pakistan ile ülkesi arasında gerginliğin yeniden artmasına neden olan Paştun sorununu, Pakistan Başbakanı Ali Butto'yla anlaşarak yatıştırmayı başardı. Afgan tarafsızlığı elbette "olumlu" olarak kalıyordu; ancak Kabil ile İslamabad arasında kardeşçe bağlardan söz edilir olmuştu.

Doğal gaz fiyatının artışından ve Sovyet-Afgan ticaretinin azalışından hoşnutsuz olan Kremlin, Davud'un artan otoritesinin, ona, Afganistan'ı sosyalizmin etkisinden koparma gücünü vereceğinden de oldukça endişe duyuyordu. Dolayısıyla, SSCB tüm desteklerini ve olanaklarını harekete geçirdi. Batı yardımı açıkça yetersiz olduğundan, SSCB, Davud'dan, 1977'de, otuz yıl süreli bir ticaret antlaşmasını ve Afgan ekonomisinde ve ordusunda yaklaşık olarak bin Sovyet danışmanı bulundurma hakkını elde etti. Öte yandan Moskova, eylemlerinin daha etkili olması için Halk ile Perçem'i birleştirecek tarzda davrandı. Şimdi Halk kanadından gelenlerin daha etkin konumlarda bulunduğu yeni D.H.P., bakanlıklar ve ordu içine sızmasını yoğunlaştırdı. Gayet güzel bir biçimde, toprak reformunun yolaçtığı hoşnutsuzlukları kışkırtmaya; Pakistan'la ve İran'la varolan Paştun ve Beluci sorunlarının ertelenmesiyle uyanmış olan milliyetçi endişeleri kullanmaya girişti. Butto'nun düşüşü ve Şah iktidarının zayıflaması, Davud'u yalıtlanmış bir duruma düşürdü. Davud bakımından, gerçekten de "artık çok geçti; çünkü Sovyet eylemi, dünyanın en yoksul halkları olan toplulukların yaşam koşullarının iyileşmesinde sağladığı gözle görülür birtakım sonuçlarla kendini ifade edemediyse de, yine de 1978 Nisan darbesinin hazırlığını olabildiğince gözlerden uzak bir biçimde kolaylaştırdı.(1)"

Halk fraksiyonu tarafından yürütülen bir "ileri demokrasi", artık Kabil'de egemendi. Bu "ileri demokrasi", kapıları, Sovyet sızmasına, özellikle de askeri sızmasına sonuna kadar açtı; böylece adeta işbirliği-denetim evresine geçilmiş oluyordu.

Brejnev'in sözleriyle, "devrimci kaygılarla" dopdolu olan SSCB, her alanda vargücünü kullanıyordu. 5 Aralık 1978'de imzalanan Dostluk, İyi Komşuluk ve Yardımlaşma Antlaşması, süregitmekte olan Sovyet yardımını meşrulaştırıyordu.

Bu antlaşmanın 4. maddesine göre, taraflar, askeri işbirliğini "savunma kapasitelerini güçlendirmek için" yürütüyorlardı. Bunun yaşama geçişi, 1979 yılı boyunca, isyancılara karşı savaşan Afgan güçlerine en azından 4 000 danışmanın katılması biçiminde bir "ön-müdahale"yle oldu. Böylece, 1979 yazında, Kabil'de ve Herat'ta, ayaklanmış askerleri makinalı tüfeklerle tarayanların kimi Sovyet pilotları olduğu ortaya çıktı.

---

(1) Philippe RONDOT, "l'Afghanistan: terre d'intrigue et forteresse convoitée", *Revue de la Défense nationale* dergisinin Mart 1980 tarihli sayısı, p.75.

Ekonomik planda, SSCB'yle alış-verişler anlamlı bir biçimde gelişti:

AFGAN DIŞ TİCARETİNDE SSCB'NİN PAYI (1)
(Yüzde olarak)

Yıl	*Afgan ihracatları*	*Afgan ithalatları*
1977	% 37	% 14
1979	% 22	% 46

Diğer sosyalist ülkelerin paylarının artışı da hesaba katıldığında, Afganistan'ın COMECON tarafından ele geçirildiği görülür.

Bu arada, yine de Batılılar rahatlatılmak isteniyordu; bu amaçla Afganistan'a hemen, COMECON içinde kendisine düşen statü, yani yardım alan ülke statüsü veriliyordu. Bunun sonucunda da, bu ülkeyi 1978 ve 1979 COMECON oturumlarına gözlemci sıfatıyla kabul etme hakkı elde tutuluyordu. Bu adım, Haziran 1980'de, artık görüntüyü kurtarmanın bir yararı kalmadığında atıldı.

Afganistan, SSCB'nin Üçüncü Dünya ülkelerine cimrice verdiği kredilerin, SSCB burslarının ve hatta gıda yardımı gibi yardımların aslan payını alır oldu. Kabil'e karşı eli açık davranan Kremlin'in eylemi, özellikle geleceğe dönüktü. Nitekim, 1 Mart 1979'da imzalanan Ekonomik ve Teknik İşbirliği Antlaşması, diğer şeylerin yanısıra, "ülkenin kuzeydoğu bölümünde yerel önemde altı havaalanının inşa edilmesini (2)..." de öngörüyordu.

Afganistan'da tümüyle güçsüz duruma düşen Batı dünyasının dikkati, bu "kayıp ülkeye" ancak Şubat 1979'da, Kabil'de ABD Büyükelçisi öldürülünce çevrildi. Antikomünist ayaklanmanın kimi eyaletlerde bütünüyle yayılması, Batı dünyasının ilgisini pek fazla çekmemişti.

SSCB'ye gelince, o, sınırları boyunca 1 500 kilometre uzanan bu toprakta yerleşen kaosa pek karışmamak için aşırı çaba gösteriyordu. SSCB, büyük bir olasılıkla, milliyetçi ayaklanmayla zayıflayan konumlarını *ne pahasına olursa olsun* yeniden sağlamlaştırmak amacıyla; yönetiminin hatalarına rağmen (3) Taraki'ye, Sovyet blokunda tasavvur edilebilecek en çarpıcı desteği sağlıyordu: Doğu ülkeleri, 1979 ilkbaharından başlayarak -Batı daha yeterince farkına varmadan- Afganistan'ın bundan böyle başlı başına bir halk demokrasisi olarak değerlendirildiğini gösteren işaretleri arttırıyordu. Afganistan'ın sosyalist bloğa üyeliği, Doğu dünyasında geri döndürülemez bir olgu olarak kabul ediliyordu.

Komünizmin Afganistan'da herhangi bir gerilemesi, bundan böyle hoş görülemez bir duruma geliyordu. Her ne kadar Sovyet yandaşı Perçem hâlâ iktidardan dışlanmış olarak tutulmaktaysa da, Halk fraksiyonuna, duruma terör de içinde her yolla

(1) *Summary of world broadcasts*, 5 Kasım 1980, FE/WII07/A/13.5.

(2) Iliodore KOULIEV, *age*, p. 191.

(3) Toprak reformunun ayrımsız uygulaması, militan tanrıtanımazlık, Afgan komünist hareketinin artan bölünmesi vb.

hakim olacağı konusunda güven duyuluyordu. Ne var ki Taraki, Eylül 1979'da, kısa süre önce Moskova'dan takdir işaretlerini aldıktan hemen sonra, yardımcısı Amin tarafından öldürüldü. Ancak Amin'in duruma hakim olma gücünden yoksun olduğu kısa sürede ortaya çıktı. Sovyetlerin böylesine büyük özverilerinden sonra Afganistan'ın denetimi, sınırlarında kendisine düşman bir ayaklanmanın gelişip güçlenmesi karşısında SSCB'nin elinden kaçacaktı. Bu durum karşısında Kremlin'in müdahale kararı kaçınılmaz oldu.

Yine de yeni yıl kutlamaları sırasında Sovyet birliklerinin gelişi, Batı'yı şaşırttı. Bu gelişmenin, Afganistan yıllardan beri SSCB'ye zaten terkedilmiş olduğu için meydana geldiğini algılayanlar oldukça azdı. Geleneksel Rus yayılmacılığının eksiksiz bir devamı olan bir eylemle karşı karşıya bulunulduğunu algılayanlar da oldukça azdı: Toprak sınırları daha ötelendikten sonra, işbirliği-denetim yerini yerleşim-egemenliğe bırakıyordu.

Şaşkınlığa yol açan nedenlerden biri de, işgalciler arasında Sovyet Müslümanlarının da bulunmasıydı. Büyük bir olasılıkla yedeklik dönemindeki bu Sovyet Müslüman askerleri, uzun zaman önce terhis edilmişlerdi. Dahası Afganistan'daki SSCB Büyükelçisi de o zamanlar bir Müslümandı; Sovyet Türkmenleri (1) ve kimi Özbekler, Tacikler, kendi ırkdaşları arasında Sovyet kültürel yerleşimine yardımcı oluyorlardı. Şuna da işaret etmek gerekir ki, bu dönemde birçok Orta Asya Cumhuriyeti, Kabil'e kültür, sağlık, ulaştırma vb. alanlarında çok sayıda bakanlık heyeti gönderiyordu. Bu süreçte, kimi yerel Sovyet halkları samimi bir biçimde işbirliği yapıyorlardı. Diğerlerinin böylesine davranmalarının nedeni, ellerinden başka bir şeyin gelememesiydi: Hâlâ, onları kendi önünde sürükleyebilme gücüne sahip bir sistemin kıskaçları arasındaydılar.

Uzak bölgelere yönelik askeri seferlerinde kimi zaman geçici, ancak çeper bölgelerde daha kalıcı olan Sovyet-Rus yayılmacılığı böylece akıp gidiyordu.

Kayıtsızlık içindeki sinek, yönünü şaşırınca, yalnızca kendikendini yiyerek yaşamını sürdürür ve öylece ölür. SSCB de, karşıkonulamaz ilerleyişi içinde, Afganistan'ı kıskaçları içine aldı. Onun için çalışma yeniden başlıyordu: "Bir halkı yeniden oluşturmak için 50 yıl gerekir."

Afgan direnişi, Sovyetler kadar inatçı. Batı tereddüt içinde. Çin ne yapabilir?

(1) Birtakım Sovyet Türkmeni uzmanlar, 1979'da Afganistan'da Arap alfabesiyle yazılı bir Türkmen gazetesinin kurulmasına yardımcı oldular (*Soviet Asian Ethnic Frontiers*'a göre).

VI. BÖLÜM

ÇİNLİ KOMÜNİSTLER VE İMPARATORLUKLAR BEŞİĞİ

Sosyalist Kardeşlik ve İmparatorluk Mirası

"Gökkubbenin altında"ki tek uygarlığa sahip olduğu için, *Tianksia*, geleneksel Çin, sınırlarını etkisinin ulaştığı yere kadar uzatıyordu. Teknik üstünlüğünü kabul etmek zorunda kalacağı birtakım güçlerle sürtüşmesi, dayatılmış sınırlar kavramını keşfetmesini sağladı. Yüzyılı aşkın bir süreden beri Çin'de birbirini izleyen ve her biri yeniden doğuş reçetesi arayışındaki farklı rejimler bakımından, Çin uygarlığının geleneksel yayılma dönemi, her zaman zeminde varlığını korumuştur. Sun Yatsen, 1924'te, Kore'den "Heilongciang'm (Amur) kuzeyindeki tüm ülkelerden" geçerek Orta Asya'ya kadar, "yitik topraklara" işaret ediyordu. Binlerce yıllık şu gerçeği de bir kez daha belirtiyordu: "Çin dünyanın ilk uygar ulusudur." Çin'e yeni bir çehre verilme süreci akarken, 1935'te Lin Yutang (1) da içlerinde filozoflar ve yazarlar, siyaset adamlarının bu inancını paylaşıyorlardı.

Geçmişteki büyüklüğü ve saygınlığını yeniden kazanmaya kararlı olan Mao Zedung ve Çinli komünistler, yeniden fetihe yatkın bir öğretiyle donanmış bir halde, imparatorluğun mirasçıları olarak ortaya çıkıyorlardı. 1936'da Edgar Snow'a, "Çin'in ivedi görevi", diye açıklıyordu Mao, "Çin Seddi'nin bu yakasındaki egemenliğimizi savunmaktan ibaret olmayıp, yitik toprakların tümünü yeniden kazanmaktır..."

(1) LIN YUTANG, *My Country and my People*: "Çin, modern dünyanın en şaşkınlık verici, en akıl almaz ülkesidir ve bu, yalnızca onun çok eski ve coğrafi bakımdan çok büyük bir ülke olması nedeniyle değildir. Çin, süregen bir kültürün sahibi olarak yaşayan en eski ulustur, en kalabalık nüfusa sahiptir; bir zamanlar dünyanın en büyük imparatorluğuydu ve bu imparatorluğu fetihler yoluyla kurmuştu; dünyaya, dünyanın en büyük buluşlarından kimilerini hediye etmişti; kendi başına yarattığı bir edebiyata, bir felsefeye ve bir yaşam bilgeliğine sahipti ve güzel sanatlar alanında, diğerleri henüz ilk kanat çırpınışlarını yaparken Çin doruklara ulaşmıştı."

Çin Seddi!... Gerçekten de, -Şanhaiguan'da, yüzyıllardır "gökkubbenin altındaki ilk kapı'yla, *Tianksia diyimen*'le aşılan" dağ ile deniz arasındaki geçitte- Bohai Körfezi kıyılarından, Dunhuang'ın birkaç kilometre batısında, Doğu Gansu çöllerine dek uzanan bu uzun surun ötesindeki toprakları terketmek zorunda kalmışlardı. Günümüzde, 3 000 kilometreye yakın uzunluğuyla Çin Seddi hâlâ en büyük yerleşim alanlarında restorasyon görmüş taş surlar ya da çölün kum fırtınalarıyla aşındırılmış ürkünç biçimli gözetleme kuleleri ve kerpiç duvar kalıntılarıyla ayaktadır. Çin Seddi'ni ziyaret edip boylu boyunca dolaştığımızda, onun rolünü duyumsadık: genel olarak Çin Seddi'nin rolü savunmaya dönüktü; yine de, Yanşan'da olduğu gibi, Çin Seddi bir sur hattı olarak uzanıp gitmekle birlikte, merkez ve batı kesimlerinde, daha çok sebze bahçelerini koruyan bir duvar görüntüsünü alıyor... Çin Seddi, en ileri çöl bölgelerinde, Batı Gansu'da, vahaların hemen önünde, fantastik çizgilere sahip kulelerle noktalanmış bir gözetleme hattına dönüşüyor: Jiayuguan burçlarının kütlesel temelleri, yumuşak eğri çatıların altında yitip gidiyor.

Çin Seddi, bir sınır değil, göçebe akınlarına karşı bir savunma hattıydı. Uzun zaman, Hanların topraklarının sınırlarına değil, tarım sistemini kapsayan bölgelerinin sınırlarına işaret etti. Bu bakımdan Sun Yatsen'den Mao Zedung'a kadar Çin imparatorluğunun ardılları, ortak bir görüşe sahiptiler. Mao Zedung, 1936'da Edgar Snow'a, her ne kadar bugün Çin Seddi'nin dışında yeralan rejimleri ve toplulukları denetlemek için kullanılacak yöntemlerin yeni biçimler alması gerektiğini söylüyorsa da, bu ortak görüşe tanıklık ediyor.

Çinli Komünistler ve Milliyetler

Çinli komünistler bakımından milliyet kavramı, ikili bir bağlamda doğmuştu: Bir yandan Marksizm-Leninizm ve Sovyet deneyimi, diğer yandan Çin devriminin hazırlığı boyunca varlığını her zaman korumuş olan Çin geleneği. Bu ikili etki, çok sayıda yerli halkın yaşadığı çeper topraklarda ve hatta 7 000 kilometrelik ortak sınıra sahip olunan SSCB'yle ilişkilerde, Çin'in politikasının yaşama geçirilmesini birçok kez farklılaştıran çelişkileri nüve halinde içinde barındırıyordu.

Çinliler, Marksizm-Leninizm ve Sovyet deneyiminden, SSCB'de Rus-olmayan topluluklar üzerinde denetim sağlamak üzere hazırlanmış ve Stalin tarafından uygulanmış etkin yöntemi almışlardı. Olağan yönetsel yapıya her noktasında nakşedilmiş bir "özerk" yönetsel birimler bütünü, azınlıkların parçalara ayrılmasını kolaylaştırıyordu. İç Moğolistan özerk bölgesinin kurulduğu yıl olan 1947'den itibaren yerleştirilmeye başlanan bu sistem; bir kez iyice sınırlanıp, iyice tanımlanıp çerçevelenince, Çin ulusuyla (1) tamamen bütünleştirilecek olan her milliyetin özgüllüğünü mükemmelliyetçi bir biçimde ortaya koymayı hedefliyordu. Elbette, her zaman büyük bir ihtiyatla ve yavaşlıkla hareket ederek parçalar da bölünüyor ve sağlamlaştırılıyordu. "Birleşik cephe", "ortak program", bütünü sağlamlaştırıyordu. İçerde, 1950'de kurul-

(1) SSCB'den farklı olarak, Çinlilerin nüfus kağıtları hangi ulusal azınlığa mensup olunduğunu belirtmiyordu.

muş olan "Milliyetler Enstitüleri"nde yetiştirilen yerli kadrolar, Parti'nin otoritesini güçlendiriyor ve eylemini yaygınlaştırıyordu. 2 Ağustos 1952'de Mao Zedung'un emriyle (*mingling*) çıkartılan "Azınlıkların Bölgesel Özerkliğinin Gerçekleştirilmesi İçin Genel Program" ve 1954 Anayasası, sistemin son halkalarını da birbirine bağlıyordu. Stalin modelinin Çin uygulaması, aşağıdaki tabloda görülebileceği üzere SSCB'dekinden daha az sayıda ve daha az dinamik ulusal azınlıklardan oluştuğu için daha etkin oluyordu:

SSCB'DE VE ÇİN'DE SLAV-OLMAYAN VE HAN-OLMAYAN AZINLIKLARIN YÜZDE OLARAK GELİŞİMİ

(toplam nüfuslar milyon olarak)

	Yıl	Toplam Nüfus	Slav ve Han olmayan milliyetler		İmparatorluklar Beşiği'nde Slav ve Han olmayan milliyetler	
			Toplam	%	Toplam	%
SSCB	1959	202.8	48.2	23.75	17.2	8.5
	1979	262.4	71	27	34.1	13
Çin	1953	582	35.3	6.06	20.4	3.5
	1978	958.09	54.6	5.7	23.9	2 ila 3

Her iki ülkede, iç politika denetimi olarak kullanıldığı ölçüde, yöntem etkili olmuştur.

Çin Komünist Partisi, politikasının değişik ifadeleri boyunca, milliyetçi tema ile sınıfsal tema arasında gidip gelmiştir. Ama bu özellik ona özgü değildir. "Parti, pratikte, genel politikasına bağlı olarak, milliyetçi ya da sınıfsal kaldıraçları kullanmak, ya da bunları birbiriyle bağdaştırmak üzere karar verir." Alain Besançon'un Sovyetler Birliği Komünist Partisi konusunda yaptığı bu saptama, Çin Komünist Partisi için de geçerlidir. Ne var ki, farklı gerçekliklere uyarlanması gereken ve taban tabana karşıt olduğu son derece hızlı bir biçimde ortaya çıkan çıkarlara hizmet eden ideoloji, birbirinden farklılaşan yorumlara uğramıştır. Her parti, bu iki temadan hangisi iç bütünlüğe daha yararlı gözüküyor ve aksi yöndeki eylemi açığa çıkarmaya hizmet ediyorsa onu, alternatif olarak kullanmıştır.

Çin'deki dalgalanma, Parti içinde ılımlı eğilimler ile radikal eğilimler arasındaki mücadelelere bağlı olarak daha da artmıştır. Gerçekten de genel olarak Çin Komünist Partisi dalgalandıkça, onun milliyetler politikasının değişik yanları da dalgalanmıştır. 1965'te, He Long Urumçi'de şu açıklamayı yapıyordu: "Milliyetler sorunu, özü itibariyle, çözümü devrimci alanla bağlı olan sınıfsal bir sorundur (1)." Bu bakış

(1) He Long, Urumçi Söylevi, A.C.N. 30 Eylül.1965, Aktaran D. McMILLEN, *Chinese Communist Power and Policy in Xinjiang*, p. 127.

açısı, en "ılımlılar" arasında bile egemendi. Politik akrobasisiyle 30 yıl boyunca partinin en üst kademelerinde varlığını sürdürmeyi başarmış olan Seyfuddin, Sinkiang özerk bölgesinin 20. kuruluş yıldönümünde, 1 Ekim 1975'te, "milliyetler mücadelesinin, son tahlilde, bir sınıf mücadelesi sorunu olduğunu" vurguluyordu. 15 Temmuz 1980 tarihli *Halkın Günlüğü* gazetesi, özel durumlara açık kapı bırakan şu karşıt formülasyonu öne sürüyordu:

"Milliyetler sorunu ile sınıflar sorunu, gerçekte birbirinden tümüyle farklıdır. Kimi tarihsel dönemler boyunca, belli tarihsel koşullarda bu iki sorun her ne kadar birbirine bağlandıysa da; sınıf mücadelesi olgusu, milliyetler arası ilişkilerde kendini ortaya koymakla birlikte, buradan milliyetler sorunun özünde bir sınıflar sorunu olduğu sonucu çıkartılamaz."

Çin Komünist Partisi'nin otuz yılı aşkın bir iktidar deneyiminden sonra yaptığı bu saptama, "ılımlı" ve gerçekçi bir evrede ifade edilmektedir. Bu yaklaşım, özellikle -Sinkiang'da Vang Enmao ve İç Moğolistan'da Ulanfu gibi, bu bölgelerde uzun süre gerçek birer egemen olarak davranmış- önde gelen şahsiyetler, bu toprakları Çin potası içine yumuşak bir biçimde sokabilmek üzere, İleriye Doğru Büyük Sıçrama ya da Kültür Devrimi'nin en gözüpek militanlarının keskinliklerini yumuşatmayı denedikleri zaman, başkente uzak bölgelerdeki olgularda kısmen dile gelmişti.

Ne var ki, federalizmi görünüşte bile kalsa Sovyet sistemi, üniter ve merkeziyetçi geleneklerin etkisi büyük olan Çin iktidarını bütünüyle tatmin edemezdi. "Çin'in özgül tarihsel koşulları", çeperdeki topluluklar bakımından, "tarihte özgün bir yaratıcılık(1)" oluşturan, Sovyetlerinkinden farklı bir sistemin kurulmasını olanaklı kıldı. Nitekim, bu sistemin kurulmasında ağırlıklı rolü, Çin geleneğinin payı oynadı. Çince'de milliyet sözcüğü *minzu* terimiyle dile gelmektedir; ne var ki etnolog Siaotung Fei'nin belirttiği gibi, Çince terim "farklı gelişme evrelerinde ve tarihin farklı dönemlerinde bulunan birtakım etnik gruplara uygulanmakta ve daha geniş bir anlamda kullanılmaktadır. Sözkonusu olan, Çince'ye yine *minzu* terimiyle çevrilen ve kapitalizmin yükselişi sırasında biçimlenen Avrupa dillerindeki ulus kavramından başka bir şeydir(2)." Başlangıçtaki bu farklılık, Marksist-Leninist analizin Çin'e uyarlanmasını gerektirmektedir. Bu durum Çin tarihine damgasını vurmuş olan asimilasyon süreçlerine atıfta bulunan Çinli komünist tarihçilerce şöyle açıklanmıştır:

"... Marx, "kendileri de tebalarının yüksek uygarlığınca fethedilmiş ... fatih barbarlar"dan söz etmektedir. Han uygarlığı daha gelişkin olduğu ve daha fazla sayıda insanı kapsadığı için, Hanların verimli bir toprak ve zengin doğal kaynaklarla donanmış bölgeleri, gerikalmış ve daha az nüfuslu halklardan oluşan komşuları için bir çekim merkezi oluşturuyordu. Komşu halklar, Han bölgelerine doğru göç etmek için, zor ve boyuneğme güvenceleri de içinde her araca başvuruyorlardı. Ancak bu araçlar ne olursa olsun, bu durum sonuçta Hanlarla çatışmaya varıyordu. Savaşlar zorlu olmakla birlikte, her zaman azınlık halkların Hanlar tarafından asimilasyonuyla sonuçlanıyordu. Tarihsel bir perspektifle bakıldığında, Han halkı, değişik etnik grupların içinde eridikleri büyük bir potaya benzer (3)."

---

(1) ÇU ENLAY: *Quelques questions sur la politique à l'égard des minorités nationales en Chine.*
(2) SIAOTUNG FEI, *Ethnic identification in China.*
(3) FAN VENLAN, *Problemes du conflit et de la fusion des nationalités dans l'histoire chinoise.*

Aralarından Han milliyetinin kültürel ve ekonomik üstünlüğüyle ayırdedildiği milliyetlerin birliği, Çin teorisinin temel öğelerinden biridir. Pratikte bu, uzun vadede milliyetlerin, büyük Çin, fiilen Han bütünlüğü içinde bütünleşmesini getirmektedir. Çu Enlay, 1957'de, Mançuların Hanlar tarafından asimilasyonunu getirmiş olan süreci açıklıyor ve şu sonuca varıyordu: "Bu ilerici bir gelişmedir; sözkonusu olan ortak refaha katkıda bulunan bir milliyetler karışımıdır."

İşlemin uzun olduğu kabul ediliyor. Moğol milliyeti bakımından daha ileride gösterileceği gibi bu işlem, tarihsel bakımdan Çin'e bağlı olmakla birlikte, hali hazırdaki Çin-SSCB paylaşımı nedeniyle birbirinden koparılmış bir milliyetin bütününün biraraya getirilmesini de dışlamamaktadır.

Tarihten miras alınan üniter anlayış, mantıksal olarak, Çin devlet yapısının Sovyet modelinden farklı bir biçimde kuruluşunu beraberinde getirmiştir. 1957'den başlayarak, başta Uygurlar ve Kazaklar olmak üzere yerel milliyetçi öğeler, Çin Komünist Partisi içinde bile, özerk cumhuriyetlere dayalı bir Sovyet çözümünden yana olduklarını ortaya koyarken; Çu Enlay, birleşik çokuluslu bir devletin önemini ve derin anlamını vurguluyordu. Çin yapıları ile Sovyet yapılarını karşılaştırırken, "sözkonusu olanın yalnızca bir adlandırma farklılığı değil, bir sistem farklılığı, *yani bir doğa farklılığı* olduğunu" kabul ediyordu.

Mao Zedung'un "milliyetçi devrimci" (Stuart Schram) kişiliği, milliyetlerin hızlı bir asimilasyonuna yatkın radikal eğilimi özendirdi. Radikal eğilim, başta kuzey ve kuzeybatıdakiler gibi kültürel ya da toplumsal birtakım ayırdedici özelliklere sahip olanlar olmak üzere, ulusal azınlıklar içinde, sınıf mücadelesi yanına özel bir vurgu getirdi. Mao Zedung, birçok önemli metinde, Çin Komünist Partisi tarafından çözüme kavuşturulacak belli başlı sorunlar arasında, Han toplulukları ile yerli halklar arasındaki ilişkiler sorununa işaret etmiştir: 25 Nisan 1956'da verdiği söylev *On Büyük İlişki Üzerine*, 27 Şubat 1957 tarihli *Halkın İçindeki Çelişkilerin Doğru Çözümü Üzerine*. Diğer ülkelerce ırkçılık olarak nitelenen "Han şovenizmi" ile yerel milliyetçilik arasındaki karşıtlık; Çin'in ilk radikal deneyimine, İleriye Doğru Büyük Sıçrama'ya girişilirken gözönünde bulundurulmuştu. Ne var ki, Han gerçeklerinden esinlenerek hazırlanmış politik ve ekonomik yöntemlerin ulusal azınlıklara yaygınlaştırılması, Mao Zedung'un hoşgörüsünün sınırını ve üniter anlayışların gücünü göstermişti. Bu açıdan, bölge yetkilileri, sınır bölgelerinde denetim ve güvenliğin pekiştirilmesi, milliyetlerin bütünleşmesi, ekonomik ve toplumsal dönüşümler gibi merkezi iktidarın kimi temel tercihlerini paylaşmışlardı. Yine de bölge yöneticileri, çiftçilerin ve zanaatkârların kollektivizasyonu ya da göçebelerin iskân edilmesi gibi kimi önlemlerin hızlı ve ayrımsız bir biçimde uygulanmasına karşı olduklarını birçok kez göstermişlerdir. İleriye Doğru Büyük Sıçrama'nın başarısızlığından sonra ve Kültür Devrimi'nin ardından, azınlıkların yatıştırılması ve azınlıkların aleyhindeki birçok önlemin kaldırılması yerel yöneticilere düşmüştür. Ulanhu, 1962'de, İç Moğolistan'a yerleşmiş Han kolonlarının kendi eyaletlerine geri dönmesini ve tarıma açılan toprakların Moğol hayvan yetiştiricilerine geri verilmesini emretmiştir. Bu kararlar, Pekin'in radikal politikasının temsilcileri olan Kızıl Muhafızlar tarafından 1967'de Ulanhu'ya karşı yapılan belli başlı suçlamalar arasında yer alacaktır.

Son tahlilde, milliyetler sorununa ilişkin ihtiyatlı analizlere rağmen, Mao Ze-

dung tarafından başlatılan politik kampanyalar ve ekonomik dönüşümler, Hanlar ile ulusal azınlıklar arasındaki uzlaşmaz çelişkileri temelli olarak ortadan kaldıramamıştır. Yerli halkların yoğun olarak yaşadığı bölgelerde 1976'dan beri uygulanan yeni yatıştırıcı politika ve ulusal azınlıklara karşı geçmişteki aşırılıklar konusundaki resmi açıklamalar bunu doğrulamaktadır. Görüş değişikliği, özellikle 1966'dan itibaren Kızıl Muhafızlar'ın faaliyetlerinden yoğun biçimde etkilenmiş olan bölgelerde daha da gözle görülür biçimde olmaktadır. İç-Moğolistan ve Sinkiang gibi hassas bölgeler, büyük bir hızla yeni hareketin başı çeken güçleri arasında yer almıştır.

"Sosyalist topluluk" ve Sovyetler'in Çin'deki adımları

Çinliler, ayırdedici özelliklerinin kendine özgülüğüne yüksek değer biçmekte ve paylaşımdan hoşlanmamaktadır. Bu, eski bir uygarlığın mirasının ve bir yüzyıl boyunca yabancı güçlerin müdahalelerinin bıraktığı yaraların ortaya çıkardığı özelliklerden biridir. Bu gerçek, Çinli komünistleri de etkilemektedir. Sovyetler de, hiçbir zaman, Çinli duyarlığından, hatta şüpheciliğinden bağışık olma ayrıcalığına sahip olamamışlardır. Sovyet yandaşı, Müslümanlık yandaşı ya da (yerel) milliyetçilik yandaşı olarak görülen herşey, Çinli karşıtı olarak algılanmıştır.

1949'dan 1960'a kadar, Batı dünyasına karşı konumdaşlık, uzun süre Çin toprağı ve Pekin'in kendi egemenliğine tam olarak kavuşabilmek için ihtiyatlı ama kararlı eylemi üzerindeki Sovyet etkisinin izlerini maskelemiştir. -Batılıların komünizme büttünsel karşıtlığı, Tayvan rejiminin varlığını koruması, Kore Savaşı ve ardından Vietnam Savaşı gibi- dış faktörler, Sovyetlere nüfuzlarını Baltık Denizi'nden Çin Denizi'ne dek yayma olanağı veren bir sosyalist topluluğun varlığını teşvik etmiştir.

Çinliler, Stalin'in ölümünden kısa süre sonra, 1954'ten başlayarak, Stalin tarafından Çin toprağı üzerinde 1950'de elde edilmiş olan karma şirketler, Şangşung demiryolunun paylaşılması, Port-Arthur'ün işgali gibi son yabancı ayrıcalıklarına bir son vermek üzere Kruşçev döneminin olağanüstü koşullarından yararlanmışlardır. Zora dayalı, ancak açıktır ki, Çin için elverişli ekonomik mübadelelerle ve finansal yardımla telafi edilmiş bu resmi anlaşmalara, Sovyet egemenliğinin Çin toprakları üzerine doğru uzanmasını getiren birtakım gizli bağlar da eklenmiştir.

Sinkiang'da "Üç İller" (İli, Taşeng, Altay), ayrık bir yönetsel yapıyı koruyordu; buralar, 1944-1949 arasında, Rusların yüksek değer biçmeye devam ettikleri eski Doğu Türkistan Cumhuriyeti hükümetine katılmış, Sovyet yanlısı Uygurlar, Kazaklar, Tatarlar ya da Tacikler tarafından yönetiliyordu. Vang Zhen, SSCB'nin bölgedeki etkisini ve Çin Komünist Partisi'nin, 1950'de, müttefikini bu konuda hoşnutsuz etmeme arzusunu kabul ediyordu (1). "Yerel milliyetçilik" biraz aşırı bir biçimde dışa vurunca, özellikle Pekin'den Sovyet tipinde federal bir yapı talep edince; "Üç İller"in Sovyet yandaşı öğeleri, Çin Komünist Partisi üyeleri olmalarına rağmen 1957 ve 1960 Doğru Çizgiye Çekme Kampanyaları'nın ilk kurbanları oldular.

(1) VANG ZHEN, *L'Année ecoulée dans la province du Xinjiang*, 1 Ekim 1950, aktaran R. McMillen, *Chinese Communist Power and Policy in Xinjiang*.

Sovyetler Birliği ile Çin sınır bölgelerinin ayrıcalıklı anlaşmaları ve mübadeleleri, SSCB'ye yerli halklarla ve yerel yöneticilerle sıkı bağlarını koruma olanağı veriyordu. Sinkiang'ın bu geleneği Şeng Şicai zamanında başlamış ve 1945'ten sonra "Üç İller"in ayrılmasından sonra yeniden oluşturulmuştu. "Üç İller", 1960'a dek hemen hemen tüm ekonomik alış-verişlerini SSCB'yle yapmışlardır. 1949 başlarında kuzeydoğu bölgesi haline gelmiş ve Kao Kang'ın yönetimine girmiş olan Mançurya, daha zorlu bir olaya sahne olmuş ve Çin Komünist Partisi içinde iktidarı aldıktan sonra ilk büyük krizin doğmasına yol açmıştı.

1954'ten başlayarak Kao Kang'a yönelik resmi suçlamalar, onun SSCB'yle çok sıkı ilişkilerine hiçbir zaman açıkça atıfta bulunmamakla birlikte, bu tartışmada yeralanların sözlerinin ve gözlemlerinin hepsi, bu sonuca götüren öğeler taşımıştır. Açıktır ki Sovyetler, 1945'te Mançurya'ya girişlerinden (1) başlayarak, bir yandan Japonların burada bırakmış olduğu kuruluşları sökmüşler, hayvancılık bölgelerindeki sürüleri kamulaştırmışlar, diğer yandan da demiryollarını onarmışlardır. Kore Savaşı ve Çin'e ekonomik yardım, bu bölgeyi Sovyetler için üzerine titrenen bir toprak haline getirmiştir. -Victor Louis'nin, Mançurya'nın bağımsızlığını kanıtlamayı kolaylaştırmak üzere, Zang Zuolin hanedanı arasında saymaya tereddüt etmediği (2)- Mançurya'mn hakimi Kao Kang, bu ülkeyi "bağımsız bir krallık" yapmıştır. Gerçekte öyle görünüyor ki, Kao Kang Mançurya'da hiçbir zaman özerk ya da bağımsız bir birim yaratmak istememiştir: O, daha çok Çin üstün egemenliğini tanımaktan yana olmuştur. 1949 yazında, -Mao Zedung'un ziyaretinden aylarca önce- Moskova'ya yaptığı bir gezi sırasında Stalin'le kişisel ilişkiler kurmuş, SSCB'yle bölgesel anlaşmalar yapmış ve birçok tanığa göre, Sovyetler'in yüksek değer biçmesine mazhar olmuş; nitekim, Sovyetler, izleyen dönemde onun anısını her zaman savunmuşlardır. Sovyetler, büyük bir olasılıkla, kendilerine Mao Zedung'dan daha iyi hizmet edebilecek bir yöneticiyi desteklemek istemişlerdir. Birkaç yıl sonra (1958'de) Mao Zedung, Şengdu'da yaptığı konuşmada onu şöyle alaya alacaktı:" Stalin Kao Kang'a büyük değer veriyordu ve ona özel olarak bir araba armağan etmişti. Her 15 Ağustos'ta, Kao Kang, Stalin'e bir kutlama mesajı gönderirdi (3)."

Sovyetler, Sinkiang'da ve Heilogciang'da oldukça kalabalık olan konsoloslukları aracılığıyla Oktobr Devrimi'nden sonra Çin'e göç etmiş Ruslarla da birtakım ilişkiler kurmuşlardı (4). Bu göçmen Ruslar ve Sovyet yurttaşı olarak kabul edilen birkaç yüz ya da bin kişilik Orta Asya yerli halkları, "Sovyet Yurttaşları Ligası"nın doğal üyeleri sayılıyorlardı. Sovyet konsolosları, Rus topluluklarının yaşadığı kentlerde ve köylerde birtakım temsilciler atıyorlardı. Çinli makamlar bakımından bu sistem, asimile edilemeyecek yabancılar için bir kabul ve denetim yapısı sağlama avantajını veriyordu. Sovyetler, bu göçmenleri ve onların çocuklarını SSCB'ye geri dönmeye çağı-

---

(1) SSCB, 1933'de, Japonya dışında, Mançukuo devletinin varlığını tanıyan tek ülke olmuştur. Strateji uzmanları buna fırsatçı tanıma diyeceklerdir....

(2) V.LOUIS, *age*, bölüm: *The Mongols, a Study in Dichotomy.*

(3) *Mao parle au peuple*, aktaran S. SCHRAM. Şengdu Konferansı'nda 10 Mart 1958'de yapılan Konuşma. Paris, P.U.F., 1977.

(4)1957'de Çin'de, başta Sinkiang ve Mançurya'da Çin-Sovyet sınırı yakınlarında ve kentlerde; yanısıra başta Şanghay olmak üzere kıyılardaki birkaç büyük metropolde toplanmış olarak 10 000'e yakın Rus bulunuyordu.

rıyor ve göründüğü kadarıyla, Çinliler de 1960'a dek bu girişimi teşvik ediyorlardı. Gerçekte, Çin-Rus ilişkilerindeki kötüleşmeyle birlikte, "Liga" şubeleri aracılığıyla yaygınlaştırılmış Sovyet konsolosluk ağı, "konsolosluk" özelliklerini aşmışa benziyordu. 62 000 Kazak ve Uygur'un SSCB'ye kaçışının nedeni ve sonucu olan Mayıs 1962'deki İning (Kulca) olayları, kısmen Sovyet konsolosunun ve "Liga(1)"nın gizli faaliyetleri sayesinde organize edilmişti. Bu olaylardan birkaç hafta sonra, Eylül ayında, Sovyet konsoloslukları ve "Liga"nın büroları kapatıldı, temsilcilerinden birçoğu tutuklandı. Çinliler böylece, kendi toprakları üzerinde yabancı denetiminin son dışavurma biçimlerine bir son veriyorlardı.

1958'de yeni bir Uygur ve Kazak milliyetçi muhalefetinin patlak vermesi, 1959'da Tibet ayaklanması, Kazakistan Sovyet Cumhuriyeti'nden yapılan ve Çin'deki ulusal azmlıkları kaçmaya teşvik edip Sovyet rejiminin üstünlüklerini propaganda eden radyo yayınlarından sonra, İning'de 1962'de patlak veren olaylar, öyle görünüyor ki, Çinlileri özel olarak rahatsız etmişti. Azınlıklar sorunu ile, çok daha geniş kapsamlı olan ulusal savunma sorunu arasmdaki bağ, dolaylı bir biçimde de olsa, Mao Zedung tarafından ortaya konmuştu. Çin Komünist Partisi, 1962'den başlayarak, Çin'in karasal sınırlarının saldırıya açıklığının sürüp gittiğini yeniden keşfedecekti (2).

Çin-Sovyet çatışmasmın ideolojik boyutu, görüş ayrılığının diğer yönlerini uzun süre maskeledi. Hatta kimi gözlemciler, yalnızca ideolojik boyutla yetindiler ya da ona asal bir rol biçtiler. Bu konuda, sosyalist yola sadık kalındığını ilan etmekle birlikte ekonomik etkinliğe düşkün olan yeni Çin yönetimince mahkum edilmeden önce geniş ölçüde değişikliğe uğratılacak olan Maocu söylemde bol miktarda kanıt bulunuyordu. Sovyetler Birliği Komünist Partisi XX. Kongresi dönemindeki (1956) Çin söyleminin ve uzun ideolojik açıklamaların yeniden okunması, çatışmanın bugün almış olduğu boyutlarda iki tarafm evrimini değerlendirmeyi olanaklı kılıyor. Bu uzlaşmaz taraflar, uzun yıllardan beri, tartışmalarının köklerini bizzat karşıtlarının söylemi içinden almaktadırlar (3).

İmparatorluklar Beşiği, tarafların düşmanlıklarınm yükünü somut boyutlarıyla doğrudan doğruya taşıyordu. Kuşkusuz, görüş ayrılığının esasını toprak talepleri oluşturmuyordu. Bununla birlikte bu geniş sınır bölgeleri, global hale gelmiş çatışmanın, yumuşama yoluyla mı; yoksa tersine, gerginliklerin sürdürülmesi yoluyla mı çözüleceğinin gerçek olasılıklarını tam olarak ölçme olanaklarını veriyordu.

Sınırlardaki Bilanço: Çin politikası başarılı mı, başarısız mı?

Büyük çoğunluğu itibariyle ihtiyatlı ve kuşkucu bir halk olan Çinliler, Mao Zedung'un ölümünden kısa süre sonra, komünist rejimin otuz yılının bir bilançosunu çıkardılar. Ulusal azınlıklar sorunu ile bunların geleneksel olarak etkin oldukları ve ülkenin %60'mı oluşturan bölgeler sorunu, elbette bu bilanço içinde yer alıyordu. Mer-

(1) İli Olayları'yla ilgili olarak: George MOSELEY, *A Sino-Soviet Cultural Frontier: the Ili Kazakh Autonomous Chou*, Harvard University, 1966.

(2) Lucien W.PYE. *China: Ethnic Minorities and National Security*, Current Science, Aralık 1976.

(3) O.B. BORISOV, B.T. KOLOSKOV, *Les relations sino-soviétiques*, Bölüm IV: "Les tendances nationalistes et antisoviétiques dans la politique de la direction du P.C.C. et leurs origines."

kezi iktidar ve yerel makamlar, alışılmadık bir içtenlik ve açıklıkla, bu bölgelerde çok sayıda hatanın yapılmış olduğunu 1977'den beri adım adım kabul etmektedirler. Bu bir başarısızlık saptaması mı, yoksa yeni bir yönelimin gerekçelendirilmesi mi?

Kabul edilmiş sınırlar çerçevesinde, komünist rejim, en parlak hanedanların güçlerinin doruğundayken bile elde etmeyi başaramamış oldukları şeyleri gerçekleştirmişti: İmparatorluğun adımlarının fiili denetimi ve bir dereceye kadar bunun Çin bütününe katılması. Merkezi iktidarın geleneksel olarak kıyısındaki topraklarda, ulusal egemenlik yeniden kurulmuştu. Son yabancı varlığı, yani Sovyet varlığı ortadan kaldırılmıştı. Bu olaylar, Çin bakımından, Sovyet dış politikasının ayırdedici özelliği olan dinamizm ile, bir "sosyalist blok" içinde birleşmiş devletlerin gerçek eşitliği arasındaki aşılmaz çelişkinin varlığını göstermişti. Çin, kendisine vasal düzeyi tanıyan ve dahası kendi halklarının ve topraklarının bir bölümü üzerinde, Çarlık eyleminin bir tür yenilenmesi gibi ikili etki doğuran bir sistemi uzun süre kabul edemezdi.

Dolayısıyla Rus varlığı adım adım ortadan kaldırılmıştı. Bu ortadan kaldırışın evreleri, çatışmaya öngelmedi ya da onu izlemedi, daha çok ona eşlik etti. Stalin'in güçlü kişiliği, Çinlilerin uluslararası sosyalizm yanlısı acemice ve umutsuz yeltenişleri, yanısıra zorlu ilk yıllarda müttefike duydukları zorunlu gereksinim, Pekin'in 1950'li yıllarda toprakları üzerinde ayrıcalıkların ve nüfuzların yayılmasını niçin kabul etmiş olduğunu açıklıyor. Özellikle Sinkiang'da Sovyet yandaşı yerli öğelerin ortadan kayboluşu, konsoloslukların kapanışı, "Sovyet Yurttaşları Ligası"nın feshi, bütün bunlar, birkaç yıl içinde, 1957'den 1962'ye kadar, Sovyet otoritesinin Çin topraklarındaki uzantılarına son vermiş oldu. Batı'da şöylesi düşünme eğilimi var; o zamandan beri varlık nedenlerini zaten yitirmiş olan -Batı'yla ilişkilerin doğası, nükleer işbirliğinin reddi, vb gibi- diğer çatışma nedenleri, aslında çok daha önemliydi. Ancak, gerek Çinliler'in, gerekse Sovyetler'in, kendi topraklarını ilgilendiren sorunlardaki duyarlılığını da hesaba katmak ve küçümsememek yerinde olur.

İki ülkenin sınırları boyunca kopuşu oldukça derindir. Açık ve doğal olarak aşılabilir alanlarda, ağır silahlara sahip seçkin bir birlik olan Sovyet sınır koruma birliklerince birtakım savunma silahları yerleştirilmiştir. Her iki tarafta 30 ile 40 kilometrelik bir sınır bölgesi, yalnızca burada ikamet eden az sayıda insan için ulaşılabilir haldedir. Kazak ve Moğol kabilelerince sınırın her iki yanındaki otlaklarda geleneksel olarak sürdürülen göçebelik, 1962'den sonra gitgide seyrekleşmiştir; bugün ise sözkonusu değildir. Aynı etniden halklar arasındaki ya da Orta Asya ve Sibirya cumhuriyetleri üniversiteleri ile Kuzeydeki Çin eyaletleri ya da özerk bölge üniversiteleri arasındaki kültürel alışverişler, artık geçmişte kalmış birer anıdan öteye geçmiyor. Çinli ve Koreli kaçakçılar, avcı ya da balıkçı Tunguzlar, artık çok riskli olduğu için, uzun Sibirya kışları boyunca donmuş Amur ırmağı çevresinde pek gözükmüyorlar. Özgürlükle eşanlamlı olması gereken böylesi bir uçsuz bucaksızlıkta, artık yalnızca KGB ajanları(1) için aşılabilir görünen, dünyanın en geçit vermez(2) sınırlarından biri uzanıyor.

(1) Bunun istisnaları anılmaya değer: Her yıl Heilongciang (Amur) havzasındaki bir kentte toplanan karma bir teknik heyet sınırdaki ırmaklardaki trafiği düzenliyor; iki uluslararası tren Pekin'i Moskova'ya bağlıyor.

(2) Basında zaman zaman Çin topraklarında genel olarak bir yerli tarafından yakalanmış "casus"lara ilişkin haberler yeralır. Jan Myrdal, Sinkiang sınırı boyunca birçok sızma ve yakalama örneği veriyor (Jan MYRDAL, *La Route de la soie*, Gallimard, 1980).

SSCB'den ve Moğolistan'dan böylece yalıtlanmış olan bu bölgeler, Han topluluklarının yığınsal taşınmasıyla ve çağdaş ulaşım ve iletişim araçlarının gelişmesiyle Çin'in diğer kesimlerine şimdiye dek görülmedik ölçüde sıkı bir biçimde bağlanmıştır. Dönüşüm, özellikle Sinkiang'da hissedilir boyutlardadır.

Sinkiang'ı Lancu'ya bağlayan "Sinlan" demiryolu boyunca, garlar, trenler gelip geçtikçe, gri ya da mavi giysili Çinli bir yığın insanla dolup taşmaktadır; bu mavilik ve grilik denizinde, bir kadının kırmızı eşarbı ya da bir çocuğun pembe başlığı canlı birer leke olarak göze çarpmaktadır. Yolcular, daha 20 yıl önce, doğudan Sinkiang'a ulaşmanın başlı başına bir keşif gezisi olduğunu unutmuş ya da bilmez durumdalar. O zamanlar Tihua'ya (Urumçi) ve hele İli vadisine ulaşmak için, Tiyenşanların eteklerine kadar Çin Uzak Batısını Sovyet demiryoluyla aşmak çok daha elverişliydi. 1962'de tamamlanan "Sinlan", Sinkiang'ı Çin'e bağlanmasının bir simgesi gibi. Pratikte, çok önemli bir ekonomik, dahası politik bir rol oynuyor; tıpkı Sovyet tarafındaki Transsibirya demiryolu gibi.

İçten sohbetler, hemen hemen her zaman coğrafi kökene ilişkin bir soruyla başlıyor. Batı'nın kentlerine ya da vahalarına doğru giden ya da oradan gelenler arasında başlayan sohbetlerde, konuşmacılar, doğu eyaletlerinde, çoğu zaman da Şandong'da özdeş kökleri büyük bir keyifle keşfediyorlar. İmparatorluğun "loncalar" döneminde olduğu gibi, hemşehrilik ilişkileri önemini koruyor: Doğdukları köyde aile boyundan birkaç üye her zaman kalıyor. "Ülke"ye geri dönüşler, genel olarak altı yılda bir gibi oldukça ender görülüyorsa da, "Sinlan", Çin'in iki ucu arasındaki akımı gerçekten de teşvik ediyor. Sinkiang'a yerleşmiş Han ailerinin, yoksul ya da aşırı nüfuslu bir bölgede kalmış diğer boy üyelerini, kendilerine katılmaya ve kesin olarak buralara yerleşmeye teşvik etmeleri oldukça sık görülen bir durumdur. Bu olguya hemen hemen münhasıran, kuzeybatının zorlu iklim koşullarına rağmen, geniş alanlara yüksek değer biçen ve daha iyi bir yaşam umudu taşıyan kırsal kesim sakinlerinde rastlanmaktadır. Kentliler (genel olarak bunlar, bu bölgelerin büyük gereksinim duyduğu mühendisler, teknisyenler, aydınlardır), Doğu'nun büyük kentlerindekinden daha düşük yaşam koşullarının egemen olduğu kentler de içinde olmak üzere bu bölgelerde kalmakta zorlanmaktadırlar.

Buna rağmen, 1979'da sayıları 5 milyona yaklaşan Sinkiang'a yerleşmiş Han yığını, daha şimdiden, Doğu eyaletlerindeki nüfusun bir bölümü bakımından yeterli çekim gücünü oluşturmaktadır: Bu, Çin toprağının bu kesiminin anayurda bağlanma garantisidir, bu aile yapıları içine kabulün güvencesidir. Nitekim tavlama süreci oldukça uzun sürmüştür.

Çinli komünistler, sınır topraklarındaki nüfuzlarına demografik bir boyut katarak bir yenilik yaratmışlardır. Geçen yüzyılda Zuo Zhongtang'm sonuçlandıramadığı işi adım adım başarıya ulaştırmışlardır. Bu başarı, Çin Komünist Partisi tarafından, özellikle radikal eğilimin iktidarda ağır bastığı dönemlerde geliştirdiği ideolojik teşvik ve ikna sayesinde elde edilmiştir.

Sınırların Hanlar tarafından iskânı yönündeki bu iyice düşünülüp taşınılmış politika, komünistlerin iktidarı ele geçirişleriyle birlikte ortaya çıkmış bir politika değildir. 1949 ile 1955 arasında, İç-Moğolistan'da ve Sinkiang'da 100 000'e yakın insanın yurtlarından edildiği tahmin edilmektedir. Otoritenin yeniden kurulduğu ve ekonomi-

nin düzene konduğu bu dönem boyunca, yer değişikliklerinin nedenleri bölgeden bölgeye değişiklik göstermektedir. 1949'da, Hanların toplam nüfus içindeki oranının yalnızca % 5.5'ten ibaret olduğu Sinkiang'da, yetkililer, Guomindang'a göreceli olarak geç katılmış birlikleri bulundukları yerde terhis etmekle ve bölgenin denetimini parti ve Halk Kurtuluş Ordusu kadrolarıyla sağlamakla yetinmişlerdir. Moğolistan'da ve eski Mançurya'da, önceden oluşmuş olan durumlar Hanlar için elverişliydi ve herhangi bir özel önlemin alınmasını gerektirmiyordu. Nitekim, 1956'ya dek uzanan bu ilk dönemdeki halk hareketleri zayıftı. Esas olarak ekonomik bir karakter taşıyorlardı: Şensi ve Hanen eyaletlerinde, Sarı Irmak vadisindeki sulama sistemlerinin inşasından etkilenen köylü topluluklarının kuzeybatıya yeniden yerleştirilmeleri; İç-Moğolistan'da Baotu ve Sining gibi sanayi merkezlerinin kurulması ve genişletilmesi; Sinkiang'da petrol sanayinin geliştirilmesi.

1957'den başlayarak, sınır topraklarının nüfuslandırılması politikası biçimlendi; özellikle de Sovyetler Birliği'ne yakın topraklarda. Çu Enlay'ın 5 Ağustos 1957'de Kingdao'da "Ulusal Azınlıklara İlişkin Polika Üzerine" söylevi, bu bağlamda yer alıyor ve Çin çözümü ile Sovyet çözümü arasındaki farklılıkları gerekçelendiriyordu. Bu metin, az-çok kapalı ifadelerle, karasal bölümdeki ulusal güvenlik kaygılarını geliştiriyordu. Zaten, sınırlı da olsa, Hanların, henüz yakın geçmişteki bağımsızlık girişimlerinin izlerini taşıyan ve eksen değiştirmiş olan Sinkiang'ın batı bölgelerine varışı, yerli halkların hoşnutsuzluğuna yol açıyordu. Kazak, Uygur ya da Tatar birçok yerel temsilci, Çin Komünist Partisi'nin kimi üyeleri, öfkelerini dile getiriyor, Hanların gelişini bir çekirge istilasıyla karşılaştırıyor ve merkezi iktidarı bölgelerini bir sömürge haline dönüştürmek istemekle suçluyorlardı. Nüfuslandırma politikasının hazırlanıp uygulanmasının bu tepkiden önceye mi, yoksa sonraya mı denk düştüğü hâlâ tartışmalıdır. Ne olursa olsun, İleriye Doğru Büyük Sıçrama sırasında, gerikalmış ve geliştirilecek olarak ünlenmiş sınır bölgelerine doğru yeni Han nüfusu hareketleri, bu bölgelerde kollektifleştirmenin yaygınlaştırılmasını olanaklı kılmıştır.

İleriye Doğru Büyük Sıçramanın başarısızlığı, Hanlar arasında -1964'e dek İç-Moğolistan'da örgütlü bir tarzda olduğu gibi- kendi köken eyaletlerine doğru bir geri dönüşe yol açtıysa da, nüfuslandırma politikasının terkedilişi geçici oldu. Bu politika 1964'ten itibaren yavaş yavaş yeniden uygulamaya sokuldu ve Kültür Devrimiyle birlikte de olağanüstü boyutlara ulaştı. 1968 ile 1976 arasında, yıllık olarak, yaklaşık 1,5 milyon orta öğrenim mezunu genç, "kırlara gönderildi". Yalnızca 1969'da, bunlardan 2,7 milyonu bu harekete katılmıştı. Bu yeni kolonlar, ülkenin kırsal bölgelerinin tümüne dağılmış olmakla birlikte, özellikle Heilongciang, Moğolistan ve Sinkiang sınır bölgelerinin yolunu tutmuşlardı. Çin-Sovyet gerilimlerinin artışı, bu yerleşimleri dramatikleştiriyor, onları daha da haklı kılıyor ve Kızıl Muhafızların "devrimci romantizmleri"ne hizmet ediyordu. Açık bir biçimde Hanların sınır bölgelerindeki uygarlaştırıcı misyonu, halkın bir bölümüne coşku veriyordu.

Her ne kadar bu coşku, gündelik sert gerçeklikle yüzyüze gelinince kimilerinde kaybolduysa da -ve bu, özellikle 1978'de ve 1979'da, köken kentlerine geri dönmeyi vargüçleriyle isteyen "genç diplomalılar"ın gösterileri sırasında görüldü-, bu durum, Kültür Devrimi sırasında bu genç Han nüfusunun, en geri kalmış bölgelere kadar, merkezin devrimci direktiflerini yaymış oldukları gerçeğini değiştirmiyor. Bu, özel-

likle, kendilerine bağlı insanlarla uzun yıllardır iktidarda olan yerel otoritelerin bulunduğu Sinkiang ve İç-Moğolistan bakımından geçerlidir. Ulanfu ve Vang Enmao, Pekin'den gelmiş radikal öğelerin sürekli saldırılarına uğramışlar ve sonuç olarak görevlerinden alınmışlardır. Nüfuslandırma politikasının radikal eğilimle uygulanması; düzen bozukluklarının, siyasal ve ekonomik hataların ve hatta yerlilerde ortaya çıkmakta gecikmeyen yeni hınçların dışında, Hanların varlığını geleneksel olarak merkezi iktidarın elinin uzanamadığı bu bölgelere kadar pekiştirdi. "Dörtlü Çete"nin alaşağı edilmesinden sonra, ulusal azınlıkların bulundukları bölgelerde Kültür Devrimi politikasının mahkum edilmesi, Çin bakımından bütünsel bir kazanıma denk düşen bu saptamayı değiştirmiyor.

1980'de nüfusun "yaklaşık olarak yarısı"nı temsil ettikleri Sinkiang dışında adıgeçen bölgede, Hanlar artık aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere açıkça çoğunluğu oluşturuyorlardı:

TOPLAM NÜFUSA ORANLA HAN NÜFUSU

Eyalet ya da özerk bölge	*1979/1980*
Heilongciang Cilin	% 96
Liaoning İç-Moğolistan	% 75
Gansu Kinghai	% 62.8 (1)
Ningsia	yaklaşık % 64 (1)
Sinkiang	"yaklaşık % 50" (2)

Çin, henüz değişik milliyetlere ilişkin kesin demografik veriler sağlamamıştır. Bununla birlikte, 1953 nüfus sayımından sonra açıklanan rakamlar ile 1980 başlarında yayımlanan 1978 yılına ilişkin rakamları karşılaştırmak olanaklıdır. 1980 yılında yayımlanmış olan rakamlar büyük oranda yuvarlanmış olup herhangi bir yoruma tabi tutulmamıştır; bu nedenle bunların bilimsel değeri oldukça tartışmalıdır. Yine de bu verilerden hareketle kimi değerlendirmeler yapılabilir (3). Bütünü bakımından ele alındığında, Huiler ve Yukular dışında, bu milliyetlerdeki doğum oranının Hanlardakinden daha düşük olduğu görülmektedir. Bu, kimi zaman, bu halklardan bir bölümünün daha şimdiden asimile olmuş ve Han milliyetini seçmiş olduğu anlamına geliyor.

(1) SWB/FE 1092'ye göre.

(2) Sinkiang'daki Han nüfusunun gelişimi şöyle olmuştur: 1949: %5,5; 1962: %20,5; (Amrit TAL, *Signification of Ethnic Minorities in China*, Current Science, Şubat 1974) - 1975'te Hanlar %41,4, Uygurlar ise % 45,7 (Senatör M.Mansfield'ın ABD Kongresi'ne Gezi Raporu - Washington, 1976); 1979 için : SWB/FE/1092.

(3) Bu değerlendirmeler, Çin'in kuzey yarısında, yani *kabaca* bizi ilgilendiren bölgede yaşayan 22 milliyeti kapsamaktadır.

Mançuların sayısındaki istikrar başka türlü nasıl açıklanabilir? Mançular, bir milliyet yapıntısının olduğu gibi, rejimin kendi kökenlerine bağlı kalanlara saygının da en yetkin örneğini oluşturmaktadır. Diğer yandan, Özbek ve Tacik nüfusundaki azalış, bunların SSCB'ye göç ettikleri anlamına mı geliyor? Buna karşılık, sayıları 600 dolaymda olan Ruslara genel olarak şans eseri rastlanmaktadır: Ölümlerin dışında, Rusların çoğu 1962'ye dek başta SSCB olmak üzere, kendilerini kabul eden diğer ülkelere (Kanada, ABD, Avustralya) gitmişlerdir; Ruslar, biricik Avrupalı nüfus olarak, asimile edilemez olduklarını ortaya koymuşlardır. Başka sonuçlara varmak oldukça zordur; çünkü 1978'e ilişkin verilerin kimileri daha sonraki verilerle büyük ölçüde çelişmektedir. 1979'da açıklanan milliyetler konusunda daha derinlemesine incelemeler, daha cidddi ve daha kesin verilerin ortaya konması umudunu doğuruyor.

Sınır bölgelerinin nüfuslandırılması politikası, zamanla gelişen birtakım özel siyasal-ekonomik yapılara dayanmıştı. Sinkiang'da Guomindang birliklerinin terhis edilmesini, 1954'te, önceleri Halk Kurtuluş Ordusu'na bağlı ve askersel bir yapıyla donanmış olan "inşaat ve üretim ordusu"nun yaratılması izledi. Sınır bölgelerindeki köylü-asker geleneği İmparatorluk zamanına dek uzanıyordu, ancak komünistler bu "orduya" yeni bir boyut verdiler: Bu ordu, yalnızca ekonomik ve askersel olarak değil, politik olarak öncü durumuna gelmeliydi. Kırların askerselleştirilmesi konusundaki bu örneği, Mao'nun halefi olmadan önce Savunma görevlerine başkanlık eden Lin Biao esinlendirmişti. 1968'den, yani genç Hanların kırsal bölgelere doğru büyük göçlerinin başlamasından ve sınır bölgelerinde Çin-Sovyet gerginliğinin artmasından başlayarak; Heilongciang'da, İç-Moğolistan'da, ardından 1979'da Gansu'da, Şensi'de, Kinghai'de vb. böylesi inşaat ve üretim ordularının kurulduğu görüldü. 1970'te, Kuzey sınır bölgelerinden başlamak üzere hemen hemen tüm eyaletler ve özerk bölgeler, doğrudan doğruya bölge askeri komutanlarına bağlı bu "ordular"la donatılmıştı. Bu orduların açıklanmış olan mevcutları eyaletler itibariyle değişiklik göstermekle birlikte, genel olarak 100 000 dolayındaydı; Heilongciang'da 200 000'e, Sinkiang'da 600 000'e yükseliyordu.

Kültür Devrimi'nin en canlı dönemlerinde Çin basını; bir yandan yeni yeni toprakları tarıma açarken, bir yandan da "anayurdun kuzey sınırını yiğitçe" korumaya giden öncülerin rollerine yüksek değer biçiyordu. Bu bölgelerin sistematik bir biçimde ve sürekli olarak değerlendirilmesi, bu nüfuslandırmaya kesinlik kazandıran bütün bir altyapı çalışmasının gerçekleştirilmesiyle birlikte yürütülüyordu.

Sınırların nüfuslandırılması konusundaki radikal politikanın doruk noktasına, genç Hanların yığınsal bir biçimde gönderilmeleri ile bunların sınırlardaki askerselleştirilmiş birliklere katılımın eşzamanlı olarak gerçekleştirildiği dönemde ulaşıldı. Bir yandan millilyetler sorunu küçümsenir, hatta yok sayılırken; öte yandan, yerli halkların ayırdedici özelliği olan dinsel tapınmaların yasaklanması kuralı kesin olarak uygulanıyordu.

Önemli sınır çatışmalarının damgasını taşıyan 1969 yılının ortalarında, İç-Moğolistan özerk bölgesinin topraklarının parçalanması ve değişik bölümlerinin sınırdaş eyaletlere bağlanması, zorunlu bütünleştirme politikasının aşırı noktalara vardırıldığını gösteriyordu. Bu kararın, ancak Politbüro'nun onayıyla alınabilmiş olması, Çin yönetiminin bu konudaki evriminin ne yönde olduğunu göstermektedir.

1971'de Lin Biao'nun tasfiyesi, radikal ateşliliği kısmen yumuşattı. Birkaç yürek ferahlatıcı genel açıklama, yeni bir politikanın hazırlanmış olduğu izlenimini veriyordu. Oysa radikal eğilim ile ılımlı eğilim arasındaki mücadele tüm canlılığıyla varlığını koruyordu. Yine de 1974'ten başlayarak, "inşaat ve üretim orduları" birçok eyalette dağıtıldılar ve eskiden olduğu gibi devlet çiftliği statüsünü aldılar. Kültür Devrimi'nin en aşırı öğelerinin (1) yer aldığı Sinkiang ordusu, 1976'da en son dağıtılan ordu oldu. 1978 sonlarında düzenlenen bir dizi konferansta Vang Feng yine de şöylesi açıklamalar yapıyordu:

"İnşaat ve üretim ordusu, Sinkiang'da devrimin ve sosyalizm kuruculuğunun bir şok birliği, proletarya diktatörlüğünün bir temel direği, revizyonizme karşı koyup gidermede, sınırların savunmasının sağlamlaştırılmasında güçlü bir kale oldu. O, aynı zamanda, Sinkiang'a sızmayı ya da yıkıcı faaliyetler yürütmeyi vahşice denemiş olan emperyalistlere, revizyonistlere ve gericilere karşı, yurdun birliğini bozmak için çaba gösteren milliyetçi ayrılıkçılara karşı aşılmaz bir engel oldu."

İnşaat ve üretim ordularının mirasçıları olan devlet çiftlikleri, Çin-Sovyet sınırına yakın bölgelerin kırsal yapısının ayırdedici özellikleri haline geldiler. Heilongciang'da tarım yapılan toprakların yarıdan çoğu, devlet çiftliklerine aittir. Sinkiang'da, eski Şihozi 143 tümeni, Kültür Devrimi sırasında farklı fraksiyonlar arasında ciddi çatışmalara (Ocak 1967'de meydana gelen tek bir olayda yaşamlarını yitirenlerin sayısı 500'ü bulmuştu) sahne olduktan sonra, öncü bir tarımsal-sanayi birimi haline gelmişti. Doğu'dan gelen Hanlara kucak açan bu çiftlikler, Tarim havzasında, Tiyenşan Dağlarının kuzey yamaçlarının eteklerinde ya da Heilongciang'ın uzak kuzeybatısındaki Amur Irmağı ile Ussuri Irmağı'nın birleştiği bataklık alanlarda gerçekleştirilmiş olan daha önceki dikkate değer başarıların izinde yeni yeni toprakları tarıma açma ve değerlendirme çalışmalarını sürdürmek durumundaydılar.

Kimi sonuçlarının tartışmalı olmasına karşın esas itibariyle başarıyla sonuçlanmışa benzeyen politik bütünleşme yönündeki bu geniş çaplı girişimde, kimi zaman, geleneksel yöntemler ile çağdaş ideolojiden kaynaklanan yöntemler arasındaki sınırları ayırdetmek oldukça zordu. Parti ve partililer, orduya dayanarak ve politik kampanyalar yürüterek bu süreçteki ana rolü oynadılar. Başarılara ulaşılmasına katkıda bulunan geçmişin birtakım tutumları da varlığını korumayı sürdürdü: Yerel yöneticilerin uzun süre görevde kalmaları ve bölgesel iktidarlarının gücü -yine de başkent nihai denetimi elinde tutabiliyordu-, Doğu'nun büyük kentleri ile Kuzey ve Batı toprakları arasında kademelenme. Herşeyin ötesinde, Hanlar, kendi uygarlaştırıcı değerlerini diğer milliyetler üzerine yaymak için çabalarını korudular. Kendi ekonomik ve kültürel üstünlükleri konusundaki bilinç, her zaman ağırlığını hissettirdi. İdeoloji bu olguyu güçlendirdi.

(1) Ordunun radikal öğeleri, iktidarı aldıktan sonra, tümen kadrolarının % 84'ünü, alay kadrolarının ise % 60'ını mahkum ettiler. Hâlâ bilinmeyen kurbanların sayısı ise son derece yüksekti.

Bütünleşmenin sınırları: Ekonomi ve kültür

Herşey gözönünde bulundurulduğunda, başarıların tartışılabilir ve yenilgilerin kabul edilmiş olduğu alan, parti programına göre milliyetler arasındaki açının kapatılabileceğinin öngörüldüğü ekonomi ve kültür alanlarıdır.

"Kurtuluştan sonra edinilen deneyim, gerçekten de göstermiştir ki, diye yazmaktadır 15 Temmuz 1980 tarihli *Halkın Günlüğü* gazetesi, ulusal azınlıkların yaşadığı topraklarda, gerçekliklere saygı duymak, ulusal ve bölgesel ayırdedici özellikleri hesaba katmak, Han bölgelerinde kullanılmış politikaları ve çalışma yöntemlerini dogmatik bir biçimde uygulamaktan çok daha iyi olurdu. Çalışmalarımız sırasında yüzyüze geldiğimiz sorunların çoğu, uygulamış olduğumuz ilkelerden ve yöntemlerden kaynaklanmıştır. Dolayısıyla zihinlerimizi özgürlüğe kavuşturmalı, siyasal önlemleri yumuşatmalı, aşırı sol çizginin etkilerini ortadan kaldırmalı, tek bir modeli dayatıp çeşitliliği yasaklama yönündeki eğilime bir son vermeliyiz."

Bu resmi itiraflar, milliyetler politikasında yeni bir dönemi mi açıyor? İmparatorluklar Beşiği'nin Han-dışı kültürlerine ve doğal yasalarına, özellikle ekonomik programların daha iyi bir uyarlanması yoluyla daha gerçek bir saygı mı gösterilecek?

Ulusal azmlıkların yaşadığı bölgelerdeki ekonomik gelişme sorunu konusunda, Çin parti ve hükümet yetkilileri, 1978'den beri, birbirine karşıt gibi gözüken iki tema geliştirmektedirler. Birincisi, bu bölgelerin, 1949'dan beri, merkezi iktidarın cömertliğinden yararlanmış olduğunu, önemli miktarlarda finansal yardımların sağlandığını, nihayet birçok sektörde üretimin arttığını anımsatıyor (1). *Kabaca*, en çarpıcı sonuçlar, sınai üretimin değerinin ve hatta tahıl üretiminin ciddi bir biçimde arttığını gerçekten de göstermektedir. Sinkiang'm, Heilongciang'ın ve İç-Moğolistan'ın en geri kalmış bölgelerinin, yaklaşık otuz yıldan beri, gözle görülür dönüşümler yaşadığı doğrudur: Birtakım petrol yatakları işletilmektedir, birtakım kömür madenleri açılmıştır; geçmişte tezekle ısınılan yerlerde bugün birtakım termik santraller yükseliyor; Sinkiang ilk büyük gübre fabrikasını 1980'de açmış bulunuyor. Hemen hemen her yerde birtakım işletmeler, vahalardaki ve bozkırdaki köylülerin ya da çobanların yaygın ihtiyaç maddelerini sağlıyor.

Bu sonuçlar alınmadan hemen önceki toplumsal dönüşümler, yerli halkların geleneksel yapılarını alt-üst etmiş ve çoğu zaman en göze batan adaletsizlikleri ortadan kaldırmıştı. Ne var ki bu değişimler boyunca, yerliler, oldukça özgül yerel koşullara genel olarak pek uygun düşmeyen bir Han ekonomik modelinin kendilerine dayatıldığına tanık oldular. Mao Zedung'un basitleştirmeci ekonomik anlayışlarının 1958'den beri Çin ekonomisinin bütününe büyük zararlar vermiş olduğu kısa süre önce kabul edildi. Bu zararlı etki, hassas bir denge içinde yüzyıllardır varolagelmiş bu bölgesel ekonomiler için çok daha fazla olmamış mıdır? Bölgesel ekonomiler kuşkusuz birtakım reformlar gerektiriyordu, ancak bunların zorlu iklim ve toprak koşullarına uyarlanmasını da gözardı etmemek zorunluydu.

Bu bakımdan, Kültür Devrimi sırasında Moğol bozkırında ya da Heilongciang'daki Noni büyük platosunda kurulmuş olan Han öncü köyleri, gerçekdışı bir gö-

(1) Örneğin: Milliyetler İşleri Devlet Komisyonu'ndan sorumlu Bakan Yang Cingren'in, 24 Eylül 1979 günlü Söylevi.

rüntü sergiliyordu. Toprağın üzerine ancak çıkan alçak yapıların uzun sıraları, muazzam bozkıra meydan okuyordu. Binlerce çiftçi, yüzyıllardır otlak olarak kullanılmış topraklar üzerinde vargüçleriyle çalışıyorlardı. Geçtiğimiz yüzyılda Moğol çobanları ya yerleşik yaşama geçmek, ya da daha kuzeyde, daha verimsiz topraklara çekilmek zorunda kalmışlardı. Kar ve kum fırtınalarının ardı arkası kesilmiyordu; bu durum karşısında Han köylüleri, ürünlerinin mahvolması, sürülerinin yitip gitmesi, erozyonun topraklarını götürmesi üzerine geri çekilmek zorunda kaldılar.

1979'dan beri resmi söylemde geliştirilen ikinci tema, tam tersine ve paradoksal bir biçimde, yine sayılara dayanarak, yapılmış hatalar üzerinde durmaktadır. Ulusal azınlıkların yaşadığı bölgeler arasında, Kuzey ve Kuzeybatı bölgeleri bu hataların en yoğun yaşandığı yerler oluyor.

Aşağıdaki tablo, yerel yetkililer tarafından Sinkiang ve İç-Moğolistan'da radikal politikanın hatalarını göstermeye yönelik olarak ortaya konan kimi verileri toplamaktadır:

HAYVANCILIK: BÜYÜK BAŞ HAYVANLARIN GELİŞİMİ
(milyon baş olarak)

Yıllar	1965	1976	1977	1978	1979
Sinkiang	26.97		23.97	24.77	
İç-Moğolistan	26	23			39.02

İÇ MOĞOLİSTAN'DA KİŞİ BAŞINA ÜRETİM
(1 cin = 1 libre)
Resmi Kaynaklar

Yıllar	1956	1979
Tahıllar	1 036.00 cin	550.00 cin
Yağlı bitkiler	36.00 cin	20.00 cin
Küçükbaş hayvan (kişi başına)	2.57 cin	1.79 cin
Kişi başına gelir	55.7 yuan	72.57 yuan

Bu rakamlar basit birer istatistik olmanın ötesinde öğretici bir anlam taşıyor ve amaçları, yönelim değişikliklerinin doğruluğunu kanıtlamak. Bu itiraflara, ülkenin bütününde, yaygın ekonomik yapıların ihtiyatlı bir biçimde liberalizasyonuna yönelik birtakım kararlar eşlik etti. Sinkiang, İç-Moğolistan ve Tibet, bu önlemlerden ilk yararlanan bölgeler oldular. Başlıca önlemler, esas itibariyle hayvan yetiştiricilerini, yani Moğolları ve Kazakları ilgilendiriyor; yine de yerleşik halklar üzerinde de etkilerini gösteriyordu. Hoşgörü, bir yıl içinde alışılmadık boyutlara ulaştı: 1978 Eylülü'nde İç-Moğolistan özerk bölgesi parti komitesi, her ailenin 10 koyuna bütünüyle sahip olabileceği kararını aldı; Şubat ayında, Kültür Devrimi'nden önce bireysel 3 parseli elinde

bulunduran Moğollara bu topraklar geri verildi; 1979 Eylülü'nde her ailenin dilediğince hayvan sahibi olabileceği kararı alındı. Bununla eşzamanlı olarak, hayvan yetiştiriciliğe ayrılmış toprakların kesinlikle korunacağı, bu toprakların tarıma açılmasının yasaklanacağı, kısa bir süre önce tarıma açılmış toprakların yeniden otlak haline dönüştürüleceği kararlaştırıldı.

Büyük Singan Platosu'dan Pamir'e kadar, merkezi iktidarın milliyetlere karşı cömertliği, tutum değişikliklerini kanıtlamaya yönelikti. Halkların refahı, resmi kaygılardan biri haline geliyordu. Günahlardan arındırıcı özeleştiri uygulaması aracılığıyla, pazarlardaki ihtiyaç maddelerinin yetersiz olduğu, konut sorununun çözüme kavuşturulmasının zor olduğu, okul sayısının tüm çocukları kucaklamaktan uzak bulunduğu ve yeterli bir ticaret ağının varolmadığı ortaya çıktı (1). İç-Moğolistan'daki duruma ilişkin yorumlar, yaz aylarının çorak fırtınaları, kış aylarının kar fırtınaları gibi mevsimlik felaketlere uğrayan topluluklara yardım örnekleriyle birlikte yapılıyordu. Büyük Singan Platosu ormanlarındaki Oloşonlar'ın özerk yönetim birimi, yaklaşan kış dolayısıyla İç-Moğolistan parti komitesinin dikkat odağında yer alıyordu; çünkü 1969-1979 arasında, o sıralar bağlı bulunduğu Heilongciang parti komitesi bu konuda yeterli özeni göstermemişti: Konutları onarmak için 400 000 yuan, avcılar için 150 tüfek ve 250 000 fişek, hastaların bakımı için bir sağlık ekibinin gönderilmesi, yaşlılar için bir bakımevi, yönetim birimindeki 132 ailenin herbiri için bir inek tahsis edilmesi kararlaştırıldı (1). Daha kısa bir süre önce durumun ideal olarak değerlendirildiği bir yer için bu önlemler niçin alınıyordu? Sinkiang'daki koyun yetiştiriciliği her ailenin dilediği miktarda hayvan sahibi olması noktasına dek teşvik ediliyordu. Müslümanların yaşadığı bu topraklarda, tipik olarak Han'lara ait bir faaliyet olan domuz yetiştiriciliği önem kazandı: 1949-1977 arasında koyun sayısı 1,62 kat artarken, aynı dönemde domuzların sayısı 22,5 kat arttı. Bu topraklar, Çinliler tarafından, yetkililerin de kabul ettiği gibi, en büyük milliyet, yani Hanlar için dayatılmış ekonomik yöntemlere göre değerlendirildi. Bu modelin belli ölçüde iflas ettiğinin kabul edilmesi, beraberinde yerinden yönetimci yaatleri ve deneyleri getirdi.

Bu süreç, mantıksal olarak yerel girişkenliğe ve çeşitliliğe vardı. Diğerlerinin yanısıra, yüksek Asya toprakları ve güney bölgeleri, yeni ekonomik yönelimlerin ve bunların toplumsal sonuçlarının etkisini en fazla hissedenler oldular: Çobanların geleneksel faaliyetlerine daha büyük bir hoşgörü, yerli halkların yaşam tarzlarının değerinin ideoloji tarafından kabulü vb. gibi. Hayvancılığın gelişmesi, belli bir göçebeliğin korunmasını gerektiriyordu; aile temelinde ekonomik faaliyetlerin teşviki, bireysel zanaatkarlığa geri dönüşü kabul etmek durumundaydı. Söz konusu olan, bir avuç azınlığın çıkarına olan "o eski günlere" bir geri dönüş özlemi değil; daha çok İmparatorluklar Beşiği'nin Çinli toplulukları açısından gelişme tarzının seçiminde daha büyük bir özgürlük umudu taşımaktı. Gerçekte, modern ekonomi, bu topraklar üzerinde daha şimdiden ortaya çıkmıştı ve yeni bir politik yönelim değişikliği olmadığı takdirde, oldukça hızlı bir biçimde yaygınlaşacaktı. Çünkü sınır bölgeleri Çin ekonomisine bütünüyle katılmış durumdaydı ve iktidarın hedeflerinden dolaysız biçimde etkileniyordu. Maocu dönem boyunca ağırlığı tahıl üretimine verdikten sonra, merkezi yetkililer, Moğolistan ve Kuzeydoğu topraklarına özel olarak uyarlanmış sanayi bitkileri üreti-

(1) SWB/FE/6298 - Huhehot Radyosu'nun 16 Kasım -1 Aralık 1979 tarihleri arasındaki yayınları.

mini arttırmak istiyorlardı. 1980'de, bu iki büyük coğrafyada, 800 000 hektar alana ayçiçeği ekilmişti. Aynı yıl, Heilongciang'da, Cilin'de ve İç-Moğolistan'da, 330 000 hektar üzerinde şeker pancarı yetiştirilmişti; Heilongciang, tek başına, Çin üretiminin % 70'ini sağlıyordu.

SSCB'ye yakın Çin sınır bölgelerinin ekonomik gelişme hedefi üçlüydü: XXI. yüzyıl başlarında bir büyük devletin düzeyine ulaşmak amacıyla ülkenin genel gelişmesine katılmak; Çin'in birliğini pekiştirmek üzere yerli halkların yaşam düzeylerini yükseltmek; sınır bölgelerinde Çin gelişme modelini, komşu Sovyetler Birliği'ndeki benzer bölgelerle rekabet edebilir kılmak. Bu üç amacın ortak yanı, Çinliler tarafından algılandığı biçimiyle Sovyet tehdidine yanıt verme isteğiydi.

Bu amaçla, Çin politikası, yakın zamanlarda, kimileri milliyetin doğası üzerine teorik düzeyde, diğerleri ekonomik alanda daha somut düzeyde olmak üzere birtakım önemli değişiklikler yaparak evrimleşmişti. Onyıllardır özgün ve etkin bir arayışı sürdüregelen Çin devrimdeki bu yeni evre, Moğolları da ilgilendiriyordu. Bu bakımdan, otuz yıldan beri, İç-Moğolistan'ın tarihi örnek niteliğindedir: İç-Moğolistan, Çin'in milliyetler politikasındaki tüm değişiklikleri özel bir yoğunlukla yaşamıştır.

Sovyetler Birliği ile Çin arasında kalmış Moğollar

"*Süld*", bir mızrağın tepesine asılmış dokuz atkuyruklu savaş bayrağı, Ordolar yaylasının üzerinde gökyüzünde dalgalanıyordu. Tan atışıyla birlikte, top salvoları bozkırı çınlatırken, kızıl kurdelelerle süslenmiş davullar ve çanlar, sağır edici sesleriyle henüz serin havayı dolduruyordu.

Sarı Irmak'ın kıvrımındaki Ecin Horo yönetim biriminde, tüm Moğolistan'a egemen olduktan sonra dünyayı fethe çıkan "Ebedi Göğün Gücüyle Han!"ın, Cengiz Han'ın onuruna düzenlenen kutlama törenlerine katılmak üzere onbini aşkın insan toplanmıştı. Moğol çobanlar ve yerel şefler, yanlarında şarap, süt ve "*hadaglar*", kurban için ipek tören eşarpları olmak üzere, Huuhenovo dağına doğru 40 li (*) yürüyüşüne başladılar. Böylesi bir şatafat karşısında hem gözlerine inanamayan, hem de mutluluktan uçan yürüyüşçüler, onyılı aşkın süredir kesintiye uğramış olan kutlamaları yeniden başlatıyorlardı. Hiçbir şey rastlantıya bırakılmamıştı. Uzaklardan gelmiş Hulun Buir Ligası üyeleri, hacılar alayına şarkıları ve danslarıyla eşlik ediyorlardı. Eski orduların geçişinde olduğu gibi, hâlâ kışın kuruluğunu taşıyan bozkırın tozu, bir bulut halinde yükseliyordu.

Bu tören, 1980 yılının Kameri üçüncü ayının onyedinci günü yapılıyordu; çünkü, rivayete göre, Moğol İmparatorluğu'nun ilan edildiği 1206 Büyük Kurultayı'nın yıldönümünün kutlandığı 1 Mayıs günü bu tarihe denk düşüyordu. Kurultay, daha kuzeyde, Kentey dağlarının eteğinde, Onon ırmağının kaynakları çevresinde toplanmıştı. Şaman Kökçu ya da, kendi koyduğu adla Teb-Tengeri, "Çok Kutsal", Moğol İmparatorluğu'nun ilanını tüm otoritesiyle kutsamıştı.

(*) *Li*, Çin karayolu uzunluk ölçüsü, yaklaşık 576 metreye denk düşmektedir (ç.n.).

Kurultayın toplandığı tarihten 774 yıl, Cengiz Han'ın ölümünden 753 yıl sonra, başlarında şamanları olmaksızın, Çin Komünist Partisi'nin himayelerinde, beraberlerinde Parti'nin Han Kadroları olmak üzere İç-Moğolistan özerk bölgesi Moğollarının Timuçini'nin mezarına doğru yürüyüş, sıradışı bir anlam taşıyordu. Çünkü bu ülkede yalnızca yararlı folklorik geleneklere yer vardı. Geçmiş, bugün yaşayanlara hizmet etmeliydi: Cengiz Han, Çinliler bakımından, bugün Sovyet politikasıyla dağıtılmış olan Moğolların birliğinin hiçbir zaman olmadığı kadar simgesiydi.

Rivayete göre Cengiz Han, birgün, av dönüşü Ordos bölgesinden geçerken, otların gür olduğu bu bataklık ve yemyeşil toprağın güzelliğine hayran kalmış (1). Ölünceye dek göçebe kalmış Timuçin'in anısı, yarım-yüzyıldır Çin toprağındaki bozkırda dolaşıyor. Daha 1936'da, General Yan Sişan'ın danışmanlığını yaptığı Prens Sa, "yeniden bulunmuş" mezarın hemen yakınlarında, İkingol'da, Japonların sunduklarından bunalmış Suiyuan Moğollarının yeni bir konseyini toplamıştı. 1939'da, Guomindang, mezarı, Gansu'ya kadar, Singlong dağına taşımıştı. 1949'da Guomindang Tibet'te yönetimi ele alınca, mezar, Kinghai eyaletinde Taersi'ye taşınmıştı. "Moğol halkının isteği üzerine" ise, mezar 1954'te, Huuhenovo dağının doruğunda Ecin Horo yönetim birimine nakledilmişti. Kültür Devrimi sırasında Kızıl Muhafızlar tarafından parçalanmış olan Cengiz Han'ın mezarı, altın sarısı ve mavi renkli tüller altında eski görkemine kavuşmuştu. Bu görkemi tamamlamak üzere yeni bir heykel dikilmişti. Heykel, "1162-1227 arasındaki Yuan Hanedanı'nın ilk imparatoru, seçkin Moğol önderi, strateji uzmanı ve istisnai devlet adamı" Cengiz Han'ı temsil ediyordu. XII. yüzyıl sonları XIII. yüzyıl başlarında birleşik Moğol kabilelerini o yönetmiş, Moğol toplumunu geliştirerek olumlu bir rol oynayan Moğol Hanlığı'nı o kurmuştu (2).

"Eski dünyanın demirden ırkı" Moğollar, günümüzde hemen hemen eşit iki parçaya ayrılmışlardır:

- Sovyet kampında, Baykal bölgesinin 353 000 Buryatı, Hazar Denizi çevresinin 147 000 Kalmuku, Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin 1 400 000 "dış" Moğolu, toplam olarak 1 900 000 Moğol;
- Çin kampında, Tibet'ten Mançurya'ya kadar uzanan bölgede bulunan 2 600 000 Moğol.

Ne var ki bu dağınıklık, bu yeni alanlarda,- her ne kadar parçalanmış ve birtakım güçlü devletlere tabi olmuş bu topluluk yeni sınırlar içinde donup kalmış durumdaysa da- daha birkaç yüzyıl önce dünyanın fethine girişmiş tek bir milliyetin varlığını unutturabilemezdi.

Gobi Çölü'nde ve onun doğuya ve batıya doğru Sovyet topraklarına kadar uzantıları olan yarı-çöl bozkırlar üzerinde, Çin-Moğol sınır çizgisi, ortak bir doğa içinde uzanıyordu. Kuzeyde Moğolların yaşamı SSCB'ye yönelmişti. Yerel ekonomi, özellikle sanayi ve madencilik faaliyetleriyle, Sovyetler Birliği ekonomisiyle sıkıca ortaklaşmıştı.

Moğol hayvancılığı ise, Sibirya bakımından asli bir yiyecek katkısı sağlıyordu. Transsibirya ağına bağlı iki demiryolu, Ulan-Ude ve Borziya'ya ulaşıyordu. Bu demiryolları, İkinci Dünya Savaşı'ndan başlayarak, ayrıcalıklı ekonomik bağların geliş-

(1) *Pekin Information*, 5 Aralık 1977 tarihli 49. sayısı.
(2) Yeni Çin Ajansı, 10 Mayıs 1980.

mesine geniş ölçüde katkıda bulunmuştu. Rus uzmanlar ve Moskova üniversitelerinde ya da yakınlardaki Sibirya'nın büyük kentlerinde eğitim görmüş Moğol kadrolar, ülkenin dev Sovyet bütünlüğüne katılmasını tamamlamışlardı. Anıtlar, binalar, taşıtlar, yeni giyim alışkanlıkları, Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin kimi büyük kentlerini Sibirya kentleriyle özdeşleştirmişti. Çin varlığının kimi kalıntıları, ender Budacı manastırlar, -kentlerin çeperlerindeki iskânın simgeleri olarak- çadır mahalleleri, gitgide kaybolmakta olan bir geçmişe hâlâ tanıklık ediyordu. Balta girmemiş ormanlarda ya da geniş otlaklarda, yüzleri rüzgardan, soğuktan ve güneşten kavrulmuş göçebe avcılar ve çobanlar, hâlâ geleneklerin en sadık bekçileriydi; ancak yine SSCB'den gelmiş olan çağdaş hayvancılık yöntemleri, hayvan sağlığı ve makineleşmenin ilk adımlarıyla geri döndürülemez birtakım değişiklikleri başlatıyordu.

Daha güneyde, İç-Moğolistan toprakları, Dalay-Nor kıyılarından Altay'ların ilk yükseltilerine kadar, Çin'e doğru yönelmişlerdi. Sanayi faaliyetleri Baotu çevresinde yoğunlaşmıştı; hayvancılık ise ağır basıyordu. Yağmur oldukça ender ve düzensizdi; bu da tarımı güvenilmez kılıyordu. Sulamaya en elverişli bölgelerde, Sarı Irmak'ın kuzey kıyısında ya da Şansi'ye doğru inen su boylarında, titiz çiftçiler olan Hanlar, tarımsal faaliyetleri geliştirmiş ve aşıboyası renkli toprak duvarlarla payandalanmış, sık kavak ağaçlarıyla çevrili tarlaların egemen olduğu Kuzey Çin görünümlerini buralara taşımışlardı.

Han nüfusu, zengin kömür ve demir madenleri merkezleri yakınlarında bulunan ve sınai gelişmenin damgasını vurduğu Baotu, Huhenot, Sining kentlerinde de yoğun olarak bulunuyordu. Moğollar ise buralarda oldukça az sayıdaydı: Baotu'da %10, Huhenot'da %5.

Moskova ve Pekin, kendi Moğol bölgelerini örnek bir model durumuna getirmek istemişlerdi. Sovyetler, en uygun koruyucuya boyun eğmiş bir devleti kurmak için -Mançu ve Çin baskıcı geçmişi, Rus Devrimi'nin tarihsel önceliği gibi- elverişli tarihsel koşulları kullanmayı bilmişlerdi. SSCB için bir tampon devlet olan Moğolistan Halk Cumhuriyeti örneğini Mançurya'ya ve Sinkiang'a yaymak arzulanmıştı: Bu ülke bakımından hem Sovyet kampıyla tam bir bütünleşme, hem de tam bir bağımsızlık yapıntısı vardı. Ticari alışverişlerin %95'i, tüm ülkede büyük depolar bulunduran ve Rus ray açıklığına sahip demiryolları gibi kimi yaşamsal sektörleri denetleyen SSCB ve sosyalist ülkelerle yapılıyordu (1). Ulan-Bator'un dış politikası, özellikle Çin-Sovyet anlaşmazlığında Moskova'nın dış politikasıyla atbaşı gidiyor ve onun bir uzantısını oluşturuyordu; yanısıra Afganistan Demokratik Cumhuriyeti'ne de mutlak uydulaşma konusunda iyi bir örnek sunuyordu. Çin ise, birçok kez, Çin'le sımsıkı bütünleşmiş bir Büyük Moğolistan'ın birliğini yeniden kurma umudunu hiçbir zaman yitirmemişçesine, kendini, Moğol milliyetinin mirasçısı ve onun kültürünün koruyucusu olarak sunmaya yeltenmişti. Çin Komünist Partisi içindeki istikrarsızlık ve mücadeleler, Kültür Devrimi sırasında bu politikayı zora sokmuştu. Pekin, artık mahkum edilmiş bu dönemin can sıkıcı kalıntılarını silmeye girişmiştir.

(1) Sovyetler demiryollarını, kendisi de Rus demiryolu ağına bağlı olan Ulan-Bator'dan başlayarak, Çin sınırına kadar uzatmışlar; böylece, Şansi eyaleti yakınlarındaki Sining'e ulaşarak Çin demiryolu ağıyla bağlantı kurmuşlardı. Çin-Moğol sınırındaki Erlian ile Sining arasındaki hat, Aralık 1954'te tamamlanmıştı. Rus ray açıklığına sahip bu demiryolu, Çin topraklarından 340 kilometre içerlerde Sining'de dingillerin değiştirilmesini gerektiriyordu. 1966'da, Sining-Erlian hattı, Çin demiryolu ağının diğer kesimleri gibi, uluslararası ray açıklığına uygun hale getirildi. Erlian, aktarma gan durumuna geldi.

Çin egemenliği ve Moğolistan

Mao Zedung, yeniden egemenliğine kavuşmuş bir Çin'in tekrar fethetmek durumunda olduğu sınırları geniş ölçüde bir kez daha tanımlamıştı. Nitekim Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ni tanıma ve bu Cumhuriyet'in *de facto* Sovyet nüfuz bölgesi içine katılımı, ona kabul edilmesi zor şeyler olarak gelmişti. 1936'da Edgar Snow'la söyleşisinde, Dış Moğolistan'ın, nihai zaferden sonra Çin'le yeniden birleştiğini görmeyi dilediğini söylemişti. 1939'da, Mao, İç ve Dış her iki Moğolistanı gelecekteki Çin'in içine katıyordu.

1949'da, milliyetçilerin tam yenilgisinden önce, Mao Zedung, Stalin'e başvurarak, Dış Moğolistan'ın Yeni Çin tarafından olası ilhakı konusunda onun görüşünü almak istemişti. Stalin, "Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin, Çin devleti içinde özerklik için kendi bağımsızlığından vazgeçeceğini sanmadığı, ancak bu konuda son sözü söylemenin Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ne düştüğü" yanıtını vermişti.

Ulan-Bator hükümeti, 1950'deki diplomatik tanımaya ve büyükelçi teatisine rağmen, sık sık "Pekin'in Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ne dönük yayılmacı emellerinin değişik dışavurma biçimlerini" anımsatmaktadır. 1956'da, Sovyetler Birliği Komünist Partisi XX. Kongresi sırasında, Çinliler, Stalin'in hataları arasında, onun Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin Çin tarafından ilhak edilmesine karşı çıkışını da anmışlardı. Çin-Sovyet çatışmasının derinleşmesiyle birlikte, Mao Zedung'un SSCB'ye karşı yakınmaları daha da çarpıcı bir biçimde dile gelir olmuştur: 1964'te, Japon Sosyalist Partisi temsilcileriyle yaptığı bir söyleşi sırasında, Mao Zedung, "Sovyetlerden Moğolistan'a bağımsızlığını iade etmelerini istediğini" açıklamıştır. Kruşçev ise bu açıklamayı, Mao Zedung'un yalnızca Moğolistan Halk Cumhuriyeti üzerinde Çin denetimini istediği biçiminde düzeltmiştir.

Doğal bir temizyüreklilikten yoksunlukla, Çinliler, yine de, tüm Moğolların doğal olarak Çin'e katılmak isteyeceklerini düşünmüşe benziyorlar. Sovyet kampıyla iyi ilişkiler dönemi boyunca, alabildiğine değişik biçimlerle Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ne yönelik yaklaşımları bir ölçüde açıklayan da budur. Bu baştan çıkarma faaliyeti boyunca, Pekin, Çin Komünist Partisi'ne sadık Moğolları seferber etmiştir: 1950'de Şiyatay, Ulan-Bator'a gönderilen ilk ÇHC büyükelçisi olmuş, 1954'ten başlayarak MHC'ne birçok ziyaret yapmış olan Ulanhu ise, özerk bölgenin yöneticiliğine getirilmiştir. Çin yardımı sağlayan ilk ekonomik anlaşma, 1952'de imzalanmıştır. Moğol başkenti ile Çin'de Sining arasında, Aralık 1954'te tamamlanmış olan demiryolunun inşası, iki ülke arasındaki alışverişin gelişmesini kolaylaştırmıştır. 1955'te, ikinci bir anlaşmanın imzalanmasından sonra, 10 000 Çinli işçi, birçok sınai ya da toplumsal projeyi gerçekleştirmek üzere MHC'ne gönderilmiştir. Bir yıl sonra, yeni bir Çin işçi birliği, halen çalışmakta olan işgücüne katılıp, onu güçlendirmiştir.

Üçüncü bir yol umudu taşıyamayacak bir ülke üzerinde Sovyetler Birliği'yle kapalı av alanındaki bu yarışta Çin avantaj sağlar gibi görünüyordu. Çin-Moğol ticaret hacmi, hızla artarken, Sovyetler Biriiği'yle alış-veriş geriliyordu. Moğollar, 1956'da, iki ülke arasındaki ilişkilere damgasını vuracak gibi gözüken dostluk ve işbirliği ruhuna kapılarak, sınır muhafızlarını kaldırdıklarını açıklıyorlardı.

Pekin'in MHC'ne yaklaşma çabası, kültür ve dil alanlarında da kendini belli ediyordu. İç-Moğolistan, Ocak 1951'den başlayarak, Çin'in, Han-dışı değişik milliyetlerin dillerini yaşatmaya yönelik politikasından yararlanacak ilk bölge olmuştu. Haziran 1953'te, Suiyuan bölgesi propaganda dairesi, Kuisui'de (Huhehot) Moğol dili üzerine bilinen ilk konferansı topladı. Yerli halkların okuma-yazma bilirlik düzeyini yükseltmek üzere, özerk bölgede birçok önlem alındı. 1950'li yılların başlarında, Moğolların yalnızca %20'si okuma-yazma biliyordu. Hulunbeyer ve Şahar Ligaları, Japon öğretim sisteminden ve komünist bölgeye yakınlıktan yararlanmaya en elverişli konumdakilerdi. Moğol dili araştırmacılarının ve öğretmenlerinin yetiştirilmesine dönük birçok kurum ya da dernek kuruldu. Ağustos 1955'de, Huhehot'da, ilginç bir olay, -Halk Cumhuriyeti Moğolları tarafından daha önceden alınmış bir önlem olan- Kiril alfabesini benimsemek üzere Moğol yazısını terkeden yeni bir fonetize dilin yaratılmasının ilanı oldu. Yerel hükümet, yeni sistemin 1961'de genelleştirilmesi sonucunu verecek bir planı kabul etti. Kuşkusuz, Pekin'den programı hızlandırmak üzere birtakım baskılar geldi ve 22 Mayıs 1956'da, yine Huhehot'da, İç-Moğolistan, Sinkiang, Kinghai ve Gansu'dan gelmiş uzmanların katıldıkları yeni bir konferans toplandı. Konferansa, Sovyet Danışmanlar ve MHC uzmanları da katıldılar. Bu konferansta, gerçekten de, yeni Moğol dilinin ve Moğolcanın kullanıldığı tüm bölgelerde bu yeni dilin genelleştirilmesinin kesin kuralları kararlaştırıldı. Bu yeni dil, Dış-Moğolistan'da kullanılan dille özdeşti; bu da Ulan-Bator'dan gelmiş uzmanların varlığını açıklıyordu. Pekin'in kararı son derece sıradışıydı ve -1958'de, Han dili gibi diğer diller için, bundan böyle Latin alfabesi doğrultusunda yazım sistemlerinin birleştirilmesini kolaylaştıran tersi yönde birtakım önlemler alınmışken- uzun yıllar bu karara bağlı kalındı. Garip bir biçimde, yine 1958'de, Urumçi'de, yaklaşık 64 000 kişi olan Sinkiang Moğollarının Latin alfabesini kabul etmesi zorunluluğu karara bağlanırken, diğer Moğolların Kiril alfabesini kullanmayı geliştirmeleri hâlâ teşvik ediliyordu.

Bu yeni önlemler, Çin-Sovyet ilişkilerinin gerilemesine ve Çinliler'in kendi ulusal azınlıklarını büyük komşunun etkilerinden kurtarma kaygılarına bağlıydı.

İç-Moğolistan Moğolları için Kiril alfabesinin korunması ise, tam tersine, Çinliler'in henüz İmparatorluğun "yitik toprağı" Moğolistan Halk Cumhuriyeti'yle ayrıcalıklı bağlarını geliştirme umudu taşıdığını göstermektedir.

Kendilerini Cengiz Han İmparatorluğunun mirasçıları olarak gösteren Çinliler, daha 1954'te, iki Moğolistan arasındaki sınırda Moğol ulusunun birleştiricisi için bir "mezar" inşa etme niyetlerini ilan ettiler. Fatih "son uykusunu, sedir, köknar ve karaçam ağaçlarından bir örtünün altında" (1), eski Moğolların kutsal dağı Kentey Dağları'nın yamaçlarında bir yerlerde uyuyacağına, çok daha kuzeyde, kimsenin bilmediği bir yerde, Kuzey Buz Denizi'ne doğru akan birtakım ırmakların yakınında yatıyordu. Kısa süre sonra Çin yönetimi, Cengiz Han'ı kabileler arası düşmanlıklara son vermekle, Moğolları birleştirmekle, birkaç kıyıcı askeri sefer pahasına da olsa Batı'yla alışverişi geliştirmekle ululamaya girişti. Nitekim Cengiz Han'ın 800. doğum yıldönümü, 1962'de, Sovyet-Çin çatışması önemli boyutlar aldığı sırada, parlak bir biçimde kutlandı. Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nde, resmi basın, "büyük devlet başkanı ve değerli savaşçı"ya övgülü yorumlar yayınlarken; Çin tarafında, birtakım konferanslar ve

(1) René GROUSSET, Le *Conquèrant du monde*, Albin Michel, 1944.

makaleler de Cengiz Han yanlısı yorumlara kendi katkısını yapıyordu. Bu Çin desteğinin arkasında Mao Zedung'un bir girişiminin ya da en azından bir teşviğinin bulunduğuna inanılmak isteniyordu. Nitekim Mao, 1935 Aralığı'nda, İç-Moğolistan halklarına bir çağrısında şunları yazmamış mıydı:

"Biz inanıyoruz ki, İç Moğolistan halkları, ancak bizim yanımızda savaşarak Cengiz Han çağının zaferini koruyabilir, kendi uluslarının ortadan kalkışını engelleyebilir, ulusal yenilenme yoluna girebilir ve Türkiye, Polonya, Ukrayna ve Kafkasya halkları gibi özgürlük ve bağımsızlığı elde edebilir (1)."

Büyük bir olasılıkla Mao Zedung'un en ünlü şiiri olan, onun "Çin toprağına ve tarihine sadakat türküsü" *Kar*'da, "zamanında göğün sevgili oğlu" Cengiz Han, Çin kahramanları arasında yer alıyor (2). 1940'tan başlayarak, komünistlerin başkenti olan Yanan'da, Moğol kültürü konusunda bir sergi düzenlendi ve Cengiz Han'a adanmış bir anıt bu kentte dikildi (3).

Dünya Fatihi yüceltmelerine, Okçu Cebe ve Sübötey'in uğrattığı bozgunlardan ve Kiev Prensi Mistislav Romanoviç'in, kraliyet kanını dökmek yerine halılar altında boğularak öldürülmesinden beri yüreklerinde Moğol destanının acısını taşıyan Ruslar kayıtsız kalamazlardı. Ulan-Bator rejiminin, bu konuda Çinlilerin desteklediği birkaç tarihçisi ve yetkili tarafından pompalanan Moğol milliyetçiliğine bir son vermeye yönelik karşı saldırı Sovyetler Birliği'nden yükseldi. Cengiz Han'ın "olumlu rolü"ne Rus tepkisi, tarihsel anılarla yüklü duygusal bir irkilme değildi. Doğu'nun sarı halkları konusunda, bugünün Çinlileri ile fetih döneminin Moğolları arasında hiçbir ayrım yapmadan, bir ulusun bilinçaltında birikmiş bir sabit fikri dile getiriyordu. Sibirya'nın buz tutmuş ırmakları üzerinde Çin ve Sovyet birlikleri arasında Mart 1969'da meydana gelen çatışmalardan sonra, Yevtuçenko'nun *Ussuri'nin Kızıl Karları* adlı şiiri, sanki Altınordu Doğu'da yeniden ortaya çıkıyormuşçasına bir öfke çığlığı gibi patlıyordu:

"Maviye çalan alacakaranlıkta ilerlerken görüyorsunuz onları.
Sadakları el bombası dolu, yeni Moğol savaşçıları.
Ama, ola ki saldırmaya kalksınlar, çanlar işaret verecek.
Ve, bizde, yeni bir Kulikovo zaferi (4) için,
yeteri kadar savaşçı olacaktır."

İleriye Doğru Büyük Sıçrama koşullarında ve Kültür Devrimi sırasında İç-Moğolistan

İleriye Doğru Büyük Sıçrama'dan başlayarak, İç-Moğolistan politikalarındaki hatalarıyla Çinliler Sovyetlere daha sonraları Moğol halkları nezdinde kullanacakları birtakım gerekçeler sağladılar. Göçebeler arasında kollektivist sistemin gelişimi ve ö-

(1) *Mao Zedong*, aktaran S.Schram.
(2) *Poésies complètes de Mao Zedong*, çeviren ve yorumlayan Guy Brossolet, L'heme, 1969.
(3) Yeni Çin Ajansı, 15 Temmuz 1980. Haylar'da toplanan Moğol Tarihi Üzerine Kollokyum'da Başkan Lu Minghui'nin açıklamaları.
(4) Moskova Büyük Prensi Dimitri Donskoy, Rusların Moğollara karşı ilk zaferini, Eylül 1380'de, Kulikovo'da kazandı.

zellikle Han kolonlarının otlakların bulunduğu bölgelere yığınsal olarak gelişi, yerli halklarda genel bir hoşnutsuzluğa yol açtı. Oysa ki, o zamana kadar, Pekin'in politikası ihtiyatlı olmuş ve Sinkiang'da olduğu gibi, ilk reformlardan yalnızca büyük toprak sahipleri ve ruhban sınıfı etkilenmişti.

Özerk bölgeler, 1947'de kuruluşlarından başlayarak, 1920'li yıllardan beri ÇKP içinde yetişmiş ya da komünistlere Şensi'de Yanan'a yerleşmelerinden sonra katılmış birkaç Moğolun egemen olduğu bir yönetimden yararlanmışlardı. En aktif grup, uzun süredir Çinlileşmiş Tumd (Tumet) yönetim birimi kökenliydi.

XIX. yüzyılın ortalarından başlayarak, Peder Huc, bunun etkilerini saptamıştı:

"Batı Tumet Moğol Tatarları, çoban ve göçebe yaşamı sürdürmüyorlar, kendi topraklarını işliyorlar ve uygarlaşmış halkların tüm zanaatlarıyla uğraşıyorlar..., tasavvur edebileceğiniz gibi, onlar, Moğol karakterinin özgünlüğünü tümüyle kaybetmişlerdir. Hepsi az ya da çok "Çinlileşmiş" durumda ve aralarında Moğol dilinden tek bir sözcük anlamayan birçok insana rastlanıyor. Hatta, çayırlarına hâlâ sabanın demirini sokmamış kardeşlerine bir miktar küçümsemeyle bakanlar bile var; kendileri için ev yapmaları ve işgal ettikleri topraklardan birtakım zenginlikler sağlamaları bu denli kolay olacakken, sürekli orada burada dolaşarak yaşamalarını ve yoksul çadırlarda barınmalarını oldukça gülünç buluyorlar (1)."

Ulanfu, Şiyatay, Kuei Pi, Tumd yönetim bölgesi kökenli bu grubun en tanınmış temsilcileri ve 1920'li yıllardan beri, onların yaşam öyküleriyle, İç-Moğolistan'ın tarihi sıkı sıkıya birbirine bağlı. Daha 1923 ya da 1924'lerden başlayarak Sosyalist Gençlik Ligası üyeleri olarak, Japonya'ya karşı savaşa katılmadan önce Moskova'da Sun Yatsen Üniversitesi'nde yetiştirilmişler. Kimileri için Kızıl Muhafızların acımasız uygulamalarıyla son bulan (Şiyatay 1968'de altmışyedi yaşında öldü) ilginç bir kadere sahip olan bu insanların politik eylemlerine birbiriyle açıkça çelişen, ama onları sonuna dek harekete geçirmiş gibi görünen iki ilke egemen olmuştur: Birincisi Çin Komünist Partisi'ne bağlılık; ikincisi Moğol ulusunun çıkarlarının gözetilmesi.

Ulanfu'ya, Komünist Partisi, yerel hükümet ve ordu içinde özerk bölgenin sorumlu görevlerinin birçoğu emanet edilmiştir (2). Ulusal düzeyde de Ulanfu'nun rolü, 1949'dan başlayarak hep ağırlıklı olmuştur; nitekim Başbakan Yardımcılığına, Milliyetler İşleri Komisyonu Başkanlığına, Merkez Komitesi Politik Büro yedek üyeliğine vb atanmıştır.

Pekin hükümeti, İç-Moğolistan'a, Moğolistan Halk Cumhuriyeti yüzölçümüne yakın bir toprak tahsis etmiş; doğudan batıya, 1952'de Şahar, 1954'te Suiyuan, 1955'te Cehol gibi birçok sınırdaş eyaletin eklenmesiyle hemen hemen her yanını tahkim etmiştir (3).

İç Moğolistan'ın 1950'li yılların başında büyütülmesinin, bir yandan güvenilir ve rekabet edebilir bir Moğol bütünlüğü; diğer yandan da, yeterince çekici bir kutup

(1) R.E.HUC, *Souvenir d'un voyage dans la Tartarie*, Paris, Le Livre de Poche, 1962.

(2) Ulanfu, ileri derecede Çinlileşmiş olduğu için, kendi bölgesinde, şimdiye dek Sovyet tarafında ne denli Ruslaştırılmış olursa olsun yerlilere "kendi" cumhuriyetinde emanet edilmiş olanlarla karşılaştırılamayacak birtakım sorumluluklar elde etmeyi başarmıştır.

(3) İç-Moğolistan'ın yüzölçümü: 1 170 000 km^2; Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin yüzölçümü: 1 510 000 km^2.

yaratmaya dönük olduğu düşünülebilir. İç Moğolistan'a ilişkin böylesi bir politikanın önce terkedilip daha sonra yeniden ortaya çıkışının, 1969'da kimi bölgelerin parçalanması ve 1979'da eski boyutlarına geri dönmesi gibi sonuçları oldu. Çin yönetim aygıtının değişik tutumlar almasına karşın, bunlar, uzun bir dönem boyunca ve değişik biçimler altında, tek bir sorunun süregen ögeleridir.

İç-Moğolistan'm üç eyaletin katılması ve Çinli kolonların akın akın gelişiyle genişlemesi, özerk cumhuriyetin nüfusunu, 1952'de 2,5 milyondan, 1960'ta 10 milyona yükseltmiştir; aynı dönemde Moğolların nüfusu 300 000'den 1 300 000'e ulaşmıştır. Azınlıkta kalmış olmakla birlikte, Moğollar, o dönemden başlayarak, İç-Moğolistan'da, ve *a fortiori* Çin'de, Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ndekinden daha kalabalık olmuşlardır.

Ulanfu ve yerel yönetimdeki Moğollar, ilk zamanlar, İleriye Doğru Büyük Sıçrama sırasında, özerk bölgenin kuzey ve doğu çeperlerine Han nüfuslarının yığınsal olarak gönderilmelerine karşı çıkmışa benzememektedir. Bununla birlikte, Mao Zedung'un Çin'in yeni toprakların fethiyle dönüşüme uğratılmasına dönük "devrimci romantizmi"nin bu dışavurma biçimi, göçebeler tarafmdan, Han köylülerinin geniş çaplı yeni bir saldırısı olarak algılanmıştır.

Yeni gelenlerin demografik basıncı ve bunların göçebelik alanlarına yerleşimi, hoşnutsuzlukları canlandırmış ve hatta topluluklar arasında belli bir gerilim bile doğurmuştur. Kollektif çiftlikler halinde örgütlenme ve zorunlu iskân, büyük alanlarda özgürce yaşamaya bağlı çobanlar olan Moğollar, Buryatlar ve Tunguzlar tarafından kötü karşılanmıştır. Çin toprağına sığınmış olan Buryatlar ve Tunguzlar, otuz yıl önceleri, köken topraklarında, Transbaykallarda bertaraf ettiklerine inandıkları birtakım önlemlerle sonuçta yeniden karşı karşıya kalmışlardır. Rus ya da Çinli çene mengeneleri, yerli halklarda hiçbir umut bırakmıyordu.

SSCB'de başka dönemlerde olduğu gibi, benzer olgular, hayvan varlığında hissedilir bir düşüşe yol açmıştır. Çobanların çoğunluğu, sürüleriyle ilgilenmez olmuş ve Han ya da Uygur-Moğol (Han ve Moğol melezi) politik kadrolar, hayvan yetiştiricilerinin yerini etkin bir biçimde alamamışlardır. Nihayet 1960 ve 1961'de, son derece kötü hava koşullarından olumsuz bir biçimde etkilenen tahıl rekolteleri, Han köylülerinin yığınsal yerleşiminin yarattığı ek talebi karşılayamamıştır. Kimi Moğollar, sürüleriyle birlikte Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ne kaçmışlardır. İlk zamanlar, Ulan-Bator yetkilileri bunları Çin topraklarına geri göndermişlerse de; daha sonraları, 1964'ten başlayarak, kimi kaçaklar arzuladıkları sığınma hakkını elde etmişlerdir. Bu hareketlilik az sayıda kişiyi kapsamıştır.

1962'den başlayarak, özerk bölgenin Moğol yöneticileri, İleriye Doğru Büyük Sıçrama'nın hatalarını kabul etmiş, toprakların Han çiftçiler tarafmdan kolonizasyonunu durdurmuş ve hayvancılığa geri dönüş politikasını başlatmışlardır. Ulanfu ve Vang Duo, bu politikanın başlıca yaratıcıları olmuşlardır. Han kolonların köken eyaletlerine doğru geri dönüşlerini -1966'ya dek sürdürülen bir önlem- ve 1958'den başlayarak tarıma açılan toprakların yeniden otlaklara dönüştürülmesini başlatmışlardır. Yürek acılarını hafifletmek için, Moğollara kimi ayrıcalıklar bile tanınmıştır: Hanlar tarafından alınanlara göre daha yüksek tahıl ve et oranı, geleneksel giysiler için ipek sağlanması.

İç-Moğolistan, Kültür Devrimi'nin alt-üstlük günlerini yoğun biçimde yaşamış-

tır: Karşıt eğilimler arasındaki mücadeleler, yalnızca 1968 ve 1969'da 10 000 kişinin ölümüne ve 100 000 kişinin değişik derecelerde yaralanmasına yol açmıştır. Bu karanlık tabloya, 1969'da, özerk cumhuriyeti yüzölçümünün üçte ikisinden yoksun bırakan topraklarının bir bölümünün alınması da eklendiği takdirde, İç-Moğolistan'ın sahne olduğu olayların özel karakterini sorgulamak gerekli olur. Nitekim, milliyetler arası mücadelenin görünümünün ayrık karakterini birçok faktör belirlemiş ve burada Hanların hoşgörüsüzlüğü, diğer yerlere oranla çok daha açık bir biçimde ortaya çıkmıştır.

Kültür Devriminin başlangıç dönemlerinde, her eyalet ya da özerk bölge, hemen hemen özdeş bir biçimde, Kızıl Muhafızların yerel Parti yöneticilerine karşı saldırılarına tanık oluyordu. İç-Moğolistan'daki durum, kendisine yetki tekeli sağlayan askeri bölge komutanlığı ve komiserliği, özerk bölge parti komitesi birinci sekreterliği, Kuzey Çin Bürosu eski sekreter yardımcılığı gibi birçok mevkiyi elinde tutan Ulanfu'nun güçlü konumu nedeniyle farklılık taşıyordu.

Tıpkı Sinkiang'da Vang Enmao gibi, Ulanfu da, ilk zamanlar, Kızıl Muhafızların saldırılarına karşı yerel iktidar organlarını korumak için çaba harcadı. Ne var ki, 1967'den başlayarak birtakım *dazibaolar*(büyük yazılı afişler) onu Anti-Han emeller gütmekle suçlamaya başladı: Radikal ögeler, Ulanfu'ya, İç-Moğolistan'a Han göçünü engelleme ve "Moğolistan Moğollarındır" sloganını destekleme eleştirisini getiriyordu. Başkentten yayılan direktifler doğrultusunda hareket eden "goşistler", 22 Ocak'ta *İç-Moğolistan Günlüğü* gazetesini ele geçiriyor ve askeri bölge kurmaybaşkanlığı binasına saldırarak ciddi olaylar yaratıyordu. Pekin'in 28 Ocak'ta yayınladığı, ordunun "sol ögeleri desteklemesi" zorunluluğunu getiren emir, hâlâ görevde olan parti yetkililerince alınıyordu. Buna karşın, yerel parti yetkilileri, daha radikal öğelere yakın olan politik komiser yardımcısı Vu Tao'yu görevden alacak kadar kendilerini güçlü hissediyorlardı.

Bununla eşzamanlı olarak, kadro düzeyindekiler de içinde çok sayıda Moğol, Ulanfu'yu desteklemek ve dolayısıyla sol devrimciliğe karşı mücadele etmek üzere "Doğu Kızıldır Komünler Federasyonu"nu örgütlediler. Bu örgüte, hızla, gerici ve daha da beteri yerel milliyetçi yaftası yapıştırıldı.

Nisan 1969 (*) başlarında Deng Haişing'in İç Moğolistan ordu birlikleri komutanı olarak gelişi ve özerk bölgede sıkıyönetim ilan edilişi, eski bölge parti komitesinin otoritesine bir son verecekti. 13 Nisan tarihli "İç-Moğolistan Sorununun Çözümü Konusunda Karar", Ulanfu'yu görevden almakla kalmıyor, aynı zamanda onun yarattığı "Şubat karşı-dalgası"nı da mahkum ediyordu. Vu Tao, askeri bölge politik komiserliğine getiriliyordu. Halk Kurtuluş Ordusu'nun rolü, sol devrimciliğin başarısında belirleyici rol oynamıştı.

1 Kasım 1967'de özerk bölge devrimci komitesinin kuruluşu, Ulanfu tarafından kurulmuş olan eski Moğol iktidarına karşı bir Han zaferi olarak değerlendirildi. Bir dizi suçlama, "Ulanfu'nun parti karşıtı kliğini ve ihanetini" ve yeni bir "İç Moğolistan Halk Partisi"nin (Sinneyrendang) varlığını açığa çıkartıyordu. Devrimci komite üyeleri ve diğer aktivistler, aşırı davranışlarıyla, tüm bölgede bir terör rejimini egemen kıl-

(*) Nisan 1967 olması daha doğru gözükmektedir (ç.n.).

dılar. Böylece, faaliyetleri, 1945 bunalımından doğan özerklik yanlısı hareketin hortlaması olarak değerlendirilen "Komünler Federasyonu" üyesi Moğollara karşı bir sürek avı başlatıldı.

Nitekim 1945 yılında, Japon yenilgisinden yararlanan birkaç Moğol yöneticisi, batı bölümünde kısa süre sonra "İç-Moğolistan Hükümeti"ne dönüşecek olan "İç-Moğolistan Kurtuluş Komitesi"ni oluşturan, bir "Doğu Moğol özerk hükümeti" örgütlemişlerdi. Moğolların özerk bir statü elde etme girişimleri, gerek Nankin'deki Guomindang yöneticilerinden, gerekse bölgedeki Fu Zuoyi ya da Sing Şihui gibi "valiler"den topyekûn bir redle karşılaştılar. Özellikle ulusal azınlıklara özerklik vaad eden daha esnek bir yaklaşıma sahip komünistler, "İç-Moğolistan hükümeti"yle ittifak kurabildiler; ardından da "Doğu Moğolistan Özerk Hükümeti"ni emebildiler ve nihayet Mayıs 1947'de "İç-Moğolistan Özerk Bölgesi"ni kurabildiler. Ulanfu ve grubu, bu operasyonun örgütleyicileriydi. Moğol yönetiminin bir bölümü, yine de komünistlerle bir ittifakı içlerine sindiremediler ve umutsuzca bağımsız bir hükümet kurmaya kalkıştılar. Bir uğrakta Tibet'e sığınmak ve orada bir sürgün hükümeti kurmak bile sözkonusu olmuştu.

1967 goşistleri, işte bu olayları anımsatıyor ve bunları, Ulanfu'ya ve Çin Komünist Partisi'ne bağlılıklarını birçok kez kanıtlamış Çinlileşmiş Moğollardan oluşan bölge yönetimine karşı suçlamalarına temel yapıyorlardı. Acımasız muamelelere uğrayan kurbanlar arasında, 1946'da ÇKP'ye katılmış olan Hafenga gibi eski Doğu Moğolistan Özerk Hükümetinde yer almış Moğolların adları da vardı. Ocak 1968'den başlayarak, İç-Moğolistan'da konumlandırılmış Halk Kurtuluş Ordusu birliklerinin bir bölümü, özerk bir ordu olarak organize edilmekle suçlandı: Huhehot garnizonu personelinin dörtte biri tutuklandı ve bunlardan birçoğu kurşuna dizildi. 8 Nisan'da, *İç-Moğolistan Günlüğü* gazetesinde yeralan "Tarihin Kararı" başlıklı bir makale, Ulanfu'ya karşı bütünsel bir iddianame yaymlıyor ve özerk bölgede yirmi yılı aşkın süredir yürüttüğü faaliyetleri açıklıyordu. Hareket en uç bozkır köşelerine kadar yayılıyor ve hatta diğer eyaletlere de sıçrıyordu.

Bu terör dönemi boyunca, aşırı ögeler, bölgenin Çin'in diğer kesimleriyle daha ileri düzeyde bütünleşmesine karşı çıkan herkese karşı askeri yöntemlerini uyguladılar. İleriye Doğru Büyük Sıçrayış döneminde Ulanfu tarafmdan konmuş olan ihtirazi kayıtlar, 1962'den başlayarak Hanların geriye gönderilme önlemleri, Ulanfu'nun Gobi sınırlarına yeni Han yerleşimlerine muhalefeti, onun yerel milliyetçiliğinin kanıtları olarak sunuluyordu.

1969 Temmuzu'nda, İç-Moğolistan toprağı 1 100 000 km^2'den 400 000 km^2'ye indiriliyordu. Heilongciang, Cilin, Lianing, Hebei, Ningsia, Gansu ile sınırdaş eyaletler ve özerk bölgeler, Barga'dan Uzak Kuzey'de Gansu koridoruna dek geleneksel olarak Moğolların oturageldiği toprakların bir bölümünü kendilerine kattılar. Bu önlem, Nisan ayında, Mao Zedung'un onayıyla Lin Biao tarafından yürütülen goşist çizginin kutsandığı ÇKP IX. Kongresi'nden hemen sonra alınmıştı. Bu eylem, o dönemde, İç-Moğolistan'ı Moğol uygarlığmın gelişim ve cazibe kutbu haline getirmeye dönük politikanın terkedildiği anlamına geliyordu.

1971'de Lin Biao'nun, ardından 1976'da "Dörtlü Çete"nin tasfiyesi, Nisan 1978'de Ulanfu'nun itibarının iade edilerek Politbüro'daki görevlerine ve Milliyetler

Komisyonu Başkanlığı'na yeniden getirilmesini olanaklı kıldı. Özerk bölgenin 1969 öncesi sınırlarına yeniden dönüşü, 15 Temmuz 1979 günü, "Han şovenizmi" ve "yerel milliyetçiliğin" ortadan kalkmış olmadığını zaman zaman kabul eden *İç-Moğolistan Günlüğü* gazetesinde yorumlandı. Ve 4 Eylül 1979 günlü *İç-Moğolistan Günlüğü* 'nde yazılanlara inanılacak olursa, özerk bölgedeki aşırı ögelerin direnişi oldukça uzun oldu; bunların etkileri hâlâ hissedilebilir durumda ve ÇKP'den ihraçların sayısı oldukça yüksek. "Bununla birlikte", diye yazıyordu yorumcu, "benzer bir durumun bir daha oluşmayacağını kesin olarak söyleyemeyiz."

1978'den beri Çin Komünist Partisi ve hükümet, Kültür Devriminin yerli halklar üzerinde yarattığı olumsuz etkileri gidermeye çabalıyor. Uyarlanmış çok sayıda önlem ve bunların uygulanmasındaki hızla, İç-Moğolistan'ın bu hareket içinde oldukça ileri adımlar atmış olduğu ortaya çıkıyor. Hayvancılığa ilginin yeniden canlanması, özel mülkiyet konusundaki hoşgörü, çok sayıda bireysel toprak parçasına geri dönüş, yerli kadrolara ayrılan büyük yer, bütün bunlar yerel toplulukların tasalarını dağıtacak. Nitekim, Moğol kültürü incelemelerinin yaygınlaşması, Moğol edebiyatının klasiklerinden biri olan *Moğolların Gizli Tarihi* gibi çok sayıda eski yapıtın yayınlanması, Moğol dili öğreniminin ve kullanımının özendirilmesi, araştırma ya da inceleme kurumlarının kurulması, İç-Moğolistan'da, yani Çin'de, Moğol kültür ve uygarlık odağının yeniden oluşturulmasına yöneliktir. Yuan hanedanının kuruculuğunun atfedildiği Cengiz Han kültü, Çin-Moğol kardeşliğine tarihsel bir boyut vermek durumunda. "Süld"ün Ordoların toprağı üzerinde yeniden dalgalanmasını işte bu durum açıklıyor.

Elbette SSCB ve Moğolistan Halk Cumhuriyeti, bu olguları büyük bir dikkatle izlemişlerdir. Her iki ülkenin gözlemcileri, Ulanfu'nun görevden alınmasını, Kızıl Muhafızlar'ın tepkilerini ya da İç-Moğolistan'ın topraklarının parçalanmasını analiz etmişlerdir. Bu konudaki yorumları bir ölçüde aşırı kesin gibi gözükmüş ve Çin-Sovyet çatışmasıyla beslenen kaba yargıları, birçok kez olgularca boşa çıkartılmıştır. Kabul etmek gerekir ki, Çin'de milliyetler politikasındaki gelişmelerin hızı insanı şaşırtabilir; nitekim bu politika yandaşlarını bile kimi zaman açmaz içinde bırakmıştır. Victor Louis, Cengiz Han'ın mezarının yeniden yapılışının, Hanlara karşı yönelmiş Moğol milliyetçiliğinin bir dışa vurma biçimi olduğu (1) "açıklamasını getirmiştir"; ne var ki bu yorum, açıktır ki, 1979 kararlarını hesaba katabilemezdi.

Ulan-Bator'da, Çin hükümetinin Moğol kültürüne yeni iyiniyetli yaklaşımı kuşkuyla karşılanmıştır:

"Olayların gösterdiği gibi Maocular Cengiz Han'ın rolünü kutsamayı ve Moğollar ile Çinliler arasında sıkı bağların varolduğunu vurgulamayı seçtiler; bu Çin'deki Moğol topluluklarının Büyük-Han şovenizmine karşı mücadelelerini ortadan kaldırmanın en mükemmel yoludur (2)."

Kültürel miras, nüfus ve Moğollar'ın yaşadığı topraklar bakımından Çin ile SSCB'nin bir müttefiği arasında oldukça dengeli bir biçimde paylaşımda ayırdedici özelliklerini bulan Moğol olayı, İmparatorluklar Beşiği'ndeki Çin-Sovyet paylaşımının örnek olayıdır. Bu denge durumunda, gündelik yaşamı alt-üst edecek (Kültür Devrimi gibi) olaylar oluşmadıkça, taraflardan herbiri, güçlü olduğu bir noktayı kullanma-

(1) V. Louis, *The Coming Decline of the Chinese Empire* p. 207.
(2) Profesör SHIRANDEV, 7 Haziran 1980 günlü *Unun (Ulan-Bator) Günlüğü.*

ya ve bir kültür ve -hatta, Marksistlerin egemen olduğu topraklarda bile olsa- din birliğinin sağladığı avantaja dayanarak komşusu üzerinde emeller beslemeye çalışmaktadır.

Çinliler açısından, Afganistan olayı oldukça farklıdır. Burada, geleneksel tek bir tarihsel bağ yoktur. Bu ülke, her zaman için, hemen hemen aşılmaz Pamir'in eteklerinde kalmış olan Çin topraklarının dışında yeralmıştır. Dahası, Batı Çin halklarının çoğunluğu ile Afgan halkları arasında bir din birliği, Müslümanlık ortak noktası vardır. Çin, sınır boylarında Müslüman hareketlerine duyarsız kalamazdı.

VII. BÖLÜM

İKTİDARLAR VE DİNLER

Orta Asya bölgesinde komünizm kuruculuğunun bellibaşlı sorunlarından biri, dinsel etkilerle savaştır. Gerçekten de Müslüman yörelerinde olduğu kadar Budacılık ve Şamanizmin yaygın olduğu geleneksel topluluklarda da, Marksizmin yerli ortama derinlemesine nüfuz etmesini engelleyen, önleyen bir özellik sözkonusudur. (1) Dinsel inançlar giderek tümüyle yadsınmalıydılar, çünkü:

- Milliyetçilik duygusunun ana çatısını oluşturuyordu (özellikle Moğolistan'da "yaşayan Tanrı" Bogdo Gegen etkisi etrafında);
- Yabancı sızmalarına fevkalade elverişli bir ortam hazırlıyordu (Çin-Tibet, Arap, İran, Afgan etkileri).

Dinsel temalar üzerine Moskova çeşitlemeleri (2)

Bu eylem öylesine temelli, öylesine yaşamsaldır ki, ne yerel Sovyetler (1917'den 1920'ye), ne de Stalin döneminde (1928'den 1941'e) kendilerini din olgusuna şiddetle hücum etmekten alıkoyamamışlardır. Birbirini izleyen kıyımlar ve bu tutumun yolaçtığı tepkiler, hâlâ o halkların "kollektif bilinçsizliği" üzerinde önemli bir rol oynamaktadır. Komünist iktidara nefes aldırmak için neyse ki Sovyet yöneticileri genellikle daha ince ve kurnazca yöntemlere başvurmaktadırlar.

Başlarda uygulanan program, Stalin'in milliyetler komiserliğindeki sağ kolu

(1) Marksist etkileri benimseyebilmesi hayli kuşku götürür Müslümanlıkta olduğu gibi, Berek, Tangçılar (Tataristan), hatta Alaş-Orda (Kazakistan) bölgelerinde yürütülen devrimci ve sosyalist çalışmalarda da Bolşevikler uzun süre gerçek bir katılım sağlayamamışlardır. Bunun ancak sınırlı bir istisnası, Tatar ortamında görülür.

(2) Bu kitapta Sovyet iktidarının dine, özellikle de İslama karşı savaşımı üzerinde fazla durulmayacaktır; bu konu Bay Bennigsen ile Bayan Lemercier-Quelquejay tarafından *l'Islam en Union soviétique* adlı yapıtlarında son derece başarılı bir şekilde anlatılmıştır.

olan ve Komünist Parti hiyerarşisi içersinde en yukarıda bulunan Müslüman durumundaki Sultan Galiev'in tezlerinden esinlenmişti. Galiev daha 1921'den başlayarak, çatışma kışkırtmayacak, aşamalı bir biçimde gerçekleşecek bir "inançların aşındırılması" (despritüalizasyon) programı belirledi. "Arkadaşlarını, dinsel olan ile ulusal olanı karıştırmamaları için büyük bir özen göstermeye davet ediyor, onlara din karşıtı eylemin her insan grubunun özel koşullarına göre ölçülü bir biçimde uygulanmasını tavsiye ediyordu. Rusya'nın Müslüman halklarını kültürel düzeylerine ve verili bölgedeki Müslüman din adamlarının örgütsel gücüne göre propaganda yapılabilirlik bakımından sınıflandırıyordu" (1).

Örneğin Orta Asya'da mollaların pek de öyle ahım şahım denetleyemedikleri, yapay, yüzeysel bir biçimde Müslümanlaşmış Kazaklar ve Kırgızlar, Buharalı ulema takımının bağnazlaştırdığı diğer Türkistan halklarına oranla çok daha elverişli koşullar ve ortam sunuyordu. Bu aşırı dindar ortamlarda doğrudan dine değil, örf, adet ve geleneklerin en yozlaşmış ve çağdışı kalmış biçimlerine saldırılması sözkonusuydu.

Bu ılımlı program 1920'den 1928'e dek hayli kararlı biçimde uygulandı ve diğer inanışlara da yaygınlaştırıldı. Dinsel inançların kendilerini koruyacak kadar güçlü oldukları ya da önemli toplulukları içerdikleri yerlerde, onlara göreceli olarak saygı gösterildi: Bu kimi zaman Müslümanlığa, kimi zaman Budacılığa yönelik olarak uygulandı. Buna karşılık daha zayıf ve soyutlanmış topluluklar tarafından inanılan Şamanist inanca, mümkün olduğu kadar büyük bir şiddetle baskı uygulandı.

Büyük dinlere karşı takınılan dikkatli tavır, dolaylı saldırılarda bulunulmasını engellemiyordu.

İslama ilişkin olarak bu dolaylı saldırılar din görevlilerinin geçimine adanmış *vakıflara*, gelenek hukukuna (*âdet*) ve Kuran hukukuna (*şeriat*) ya da dinsel eğitim süreçlerine yöneldi. Aşamalı olarak uygulanarak ve beceriklilikle, İslamdaki modernleşme geleneği "Cedit" üzerine oturtulan bu önlemler, sonuçta İslam dinadamlarını ekonomik güçlerinden ve toplumsal-tinsel etkilerinden aşamalı olarak uzaklaştırmayı hedefliyordu.

Budacılığa yönelik olarak ise, daha işlevsel bir taktik yeğlendi. Buryat ülkesinde ya da Kalmuk ülkesinde, Budacılığın aslında "tanrıtanımaz bir din" olduğu ileri sürülerek, tıpkı Marksizm gibi insanlığın özgürlüğe kavuşması inancına dayandığını savlayarak, Lamaları yeni sosyalist düzene kazanma çabaları gösterilmiştir. İç Moğolistan'da devrimin yeminli düşmanı Bogdo Gegen,1924'de eceliyle ölümüne dek anayasal monark olarak kalabilmiştir.

Sonuç olarak bu bilgece politika, İslam topraklarında da, Budacılığın ağır bastığı alanlarda olduğu gibi, hayli etkili oldu. Hatta öylesine etkili oldu ki, 1928'de dine karşı cepheden başlatılan saldırının -bazı köylü ayaklanmaları bir yana bırakılacak olursa- Stalin'in ve Çoybalsan'ın (onun Moğol taklitçisi) alabildiğine düşüncesizce bir boyutlulukla yürüttükleri din düşmanı girişimlerin, uyandırabileceği ve belki de uyandırmaları gereken canlı tepkileri ortaya çıkarmadığını görüyoruz.

1942'den buyana ve günümüzde yürütülegelen din karşıtı eylemler, 1920'li yılların ihtiyatlı yöntemlerine dayanarak götürülmektedir. Bu dikkatli ve özenli davranış o

(1) A. BENNIGSEN ve C. LEMERCIER-QUELQUEJAY *L'Islam en Union soviétique*, p. 148.

boyutlardadır ki, dış politikada Müslümanlara (1) ve Budacılara el uzatılmasını inandırıcılıktan uzak göstermeyebilmektedir. Bu taktik, Orta Asya, Buryat ülkesi ve Moğolistan gibi "vitrinlerde" giderek çok özel bir "dinsel süslemecilik" biçimine dönüşmüştür. Taşkent büyük müftüsünün ya da Moğolistan Budacı dinsel örgütlenmesinin başkanının rejimden yana girişimlerini çoğaltıkları bir ortamda yapılan üstünkörü bir gözlem, dinsel yaşamın olağan akışında sürüp gittiği izlenimini vermektedir.

Bu "nesnel işbirliği" koşullarında tanrıtanımazlık gayet akıllıca bir ölçülülük göstermek durumundadır. Savaş el altından sürüp gitmektedir. Yetkililer *eskiden olduğu gibi inananlara değil, doğrudan doğruya inançlara* yönelik olarak eylem koymaktadırlar. Bu inançlar, *Religioviedis*'ler tarafından, geçmişten arta kalan inanışlar olarak değerlendirilmektedir. İnançlar, yaşlı insanların vakit geçirdikleri bir olgu, eskimiş ve güncelliğini tümüyle yitirmiş bir geleneğin kalıntıları olarak gösterilmeye çalışılmaktadır. Ama, bu inançları bitkisel hayata sokmak, tüm cazibelerinden soyutlamak, simgesel içeriklerini ve özellikle ulusal anlamlarını yavaş yavaş boşaltmaktır. Dinsel gösterilere dönük olarak yürütülen siyaset ise, onları dönüştürmek, sivil bir tören biçimine sokmak (evlendirme salonları, Müslüman yılbaşının ya da nevruzun bahar bayramına, köylü bayramına dönüştürülmesi vb) ve her durumda bu gösterileri sessizce geçiştirmektir. Nihayet dinsel yayınların son derece seyrek oluşları bir yana siyasal ve bilimsel yapıtların alabildiğine çeşitliliği ve bolluğuyla köşeye sıkıştırılıp yavaş yavaş boğulmaktadırlar. Kısacası din kurumu yavaş yavaş, farkettirmeden kuşatılmaktadır.

Bütünüyle "Sultan Galievci" gelenekte götürülen bu eylem, dinin boşaltığı yerin ideolojiyle doldurulması çabalarıyla atbaşı yürütülmektedir. 1970'de Taşkent'te toplanan Müslüman ileri gelenleri, genellikle İslamın ve komünizmin ilkelerinin belli bir ölçüde bağdaştıklarını göstermeye uğraşmışlardır (2).

Ne var ki, Sovyetler Birliği'nin o çok kurnaz tanrıtanımazlarını en büyük düş kırıklığına uğratarak, 50 yıllık bir siyasal eylemden sonra bile dinsel inançlar ortadan kalkmamışlardır. Uygarlaşma olgusu ve ulusal simgecilik (3) ile sınırlanan dinsel inanış, gerilediği sanılan bu dönemin sonunda yeniden doğmuşa benzemektedir: Özellikle İslam ve Şamanizm için bu açık ve nettir. Bölgenin yerlileri "köksüz" bir tanrıtanımaz olmaktan çok uzak, kendi ulusal geleneklerine yeniden ve güçlü bir biçimde yapışmak kaygısıyla, dinsel inançlarına çok daha büyük bir ilgiyle eğilmektedir. Bu şaşırtıcı evrimi az sonra, "direnişler" bölümünde inceleyeceğiz.

Dinsel temalar üzerine Pekin çeşitlemeleri

Çin yönetimi de kendi açısından dinsel duyguların yenilenmesine ve sürüp gitmesine, özellikle de Müslümanlarda kalıcı biçimde yaşamasına karşı duyarsız değil-

(1) Güncel olarak Afganistan'da Babrak Karmal tarafından uygulanagelen taktik, eşi görülmedik biçimde etkin bir örnektir.

(2) Hélène CARRERE d'ENCAUSSE, *L'Empire éclaté*, p. 244-246.

(3) Bu konuda çok ilginç ve özgün bir örnek, parti üyesi Özbek bir Müslümanın çok ciddi bir biçimde, Ortodoks Rus yoldaşıyla karıştırılmamak için kendisini "Müslüman" olarak sunmasıdır (Çirçik-1972). Aynı Müslüman az sonra konyak kadehini Allah'ın sağlığına kaldıracaktır)

dir. Çinli yöneticilerin bu soruna bakışları zaman içinde evrimleşmiştir. Ama ilkeler düzeyinde değişmeyen bir şey var: Din, mücadele edilmesi gereken "bir toplumsal ideoloji" olarak kalmaya devam etmektedir. İbadet güçleşmiş, kendisine tanınan dar alana sığabilmek için esnekleşmiştir. Ama Pekin'in dışa vurduğu istekler ile bölgesel gerçekler arasında ciddi farklar vardır. Özellikle İslam'a yönelik olarak, din olgusunun bilinçli bir biçimde ele alınışı, parti teorisyenleri tarafından yapısal eski düşünce biçimlerinin süregenliği ile açıklanmaya çalışılmış; her biri öbürüyle ciddi biçimde çelişen birçok olgunun arasına oturtulmaya uğraşılmıştır. Çinlilerin dinsizlik bilinçlerinin sürekliliğini ve komünistlerin bu konuda uyguladıkları politikanın tutarlılığını altını çizerek belirtirlerken, buna karşı gösterilen direnişlerin Batı çeperleri civarında yaşayan yerleşik İslam topluluklarından geldiğini de belirtmek durumda kalmaktadırlar.

Siyasal iktidar değişik dinsel inanışları olan toplulukları sosyalizm kuruculuğu için tek bir politika etrafında sımsıkı birleştirmeye girişirken, dış politika eylemlerinde, özellikle Üçüncü Dünya ülkelerine dönük olarak tüm dinlere aynı açıdan yaklaşmamaktadır. Budacılık ve Müslümanlık daha dikkatli ve bir noktaya kadar daha hoşgörülü bir yaklaşımdan yararlanırlarken, Hıristiyanlık çok daha katı biçimde dışlanmaktadır. Çünkü bu ilk ikisi yüzyıllardan beri Çin'de kök salmış, toplulukların yaşamına sıkı sıkıya bağlı, Han olmayan pek çok milliyetin ana karakterlerinin bir parçası olan dinlerdir. Çin yönetimi dinsel inançları kültürel görüntüler biçiminde sunmaya çalışmış ve bunları geleneklerden arta kalmış izler diye nitelemiştir. Din olgusu imparatorluğun özünü oluşturan Han öğesine dokunduğu zaman daha da az hoşgörüyle karşılaşmaktadır, çünkü bu takdirde "eğitilmiş" bir toplumun yapısına yabancı ve zararlı bir öğe olarak nitelenmektedir. Diğer milliyetlerden sözedilirken resmi ağızlarda "dinsel inanç" ya da "dinsel alışkanlık" deyimleri kullanılmakta, ama Hanlar sözkonusu olduğunda "bâtıl itikatlar" deyimi yeğlenmektedir. Aynı biçimde Hanlar için ibadet, "kumar" gibi kötü alışkanlıklar arasında sayılmaktadır.

Demek ki iktidarın din teması üzerine söylemi birçok değişik görüntü vermektedir: İnanç özgürlüğü kabul edilmiştir, ama din "halkın afyonu" olarak nitelenmeye devam edilmektedir. İbadet hoşgörülmekte, ama desteklenmemektedir. Cezalandırılmamakta, ama sınırlanmakta ve frenlenmektedir. En iyi olasılıkla din bir milliyetin kültürel, toplumsal renklerinden, görüntülerinden biri olarak değerlendirilmekte, ama sonuçları çerçevelenip sınırlanmak istenmektedir. 11 Mart 1980 tarihli *Zhongguo Qingnianbao* (gençlik gazetesi) bir gençlik örgütü üyesine, hatta bir parti üyesine herhangi bir dine inanmanın yasak olduğunu hatırlatmaktadır. Aynı gazete, herhangi bir dinsel gösteriyle karşılaşıldığında, bunun nedenlerini, köklerini on yıllık Kültür Devriminin kışkırttığı sayısız güçlüklerde bulabileceğimizi ileri sürmektedir: "Gençler çektikleri acıları din aracılığıyla unutmaya çalışmaktadırlar." Sosyalist bir topluma doğru yol alırken karşılaşılan bu kabul edilemez hastalık belirtileri, Lin Biao ve Dörtlü Çete'nin ihanetleriyle açıklanmaktadır. Buna karşılık azınlıkların, özellikle de Hui'lerin dinsel yaşamları ve gösterileri, anayasa tarafından güvence altına alınmış olan inanç özgürlüğünün örnekleri olarak geniş biçimde sunulmaktadır. Hanlar ile Han olmayanların inançlarına ve ibadetlerine karşı takınılan bu çelişkili tavır, Çin iktidarının din sorunu karşısındaki tutumunun temel öğelerinden biri olarak ortaya çıkmaktadır. Bu tutum,

ulusal azınlıklar sorununa, daha da özel olarak ulusal kimliklerini koruyan kuzey ve batı sınırlarındakilere sıkı sıkıya bağlıdır. Moğollar, Tibetliler ve sayıca daha az olan bazı diğer milliyetler hâlâ Budacılığa sadıklardır. Fakat Hui, Uygur, Kazak, Dongsiyank, Tacik, Baoan, Kırgız, Tatar, Özbek ve Salar milliyetlerinin halklarında canlı olarak yaşayan din İslamdır.

İktidar ve İslam

Karlı Tiyenşanların çerçevelediği masmavi bir gökyüzünde, Urumçi camilerinin üzerinde yükselen alemler görülmektedir. Alışılagelmiş Çin giysileri - mavi ceket ve kasket- yöreye özgü folklorik kıyafetleri çok sık perdelese bile, bu bölgede her şey bir Müslüman dünyasını hatırlatmaktadır. Mutlu ve gönençli *ahrong*'larla - beyaz bir sakalın çevrelediği güler yüz, iyi kumaştan yapılmış *kaban*(1*)- yapılan söyleşiler, resmi söylemi onaylamaktadır: Dinsel ibadet özgürdür, inananlar sayıca hayli çoktur.

Turfan vahasındaki yorumlar ise daha da güvence vericidir. Halk Kültür Devrimini, gündelik alışılagelmiş uğraşılarını değiştirmeksizin aşmıştır: Sulama kanallarının bakımı, rüzgarda ve güneşte ışıldayan yapraklarıyla kavakların perdelediği sıkışık tarlalardaki tarımsal çalışmalar. Yeşillik tünelleri gibi uzanan gölgeli yollarda, üzerine tüm bir ailenin tünediği tahta arabaları gıcırtılar içinde çeken düşünceli eşekler: Beyaz kocaman takkesiyle bir Uygur, bacakları geleneksel koyu renk pamuk şalvarlarla örtülü kadınlar. Burada İslam, insanları ve manzaraları kazanmıştır. Müslüman fanatizminin harabelerini bile yeryüzünden kazıdığı, bir boğazda toprağa gömdüğü Çinfoksia (Bin Budalar) mağaralarının Budacılığı gibi; geride bir anıdan başka hiç bir şey kalmaksızın İslamın ortadan kalkacak biçimde yok edilmesi herhalde mümkün olamayacaktır.

Çok daha doğudaki, geleneksel taşra kentlerindeki Müslüman azınlıkların yazgısı ise, bu denli büyük bir esenlik ve dinginlik içinde biçimlenememiştir. Kültür Devrimi sırasında camiler kapanmış, bazıları tahrip edilmiş, Hui'ler aşırı giden Kızıl Muhafızların baskılarına boyun eğmek ve domuz yetiştirmek zorunda kalmışlardır.

Kızıl Muhafızların aşırı eylemlerinin egemen olduğu Kültür Devriminin karmakarışık ettiği dönemler bir yana bırakılacak olursa, Çin yönetimi İslamın direniş kapasitesini hesaba katmış, ibadet özgürlüğünü kabul etmiş - ama iç yayılmasını elinden geldiğince sınırlamış-, diğer Müslüman ülkelere karşı inanç özgürlüğü görüntüsünü kullanmıştır. Dönemden döneme kimi iç çelişkilerin ve uzlaşmazlıkların (2) azaltılması, kimi zaman ise Müslüman topluluğunun dışarıya mesaj vermek amacıyla kullanılması öne geçmiştir. Sonuç olarak Çin'de İslamın görüntüsü, iletişimin yönelişine bağlı olarak biçimlendi ve kullanıldı. Doğrudan gözlemek güç de olsa, iletişim kurulabildiği anda, Müslümanların hâlâ sayıca hayli fazla oldukları ve azaltılmalarına yönelik çalışmaların başarılı olamadığı saptanmaktadır. İstatistikler bilgi vermekten çok kandırma ve inandırmaya yönelik oldukları için pek ender bulunabilen resmi rakam-

(1*) Yerel palto (Ana metinde Türkçe).

(2) Örneğin Hanlar ile azınlıklar arasında hemen her vesileyle dinsel bir görünüm alan zıtlaşmalar.

lar, Müslüman sayısının aynı kaldığını, hatta gerilediğini ve bu nedenle İslamiyetin yalnızca ulusal azınlıklara özgü bir olgu olduğunu kanıtlamaya çalışmaktadır.

Çinli Müslümanların sayısı üzerine yapılan tahminler hayli oynaktır. Temel alınacak tek bir ölçüt bile hiçbir zaman verilmediğinden, inanıp ibadetlerini yapanları, inandığı halde ibadet etmeyenleri ve mümin aileden doğduğu halde sonradan tanrıtanımaz olanları birbirinden ayırmak mümkün değildir. Dolayısıyla Müslüman sözcüğü, dinsel bir gruba mensup olmaktan önce, toplumsal bir gruba ait olma anlamını almıştır. 1936 yılında Edgar Snow (1) milliyetler arasında ayrım yapmaksızın Müslüman topluluğunu 20 milyon civarında değerlendiriyordu. 1949 yılında milliyetçiler, 1938'de 48 milyondan fazla insanın kendisini Müslüman olarak sunduğuna ilişkin bir değerlendirme yayınladılar. 1950'li yılların ortasına doğru ise Çin komünistleri ancak 10 milyon kadar Müslüman kaldığını duyuruyorlardı. Aylık *Zhongguohuabao* dergisinin Ocak 1980 sayısı açık bir biçimde, Çin'de mevcut 55 milliyetten Müslüman olan on tanesine ilişkin sayılar yayınlıyordu.

Bu on milliyet aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

ÇİN HALK CUMHURİYETİ'NDEKİ
MÜSLÜMAN ULUSAL AZINLIKLARIN NÜFUSLARI (2)

Milliyet	1957	1978
Hui	3 930 000	6 400 000
Uygur	3 900 000	5 400 000
Kazak	530 000	800 000
Dongsiyang	150 000	190 000
Kalkaz (Kırgız)		90 000
Salar	31 000	50 000
Tacik	15 000	20 000
Özbek	11 000	7 000
Baoan	5 500	6 000
Tatar	4 300	2 000

Böylece denklem açık seçik görülmektedir. "Çin'deki değişik milliyetlere mensup Müslümanların toplam sayısı 13 milyon, yani tüm ülkedeki ulusal azınlıkların toplam nüfusunun dörtte biridir." Dış kaynaklar tarafından üretilen verilerin de onayladığı bu rakam, sayılan milliyetlerin toplam nüfusunu ifade etmektedir (3). Demek ki Çin'deki Müslümanlar toplam nüfusun % 1,37'sini oluşturmaktadırlar. Bunların hemen tümü Sünnidir, sadece Taş Kurgan bölgesinde (Sinkiang'ın güneybatısı) birkaç bin Tacik Şii mezhebine mensuptur. İnanç düzeyi ya da kişisel ibadet sorunu üzerine

(1) *Etoile rouge sur la Chine*, Stock, 1965.
(2) Kaynaklar: 1957: Ten great years, *Pékin*, 1960
1978: Beijing information, *Mart* 1980.
(3) *Beijing information*, No. 9, 1980.

rakamlar hiçbir istatistikte görülmemektedir; zaman zaman böyle bir çalışma yapılırsa, bu sadece dini ibadet özgürlüğünü kanıtlamak içindir.

İslamın canlılığı cami sayısıyla ya da ibadete katılımla da ölçülebilir. Eski, geleneksel Çin'deki Çinli camileri yalnız yüksek çatılı ve süslü kapılı mimarileriyle değil, ama aynı zamanda doğu-batı yönelişinde olmalarıyla da farkedilirler; oysa aynı önemdeki diğer binalar kuzey-güney ekseni üzerinde inşa edilmişlerdir (1). Sinkiang'da 1979 Nisanı'nda, mümininlerin ibadetine açık 1900 cami vardı; geçmişte bu bölgede hiç ulaşılamamış bir rakam! Elbette ki çoğunluğu Müslümanlardan oluşan üretim gönüllüleri taburlarının mescitleri de bunun içinde olsa gerek! Aynı şekilde yine 1979'da Ninksiya Özerk Bölgesi'nde 158 cami yeniden açılmıştı. Diğer iller ya da büyük belediyelerden gelen bölük pörçük bilgiler de aynı yöndedir: Kinghai'de, Gansu'da ve Yunnan'da camiler açık olup müminler rahatça gidebilmektedirler. Zaman içerisindeki değişimin ilginç bir göstergesi olarak 1979 Eylülü'nde Pekin'de, Öküzler Sokağı'ndaki Niucie Camisi devlet tarafından onarılmaya başlanmıştı. 1979 yılı itibarıyla 16 000 kişilik bir Hui nüfusunun yaşadığı başkentin doğu mahallesindeki Dongsi Camisi, yabancılar tarafından en çok tanınanıdır: İslamın büyük bayramları sırasında Müslüman ülkelerin diplomatik temsilcileri ibadetlerini bu camide yaparlar. Göreceli olarak önemli Müslüman topluluklarının yaşadığı Kanton, Sian, Hangju gibi kentlerdeki ibadet yerleri üzerine bazı bölük pörçük bilgiler, yerel sorumluların bazen saygılarını, bazen kaygılarını göstermek amacıyla zaman zaman yayınlanmaktadır.

Ne var ki mümin sayısından herhangi bir sonuç çıkartmak mümkün değildir. İktidar tarafından yürüttülen engellemelere karşın inancın sürekliliği yadsınamaz. Komünist görevlilerin resmi açıklamaları ile dinsel çevre temsilcilerinin savları, dinsel ibadet uygulamalarını kemirmeye yönelmiş parti üyeleri ile; umut, dikkat ve ihtiyat yüklü imamlar arasındaki keskin ve kurnazca mücadelenin değişik görüntüleridir. Genellikle hep aynı milliyetlerden, Hui ya da Uygur olan, "materyalist inanç uğruna dinsel idealizmi terketmekten" gururlu partililere göre din, "halkın düşünme yeteneğini kötürümleştirdiği için aşamalı olarak zayıflatılmalıdır". Hocaların geleceğe yönelik umudu ise, her gün beş namazdan en azından birine gelen onbeş yaşından genç çocuklardır.

Müslüman toplumuna gücünü ve bağdaşıklığını vermiş olan iç bağlar ve dünyevi güçler, yerlerini yeni yapılanmalara bırakmışlardır. Daha 1950'den, hatta daha da önceden başlayarak, Kızıl Ordu tarafından "özgürleştirilmiş" bölgelerde Müslüman din adamlarının ayrıcalıkları ve kimi yerlerde kendilerine haketmekdikleri "Müslüman General" sanını yakıştıranların öncelikleri ortadan kaldırılmıştır. Dinsel örgütlerin sahip olduğu araziler, sürüler ve bu örgütlerdeki görevlilerin kendilerini diğer bireylere amir olarak dayatmaları, komünist iktidar tarafından hoşgörülemezdi. Elbette ki Müslüman yargı organları, *ahronglar* ve bunların, müminleri günaha girdikleri takdirde kamçılamaya varan yetkileri de buna dahildi. Bugün camiler hep müminlere aittir; bunun tek istisnası Pekin'deki Niucie Camisi'dir. İbadet yerleri sadakalarla bakılıp onarılmaktadır. Buna karşılık birçok *ahrong* devletten uygun bir gelir elde etmektedir (2).

(1) Çin'de geleneksel binalar güneye bakarlar.

(2) Urumçi İmamı Abdullah Hacı devletten ayda 95 yuan almaktadır; bu, ücretler cetvelinde çok nitelikli bir işçinin gelirine eşittir...

Çin komünist iktidarı, Müslüman toplumunun geçmişten gelen feodal karakterini yadsımamakta, bu olguyu eski sınıfsal yapıya bağlamaktadır: "Ülkenin özgürleşmesinden sonra üst toplumsal tabakalardan bazı Huiler, Ma Zhenvu'nun kışkırtmalarıyla, feodal güçlerini korumak için din gerekçesinden yararlanmayı düşündüler ve bağışlanmaz karşı-devrimci suçlar işlemeye kadar gittiler (1)." Dinsel işlerin "yönetimi" tek başlarına müminlere bırakılamayacak kadar ciddi bir konudur. Dünyevi "yönetime" taşma riski her zaman vardır; dolayısıyla bu alanda partinin sürekli gözetimine ihtiyaç vardır.

Din sorunu ulusun tüm etkinliklerini kapsayan birbirine koşut iki yapı tarafından izlendi: İtici gücü oluşturan, egemen parti ve belirgin biçimde temsili bir karakteri olan ve tüm ülkeyi kapsayan yönetim. Nesnel olarak din politikası doğrudan doğruya Çin Komünist Partisi Merkez Komitesi'ne bağlı olan ve günümüzde Moğol Ulanfu tarafından yönetilen Birleşik Cephe Bakanlığı'na bağlandı. Taşra illeri ya da özerk bölgeler düzeyinde ise her parti komitesi milliyetler ve dinler sorunlarıyla uğraşan uzmanlaşmış birer iç organ oluşturdular. Parti, denetlediği ve gerilemesini beklediği din olgusunun tam kıyısında durdu: İlke olarak siyasi kadrolardan hiçbiri mümin olamazdı; bu yasaklama komünist gençlik örgütü üyelerine kadar yaygınlaştı (2).

Şöyle ya da böyle dini ve müminleri sosyalist yapılanma içinde eritmek sözkonusu olduğu için, din görevlileri ve inananlar da yönetim yapıları içindeki yerlerini aldılar. Devlet konseyine bağlı olan din işleri bürosu, her türlü dinsel örgütlenmeyi kanatlarının altında topladı. 1953 Martı'ndan başlayarak "Çin Müslümanları Birliği" örgütü oluşturuldu ve devletle partiye yöneltilen pek çok eleştiriyi hafifleterek göğüslemeyi becerebilen ve 1966'ya dek Müslüman etiketinin gerekli olduğu birçok temsili üst düzey görevi yürütmeyi başarabilen becerikli bir Uygur olan Burhan Şahidi bu örgütün başına getirildi. Bu etiket belki gerekliydi, ama Kültür Devrimi sırasında çok yetersiz kaldı: Kültür Devrimi'nin ta başından itibaren, "kapitalist yolcu yerel milliyetçi" olarak mahkum edildi. 1975 yılında yeniden ortaya çıkması, siyasal aygıt tarafından yerli yerine oturtulan Müslüman varlığının temsilcileri açısından normal bir konuma geri dönüldüğü anlamına gelmektedir. Oluşturulmalarından buyana henüz pek fazla zaman geçmemiş olan bölgesel Müslüman örgütlenmelerinin başına, en tanınmış imamlar getirilmiştir. Böylelikle önde gelen dinsel kişilikler, yerel meclislerin temsilcileri arasından seçilmiştir. Nitekim Pekin Müslüman örgütü başkanı İmam El Hacı Salah An Şivei ve Pekin bölgesi milletvekili İmam Çen Guangyuan, Dongsi Camisi görevlileridirler.

Ülke çapında iyi bilinen ve iyi denetlenen ölçütlere oturtulmuş dini yapı, bu durumda müminleri kitlesel olarak içine alabilmektedir. İdeal durum, kimileri açıkça komünist, diğerleri ise mümin olan, Han milliyetinden olmakla birlikte Müslüman kültüründen gelen kişilerin eşzamanlı olarak birarada bulunmasını sağlamaktı. Partinin merkezi ya da yerel değişik organlarında görev almış kişilerin listesinde hiç de azımsanamayacak kadar Müslüman kökenli milliyetlerden olanlara rastlanmaktaydı. Çin Komünist Partisi Merkez Komitesi'nde ise üç Uygur (Seyfuddin, aynı zamanda Polit-

(1) *Huizujianshe* (Hui milliyetinin kısa tarihi), *Ningxiachubanshe*, Yinşuan, 1978.
(2) Anlaşıldığı kadarıyla Halk Kurtuluş Ordusu da buna dahildir.

büro üyesi, İsmail Ahmet ve Ruzi Tardi), bir Kazak (Canabil) ve bir Hui (Ma Sişong), yani beş kişi, 13 milyon Müslüman adına değişik milliyetlerden Müslüman kökenli beş kişi bulunmaktaydı. Partinin orta ve alt kademelerindeki Han olmayan milliyetlerden kadroların sayısıyla, özellikle de Müslüman kültüründen geldiğini açıklayanların sayıları, bu halkların nüfus içindeki yüzdelerine oranla daha azdır. Basın bu durumu saptamakta ve bu kadroların yetersiz sayılarından dolayı hayıflanmaktadır. Bu olgu, resmi olarak, Kültür Devriminin yarattığı karışıklıklar dolayısıyla siyasal çalışmalarda uğranılan gecikmeyle açıklanmaktadır. Demek ki yaygın bir "sızma" olgusundan sözedilemeyeceği gibi, Müslümanların parti örgütüne katılımlarının zayıflığı, gizli bir direnişin işareti olarak da ileri sürülemez. Çünkü sayıca zayıf da olsa, belli bir katılım sözkonusudur ve bu da partinin Müslüman nüfusun gözardı edilemeyecek bir bölümüne nüfuz etmiş olduğuna tanıklık etmektedir.

Bu kurumlaşma ve yapılanmalar, dinsel topluluklara belli bir güvence getirmektedir. Zira bunların dinsel ibadetleriyle birlikte yeniden ortaya çıkışları, Kültür Devrimi boyunca süren uzun bir sessizlikten sonra henüz çok yenidir. İslamiyet ise, diğer dinler gibi yararlandığı göreceli hoşgörü ve lütuflar bir yana, uzun süre boyunca belirsiz, eğreti bir statüde kalmıştır. Yeni dönemlerde anayasanın din özgürlüğü konusunda verdiği güvenceler ve partinin bunları aynen yinelemesi, daha önceki dönemde yaşanmış tehditlerle dolu bildirgelerle Kızıl Muhafızların tutumlarını unutturamamıştır.

Liu Şaoki yanlısı olduğu gerekçesiyle hüküm giydikten sonra, Kültür Devriminin sona ermesiyle saygınlığı geri verilen parti üyesi Li Veihan 1959 yılında arınma ve özeleştiri kampanyası sırasında partinin dinsel siyaseti üzerine şunları yazıyordu:

"İki adım ileri bir adım geri taktiğini uygulamak gerekir. Halk yönetimi geri adım atarken din özgürlüğünü savunduğunu ileri sürmelidir (...). Yöresel din görevlileri kuruluşu içerisindeki sorumluluk noktaları bizden olanların eline geçtiğinde ve bu kuruluşlar halk yönetimine içtenlikle boyun eğdiklerinde halk yönetimiyle bağdaşması mümkün olmayan din kurumunun öğelerinin aşamalı olarak köklerinden koparılması dönemine geçilecektir. İlk değişiklikler evlenmelerde ve ibadetlerde olacaktır (...). Giderek yeni kuşaklar eskilerinin yerini alacak ve din dünya komünist hareketi üzerine yazılmış tarihler içerisinde adı geçme onuruna ulaşmış bir masal haline gelecektir. (1)"

1966'dan itibaren Kızıl Muhafızlar yeniden "iki adım ileri" yaparak, "İslamiyetin ortadan kaldırılması için devrimci mücadele grubu" adıyla bir birim oluşturdular; böylelikle diğer birçok kurum ve kuruluşun yanısıra Müslüman örgütlenmelerini de tümüyle ortadan kaldırmayı öngören on maddelik bir programı uygulamaya koyuyorlardı. İslamiyet bu karmakarışık dönemde uygulanan sayısız haksızlıktan kaçınamadı. 1976 sonrasında iktidardan hoyratça uzaklaştırılan ÇKP'deki radikal Dörtlü Çete'nin birçok olaydan dolayı yargılanması, mahkum edilmesi ve bu gürültülü patırtılı yılların pek çok kurbanının yeniden kazanılmaları çalışmaları sırasında, yerli halklar üzerinde ve özellikle de Kızıl Muhafızların gözünde öncelikle Han olmamak, sonra da mümin olmak biçiminde ikili sakıncaları bulunan Müslümanların uğradığı zararların ne denli sonsuz olduğunu görmek mümkündür. Camilerin kapatılması ve birçok yerde tahrip edilmesi, yüzeysel bir hedefti.

(1) *Siyasal ve Toplumsal Sorunlar*, "Çin'in Din Politikası"ndan alıntı, 22 Mayıs 1970.

Bireysel dini ibadetler ve hatta Müslüman geleneklerine özgü davranışlar bile milliyetçi duyguların kanıtı olarak nitelenerek acımasızca kovuşturuldu. Müslümanlar domuz yetiştirmek ve yemek, ölülerini kefenle gömmekten vazgeçmek ve ceset yakma uygulamasına geçmek zorunda bırakıldılar; doğrulamak olanağı olmamakla birlikte, Sovyet propagandasının birçok caminin domuz ağdına dönüştürüldüğünü eklediğini de söylemeliyiz. Hui çocukları için açılmış olan okullar (Kuran eğitimi yapan okullarla ortak hiçbir yanları olmamasına karşın) kapatıldılar; hatta bazı kentlerde İslamın öngörülerine uygun gıda servisi yapan lokantalar bile çalışmaktan alıkondular. Ve en nihayet Sian (vilayet) ve daha alt düzeydeki pek çok yönetsel birim özel statülerini yitirdiler: Örneğin Huhehot (İç Moğoliston) Hui vilayeti, Kültür Devrimi sırasında "kızıl bayrak" vilayetine dönüştürüldü. Bazı bölgelerde yerel otoritelerle Hui toplulukları arasındaki olaylar başkaldırı ölçülerine vardı; özellikle de Müslüman topluluklarının yüzyıllardan beri çok güçlü bir devrimci gelenekleri bulunan Yunnan'da bu durum sık sık görüldü. Yerel sorumlular tarafından 1968'de dayatılan koşulların yarattığı "Şadian olayı" (1), 1975 Temmuzu'nda patladı ve çok önemli yankılar uyandırdı. Uzun bir yargılama ve soruşturma döneminin sonunda, 1979 Şubatı'nda parti taşra komitesi birçok Huiyi mahkum eden "yargı kararını bozdu ve tersine çevirdi", böylelikle uzun kaynaşma yıllarından sonra yöre sükunete kavuştu.

Kızıl Muhafızların olağanüstü şiddetli önlemleri ne denli çabuk uygulanmışsa, günümüzdeki "bir adım geri" o denli yavaş ortaya çıkmaktadır. İslam birliği, faaliyetlerine 4 yıl ara verdikten sonra yeniden ancak 1970 Ocağı'nda ortaya çıkabildi; Eyd-El-Kebir (Kurban) bayramı Kültür Devriminin başlamasından sonra ilk kez 17 Şubat 1970'de sadece başkentteki yabancı Müslümanların hazır bulundukları bir dinsel törenle Pekin'deki Dongsi Camisi'nde kutlanabildi. Ne var ki bundan hemen hemen on yıl sonra, *Halkın Günlüğü* (2) Müslüman azınlıkların dinsel ibadetleri ve geleneklerine saygı konusunda yönetimin ve partinin direktiflerine uymayan kadrolardan yakınıyordu. "Hui toplumunun domuz yetiştirme zorunluluğu gibi kimi önlemleri kararlılıkla sona erdirmeli ve onları sığır ve davar yetiştirmeye isteklendirmeliyiz. Yaşam biçimlerine, dinsel inançlarına ve geleneklerine saygı gösterilmelidir. Ve hiç kimse bu alanlara müdahale etmemelidir." Resmi söylem ile Pekin'in uygulamaları ve Müslüman azınlıkların hâlâ Kültür Devrimi yıllarından kalma yasalara ve kadrolara katlanmak zorunda oldukları taşra yörelerinin gerçek durumu arasındaki fark ölçülmeye değer. Büyük Han şovenizmi ve özellikle de diğer dinlere karşı olan anlayışsızlığı, Mao Zedung ve Çou Enlay tarafından sık sık yadsınmıştır; dinin ortadan kaldırılmasına sık sık değinen materyalist bir ideoloji tarafından düzenli olarak beslenen zihinler, bu yadsımayı sürekli anımsamaktadırlar. Kurnaz taktik dönüşümler tabanda basbayağı gecikmeyle uygulanmakta ve acıların yatıştırılması dönemleri bir önceki dönemin zorlayıcı önlemleriyle lekeli kalmaya devam etmektedir.

"Bir adım geri" dönemi geçmişin aşırılıklarının mahkum edilmesiyle bazı "olumlu" önlemlerin biraraya getirilmesi biçiminde oluşmuştur: 1979'da serbest bırakılan Kuran'ın yeni bir baskısının yapılması, "Muhammed'in Hayatı"nın Uygur dilin-

(1) Tıpkı Şadian gibi bu tür olayların vuku bulduğu Venşan ve Yugsi dej Honje eyaletinin Hani-Yi özerk ilinde bulunmaktadırlar.

(2) 15 Kasım 1979 günlü sayısı.

de bir çevirisinin yayınlanması, Sinkiang Toplumsal Bilimler Akademisi Din Araştırmaları Enstitüsü tarafından İslamiyet üzerine araştırmaların yeniden ele alınması, vb gibi. Ne var ki bunun hemen yanısıra tanıtanımazlık propagandası daima öncelikli olup Ulanhu 3 Eylül 1979 tarihli bir söylevinde şunları söylüyor (1):

"Yapmamız gereken şey, *inananlar arasında iyi bir ideolojik eğitim çalışmasını tamamlayabilmek* için ciddi biçimde eylemlerimizi sıklaştırmaktır, dine inanan kitleleri birleştirmek ve dindar çemberlerdeki yurtsever kişilikleri öne çıkarmaktır; böylelikle onlar aracılığıyla, onların katkısıyla çağdaşlaşmayı yaşama geçirmektir." Yetkililerin güncel güvencelerine karşın din düşmanı baskının dönüp dolaşıp yeniden gündeme geldiği izlenimi kolay kolay kaybolmamaktadır: Kuzey Çin yöresindeki dinsel sorumlulardan biri, "Çalışırken birçok güçlükle karşılaşıyoruz, çünkü Kültür Devrimi sırasında insanlar gerçekten çok korktular ve bugün namaz kılmaya geldiklerinde kendilerini hiç de rahat hissetmiyorlar" diyordu (2).

Bu koşullar altında Çin'de nasıl Müslüman olunur? Din eğitiminin 1950'den beri ortadan kaldırılmış olması, inançları yayma yasağı ve 1980'e dek Kuran'a baskı yasağı ya da yurtdışından dinsel belgeler sokma konusundaki yasaklar, bunların yanısıra uygulanagelen yasal pekçok diğer önlem, İslamiyetin ibadetini çaresiz, çözümsüz bir biçimde etkilememiş midir? Yanıt vermek çok güç, çünkü yabancıların girebildiği bazı bölgelerde yapılan gözlemlerden yola çıkarak getirilebilen birkaç bilgiden başka, elde birşey yok. Müslümanlar ülkenin batısında, Kansu koridorunda, Sarı Irmak'ın yukarı bölümlerinde, Ordos kıvrımının saçaklarında, Tiyenşan vahalarında ve hemen hemen tüm Sinkiang'da, ayrıca Doğu Çin'in büyük kentlerinde ve Yunnan'ın belli kesimlerinde sayıca hayli çokturlar. Topluluğun sayısal önemi, dinsel ibadetin koşullarını kolaylaştırmaktadır.

Sonuç olarak İslamiyetin kendini göstermesi, Batı Çin'de Ningsia'da ve Sinkiang'da daha yoğundur. Buralarda dinsel yaşam, adetlere köklü biçimde nüfuz etmiştir; oysa diğer bölgelerde, gelenekler dinin önünde yer alabilmektedirler. Kuşkusuz Çin Komünist Partisi, Komünist Gençlik Birliği ya da Halk Kurtuluş Ordusu, Huileri, Kazakları, Uygurları ya da diğer Müslümanları kendi üyeliğine alırken, domuz eti yemeği yadsımalarını bu ölçüte bağlamakta, bir geleneğin gereği gibi almaktadırlar (3). Müminler ve giderek artan ibadet edenler, toplu namazlara katılmakta, dinsel bayramların gereklerini yerine getirmekte ve yaşamlarının önemli dönemeçlerini oluşturan bu tür davranışları göstererek kendilerini ortaya koymaktadırlar. 1979'da yeniden açılan camiler birçok mümini kendilerine çekmekte, çalışanlar hafta tatillerini cuma gününe alabilecekleri kollektif işler yaratmaya uğraşmaktadırlar.

Merkezi otoriteler günümüzde uygulamalara pek karşı çıkmamakta ve yöresel İslami örgütlenmeler, dinsel ve siyasal dayatmaları engellemek için kurulmuşa benzemektedir. Ningsia dinsel örgütü tarafından 1979 Temmuzu'nda alınan şu kararlar bir örnek oluşturmaktadır:

- Mümin ortamların insanları, ülkeye duyulan aşkın görkemli geleneğini geliştirmeyi sürdürmek ve yasalara sadık kalmak zorundadırlar. Vergilerini ve emeklerini

(1) Birleşik Cephe Ulusal Konferansı dolayısıyla.
(2) *Jeune Afrique*, no 993, 16 Ocak 1980.
(3) Yeni Çin Ajansı, 20 Eylül 1979.

yörenin refaha kavuşmasına ve vatanın sosyalist çağdaşlaşmasına yöneltmek yükümlülüğündeki değişik milliyetler ve dindaşlar arasmda bir birlik oluşturulması zorunludur;

-Bayramlar, namazlar ve diğer normal dinsel ibadetler saygı görmeli ve korunmalıdır;

-Her şahıs hiçkimsenin karışmasına ya da zorlamasına meydan verilmeksizin bir dine inanmakta ya da inanmamakta özgürdür;

-Din görevlileri (memurlar) çalıştıkları kamu dairelerini yönetirken kitlelerin iradelerine saygı göstermek zorundadırlar;

-Dinsel kuruluşlar ve kurumlar tutumlu olmalı ve aşırılıklardan ve savurganlıktan kaçınmalıdırlar. (1)

Başkentin ve mahallesinin seçilmiş ondokuz temsilcisinden biri olan Pekin Dongsi Camii imamı Şen Guangyuan, seçimden hemen sonra yönetimden Müslümanların ibadetlerinden önce abdest alabilmelerini kolaylaştırmak için daha çok halk hamamı inşa edilmesini isteyeceğini söylemişti. Pekçok dinsel nikah kıyılmıştır. Sivil devletin gereği olan yasal formaliteler yerine getirildikten sonra, evlenecek çiftler camiye gitmekte ya da evlerinde imamın önüne çıkarak Kuran'ın ayetlerini okumakta ve evlilik birliğini kurmaktadırlar. Evlenecek çiftler genelde cuma günlerini ve özellikle de Ramazan ayının bitiminden sonraki ilk cumayı yeğlemektedirler. Komünist iktidar dinsel kurallara saygıyı yaşlı kişilerin etkisine bağlamaktadır: "Evlilik üzerine uzun uzadıya tartışıldı ve gençlerin kendilerine özgü düşünceleri olmasına karşın 63 yaşındaki büyükannenin düşüncesine saygı gösterildi. Bu yaşlı kadın, İslamiyete ve Allah'ın korumasını elde edebilmek için geleneklere uygun bir biçimde evlenilmesi gerektiğine yürekten inanıyor. Gençler buna inanmıyorlar ve imamı dualar okuması için davet etmek istemiyorlar. Ayrıca evlenecekleri gün konusunda hiçbir önyargıları yok. Sonuç olarak yine de koyunları ve tavukları kurban etmesi için bir imam çağrılıyor." Dinsel geleneklere uygun gömme törenlerine de yeniden uyuluyor; beyaz bir kefene sarılan beden bir ibadet yerine konuyor ve birlikte namaz kılıp dualar ediyorlar, daha sonra son bir kez dualar okuyacak olan imamın da hazır bulunduğu bir törenle ailesi ve akrabaları tarafından bir mezarlığa gömülüyor. Çinlilerinkinden çok farklı olan bu gömme töreni (Çinlller ya yakılırlar ya da doğrudan tahta tabutlarla gömülürler) güçlükle ama ille de isteniyor; Çin uygarlığının ezici biçimde egemen olduğu bir dünyada kendi özgünlüğünü koruyan bu gelenek, İslam dininin bu yörelerdeki derinliğini kanıtlamaktadır.

Müslüman dünyasının duyarsız kalamayacağı ve komünist iktidarın hemen müdahale ettiği bir diğer sorun, kadının toplumdaki yeri ve hakları lle özgürlükleri. 30 Nisan 1950 tarihli Evlilik Yasası, milliyetleri ne olursa olsun Çin'de kadınlara resmen erkeklerle eşit haklar tanımaktadır. Görünen odur ki, Müslümanların çokeşliliği zaman içerisinde giderek yasaklanmış ve büyük çatışmalar ve dramlar yaşanmamıştır. Hâlâ birden çok karısı olan bazı yaşlı Müslümanlar vardır. "Kaşgar Kralı" Yakup Bey ve 300'den fazla kadın bulunan haremi uzak bir geçmişe aittir. Geçmişteki törelerin acımasızlığını ve katılığını göstermek için Sinkiang vahasındaki bir Müslümanın öyküsü anlatılır: Karılarından birini peçesi kaldırılmış bir biçimde yabancı bir erkekle

(1) Yeni Çin Ajansı, 3 Ağustos 1979.

konuşurken evini çevreleyen duvarın üzerinden gören adam kılıcını çekerek kadının başını vücudundan ayırmış. Kesik kafayı duvarın üzerinden fırlatıp atarak, adama eğer isterse onu saklayabileceğini bağırmış. Çin'in batısında ve özellikle de Sinkiang'ın güneybatısında, İslamiyet kadına karşı olanca acımasızlığını korumuştur. 1950 tarihli yasanın bir istisna hükmü gereğince, Müslüman kızlar 25, erkekler 27 yaşından önce evlenebilirler. Gençlere 25 yaşından önce evlenmemeleri öğütlendiği halde, geri kalmış bölgelerde hâlâ yaygın biçimde 16 ya da 18 yaşında evlenilmektedir. Geleneğin hâlâ tümüyle ortadan kalkmadığı Kaşgar yöresinde hâlâ kadınlar yaygın biçimde peçe takmaktadırlar. Sonuç olarak, herhangi bir resmi görevdeki Müslüman kadın sayısı son derece azdır. Böyle bir örnek oluştuğu zaman resmi basında geniş bir yer bulmaktadır.

İslamiyet Çin'deki esenliğini büyük ölçüde dış dünyaya borçludur. "Din konusu yalnızca büyük bir uluslararası çatışma alanı olarak kalmamakta, ama aynı zamanda ülke içindeki dinsel inançlarla karşı karşıya gelindiğinde doğru ve dürüst bir tutum takınılmasını da dayatmaktadır." Böylesi bir açıklama ya da itiraf, dış kaygıların önceliğini açıkça anlatmaktadır: Ayrıca şu cümlelerle tamamlanıyor: "Diğer ülkelerle dostça ilişkiler kurmak için dinsel konularda da uluslararası hareketlere yoğun ve yaygın biçimde katılmak zorundayız."(1) Başka bir deyişle, "inanan insanlar politikaya hizmet etsinler". Çin, İslamiyeti iki yönde kullanmaktadır: Bir yandan, Pekin'in Araplara yakınlaşma politikası için ve öte yandan, Sovyetlerin politikasına karşı.

Çin'deki İslam Birliği örgütü 1955 ve 1964 yılları arasında Mekke'ye on hac seferi düzenlemişti. Bu uygulama, 1979 Ekimi'nde yeniden başlamış ve 16 Çinli Müslümandan oluşan bir heyet Suudi Arabistan'a (üstelik Çin'in bu ülkeyle diplomatik ilişkileri olmamasına rağmen!), sonra da Umman'a ve Bahreyn'e gitmiştir. Bundan birkaç ay önce, aynı örgüt bir başka Müslüman heyetini Pakistan'a, Çin'in yöredeki dış politikasında eksen ülkeye göndermişti. 1979 Kasımı'nda Mekke'de meydana gelen olaylardan sonra "Çin Halk Cumhuriyeti Müslümanları" Kral Halid'e destek veren ve "Allah'ın bütün Müslümanları birleştirmesine dua ediyoruz" diyen bir mesaj yollamışlardı. Dış Müslüman topluluklarıyla kurulan bu ilişkiler, Kültür Devrimi sırasında Müslüman müminlere karşı Kızıl Muhafızların giriştikleri aşırı eylemleri şiddetle protesto etmiş olan pekçok Müslüman ülkeyi (Pakistan, Endonezya, Sri Lanka vb) yatıştırmıştır.

Cumhurbaşkanı Hua Guofeng'in devrilmesinden az önce İran Şahı'nı ziyaretinden doğan "siyasal hata"yı Çin yönetimi onarmaya çalışmış ve Ayetullah Hotimi'yi davet ederek birçok Müslüman önde gelenleriyle görüşmesini sağlamıştır. Çin Müslüman örgütlenmesinin başkan yardımcısı olan Ali Çangcie de, İran yetkilileri tarafından 1980 Şubatı'nda Tahran'a, İslami rejimin birinci yıldönümü törenlerine katılması için davet edilmiştir.

Sovyetler Birliği'nin politikalarına karşı Çin'de İslamm harekete geçmesi daha yeni bir olaydır ama gitgide genişleme, gelişme eğilimi göstermektedir. Afganistan'ın Sovyet birlikleri tarafından işgalinden hemen sonra Çin İslam örgütü bir bildiri yayınlayarak SSCB'nin eylemini mahkum etmiş ve Müslümanların nefret, tiksinti duygula-

(1) Ulanhu'nun Birleşik Cephe Ulusal Konferansı'ndaki söylevi (3 Eylül 1979).

rım ifade etmiştir. Pekin'in temel kaygısı, Sovyetlerin geçmişteki ve günümüzdeki sınır boyu yörelerindeki Müslümanlara yönelik ayartma girişimleridir. Din özgürlüğü açısından propaganda yapması hayli güç olan SSCB, daha çok ulusal duygular üzerinde durmaktadır. Elbetteki Pekin'in İslama ilişkin güncel kaygıları, Moskova'nın ya da Sovyet kampındaki diğer başkentlerin özellikle 1957-1958 yıllarındaki olayları hatırlatan hayli sert, yenilir yutulur gibi olmayan yorumlarını kışkırtmaktadır: Bu dönemde birçok Müslüman ileri geleni, "ayrılıkçılık", "burjuva milliyetçiliği" gerekçeleriyle mahkum edilmiştir. Aynı şekilde Sovyetler ve Moğollar (1) 22 Mayıs 1962'de İning'de (Kulca) meydana gelen olaylara da anıştırma yapmışlardır. Çin-Sovyet sınırının şu ya da bu yakasında, Müslüman toplulukları sorununa yaklaşım, görüldüğü gibi iktidarlara göre hayli benzerlik göstermektedir.

Karşı tarafı suçlamak için kullanılan kanıtlar, özlenen amaçları belirtmek için yeterince ipucu taşımaktadır. İçeride Müslüman olan ve olmayan topluluklar arasında birlik ve bütünlük sağlanmalıdır. Ama Müslümanların genel nüfus içindeki oranı o kadar düşüktür ki, iktidarın İslam ülkelerine yönelik niyetleri içeride yürütülebilen eylemden çok daha büyük bir önemle süslenmektedir.

Otuz yıllık komünist iktidar, Çin'de İslamiyeti tüketememiştir. İçinde bulunduğumuz ideolojik revizyon döneminde Çin yönetiminin bu olguyu gözden uzak tutmaması ve kabullenmesi imkansız değildir; nitekim güncel hoşgörü ölçüleri de bunu göstermektedir. Çin'de, tanrıtanımazlığı yayan komünist bir toplumda din olgusunun ne denli dayanabileceği konusunda sorgulanan siyasal sorumlular, Marksist analize sadakatlerini yinelemekte, ama aynı zamanda durumun karmaşıklığını tanımayı da belli bir sıkıntıyla kabullenmektedirler.

1979'dan beri yürürlükte olan "gerçeğin tek kıstası pratiktir" direktifi, milliyetler ve din alanlarını da kapsamaktadır. Köktenci (radikal) bir dönemi gerçekçi (realist) bir dönem izliyor. Revizyon dinsel alana ve özellikle de İslamiyete kadar yayılacak mı? Urumçi'deki Ulu Cami'nin imamı bize, camiye düzenli olarak gelen mümin Müslümanların partiye üye olduklarını ve bunun Çin'in bütünü için ve Müslüman dünyası için bir istisna oluşturduğunu söyledi. Nihayet yeni imamların yetiştirilmesi için bir İslam Enstitüsü oluşturulmasına da yakında karar verilmişti.

Çin, doktrinlerin uygulanıp yürürlükten kaldırılmalarındaki düzenli esneklikle şaşkınlık uyandırıyor. Günümüzde söylem ve uygulamalar arasında ciddi bir düzey farkı var. Din konusu da bu kuralın dışında değil.

İktidar ve Budacılık

Budacılık sorunu Çin'de en azından tarihsel olarak Batı Çin'in yüksek topraklarında birbiriyle çakışan iki değişik başlık altında incelenmek durumundadır. Paul Demiéville bu sorun için şunları yazmıştı: "Çin, Budacılığı öylesine iyi sindirmiştir ki, deyim yerindeyse onu bilinçaltında eritmiştir (2)". Sözünü ettiği Çin Budacılığıydı,

(1) Montsame, 11 Ocak 1980 (Moğolistan Halk Cumhuriyeti Basın Ajansı).
(2) *Le Bouddhisme chinois*-Çin'in Görüntüleri, Paris P.U.F., 1959

Han topluluklarının, ya da en azından bazılarının tapınmış ve tapınmakta oldukları bir Budacılık... Bunu, İslamiyet gibi, özellikle sınır bölgelerinde geniş biçimde inanılagelen Moğol ve Tibet kökenli toplumların Lamacı Budacılığından ayırmak gerekir. Buna, köken itibarıyla Şamanist olan,Lamacılıktan birçok şeyi ödünç almış ve onun etkisinde kalmış kimi Sibirya ya da Altay halkları bağlanmaktadır.

Burada Çin Budacılığından, Çin'deki yayılmasının Orta Asya tarihiyle sıkı sıkıya ilintili olması dolayısıyla söz ediyoruz. Kutsal metinleri araştırmak için Hindistan'daki kutsal yerlere doğru hareket eden hacıların birçoğu genellikle Gansu'daki Hegsi koridoruna çıkan karayolunu tutmuş, çölleri geçmiş, Tiyenşan'ın vahalarını ya da Taklamakan'ın güney kıyılarını izlemişlerdi. Budacılığın Çin'e girdiği ve yayıldığı beş hanedan ve on altı krallık dönemlerinde Suiler, Tanglar egemenliğinde geçen bu çok önemli dönemlerde sözkonusu din, Budacı metinlerini bu topraklarda tanıtan çok tanınmış gezginlerin isimlerine bağlı kalmıştır: Fa Sian, Ji Hang, Suan Zang, Yi Ting bunların yalnızca bellibaşlılarıdır. Budacılığm Çin'deki kutsal yerleri, sınır boylarındaki topraklarda, batıdan gelen yolların bitim noktalarında oluşmuş (Dunhuang, Datong) ve Çin uygarlığının (Loyang) yüreğinde kökler salmıştır. Çinliler Budacılığı çok yavaşça içlerine sindirmiş ve V. yüzyıldan başlayarak okur yazarlar ve memurlar başta olmak üzere Çin "Budistleşmiş", olgu giderek derinlemesine halkın bağrında yer etmiştir.

Taoculuk esas itibarıyla tamamen Çin'e özgü bir din olmasına karşın, yüzyılımızda Budacılık bu ülkede çok daha yaygm bir duruma kavuşmuştu; öyle ki, bir Taocu tapınağa (guan), on Budist tapınağı (miao) düşüyordu. Komünistler Budacılığın hâlâ köylü yığınlarınm gerçek dini olduğunu, özellikle güney Çin'de ve Yangzi vadisindeki illerde yaygın bulunduğunu kabul etmektedirler. 1956 yılında resmi olarak 55 milyon inanan bulunduğu kabul ediliyordu. Yani bu sayı gerçek anlamda ibadetini yapan, et yemeyen ve hayvanları öldürmeyen, manastırların bakım harcamalarına ve dinsel törenlere katılanları kapsamaktadır. Halkın binaların bakım giderlerine katılmasının serbest olmasına karşın, diğer toprak sahipleri gibi manastırların da ürünlerine, gelir sağladıkları topraklara ve diğer malvarlıklarına elkonulmuştu. Devlet, artistik değerleri yüzünden ulusal ören yeri diye nitelediği kutsal yerlerin bakım ve onarımları için birçok durumda fonlar oluşturmuştur. Ama daha da önemlisi, kuşkusuz Güneydoğu Asya'nın Budacı ülkeleriyle iyi ilişkiler götürmek isteyen parti ve hükümetin tutumudur (Kamboçya, Birmanya, Sri Lanka). Budacı Çinli heyetleri yurtdışına gidip çeşitli dinsel törenlere katılmakta ve buna karşılık Çin de kendi toprakları üzerinde bu tür faaliyetlere izin vermektedir. 1964 yılında ikiyüz Budacı rahip, on yabancı ülkeden gelen Budacılarla birlikte Şanghay'da saygıdeğer Suan Zang'ın (602-664) ölümünün 1300. yılı dolayısıyla düzenlenen törenlere katılmışlardır. 1965'te de, daha önceki yıllarda olduğu gibi bir Budacı rahipler heyeti, Pekin'deki ulusal bayram kutlamalarına katılmıştır. Kültür Devrimi ve Kızıl Muhafızların aşırılıkları, özellikle de pekçok pagodun tahribi (1) Güneydoğu Asya Budacılarının şiddetli protestolarına yol açmıştır. Yetmişli yılların başlarından itlbaren önce hayli çekingen bir biçimde olsa da, hoş-

(1) Bu tahriplere pekçok başkent (Çou Enlay) ya da yerel sorumlu karşı çıkmıştır. Onların bu direnişi sayesinde birçok pagodun ve kutsal yerin korunması mümkün olmuş, bunlar Kültür Devrimi'nden sonra genellikle eldeğmemiş olarak yeniden açılmışlardır.

görü ağır ağır geri geldi. Ama yine de önceden olduğu gibi, siyasal yönetim "batıl itikadların" öneminin eğitim yoluyla aşamalı olarak azalıp giderek nihai biçimde ortadan kalkacağını düşünmektedir.

Çin Budacılığının tam bir görüntüsünü vermek gerçekten güçtür. Bu, yalnızca yeniden açılmış tapınaklarda yaşlı kadınların canla başla ibadet etmeleriyle açıklanabilir mi? Taşradaki yaşamı, evlilikleri ya da gömme törenlerini belirleyen bir süreç midir? Budacı rahiplerin yeniden eski yerlerini aldıkları manasturlarda mı yaşıyor? En köklü gösteriler sınır boylarında, Çinli olmayan halklar arasında, Tibet'te, Moğolistan'da, Çuinghai'de, Gansu'da ve Altaylar bölgesinde hâlâ göçebe yaşamını sürdüren Moğol topluluklarının içinde ortaya çıkmaktadır.

Lamacı Budacılık, XIII. yüzyıldan beri Tibet ve Moğolistan ile çok yakın ve sıkı ilişkiler kurmuştur. Tibet bu kitabın konusu dışında kalmakla birlikte, Çinlilerin, Moğolların ve hatta Sovyetlerin tarihi kendi açılarından yazmaya yönelik güncel girişimleri nedeniyle, iyi anlaşılması gereken, büyük bir önem taşımaktadır. Budacılığın Moğolistan'a girişi bir hayli eskidir. Çünkü daha XIII. yüzyılda Kubilay Tibetli yakınları aracılığıyla bu konuya ilgi göstermişti. Bu değişim ve dönüşüm çok ciddi siyasal karşıtlıklar yaratmasına karşın, Tibet üzerindeki Moğol süzerenliği en azından birkaç yıl etkili olmuştu (1). Sonuç olarak Budacılığın Moğolistan'da yayılması, ancak XVI. yüzyılın sonundan itibaren gerçekleşebilmiştir. Bu tarihten başlayarak Çinlilerin sürekli olarak Tibet ve Moğolistan arasında bir ittifak kurulmasından kaygılandıklarını ve böylesi bir ittifakın birçok kez neredeyse gerçekleşme durumuna geldiğini de altını çizerek belirtelim. İlk ittifak arayışı Doğu Moğolları beyi Altan Han tarafından, 1577'de yapılmıştı.

Bu ittifak, tarihe Lamacı inancın bir teminatı olarak geçip birlik öğesi olarak iş görmeliydi. Altan Han, sarı külahlılar mezhebinin şefi olan Tibetli lamaya Dalay Lama ünvanını verdi; bu Moğolca terim, Tibet tapınak şefleri geleneğine uygun olup "evrensel lama" anlamına geliyordu. Bu antlaşma ile yeni Dalay Lama Kuzey Tibet'e karşı herhangi bir Moğol saldırısı ihtimali bırakmayacak biçimde güvence alıyor, ayrıca içerdeki rakibi olan kırmızı külahlılar mezhebinin şefine karşı da zafer kazanıyordu. Altan Han'ın 1588'deki ölümünden sonra Tibetli lamalar onun torununu Dalay Lama olarak ilan edince İmparator Ming batının barbar halklarını kaynaştırabilecek olan nesnel ve tinsel iktidarların ittifakının Çin'i tehdit edebileceğinden kaygılandı. Kaygıları haklı sayılmazdı, çünkü Budacılık Moğol birliğinin gerçekleşmesini sağlayamadı. XVII. yüzyıl boyunca, Halkas Moğolları tarafından aynı yöntemle birçok girişimde bulunuldu: Dalay Lama'ya tinsel destek, bir oymak beyine de *Tuşetu Han* ünvanı. 1639'da Tuşetu Han diğer Halkas Moğol hanlarını oğluna *Jebtsundamba Hutuhtu* (Yaşayan Buda) ünvanı verilmesine ikna etti. Tibetli dinsel şefler ile Moğol hanları arasındaki bağlaşıklıklar Çin'de Çing Mançu hanedanının başına kadar devam etti. Moğol Galdan, Moğollar ile Orta Asya'nın diğer halklarını birleştirmek için yürüttüğü girişimlerde beşinci Dalay Lama'nın desteğini aldı. Onun halefi ve yeğeni olan Tsevang Araptan altıncı Dalay Lama ile ittifak yolları arayacaktı. Çing hanedanı tüm Mo-

(1) O çağda Tibet üzerindeki Moğol egemenliği günümüzde Dalay Lama ve sürgündeki Tibetliler tarafından çok tartışılmaktadır.

gollara boyun eğdirdikten ve özellikle de 1757'de Moğol Şingucav ayaklanmasını bastırdıktan sonra Lamalara Jebtsundamba Hutuhtu kültürünü Moğolistan'dan Tibet'e taşımalarını dayattı. Bundan amaç, dinsel otoritenin bir Moğol ulusal bağımsızlık hareketiyle kurabileceği birliğin oluşturabileceği tehdidi en aza indirmekti. Özellikle de Hutuhtu'nun iktidara yakın herhangi bir akrabasının olmamasını güvence altına almaktı. Bu, "Moğol kilisesinden Tibetli şeflerin, kendilerini laik büyük aristokrasiden meslektaşlarıyla bağlı hissetmelerine engel olmuyordu."(1)

Moğolların Mançu iktidarının eylemi sonucunda zayıflamaları, Budacılığın Moğolistan'daki rolünü azaltmak gibi bir sonuç doğurmadı. Komünist bir iktidarın işbaşına gelişi, din kurumunun ve Budacı ruhban takımının yerlerini radikal biçimde değiştirdi. 1924'te Bogdo Gegen öldüğünde halefi Sekizinci Jebtsundamba Hutuhtu, Moğolistan Halk Partisi Merkez Komitesi'nin emriyle selefinin postuna oturmaktan vazgeçti. Bundan az sonra yeni Moğol Halk Cumhuriyeti rejimine muhalif olan ruhban kesimi, Japonların ilginç bir desteğini aldılar ve 1935 yılında Devlet Güvenlik Servisi, Lamacı yüksek ruhban takımının Japon yetkilileriyle ve komşu Mançukuo ile birlikte hazırladıkları bir komployu günışığına çıkardı. 1937 Ocağı'nda Moğolistan yüksek yargı organı aynı türden ikinci bir komployu kovuşturup mahkum etti. O zaman başkaldırıcıları yerle bir etmek için acımasız önlemler alındı: Dinsel yapı hemen tümüyle eritildiği gibi Moğolistan'daki manastırların pek çoğu, yani siyasal direnişin güçlü kaleleri topluca yok edildiler. Bu çağdan beri Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ndeki Budacı ruhban takımı topu topu bir avuç uysal din adamıyla, hangi mucize sayesinde korunduğu bilinmeyen birkaç manastırdan ibarettir. Ulan-Bator'da Gandan Manastırı, kenti ve Tola vadisini tepeden izler. Budacılar ibadetlerini güçlükle sürdürüyorlar ve dinsel yaşam bitkisel biçimde devam ediyor. Biraz daha kuzeyde, Sovyet toprakları üzerinde yer alan Buryat Cumhuriyeti'nde olduğu gibi Budacılık uyukluyor. Çin'de Kültür Devrimi sırasında ise durum çok daha kötüydü. Tarihi eksiksiz biçimde anlatan müzeler gibi halka yarı açık Budacı manastırları ve büyük kült yerlerini gezdiren resmi, özellikle de Çinli rehberler "bilimlerin gelişmesinin dinin ortadan yok olmasına yol açtığını" altını çizerek ileri sürüyorlardı. Pekin'de Çin Budacıları Örgütü Japon Budacı rahiplerini ağırlarken, Da Yan (Büyük Kaz) pagodunda, Sian kentinde Çinli rehberin bu sözleri batıyor. Japon Budacı rahipleri diye özellikle belirttik, çünkü bilimsel ve teknik düzeyi nedeniyle Çin bu ülkeye özel bir özen ve ilgi göstermektedir.

Asya'nın yüksek topraklarında Çin, Moğolistan Halk Cumhuriyeti ve Sovyetler Birliği, adeta ortaklaşa bir tavırla aşamalı olarak ya da kimi zaman çok hızlı bir biçimde, Lamacılığı en basit biçimine sokmuşlardır: Geçen yıllarla birlikte unutulmuşluğa gömülen bazı din adamları ve birkaç manastır... Bu eğer Tibet'te böyle olmadıysa, bunun nedeni dinin orada kolayca ortadan kaldırılamayacak bir yer işgal etmesi ve Dalay Lama ile sürgündeki Tibet ruhban takımının, ayrıca Himalaya devletlerindeki görkemli Budacı merkezlerin dinsel ve manevi desteğinden yararlanmasıdır. 1979'da Ulan-Bator'un Dalay Lama'yı Barış İçin Asya Budacıları Beşinci Konferansı'na başkanlık etmek üzere davet etmesi hayli ilgi çekmişti. Bu vesileyle Dalay Lama, Sovyet

(1) Jacques LEGRAND, *La Mongolie*, P.U.F.

yetkilileri tarafından Budacılığın SSCB'deki bazı kutsal yerlerini ziyaret etmeye davet edildi. Bu dindarca girişimlerden kimileri yalnızca dalkavukluk değil, aym zamanda yanık kokusu da aldılar; zira aynı dönemde Pekin'in komünist yetkilileri Dalay Lama'yı Tibet'e dönmeye ikna etmek için girişim üzerine girişim tazeliyorlardı -ki bunun yalnızca basit bir ziyaret için olmadığı açıktı-. Ne var ki, aslında Budacılık konusundaki Çin politikası gitgide daha hoşgörülü olmuştu ve ülke bütünlüğüne ilişkin kaygılar da yabancı değildi. Bir dönemde "emperyalizmin av köpeği" olarak nitelenen Dalay Lama'ya yaklaşma çabaları 1978'den beri gitgide daha baskıcı bir hal almıştı. Lama dininin en büyük önderinin Çin'in kuzey kapısı olan Dış Moğolistan'ı ziyaretinin ilanı, bu geziyi Moskova'nm yeni bir manevrası olarak yorumlayan Pekin'in hoşnutsuzluğunu uyandırmaktan başka bir tepki yaratmamıştı. Bu gezi yabancı gözlemciler için "Tibet ile Moğolistan arasındaki ilişkilerin basit bir çerçevesi" olmaktan daha öte bir şeydi. Nitekim Hint basını yanılmadı:

"Sinkiang'daki isyancıları dolaylı olarak teşvik etmekle birlikte, Sovyetler Birliği, şu yıllarda Tibet işine her türlü müdahaleden kaçınmıştır; bununla birlikte, Sovyet basınında kimi zaman Pekin'in Moğollar, Tibetliler ve Uygurlar üzerinde, bu çeper bölge halklarını asimile etmek üzere uyguladığı "Çinlileştirme" politikası konusunda birtakım eleştiriler yeraldı."

"İç Moğolistan'a ilişkin olarak ise, Sovyetler Birliği bağlaşığı olan Dış Moğolistan'm her iki Moğolistan'ı birleştirmek için varolan taleplerini ilke olarak desteklemenin ötesinde herhangi birşey yapmamış, bu hak davasına doğrudan bir destek vermekten özenle kaçınmıştır. Sovyetler Birliği'nin Orta Asya cumhuriyetlerindeki bazı Budacı kuruluşları ziyareti için Dalay Lama'ya yapılan davet bir yana, Ulan-Bator'un Asya Budacıları Konferansı'nı Çin'in kapısında yapmaya yönelik tercihi çok anlamlıdır."

"Sovyetlerin günümüzde Dalay Lama'ya böylesine dalkavukça yaklaşmaları, Tibet dinsel önderinin Çin'e dönmeye ikna edilmesine ilişkin Çin girişimini etkisiz hale getirmek için Moskova'nın gizliden gizliye bir çabası olarak değerlendirilmektedir."

"Görünürde uzlaşmaya yönelik bir çözüm arayan Pekin'in gerçek niyetlerini anlaması için Dalay Lama'yı düşünmeye ve tereddüde sevketmeye yönelik kuşkular üreten bu yaklaşım, anlaşılabilir birşeydir..."

"Sovyetlerin Dalay Lama'yı kullanma ve onu Çin'le tartışmanın içine katma çabası, tehlikeli bir gelişme olarak değerlendirilmelidir; şu anlamda ki, Moskova, Çin'le daha büyük bir çatışma durumunda Sinkiang'ın ve Tibet'in statüsü sorununu ele almaya ve bu dış bölgelerde ayrılıkçı faaliyetleri teşvik etmeye tereddüt etmeyecektir. (1)"

Aslında SSCB'nin Tibet sorununa yaklaşımı, uzun yıllardan beri son derece ihtiyatlı idi. Sovyet basınındaki makaleler Çin'in Tibet'teki eylemini eleştirmekle yetiniyor, Mao Zedung'un Tibet isyanını (2) kışkırtan politikalarını mahkum ederek ya da Kültür Devrimi sırasında Çinlilerin aşırılıklarını yadsıyarak (3) tavır koyuyordu.

(1) *Tibetan Review*, Haziran 1979, Madras'ın 20 Mayıs 1979 günlü *Hindu* başlıklı yazısı.
(2) S. JLJIN, "Mao Zedung'un Kışkırttığı Tibet İsyanı" *Literatournaya Gazeta*, 19 Temmuz 1978.
(3) V. BOGOSLOVSKY,"Tibet ve Kültür Devrimi" *Far Eastern Affairs*, Moskova, 1976.

Sürgündeki Tibetliler ve Hintli yandaşları açısından ise, bu noktaya kadar belirsizliklerini hep korumuş olan durumlar dışında Sovyetler Birliği'ne yeniden bir başvuru olanağı birçok kez akıllara gelmiş ve tartışılmıştı. Dalay Lama'nın da içlerinde bulunduğu en tedbirli ve en bilgeler için sürekli olarak sıcak bir yaklaşım sözkonusu olmuştu. 1978 sonbaharında, "Tibetli göçmenlerin Tibet'e dönmeleri konusundaki -gerçekçi ya da şu an için gerçekçi olmayan- değişik tercihler" konulu bir toplantıda Yeni Delhi'deki Jawaharlal Üniversitesi'nden profesör Ram Raul'un görüşleri şöyleydi:

"... Aramızdan pek azı, Hintli ya da Tibetli, ancak 75 bin kişi Sinkiang'dan kaçarak SSCB'ye gittiler (1). Tibetliler bunun üzerinde yeterince durabilselerdi, Sovyetler Birliği bu sorunla biraz daha fazla ilgilenmek zorunda kalabilirdi. Aslında bu 75 bin göçmen, yakınlarını bulabileceklerini bildikleri yörelere göçtüler ve bu yabancı ülkeye uyum gösterdiler. Bu olay Çin-Sovyet çatışması giderek genişlerken meydana geldi. Hem o sırada Sovyetler bakir topraklar politikalarıyla meşguldüler ve kol emeğine ihtiyaçları vardı. Böylece göçmenler gayet hoş karşılandılar ve fazla gürültü yapma olanağı bulamadılar. Olayın cumhuriyetlerde birtakım yankıları oldu ama bu beklenen ölçüde değildi. Bu Sinkiang göçmenleri Çinlilerin başına iş açsalardı, bana öyle geliyor ki bu durum Tibetliler için yararlı olurdu. Bu göçmenler Sovyetleri Sinkiang için birşeyler yapmaya zorlayabilirlerdi, şöyle ya da böyle, kaçınılmaz olarak didişme konusu bölge genişlemiş olacaktı. Tibet sorunu da bunu izleyecekti (2)."

Dalay Lama, 1979 Martı'nda "İç Moğolistan ve Doğu Türkistan savaşçı göçmenlerine olan sevgisini ve desteğini" ifade etti. Pekin'le yakınlaşma politikasının en ateşli muhaliflerini saflarında toplamış olan Genç Tibetliler Kongresi, 1979 Martı'nda Başbakan Aleksi Kosigin'in Hindistan ziyaretinin hemen öncesinde Sovyetler Birliği'ne bir çağrı yollayarak mücadelelerine destek istediler. Çin önerilerine yanıt olarak Dalay Lama bir kez daha Sovyetler ve Ulan-Bator Moğolları gibi, Sinkiang ve İç Moğolistan yurttaşlarıyla birlikte Tibetlilerin yazgısını paylaşarak tepkilerini açıkladı:

"Eğer Çinliler gerçekten anlayış ve dostluk istiyorlarsa, Tibetliler, Moğollar ve Doğu Türkistanlılar, varolan gerçek koşullar gereğince ele alınmalı ve onlara kendilerine ait olan vatanlarında temel özgürlükler ve vazgeçilmez ulusal haklar tanınmalıdır (3)."

Böylelikle anlaşılıyor ki, Dalay Lama'nın SSCB'ye ve Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ne 1979 Martı'ndaki gezisi basit bir hac ziyareti değil, büyük bir politik oyunun bir parçasıydı.

Dalay Lama Moskova'ya gittiğinde Rus Ortodoks Kilisesi Patriği tarafından kabul edildi ve Zagorsk Kilisesi'yle bir ruhban okulunu ziyaret etti. SSCB'deki din özgürlüğüne ilişkin bu ilk uygulamalı gösteriden sonra Lamacı inancın önderi Buryat Cumhuriyeti'nin başkenti Ulan Ude yakınlarındaki Budist manastır İvolga'ya gitti. Orada, Buryat bozkırının ortasında gri tuğlalardan yapılmış ve içi binbir renkli duvar resimleriyle donanmış, Budacıların kutsal yer etrafında tur atarlarken döndürdükleri değirmenlerle çevrili tapınak yükseliyordu. Stalin'in din olgusunun belli belirsiz yeni-

(1) 1959'da yaklaşık 70 bin Tibetli, Hindistan'a göçtü. Burada Profesör Ram Raul 1962'de Çin'den SSCB'ye kaçan, çoğunluğu Kazak olan 75 bin göçmenin yazgısını bunlarla kıyaslıyor.

(2) *Tibetan Review* Mart 1979 sayısı.

(3) *Wall Street*, 8 Kasım 1979 günlü sayısı.

den ortaya çıkmasına izin verdiği bir dönemde, 1946'da inşa edilmiş olan bu bina, SSCB'de bulunan iki Lamacı tapınaktan biriydi. Öbürü Çita yakınlarında yabancıların girmesine asla izin verilmeyen bir bölgede bulunuyordu. Dalay Lama'nın ziyaret ettiği İvolga Manastırı'nda 40 din adamı bulunuyordu ve tüm Buryat Cumhuriyeti'nde yaklaşık 300 Lama dağınık bir durumda yaşıyordu. Bu olağanüstü istisnai ziyaret dolayısıyla 5-6 bin kişi toplanmıştı.

Budacı inancın Sovyet toprakları üzerinde Dalay Lama aracılığıyla gerçekleştirilen bu gösterisi nasıl bir yankı uyandırdı? Dinsel önder, ayinde metinlerin Tibetçe okunduğunu, geleneksel biçime tümüyle uyulduğunu ve hiçbir farklılık dayatılmadığını görmekten mutlu oldu. Sovyet Asyası'nda gerçekleştirilen bu ayinde olağanüstü duygulanarak gözyaşlarını tutamadı. Manastırda yapılan ibadet sırasında içeriye giremeyecek kadar kalabalık olan Budacılar, dışarıda büyük bir saygı içerisinde bekliyorlardı. Dalay Lama dışarı çıkarken bir vaaz verdi ve orada toplanan insanlar için kimi dualar mırıldandı. Kutsal yerden ayrılacağı sırada kalabalık, Tibetli Budacı şefe yaklaşabilmek ve onun tarafından takdis edilebilmek için neredeyse birbirini çiğniyordu (1).

Dalay Lama, 15-17 Haziran günlerinde, Barış İçin Asya Budacıları Konferansı'na katılmak için Ulan-Bator'da kaldı. Tibetli bir refakatçisi tarafından 200 bin kişi olarak değerlendirilen olağanüstü bir kalabalık hâlâ her hafta Budacı ibadetinin yapılageldiği son tapınak olan Gandan manastırının çevresinde toplanmıştı; bunların ne kadarının gerçek mümin, ne kadarının meraklılar olduğunu bilebilmek mümkün değildi. Kuşkusuz görüntü son derece etkileyiciydi. Masmavi bir gökyüzüne doğru yükselen kızıl duvarlarıyla manastır, binaya kutsal bir hava veriyordu. Safran sarısı ya da lâl rengi giysileriyle Lamalar, dünyevi sorunlardan tümüyle soyutlanmış bir havayla, yılankâvi patikalarda yürüyorlardı. Moğolistan büyük Laması, "Hambo Lama" Gambajaev tarafından karşılanan Dalay Lama, Japonya'dan, Kore'den, Laos'tan, Tayland'dan, Birmanya'dan, Sri Lanka'dan, Nepal'den, Hindistan'dan gelmiş elli kadar delegenin huzurunda insanlık ve barış için yaptığı hizmetler karşılığında özel bir madalya aldı. Dalay Lama Hindistan'a döndüğünde, "Ulan-Bator, Ulan Ude (SSCB'de) ve Tibet arasında çok, ama çok yakın kültürel ve dinsel ilişkiler olduğunu" söyledi. "Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nde Lamaların yinelenen reenkarnasyonunun sözkonusu olmadığı, ama buna karşın araştırmacıların, Budacı dervişlerin ve inanmış gençlerin" bulunduğunu da ekledi. Belki bir rastlantı, ya da değil, ama Dalay Lama'nın Hindistan'a dönüşünden dört gün sonra, yakınlarından biri olan Genç Tibetliler Kongresi Başkanı Losang Jinpa "İç Moğolistan ve Doğu Türkistan halklarına" bir çağrı yayınlayarak "Çin zulmüne ve tiranlığına karşı" mücadele etmek için Tibetlilerle birleşmelerini istedi.

Aynı anda, Pekin'de Panşem-Lama (2) Tibet Budacılığının şefinin bu gezisinin "çok büyük bir hata" olduğunu ileri sürüyordu. Çin, Ulan-Bator'daki -hiç de mistik bir yanı olmayan- konferansın sonunda alınan kararları öğrenmekte gecikmemişti: Delegeler, "stratejik silahların sınırlanması için Çin (*) ve Amerikan antlaşmasının (SALT

(1) *Tibetan Review*, Haziran 1979.

(2) Tibet dinsel hiyerarşisinde ikinci sıradaki kişi olan Panchem-Lama, Pekin'den yana tavır almıştır.

(*) Çin değil, Sovyet olmalı (ç.n.).

II) barış için taşıdığı büyük önemin" altını çizmişlerdi. Ayrıca konferans, "Vietnam halkına karşı Çin saldırganlığını ve Çin'in Asya'daki hegemonyacı politikasını" mahkum etmişti.

1979 Ocağı'nda Dalay Lama Japonlara, komünizme "bütün kalbiyle inandığını" açıklıyor ve Marksizmle Mahayama Budacılığını karıştırdığı yeni bir politik-dinsel teorinin yürekten savunmasını yapıyordu: Buna karşın Mao Zedung düşüncesinin Marksizme katkıda bulunduğunu kabul etmiyordu. Aynı dönemde sürgündeki Tibetliler tarafından komünist bir parti kurulduğu duyuruldu; bu yeni partinin tüzüğü Sovyet yanlısı eğilimini ve Çin karşıtı tercihlerini ortaya koyuyordu.

Sonuç olarak, sürgündeki Tibet Budacılığı yalnızca Moğol ülkesiyle eski ilişkilerini yeniden canlandırmak istemekle kalmamakta, ama aynı zamanda SSCB'ye yakınlaşmayı da kabul etmekte ve böylelikle Çin üzerinde ikili bir baskı oluşturmaya çalışmaktadır. SSCB ise kendi açısından, Tibet ile olan geçmişini kullanarak Çin'i kaygılandırmaya uğraşmaktadır.

Şamanizm ve komünizm

İmperatorluklar Beşiği, bir kıstasa göre, onu karakterize eden Şamanizmi saygın bir yere koyan yöredir. Şamanizm ya da ruhlara olan inanç, etkisini Lamacılıkla karıştığı Buryat ülkesi ve Moğolistan'dan geçerek Sinkiang'dan Mançurya'ya kadar gösterir. Asıl egemen olduğu topraklar ise, Sibirya'da olup Buryatlar (1), Yakutlar, Evenkler ve Tunguz boyları ya da Doğu Sibirya'nın paleoasyalılarıdır. Afganistan'daki halklarda görülen batıl inançlar da dahil olmak üzere, Altaylar'da ve Sayan dağlarındaki Türk halklarında da, daha az derecede olmak üzere görülür. Bu inanç Çin'de hâlâ Oloşonlar, Evenkler, Dahuerler ve Hezhelerle Büyük ve Küçük Singan (Da Singan, Siao Singan) bölgelerindeki bazı Mançular (1), Heilongciang kırsal alanında yaşayanlar, İli vadisindeki (Sinkiang) Sibolar ve Heilongcianglar tarafından benimsenmektedir. Şamanizme inananlar toplamı bir milyonu geçmemektedir. Ama yine de sözünü etmeden geçemeyiz, çünkü yalnızca sözünü ettiğimiz bölgenin neredeyse yarısında varolmakla kalmamakta, bunun dışında kalan Lamacı ya da Müslüman inançları etkileyen pekçok öğeyi de içinde barındırmaktadır. Böylelikle bir tür inanç kaynağı olarak -ve aynı zamanda ibadetleri de etkileyerek- Budacı Buryatya'dan Müslüman Afganistan'a kadar etkilerini göstermektedir. Bu eski inanç, yörenin özel koşullarında bir tür ortak değişkenler bütününü oluşturmaktadır.

Tunguz-Mançu kökenli "Şaman" sözcüğü, "ruhlarla ilişki kuran adam" anlamına gelmektedir. Çinliler, *Sa-man* biçiminde yazmakta ve biraz da aşağılayarak "kendinden geçmiş, çılgınlaşmış deli adam" anlamında kullanmaktadırlar. Tunguzlarda ve Buryatlarda olduğu gibi Oloşonlarda da bir Şaman, ünvanını miras yoluyla almaz. Şamanlar en az üç özellikleriyle ayırt edilen istisnai kişilerdir:

Bunlar ya çok güç bir şekilde doğduktan sonra normal olarak gelişkin yaşa gelmiş kişilerdir; ya da geleneksel, alışılagelmiş olarak iyileşemez denilen hastalıklardan

(1) Buryatlar ve Mançularda bu inanç Lamacı Budacılıkla sıkı sıkıya karışmıştır.

kurtulmuş kişilerdir; nihayet normal hale gelmeden önce ruhlarla ilişkiye girdiği varsayılan, "hezeyanlı" kişilerdir. Burada Şamanizmin sıradışı bir konumdan normal bir konuma dönüşüm biçimindeki temel özelliklerinden birini görüyoruz. Ama Orta Asya'da, "Şamanların" özellikle kaybolmuş ruhları bulup onları "terkettikleri" vücutlara geri döndürme gücüne sahip "iyileştirici" kişiler olduklarını görüyoruz.

Şamanizm, SSCB'deki tanrıtanımazlık propagandası yapan dergilerin batıl itikatlar sıralamasında son sıralamayı almaktadır. Hızlandırılmış ve zorlanmış toplumsal değişikliklere tabi tutulmuş halklar arasında, onyıllardır değişik biçimlerde kendini gösterdiği ileri sürülür. Nasıl uygulandığına ve nasıl inanıldığına ilişkin bilgiler son derece sınırlı olduğu için Sovyet ya da Çinli etnologlar tarafından genellikle saha araştırmalarında saptanmış, belirsiz bir olgu olarak ortaya çıkmaktadır. Sonuçta, masallarla efsaneler birbirine karışmış ve dinsel olmaktan çok geleneksel, "örfi" bir biçimde algılanmıştır. Yasaklamalara rağmen Şamanizm inancının uygulanmasının takibi Sovyet yetkililerini yöntemlerini değiştirmeye zorlamış; inananlarının kolayca avlanmasındansa bu dinin daha iyi ve ayrıntılı biçimde tanımlanmasına yönelinmiştir. Günümüzde parapsikoloji bilimine verilen özel önem, SSCB'de Şamanizm üzerine eğilen uzmanların geliştirdikleri bilimsel verilerle açıklanabilmektedir.

İmparatorluklar Beşiği'ndeki pekçok bölgede, doğal öğe, hâlâ kendini merkezi iktidarın denetimi dışındaki bir kaçış noktası olarak göstermektedir. Orman ve bozkır, ideolojinin uzanamayacağı kadar sonsuz ve derindir. İşte Şamanizm, bu bölgelerde yaşamaktadır. Göreceli olarak önemli konumlarını ve durumlarını sürdürebilmek için belki de tek ayakta kalma yolu olan parti üyeliğini ve yönetsel görevleri üslenmeyi bile göze almış olan, kırsal yaşam tarzına sıkı sıkıya bağlı önemli kişiler bu dine inanmaktadırlar. Bu nedenle de Sovyetler Birliği'nde bazı Buryat ve Tunguzların, Çin'de ise (1) bazı Mançuların (yukarıda da değinildiği gibi parti üyesi ya da yönetim sorumlusu kişilerin) bu dine mensup oldukları ve ibadetlerini yerine getirdikleri görülmektedir. SSCB'de olduğu gibi Çin'de de merkezi otorite tarafından mücadele edilmiş olan bu inançlar, günümüzde ulusal azınlıkların özgün kimliklerinin kültürel çizgileri biçiminde sunularak korunmaktadırlar. Kararlı ve örgütlü bir direniş sözkonusu değildir, daha çok koşullara ayak uydurarak yaşamı sürdürmek biçiminde özetlenebilecek olan ideolojinin, Şamanizm aracılığıyla daha bir katlanılabilir hale getirilmesi sözkonusudur. Böylelikle Transbaykallar'ın Buryat halklarının Şamanist törenlerde andıkları ve büyük saygı gösterdikleri ruhlar arasında, Şamanist panteonunun önemli kişileri haline gelmiş olan Lenin ve Sverdlov bulunduğu gibi, bir kısmının Baykal gölünde boğularak öldüklerine inanılan Paris Komüncüleri bile vardır. Daha az bilgi alınabilen Çin tarafından ise, Heilongciang eyaletinde, Harbin'in güneyinde, Şuangçeng ilinin Xian ilçesinde, Sinfu halk komünü yöneticisinin örneği anılabilir: 1967 yılında yerel Kızıl Muhafızlar tarafından pekçok suçtan mahkum edilen bu adam, "eski Mançu geleneğini izleyerek halkın ruhuna egemen olmak, Buda resimlerine tapınırcasına bakmak ve evlerde ailenin atalarına ait sunaklar yapılmasını tavsiye etmek" gibi suçları işleyen Şamanları korumaktan da suçlu bulunmuştu. Sözkonusu halk komününün o çağda % 70'i Mançulardan oluşuyordu ve bu durumda Hanların ayrı bir tavır koyduklarından,

(1) Ya da Sinkiang (İli vadisi) Sibolan.

farklı davrandıklarından sözetmek güçtü (1). Büyük ve Küçük Singan'ın uçsuz bucaksız ormanlarının derinliklerinde yaşayan avcı halklar için doğa ile doğrudan ilişkiler ve av ile geleneksel geçim biçimi, Marksist ideolojinin hızlı bir biçimde egemen olmasına olanak vermemiştir. Bu yörelerde hâlâ yarı kaçak Şamanist uygulamalar, ibadetler ya da iktidar tarafından kültürel öğeler diye kabul edilen davranışlar sürüp gitmektedir.

Oloşon toplumu son 30 yılda, binlerce yıldan bu yana geçirdiği değişimlerden çok daha fazlasını, -özellikle ekonomi ve sağlık alanlarında- yadsınamaz kollektif çabalarla gerçekleştirmiştir. Bununla birlikte av alışkanlıkları ve orman dünyasına yaklaşım, büyük ölçüde bireysel bir yaşam biçimi olarak ortaya çıkmaktadır. Doğa ile yüz yüze geliş, totem pratiklerini sürdürmeyi, hayvanla özdeşleştirmeyi ya da dönüştürülmüş bir adlandırmayla av hayvanına saygıyı getirmiştir. Bu konu üzerine yazılmış pek az Çin kaynağı Totemci-Şamancı uygulamaları geçmişin anıları (2) ya da giderek ortadan kalkan bir boş inanlar dizini olarak sunmaktadır.

Yukarıda Sinfu halk komünü için anlattığımız özel durum, Tiyenşan'dan Ussuri'ye kadar uzanan çok geniş bölgenin halklarını niteleyen ve açıklayan dinsel senkritizmin(*) iyi bir örneğidir. Bozkırdan yavaş yavaş ormana geçilen bu topraklarda Lamacılık ile Şamanizm birbirine karışmış, kimi zaman da çatışma içine girmişlerdir. Oluşturulmuş, kurgulanmış bir din olan Lamacılık, belli bir yapı üzerine kurulur ve doktrini tarafından belli bir iktidarla donatılmış temsilcilere dayanır. Bunun tam tersine, Şamanizm ise toplum dışı bireylerde kendini gösterir. Mançu ve Tunguz (ya da Oloşon) topluluklarında Lamacılığın gelişmesi, XVII. yüzyıldan başlayarak Tibetlilerle Moğollar arasında bir birlik kurmaya çalışan ve ilişkileri güçlendirmeye uğraşan Mançu soylularınca özendirilmiştir. Sibirya ve Mançu bölgelerinde yaşayan halkların bir kısmının Lamacılaştırılmaları, ekonomik olarak avcılıktan daha verimli bir kırsal faaliyet olan hayvancılığın yönetsel bir yapıya kavuşturulması çabalarıyla birlikte belirmiştir. Bozkır niteliğinin ağır bastığı bölgelerde (Buryatya, Mançurya'nın orta ya da bazı batı bölgeleri) erkekler Lamacılığa eğilim duyarlarken, Şamanizm uzun süre kadınlara özgü bir inanç olarak varlığını sürdürmüştür. Oloşonlardaki anaerkil sistem, Şamanların pekçoğunun kadın olmasını açıklayabilir. Ama başka Tunguz topluluklarında, özellikle de Baykal gölü kıyılarındakilerde, Şamanizm erkeklerin egemenliğinde kalmıştır. Lamacılık ve Şamanizm, bireysel ve toplumsal alanları paylaşmış gibidirler. Lamacılık genellikle kırsal dünyaya özgü tapınma biçimlerine sahip çıkıp onları sistemleştirirken; Şamanlar bireysel istemlerle (örneğin hastalıkların iyileştirilmesi, vb) ilgilenmeyi sürdürüyorlardı. Ölü gömme törenleri hâlâ değişik birçok ayin biçimiyle uygulanagelmekte olup Şamanizm ve Lamacılık rekabet içerisindedirler. Yıldızlar konusunda hayli bilgisi olan Lama mezar yerini saptarken, Şamanist inanca göre ölünün gövdesi direkler üzerindeki bir sahanlığa bırakılabilir ya da yakılabilir; bu son formül Çinli yetkililerin yürekten beğeni ve onayını almaktadır. Bütün bir dizi

(1) Rewi ALLEY, *Travels in China*, 1966-1971, Pekin, 1973.

(2) ÇIU PO, *Wulunchun shehiu de fazhan*, Oloşon Toplumunun Evrimi (Çince), Şanghay Halk Yayınları, 1978. Bu çok ilginç yapıtta sunulan veriler, yazar tarafından 1955'ten başlayarak Büyük Singan toprakları üzerinde gerçekleştirilen bir araştırmanın sonuçlarıdır.

(*) Senkritizm/Uzlaştırmacılık: Değişik doktrinleri içinde eritmeyi amaçlayan dinsel ya da felsefi sistem (ç.n).

dinsel tören ve ayin arasında yalnızca gömme törenleri iktidar yetkililerinin ya yansızlıkla ya da ilgisiz kalmakla karşıladıkları bir alanı oluşturmaktadır; yeter ki, uygulamalar komünist düzen için herhangi bir tehlike içermesin! (1)

Şamanist inanç etkisindeki kesim, dağınık topluluklar halinde yaşamaktadır. Hatta birbirlerinden uzak, soyutlanmış aileler de diyebiliriz. Komünist sistemlerin getirdiği toplumsal değişme ve devrim, hiç kuşkusuz Şamanist inancın önemini bir hayli azaltmış ama tümüyle ortadan kaldıramamıştır. Bu kalıcılığı sağlayan özellikleri Şamanizmin yapısında, olağanüstü esnekliğinde ve Marksist ideolojinin sözkonusu kırsal yaşam biçiminde dolduramadığı boşluklara sızma yeteneğinde aramak gerekir. Bir diğer çok önemli neden de, hiç kuşkusuz Şamanizmin yücelttiği çevre değerleridir: Orman ve bozkır, zaman içerisinde yaşanmış olağanüstü büyük, çağdaş dönüşüm ve değişimlere karşın kendi özgün niteliklerini ve değerlerini korumayı sürdürmüşlerdir.

(1) You V. BROMLEİ, -"Soviet ethnography: main trends"- *Social Sciences today*, éditorial board, SSCB Bilimler Akademisi, Moskova 1977. "The main tendencies in the cultural development of the native population of the Soviet Far East."

VIII. BÖLÜM

MİLLİYETLERİN DİRENİŞİ

Yaşamı sürdürebilmek için bir yol arayışı

Orta Asya halklarının Slavlara ve Hanlara karşı yaşamlarını sürdürme içgüdüleri öylesine güçlü ve bilinen birşeydir ki, yeni bir olgu olarak ele alınamaz. Bilinen zamanın başlangıcından beri bu halklar, özellikle düşman bir ortama ve yakın ya da daha uzak yakın boyların istilalarına karşı, sürekli mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Günümüzde sözkonusu olan Rus ve Han istilası, tarih boyunca yaşanmış pekçoğundan fazlaca farklı olmayan, belki biraz daha kurnazca, diğerlerine göre biraz daha sistematik olan; ama her durumda tarihin yinelenmesinden başka birşey de olmayan bir durumdur. Bir kez daha egemen etniye karşı silahları ele almak, kelimenin tam anlamıyla ayaklanmak gerekmektedir.

Ne var ki bu, tarihin çok da basit bir yinelenmesinden ibaret değildir. Çağdaş büyük devletler, özellikle de bir ideolojiye dayananlar, yerli halklar üzerinde çok etkili bir denetim oluşturabilmektedirler. Ulusal duyguların yöntemli ve çabuk bir analizi, sistemin dinamiklerine hizmet etmektedir. Sonuç olarak milliyetçi bir hareketi sınırlamaya, herhangi bir aşırılığı hemen önlemeye hazır, koruyucu ve uyanık parti aygıtı tarafından genellikle etkisizleştirilmiş ve aşılmış olan milliyetler açısından bu yeni yapılanmalar hiç de elverişli değildir. Hatta zaman zaman ortada herhangi bir milliyetçi başkaldırı tavrı olmasa bile merkezi otorite bunu sanki varmış gibi ele alarak politikasına alet etmektedir. Bu tür girişimler tam bir devamlılık ve bu nedenle de zaman gerektirmektedir. Bu konuda şimdiye dek Sovyetler Çinlilerden daha başarılı ve becerikli görüldüler, çünkü Çinliler sol sapma politikaların çok acısını çektiler. Ama her iki durumda da Rus ve Han olmayan milliyetler, "büyük kardeşi" izlemekten başka herhangi birşey yapamadılar. Zaman zaman kendi açılarından art düşüncelere kapılsalar bile bunu dışa vuramadılar, dolayısıyla da yayamadılar. Böylesi koşullar altında milliyetçi hareketlerle yitirilenleri geri alma girişimleri başarısızlığa mahkum idiler.

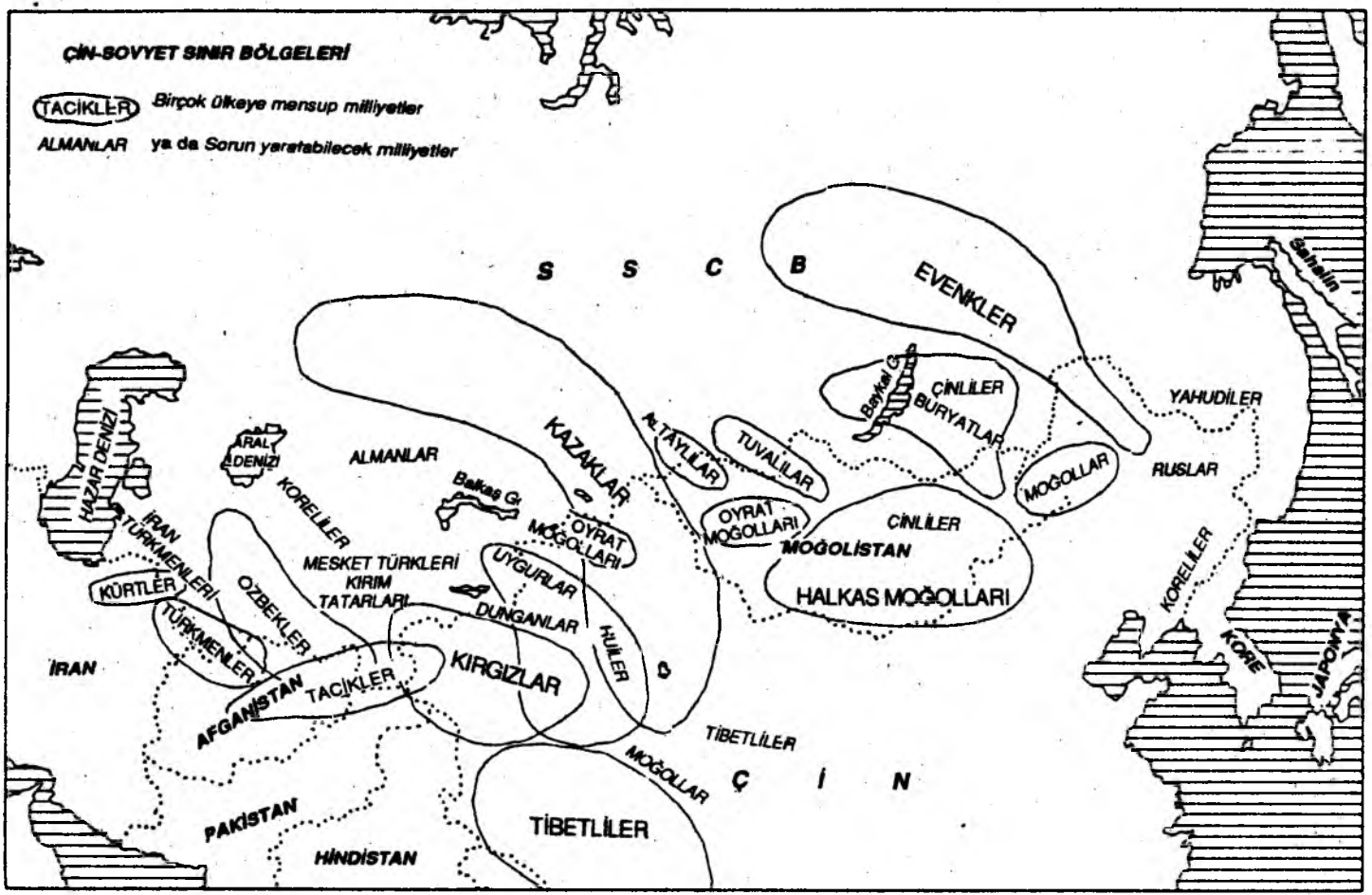
Bir kez bu tür hareketler, onlara örgütlenmeleri için en ufak bir şans bile bırakmayan devlet güvenlik örgütlerinin her yerde hazır ve nazır bulunan gözlerinden kaçamadılar, gizlenemediler. Diğer yandan merkezi hükümet aygıtının dinamikleri, milliyetlerin dinamiklerinden her zaman daha üstün olarak görünmüştür. Yerli halklar için küçük bir umut ışığı yalnızca tek bir öğede görülebilmektedir: Kültürel, ekonomik ve politik olarak dış dünyaya açılma. İşte özellikle bu noktada olası destek ve suç ortaklıklarını önlemek için merkezi iktidar polisiye ve diplomatik önlemlerini harekete geçirmektedir. Her durumda dışarıya açılma genelde ancak Rusça ya da Çince aracılığıyla mümkün olabilmektedir: Bu da ek bir ayak bağı! Şimdiye kadar yalnızca Sovyet Türkistanı'na sürgün edilmiş olan Kırım Tatarları yurtdışından belli belirsiz bir ilgi elde edebilmişlerse de, kendileri için olumlu bir sonuç üretememişlerdir.

Parçalanmış etniler sözkonusu olduğunda, Çin-Sovyet rekabeti, şu ya da bu milliyete, Sovyet ya da Çin devletinden yana tavır takınmasına göre hayli çıkar sağlayabilir. Bu konuda Moğol örneği çok ilginçtir. Moskova tarafından desteklenen Ulan-Bator, Sovyet politikasına hizmet eden uluslararası bir statüden yararlanmaktadır. Bu durumda Çin Moğolları Pekin'in kaygılarından yararlanarak, kültürel ve ekonomik yaşamlarını iyiye götürme yönünde bazı ayrıcalıklar elde edebilmektedirler.

Ama her iki tarafta da iç gelişmelere egemen olabilmek, komşunun saldırılarına ve aşırılıklarına karşı önlem alabilmek için mümkün olabilen en üst düzeyde dikkat ve uyanıklık gösterilmektedir. 1956 ve 1957 yıllarında Sinkiang'da beliren Kazak ve Uygur milliyetçi hevesleri çok belirgin bir biçimde Sovyet örneğine dayanıyordu; bu kıpırdanmalar Çinliler tarafından hızla ortadan kaldırıldılar. Bundan birkaç yıl sonra, 1962'de Sovyetlerin Çin Kazaklarına yönelik olarak giriştikleri kışkırtmalar, Pekin tarafından derhal ve çok şiddetli bir biçimde tepkiyle karşılandı. Bu milliyetlerin komşu ve rakip büyük devletlerden nesnel bir destek beklemeleri çok güçtür. Böylesi bir girişim en ufak bir hoşgörüyle bile karşılanamayacak kadar korkutucu görünmektedir; kültürel değişim programları örneğinde olduğu gibi son derece masumane görüntülü bile olsa, bu böyledir: Bu konuda Taşkent ve Aşkabat'ta İran kültür evleri açılması teklifinin Sovyet iktidarı tarafından 1979'da reddedilmesini örnek gösterebiliriz.

Başka durumlarda direnişler -eğer bunlara direniş denilebilirse- daha kurnazca, ince biçimler alırlar; güzel bir ilkbaharı bekleyen tohumlar kış uykusuna yatırılmışlardır. XIII. ve XIV. yüzyıllardaki Moğol işgali sırasında saldırgana doğrudan karşı çıkmak, meydan okumak, vuruşmaya çağırmak sözkonusu değildi. Tam tersine, yaşamı sürdürebilmek için yakılmış, yıkılmış, taş üstünde taş bırakılmamış geniş toprakları yeniden iskân etmek, sıcak ve canlı bir işbirliği gerçekleştirmek, Uygurların yaptığı gibi en ufak bir başarısızlık ya da bozgunda derhal yer değiştirmek sözkonusuydu. Merkez Asya'nın yerli halkları çok uzun zamandan beri bugün "dürüst olmayan strateji" diye adlandırdığımız tıkama ve engellemeleri, dolambaçlı yollara sapmaları ve entrikaları ve nihayet egemen aygıta sızmaları bilmekteydiler. Hatta bazı halklar "beşiktekilerin öcü" diye adlandırılan, çocukları sürekli olarak ulusal bilinç içinde yetiştirmeye yönelik çabaları sürdürmüşlerdir. Tüm bu manevraların komünist rejim altında da sürüp gittiğini eklemek gerekir.

Şu ya da bu ölçüde yayılmış ve değişik görüntülerle ortaya çıkan direnişin günümüzde genelleştiğini söylemek mümkün değildir. Hatta bazı halklar, örneğin asimi-

ÇİN-SOVYET SINIR BÖLGELERİ
TACİKLER Birçok ülkeye mensup milliyetler
ALMANLAR ya da Sorun yaratabilecek milliyetler
S S C B
EVENKLER
Sahalin
Baykal G.
ÇİNLİLER
BURYATLAR
YAHUDİLER
RUSLAR
MOĞOLLAR
ÇİNLİLER
MOĞOLİSTAN
HALKAS MOĞOLLARI
OYRAT MOĞOLLARI
TUVALİLAR
ALTAYLILAR
KAZAKLAR
OYRAT MOĞOLLARI
Balkaş G.
ALMANLAR
ARAL DENİZİ
HAZAR DENİZİ
İRAN TÜRKMENLERİ
KÜRTLER
TÜRKMENLER
İRAN
KORELİLER
MESKET TÜRKLERİ
KIRIM TATARLARI
ÖZBEKLER
UYGURLAR
DUNGANLAR
HUİLER
KIRGIZLAR
TACİKLER
AFGANİSTAN
PAKİSTAN
HİNDİSTAN
TİBETLİLER
MOĞOLLAR
TİBETLİLER
Ç İ N
KORELİLER
KORE
JAPONYA

le olma yolundaki Mançular ve onlara kıyasla daha az olsa da zayıf ve dağınık olan Tunguz oymakları direnişten topyekun vazgeçmişlerdir. Ne var ki istisnalar bir yana, zaman içerisinde direnme konusunda halkların gitgide daha kararlı bir tavır aldıkları ve Türk-İran kökenlilerin silahlı bir başkaldırıdan yana, Moğol kökenlilerin ise dolaylı bir direnişe eğilimli oldukları görülmektedir.

Silahlı direniş

Komünist sistemin tutunup yerleşmesi, silahlı direniş açısından iki sakınca içermektedir.

Komünizm en çağdaş tekniklerden yararlanmakta ve yerli halkların bağımsızlık heves ve isteklerine en etkin biçimde karşı çıkmaya olanak veren bir denetim ve gözetim aygıtını örgütleyebilmektedir. Eskiden isyanlar, başkaldıran atlıların koşu hızıyla yayılan bir yağ lekesi gibi genişleyebiliyorlardı. Bugün ise isyan, başkaldırı, devlet güvenlik örgütleri tarafından hemen çerçeveleniveren ani bir alevlenmeden, bir parlamadan başka birşey olmayıp kara ve hava kuvvetleri tarafından hemen ezilme tehdidi altındadır. Komünist ülkelerdeki silahlı ayaklanmaların giderek azalması, bu olgularla açıklanmaktadır.

Bir baskı ve işkence rejimi altında yeterli genişlikte ve önemde bir başkaldırının oluşabilmesi için, iki koşul vazgeçilmez önemdedir:

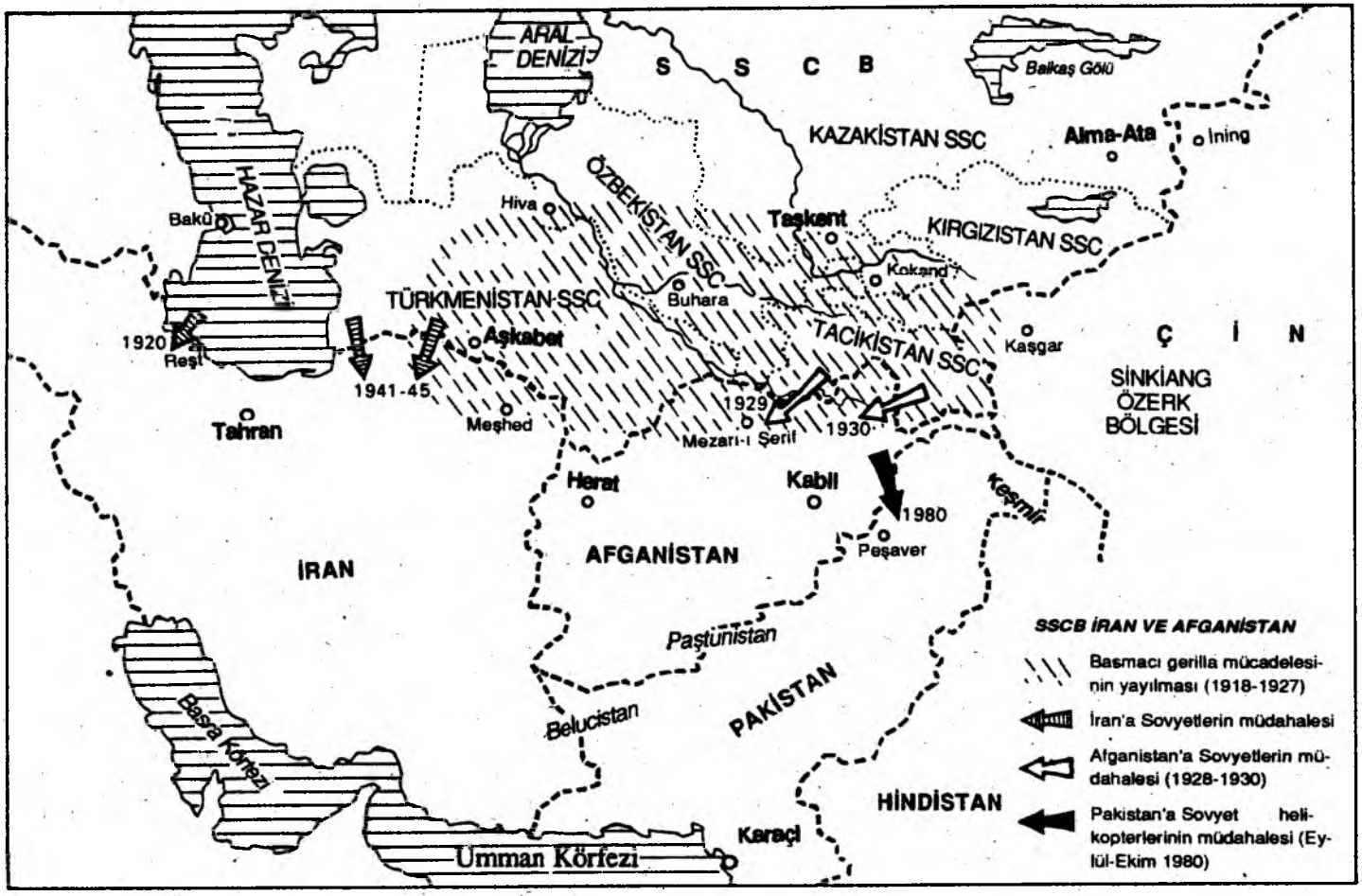
- Ulusal bir bilincin ve bunun doğal sonuçlarının varlığı: Güçlü bir direniş ruhu, etnik ayrılıkçılıktan vazgeçme düşüncesinin reddi;
- Ekonomik, toplumsal ve siyasal alanlarda işgalcinin çok ağır hatalar yapması ve bunların birikmesi.

Başkaldırının tutunması ve sürüp gitmesi için ayrıca şunlar da gerekir:

- Destek, yardım ve silahların gelebileceği, başarısızlık halinde de bir sığınak teşkil edebilecek herhangi bir sınıra (1) yaslanması;
- İç uyuşmazlıklardan ve didişmelerden olabildiğince kaçınması;
- Dış bir siyasal ve askeri yardım alması.

Kabil'i işgal edip yerleşen İngiliz sömürgecilerine karşı 1878 Afgan Ayaklanması, tüm bu koşulları içermesi açısından ilginç bir örnektir. İngilizler kendilerini aşırı beğenmişlikleriyle, beceriksizlikleriyle, ya da yalnızca oradaki varlıklarıyla, ulusal onurları açısından olağanüstü duyarlı ve alıngan olan Afganlıları derinden yaralamışlardı. 1880'de Rusya'nın el altından desteğiyle, boyların ve oymakların genel ayaklanması Britanyalıların ülkeyi terkedip gitmelerini sağladı. Bunun tam tersine iyi bir örnek, 1918'den 1927'ye dek Rus Türkistanı'nı kana bulayan ve 1930'ların başında ortadan yok olan Basmacı gerillalarının savaşımıdır. Bu başarısızlık yalnızca ulusal duygunun yetersizliği ya da dış desteğin olmayışıyla değil, ama aynı zamanda Sovyet iktidarının olaya gayet becerikli bir biçimde müdahale etmiş olmasıyla da açıklanmaktadır. Marksist bir bağlamda silahlı direniş son derece büyük zorluklarla karşılaşmaktadır.

(1) Ya da bir kıyıya.

ARAL DENİZİ
S S C B
Balkaş Gölü
KAZAKİSTAN SSC
Alma-Ata
Ining
HAZAR DENİZİ
Bakü
Hiva
ÖZBEKİSTAN SSC
Taşkent
KIRGIZISTAN SSC
Kokand
Buhara
TÜRKMENİSTAN SSC
Aşkabat
TACİKİSTAN SSC
Kaşgar
Ç İ N
SİNKİANG ÖZERK BÖLGESİ
1920
Reşt
1941-45
Tahran
Meşhed
1929
Mezarı-ı Şerif
1930
Herat
Kabil
1980
Peşaver
Keşmir
İRAN
AFGANİSTAN
Paştunistan
Belucistan
PAKİSTAN
Basra Körfezi
HİNDİSTAN
Karaçi
Umman Körfezi
SSCB İRAN VE AFGANİSTAN
Basmacı gerilla mücadelesinin yayılması (1918-1927)
İran'a Sovyetlerin müdahalesi
Afganistan'a Sovyetlerin müdahalesi (1928-1930)
Pakistan'a Sovyet helikopterlerinin müdahalesi (Eylül-Ekim 1980)

Afgan gerillası için bir zapturapt altına alma modeli

Günümüzdeki Afgan gerilla hareketiyle kesin bir akrabalığı olan Basmacı olgusu üzerine düşünmek, hiç kuşkusuz çok daha yararlı olacak. Sovyetler, Basmacıların ayaklanmasını bastırmayı başarabildikleri için, Afganistan'da da uzun da sürse başarılı olacaklarına inanmışlardı. Kuşkusuz çok daha iyi araç, gereç ve silahlarla donanmış, ama aynı şekilde hiç kuşkusuz dağ savaşına alışık olmayan, güç koşullara alışkanlığı yetersiz askerlerle eskiden kuzeyinde savaştıkları Amu Derya ırmağının bu kez güneyinde savaşmaktadırlar. Moskova, Lenin'in formülüne göre "somut durumun somut analizini" yapmıştı. Annie Kriegel (1) şöyle yazıyor: "Önceden belirlenmiş ve kataloglanmış benzeş olaylar kategorisine ait olduğu görülen bir olay, kendisi gibi önceden belirlenmiş ve kataloglanmış benzeri başkaldırılar hakkında gereken verileri kuşkusuz içinde bulundurmakta, taşımaktadır. Devrim yapılmamakta, devrim kendiliğinden oluşmaktadır." Koruyucu ve esirgeyici bir ormanın yokluğuna hayıflanan bu açıklık dünyasının insanları, bir kez daha sınırlara doğru zorlanmaktadırlar. Yinelenen bir sisteme yönelen Sovyet Rusya için Basmacılarda sözkonusu olan "yok etme", Afganlılara karşı yinelenmektedir. Sovyet-Rus iktidarının, üzerinde belli emeller beslediği tüm ülkelerde kullandığı geleneksel yerleşme ve tutunma modeli, burada da uygulama alanı bulmaktadır. Devrim yinelenmekte ve yerleşip tutunmaktadır.

Basmacı sözcüğü, saldırmak, üzerine atlamak anlamına gelen Türkçe *basmak* sözcüğünden türemiştir. Bu, kervanları soyan uğruları ifade eden eski bir sözcüktür. Böylece isyanın geleneksel yanını da görmüş oluyoruz: Çarlık iktidarının yıkılıp ortadan kalkması karşısında Orta Asya kadar eski olup, sömürgeciler tarafından hiç de hoşgörüyle karşılanmayan bir uğruluk geleneğinin yeniden ortaya çıkmasıdır. Ama yalnızca bu da değildir. Basmacı ayaklanması aynı zamanda kıyıma uğrayan ve bağımlı olmaya zorlanan Müslümanların şiddetli bir tepkisidir de (2). 1917 sonunda Rusların aniden ikiye bölünmesi, bir din ve halk özgürlük savaşının ışığını yakmıştı. Ama Basmacıların dramı, isyanlarının altında yatan yağmacılık ve uğruluk özleminden kaynaklandı. Rastgele ve haksız olarak abartmalı vergiler salmaları ve kamulaştırmalara gitmeleri, başta biricik temel destekleri olan köylülerin, *dehanların* karşı tarafa geçmeleriyle ya da en azından desteklerini kesmeleriyle sonuçlandı. Ayrıca isyanın önderlerinin kendi içlerinde bölünmeleri, İngiltere'nin ve bazı Afganlı çevrelerin sözverdiği dış yardımın etkisizleşmesine yol açtı. Ve en nihayet bir ulusal duygu bütünlüğünün eksikliği hep görülecektir: İsyan giderek soysuzlaşacak, 15 yıl boyunca yaygınlığını sürdürürken gitgide oymakların desteğinden yoksun kalacak, Afganistan ve İran'dan gelen silahlı birliklerin halktan soyutlanmasıyla ve en sonunda bir yönetim altında birleşen halk tarafından geri püskürtülmeleriyle çökecektir.

1917 Kasımı'nın hemen ardından, önce beylerin (3) ve mollaların kışkırttığı, sonra kitlesel biçimde kentlilerin ve Fergana köylülerinin izlediği "Özgür Türkistan Hükümeti" dinsel bir merkez olan Kokand kentinde ilan edildi. Daha birçok yerleşim

(1) *Politique étrangère*, no 2, 1980.

(2) 1916 yılındaki zorunlu nüfus yazımına karşı Kırgız ayaklanması, nüfusun dörtte birinin, neredeyse 150 bin kişinin ölümüyle sonuçlanmıştı.

(3) Senyörler ya da büyük toprak sahipleri.

biriminde olduğu gibi, Sovyet yönetimi Avrupalı mahalleye, sonra da kent kalesine sığındı. 1918 Ocağı'nda Beyaz Kazaklar tarafından desteklenen, çölden çıkıp gelmiş bir uğru sürüsü Hiva'yı ele geçirdi. Buhara ve egemeni olan emir, bundan yararlanarak ayrılık yanlısı tavır takındılar. Kazak bozkırlarında milliyetçi parti, Alaş Orda özerk bir yönetim oluşturdu.

1918 başında, durumdaki sürekli gerileme karşısında yeni Moskova yönetimi, imparatorluğun tüm Müslüman ülkelerinde belirmeye başlayan İslam iktidarlarına karşı örnek olacak bir tepki üretmeyi kararlaştırdı. Fergana isyancılarına karşı dikilen Taşkent Sovyeti'nin düzenlediği, daha çok sömürgeci tarzında bir sefer yapıldı: 5 Şubat 1918'de Kokand alındı. "Üç gün süren kıyım ve yağma sonunda Kokand bir harabeye dönüştü ve yangınlar çıktı. Müslümanlar tarafında kurban sayısı tam olarak bilinemiyor ama çok büyük olduğu tahmin ediliyordu (1)." Çarlık döneminin himaye altındaki beylikleri olan Hiva ve Buhara, Mart ayı boyunca Taşkent'ten gelen Rus birliklerine karşı "Kokand cebi"ndekilerden daha iyi dayandı ama bir kez daha olay Müslümanların kıyımıyla sonuçlandı. 1918 Haziranı'nda Ural ve Sibirya isyanları Sovyet Türkistanı'nı ülkenin geriye kalanından ayırınca, bu birlikler 1919 Kasımı'nda Kızılların geri dönüşüne dek Bolşeviklere katılmak umuduyla yöreden sıvıştılar. Sadece Taşkent Sovyeti, çete reisleri ve beyaz generaller ve fırsattan yararlanmak için yöreye müdahale eden dış güçler -1918 Ağustosu'nda İngilizler Aşkabat'a girip altı aydan fazla kaldılar- arasında paylaşılmış bir Müslüman dünyasında, çılgın bir enerjiyle tutunmayı başardı.

Bu, olağanüstü bir kargaşa ve hesaplaşma çağıydı. Böylelikle Sovyetler güçlü bir biçimde geri geldiklerinde yasal düzeni ve barışı kurma adına yöreye egemen oldular. Bunun hemen ardından, on yıl sürecek ve SSCB'ye Orta Asya'yı çöllerinin ücuna ve dağlarının doruklarına kadar denetleme olanağını verecek olan olağanüstü bir olay gerçekleşti. Çarlık İmparatorluğu bunu hiçbir zaman başaramamıştı.

Bu büyük olayın üç temel boyutundan sözetmek gerekir: Birincisi, isyanın bastırılmasını amaçlayan ve sadece askeri olan eylem; ikincisi, yığınların kuşatılmasını amaçlayan toplumsal eylem ve nihayet üçüncüsü, hoşnutsuzluk ve başkaldırı duygusunu soyutlamaya yönelik diplomatik-askeri eylem.

Askeri operasyonlar

Önce tüm bir yöreyi kaplayacak biçimde genelleşmiş ve savaşçı, sonra gitgide daha ele geçirilemez ve terörist bir gerilla hareketi karşısında, askeri operasyonlar çok iyi belirlenmiş iki aşamada yürütülmüşlerdir.

1920'den 1923'e kadar süren birinci aşamada bellibaşlı isyancı güçlerin dalga dalga gelip çarparak kırılmalarını sağlayacak sınırlı sayıda ve güçlü "cephe"ler açılması ve isyanın önemli merkezlerini hedef alan süvari akınları düzenlenmesi sözkonusuydu. Böylelikle güçlerin dağılması önlenmiş oldu. Buna karşın, insanların en yo-

(1) BENNIGSEN ve LEMERCIER-QUELQUEJAY, *L'İslam en Union Soviétique*, p. 94.

ğun biçimde yaşadıkları bellibaşlı yörelerde toplaşmış olan isyancı birlikleri, oralardan düşmanın düzenli ve örgütlenmiş güçlerinin derinliklerine doğru harekete geçmek zorunda kalıp, bu operasyonlarda gerek taktik, gerekse psikolojik olarak çok ağır bir bedel ödediler.

İsyanın biraz olsun geriletilebildiği ve halkın az da olsa denetlenebildiği 1924 başından itibaren, ikinci aşama başladı. Bu dönemde kullanılan yöntem, kafesleme diye adlandırılabilir. Silah ve para yardımlarının sızdığı Amu Derya ve Piyanc ırmakları kıyılarına askeri birlikler "kordon" biçiminde yoğun olarak yerleştirildiler. İçeride ise olabildiğince fazla sayıda köy denetim altına alınarak, isyancıların azık sıkıntısına düşmeleri sağlandı ve yerli halklar da sıkı bir gözetim altına alındılar.

Aslında 1978 sonlarında gizliden gizliye Sovyet danışmanların (1) sayıca hızla artmalarıyla başlayan günümüzdeki Afgan olayında, Kremlin aşamalar arasındaki sınırı bir kenara atmış ve şimdiden ikinci dönemin bazı yöntemlerini uygulamaya başlamış gibi görünüyor.

1979 Aralık sonundaki açık müdahalenin başlarında Sovyet iktidarı, bazı Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, gücünü gösterdiğinde karşısındakilerin boyun eğeceğini düşünerek ciddi bir değerlendirme hatası yaptı. Oysa Afgan dağlıları, kendilerinden önceki Basmacılar gibi, çok iyi donanmış ve ayaklarının altına yayılan düzenli bir ordunun görüntüsü karşısında heyecanlanmadılar ve silahlarını bırakmadılar. 1980 Haziranı'nda Sovyet kumandanlığı bu gerçeği acı bir şekilde gözlemlemişti. O zaman SSCB, büyük bir propaganda kampanyasıyla birlikte yararsız birliklerini geri çekerken, bir yandan da gerilla mücadelesine yatkın birlikler oluşturdu: Çok etkili hafif silahlar (saldırı tüfekleri, el bombaları) ile donanmış daha hareketli birlikler (özellikle paraşütçüler); çok iyi silahlandırılmış MI 24 ve MI 8 helikopterleriyle destek silahları... Ne var ki, bunlar mücahidleri yıldırmadı. Sovyetler, tek tek noktalarda "örnek" olması için son derece acımasız, yoğun baskılar uyguladılar; zehirli gaz ve napalm kullandılar. Yaz aylarından başlayarak Kabil çevresinde büyük operasyonlara giriştiler. Başkent çevresindeki dağlar, uçaklar ve toplarla yakılıp yıkılıp çöle çevrildi.

Bundan hemen sonra, ikinci aşamaya özgü "kafesleme" manevraları ortaya çıkmaya başladı: Örneğin Kunar vadisi gibi Pakistan'a geçit veren pekçok vadi ya mayın tarlalarına dönüştürüldü ya da zırhlı araçlarla üst üste akınlar düzenlendi. Yerleşim birimlerine en kolay geçit verecek sınır yörelerine uçak pistleri ve yollar yapıldı. (Örneğin Badahşan). Bu sırada Sovyet birlikleri direnişçileri zor durumda bırakmak için sürüleri ve gıda yedeklerini de acımasızca tahrip ettiler.

Ama Basmacılar döneminde olduğu gibi günümüzde Afganistan'da da bu askeri operasyonlar herşeyden önce kontrgerillanın başarısının belirleyici öğesi olan geniş yığınların kuşatılıp denetlenmeleri sonucunu üretti. Kentsel ve kırsal yörelerde komünistlerin varlığı, yerli halkları ürünü tarladan kaldırmak ya da tohumu ekmek için köyüne dönüp, daha sonra şu ya da bu gerilla birliğine katılmaktan ciddi biçimde alıkoydu. Aralıksız sürdürülen yoğun baskılar insanları canından bezdirdi.

---

(1) 1978 başında sayıları yalnızca bin kadar olan Sovyet sivil ve asker danışmanları, Kabil'deki komünist hükümet darbesinden ve 1979 Aralığı'ndaki doğrudan müdahaleden hemen önce 7 bin rakamına ulaşmıştı. Bu eserin yazıldığı sıralarda, 85 bini asker olmak üzere 100 binden fazla Sovyet bulunmaktadır.

Herşeyden önce propaganda, komünistin bir emperyalist, bir din düşmanı, yerlilerin özel mülkiyetinin düşmanı olmadığına inandırmayı istemektedir.

Yirmili yılların başında Bolşevikler, özellikle dinsel planda, uzlaşmacı düşünce yapılarını kanıtlamak için her türlü ılımlı davranışı gösterdiler. Bu tutum, zaman zaman toprak dağıtılacağına ilişkin bir umutla Kızıl kampa yakınlık duyan köylülere, *koşçi*'lere bir çağrı oldu. Ama bu propaganda aynı zamanda mollalara, geleneksel soylulara, cedid milliyetçilerine ve hatta birleşmek isteyen isyancı önderlere de yöneliyordu. Taşkent Sovyeti'nin din düşmanı girişimleri ve aşırılıkla yürütülen eylemleri, özellikle mahkum edilmişti (Günümüzde tıpkı Hafızullah Amin'in aynı konulardaki hataları gibi) (1).

"Orta Asya halklarının geleneklerini ve yaşam biçimlerini her zaman hesaba katmayan yerel yetkililerin hatalı davranışlarının hoşgörüyle geçiştirilmesi ve kırgınlıkların giderilmesi için büyük bir özen gösterildi. Parti örgütleri ulusal politikada Leninist ilkelerin kesin biçimde uygulanmalarını sağlamak için denetimi sıklaştırdı ve yerel sorumluları halkın din duygularına saygılı bir tutum ve davranışa yönelttiler. Camiler ve dini okullar yeniden açıldılar, İslami yargı kurullarının yetkileri yeniden tanındı. Cuma hafta tatili günü oldu (2)."

Cumhurbaşkanı Babrak Karmal 1980'de politikasını dinsel motiflerle renklendirdi. Resmi söylevlerde sık sık Allah'ın adının anılması, din adamları kurulunun bazı üyelerinin saygınlıklarının geri verilmesi, din özgürlüğünün güvence altına alınması, Eylül ayında Afganlı mollaların Taşkent'teki İslam Konferansı'na katılmaları, hacı adaylarının Mekke'ye gönderilmeleri, vb. Bütün bunlar halkı komünizm ile İslamiyetin mükemmel bir biçimde birlikte yaşayabileceklerini göstermeye yöneliktir. Buna koşut olarak, Nur Muhammed Tarakki Hükümeti zamanında 1978 sonbaharında başlatılan tarım reformu -ki en belirgin sonucu, geleneksel sistemin tümüyle bozulmasıydı- bazı pilot bölgelerin dışında uygulanmamaktadır. Artık susuz-sulamasız toprakların, onları ekecek aygıtları ya da tohumları olmayan köylülere dağıtılması uygulamasına son verilmiştir. Önümüzdeki yıllarda yapılacağı propaganda ve vaad edilen toprak dağıtımı, buna daha hazır bir ortamda ve olabildiğince fazla olanak sağlandığında gerçekleştirilecektir.

Ama biz Basmacılara geri dönelim...

Bir kez halkın güvenini kazandıktan sonra, kuşatma harekatları dörtnala gelişiyordu. Tam bu noktada bazı Müslümanların işbirliği belirleyici oldu. Kızıl Ordu'daki Tatar, Kazak ya da Başkır birlikleri, ulusal alayların oluşturulmasına yardımcı oldular: Böylelikle toplam 4 500 kişiyi içine alan üç alay meydana getirildi. "Oymak stratejisi" gereğince işe koşuldular: Tacikler Özbeklere karşı, göçerler köylülere karşı. "Kızıl Müslümanlar" aralarındaki zıtlaşmaları tırmandırmak için isyancı önderleri biraraya getirmeye uğraştılar; çünkü siyasal ya da oymaklar arası düşmanlıkların kışkır-

(1) Camilere karşı saygısızlık, kurşuna dizilen mollalar vb.

(2) YOU. A. POLYAKOV ve A.I. TCHOUGOUNOV, *Koniets Basmatchestva*, Moskova, éd. Naouka, 1976, p. 41 (Rusça).

tılmasıyla bölünmenin doruğuna çıkıldığında, bazıları kuşkusuz karşı tarafa geçeceklerdi. Günümüz Afganistan'ı böylesi bir taktiğin uygulanması için gereken tüm koşulları sunmaktadır; baskı biraz hafiflese yöresel beylerin irade çatışmaları ortaya çıkacak ya da Paştunlar ile Hazarlar arasındaki eski uzlaşmazlık yenilenecektir.

1919'dan itibaren yöre yerlileri büyük kitleler halinde partiye ve genç komünistler örgütüne yazılmaya başladılar: 6 bin Türkistanlı Komsomolun 2 500'ü yerli halklardandı. Geniş bir özerklik ve, programlarının yaygın bir biçimde uygulanması vaadiyle aldatılan cedid milliyetçileri, Genç Buharalılar ve Genç Hivalılar (1) Türkistan Komünist Partisi'nin çekirdeğini oluşturdular. Bu insanlar, 1920 Eylülü'nde Buhara'da ve aynı yılın Aralık ayında da Hiva'da Sovyet iktidarının kurulmasına yardımcı oldular. Halkların giderek inanmaya başladıkları Bolşeviklerin iyiniyetli davranışlarına karşılık oluşturdular. Kent milislerinin ve kollektif savunma köylülerinin kadrolarını biçimlendirdiler. Bilgi edinilmesini kolaylaştırdılar. Yönetimi güvence altına aldılar. Komünizm, Basmacılar üzerindeki yengisini bu "yoldaşların" eylem ve çalışmaları sayesinde elde edebildi (Otuzlu yıllarda Stalin bu kadrolardan milliyetçilik gerekçesiyle kurtulacaktır.)

1980 yılında Afgan ordusu, firarlar dolayısıyla sayıca azalmış ve Halk ve Parçam diye adlandırılan aşırılık yanlısı uçların birbirleriyle çatışmaları sonucu ikiye bölünmüşken, Kabil Hükümeti kentlerde polis işlevini görmek üzere binlerce milisi örgütledi. Afgan gençliği öz savunma grupları oluşturmak için teşvik edildi ve harekete geçirildi. Daha önce diğer "sosyalist" ülkelerde etkin biçimde uygulanmış bir yöntem gereğince her sosyo-profesyonel grup belli bir örgütlenmeyi ele aldı: Sendikalar, kadın birlikleri vb. Parti aygıtı yavaş yavaş içine sindirdiği yeni yapılanmalarla şişti, ama böylelikle nüfusun önemli bir kesimini propaganda eğitimine sürüklemiş oldu. "Kardeş sosyalist" ülkeler bu operasyona elbirliğiyle yardımcı oldular.

Bu iç denetim eylemi, başkaldırıyı halktan soyutlamayı amaçlayan diplomatik-askeri bir eylemle tamamlandı.

Diplomatik-askeri eylem

Gerçekçi ve "Leninist" bir kaygı, diplomatik-askeri manevrayı yönlendirmiştir. 1918'de, Taşkent Sovyeti Müslümanların gözünde saygınlığını yitirmiş ve Sovyetler iktidarı Türkistan'da gerilemişti, Rusya Sosyalist Cumhuriyeti'nin karşısında orta ve doğu bölgelerinde düşmanlardan başka hiçkimse yoktu. İkili bir eylem, ister oportünistleştirerek olsun, ister çekingenleştirerek olsun, Basmacıların gerçek ya da düşsel dış desteklerini kesmek için Bolşevik iktidara gerekli etkinliği en kısa zamanda sağlayabilirdi.

Kullanılan ilk fırsat, önce itiş kakış biçiminde başlayıp sonra 1919'da savaşa dönüşen İngiliz-Afgan anlaşmazlığıdır. 29 Şubat'ta yeni Kral Emanullah bağımsızlığı ilan etti. Pamir eteklerine geri dönebilmek için sabırsızlanan ve kaygılanan Sovyet Rusya, 27 Mart'ta yeni Afgan devletini tanıyan ilk ülke oldu. Mayıs-Haziran ayların-

(1) "Jön Türkler" hareketiyle hemen benzeş hareketler.

daki İngiliz-Afgan Savaşı, Orta Asya'ya Britanya yardımını bir süre için durdurdu. Sovyetler bundan yararlanarak yöreye ayak bastılar. 1921 Şubatı'nda Bolşevikler ile Afganlılar arasında bir dostluk antlaşması imzalandı. Bu antlaşma 1926'da yerini, 1931'de bir kez daha yinelenecek olan gayet titizlikle hazırlanmış bir tarafsızlık ve saldırmazlık antlaşmasına bıraktı. Taraflardan her biri, kendi toprakları üzerinde öbür tarafa yönelik olarak girişilen her türlü düşmanca davranışı engelleme yükümlülüğü altına giriyordu. Bu hüküm, sınırlarından sızan Basmacıları denetlemesi mümkün olmayan Afgan yetkililerinden çok fazla şey istemekti; ama buna karşın panislamcı düşüncelerin sızması açısından da olağanüstü kolaylaştırıcıydı. Bunun sonucu olarak Sovyet müdahalesinin görülmesi gecikmedi: 1929'da Tacik Sakao ayaklanmasıyla güçlük yaşayan Emanullah'a yardım gerekçesiyle Afganistan'a uçaklarla donanmış bir seferi kuvvet gönderdiler ve bu askeri birliği Mezar-ı Şerif'ten geçirdiler. Bu seferi kuvvet aynı yıl içinde, Basmacılar çok ciddi biçimde hırpalandıktan sonra geri çekilecektir (1). 1930'da Kızıl Ordu'nun bir Basmacı grubunu Afgan topraklarında 60 kilometre izlediğini ekleyelim. Ders işe yarayacaktır: 1931'den itibaren son Basmacılara Kabil'in yardımları duracaktır.

1920'li yıllarda İngilizler İran'da başıboş, bildikleri gibi at oynatıyorlardı ve Meşhed kentini Sovyetlere karşı gayet hareketli bir üs haline getirdiler; bunun üzerine Sovyetler ellerinden geldiği kadar yoğun bir göz korkutma ve yıldırma harekatına giriştiler. Britanyalıların gizli efendiler konumunda oldukları Horasan'da hareket rahatlığı bulamayan Moskova, Hazar Denizi'nin İran kıyılarındaki Cengeliler isyanını destekleme kararı aldı. Kimi zaman panislamcı, kimi zaman ise milliyetçi, ya da anti-emperyalist, anti-monarşist ve anti-feodal olan bu asiler Marksistlere uzak ya da yakın hiçbir yakınlık duymuyorlardı. Ama yardıma ihtiyaçları vardı. Sonuç olarak 7 Haziran 1920'de Rus filosunun desteğiyle "Gilan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti"ni ilan ettiler. 20 Haziran'da yeni İran Komünist Partisi, Gilan'ın başkenti Reşt kentinde bir kongre topladı; aynı anda Azerbaycanlı devrimci bir partinin yanısıra, Kızıl Ordu, İran toprakları üzerinde asker ve silah olarak her türlü desteği sağlayacağına ilişkin güvence verdi. Göz korkutma devam etmektedir: 28 Şubat 1921'de Sovyet Rusya'ya Kuzey İran'a müdahale etme olanağını veren bir Rus-İran antlaşması imzalandı (2). O andan başlayarak Gilanlı ya da Azeri "yoldaşlar" terkedilmişlerdir. 1 Ekim 1927'de bu antlaşma güvence ve tarafsızlığa ilişkin maddelerle tamamlanacaktır. Eğer Basmacılar 1933'te Türkmenistan'ın İran sınırının ötesindeki yörelerinde de hareket halinde idilerse, bu Razı Şah Pehlevi'nin antikomünist oluşundan değil, kuzey sınırlarını yeterince etkin bir denetim altında tutabilecek durumda olmamasındandı (3).

Orta Asya'dan çok uzak olmakla birlikte Türkiye, pantürkist düşüncelerin etkisiyle yörede tartışılmaz bir rol oynamak durumundaydı. Bu gerçeğin bilincinde olan

---

(1) Bu konu hakkında bakınız *Soviet Asian Ethnic Frontiers*, p. 165.

(2) Bu antlaşmada bulunan özel bir koşul, taraflardan her birinin kendi toprağı üzerinde diğer tarafa yönelik düşmanca davranışlara izin vermeyeceğini öngörmektedir. Günümüzde iyi denetlenemeyen İran'da SSCB için bu müdahale etme olanağı, her zaman için mevcuttur.

(3) Gerçekten de Kopet Dağı her iki tarafca da o kadar kötü denetlenmektedir ki, 1925'te Yamut oymağı (İran Türkmenleri) Şah iktidarından SSCB'ye kaçmışlar, daha sonra 1930'lu yılların başlarında kollektifleştirmeyi reddederek yeniden İran'a dönmüşlerdir. Sovyetlerin İran Türkmen ülkesini 1942'den 1945'e dek işgal ettiklerini de hatırlayalım.

Ruslar, 1921 yılında olağanüstü bir oportünizmle çok ünlü bir "Jöntürk" önderini, İstanbul'un eski savaş bakanı (Harbiye Nazırı -ç.n.) Enver Paşa'yı kullanmayı denediler. Ne var ki Enver Paşa Orta Asya'ya geldikten sonra iradeyi kendi eline aldı ve ileride göreceğimiz gibi Basmacılardan yana eylem koydu. Oportünizmin bir başka görünüşü de 1919'da bir Başkır'a, Şerif Manatov'a Türk Komünist Partisi'ni kurması için yapılan çağrıdır. Ama Sovyetlerin en büyük dalkavukça kurnazlığı, özellikle Kemal Atatürk'e verdikleri sürekli destekte görülebilmektedir. Mustafa Kemal, iktidarını Ankara'da kurduğu 1920 ilkbaharından başlayarak Moskova'nın sadık desteğinden yararlanmıştır. 1921 Ocağı'nda Türk Komünist Partisi'nin 17 yöneticisini öldürtmesine karşın, Bolşevikler onunla 16 Mart 1921'de bir dostluk ve barış antlaşması imzalamışlardır. Her iki hükümet karşılıklı olarak her türlü düşmanca davranıştan kaçınmayı vaadetmektedirler. "Bunun anlamı, Türkiye, SSCB halkları arasında herhangi bir pantürkizm kışkırtmasından uzak durmaya sözverdiği ve bu sözünü tuttuğu sürece, SSCB'nin Türkiye'de komünizmi harekete geçirmek için herhangi bir girişimde bulunmamak konusunda onay vermesidir (1). Basmacı sorununun tam olarak çözümlenemediği dönemde, yani 1930'lu yılların başında Sovyetlerin Türk Komünist Partisi'ne sınırlı ölçüde destek verdiği görülecektir.

Sonuçta 1921 Şubatı'ndan Martı'na kadar süren SSCB diplomatik girişimleri, Kabil, Tahran ve Ankara ile imzalanan "dostluk" anlaşmalarıyla sonuçlanmıştır. Bu paket, Türkiye ile olan antlaşmanın imzalandığı 16 Mart 1921'de İngiltere ile de bir ticaret antlaşmasının gerçekleştirilmesiyle tamamlanmıştır: "Her iki ülkenin henüz askıda bulunan ekonomik ve siyasal sorunlarını çözümleyecek olan genel bir barış antlaşmasını sonuçlandırmaları beklentisiyle" Lloyd George bu uzlaşmayı şöyle açıklıyordu:

"Burada Sovyetlerin Rusya'nın *de facto* yönetimi olduklarını kabul eden basit bir ticaret antlaşması sözkonusudur, çünkü bu gerçek yadsınamaz. Son iki ya da üç yılın olaylarını izleyen hiçkimsenin bu gerçekten kuşku duyabileceğini düşünemiyorum. Bu geniş topraklar üzerinde Sovyetler öylesine bütünlüğü olan bir otorite kurmuş durumdadır ki, başka hiçbir hükümet günümüz koşullarında daha bütünlüğü olan bir iktidar oluşturamazdı; demek ki, onların bu imparatorluk üzerinde *de facto* bir yönetim oluşturduklarını kabul etmek zorundayız. Bu bir barış antlaşması değildir (2)."

Basmacılar unutuldu bile! Aslında olayların gelişmesine bakılacak olursa, İngiliz desteği sürüp gidiyor, hatta Enver Paşa'nın askeri macerası döneminde giderek artıyordu. Ama bunun hemen ardından Britanya'nın müdahaleci aceleciliği, Moskova'nın beceriksizce de olsa dış dünyaya yansıttığı ekonomik kazanımlar nedeniyle hayli tökezlemişti. Sovyetler bu tökezlemeden İngiltere'nin Türkistan'a açık son kapısını tıkamayı deneyerek yararlandı: Bu, Sinkiang'dı. SSCB'nin Çin Cumhuriyeti ile diplomatik ilişkilerinin varlığına karşın, 1924 yazında Sinkiang yönetimiyle eğreti de olsa bir antlaşma bağıtlandı. Böylelikle tüm bölge üzerinde yetkili bir Sovyet konsolosluğu Kaşgar'a yerleşti; daha önceleri İngiliz yönetimi başkaldırıları buradan destekleyerek etkinliklerini sürdürmüşlerdi.

(1) *Soviet Asian Ethnic Frontiers*, sayfa 131.
(2) Q.S.J., sayı 183'ten aktaran Jean Bruhat, *"Histoire de L'U.R.S.S."*, P.U.F. 1949 yayını, p. 54.

Böylelikle dört yıl içinde Sovyetlerin kışkırtmaları ve girişimleriyle Basmacılar kimi zaman askeri, kimi zaman ise toplumsal ve diplomatik bir tuzak örgüsüne düştüler. Bu hiç kuşkusuz Çarlık yönetiminin Kazakistan'daki, Kafkaslar'daki ve Başkır ülkesindeki deneylerine çok şey borçlu olan bir zapturapt altına alma modelinin ilk ve çok parlak bir uygulamasıydı; ne var ki bu uygulamanın başarısı kitlelerin koşullandırılmaları bağlamında çok ilginç bir öznellik taşımaktadır.

Sovyetlerin 1979 Aralığı'nda Afganistan'da giriştikleri eylem ise, 1920'li yıllarda Bolşevikler için sözkonusu olan ortamla kıyaslanamayacak kadar elverişli olup, SSCB'yi hayli rahat koşullarda harekete geçiren bir uluslararası çerçevede gerçekleşti. Pakistan ile Afganistan arasında dengeleyici, Sovyetler Birliği açısından caydırıcı bir öğe olan Şah ortadan kalktı, Hindistan'a ve Pakistan'a "açık" bir ekonomik sızma gerçekleşti.

Karar bir kez alındıktan sonra güçlükler kimin umurunda? Afgan olayı, yöntemin başarısının, SSCB'ye bazı yanılgılarını giderebileceği zamanı veren yabancı güçlerin zayıflığında yattığını en iyi biçimde kanıtlamaktadır. Bu ara süreden yararlanmak için Sovyet sistemi bilgilenmeden ve diplomatik-askeri eylemin eşgüdümlenmesinden yararlanmaktadır. Bu eşgüdümden ilk "yararlanacak" olan Pakistan'dı: Şubat 1980'deki Yeni Delhi seyahati sırasında Gromiko'nun tehditleri İslamabad Hükümetini felç etti. Pakistan'a önerilen 400 milyon dolarlık Amerikan yardımı (ki Pakistan tarafından reddedilmiştir) Kremlin'in kışkırtmalarıyla büyük protestolara uğramıştır. Ama bundan birkaç hafta sonra SSCB ile Hindistan arasında imzalanan 1.6 milyar dolarlık bir silah satış antlaşması en ufak bir mırıldanmayla bile karşılanmadı.

Bundan az sonra başlayan İran-Irak Savaşı, Sovyetler Birliği'nin Tahran Hükümeti nezdindeki durumunu iyileştirmeye yaradı.

Neresinden bakılırsa bakılsın, ilk Sovyet askeri birliklerinin Kabil'e varışından 18 ay sonra, diplomatik "kafesleme" basbayağı ilerlemişti. Afganistan ve halkları, her türlü suçlamayı reddeden Sovyetlerin etki alanına biraz daha gömülmüştü.

Bu koşullar altında iç silahlı direniş çok büyük bir başarı kazanamadı. Alabildiği sınırlı yardımlar, hiç kuşkusuz, Afgan direnişçilerinin yiğitçe büyük işler başarmalarını sağladı. Ama İslam savaşçıları dağlarda ve çöllerde koşuştururlarken, komünist iktidar kentlerde ve ovalarda yerleşti ve kökleşti.

Gerilla hareketi sürüp gittikçe, Afganistan sınırlarındaki gelişmeler de görünür biçimde arttı. Sovyet helikopterleri Pakistan'daki göçmen kamplarına ve sınır postalarına saldırdılar. Babrak Karmal, Belucistan ve Paştunistan sorunları üzerindeki bir türlü çözümlenememiş, sürüp giden tartışmaları yeniden ortaya attı. Elbetteki Afganistan'a dış yardımların sınırlanması ve dondurulması için Moskova, İran ve Pakistan üzerinde her türlü baskı öğesini kullanacaktı. Basmacılarla olan savaşta olduğu gibi, "başkaldırının" ülke dışındaki dayanak noktaları, Mücahidlerin azık ve araç gereç kaynakları alabildiğine saldırıya uğrayacaktı.

Tüm bu olasılıkların beklentileri içerisinde iken Sovyet ordusu Afganistan'a çok daha yöntemli ve sakin bir biçimde yerleşti: Böylelikle orada kalıcı olmaktaki kararlılığını gösterdi.

Basmacılar da bu kararlılık karşısında çok uzun süre direnmiş, dayanmışlardı. Halklar savaştan bıkıp usanınca, bitip tükenince Afgan başkaldırısının geleceği ne

olacak? Ne kadar kahramanca yürütülürse yürütülsün, yeterince desteklenmeyen gerilla hareketleri er ya da geç sönüp giderler.

Basmacıların sonu

Kızıl Ordu'nun üstün çabaları ve elde edilen yeni ittifaklar sonucunda 1921'de isyan şöyle ya da böyle biraz yatıştı. Basmacıların eylemi daha çok terörizme dönüştü: Çeteler, askeri ya da ekonomik bir hedefin (gar, depo) yakınlarında ansızın birarada geliyor, saldırıp tahrip ediyorlardı. Kıyımlar ve yangınlar birbirini izledi, ama özellikle Basmacılar yapıyorlardı bunu: Zira Kızıllar daha ılımlı ve ölçülü yöntemler uyguluyorlardı. Aşırı zorlanmış olan yöre halkları, mücadelelerden dolayı yadsınamaz biçimde yorulmuşlardı. Enver Paşa tam bu sırada ortaya çıktı: Biraz geç kalmıştı!

Yine de 1921 yılında Orta Asya'da belirmesi, isyanı yeniden uyandırdı. Kırk yaşında ülkesini terketmek zorunda kalmış olan bu Türk devlet adamı, Türkistan'ı, Afganistan'ı, Sinkiang'ı ve İran'ı içine alacak bir Müslüman devletini düşlüyordu. Sovyet iktidarına hizmet etmekte olan cedidlerin gizliden gizliye desteğini almıştı, bundan da önemlisi Afganistan Kralı'nın çok etkili danışmanı Mahmut Terzi tarafından destekleniyordu. İngiltere, isyanın en önemli eksikliği olarak gördüğü önderliği, Enver'in ünü ve büyüleyici etkisi ile doldurmak istiyordu. Enver bu olanağın farkına çok fazla acı çektikten ve iş işten geçtikten sonra varacaktı. Ulusal bilinçten ve pantürkist iradeden yoksun olan Özbek ve Tacik savaşçıları, sadece İslamiyet ve inançsızlara duyulan kin harekete geçirebiliyordu. Bu koşullar altında da iç didişmelerden ve geçici işbirliklerinden başka hiçbir şey yapabilme yeteneği bulunmayan çete reislerine bağlanıyorlardı.

Bu ilk başarısızlık nedeni ile birlikte, sorumluluğu tümüyle Enver Paşa'ya ait olan ikinci bir nedeni daha saymak gerekir. Türk önder, ciddiyet sağlamaya çalışırken, savaşçılarına içinde bulundukları koşullara hiç de uymayan gülünç üniformalar giydirmekte, birliklerini toplarla donatmakta ve zaman zaman açık arazide savaşı kabul etmekteydi. Bu taktik, 1922 başlarında bazı sonuçlar alınmasına olanak verdi, çünkü "İslam Ordusu" hayli kalabalıktı (20 binden fazla), yeterince donatılmıştı ve yabancı gönüllülerle, özellikle de Afganlı ve Türklerle (500 kişi) yedeklenmişti. 16 Şubat 1922'de, geri çekilen Rusların bıraktıkları Duşanbe ele geçirildi. Bundan sonra saldırı, yerli önderlerin önemlilerinden bazılarının ayrılmasıyla Kızılların durumunun hayli kritikleştiği Buhara'ya doğru gelişti. Ne var ki tam bu sırada, "Türkistan Cephesi" Müslüman saldırısını durdurdu. Basmacıların kanadı, geçimsizlikler yüzünden ikiye bölündü: Enver Paşa'nın yardımcısı İbrahim Bey, kendi çetesiyle birlikte dağlara çekildi. 1922 Haziranı'nda yönetimini iyileştiren ve yerel milislerini güçlendiren Sovyetler, karşı saldırıya geçtiler. Bu, çok sayıda ölü veren Basmacılar için tam bir yıkım oldu. Enver Paşa da 4 Ağustos'ta savaşırken öldü.

Ayaklanma bu öldürücü darbenin altından kalkamayacaktır. 1917'den 1923'e kadar nüfusunun üçte birini kaybeden Fergana'nın halkı artık dövüşmek istememektedir. Gerçi bazı gözüpek ve bıkmak usanmak bilmeyen önderler -örneğin İbrahim Bey-

zaman zaman sağladıkları işbirliklerinin önemine göre etkinliği yükselip alçalan bir yıpratma savaşını 1926'ya dek sürdürmüşlerdir. Bu tarihten başlayarak gerilla savaşı sınır çarpışmalarına ve Afganistan ile İran'dan başlatılan akınlara dönüşmüş, bu eylemlerle sınırlı bir gidiş almıştır. Tacikistan ve Özbekistan bu isyanda öylesine kan kaybetmişlerdi ki, 1930'lu yılların başlarında kollektifleştirme hareketinin aşırılıklarına karşı bir tepki olarak uyanan terörizm ancak çok sınırlı bir alanda görülebilmiştir: Türkmen ülkesinde ve bundan daha da az olmak üzere Kazak bozkırlarında! 1933'te Karakum'da son kanlı çatışmalar meydana geldi. Bundan sonra da artık yalnızca elinde kalanın -İslam ve kültürel gelenekleri- üzerine eğilen, kapanan Orta Asya'da silahlar sustu.

Günümüze dek sürüp gelen yalnızca etnik dış mahalleleri ve kır yerleşimlerini harpalayan bir tür yaygın ve çoğalma eğilimi gösteren belirsizlik ve kararsızlıktır. Örneğin Sovyet resmi kaynakları, 1932 ile 1936 yılları arasında Kazakistan'da denetim dışı kalan, ülkenin sanayileşmesini engellemeye, kollektif çiftlikleri yakıp yıkmaya ve tarım işçileriyle kolhoz çiftçilerini Sovyet rejimine karşı hoşnutsuzluğa kışkırtmış olan öğelerden sözetmektedir. Aynı kaynaklar çalışkan insanlara saldıran, demiryolu kazalarını hazırlayan ve komünist önderlerin yaşamına yönelik suikastler düzenleyen "halk düşmanları"ndan sözetmekte, onları suçlamaktadırlar. Tüm bu olaylardan sorumlu tutulan parti sekreteri Mirzoyan, 1938 yılında görevinden alınmıştır (1).

Bu çalkantılar yatıştıktan sonra -bilinebildiği kadarıyla- daha az yıkıcı ve bozguncu eylemler oluşmaya başlamıştır: Milliyetçi ya da dinsel nedenlerden oluşan, kendiliğinden patlayan sokak gösterileri (2); Slavlara karşı örgütlü olmayan saldırılar. Bu tür saldırılar genellikle eşgüdümlü olmayıp daha çok soygun amacına yöneliktir. Ne var ki, belirgin bir güvensizlik ortamı yaratmayı amaçlayan saldırganlıklar ile ırk ya da din kaygılarından kaynaklananlar arasına belli bir çizgi çekmek bugün, dün olduğundan daha güçtür. Kuşkusuz bu güvensizlik ortamı turizme açık büyük merkezlerde sözkonusu değildir. Ama gece olduktan sonra Slav kökenlilerin bazı yerli mahallelerinde macera aramadıkları da kesindir. Bu konuda 1972 yılında Orta Asya'dan dönen bir Cezayirli turist şunları söylemişti: "Taşkent, Fransızlar zamanının Cezayir kenti gibi."

Çin'den ise son yıllarda Hanlara yönelik olası bir Müslüman ya da Moğol terörist hareketine ilişkin en ufak bir bilgi sızmamıştır. Sınırın bu yakasında da eğilimlerin SSCB'de olduğundan farklı olmadığı ve yumrukların sıkılı olduğu düşünülebilir. Ne var ki Hanlar en azından sayıları sayesinde daha iyi korunmuşlardır.

Bu göreceli barış ortamıyla kıyaslandığında, hiç kuşkusuz günümüz Afganistan'ı 1920'li yılların başındaki "Özgür Türkistan"ın kaynayan görüntüsünü vermektedir. Olay yalnızca olağanüstü mutsuz bir halkın inancı ve cesaretiyle değil, aynı zamanda Sovyetlerin soğuk yöntemleriyle de tıpkı yetmiş yıl öncesinin olayını anımsatmaktadır. Kararlı ve müthiş Rus ve Afganlı savaşçılar fena halde kapışmışlardır. Ama Afganlılar açlıktan ölmekte ve kendilerini terkedilmiş hissetmekteyken, Ruslar uyguladıkları yönteme sonsuz bir güven duymaktadırlar. Başkırlar, Çerkezler ve Basmacı-

(1) Bakınız Walter KOLARZ, *La Russie et ses Colonies*, p. 358.
(2) Taşkent'te 1967'de, Duşanbe'de 1979'da vb.

lar daha önce önlerinde eğilmemiş midir? Bu İslam savaşçılarının soyundan ya da geleneğinden gelen bu yeni direnişçiler de genellikle umutsuz ve dolaylı bir direnişin sınırlılıkları içinde kalmayacaklar mıdır?

Hiç de dürüstçe olmayan stratejiler

Dolaylı yoldan yürütülecek bir direniş, merkezi iktidara karşı şiddet dışı diğer araçların kullanımını özellikle gerektirir. Bu araçlar çok çeşitlidir. Hiç kuşkusuz bunların en olumsuzu yurtdışına kaçıştır. Çünkü doğrudan doğruya direnişi zayıflatır. Bu göç olgusu, İmparatorluklar Beşiği'nde, birçok kez Sovyet Orta Asyası'ndan kaçışlar biçiminde görülmüştür.

SSCB'nin Asya'daki güney sınırlarının kesintisiz bir engelle sürekli ve ciddi bir biçimde denetlenemediği dönemlerde, yani 1950'li, 1960'lı yıllara dek bu olay büyük bir önem taşıyordu. Değişik dönemlerde Sovyetler Birliği'ni Merkez-Doğu Asya çemberi yönünde terkeden insanların toplam sayısı, bir ile iki milyon arasında tahmin edilebilir. Bu göçenlerin genellikle göçebeler ve herhangi bir sayımda nüfusları belirlenmemiş kesimler olduğu gözönünde bulundurularak kaba bir değerlendirme yapılacak olursa, İran'a kaçanların yaklaşık 500 bin kadar Azeri, Türkmen, Kürt, vb. olduğu söylenebilir. Afganistan'a ise yaklaşık bir milyon kadar Türkmen, Özbek ve Tacik göçmüştür. Özellikle Kazaklar ve Kırgızlardan oluşup Sinkiang yönünde kaçan kesim ise, 500 bin kişiyi bulmaktadır.

Üç ana göç dalgasından sözetmek yanlış olmayacaktır. Birincisi, Orta Asya'daki iç savaşın başlarında, Kırgızlara karşı yürütülen yöntemli kıyımlar döneminde, 1916'da başlamıştır. Bu dalga kesik kesik 1925'e dek sürüp özellikle Afganistan yönünde hareket etmiştir. Bu göç dalgasının Basmacı isyanına bağlı olduğunu söylemek gerekir.

İkinci göç dalgası 1930'lu yıllarda meydana gelmiştir. Bunun kökeninde, Sovyetlerin dayattığı toplumsal altüst oluşu bulmak mümkündür. Bu dönemde özellikle Sinkiang yönünde kitleler halinde göçen Kazak göçebelerini görüyoruz.

Üçüncü göç dalgası İkinci Dünya Savaşı sırasında başlayıp (askere gitmenin reddi) giderek artan biçimde 1950'li yıllara kadar sürmüştür. Sınırların sürekli ve etkin denetimini sağlayan bir engeller sisteminin yerleştirilmesine dek süren bu dalga, özellikle Kırgız ve Türkmen göçebelerini kapsayıp İran yönünde olmuştur.

Orta Asya'dan dışarıya doğru gerçekleşen tüm bu göçlerde SSCB hatırı sayılır bir maddi değer ve insan kaybına uğramıştır (1). Bu göç, sınırlar boyunca düşmanlık duygularıyla dolu bir halklar zinciri de oluşturdu. Özellikle bu düşmanlık olgusundan hareketle, bu kitlesel firarların dolaylı bir direniş gösterisi olduğunu söylemek mümkündür. Sonuçta Sovyetlerde kalan yerli halklar açısından bu göç olgusu, yerine koyulamaz bir maddi kayıp anlamına da gelmiştir. Bu halkların ve direnişlerinin bugün bile kımıldayacak güçleri kalmamıştır.

(1) Göçebeler sürüleriyle birlikte kaçıyorlardı, saygın Özbekler emirliklerde tarih boyunca birikmiş tüm sanat eserlerini de birlikte götürdüler. Yerli halkların aydın kesimi -ki hemen tümüyle göçmüştü- kamplarda yok olup gitti.

1920'li yılların sonlarında kimi göçebe boylarının geri dönmesi ya da 1960'lı yılların başlarında Sinkiang'ı terkeden kimi Kazakların eski yurtlarına yeniden yerleşmeleri, Sovyet Orta Asyası'ndaki olağanüstü büyük boşalmanın yerini tutamamış, gerçekleşen kayıpları gidememiştir.

İmparatorluklar Beşiği'nin Çin tarafında ise, kaçakların gidebilecekleri tek yer Moğolistan Halk Cumhuriyeti ya da Sovyetler Birliği'ydi ki bu da durumlarında bir değişiklik olmayacağı anlamına geliyordu. 1949 ve 1950 yıllarında binlerce Kazak, Güney Asya yönünde kaçmaya başlayıp Pamir ve Karakurumları aştılar. Hayatta kalmayı başaran bazıları Afganistan'a, Pakistan'a ya da Hindistan'a vardılar ve oradan da Türkiye'ye geçtiler. Bugün bunlar hâlâ Anadolu'da yaşamaktalar.

Çin komünist iktidarının yerleşmesini izleyen birkaç aydan sonra firarlar oldukça seyreldi. Bir türlü boyun eğmek bilmeyen Prens De gibi bazıları Moğolistan'a ya da SSCB'ye kaçış yolları aradılar. Bu gibileri, dostluk döneminin kurbanları olarak Çin yetkililerine teslim edildiler. SSCB yönünde kitlesel göçlerin görülebilmesi için 1950'li yılların sonunu, yani Çin-Sovyet gerginliğinin başlangıcını ve yıkıcı bir ekonomik çöküntü dönemini beklemek gerekecektir. 1959 ile 1966 yılları arasında -ve özellikle de Mayıs 1962'de İli vadisinden hareketle (1)- onbinlerce Kazak ve Uygur batıya doğru kaçtılar (Victor Louis'ye göre 100 bin). Böylesine kitlesel göçler bir daha da görülmedi: Sınır boyunca çok ciddi bir denetim, yine sınır çizgisi boyunca 30 ile 40 kilometre derinliğinde bir bölgenin oluşturulması, her türlü girişimi alabildiğine güçleştirmiştir. Herşeye rağmen bazı güç yıllar, pek gözüpek, atak girişimlere sahne oldu: Küçük sayılarda da olsa bazı Moğollar Kültür Devrimi sırasında Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ne kaçtılar. Sınırlardaki olağanüstü önlemler, bu geçişleri tümüyle rastlantıya bırakıyordu. Firar tam bir ihanet olarak değerlendiriliyor ve bunun sorumluluğu ve kuşkusu ailenin Çin tarafında kalan üyelerinin üzerine düşüyordu.

Yasal göç ise, Mançurya'da, Sinkiang'da ya da kıyıdaki kimi büyük kentlerde (Dalian, Çingdao, Şanghay) yerleşik binlerce Rusun Çin'i terketmesine ve Kanada'dan, Birleşik Devletler'den ya da Avustralya'dan göçmenlik izni almalarıyla sonuçlanmıştır. Sovyetler tarafmdan belli bir baskı altında tutulan Çinli yetkililerin 1960'lara kadar direndikleri bu göçler, esas olarak 1961 ile 1966 arasında gerçekleşmiştir. Çin'de yaşayan Rus azmlık -1978'de yalnızca birkaç yüz kişi- zaman içinde aşamalı olarak yok olacaktır. Böylelikle özümlenmesi olanaksız bir grubun yazgısı da nihai olarak noktalanacaktır.

Ve son olarak, Kültür Devrimi'nin bitişinden beri Sinkiang'daki Türk azmlıklarından birçok insan, Pekin'deki Türkiye Büyükelçiliği'ne düzenli olarak başvurarak göçmenlik hakkı istemekte, "Müslüman bir toplum içerisinde İslamın koşullarına uygun olarak yaşayabilmek için (2)" göçmeye çalışmaktadırlar. Resmi çözümlemelere göre tarihsel olarak Çin toplumunun etnik bir parçasına mensup olan bu insanların göç istemlerinin karşılanması için en küçük bir şansları bile yoktur. Sayısal boyutları bilinmemekle birlikte -birkaç kişi mi, yoksa birkaç bin mi?- böyle bir istemin varlığı, herşeyden önce bu yalnız insanların güçsüzlüğünü ve fakat milliyetçi duygularına bağlılıklarını göstermektedir.

(1) 22 Nisan ile Haziran 1962 arasında 67 bin kişi sınırı kaçak olarak geçti (O. BORİSOV ve B. KOLOSKOV, *Sino -Soviet Relations..*).

(2) David BONAVIA, *"Self-Confidence Paves the Way for a Revival"*, F.E.E.R, 15 Ağustos 1980.

Kaçış olgusunun tepkileri, günümüzde korkunç bir gerçekliği göstermektedir: 1980 sonunda en az 1.5 milyon Afganlı ülkesini terketmiş ve genellikle Paştunistan yönünde kaçmıştır. Zaten pek az olan seçkin aydınlarının hemen hemen tümünü yitiren Afganistan, bugün kafası kopartılmış bir ulustan başka birşey değildir. Böylesi bir strateji, hiç kuşkusuz göçe kıyasla daha az olumsuz pekçok süreç içerisinde kendini göstermektedir. Tabandaki ve yetkili kadrolar arasındaki gizli direniş, "yasal" direniş, dış ülkelere yapılan çağrılar, "beşiktekilere kin tohumlarının ekilmesi" ya da güçlü bir uluslararası direniş cephesi oluşturulması çalışmaları, burada sayılması gereken diğer tepki biçimleridir. SSCB ya da Çin'de oluşuna göre çok önemli bir yaygınlık farkı gösteren bu direnişlerin ve tepkilerin sonuçlarının ne olacağı, gelişmelerin ne yönde biçimleneceği incelenmesi gereken ciddi bir sorundur.

Gizli direniş

Gizli-saklı da olsa, Çin'deki yerli halkların direnişi Sovyetler Birliği'ndekilere kıyasla çok daha güç ve çetrefillidir. Bunun en bellibaşlı nedeni, incelediğimiz bölgedeki azınlıklardan hiçbirinin toplam Çin nüfusunun %1'ini geçemeyişindendir (1). Çin basınının düzenli olarak altını çizdiği üzere yerli halklar özünde tam bir boyun eğmişlik içinde olmalarına karşın, Han kadroların ölçüyü kaçırmaları ve zaman zaman aşırı kibirli davranmalarına bir tepki olarak, ihtiyatlı bir direniş ortaya çıkmaktadır.

Bu koşullar altında, normal zamanlarda dilin, geleneklerin ve dinin korunmasına yönelik basit boyutlarda ve sürekli olarak gizli bir direnişin varolduğu söylenebilir. Hep sınırlı olduğu halde, "İleriye Doğru Büyük Sıçrama" ya da "Kültür Devrimi" biçimindeki kriz dönemlerinde, iktidar "Han modeli"nin dışındaki en küçük bir farklılığa bile hoşgörüsüz yaklaştığında, bu direniş hatırı sayılır boyutlar almaktadır.

Yöresel dili konuşmak, çocuklara atadan dededen kalma gelenekleri öğretmek, geleneksel külahları giymek gibi davranışlar böylesi kriz dönemlerinde otantik bir direniş olarak algılanıp bazen çok ciddi biçimde cezalandırılmaktadır. Eğer bu tür davranışları Çin'deki azınlıkların günümüzdeki uyanışı diye alacak olursak, özellikle Kültür Devrimi'ne karşı yürütülen böylesi bir mücadele, ulusal kimliğin özünün korunmasını sağlamıştır.

Bugün için yerli halkların Çin iktidarına karşı gizli bir direnişinden sözedilebilir mi? Çin-Sovyet anlaşmazlığının bütünü içerisinde azınlıkların oynadıkları rolün bilincine aniden varan Çin yönetimi, iki yıldan beri daha hoşgörülü olmuştur. Azınlık halkları bu durumdan varlıklarını onaylatmak için yararlanmışlar mıdır? Bu kesin. Peki dayatmışlar mıdır? Bu pek kesin değil... Herşeyden önce milliyetlere tanınan soluk alma süresi, tepkilerinin biçimi ve şiddeti üzerine bir fikir sahibi olunmasına izin vermeyecek kadar kısadır (üç yıl). Han iktidarının gelişmeleri büyük bir dikkat ve gözü açıklıkla izlediğini de unutmamak gerekir.

(1) Huiler % 0.64, Uygurlar % 0.54, Tibetliler % 0.34, Moğollar %0.26. Yalnızca yöre dışında, Zuang azınlığı % 1'i geçmektedir (% 1.2).

SSCB'de gizli direnişin büyük gelişmesi 1930'lu yıllarda, Sovyet iktidarı yerli halkların ekonomik ve toplumsal yapılarında hızlı bir altüst oluşu gerçekleştirmeye uğraştığında ortaya çıktı. Gizli muhalefet o dönemde engellemeler ve sabotajlara yöneldi. Örneğin göçebelerin yerleşik düzene geçirilmesi döneminde hayvan kesimleri genel kural haline geldi. Özbekistan'da Moskova'nın dayattığı pamuk tarımına direniş, tüm kitleleri harekete geçiren bir tema üzerine örgütlendi: "Pamuk yenmez!". Bu direniş halkta büyük bir yankı uyandırdı. Verimlilikte en küçük bir artış sağlanamazken, Sovyet tarım politikasına karşı savaşım Özbek partisinin en üst düzeydeki görevlilerine kadar yükselip yaygınlaştı. Çok büyük bir olasılıkla Özbekistan Bakanlar Kurulu Başkanı ve Parti Birinci Sekreteri bile pamuk üretiminin bir türlü ilerlememesine yolaçan eylemlerde suç ortaklığı yaptılar.

Gizli direniş sadece büyük ve kalabalık yerli halkların olayı değildi. Örneğin birkaç bin Şortsi, topraklarındaki zengin demir yataklarının yerlerini "Ruslara" kaptırmamak için yıllarca direndiler.

Kültürel cephede de engellemeler bundan daha az olmadı. Bunun ilginç bir örneği 1943 yılında *Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Tarihi* adlı yapıtı yayınlayan 16 Kazak tarihçinin mümkün olduğu kadar resmi tezlerden uzak durmaya özen göstermiş olmalarıdır. Yapıtlarını yeniden gözden geçirmeye zorlandıklarında, bu yazarlar bu iş için tam yedi yıl çalışmışlardır. 1951'de ortaya çıkarttıkları sonuç yine yetersiz bulunmuş ve yeniden gözden geçirilmesi istenmiştir. Stalin döneminde böylesine bir "savsaklama" göstermek, hayli cesaret işi olsa gerek!

Bugün için gizli bir direnişten sözedilebilir mi? Hiç kuşkusuz iç güvenlik sistemindeki yetkinleşmeye bağlı olarak direniş daha da yeraltına çekilmiştir. Ne var ki, yine aynı yollardan geçmektedir.

Günümüzde, hangi alanda olursa olsun, yerli halkların Sovyet sisteminin çıkarına olan faaliyetleri son derece sınırlıdır. Ancak bu yerli halkların yöresel ya da bireysel çıkarı sözkonusu olursa belli bir dinamizm görülebilmektedir.

Yerlilerin partiye girme nedeni, bunun, varlıklarını kabul ettirmek, onaylatmak için en önemli araç oluşundandır. Ama daha önceden gördüğümüz gibi egemen etni, parti içinde, ulusun içindeki azınlıkların oranından daha aşağı bir yerli halklar kotası koyarak kendini savunmaktadır. Ne var ki bu silah iki tarafı keskin bir bıçaktır. Daha ast görevlerde uzun ya da kısa sürelerle kalan yerli halklardan Komünist Parti üyeleri, parti tarafından dışa değil içe dönük olarak kullanılabilirler. Kendi milliyetlerinin yaşama ve kurtulma çabalarına katılmaktansa, herşeye karşın ayakta kalma savaşımı vermeye sürüklenmektedirler. SSCB'de Stalin döneminden itibaren görülmeye başlanan bu olgu, son yıllarda Çin'de de gitgide daha sık ortaya çıkmaya başlamıştır.

Samizdat türünden gizli yayınlar ise, yalnızca Özbekistan'da yerleştirilmiş olan Kırım Tatarları özelinde önem taşımaktadır. Bu azınlık -ki uzaktan bakıldığında en gelişmiş, fakat SSCB'de bulunan Müslüman milliyetler arasında en kötü muameleye tabi tutulandır- uzun zamandan beri elaltından bültenler dolaştırmaktadır. 1969'da basılan bir bültenin üzerinde 101. sayı notunu görüyoruz (1).

İnsanları direnmeye çağıran hela ve duvar yazıları, yerel dilleri anlayacak ölçüde uzman olan pek ender bazı gezginler tarafından haber verilmektedir.

---

(1) Bernadette MORAND: *L'URSS des prondeurs*, Brüksel, Col. Arts Voyages, sayfa 122.

Aydınların tepkisi iki değişik görüntüde biçimlenmektedir. Bunlardan birincisi ve belki de en geleneksel olanı, az ya da çok şeffaf simgeler peşinde koşan yerli kökenli yazarlardır. Bir örnek vermek gerekirse, Mirza Gaparov adlı bir Kırgız yazar *Güneşli Ada* adlı bir roman yayınlamış ve bu eserinde ata yadigârı görüntülerini, ilke ve ülkülerini korumayı becerebilmiş ideal bir toplumu anlatmıştır. Bu, güvenlik görevlileri ve ahlak anlayışından yoksun ikbal avcıları tarafından temsil edilen karanlık Sovyet gerçeğine muhalefetin aydınlattığı adadır (1). Ulusal dilin ve kültürün savunusu, merkezi iktidar tarafından verilen Sovyetleştirme, Ruslaştırma talimatlarının bütün düzeylerde güdük bir biçimde ya da kusurlu olarak uygulanmasıyla örgütlenmektedir. Aslında taban ile yerliler hiyerarşisi arasında bir tür suç ortaklığı gerçekleştirilerek, eğitim, bayramlar, gelenekler, azınlıklara özgü örf ve adetler, kararlılıkla ve yiğitçe korunmaktadır. Federe cumhuriyetler, özerk cumhuriyetlerin alt düzeylerinden başlayarak gözlenen ulusal kültürlerin surlarının yıkılması sürecini saptırma ya da tümüyle durdurma konusunda yeterince güçlü gibi görünmektedirler. Federal çerçevede ulusal gerçeğin tüm boyutlarıyla incelenmesi, bu gerçekliğin daha iyi korunması gerekçesiyle itilmiş, gündem dışına çıkartılmıştır. Bir Kazak yetkilinin şu kâhince gerekçesini bu anlamda alabiliriz: "Biz bugün bu ülkede Basmacı değil, etnografız (2)." Her milliyetin onu diğerlerinden ayıran kendine özgü geleneklerine ya da giysilerine (Özbek takkesi, Türkmen şapkası vb) gösterdiği ayrıntılı özen ve bağlılık gözönünde bulundurulursa, "kendine özgülük (partikülarizm)" deyimini de ekleyebiliriz.

Orta Asya Müslümanlarının seçkin kesimlerindeki bu kendiliğinden gelişen kültürel mirası koruma hareketi, çok ciddi bir eğilim durumundadır. Buna, Arapça kökenli bir sözcük olan "mirasçılık(*)" denmektedir. "Büyük Rus Kardeş" ile olan ilişkileri çözümlemek gerekçesi altında -resmi amaç budur- her milliyetin kendi geçmişine eğilmesi biçiminde ortaya koyulmakla birlikte, bu araştırmalar, komşu Müslüman azınlıklarla ya da diğer İslam ülkeleriyle kurulan ilişkilerin geçerliliğinin ya da etkinliğinin ölçülmesine yaramaktadır. Araştırmaların temel amacı, yörenin kendi özgün tarihi ile her Müslüman milliyetin dinsel ya da toplumsal dayanışması üzerinde uzmanlaşmış kişileri eğitmek ve bu tür gelişmelerin 1930'lu yıllardan bu yana geniş bir fotoğrafını çekmektir. Yeterince ayrıntılı biçimde yapılanmış olmasa bile, varlığının bilincinde olan "mirasçılık", dikkatli bir ölçülülükle uygulanışı ve yaygınlığıyla, büyük önem taşımaktadır. Sonuçta yerel dillerde çıkan gazetelerde, kimi makalelerle iki Türk azınlığı arasındaki yüzlerce yıllık yakın ilişkiler övülürken "Büyük Kardeş'e" ya da proletarya enternasyonalizmine atıfta bulunulmayabilir -ne saygısızlık!- (3). Basının resmi kanalından koyulan bu eylemi "yasal" direnişin bir örneği olarak saymak durumundayız.

---

(1) Basile KERBLAY, *L'Expansion*, 25 Ocak 1980.

(2) Yazarlardan birinin 1972'de Alma Ata'da yaptığı bir söyleşiden.

(*) Ana metinde Türkçe.

(3) "Tarihsel Bir Dostluk", Madaniyät Turmish" (Alma-Ata) sayı 9, 1977, p. 9. Aktaran David R. Staats, *Problems of Communism*, Mayıs-Haziran 1978, p. 72)

Yasal direniş

Yasal direniş, bir halkın arzuladığı şeylerin ve kimliğinin onaylanmasını sağlamak için ülkede geçerli olan düzenin, anayasanın ve teamüllerin serbest bıraktıkları olanakların açık açık ve sistematik olarak kullanılmasıyla ortaya çıkar.

Bu tür direnişin SSCB'deki en bilinen örneği Kırım Tatarlarının (1) bir hayli uzun zamandır sürüp giden eylemleri ve Çin'de ise Moğol milletvekillerinin yürüttükleri eylemdir.

Bu milletvekilleri V. Ulusal Halk Meclisi'nin 1980 Eylülü'ndeki toplantısına katıldıkları zaman, iktidarın yetkilerinin bir bölümünün özerk bölgelerindeki yönetime aktarılmasını sağlamak için merkezi hükümet örgütünün o günkü iyiniyet ve olumlu havasından yararlanmaya gelmiş en kararlı grubu oluşturuyorlardı. Moğol Milletvekili Urgen şöyle diyordu:

"İç Moğolistan Özerk Bölgesi'nin toplam nüfusu 18 milyon olup bunun 2 020 000'i Moğollar ve 2 400 000'i de diğer ulusal azınlıklardan oluşmaktadır. 1947'de özerk bölge oluşturulduğu zaman, resmi kadroların % 37'si azınlıklara (Han olmayanlara) aitti. Şimdi ise bu oran % 17'ye düşmüştür (...). Sayısal olarak bir artış sözkonusudur ama oran azalmıştır. Özerk bölgenin yönetici organlarının "ulusallaştırılması" (2)." Han kadroların dışlanması anlamına gelmez; bu, ulusal azınlıklar tarafından özyönetim ilkesinin gerçekleştirilmesidir. Bugün için İç Moğolistan'da 110 bin bilim adamı ve teknisyen ile 7 bin üst düzey aydın yaşamaktadır; ama bunlardan ancak 700 kadarı, o da en üst düzeyde ancak lise öğretmeni olmak üzere, azınlıklardan oluşmaktadır. Buna gerçek bir eşitlik demek mümkün mü? (3)"

Diğer Moğol milletvekilleri de ormanlık kuzeydoğu bölgelerine sürekli Han göçmen akınının denetlenmesinin olanaksızlığını protesto ettiler. Bu yeni gelenlerin ormanları ağır biçimde tahrip ederek tarla açmalarından ya da çayır ve otlakları tarlaya dönüştürmelerinden yakındılar. Aynı zamanda enerji kaynaklarının merkezi hükümet yetkilileri tarafından yerel halklara üretimden en küçük bir parça kullanma olanağı bile verilmeksizin işletilmesinden yakındılar (4). Bütün bu protesto ve şikayetler, alışılagelmemiş ve çok cesaretli adımlardı. Diğer kimi milletvekilleri, özellikle Sinkiang'dan gelenler, özerklik statüsünün daha birçok kente verilmesini istediler. Tüm bu istemler, azınlık temsilcilerinin siyasal iklim elverişli iken kullanılabilir yasal yollardan tepki gösterdiklerini, işgalci Han varlığına ve boğucu bir merkezi iktidara karşı mümkün olan tüm girişim yollarını kullandıklarını kanıtlamaktadır.

Sovyet Orta Asyası'nda Özbekistan'a ve Kazakistan'a sürgün edilmiş, tam anlamıyla uyanmış 300 bin kişilik Kırım Tatarları azınlığı (5), Moskova iktidarı üzerinde her türlü dolaylı yoldan, ama özellikle yasal planda bir baskı uygulamaktadır. Böylece 1957'den beri her türlü siyasal ve ulusal haklarının geri verilmesi istemiyle yetkilileri

(1) Bakınız Ek.3, "Bir Halkın Yerinden Edilişi".
(2) Yani yerel milliyetlerin kadrolarının hesaba katılması.
(3) *Halkın Günlüğü*, 15 Eylül 1980.
(4) Örneğin Alaşan kömürleri.
(5) Güncel durumları üzerine ayrıntılı bilgi için *L'Empire éclaté*, p. 196-204'e bakılabilir. Kırım Tatarlarının tarihi için Ek 3'e bakınız.

bir dilekçe bombardımanına tutmuşlardır. 1957 Temmuzu'yla 1961 Ekimi arasında 6 bin ile 25 bin Tatar tarafından imzalanmış 6 dilekçe birbirini izlemiştir. 1964'te Moskova'da haklarını korumakla görevli bir tür resmi temsilcilik açmışlardır. Bu temsilcilik, seçimle gelmiş delegeler tarafından sürekli biçimde güvence altında tutulmuştur. Bu "delegasyonun" tümüyle yasadışı olarak değerlendirilmediği; Tatar "temsilcilerinin" 1965 Nisanı'nda Prezidyum Başkanı Mikoyan, sonra da 1966 Martı'nda Prezidyum Sekreteri Georgadze tarafından görüşmek üzere kabul edilmeleriyle kanıtlanmıştır. O dönemde delegasyonda 125 kişi vardı ve Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin XXIII. Kongresi'nden hemen önce, gerçek bir baskı grubu gibi faaliyet göstermeye gayret ediyordu. Aynı yıl içinde sunulan iki dilekçede ise 115 binden fazla imza bulunuyordu!

Boşuna zahmet! Bu başarısızlıkları üzerine Kırım Tatarları, Taşkent sokaklarındaki yürüyüşlerle süsledikleri yasal eylemlerine devam ederken, Kremlin'i şimdiye dek azınlıklar sorunu üzerindeki tutumunu esnekleştirmeye itmiş olan tek yola başvuruyorlardı: Dış dünyaya çağrı çıkarmak (1).

Yurtdışına çağrı

Tatarların 21 Temmuz 1967'de KGB şefi Andropov, SSCB Baş Savcısı Rudenko, Kamu Düzeni Bakanı Şçelekov ve Georgadze tarafından kabul edilmeleri, o zamana dek hiç görülmemiş olan Kızıl Meydan'da gösteriler yapma tehdidi sayesindeydi (2). Herhalde Kremlin böyle bir olasılıktan ciddi olarak kaygı duymuştu, çünkü uluslararası turizm açısından en önemli yer Moskova'ydı. Ayrıca 5 Eylül tarihli bir kararname, Kırım Tatarlarına tüm yurttaşlık haklarını verdiği gibi, durumlarının olabildiğince iyileştirilmesi talimatını da içeriyordu. Ne var ki, ulus olarak tanınmamışlardı ve Kırım'a dönemiyorlardı. Dolayısıyla eylem kesintisiz sürüp gitti ve artık uluslararası kamuoyuna yöneldi.

Ayrıca Tatarlar 1970'ten başlayarak kendileri için çok önemli destekler veren Aleksi Koster'in ya da General Grigorenko gibi ünlü rejim karşıtlarının yeraldığı SSCB demokratik hareketine de katılmışlardı. 1971 Mayısı'nda İnsan Hakları Komitesi adına Saharov ve Çalidze, Sovyet yöneticilerinin önüne ve tüm dünyanın görüşüyle bilgisine Taşkent sürgünlerinin sorununu sundular. 1973'te Kırım Tatarları, "dünyanın bütün komünist partilerine" hitaben kaleme alınmış bir mektubu açıklayarak yaşadıkları trajediyi daha duyarlı bir hale getirmeye çalıştılar. 2 100 kişi tarafından imzalanan bu mektup aynen şöyleydi (3):

"SSCB'nin koşullarında Çarlığın sömürgeci sistemini yeniden yaratma girişimi, eskiden egemen olan devletler ve halkları üzerinde sömürgeci haklarını oluşturma çabası, sömürgecilik sisteminin çöktüğü bu çağda tüm halkların önüne ciddi sorunlar çı-

(1) Böylelikle Tatarlar, aynı zamanda iki dünya savaşı arasında başlattıkları bir girişimi de sürdürmüş oluyorlar. O tarihte Kazan Tatarları Papa'ya davet çıkarıp şikayetlerini iletmişlerdi! (Bakınız *Osservatore Romano*, 24 Temmuz 1930).

(2) *L'Empire éclaté*, p. 201.

(3) Bernadette MORAND'ın *Derinliğine SSCB* adlı yapıtından, p. 124.

karmaktadır. Sosyalizm altında yazgıları ne olacaktır? Dünyanın tüm komünist partileri, halklar önünde sorumludurlar. Görevleri tüm bu yeni sömürgeci dalaverelerin maskelerini bütünüyle indirmektir..."

Bundan sonra Tatarlar bir kez de dikkatleri Cemilov -tutuklu bir Tatar önderi- olayı ile çektiler: Gizli yoldan Kırım'a girmeye çalışmıştı. Tatarlar bu girişimlerden herhangi bir sonuç çıkartamasalar bile, girişimleri bir topluluğun -ne kadar mütevazı olursa olsun- uluslararası planda Kremlin'i son derece sıkacağını ve uzlaşmaya zorlayacağını göstermiştir. Orada, Taşkent'te, diğer Müslüman azınlıklar tarafından izlenebilecek bir örnek sergilenmektedir. Ama diğerleri, şu an için, ne politik olarak kaynaşan Tatar toplumu kadar bilinçli görünmektedir; ne de onları buna iten açık bir akım sözkonusudur.

Çin'de ise azınlıklar çok daha edilgen gibi görünmektedir. Ama ne yapabilirler ki? Çağrılarının dünya sahnesinde işitilmesi için en ufak bir transmisyon kayışı bile yoktur. Yabancı bir dünyada üzerlerindeki Han ağırlığına karşı denge sağlayabilecek en ufak bir ortak öğeden yoksun, dört yanı Hanlarla çevrili bir dünyadaki soyutlanmışlıkları, onları adeta küçük bir ur haline sokmaktadır: Ur ya aldırılır, ya da onunla birlikte yaşanır. Bu neredeyse tümüyle umutsuz duruma karşı gösterebilecekleri akla yakın tek tepki, belki turmanan bir nüfus artışında görülebilecektir. Bu anlamda Sovyet ya da Çinli azınlıkların "beşiklerin intikamı"na yöneldikleri söylenebilir.

Beşiklerin intikamı

Bunun anlamı, azınlıkların -az ya da çok bilinçli olarak- bir yabancı egemenliğini çoğunluğunkinden daha önemli bir nüfus artışı ile dengeleyip hafifletmektir.

Bu durumdaki bir azınlık toplumu, aşağıdaki koşulları yaşama geçirebilirse, nüfus artışıyla elde edebileceği sonuçlar anlamlı olacaktır:

- Egemen etninin en az iki katı bir nüfus artış hızı yakalanmışsa;
- Toplam nüfusun hiç değilse % 25'ini oluşturuyorsa;
- Etniler arası düzeyde bir omuz omuzalık sağlayabiliyorlarsa;
- Ülkenin kendi içinde bütünlük taşıyan belli bir bölgesinde ya da ekonomik olarak önemli bir yöresinde nüfusun yarısından daha fazlasını oluşturuyorsa;
- Egemen etniyle herhangi bir biçimde ırk bütünleşmesini benimsemiyor ve onun uygarlık modelini içine sindiremiyorsa.

Bunlardan başka, eğer bir azınlık toplumu seferber edilebilir yaş sınıfı (18-50 yaş) içerisinde anlamlı bir oran oluşturmaya başlamış ve üretimde özellikle önemli ve yararlı bir konuma ulaşmışsa, belli bir "nüfus ağırlığı"na ulaşabilir.

Yalnızca Türk-İranlı kesim bu özellikleri taşımakta ya da gelecekte taşıyabilecek gibi görünmektedir.

Slav ve Han çerçeveleri içerisinde bu kesimin güncel konumu aşağıdaki tabloda görüldüğü gibidir:

YİRMİ YILLIK NÜFUS ARTIŞLARI İTİBARIYLA ORTA ASYA HALKLARININ RUS HALKIYLA VE SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN DİĞER HALKLARIYLA (AZERİ VE TATAR) KARŞILAŞTIRILMASI

SSCB Halkları	1959 Nüfus Sayımı	1979 Nüfus Sayımı	Artış
Ruslar	114 110 000	137 400 000	% 20
Özbekler	6 015 000	12 456 000	% 107
Tacikler	1 397 000	2 898 000	% 107
Türkmenler	1 002 000	2 028 000	% 102
Kırgızlar	969 000	1 906 000	% 97
Kazaklar	3 622 000	6 556 000	% 81
Azeriler	2 940 000	5 477 000	% 86
Tatarlar	4 968 000	6 317 000	% 27
Uygurlar	95 000	211 000	% 122 (1)
Dunganlar (Huiler)	21 000	52 000	% 148 (1)

YİRMİ YILLIK NÜFUS ARTIŞLARININ MÜSLÜMAN AZINLIKLAR VE HAN HALKI KARŞILAŞTIRMASI

Çin Halkları	1957 Nüfus Sayımı	1978 Nüfus Sayımı	Artış
Hanlar	656 630 000	895 000.000	% 36
Huiler (Dunganlar)	3 930 000	6 400 000	% 63
Kazaklar	533 160	800 000	% 50
Uygurlar	3 640 000	5 400 000	% 48
Tacikler	15 000	20 000	% 33
Kırgızlar	68 860	90 000	% 31
Özbekler	11 000	7 000	% -36 (2)
Tatarlar	4 370	2 000	% -54 (2)

Bu tablolar incelendiğinde görülüyor ki, Sovyet Orta Asyası'nda "beşiklerin intikamı"ndan sözedilebilir ama buna karşın Çin'in sınır bölgelerinde böyle bir sonuç çıkartmak mümkün değildir.

Buna karşın, SSCB'nin Müslüman azınlıkları açısından iki noktanın altını çizmek gerekecektir:

- 1959'da Sovyet nüfusunun % 11.8'i (yalnızca Orta Asya'nın % 7'si);

(1) Bu olağanüstü hızlı artış, 1960'lı yıllarda Çin'den gelen göçmenlerin akımıyla açıklanabilir.

(2) Bu küçük topluluklar göründüğü kadarıyla Uygurlar ve Kazaklar tarafından asimile edilmektedir.

- 1979'da Sovyet nüfusunun % 17.1'i (yalnızca Orta Asya'nın % 12'si) (1).

Buna karşın Çin'de Müslümanlar toplam nüfusun % 1'inden biraz daha fazlasını oluşturmaktadırlar; oysa ki azınlıklar genelde Çin toplumunun ancak % 6'sında kalmaktadır.

Bu koşullar altında Çin'de azınlıkların bir nüfus tehdidinden sözetmek mümkün değildir. Oysa bunun tam tersine SSCB'de bu olgu, Orta Asya'nın yerli halklarının azınlıkların önemini arturan öğelerden yana yol almalarına koşut olarak sorunlar oluşturmaktadır: Nüfus yoğunluğu, değişik etniler arası omuz omuzalık, değişik etnilerin ordu bünyesinde şimdiden önemli bir orana ulaşmaları (askere alınanların %15 ile 20'si), el emeğinin kuşaklar bakımından yenilenmesinde azınlığın önem kazanması ve nihayet bu kesimin Müslüman uygarlığına bağlılığı gibi.

Bu evrimin anlamı, 2000 yılında 18 yaşındaki her 100 Sovyet yurttaşından 26'sının Orta Asya kökenli olacağı (2) gerçeğinde dile gelmektedir. Aynı şekilde XXI. yüzyılın başında Sovyet el emeğinin %20'si Asya kökenli olacaktır (3).

Sonuç olarak Sovyet Orta Asyası giderek suyun üzerine çıkmaktadır. Acaba birgün kendisine uluslararası bir konum elde edebilecek midir? Eğer edebilecekse bu nasıl olacaktır? Bu olasılığı Orta Asya bağlamında değerlendirelim.

Uluslararası bir yer edinimi çabaları

Bu konu, kurnazca dalavereler stratejisinin en ilginç görüntülerinden birini oluşturmaktadır. Slav ve Han imparatorlukları arasında bağımsızlık ya da en azından gerçek anlamda özerklik güvencesi elde edebilmek için dış dünyadaki rekabet ya da gizli antlaşmaları gözönünde tutarak bu dış ülkelere çağrılar çıkartmak suretiyle yürütülen ince ve kurnazca bir oyun sözkonusudur. Bu girişimler içerisinde zaman zaman İran'ı (Milletler Cemiyeti'nin ve Birleşmiş Milletler'in kurucu üyesi) Afganistan'ı (Milletler Cemiyeti'ne 1934'te -SSCB'den az sonra- ve Birleşmiş Milletler'e 1946'da girdi) olduğu gibi Mançukuo'yu (Japonya ve SSCB tarafından 1933'te tanındı), bir dönem İngiltere tarafından desteklenen Tibet'i ve günümüzde de mümkün olan en büyük uluslararası desteği sağlamaya yönelik girişimler içerisindeki rakip Kore cumhuriyetlerini görmekteyiz. Ne var ki, son derece sınırlı bir manevra alanı olmasına karşın bu konuda en kararlı ve sebatkâr eylemi Moğolistan sürdürmüş, belki de tampon devlet konumundan en iyi o yararlanabilmiştir. Moğolistan yöneticileri onyıllardan bu yana birçok kez bağımsızlık konusundaki saplantılarını ve koşullara ayak uydurma konusundaki esnekliklerini göstermişlerdir.

Moğolistan Halk Cumhuriyeti olarak bildiğimiz Dış Moğolistan'ın yakın tarihi, Çin vesayetinden kurtulmak için sürdürülmüş bir dizi girişimden ibarettir. Belirsizlik, bir Rusları, bir Çinlileri allak bullak eden olaylara bağlı olarak 1911'den 1949'a dek

(1) Orta Asya'nın yerli halkları 2000 yılında Sovyet nüfusunun % 17'sini oluşturacaktır. (Hür Avrupa Radyosu, 28 Ağustos 1979).

(2) *Joint Economic Committee*, 1979, p. 701. Orta Asya'ya Transkafkasları da eklersek rakam 33'e ulaşacaktır.

(3) ABD Ticaret Bakanlığı: *Projection of the Populations of the U.S.S.R.: 1973-2000.*

sürüp gitmiştir. Dış güçlerin İmparatorluklar Beşiği'ne müdahale etmeleri için sürdürülen Moğol girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

1949'dan beri sosyalist dünya içerisinde yeralan Moğolistan Halk Cumhuriyeti, ortak bir ideoloji tarafından birleştirilmiş iki başkent, Pekin ve Moskova arasında dengeli bir politika sürdürebilmesine olanak verecek ayrıcalıklı bir statüye kavuşma umudundaydı. Çoibalsan'ın halefi Tsedenbal, 1952'de bir Çin-Moğol ekonomik ve kültürel işbirliği antlaşmasını imzalarken bu amaca doğru yol alıyordu. Moğolistan Halk Cumhuriyeti, o tarihten beri gizli Çin-Sovyet rekabetinden yararlanmakta ve her iki yandan da belli çıkarlar elde etmektedir. Kimi zaman SSCB, kimi zaman ise COMECON'dan gelen ekonomik yardım sürerken; Moğolistan aynı zamanda kendi toprakları üzerinde 20 bin Çinli işçinin emeklerinden de yararlanıyordu. Çin ile SSCB arasındaki gerilimin giderek yükseldiği 1960'lı yılların başında, Tsedenbal üstüste politik başarılar elde etti: Moğolistan Halk Cumhuriyeti 27 Ekim 1961'de Birleşmiş Milletler'e üye olarak kabul edildi; 1962 Haziranı'nda COMECON'un sekizinci üyesi oldu; nihayet 24 Aralık 1962'de Pekin'de imzalanan bir antlaşma ile Çin-Moğol sınırları kesin biçimde tanındı.

Elbetteki bu başarılar, küçücük Moğolistan'ın -1,2 milyon nüfus- komünizmin devleri arasında bağımsız bir yol izleyebildiği anlamına gelmiyordu. Moskova'nın 1962'de Cengiz Han'ın ululuğu düşüncesine karşı tepki göstermesi ve Çinli işçilerin aşamalı olarak ülkeyi terketmesi sonucunda SSCB'nin bu en eski uydusu üzerindeki denetimini gitgide daha da sıkılaştırmaya çalıştığı günışığına çıktı. 50 yıl süren iç savaş ve yarı-özerklikten sonra 1949'dan başlayarak Çin egemenliği altına sokulmuş olan Sinkiang'dan farklı olarak, eski bir Çin toprağı olan Moğolistan Halk Cumhuriyeti, günümüzde Çin de içinde olmak üzere 70'i aşkın devlet tarafından tanınmaktadır. Bu uluslararası konum, Ulan-Bator'daki Sovyet önceliğini sınırlamıyorsa da, Moğolistan'a SSCB'nin basit bir federe devleti olmaktan çok daha üstün bir durum sağlamaktadır. Moğolistan Halk Cumhuriyeti tarafından kazanılmış olan bu özel ve ayrıcalıklı yer, Orta Asya bölgesindeki diğer bağımlı bölge ya da cumhuriyetlere bir örnek oluşturmaktadır. "Moğol yolu" diye adlandırılabilecek olan bu çözüm, Asya halklarının su yüzüne çıkabilmeleri için geleceğe dönük bir umut kapısı olabilir.

Bu olasılık, kendi azınlıklarının evrimini bugün için çok sıkı biçimde denetimi altında tutan Sovyetler Birliği'nin, Çin'e karşı bundan yararlanmak açısından gözünden kaçmamıştır. Victor Louis, her ne kadar kesinlikleri ve doğrulukları kuşku götürür kanıtlara dayandırmaktaysa da, bu konuya büyük önem ve öncelik vermektedir. Sonuç açık ve net biçimde ortaya çıktıktan sonra gerekçenin ne önemi var: Yeni bir Mançurya, bir Doğu Türkistan Cumhuriyeti, bir Tibet, SSCB'nin Çin'e bakan böğründe oluşturacağı ikinci bir "güvenlik" bölgesini güçlendireceklerdir. Peki ama ya bu bakış açısı bazı yerli halkları baştan çıkartırsa? Moğolistan Halk Cumhuriyeti örneği, tam bir dış bağımlılık pahasına da olsa, gerçek bir iç özerklik kazanmak isteğindeki bazı Çin azmlıklarını hayli etkilemiştir. Çin merkezi iktidarı bu tehlikenin bilincindedir. Yerli halklara daha çok özgürlük vermeye yönelik güncel politikası, diğer amaçlarının yanısıra "Moğol yolu"na karşı korunmayı da önemle öngörmektedir. Sonuç olarak hedeflenen amaçlar ne olurlarsa olsunlar, iki büyük devletin, Sovyetlerin ve Çin'in ağırlığı yerli halklara dayatılmaktadır.

Ne var ki, en uyanık ve dikkatli, en baskıcı rejimlerin bile gözünden kaçan birtakım derin gerçekler vardır: Bunlar ideolojilere ve partilere karşın yaşamayı, ayakta kalmayı başaran dinsel inançlar ve ulusal duygulardır. İzleri ve ipuçları pek belirsiz ve ender de olsa, zaman zaman bu tür tepkiler ve gösteriler patlamaktadır. Gençler çok erken yaşlarından başlayarak bu tür olasılıkları gözönünde bulunduran dikkatli ve titiz bir eğitim sistemi tarafından ele alınsalar bile, köklerinde varolan bu tohumlar hiçbir zaman tamamen ortadan kalkmıyor.

Hongşan'da, "Kızıldağ"daydık -Urumçi kentine hemen yanındaki tepeden bakan 50-60 metre yüksekliğindeki kayalığın şatafatlı adıydı bu-.

Çıplak gözlerimle ilk kez gördüğüm bu yer bana yabancı değildi. Bir hayli zaman önce, Owen Lattimore'un 1930'lu yıllarda çektiği bir fotoğrafta görmüştüm. Bu siyah-beyaz fotoğrafta, bir kış manzarası içinde zikzaklar çizerek akan Urumçi Irmağı görünüyordu. Karanlık bir yalıyar, dimdik çatılı birkaç ev, kara ağaçların iskeletleri ve sağda kocaman işkembeleriyle, eğri boyunları ve hörgüçleriyle bir deve sürüsü... Herşey karlı bir dünyada donup katılaşmış gibi... Yoksulluk ve soyutlanmışlık duygusunun yanında sanki soğuk hiçbirşey değilmiş gibi...

Şimdi ise anılarımın dehlizlerinde dolaşarak Urumçi kentine bakıyorum; binyıllık bir geçmişin kuşattığı gri renkli binalar karmakarışık... O yoksunluk ve yoksulluk, yerini canlı bir kente, daha gönençli ve temel gereksinimlerini daha iyi gidermiş bir kalabalığa bırakmış. Hemen yanımdaki daha sessizce gruplaşmış genç bir Çinli grubuna kıyasla çok daha canlı birkaç Uygur genci, kızlar ve oğlanlar, portatif bir kasetçalardan yayılan bir Batı müziği şarkısını dinleyerek kendi dillerinde şakalaşıp duruyorlar. Söyleşiyi Putonga'ya (Çince) çevirip genç Uygur kızlarından birine -uzun perçemler, iri iri siyah gözler, ışıl ışıl bir gülümseme- herhangi bir yabancı dili bilip bilmediğini soruyorum.

- Evet, diyor şaşkınlıkla, bir dil biliyorum.

- Hangi dili?

- Hanyu (Hanların dili, Çince)!

Bazı arkadaşları kahkahadan kırılırken, öbürleri olumsuz karşılar gibi tavırlar takınıyorlar. Bir Çinli aceleyle söze karışıyor:

- *Hanyu şi zongven, buşi vaiven :* Han dili Çincedir, bu yabancı bir dil değil!

Genç Uygur kızı, biraz utanıp sıkılıyor ama orada, gayet kendiliğinden bir biçimde ve safça, belli ki bilinçsizce, o ana dek kesintisiz yaşanmış derin bir duygu ve düşünceyi dile getiriyor!

IX. BÖLÜM

ORTA ASYA'NIN BİR YENİDEN DEĞERLENDİRMESİ

Türkistan nereye gidiyor? Askıda kalmış bir dram

1986 Aralığı'nda Rus karşıtı bir ayaklanma Kazakistan'ın başkenti Alma-Ata'yı sarstı -büyük bir uyarı-. 1989 ortasında Fergana Özbekleri, komşuları olan Mesket Türklerine saldırırlarken, gülünç duruma düşmüş olan Sovyet iktidarı, düzeni yeniden sağlayabilmek için neredeyse bir ay uğraşmak zorunda kaldı. 1990 Şubatı'nda da Sovyet Tacikleri başkentleri Duşanbe sokaklarında Rus ve Ermenileri kovaladılar ve iki gün için 19 kişilik geçici bir halk komitesini yönetime getirdiler. Nihayet 1990 Haziranı'nda Kırgızlar zincirlerinden boşanıp cumhuriyetlerindeki Özbeklere karşı saldırılar düzenlediler. Beş yıl içinde etnik karışıklıklar Orta Asya'da beş binden fazla insanın yaşamını yitirmesine yol açtı.

Afganistan'da ise, dokuz yıllık savaştan sonra Sovyetler, seferi ordularını geri çektiler. Bu geri çekilişin kılıfı çok iyi hazırlanmış ve Sovyetler arkalarında öngörebileceklerinden çok daha iyi örgütlenmiş ve hazırlıklı Afganlı komünistleri bırakmış olsalar bile, Orta Asya'nın yerli halkları bir avuç yoksul Mücahidin -kardeşlerinin- dünyanın en büyük ordusunu başarısız kılabildiğini gözlemlediler.

Çin'de, Sinkiang'da da, 1990 Nisanı'nda Baren'de meydana gelenler gibi bazıları neredeyse silahlı bir başkaldırı başlangıcını andıran birçok olay, daha değişik bir konumda olmakla birlikte birbirini izledi.

Bölünüp parçalanmanın mayalanmaya başlamasından bu yana neredeyse on yıl geçen Türkistan'ın geleceği ne olacak?

1990 Şubatı'nda, Duşanbe'de ayaklanmalar olduğu sırada bir Özbek yetkili, "Orta Asya kendisini çeken bir uçurumun kıyısında. Bu nasıl durdurulabilir?" diye yakınıyordu. Bu sözler, karışıklığın yaygınlığı ve güncel konumun belirsizliği açısından

yeterince aydınlatıcı: Bu kargaşa, beş Müslüman cumhuriyetin birbirine karşı tavırlar içine girdikleri Sovyet Turanı'nı olduğu kadar, sürekli savaş halindeki Afganistan'ı ve tarihin eski çağlarından beri aralıksız kaynayan Çin Türkistanı'nı da kapsamaktadır. Acaba Orta Asya'nın, geçmişinde pekçok kez yaşadığı gibi, geçici bir alevlenme mi sözkonusu? Ya da imparatorlukların egemenliklerine son verecek olan, dipten gelen bir dalga mı yükseliyor? Ve elbette ki esas olarak, bölgenin yerli halkları bağımsızlıklarını elde edebilecek irade ve araçlara sahipler mi?

Bu soruların yanıtları, Sovyet Turanı'ndan Çin Türkistanı'na farklılık göstermektedir. Bu nedenle her imparatorluğun konumunu ve durumunu ayrı ayrı ele alıp, Sovyetler Birliği'nden başlayacağız; yaşanan dramın köklerini çözümleyip, başrol oyuncularını ve gözlerimizin önünde akıp giden oyunu inceleyeceğiz. Sonunda çözümlememizi merkez-doğu çemberine genişletirken, etkileri Türkistan'a kadar yayılan bir evrimi bütün boyutlarıyla görmüş olacağız.

Dramın kökleri: Üçüncü Dünyaya dönüş

Taşkent metrosunun mermerleri ve avizeleri, Semerkant türbelerinin turkuaz renkli dekorları, Türkmen kanalı ve Buhara halıları... Tüm Sovyet tarihi boyunca yinelenen, yenilenen ve iyi bakılan bu renkli, alev alev dekor birdenbire çöktü. Bunun için birazcık glasnost yetti: *Moskova Haberleri* adlı haftalık derginin 4 Nisan 1990 sayılı nüshasında açlıktan ölen Türkistanlı bir çocuğun fotoğrafı yayınlanmıştı.

Daha 1988'de, uyarılmış olsalar bile, bazı gözlemciler Orta Asya'dan dönerken bu "toplumsal barış limanı"na, bu "refah vahası"na övgüler düzmekten geri duramıyorlardı. Bu gözlemciler, Inturist tarafından özenle düzenlenen bu gezilerde, Rusya'da yüzyıldan fazla bir geçmişi olan "Potemkin köyleri" tarzı bir düzene aldanıp gitmişlerdi. İkinci Katerina'nın gözdesi olan bu bakan, Çariçe'nin Ukrayna'ya yapacağı bir gezi dolayısıyla yolu üzerinde bulunan köyleri yeniden inşa ettirmiş ve bu yerleşim birimlerinin halklarını tepeden tırnağa giydirtmişti.

Sovyetler döneminde bu maskaralık, propaganda sisteminin en önemli bölümünü oluşturdu. En çarpıcı biçimlerde gerçekleştirilmiş dışı yaldızlı anıtları gezen, akşamları yabancılara özgü otellere şu ya da bu biçimde sokuşturulan, "yasak bölgeler" üzerinden uçakla atlayan, Alma-Ata gibi "göze çarpan" bir başkentten Hiva gibi bir müze-kente geçen turistler, bugün bile Orta Asya'da ancak onlara gösterilmek isteneni görebilirler. Son derece göreceli olan şu glasnost döneminde bile, gazeteciler "etnik karışıklıklar" görülen bölgelere girememekte, ulaşamamaktadırlar. "Irk sorunu" bulunan diğer yerler ise, çok açık bir biçimde yasak bölge adı altında gizlenmekte ya da daha önceden geziye ve görülmeye açık olan bir yöre, birdenbire kapatılmaktadır: 1989 Mayıs-Haziran aylarında Mesket kıyımı sırasında Fergana böylece kapatılmıştı.

Böylelikle ülke yüzölçümünün % 90'ı gözlerden kaçırılabilip, saklanabilmektedir; yalnızca bu olgu bile ülkenin doğasının değiştirildiğine ilişkin Stalinci dönem efsanesine inanılmasını sağlamıştır.

Günümüzde -glasnost olsun ya da olmasın- yaşanan yıkım ve felaket göze bat-

maktadır: Bu, ekonomik, toplumsal ve siyasal bir çöküştür. Brejnev zaten çok kritik sınıra gelip dayanmış olan durumu büsbütün tehlikeye sokmamak için hareketsizliği ve duygusuz görünmeyi yeğlemişken; 1980'li yılların sonunda Gorbaçov'un izlediği gerçekleri kabul etme, bunlara uyum sağlama ve dürüst ahlakçılık, bu boğulan ekonomiye bir hayat öpücüğü gibi geldi. Ama üretim sürecindeki ilk tersliklerden itibaren dengesizlikler ortaya çıktı ve Sovyet sisteminin ve toplumunun yoldan çıkması biçimine dönüştü. Cehalet ve yoksulluk temelinde yükselen bu bağlamda, yeni ya da geleneksel tüm güçler, olası her türlü olumlu evrimi engelleyerek kapıları sürgülediler.

Galiba günümüzdeki tüm bu olumsuz olguların kökeninde, Stalin döneminde başlatılıp inat ve kararlılıkla şu son yıllara dek sürdürülen "Prometeusçu" doğanın evcilleştirilmesi çabaları yatmaktadır. Bu, herşeyden önce Özbek, Tacik ve Türkmenlerin en üstün nitelikli tarım topraklarını "pamuk kral"a tahsis etme sonucunu doğurmuştur (1).

Herşey, ama sözcüğün tam anlamıyla herşey bunun için kurban edilmişti: Özbekistan'ın ekilebilir topraklarının % 85'inde, neredeyse aralıksız olarak 50 yıldır yalnızca "beyaz altın" üretilmektedir! Bunun sonucunda bitki hastalıklarını daha da ağırlaştıran bir toprak yoksullaşması ve buna bağlı olarak gitgide daha ağır ve yüklü bir zararlı ot ve böcek mücadelesi zorunluluğu görülmüştür. Ne var ki, bu ilaçlama hiçbir ayrım gözetilmeden yürütülmüştür: Böylelikle son on yıl içerisinde Özbekistan, zehirli etkileri nedeniyle Batı ülkelerinin çiftçileri tarafından kullanımından uzun zamandır vazgeçilmiş olan klorini 6 bin tondan fazla tüketmiştir. Sulama (2) dolayısıyla akıtabildikleri su miktarı giderek azalmış olan Amu-Derya ve Siri-Derya, Aral Denizi'ne gübre ve böcek ilaçları akıtarak buradaki bitki ve hayvan varlığını yoketmiştir.

Yalnızca sulama bile dramatik sorunlar ortaya çıkarmaktadır. Daha 1920'li yıllardan başlayarak, ne nitelik, ne de randıman kaygısı olmaksızın kullanılan kanal sistemi, aldığı suyun ancak yarısını tarlalara taşıyabilmektedir. Geriye kalan su ya kumlarda kaybolmakta ya da bataklıklar yaratmaktadır. Yanısıra topraklarda sık sık ciddi bir tuzluluk sorunu da yaratmaktadır. Bu son sorun, günümüzde özellikle Özbekistan'da çok ciddi bir felakete yolaçmış durumdadır: Sulanabilir 3.7 milyon hektar toprağın, 1.6 milyonunda aşırı tuzlanmadan dolayı tarım yapılamaz hale gelinmiştir. Tuz miktarının litrede 24 grama çıktığı Aral Denizi'nde artık hemen hemen hiç balık kalmamıştır. Çöle akıtılan su miktarının hesapsızca kullanımından ötürü, Aral Denizi'nin kendisi de ortadan kalkma yolundadır: Son otuz yıl içerisinde düzeyi 13 metre alçalmıştır; yüzölçümü üçte bir azalmıştır; eski balıkçı limanları günümüzde kıyıdan 100 kilometre içerde kalmıştır.

Yapay gübre kullanımından kaynaklanan yoğun kimyasal kirlenme, yörede yaşayan halk üzerinde de etkilerini göstermekte gecikmemiştir. Örneğin güney Aral kıyılarında yayılan Karakalpak Özerk Cumhuriyeti hakkında şu resmi rakamlar yayınlanmıştır: Çocuk ölünüleri oranı neredeyse ikiye katlanarak yirmi yıl içinde ‰ 44.7'den ‰ 71.5'e yükselmiş (3); tifo vakaları 30 kez, mikrobik sarılıklar ise 7 kez artmış; kanser vakaları ortalaması ise SSCB ortalamasının 15 kat üstüne çıkmıştır.

(1) Kazak bozkırı ise, yaygın tahıl tarımına yönlendirilmiş olup; bu, rüzgar erozyonuna yol açmıştır.

(2) Aral Denizi'nin güncel düzeyini koruyabilmesi için günümüzde olduğu gibi yılda 20 km^3 değil, 45 km^3 su akıtılması zorunludur.

(3) Fransa için oran ‰ 8, RSFSC için ise ‰ 15'tir.

Halk, Aral Denizi'nden gelen "toksik (zehirli)" rüzgarlardan yakınmaktadır.

Kazak bozkırlarında, Semipalatinsk Nükleer Araştırma Merkezi'nin çevresindeki Kazak ve Rus köylü halkı, 1950'li ve 60'lı yıllarda yeterli önlemler alınmaksızın onlarca kez yinelenen atom denemelerinden son derece yoğun bir acı çekmişlerdir. Çin'de, Sinkiang'da, Lob-Nor çölünde gerçekleştirilen aynı tür deneyler de Türkistan'ın hemen hemen tüm yörelerinde benzer tepkilere yolaçmıştır.

Bu basit "ekolojik" olgular, Orta Asya'daki dengesizlikleri derinleştirmiş; Gorbaçov döneminde de, Andropov döneminde olduğu gibi ideolojik ve yönetsel davranışları etkilememiştir. Örneğin Orta Asya'daki Müslüman nüfusun yükselmesini yavaşlatmak bir yana, neredeyse hızlandırmıştır bile: Bunun en çarpıcı örneklerinden biri, kaynaşmaların ortaya çıkmasına en elverişli ortamlardan birinde görülmektedir.

Örnek olarak Karakalpaklardaki Türk kökenli azınlığı ele alacak olursak -ki bunlar ekolojik çöküntüye bağlı olarak gördüğümüz gibi, en yaygın olanlarıdır-, 1970'te nüfus 236 009 iken; 1979'da 303 324 ve 1989'da 423 436'ya ulaşmıştır: Nüfus artış oranları -son on yıl için % 39.6- Orta Asya'da yalnızca Taciklerin gerisinde kalmıştır (%45.5).

Böylelikle, açıkça görülebileceği gibi pamuk üretimi azalırken ve yaşamı sürdürebilmek için yiyecek kaynaklarının azalmasına bağlı olarak güçlükler artarken (1) yerli halkların oluşturduğu nüfusun da giderek arttığını, 1979'da 27 milyon iken 1989'da 36 milyona çıktığını görmekteyiz. Hemen izleyen tablodaki rakamlar bu evrimin boyutlarını ve aynı zamanda Slav halkları ile Orta Asya halkları arasındaki demografik artış oranlarının kıyaslamasını geniş biçimde göstermektedir.

SSCB'DEKİ NÜFUS ARTIŞLARI
1979-1989 ARASI ORTA ASYA MİLLİYETLERİ VE RUSLAR (2)

	1979	1989	Artış Oranı
Ruslar	137 397 089	145 071 550	% 9.0
Ukraynalılar	42 374 387	44 135 989	% 4.2
Beyaz Ruslar	9 462 715	10 030 441	% 6.0
Özbekler	12 455 978	16 686 240	% 34.0
Kazaklar	6 556 442	8 137 878	% 24.1
Kırgızlar	1 906 271	2 530 998	% 32.8
Tacikler	2 897 697	4 216 693	% 45.5
Türkmenler	2 027 913	2 718 297	% 34.0
SSCB (toplam)	262 084 654	285 688 965	% 9.0

Kaynak: SSCB Devlet İstatistikler Komisyonu

(1) Yalnızca pamuk tarımına geçilmesi tahıl, meyve, sebze tarımlarını olduğu kadar hayvancılığı da son derece azaltmıştır.

(2) Nüfus sıralamasına göre diğer Müslüman milliyetler Karakalpaklar, Tatarlar, Çin'den gelen Uygurlar (262 bin), Mesket Türkleri vb.

İşte gitgide hız yitiren bir bölgede ek bir dengesizlik daha: Orta Asya cumhuriyetlerinde giderek gerileyen devlet olgusu, dramı derinleştirmekten öte bir işe yaramamaktadır; bu durum özellikle ulusal gelirin artık hiç artmadığı Tacikistan için sözkonusudur. Tüm bu olumsuz gelişmeler, diğer verilerin yanısıra SSCB'deki eşitsiz işsizlik oranlarıyla da kendini göstermektedir: *Pravda*'ya göre 1986'da Tacikistan'da aktif nüfusun % 25.7'si, Özbekistan'da % 22.8'i, Türkmenistan'da % 18.8'i, Kırgızistan'da ise % 16.3'ü işsiz idi. Ama elbetteki bu rakamlarda dramın gerçek boyutlarının küçümsenip küçümsenmediği sorulabilir; çünkü aynı *Pravda* 1988 Şubatı'nda "Özbekistan'ın aktif nüfusunun yalnızca % 32.9'u üretim sürecine katılamamaktadır" diyordu!

Böylesi bir işsiz yığınmın toplumsal düzensizlikler ve toplu suçlar için nasıl elverişli bir ortam oluşturduğunu tahmin etmek güç değil. Bu olgu, genel bir evrim içerisinde Sovyet uzmanları tarafından geri dönüşü olmayan "toplumsal çöküş"(1) olarak nitelenmektedir.

"Toplumsal çöküş": sonsuz bir bölünme

Bu sürecin Sovyet basını tarafından altı çizilmiş "tarihsel" ve çok somut kökleri bulunmakla birlikte, hayli çabuk gelişen birçok siyasal ve psikolojik nedeni de sayılabilir.

Tacikler, Türkmenler, ama özellikle de Özbekler, herşeyden önce "pamuk kral"ın ve onu gerçekleştirebilmek için yerleştirilen gerçekten sömürgeci sistemin köleleri oldular.

Yükün en ağır bölümü, en gelişmiş ve yörenin olanaklarından en büyük payı almış olan Özbek halkına düştü. Gerçekten de Özbek nüfusunun % 58'i köylerde, 'kışlaklarda'(*), yukarıda da gördüğümüz gibi yalnızca toprağı ve suyu değil, insanları da tüketen pamuk tarımına mahkum edilmiş olarak yaşamaktadırlar.

Umutsuzluk herşeyden önce geleneksel yaşam çerçevelerinin ortadan kalkmasından kaynaklanmaktadır. Henüz yakın bir geçmişte yemiş bahçeleriyle, evlerin bahçelerine kadar girmiş üzüm asmalarıyla, o vazgeçilmez serinliği getiren su arklarıyla bezenmiş Turan köyü ya da kışlak; kireçleşmiş tarlaların ortasında güneşin yakıp kavurduğu, yanyana dizilmiş bir dizi tekdüze binadan başka birşey değildir! Elveda bademkoruları, yonca tarlaları, Pamirlerin kristal saydamlığındaki suları... Elveda akşam serinliklerinde tadılan bal gibi tatlı, ince kabuklu üzümler, kıpkırmızı ve kocaman karpuzlar yetiştiren bahçeler. Şimdi ise, suları azalmış ve çürümüş bir küçük çağlayanın yanındaki köhne bir çayhanede(2*) "Allah(*) aşkına" kötü bir konyak içilmektedir! Bir zamanlar şadırvanından gürül gürül sular akan ve namazlar sırasında kalabalıkların gürültüleriyle yankılanan o küçük camiyi nasıl edip de yeniden açmalı ve canlandırmalı? Sovyetleştirme, Orta Asya'daki korkunç yalnızlığı büsbütün yoğun-

(1) Bu deyiş, *Voprossi Filosofii* dergisinin 6/1989 sayısında yayınlanan bir makalede görülmektedir: "Ulusal sorun, yanıt deneyi", G. Tch. GOUSSEINOV ve D.V. DRAGOVSKII.

(*) Ana metinde Türkçe.

(2*) Sözcüğü sözcüğüne: çayevi, geleneksel kahvehane. Ana metinde Türkçe.

laştırdı; dine geri dönmek isteyenler kurallarını unuttular, İslamı yeniden inşa etmek isteyenler genellikle bir şarlatan sürüsünün eline düştüler. Bir Özbek gazeteci şöyle soruyor: "Kuran'ı unutmuşken ve beri yandan komünist de olamamışken, nasıl yapıp da geçmişteki yaşamı biraz olsun yeniden canlandırabileceğiz?"

Geriye kala kala bunalım ve bitkin köylüler kalıyor: Türk ellerinde geleneksel olduğu üzere, özellikle aşırı iş yüküyle bunalmış kadınlar olmak üzere gerçekten bitkin, yorgun insanlar: 10-15 çocuklu aileler, pamuğu elle toplama (1), yalnızlık, yoğun bir cehalet... 1987'de 287 Özbek kadının kendilerini ateşe atarak intihar etmelerinin kökünü bunlarda mı aramak gerekir? Rus basını bu insanları bu yanlışlığa, İslama geri dönüş çabalarının zorladığını yazmıştı. Ama yazar Adil Yabukov, *Literaturnaya Gazeta*'da bu kadınların ezici çoğunluğunun pamuk üretiminde çalıştıklarını yazıp altını çiziyordu. "Herşeyin üzerine geçmişin gölgelerini atmakla işin içinden çıkamayız" diyordu. "Şimdiki durumun da kendine özgü bir karanlık, gölgeli rolü var."

Orta Asya ile Sovyetler Birliği'nin geriye kalan bölümü arasındaki ekonomik farklılaşma, kültürel planda da kendini göstermektedir. 1988'de Özbekistan'da 700 bin öğrenci öğretmenleriyle birlikte kilo başına 8-10 kopek (*) için pamuk toplamak üzere tarlalara gönderildiler. Orada haftalarca, ama en az bir ay kaldılar. Daha önce bu durum daha da kötüydü: Kimi yıllar öğrenciler bu biçimde üç ya da dört ay çalışıyorlardı...

Böylelikle köy yaşamına bir tür zincirle bağlanan ve kırsal yaşamdaki yoksullaşmaya koşut olarak giderek yoksullaşan Özbekler, hemen yanıbaşlarındaki bazı azınlıkların giderek daha da varsıllaşmalarını şaşkınlıkla gözlemliyorlardı. Stalin tarafından buralara sürülen Koreliler ve Mesket Türkleri kendilerine bırakılan alanlarda uzmanlaşmışlardı: Meyve ve sebze yetiştiriciliği. Bu tarım alanları günümüzde bir servet kaynağı olarak biçimleniyorlardı. Almanlar (2) da içinde tüm Avrupalılar için genel olarak kullanılan adlandırma biçimiyle "Ruslar" ise, ayrıcalıklı bir konumdan yararlanarak teknik görevleri yürütüyor ve yerli halkları belli bir çember altında tutuyorlardı.

Başka bir deyişle Özbeklerin her zaman paraya ihtiyacı oldu ve hâlâ da var: Yani ülke gitgide bir bahşiş (*) -Türkçe kökenli bir sözcük- ülkesi haline geldi. Bu rüşvet ve zimmet olgusuna alabildiğine geniş boyutlarını veren de pamuktu. Moskova'nın gerçekleştirilebilmesi olanaksız programlarını tamamlayabilmek için siyasal sorumlular ve işletme yöneticileri (ki kariyerleri doğrudan doğruya belirlenmiş hedeflere ulaşmaktaki başarılarına bağlıydı) üretim istatistiklerini tahrif etmeye başlamışlardı.

Bu yolsuzluk pisliği, giderek pamuğun tüm işlenme sürecine uzandı. Suç ortaklıkları Moskova'ya kadar ulaşıyordu ve sonuçta Brejnev'in damatlarından biri de bu işe bulaştı. 1978'den 1983'e kadar yüzmilyonlarca ruble aşırılmıştı. Özbekistan'da pamuk ve ürünleri üretimi sanayisinden sorumlu yerel bir bakanın başında bulunduğu bir tür mafya oluşmuştu. En ufak bir karar, bir kayırma, bir terfi bile "bahşiş" aracılı-

(1) Makina eksikliği nedeniyle ürünün yarısı elle toplanmaktadır.

(*) 1992 fiyatlarıyla 800-1000 lira (ç.n).

(2) Orta Asya'ya sürülen Volga Almanlarının bugün için sayılarının 1.5 milyonu bulduğunu anımsayalım.

(*) Ana metinde Türkçe.

ğıyla gerçekleşiyordu! Bundan kim yararlanabilirdi? Elbetteki Mesket Türkleri, "Ruslar", Koreliler vb.: Ödeyecek parası olanlar!

Yalnızca 1984 yılında zincirleme tutuklamalar sonucunda kamu düzeni biraz düzeltilmiş oldu, fakat Özbek Cumhuriyeti'nin nomenklaturasının da boynu vurulmuştu. Gorbaçov şöyle diyordu: "Yönetici konumdaki pekçok parti üyesi denetim ve eleştiri dışında kaldılar... Bunlardan bazıları bu canice eylemlerin düzenleyicileri ve kimi zaman da suç ortakları haline gelmişlerdi. Bu süreç Özbekistan'da, Moldavya'da, Türkmenistan'da, Kazakistan'ın bir dizi bölgesinde sosyalist yasal ve anayasal düzenin bozuşması ve kadroların soysuzlaşmasıyla doğrudan bağlantılı olarak özellikle şeytanca biçimler almıştı... Bizim ilk görevimiz namuslu ve temiz komünist yönetici imajını yeniden sağlamaktır, bir dizi soysuzlaşmış insanın suçlarının üzerine gölge düşürdüğü bu imajı yeniden saygınlığa kavuşturmaktır (1)".

Böylelikle partinin uğradığı büyük güven kaybı ve çekilen acıların büyüklüğü tahmin edilebilir. Bundan beş yıl sonra Mesket Türklerine karşı girişilen Fergana kıyımları, 1989 Haziranı'nda yüzden fazla ölü ile bir tür hesap görülmesine dönüşecektir. Halk, Mesket Türklerini günah keçisi gibi görüyordu. Ama bunun ardında belki de Mafya artıklarının vaktinden önce öten "perestroika" horozları, 1984-1985 yıllarındaki ahlaklandırma kampanyasının sorumlularım ve bunların da ardında Gorbaçov'u boğma girişimleri yatıyordu: Sovyet gazetecileri bu yorumu öne sürmekte gecikmediler.

Komünist Parti bu girişimlerinde - ne yazık ki Orta Asya için- başarısız oldu, ama bu "toplumsal bozgun" içindeki rolü Türkistan'ın geleceğini de ağır biçimde tehlikeye soktu. Eğer 1990'da etniler birbirlerine karşı ayağa dikilmişlerse bundaki sorumluluğun büyük bir bölümü de; en küçük bir farklılığı bile temel alarak değişik halklar, boylar yaratmaya meraklı, bunun sonucunda başarılı bir uygulamada bulunduklarına inanan Sovyet etnologlarınındır.

Böylelikle her cumhuriyette, Sovyet-Ruslar, günümüzde, çoğunluktaki etniye gönüllü olarak muhalefet eden azmlıkların, birçok durumda Müslümanların dolaylı desteğini sağlamışlardır: Bunun belki de en iyi örneği, Özbekistan'daki % 4'lük Tacik nüfusun 1990'da Semerkant çevresinde Sogdiyan Özerk Cumhuriyeti kurulması talebiyle ayağa kalkmalarıdır. Elbette ki bu tür bir bölünmenin sonu yoktur (2): Halkm geriye kalanına kendi cumhuriyetlerinde bunu nasıl açıklayacakları elbette ki sorulabilir: % 69 Özbek, % 65 Türkmen, % 60 Tacik... Hele hele Kırgızistan'daki Kırgızların yalnızca % 45 ve Kazakistan'daki Kazakların da yalnızca % 38, yani kendi devletlerinde bile azınlıkta oldukları durumlarda nasıl yasa yapılacaktır?

Milliyetler politikasının bir başka başarısı -ki aslında son derece uğursuz bir sonuç vermiştir- Sovyetleştirmedir -Müslüman cumhuriyetlerin gerçek seçkinlerinin Ruslaştırılması dememek için tercih edilen deyim-. "Milliyetler uzmanları" yetiştirilmesi politikasının gereği olarak, en yatkın genç Müslümanlar, yüksek öğrenimlerini

(1) 28 Ocak 1987 günlü *Pravda*.

(2) 16 milyon Özbek 92 oymağa bölünmüştür; 8 milyon Kazak ise geleneksel olarak 19 boydan oluşmaktadır; 4 milyon Tacik ise, ovalarda bulunan "Vadi Tacikleri" ile gerçek eski gelenekleri sürdüren "Dağ Tacikleri" olarak ikiye bölünmektedir; 2 700 000 Türkmen 32 oymaktan oluşurken, 2 500 000 Kırgız ise 46 oymağa bölünmüştür; ama asıl kepazelik, iki ana boy altında 71 ayrı köke ayrılan toplam 400 bin Karakalpak için sözkonusudur!

Moskova, Leningrad ve Odesa'da yapmışlardır. Ne var ki bunların pek çoğu, yeterince zeki ve koşullara ayak uydurucu bir tutum benimseyip ana dillerini bile unutmuşlardır. Bu nedenle de bu cumhuriyetlerde, yerinde yetiştirilmiş, Türkçe ya da Acemce konuşan, Sovyetleştirilmiş yoldaşlarına göre daha "liberal" ve çok daha az yetenekli sorumlular tercih edilmek zorunda kalınmıştır. Bu uygulamaların sonucunda Müslüman cumhuriyetlerin kadrolarının başında değişimi içine sindiremeyen ulusal öğeler yeralmıştır: Bunlar da, çok adaylı seçimler düzenleme konusunda beceriksiz, esnek bir politika izleyemeyen ve tepkiler uyandırdıkları için arzulanan sonuçları üretemeyen kadrolar olmaktan öteye gidememişlerdir.

Bütün bunların sonucunda Orta Asya halkları, oluşan bunalımlardan korunmalarını ve çatışmaları göğüslemelerini sağlayacak kendi seçkinlerinden yoksun kalmışlardır. 1989 ve 1990 yıllarındaki çalkantılar ve kıyımlar, bu olgunun doğal ürünü olan bir gelişme değil, dipten gelen bir dalganın habercileridir. "Toplumsal bozgun" baskıyı artırmakta ve büyük bir patlamayı hazırlamaktadır. Bu sonuç gerçek bir dram olacaktır; bu nedenle de şimdi bu oyunun baş oyuncularını tanıtmanın zamanı geldi. Başroller öncelikle her biçimde kendini gösterecek olan milliyetçiliğe, İslamcılığa, ama aynı zamanda son kozlarını oynamak konusunda sanılandan çok daha kararlı olan ve yapıştıkları mevzide tutunmak için yiğitçe çabalarını sürdüreceklerinden kuşku duyulmaması gereken Sovyetlerin ve Rusların "imparatorlukçu" sabırsızlıklarına verilecektir.

Başoyuncular: Milliyetçilik -oymakçılık, yeniden doğuşçuluk ya da pantürkizm?

Stalin tarafından önemli azınlıkları biraraya koymak için yapay biçimde yaratılmış olan federe cumhuriyetler, genelde gerçekçi bir milliyetçilik çizgisini tutarlı bir biçimde ortaya koyabilme yeteneği bulunmayan örgütlenmelerdi (1). Bu nedenle de, özellikle düşmanca özellikler taşıyan bir çevre içerisinde yaşamak durumunda kalan yerli halklar, milliyet düşüncesinden daha çok boy ve oymak gerçeklerine yönelmişlerdi.

Hemencecik koruyucu-esirgeyici özellikler kazanan ortam, kırsal kesimde yaşayanlar için boy ya da oymak ve kentliler için ise, yerleşim biriminin büyüme hızına orantılı olarak birbiri ardına eklenerek artan etnik yerleşim noktaları olan mahalleler(*) olmuştur. Boy ya da "mahalle" dediğimiz bu korunaklar, özlenen güvenlik duygusunu sağlamaktan uzak ise, o zaman yörenin yerlisi olan insan "atalarının ülkesine" yani, dilinin, hatta daha da ötesi lehçesinin konuşulduğu topraklara dönmeyi deneyecektir: Köklerini oluşturan bu değerlere doğru yaptığı dönüş, sonuç olarak elbette ki "oymak ilişkilerine dönüş"tür.

---

(1) En çarpıcı örnek olarak Kazakistan gösterilebilir: Bu ülkede % 38 Kazak karşılığında % 37.6 Rus, % 5.4 Ukraynalı, % 5 Alman ve bunların yanısıra Tatarlar, Başkırlar, Özbekler ve Beyaz Ruslar bulunmaktadır. Sovyet Orta Asyası'nda sözü edilmesi gereken diğer örnekler, Tacikistan'da yaşayan % 22 Özbek ve Özbekistan'da yaşayan % 4 Tacik için verilebilir.

(*) Ana metinde Türkçe.

Boy (klan) ya da oymak (kabile) kavramlarının geçmişe ait olduğunu sanmak yanıltıcı olacaktır. Örneğin Afganistan Savaşı sırasında Mücahitler ile Sovyet Müslümanları arasındaki ilişkilerin son derece doğal olarak boy ve oymak ilişkilerini izlediği gözlemlenmiştir. Afganistan'daki çatışmaların başlangıcında, 1920'li ve 1930'lu yılların başındaki Müslüman sığınmacıların soylarından gelenler bulunmaktadır. Bunlar, kendi boylarından gelen ve Sovyetler tarafından askere alınan Müslüman askerlerle ilişki kurmuşlardır. Böylelikle bu ilişkilerin etkileri çok kısa zamanda SSCB'deki anayurtlarına uzanmıştır.

Aynı tepki, Sovyet Türkistanı ile Sinkiang arasında da gözlemlenebilmektedir: Sovyetler Birliği'ne göç eden 280 bin Uygur'dan kaynaklanan etkiler Sinkiang'a yönelmektedir (1); buna karşılık Çin Kazaklarından da SSCB'ye yönelik bir etki sözkonusudur.

Uluslarötesi olabilecek kadar güçlü olan tüm bu ilişkiler, "nativizm" (yeniden doğuşçuluk) olgusuna işaret etmektedir. 10 Eylül 1989 tarihli *Novoya Vremia* (Yeni Zamanlar) haftalık dergisinde yazıldığı gibi nativizm, " Siyasal düşüncenin hayli yüksek bir biçimi diye özetlenen milliyetçilikten farklı olarak, sosyo-kültürel bir dengesizlik bağlamında geleneksel kültürünü yeniden oluşturmak ya da en azından korumak çabasındaki etnik bir grup içerisinde görülen kollektif sevgi ve dayanışma duygularının türevinde gelişen psikolojik bir tepki olarak açıklanabilir. Ne var ki bu kavramın içerisindeki gelenek, neredeyse tanınmaz hale gelecek kadar basitleştirilmiş ya da özgün biçiminden saptırılmıştır. Burada doğal koşullar altında bu geleneklere özgü olmayan bir saldırganlığın ortaya çıktığı görülmektedir, çünkü bunu sözkonusu olan kültür yaratmamakta, ne pahasına olursa olsun diğer kültürlere karşı direnme arzusu doğurmaktadır."

Son derece ayrılıkçı olan nativizmin karşı kutbunda yer alan "pantürkizm" -ya da "panturanizm"- ise tam tersine sonuna kadar federasyoncudur. XIX. yüzyıl içerisinde Kırım ve Volga Tatarlarının aydınları arasında ortaya çıkan bu hareket, Anadolu'dan Yakutistan'a, Tataristan'dan Sinkiang'a dek Türkçe konuşan tüm halklar arasındaki dayanışmayı öngörüyordu (2). Bu düşünce, 1921 yılında Orta Asya'da Türk generali Enver Paşa'nın Basmacı gerillalarına katılmasıyla somutlanmıştı. Ne var ki bugün için pantürkizm, Türkistan'da henüz pek zayıf kimi mırıldanmalardan öte değildir. Bazı Türk aydınları tarafından özgün bir dünya görüşü olarak sunulan bu kuram, -ki Atatürk tarafından şiddetle yadsındığını belirtmek gerekir- Turani halkların evrim düzeylerine bağımlı olarak yaşama geçirilebilir gibi sunulmuştur. SSCB'deki (3) Azeri Türkleri arasında belli yapılanmalar göstererek güçlenmiş, Tatar başkenti Kazan'da hayli yandaş bulmuş ve Sinkiang'da değişik bir biçimde yaygınlaşmış olan bu dünya görüşü, bugün için gerçek yandaşlarını yalnızca Ankara'daki bazı sağcı ortamlarda bulabilmektedir. Bu çevrelerin -ileride de göreceğimiz üzere- bağnaz dindar çevrelerden güç alarak Azerbaycan'daki, Dağıstan'daki ve hatta Orta Asya'daki, özellikle de

(1) Daha ilerde Türkiye'de göç eden Uygurların durumunu da ele alacağız.

(2) Daha fazla ayrıntı için "Türk Uyanışı" ve "Kırım Tatarları: Bir Halkın Sürgünü" adlı eklere bakınız.

(3) Bakü'deki yasadışı Diriliş Partisi, milliyetçi bir çizgi izlemekte olup pantürk ve panislam eğilimli aydınları içermektedir. Bu partinin ilk gazetesi 1989 Mayısı'nda yayınlanmıştır. 1990 Ocağı'ndaki Azeri ayaklanmasında belli bir rol oynadığı söylenebilir.

Çin Türkistanı'ndaki kimi çevrelerle ilişkiler kurduğunu söylemek belki de yanlış olmayacaktır. 1989'da Özbekistan'da "Bozkurtlar" adı altında bir gizli örgütün harekete geçtiğini ve Türkiye'de de bu adla anılan bir eylem grubunun bulunduğunu eklemeliyiz. Türklerin doğuş destanından (1) yola çıktıklarını ileri süren bu iki gizli örgüt arasında ilişkiler bulunduğunu söylemek bir hayli güçtür.

Aslında Türkistan -sözcük anlamıyla Türklerin ülkesi- halkları, Türk dünyasına "siyasal" bir düşünce üretebilmek için çok yetersiz, gerikalmış ve yalnızdırlar (2). Orta Asya Türkleri, Anadolu Türklerinden genellikle ancak başlarına bir felaket geldiği zaman sığınma biçiminde bir yardım talebinde bulunmuşlardır: Böylelikle bugün Türkiye'de değişik köklerden Tatarları, 1950'li yıllardan başlayarak göçmüş Uygurları, Kazakları, Rusya'dan, Çin'den, Pamirlerden ve Afganistan'dan, en sonunda da 1980'li yıllarda Pakistan'dan gelen Kırgızları görmek mümkündür. 1989'da da Mesket Türkleri Moskova'daki Türkiye Büyükelçiliği'nin kapısını anayurda gidebilmek umuduyla çalmışlardır...

Yani, pantürkizmin yalnızca soyut bir düşünce olduğu söylenemez. Bu akımın belli bir toplumsal temeli olduğunu da görmek gerekir: 1990 Ocağı sonunda Sovyetler Bakü'ye müdahale ettikleri zaman Türkiye'de kalabalıklar Ankara ve İstanbul'da gösteriler yaptığında bu tepki görülmüştü. Aynı şekilde, Türk yöneticilerinin dikkatli davranışlarına karşın, pantürkçü belli bir siyasal düşünce Ankara'da somut bir biçimde su yüzüne çıkmıştır: 1990 Ocağı'nın başında Azerbeycan Başbakanı. Muttalibov'un ziyaretinde Türk yetkilileri devlet başkanı düzeyinde bir karşılama töreni düzenlemişlerdir. 23 Kasım 1989'da Azerbeycan Halk Cephesi önderi Ebulfezl Aliyev şöyle açıklamalar yapıyordu: "Türkiye Avrupa'da dostlar arıyor. Buradaki (Orta Asya'daki) milyonlarca içten dostunu bilmezlikten geliyor(3)". Gerçekten de bu sözler hiç de yalan değil; Avrupa Türkiye'yi hayal kırıklıklarına uğratmaya devam eder ve NATO Boğazlarla daha az ilgilenirse, giderek daha da doğru olacağından hiç kuşku yok...

Her durum ve koşulda, Azerbaycan bir yana bırakılacak olursa (4) 1990'lı yılların başında Orta Asya'nın federe cumhuriyetleri pantürkist bir hareket için, Türkiye yönünde bir açılmaya doğru yeterince olgun sayılamazlar. Bu ülkelerde siyasal hayat henüz çok renksiz, bunun sonucu olarak da kamuoyundaki hoşnutsuzluğun yaşam dışavurumunu engelleyecek biçimde edilgendir.

Bu konudaki tek istisna, 1989'da Özbekistan'da ortaya çıkan "Birlik(*)" adlı yasadışı harekettir. Bu örgütlenme, bir yıl içinde iki kongre toplamayı ve Taşkent'te 50 binden fazla insanı biraraya getirmeyi başarabilmiştir. Amacı, "Özbekistan'ın maddi, manevi ve doğal zenginliklerinin korunmasıdır." Programı, İslami renkler taşımakla birlikte, özellikle milliyetçidir. 1990 yılı içinde Türkistan'daki diğer yasadışı örgütlenmelere açılmayı denemiştir.

---

(1) Kurt, Türk halklarına özgü bir totemdir. Efsaneye göre, Asena adlı dişi bir kurt, Türklerin dünyaya açılmasına önderlik etmiştir.

(2) Sovyet Gazetesi *Argumenty i fakty*'e göre, Orta Asya halklarının % 90'ı (Sovyet bölgesindekilerin % 30'undan fazlası) bir tek kelime Rusça bilmemekte ya da çok kötü konuşmaktadır. Orta Asyalı Müslümanların en az üçte biri ise okuma yazma bilmemektedir.

(3) *Tercüman* Gazetesi'ne demeç, İstanbul, 23.11.1989.

(4) Özellikle de 1990 Ocağı'nda Türklere gerçek bir imdat çağrısı yapan Azeri Nahcıvan Özerk Cumhuriyeti'ni anmak gerekir. Türkiye ile Nahcıvan arasında birkaç kilometrelik bir sınır ve bir geçiş noktası vardır: Bu Türkiye'nin Sovyetlerdeki Türk halklarıyla doğrudan tek ilişki noktasıdır.

(*) Ana metinde Türkçe.

Kazakistan'da ise, 1988'den beri yerel iktidara yönelik eleştirilerin odaklandığı "Demokratik Birlik"ten sözedilebilir. 1989 Ekimi'nde Alma Ata'da "Ulusal Birlik Cephesi" ortaya çıkmıştır. Bu cumhuriyette, tümünün aktif üye toplamı 3 bini geçmeyen 300 kadar yasadışı örgüt vardır.

Tacikistan'da ise, 1990 Şubatı'ndaki "Duşanbe Ayaklanması" bağlamında, "yasadışılar" ve "milliyetçiler" daha ciddi olarak ele alınmayı haketmektedirler. Olaylar öylesine şaşırtıcı biçimde kendiliğinden gelişti ki, bu şiddet patlamasından önce siyasal yenilik olarak gençlik örgütlerinin uslu bir biçimde dil ve çevre sorunlarıyla uğraşmalarından, komünistleri gayet tatmin edici bir biçimde "bir dizi sorunun çözümüne katkıda bulunmaktan" öte gitmiyordu. Ayaklanma, halkın yoksulluğundan kaynaklanan milliyetçi bir yöneliş ile gizliden gizliye yükselen, dipten gelen İslami bir dalganın önceden tahmin edilmesi mümkün olamayacak kadar büyük bir şiddetle patlamasına yol açtı ve kimi insanları ön plana çıkardı: Cumhuriyetin Bakanlar Kurulu'nun Başkan Yardımcısı Buri Kerimov, 19 kişilik bir Geçici Halk Komitesi ile birlikte eylemin başına geçti. Bu komitede -öyle anlaşılıyor ki- daha başka üst düzey komünist Tacikler de vardı. Bunlar hâlâ hapistedirler. Ama tüm bu komünist sorumluların isyanı yatıştırmak yönünde çabalarda bulundukları da bir olasılıktır...

Aslında komünist olmayan seçkinlerden oluşan önderlik, bu hareketi yönetebilecek yeterlilikte miydi? Dinsel örgütlenmenin önderleri kalıcı bir direnişi oturtabilirler miydi? Bu iki temel dayanaktan tümüyle yoksun olan başkaldırı, başladığı hızla sönüp gitti.

Sonuç olarak, boy-oymak ilişkileri ve nativizm arasında bölünen milliyetçilik, Sovyetlerin milliyetler sistemi ve Orta Asya halklarının siyasal olgunluktan yoksunluğu gibi çok önemli engellerle sakatlandığı için henüz uygun ve elverişli bir ortamdan bile yararlanabilecek konumda değildir.

Aynı şeyleri İslam için de söylemek mümkündür.

İslam: Panislamizm ve Milliyetçi İslamcılık

Kuşkusuz İslam, 36 milyon Sovyet Türkistanlısı "mümin" ya da en azından Müslüman geleneğinden gelen insan için varlığını kanıtlamanın bir başka yoludur. İlk bakışta burada çok önemli bir birlik öğesi görülür, çünkü bu Müslümanların ezici çoğunluğu, İslamın Sünni kolundan ve Hanefi mezhebindendir. Hatta İran yakınlarında Acemce konuşan Tacikler bile Sünnidir ve bu olgu onları İran Şiiliğinden uzaklaştırmaktadır (1).

Aslında yerli halklarda belli bir uyanışı ortaya koysa bile, Sovyetlerde İslam, komünizm tarafından son derece örgütsüzleştirilmiş olup, en azından şu an için bütünleşmiş ve belirleyici bir güç olmaktan çok uzaktır. Özellikle -1990 Şubatı'nda Tacikis-

(1) SSCB'deki Şiiler, Azeri Türklerinin % 70'i (toplam 4 750 000 nüfus) ve Sovyet Türkistanı'ndaki yaklaşık 300 bin insandır (İran kökenliler, Beluciler, Özbek ve Taciklerin kentli olanları).
"Dağlı Tacikler" diye adlandırılan, Ağa Han'a sadık İsmaili mezhebinden olanlar toplam 100 bin kişi kadardırlar.

tan'da görüldüğü gibi- tabandaki tepkiyi toparlayıp yönlendirecek bir karizmatik önderler hiyerarşisi yoktur.

Sıfatları resmen kabul edilmiş din adamları kesimi, en basit deyişiyle öylesine sınırlıdırlar ki, ancak çok zayıf bir saygı görebilmektedirler (1). Yeni Taşkent müftüsünün -öğrenimini Libya'da yapmış, saygı gören genç bir adam (36 yaşında)- SSCB'deki diğer İslami merkezler nezdinde belli bir öncelik elde etmesiyle bu konuda bir gelişme sağlanmış gibidir (2). Bu saygınlığın yeniden yaratılması bir hayli güçtü, çünkü eski müftü Babahanov, votkaya olan düşkünlüğüyle ünlüydü! Ama bu "müminlerin birliği" olgusu pek uzun sürmedi, çünkü Alma Ata müftüsü 1990 Mayısı'ndan başlayarak, Taşkent'in dinsel önceliğini benimsemeyi reddetti -hangi dış etkilerle olduğu düşündürücüdür-.

Bu koşullar altında, resmi olarak tanınmış olan din adamları, zaman zaman dinsel yardımlaşma örgütlenmeleriyle ilişkili olan yasadışı "mollalar"la koşut davranan gizli bir din adamları kesimi ile rekabet halindedir: Bu yasadışı, gizli dayanışma ve yardımlaşma örgütlenmeleri, geleneksel olarak eylemci bir çizgi izler ve büyük bir olasılıkla Kafkaslardaki, Çin'deki, Orta Doğu'daki ve Türkiye'deki benzer örgütlenmelerle ilişki halindedir. Ama dinsel mezheplerin bu "podpolie"sinde (3) bile büyük bir kargaşa gözlenebilir (4). Orta Asya'nın dış dünyaya açılabilmesi için mümkün görülen tek yol pantürkizm midir, yoksa bu tarikatlar ve dinsel partiler birbiri ardından belirdikçe komünist partiye seçenek oluşturabilecekler midir?

Panislamizmden sözedilebilir mi? Şu an için yalnızca belli ipuçları vermiş bazı veriler vardır: Eğitimini Libya'da yapmış olan Taşkent baş müftüsü, Suudi Arabistan tarafından bedava dağıtılan Kur'anlar, Mekke'ye daha büyük sayıda hacı adayı göndermek zorunda kalan Moskova... Her durum ve koşulda Turani halkların Sünniliği, onlar üzerinde her türlü derinlemesine Şii İran etkisini kırmaktadır. Bu durumda, panislamizm ancak yapay bir başlık olarak mevcuttur. Ne var ki, gitgide önem kazanan Vahhabi hareketi, bu konunun da gözönünde tutulması gerektiğini göstermektedir.

---

(1) 1987'de Sovyet Orta Asyası'ndaki 36 milyon potansiyel mümin için Buhara'da sadece 80 öğrencili bir medrese-(*ana metinde Türkçe)-(dini okul) ve Taşkent'te sadece 50 yatılı öğrencisi olan bir Yüksek İslam Enstitüsü vardı. İslamın en önemli farzlarından biri olan hac, sadece 25 Sovyet Müslümanı tarafından yapılabiliyordu. SSCB, 1990'da Suudi Arabistan'la hacı sayısını artırmak için görüşmelere başladı.

(2) Orta Asya'daki ve Kazakistan'daki Müslümanların dinsel önderliği Taşkent'te bulunur ve Sünni Hanefi mezhebi adına dışarıya karşı müftüsü tarafından temsil edilir. Müslümanların dinsel yönetim bağlılıkları şöyledir:

- Avrupa Rusyası'ndaki ve Sibirya'daki Müslümanların önderliği Başkırdistan'daki Ufa kentindedir (Sünni Hanefi),
- Kuzey Kafkaslar ve Dağıstan'daki Müslümanlar için (Şafi mezhebinden Sünniler) Mahaçikala'da,
- Transkafkasya'daki Şii ve Sünniler için (Caferi mezhebinden Şiiler ve Hanefi mezhebinden Sünniler) Bakü'de.

(3) "Yeraltı" anlamına gelen Rusça sözcük.

(4) *Les Musulmans oubliés* adlı yapıtlarında A. BENNIGSEN ve Chantal LEMERCIER-QUELQUEJAY, Kafkaslarda ve Orta Asya'daki kimi dinsel tarikatlardan sözetmektedirler. Çok iyi yapılanmış bu gizli tarikatlardan biri Buhara'da XIV. yüzyılda kurulmuştur: Sözkonusu olan tüm Müslüman dünyasına yayılmış en önemli gizli tarikat olan Nakşibendiliktir (Türk Cumhurbaşkanı Özal da bir Nakşibendidir). XII. yüzyılda Harzem yöresinde (Hiva bölgesi) kurulmuş olan Kübreviye tarikatından da sözetmek gerekir: Günümüzde bunlar Karakalpak ülkesinde etkindirler. XII. yüzyılda Kazakistan'da kurulan ve günümüzde Kırgızistan'da etkin olan Yeseviye ve Semerkant'da kurulmuş olan Kalenderiye tarikatlarını da saymak gerekir. Sonuç olarak büyük bir kargaşalık sözkonusudur.

Adını Arap Vahhabiliği ile paralellik kuran Sovyet gazetecilerinden alan bu siyasal-dinsel eğilim, yeni tür bir İslam militanlığının belirdiğini ortaya koymaktadır. Afganistan olaylarından etkilenerek ortaya çıkmış gibi görünen Vahhabiler ya da Ahlemüslümin "temiz Müslüman müminler" davranış ve görüntüleriyle Sovyet "Müslüman Kardeşler" örgütü gibi değerlendirilebilir. Hareket, geleneksel köktenci ortamlara ve yerel nomenklaturayı oluşturan aydınlar kesimine saldırmasa, giderek daha büyük ağırlık kazanabilecek potansiyele sahip gibi görünmektedir. Özbekistan'da olduğu gibi Tacikistan'da da Ahlemüslüminin bu anlamda kendi bindiği dalı kestiğini görebiliyoruz. Yoksa milliyetçi-İslamcı propagandaları bir hayli ilgi uyandırmakta ve kolaylıkla etki yaratmaktadır. Afganistan'daki İslamcı gruplarla işbirliği yaparak Peşaver'de Rusça basılmış olan dinsel kitapları SSCB'de el altından yaymaktadırlar. Bu konularda uzmanlaşmış Sovyet basınına göre, bunların etkileri, 1989-1990 yıllarındaki, özellikle de Fergana'da ve Tacikistan'da görülen soykırımlarda ve diğer başkaldırılarda kendini belli etmektedir.

Sonuç olarak dramın ilk iki başoyuncusu - bunlar milliyetçilik ve Müslümanlıktır- hayli önemli kimi göstergelere karşın şu an için belirleyici bir evrimi gerçekleştirebilecek durumda görünmüyorlar.

Orta Asya'daki üçüncü başoyuncu durumundaki Rus -ya da Slav- halkı için de aynı şeyleri söylemek mümkün.

"Rusların" gidişi

Milliyetçilik, İslam ya da anti-Sovyetçilik bir yana, Orta Asya Müslümanlarının birliğini sağlayan tek öğe, Rus düşmanı duygulardır. Aslında "anti-Rus duygu"dan öte, Avrupalı olan ya da Avrupalı olandan türeyen herşeye karşı bir antipati sözkonusudur: Anti-Sovyetizm de -ortaya çıktığında- herhangi bir ideolojik redden değil, bu etnik tepkiden ileri gelmektedir. İster Ukraynalı, ister Alman ya da Ermeni olsun, "öbürlerinden" olan herkes, Orta Asyalıların gözünde hemencecik "Rus"a dönüşür. Bu durum özellikle 1990 Şubatı'ndaki Duşanbe başkaldırıları sırasında gözlemlenmiştir: Bazı Ermeni göçmenlerin gelmeleri üzerine küllenen alev yeniden parlamıştı. Ama sonuç olarak, İslami modele uygun olmayan herşey saldırı konusu olmuştur: Batılı tarzda giyinmiş Müslümanlar, ama bunlardan da öte, elbette ki Ruslar, yani gözle görülür biçimde Avrupalı olan gelip geçen insanlar.

Olgu eski olmakla birlikte, herkesin gözünün önüne serilmesi bir hayli yenidir: Kazakistan'ın birinci sekreteri olan Kazak Kunayev'in görevden alınıp yerine bir Rusun getirilmesi üzerine 1986 Aralığı'nda Alma-Ata'da başlayan protesto eylemlerinin, anti-Rus karışıklıklara dönüşmesiyle bu olgu açığa çıkmıştır. Uzun zamandan beri, kırsal alanlarda yeni gelen Slavlara karşı takınılan düşmanca tavır öylesine yaygındı ki, bunlar genellikle kasabalarda ya da kentlerde yerleşiyorlardı. 1970'li yıllardan başlayarak kolhozlardaki ya da küçük yerleşimlerdeki "Ruslar", önce Orta Asya kentlerine, daha sonra da giderek Kazakistan'a ya da "Hıristiyan" cumhuriyetlere doğru geri çekilmeye başlamışlardı: Rusya'ya, Ukrayna'ya, Sibirya'ya, özellikle de Baltık ülkele-

rine doğru bir Rus göçünden sözedilebilir.

Aşağıdaki tabloda "Rusların" hangi hız ve oranla "kendi topraklarına" çekildiklerini ve Orta Asya'yı olası bir "boşaltmalarını" görüyoruz.

ORTA ASYA'DAKİ RUS (VE AVRUPA KÖKENLİ) NÜFUSUN ORANLARI

Her satırda: 1. rakam: Rus nüfusu; 2. rakam: Avrupa kökenli nüfus: Ruslar artı diğer Slavlar, Almanlar vb.

Sayım Yılları	Kazakistan	Kırgızistan	Taciklistan	Türkmenistan	Özbekistan
1970	42.8/57	30.2/37	13.3/15	17/18.5	13.5/15
1979	40.8/51	25.9/29	10.4/11.5	12.6/14	10.8/11.7
1989	37.6/46	21.4/24	7.6/8.5	9.5/10.7	8.3/9.2

1989 kıyımları ve kargaşasıyla olgu gitgide daha da hızlanırken, diyebiliriz ki, 20 yıl içinde beş cumhuriyetin dördünde Rus nüfusu yarı yarıya ile üçte bir oranında azalmıştır. Yalnız Kazakistan, Rus ve Ukraynalı varlığı için bir dalgakıran oluşturmaktadır: Bu ülkedeki Slavların nüfusu 1970'de % 50 iken, bugün % 43 dolaylarındadır.

Bir başka deyişle, sadece Türkistanı ele alacak olursak, 1979'da 26 500 000 Müslüman nüfusa karşılık, 10 600 000 Slav vardı. 1989'da ise, 36 milyon kadar Müslümana karşın yalnızca 10 800 000 Slav (9.5 milyonu Rus) vardır!

Bu çarpıcı evrim, yalnızca Rusların gidişleriyle değil, ama aynı zamanda bunların Müslümanlara oranla çok daha düşük olan doğum oranlarıyla da açıklanmalıdır (1). Burada tarihin bir geriye dönüş yaptığını görüyoruz, çünkü XIX. yüzyılda -Orta Asya'nın denetiminin Ruslar tarafından ele geçirildiği dönemde- bu olgu, kesin olarak ters yönde seyretmekteydi.

Eskiden Ruslar, imparatorluklarının işgal ve fetihlerini, istisnai büyüklükte bir nüfus artışı dinamizmiyle destekliyorlardı; bu oran, o dönemde olağanüstü nüfus artış oranları gösteren Avrupa'da bile birinciydi. Bu önemli nokta, "Tatar istilası" adı verilen dönemdeki melezleme ırk karışımlarının Rus ulusu içinde eritilmesi ile daha da önemli bir boyut kazanıyordu. Volga'dan Sibirya'ya dek, Başkırdistan ve Kazakistan boyunca pekçok Asyalı hâlâ kendini Rus olarak nitelemeye devam etmektedir.

Aslında Rus halkı, yalnız kendi topraklarına değil, ama aynı zamanda kendi değerlerine, kendi kimliğine ve inançlarına da geri dönmektedir. Değişik uluslardan insanların evliliklerinin oranı -aynı şekilde evliliklerin süresi- çok hızlı bir düşüş göster-

(1) Ne var ki, bu topraklardaki Rusların doğum oranları, Rusya'daki soydaşlarına kıyasla yine de çok yüksektir: Bu olgu, 1979 ile 1989 arasındaki sayısal nüfus artışını açıklamaktadır.

mektedir. Aslında Slavlar, Müslüman Turanilere oranla Moğol kökenli Şamancı ya da Lamacı Asyalılarla daha kolay evlilik ilişkisi kuruyorlardı. Bunun tek istisnası, daha düşük oranda Müslümanlaştıkları için Kazaklar ve Başkırlar idi. Günümüzde karşılıklı bir nefret ve tiksinti duygusu, Hıristiyan ve Müslüman toplulukları arasında acınacak ölçülerde bir ayrılık yaratmıştır. Bütün bunların sonucu olarak, gitgide soyutlanan ve sayıca azalan Ruslar, imparatorluklarını ellerinde tutabilmek için gereken fizik kapasitelerinden de azar azar uzaklaşmaktadırlar.

Aslında, acaba halkın böyle bir arzusu var mı? Rusya Slavlarındaki "Afgan sendromunun" etkilerinin, Orta Asya Slavlarındaki "Kosova sendromuna" eklendiğini gözönünde bulundurursak, bu arzudan kuşku duyabiliriz.

Rusların bir türlü içlerine sindiremedikleri "Afgan sendromu" sayesinde, halk federasyonun sınırları üzerinde şu ya da bu süreli herhangi bir askeri macerayı reddetmektedir. Bunun somut bir örneği 1990 Ocağı'nda Sovyet ordusu Bakü'ye girdiğinde Krasnodar'dan askere alınanlar -ve aileleri- yola çıkmaya karşı direndikleri zaman görülmüştür. Oysa eskiden, bu Kuban (1) Kazakları ülkesinin insanları, Sotniler (2), bu tür askeri harekâtlar için gönüllü giderlerdi!

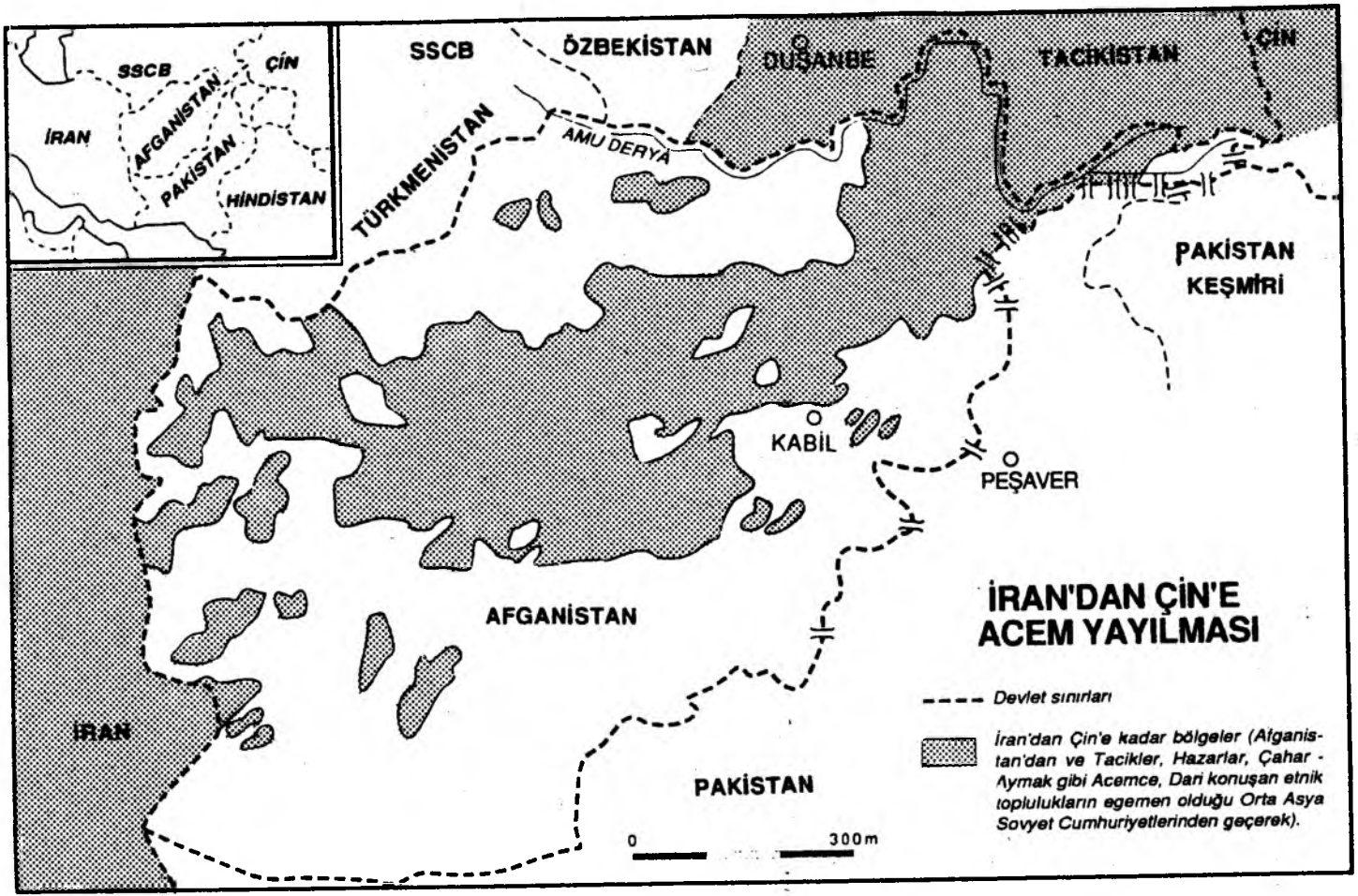
Günümüze dek Sırplara ilişkin olarak ünlenmiş olan "Kosova sendromu"nun kurbanı olan Orta Asya Slavları, yerli halkların baskısı altında, iki belki de dört kuşaktır yerleşmiş oldukları bir toprağı terketmektedirler. Kimileri Tacikistan'da olduğu gibi, tutucu güçlere dayanarak bir tür "büzülme" taktiğiyle topraklarına yapışmaktadırlar: Tüm tehdit edilen azınlıkları biraraya getirerek savunma milisleri oluşturmuşlardır. Bu tepki, genel bir sonuç çıkarmak için aldatıcı olabilir, ama belki de uçsuz bucaksız Kazakistan topraklarında, bu tür Slav gruplaşmalarının ardmdan bir paylaşma sorunu gündeme gelebilecektir.

Peki ama böylesine bir tükenişin akıl alır yanı var mı? Geri çekilme yanlıları ile, bu toprakları elde tutma bağnazları arasında yüzlerce yıldan bu yana "imparatorluk beceriklilliğini" kanıtlamış olan Rus yöneticilerinin ustaca hakemliklerine başvurulması daha mantıklı olmaz mı? Bu beceri, kendisi de bir Kuban Rusu olan ve bu nedenle milliyetler sorunu üzerine yeterince önbilgisi bulunan Mihail Gorbaçov yönetiminde özgün ürünlerini vermedi mi? (3). Ayaklanmaların birbirini ardından ve neredeyse sıralı olarak patlamasını, tüm ülkenin birdenbire alevler içerisinde kalması olasılığını ortadan kaldırmaya yönelik "kötüler içinde iyisi" bir planın uygulanmasının sonucu diye nitelemiyoruz. Bu ayaklanmaların, Kremlin'e, ipin ucunun her an kaçabileceği korkusuyla işin bilincine varması anlamında yararlı olduğunu ileri sürmekle yetineceğiz. Ayrıca ordu ve içişleri bakanlığı, olaylara müdahalelerini birbirleriyle uyumlu biçimde götürmeyi de başardılar. Duşanbe ayaklanmasında herşey iyi gitti. Bir geri çekilişten daha güç ne olabilir? 1989 başında Sovyet askerlerinin Afganistan'dan ayrılışları, her bakımdan son derece başarılıydı. Direnişin önünde kolayca yutulacak bir lokma gibi kaldıkları varsayılan "zavallı Afgan komünistleri" ise, daha az

(1) Kafkasların kuzey yamaçları.

(2) Bir sefer için harekâta katılan Kazak süvarileri.

(3) Krasnodar Krayı -daha tam olarak Gorbaçov'un doğduğu ve uzun süre hizmet ettiği Stavropol bölgesi- kimileri Müslüman olan Kafkasyalı ya da Türk birçok azınlığı kapsamaktadır. Bu konuda bakınız Michel Tatu'nun *Gorbatchev*, Éd. Le Centurion, 1987.

SSCB
ÇİN
İRAN
AFGANİSTAN
PAKİSTAN
HİNDİSTAN
SSCB
ÖZBEKİSTAN
DUŞANBE
TACİKİSTAN
ÇİN
TÜRKMENİSTAN
AMU DERYA
PAKİSTAN
KEŞMİRİ
KABİL
PEŞAVER
AFGANİSTAN
İRAN
PAKİSTAN
İRAN'DAN ÇİN'E
ACEM YAYILMASI
Devlet sınırları
İran'dan Çin'e kadar bölgeler (Afganistan'dan ve Tacikler, Hazarlar, Çahar - Aymak gibi Acemce, Dari konuşan etnik toplulukların egemen olduğu Orta Asya Sovyet Cumhuriyetlerinden geçerek).
0
300m

gözle görülür ve daha az nesnel oldukça daha da etkinleşen bir Sovyet desteğiyle güçlenerek sıkı sıkıya tutunmayı başardılar. İster komünist, ister Ayetullah ya da müftü olsun, Kremlin yeni müttefikler bulup, bunlardan Kabil'de, Tahran'da ya da Alma-Ata'da yararlanmayı başardı. Yukarıda gördüğümüz gibi, 1990 Mayısı'nda Alma-Ata'da bulunan yerel Müslüman önderi, Taşkent başmüftüsünün henüz çok yeni ilan edilmiş olan dinsel önderliğini reddederken, kendisini "Kazakistan başmüftüsü" ilan etmişti. Rus çıkarlarına bundan daha iyi nasıl hizmet edebilirdi? Yönetmek için bölmek -bu becerilemezse iyi geçinmek- Orta Asya'da uygulanması son derece kolay bir kuraldı.

Böylelikle pek iyi bilinmeyen bir dramın başlangıç öyküsünü ana hatlarıyla çizmeye başlayabiliriz: İlk başoyuncu olarak, kuşkusuz zayıflamış, ama gayet kurnaz ve galiba yazgısına göründüğünden daha az boyun eğmiş olan Rus iktidarı görülüyor. Diğer iki başoyuncu olan İslamın ve milliyetçiliklerin saldırılarına iyi dayandığı söylenebilir. Ama aynı zamanda diğer potansiyel oyunculara karşı davranış özgürlüğünü korumak açısından da son derece uyanık kaldığı söylenmelidir: Bu potansiyel oyuncular, Orta Asya'daki belirsizlikle yakından ilgili, ama iç dengesizliklerle sarsılan bölge devletleridir.

Merkez Asya'daki belirsizlik

İslam ile milliyetçi hareketler arasındaki herhangi bir ittifak, örneğin süreç içerisinde ilk belirtilerini gözlemlediğimiz köktenci yeniden doğuş hareketleri, Türkistan'daki Rus imparatorluğunun son çanını çalabilirdi. Ama yerli ulusların birleşmeden nasıl uzak olduklarını gördük. İslamiyet bile yeni gücüne karşın 70 yıllık komünist maddecilik uygulamasıyla derinden zayıflatılmıştır. İnandırıcılığını yitirmemek için Orta Asya'da Müslüman etnik topluluklar arasındaki aralıksız sürüp giden çatışmalara gözlemci kalmakla yetinmiştir. Bu nedenlerle de Rus iktidarı, etkinliğini azınlıkların bu sonsuz bölünmüşlüğüne dayatmak konusunda hâlâ hayli şanslıdır. Ama acaba bunu gerçekten istiyor mu?

Orta Asya'da tehlike altında yaşayan 11 milyon Slav, 36 milyon Müslüman Turaninin yükselen dalgasına karşı birleşebilmek için fazlasıyla tehdit edilmiştir. Ama "Türkistan belasından" kurtulmayı arzulamaya başladığını açıkça belli eden anayurt tarafının yavaş yavaş ipin ucunu bıraktığını da kaygıyla hissetmektedirler. Bu bela, bugün için Sovyet nüfusunun beşte birine ulaşan ve önümüzdeki yirmi yıl içerisinde eğer SSCB hâlâ varolmaya devam edecek olursa, nüfusun dörtte birine ulaşacak olan, kendine özgü, Ruslar tarafından asimile edilmesi mümkün olmayan büyük bir Müslüman kitlesi anlamına gelmektedir. Ama aynı zamanda, toplumsal ve ekonomik kriz açısından federasyonun geriye kalan bölgeleriyle kıyaslanması mümkün olmayacak kadar yoğun sorunlar içeren koskocaman bir bögedir de. Bu koşullarda Rus kamuoyunda giderek güçlenen bir görüş, Sovyet pamuğunun % 90'ının, SSCB doğalgazının %28'inin ve demirdışı metallerin hatırı sayılır bir bölümünün geldiği Orta Asya üretiminin bile, çok da önemli olmadığı yolundadır. Yeltsin'in Rusyası ise, 1985'te karşı

çıktığı, Sibirya ırmaklarının Kazakistan'a doğru akıtılması sürecinin başladığını gördükten sonra, zenginliklerini gitgide daha çok kendine saklamaya eğilimli görünmektedir. Gorbaçov'un çevresindeki pekçok danışman da, aynı gerekçelerle, Varşova Paktı'nın zorunluluklarını, SSCB'nin bugünkü yapısı için, "modern devlete" doğru evrimini olanaksız kılan bir boyunduruk olarak nitelemektedirler. Dolayısıyla bunların görüşüne göre, günümüzdeki federe cumhuriyetler yönetsel alışkanlıkların ve bağlantıların zaman içinde göreceli değişimi suretiyle, bir tercihle yüz yüze bırakılmalıdır: Ya birbirine sımsıkı bağlı bir yönetsel örgütlenmeyle götürülecek olan bir federasyon, ya da iç bağlantıları iyiden iyiye gevşek bir konfederasyon; bu durumda çevrede yeralan cumhuriyetler mesafeli bir konuma yerleşecek, bağımsızlıklarını üstlenecek ve ortak bir savunmanın zorunluluklarını ve ekonomik ilişkilerin yükünü başkasına yıkamayacaklardır.

Bu, tüm SSCB yöneticileri arasında en reformcu olarak göze batan Aleksandr Yakovlev'in "egemen sosyalist devletlerin özgür birliği" projesidir. Gelecekteki birlik antlaşmasını düzenlemekle görevli komisyonun çalışmaları, Yakovlev'in kuramlarından esinlenerek yola çıkmıştır.

Böylelikle, Sovyet-Rus yönetsel aygıtının işlerin ters gitmesi durumunda koşullara ayak uydurmak konusunda ne kadar becerikli olduğunu bir kez daha görmüş oluyoruz. Bu ölçülü açılma, uzaktan en akla yakın çözüm gibi görülmekteyse de, aslında ulaşılması en güç olan çıkıştır. Böylesi bir çözüm, her iki kampa da çok önemli tavizler dayatmaktadır: Ruslar zihniyet olarak ve eylemleri itibarıyla imparatorluk geleneğinden ve egemenliklerinin özünden vazgeçerek, ihtiyaçları olan yerel kaynakların bedelini daha gerçekçi bir biçimde ödemek ve yerli halkları bağımsızlığa doğru yönlendirmek durumundadırlar. Müslümanlar ise, halkların ekonomik yapılanmalarının göreceli olarak karşılıklı değişimini, etnik uyuşmazlık ve geçimsizliklerin hafifletilmesini ve belli bir Slav etkisinin devamının kabulünü benimsemek ve gerçekleştirmek zorundadırlar. Bu ortalama yolda ilerlemek, bu ülkelerin, iç düzenlerini denetlemeleri ve kendi özgün güvenlik hukuklarını oluşturmalarıyla, dış ülkelerde temsilleriyle, Birleşmiş Milletler'de yerini almalarıyla (1) ve yavaş yavaş kendi silahlı kuvvetlerini oluşturulmalarıyla gelişecek olan bir egemenliği üstlenmeleriyle sonuçlanacaktır. Orta Asya halkları ve yerel seçkinleri bu yolda karşılaşabilecekleri başarısızlıkları göğüslemeye ve onları bekleyen ağır sorumlulukları üstlenmeye hazırlar mı? Yukarıda da gördüğümüz gibi, bu sorunun yanıtı olumsuzdur.

Demek ki sonuç olarak, bağımsızlığa giden bu yol üzerinde kargaşalarla belirlenen bir evrime, Orta Asya'nın bir çeşit Balkanlaşmasına, gizli ya da açık, yöre üzerinde belli bir denetimi her zaman sürdürmek isteyecek olan Sovyet-Rusların elverişli koşullara uygun düşen güç gösterilerine göre biçimlenecek olan ertelemelere rastlamamız hiç de şaşırtıcı olmayacaktır.

Bu "Afgan tarzı" evrim, az ya da çok komşu devletlerin, örneğin kimi sınırları yeniden gözden geçirmek biçiminde, konuya karışmalarına yol açacaktır. Afganistan'ın aslında tamamen yapay olan bütünlüğü, bu açıdan tehdit altında gibi görünmektedir. Örneğin Sovyet Tacikistanı'nın egemenliğine geçiş bağlamında 4 milyon Sovyet

(1) Ukrayna ve Beyaz Rusya'nın, Birleşmiş Milletler'in kuruluşundan beri temsil edildiklerini unutmayalım.

kökenli Tacik ile 5 milyon Afgan kökenli Taciğin birleşmelerinden meydana gelecek bir Tacik ulusunun belirmesi görülebilecektir. Konuşulan Acemce dili, Sünni Müslümanlık, yaşam biçimi, ülke topraklarındaki devamlılık, herşey onları birleştirmektedir. Buna kim karşı çıkabilir? Paştunlar mı? Afgan Tacikleri uyanıp kumandan Mesut'un yönetiminde eşgüdümlü bir savaş vermeye yetkin olduklarını kanıtlarlarken, Paştunlar ülkeyi yönetebilecek yeterlilikten uzak olduklarını göstermişlerdi. Sovyetler mi? Pek önemli kaynakları bulunmayan ve büyük kargaşalar yaşaması olasılığı çok yüksek olan Tacikistan, onlar için ikincil öneme düşecektir -belki de tıpkı Afganistan gibi-. Buna karşın İran, Sünni de olsalar, Acemce konuşan Taciklere ve Aymaklara destek vererek Afganistan'ın ve Şii Hazarlar ülkesinin böğrüne daha derinleme dalma çabalarına girişebilir. Buna karşın Tahran, kendi ülkesindeki bir milyon Türkmenin Sovyetlerden bağımsızlaşacak olan üç milyon Türkmenle bütünleşme eğilimlerine karşı da dikkatli olmak durumundadır. Daha da önemlisi, eğer altı milyon Sovyet Azerisi gerçekten bağımsızlaşacak olursa, İran kendi tebası olan on milyon Azeriyi de dikkatle gözetim altında tutmak zorundadır. Dolayısıyla Moskova'nın Tahran'ı baskı altında tutmak için gereken araçlardan hiç de yoksun olmadığını görüyoruz.

Turan ülkesindeki belirsizliğin çözülmesi, hiç kuşkusuz, eskiden batıdan olduğundan çok daha fazla doğudan gelen tehditlerle uğraşan Türkiye önderliğini ilgilendirmektedir. Ne var ki Türklerin, uzaklardaki Özbeklerin, Kırgızların ve diğer Kazakların güçlüklerinden daha çok, hemen yakınlarındaki ve kendileriyle aynı dili konuşan Azerilerin sorunlarına karşı daha dikkatli olmaları olasılığı çok yüksektir. Oysa bu uzaklardaki halklar, Anadolu halkının çoğunluğu gibi Sünnidir -ve İslama tam bir dönüş yapmış bulunmaktadırlar- oysa Azerilerin büyük çoğunluğu Şiidir. Etnik dayanışma mı ağır basacak, yoksa dinsel dayanışma mı? Her iki durumda da İran ile Türkiye arasında büyük bir kriz tehlikesi oluşacaktır. Gerçekten de Türkler ile Azeriler (İran nüfusunun yaklaşık üçte biri) arasında bir dayanışma, ülkenin bütünlüğünü tehlikeye sokacaktır. Aynı şekilde Ankara'nın pantürkizme doğru yönelmesi, Turan ülkesinin tarihsel olarak İran'ın imparatorluk ve uygarlık yöresinde bulunduğunu ileri süren Tahran'ı kaygılandıracaktır. Bu önlenemez çekişme ve rekabetten de elbette bir kez daha Moskova avantajlı çıkacaktır.

Olaylara ve sürece bu bakış açısından yaklaşıldığında, tüm dengeleri allak bullak edebilecek bir diğer öğeden daha sözedilmesi gerekir. Pakistan, Afganistan, İran ve doğal uzantıları olan Orta Asya ile Anadolu, uyuşturucu dünyasının "altın hilal" diye adlandırdığı bölgeyi oluşturmaktadırlar. Kuşkusuz altın hilalin afyon üretimi "altın üçgen"in (Birmanya ve Tayland) üretiminden azdır. Afganistan'daki savaşın sonuçlarından birinin de, afyon ve hintkeneviri tarımının hatırı sayılır oranlarda yaygınlaşması olduğu gözlemlenmektedir. Afganistan'daki belirsizliğin ortadan kalkmasıyla bu yasaklanmış tarımın da güçleşip pazar yitireceğini söylemek mümkündür. Pakistan, SSCB, Türkiye ve İran, bugün uyuşturucu ticaretine karşı ciddi bir mücadele vermektedirler. Düşünce ayrılıkları ve çatışmalar yaygınlaşırsa neler olabilir? Kargaşa, uyuşturucunun ortaya çıkmasını her zaman kolaylaştırmıştır ve uyuşturucu bir kez yerleşti mi, ülkeyi sürekli savaş halinde tutar.

Tüm bu yaklaşımlar, Orta Asya'nın, en yakın deniz ulaşımı noktası olan İran Körfezi'ne doğru demiryolları aracılığıyla açılmasını öngören karanlık beklentileri ye-

terince ortaya koymaktadır. Bu nedenle Turan ülkesi, günümüzde Sovyet demiryolları yönetimi tarafından yarı kuşatılmış olmasından ve ülke olarak 1992'den başlayarak Pasifik'ten gelip Sinkiang'da biten Çin demiryollarına Sinlan kavşağında erişerek yeni bir açılım elde etmekle yetinmek durumundadır. Demek ki, coğrafya koşullarının dayattığı Sovyet ekonomik denetimi önceliğini korumak durumundadır.

Fiziki ve beşeri coğrafyanın ağırlığı Çin'deki Türk halklarının geleceği ve Turan ülkesindeki gayya kuyusuna katılmak konusundaki hevesleri üzerinde hâlâ belirleyici bir rol oynamaktadır.

Sinkiang: Bir Türk toprağının sarsıntıları

Kapsadığı tüm ülkelerle Orta Asya, yeniden jeopolitik bir bütün olmakta ve komşu ülkelerle geleneksel ilişkilerine kavuşmaktadır. Sinkiang da bu genellemenin dışında olmayıp Orta Asya'daki Sovyet cumhuriyetleriyle aynı merkezkaç kuvvetlerden etkilenmektedir. Bu olgu, merkeziyetçi alışkanlıklarının hâlâ ezici biçimde egemen olduğu Pekin açısından çalkantılara yolaçıcı ve tehlikeli olarak nitelenmektedir. Çinliler bu bölgenin ekonomik durumunun hâlâ azgelişmiş özelliklerini korumasından ve komşu yörelerdeki evrimin yöre nüfusunun bir bölümünde milliyetçi duygular uyandırmasmdan kaynaklanan giderek artmış durumdaki güçlüklere karşın asimilasyon politikalarını sürdürmektedirler.

Bütün 80'li yıllar boyunca Sinkiang'da Hanlarla Müslüman azınlıklar arasında etnik çatışmalar olduğuna ilişkin bilgiler sızdı durdu. Kimi zaman görüşmeler, kimi zaman ise baskı yoluyla bu tür çatışmaları çabucak denetim altına alan yerel yetkililer, sorunun çetrefilleşmesine ve kök salmasına fırsat vermediler. 1985'te yapılan gösteriler, özellikle Pekin'in Sinkiang politikasını eleştiriyordu. Protestoculara göre Pekin'in politikası, özerk bölgeyi, Çin nükleer araştırmaları için bir deney alanına ve sayısız toplama kamplarıyla, çalışarak yeniden eğitim merkezleri kurulması dolayısıyla bir yarı-açık cezaevine, bir Gulag'a dönüştürmeyi amaçlıyordu.

Bu gösteriler, kökü derinlerde, sürekli ve etkin bir milliyetçi duygunun sürüp gittiğini göstermekle birlikte, aynı zamanda Çinli yetkililerin çok etkin, uyanık ve özenli bir güvenlik sistemiyle tüm bu girişimleri denetim altında tutmayı başardıklarını da gösteriyordu. Sürtüşme ve çatışmalarınm birçoğunun kökeninde toplumlar arasında meydana gelen olaylar (bir cinayet ya da hırsızlık, vb) ya da yönetsel kararların uygulanmasındaki beceriksizlik veya hatta Han göçmenlerin yığınlar halinde gelişi gibi nedenler yatıyordu ve bu çatışmalar genellikle ansızın patlak veriyordu. 1990 Nisanı'nda Kaşgar yakınlarında patlak veren örgütlü ve kanlı silahlı başkaldırı, Çin yönetiminin hayli başını ağrıtan çok önemli ve farklı bir boyut kazandı.

1989 Mayısı'ndaki "Çinli Salman Rüştü" olayı

1989 Nisanı'nda Pekin İlkbaharı gösterilerine koşut olarak tüm ülkedeki Müslüman nüfus dinsel nedenlere dayanan bir sallantıyla çalkalandı: Gösterilere katılımın u-

laştığı boyut, yetkililerin taşkınlık ve aşırılıklardan kaygılanmalarına yol açacak ölçülerdeydi. Bu gösteriler Çin'de, özellikle de Sinkiang'da İslam sorununun boyutlarını ve Çin yönetiminin olayların gerisinde kalmamak konusundaki kararlılığını göstermek için belli ölçüler sundu. 1990'da birkaç ay içerisinde hemen dinsel eylemlere karşı bir dizi önlem alındı. On yıl süren belli bir özgürlük döneminden sonra komünist iktidar dinsel faaliyetleri sıkı bir denetim altına almıştı.

"Müslümanların cinsel gelenekleri'" adlı kitabın yayınlanmasından hemen sonra, 1989 yılının ilk ayları boyunca Çinli Müslüman toplulukların Çin'in bütün büyük kentlerini etkileyen bir dizi hoşnutsuzluk gösterileri patlak verdi. Demokrasi yanlısı gösterilerin arasında biraz da deyim yerindeyse kaynayıp giden Müslüman toplantıları, göreceli olarak farkedilmeden oldu bitti. Zaman zaman aynı cadde ve sokaklarda karşılaşan iki topluluk karşılıklı olarak birbirlerini tanımazlıktan geldiler. Müslümanlar 1989 Mayıs ve Haziran aylarında Pekin'de meydana gelen olayları sadece Hanların iç sorunu gibi değerlendirmek eğilimindeydiler.

Müslümanlar, içinde dinsel ibadetin de bulunduğu tüm özgürlüklerin kısıtlanmasından kaygılanıyorlardı; örneğin komünist yetkililerin izniyle Mekke'ye gidişlerine ilişkin istisnai ayrıcalıkların kısıtlanması kaygıları içerisindeydiler. Çin Komünist Partisi'nin 1989 Haziranı'ndaki 11. kongresinin 4. plenumundan sonra Çin İslam Birliği (resmi örgüt) partinin din politikasının aynen devam ettiğini kaydediyordu. "Bu durum, İslami çevreleri sakinleştirmiş ve çok büyük Müslüman kitlelerin partiye güven duymalarının devamını sağlamıştır." Ne var ki, Müslümanların kaygıları doğrulanmıştı, çünkü bunu izleyen aylarda siyasi baskı kampanyaları ve yasaklamalar başlamış, imamlar tutuklanmış ve "resmi olmayan" dinsel ibadet Sinkiang'ın birçok kentinde ve diğer bölgelerde yasaklanmıştı.

Sonradan "genç ve deneyimsiz" diye sunulan iki Han milliyetli yazar, Müslümanların "cinsel gelenekler"i (yapıtın başlığı) adlı bir kitap yayınlayarak ün ve servet kazanmayı düşünmüşlerdi. Tayvan'da yayınlanmış bir kitabın uyarlaması olan bu eser, Müslüman mimarisinin kullandığı cinsel çağrışımlı simgeler üzerine bir çalışmaydı. Önce Taiyuan (Şangsi)'daki bir yayınevi tarafından yayınlanan kitap, daha sonra Şanghay'daki bir yayıncı tarafından ikinci kez basılmıştı; o dönemdeki göreceli yayın özgürlüğünden ve halkın uzun süre yasaklanmış olan bu tür konulara duyduğu meraktan bir hayli yararlanmıştı. İçeriği İslama ve Müslümanlara bir hakaret olarak değerlendirilen bu kitaba karşı gösteriler, daha 1989 Nisanı'ndan itibaren, Gansu'da başlamıştı. Yerel dinsel yetkililer, yörenin siyasal sorumluları nezdinde protesto eylemlerine başlamışlardı. 12 Mayıs'ta Lanju'daki ayaklanmaların başında resmi binalar işgal edilmiş, Pekin'de ise Ulusal Azınlıklar Enstitüsü'nün bin kadar öğrencisi başkent sokaklarında protesto yürüyüşleri yapmışlardı. Giderek diğer kentlerdeki Müslümanlar da öfkelerini ortaya koymak için harekete geçtiler; Sian'da, Sining'de, Şanghay'da, vb. çeşitli eylemler görüldü. En bağnaz öğeler, tıpkı *Şeytan Ayetleri*'nde olduğu gibi, yazarları arayıp bulmaktan ve öldürmekten sözediyorlardı. Birtakım tavizler verildi.

Öyle anlaşılıyor ki, tüm bu koşullar altında, özellikle de Lanju'da parti ve hükümetin yerel sorumluları Müslüman toplumunun önderlerinin istemlerine olabildiğince kısa bir zamanda olumlu tepkiler ürettiler. Yatıştırıcı açıklamalar yapıldı. Sözkonusu kitabın satışının yasaklanması ve toplatılıp imha edilmesi için gereken kararlar alındı.

Yazarlar tutuklandılar, hüküm giydiler ve Müslüman toplumundan özür dilemek zorunda bırakıldılar.

Birkaç gün sonra Urumçi'de yeni gelişmeler ortaya çıkmasaydı, hiç kuşkusuz olay bitmiş ve unutulmuş olacaktı. Bu yeni kalkışmalar olayın bir başka boyutunu, resmi açıklamalara kulak vermek gerekirse "ulusal dayanışmayı pekiştirmeyi ve ayrılıkçılığı özendirmeyi" hedefleyen özlem ve girişimleri kanıtlıyorlardı. Gerçekten de, Müslümanların daha az bir yoğunlukta bulundukları diğer bölgelere kıyasla çok daha duyarlı olan Sinkiang'da, gizliden gizliye sürdürülen milliyetçi ve ayrılıkçı özlemleri dışa vuruyorlardı. Demokrasi yanlısı gösterilerle renklenip canlanan Çin'in diğer büyük kentleri gibi Sinkiang'ın başkentinin sokakları da Mayıs ortalarından itibaren değişik ulusal azınlıklara mensup Müslüman topluluklar tarafından arşınlanmaya başlandı. Bu göstericiler "Çinli Salman Rüştü'lere" karşı nefretlerini belirten, Arap alfabesiyle yazılmış sloganların bulunduğu pankartların yanısıra, rejim karşıtı sloganları da gezdiriyorlardı. Gösteriler 19 Mayıs'ta Lanju'da olduğu gibi çok daha geniş boyutlar alarak bir ayaklanmaya dönüştü. Birtakım bölge örgütü binaları tahrip edildi: Özerk bölge parti komitesi merkezi, bölge meclisi binası, danışmanlar komisyonu, disiplin soruşturmaları komisyonu, vb. gibi. Tüm bu olaylar sırasında 150 polis ve diğer memur yaralandılar, 40 araç tahrip edildi.

Güvenlik servisleri tarafından hemen araştırılarak yakalanan ve tutuklanan yedi elebaşı, Hui, Dongsiang ve Uygur milliyetlerinden olarak açıklandılar. Bu göstericilere yöneltilen suçlamaların olanca ağırlığına karşın ("Çin Komünist Partisi'ne ve sosyalist sisteme karşı düşmanca tutum, vatanın bütünlüğüne ve milliyetler arası birliğe direniş ve muhalefet"), herhangi bir siyasal destek ve örgütlü komplo ortaya çıkartılamadı. Oysa bu direnişin ülke içindeki dinsel tarikatlar tarafından desteklendiğine inanılıyordu.

Bu olaylar, İslamiyetin Çin'de oynadığı rolü ve daha da özel olarak dinsel tarikatları anımsamak için vesile oluşturdular; çünkü 1989 Mayısı'ndaki bu Urumçi olayları dolayısıyla güvenlik güçlerinin yakaladığı ve tutukladığı bazı göstericiler, özellikle Sinkiang'ın güneyinde, gezginci vaizler olarak beliriyorlardı. Çinli yetkililerin hoşgörüsü (aslında siyasal yetkililerin çıkarcılıklarından ileri gelen bir adamsendecilik) Müslüman mahallelerinin sokaklarında halkın önünde açıkça karmaşık bir ibadeti yerine getiren -namazlar, bağış toplamalar, zikrler(*) - ve yerel halk tarafmdan büyük bir saygıyla izlenen birtakım sofu kılıklı adamların yeniden ortaya çıkmalarına fırsat vermişti. Bu "cami dışı" akım, aynı zamanda yetkililerin denetiminin de dışındaydı. Kimi bölgelerde resmi olarak kabul edilmiş dinsel ibadetin sönük kalmasına yol açacak kadar artan bu akımlar, giderek daha da fazla bir kuşku yarattılar. "Resmi olmayan" ya da "cami dışı" İslami faaliyetlerin bu hızlı çoğalışı, bu faaliyetlerin "yasa ve parti politikası çerçevesinde normal koşullar altında gerçekleşmesini" sağlamak için 1989 sonundan beri önlemler alıp yasaklamaya ya da denetlemeye çalışan yerel parti yöneticilerini ve iç güvenlik sorumlularını kaygılandırıyordu. Bu politikaların uygulanma sorumluluğu ve yükü il ve ilçe *(Sian)* seviyesindeki parti komitelerine bırakıldı. Parti komitesi sekreterlerinin Han milliyetinden olduğu tüm yerleşim birimlerinde,

(*) Ana metinde Türkçe.

bu görev sonuna kadar yerine getirildi. Taklamakan'ın güneyinde ve Hotian bölgesindeki vahalar zincirinde 1990 Martı'nın başında başlatılan bir kampanya, Kur'an okutulan okulların kapatılmasıyla ve "yasadışı dinsel faaliyetlerle uğraştıkları belirlenen imamların" görevden alınmalarıyla sonuçlandı (1).

1990 Nisanı'ndaki Baren olayları

Çinli yetkililer, 5-6 Nisan 1990 tarihlerinde Akto ilçesinin Baren kasabasında meydana gelen olayları "karşıdevrimci silahlı başkaldırı" olarak nitelediler. İsyancıların yola çıkış nedenleri ve onları bu davranışa iten öğeler kesinlikle bilinmese bile resmi basının verdiği ayrıntılı bilgiler -ki 1962 Mayısı'ndaki İli olaylarında olduğu gibi, çok uzun bir süre boyunca tek bilgi kaynağı bu resmi basın olmuştur (2)- meydana gelen olayların ne denli ciddi olduğunu tahmin etmek için yeterlidir.

İster "Çinli" kimlik belgelerinin dağıtılmasına tepki olarak, isterse de camilerin ve Kuran okutulan okulların kapatılmasının yarattığı tepkilerin ürünü olarak ortaya çıkmış olsun, bütün bu gerekçeler "Doğu Türkistan İslam Partisi" diye adlandırılan bir grubun silahlı başkaldırısına gerekçe oluşturmuşlardır. Resmi raporlara inanmak gerekirse, isyancılar yüzyılın başındaki ve geçen yüzyıllardaki ayaklanmaların kutsal gerekçesi olan "cihad" ilan etmişler, yerel halkları haraca kesmişler, atlara elkoymuşlar ve "Türk milliyetinden halklar, birleşin! Yaşasın Büyük Doğu Türkistan!" çığlıklarıyla "sarılar"dan kurtulma çağrıları yapmışlardı. Kuşatılan küçük garnizonlar, kurulan pusular ve desteksiz yakalanan Çinli askerlerin katledilmeleri, saldırganların acımasızlığı ve bağnazlığı... Yerel yetkililerin tanımladıkları senaryoda hiçbirşey eksik değildi.

Ne var ki, birçoğu genç insanlar olan yüzlerce kişi bu isyan oyununa katılmış olsalar bile, isyancıların silahları ve donanımları hiç de özledikleri hedefle orantılı değildi: "Doğu Türkistan Cumhuriyetini kurmak ve İslamı Marksizm-Leninizme karşı zafere ulaştırmak". Olayın yaygınlaşması önlenip eylem çevreden soyutlandıysa da, taşkın davranışlar denetim altına alınamadı. Hareket örgütlü olarak birkaç ay boyunca devam etti ve yüzlerce genci askeri örgütlenmesine alarak temel bir eğitim verdi. Varlıklarını kısa süre önce İli'de ortaya koymuş olan "gizli örgütlerle" ilişkide bulunan birtakım öğeler mi vardı?

Yaklaşık 40 kurban veren bu ayaklanma, Sinkiang'da Kültür Devriminden beri görülen en şiddetli olaydı. Yetkililerin sayısız uyarılarından sonra patlak vermişti; oysa 1990 başından itibaren, Çin politikasının dinsel sorunlar üzerine oldukça radikal bir tavır almaya başladığı gözlemlenmekteydi. Ama bu olay, en azından Sinkiang'ın güneyinde Han iktidarı ile Türk azmlıkları arasında var olan gerginliğin sürekliliğini gösterdi. İslamcı ve milliyetçi gizli örgütlerin ve henüz desteği pek sınırlı olsa bile bir dış yardımın varlığını varsaymak mümkündür.

---

(1) Aktaran Alexandre BENNINGSEN, Chantal LEMERCIER,QUELQUEJAY, *Les Musulmans oubliés*, Maspero, 1981.

(2) 1962 Mayısı'ndaki İning olaylarının ayrıntıları için bakınız Ek 5.

Baren olaylarından sonra Sinkiang'ın yerel yetkilileri tarafından alınan önlemler, adı hiçbir zaman telaffuz edilmese bile, objektif olarak dini, yani İslamı hedef almıştı. İnanç özgürlüğünü güvence altına almakla birlikte dinsel inançları yaygınlaştırma girişimlerini yadsıyan yasaların katı biçimde uygulanacağını duyuran geniş bir kampanya açıldı. Dinsel örgütlenmelerin herhangi bir yabancı mali yardım almasını yasaklayan başka önlemler de alındı ve duyuruldu. Hiçbir zaman açıkça adlandırılmamış olmakla birlikte, dinsel örgütler resmi olarak sürülüp uzaklaştırıldılar. Yıkıcı faaliyet olarak nitelenen dinsel eğitim özel olarak hedef alındı. Ama partinin uyanıklığı asıl gençliğe yönelik olarak ortaya çıkmak durumundaydı: Yalnızca Sinkiang'da, özerk bölgenin nüfusunun üçte birini oluşturan 5.2 milyon nüfus 14 yaşın altındadır! "18 yaşın altındakilere yönelik yasadışı dinsel propagandayı kesinlikle önlemeli, gençlerin eğitim gördükleri çevreyi tamamen temizlemeli ve anayurdun çiçeğini parti güneşinin altına dikmeliyiz."

Çinin batısı: Özgürlükle Gulag'ın atbaşı gittikleri yeni topraklar

Genellikle Sinkiang'daki ve Tibet'teki durumlar, birbirlerine benzer ya da çok yakın gibi görünürler. Yerli halkların düşmanca tavırları, Hanlarınkinden açık biçimde farklı kültürler, canlı dinsel faaliyetler, çölleşmiş bir ortam vb. Ovalardan gelen Çinli halk için çok güç sömürge bölgeleri olarak belirmektedirler. Birçok veri, Tibet'i daha da özgün bir yer haline getirmektedir: Tibetlilerin etnik bütünlüğü, sürgündeki bir önderin sürüklediği yoğun bir dinsel yaşam ve özellikle de Hanların kök salmalarına elvermeyecek kadar düşmanca bir doğal çevre; çünkü yükseklik, Çinli göçmenleri ve görevlileri iyiden iyiye anayurtlarından soyutlamaktadır. Oysa Sinkiang, çok güç doğal koşullarına karşın yine de katlanılabilir özellikler taşımaktadır.

Son onyıllarda sayılarındaki hissedilir artışa rağmen, Han göçmenler için Sinkiang, bir kolonizasyon toprağı, bir "vahşi batı" olarak kalmıştır. 1980'li yıllar ve bu dönemde rastlanılan göreceli özgürlük dönemleri, ülke edebiyatında, bu bölgeleri, uçsuz bucaksız toprakları ve özgürlüğü yücelten birtakım yapıtlar vermiştir. Bu yapıtlarda sonsuz manzaralar ve yöre insanının egemenlik tanımaz karakteri çizilmektedir. Bu insanlar, geleneksel Çin'in, entrikalara alışmış, uygarlaşmış ve uysal insanlarından hemen ayırdedilirler... Batının sınırsız topraklarında gezinen kahramanlar, tarih boyunca olağanüstü yoğun bir nüfusla yüklü Çin kentlerinin tanımadığı özgürlük boyutlarını keşfetmektedirler. Orada bürokrasi yoktur, yasalara karşı gelinebilir ve "kural tanımaz" düşünce yapıları gelişip biçimlenebilir (1).

Herşey, geçmişiyle olduğu gibi bugünüyle de, sınır boylarındaki ve uzaklığın doruğundaki bir toprağın ününü yayıp pekiştirmeye yöneliktir. Birçoğu Kültür Devrimi sırasında, sağ sapma karşıtı kampanyalar döneminde mahkum edilmiş düzen karşıtı suçlular için bir sürgün ülkesi olarak belirlenmiştir. Bu topraklar, kamu hukukuna

(1) *The Chine Western: Short Fiction from Today's China*, İngilizceye çeviren Zhu Hong, New York 1988.

karşı geldikleri için hüküm giyenlerle "karşıdevrimcilerin" ceza bölgeleri olmuştur.

Kuzeydoğudaki (Heilongciang) ya da kuzeydeki (İç Moğolistan Özerk Bölgesi) (1) kamplardan çok daha uzak ve ıssız olan Sinkiang'daki ve Çinghai'daki "reform" ya da "çalışarak iyileştirme" (kısaca adlandırmalarıyla: *laociao* ya da *laogai*) kampları daha az tanınmaktadır ve bunlara ilişkin bilgiler daha seyrektir. Uzaklık ve yalıtlanmışlık, bunları uzun süreli cezaların çekildiği unutulmuş adalara dönüştürmüştür.

1986'da Lenghu'da tanıştığım Cui adında Tiansinli 46 yaşındaki bir adam bu deneyimi yaşamıştı. Lenghu, Çinghai'nin kuzeybatısında, Ağustos ayından başlayarak sık sık kar fırtınalarının görüldüğü 2 000 metreden daha yüksek bir yaylada bulunan Tsaydam'ın petrol üretilen bir merkezidir. Kuzeyde Çinlianşan dağlarının buzulları, tertemiz ve masmavi göğü, platonun kızıl topraklarından beyaz bir çizgi gibi ayırır. Plato güneye doğru alçalarak uçsuz bucaksız görüntüsüyle ufukta kaybolur. Sağda solda, göğün mavi rengini yansıtan ve çevrelerinde cılız bir yeşillik olan göllerin yakınlarındaki Kazak ya da Tibetli çobanların çadırları, bu sonsuzlukta noktalar gibi belirir. 1950'li yılların ortalarından beri, Lenghu petrol merkezindeki binlerce Han,verimli bir üretim beklentisi içinde yaşayıp duruyorlardı; üretilecek petrol, tankerlerle Dunhuang üzerinden Liuyuan'a, oradan da demiryoluyla Sinlan'a ulaştırılacaktı.

Aşçılık yapan Cui, iki yemek arasında neşesini benimle paylaşmıştı: 1966'da, Kültür Devrimi'nin başında, günahlarından arınması için Lenghu'ya gönderilmişti; orada yaklaşık 20 yıl yaşadıktan sonra -1990'da 50 yaşına gelecekti- doğduğu kente dönme iznini talep etmesini mümkün kılan bir yaşa yaklaşmıştı; bu izni 55 yaşında alabilecekti...

Cui'nin yaşadıklarından çok daha güç koşullarda bir sürgün geçirenler vardı. Sürgün cezasına çarptırılanlar, genellikle yolların ve çöldeki havaalanlarının bakımıyla, toprakların temizlenerek tarla hale getirilmesiyle, Altay ya da Tiyenşan dağlarındaki maden ocaklarında, zaman zaman da yerleşim birimlerinin yakınlarında çalıştırılıyorlardı. 1960'lı yılların başlarında, yalnızca İning bölgesinde, herbirinde binden fazla tutuklu bulunan yaklaşık on tane kamp vardı. Hangi dönemde olursa olsun, bunların çoğunluğu "siyasi" idiler. 1950'li yıllarda "milliyetçiler" batıya göçme izni talep eden Ruslarla birlikte buradaydılar. 1990 Nisanı'ndaki Baren isyanları sırasında bu kamplarda hâlâ eski tutuklular vardı. Zaman zaman büyük bir iş ve çalışma merkezi el emeğine ihtiyaç duyduğunda; örneğin bir inşaat ya da üretim merkezinin talebi üzerine tutuklular buralara gönderiliyorlardı.

Sinkiang inşaat ve üretim ordusu: Vang Zen ve Vang Enmao'nun eserleri

1976'da resmen dağıtılmış olan Sinkiang inşaat ve üretim ordusu (İ.Ü.O) 80'li yılların başında yeniden hayata geçirildi. Aslında ana yapılanmaları, "alay" düzeyindeki kuruluşları, hiçbir zaman tam olarak ortadan kalkmamıştı. 1988'de özerk bölge-

(1) Bu sorun üzerine: "Seeds of Fire" Geremie Barmé ve John Minford tarafından derlenen metinler, Hong Kong, 1986.

nin Han nüfusunun yaklaşık yarısını oluşturan, aileleriyle birlikte 2 milyon kişiyi içinde bulunduruyordu. Çiftlikleri ve sanayi kuruluşları neredeyse yarı özerk bir biçimde çalışmakta ve Sinkiang'ın pamuk üretiminin yarısıyla tahıl üretiminin dörtte birini sağlamaktadır. Bu miktarlar, özerk bölge üretiminin değer olarak % 20'sini ve ihracatının yarısını ifade etmektedirler.

İnşaat ve üretim ordusu, 1954'teki kuruluş amaçlarına hemen geri döndü: Askeri kuruluş olarak Sinkiang'a yerleşmeye gelmiş olan Hanların büyük çoğunluğunu bünyesinde topladı (esasen yedeklerinin sayıca önemi de bunu kanıtlamaktadır); bölgenin Çin'in bütünlüğü içinde eritilmesi politikasına da geniş olarak katıldı. 1960'lı yılların başından itibaren sarsılmaya başlayan Çin-Sovyet ilişkilerinin iyiden iyiye bozulmasından sonra, çok kısa zamanda seferber edilebilecek bir askeri güç durumuna dönüştü (1). Ordunun bina ve örgütleri Sinkiang'ın diğer yetkililerinin pek az girebildikleri yarı askeri bir dünya olarak varlıklarını sürdürdüler. Ordunun 1954'teki kuruluşunda ilk siyasi komiseri olan Vang Enmao'nun, 1989'daki ziyareti sırasında 6. ve 8. tümenin (Urumçi ve Şihezi taraflarında yerleşmişlerdi) kimi taburları güç anlar yaşıyorlardı: Onlara bu güçlükleri "Nannivan ruhu ile", yani kendi olanakları ile çözümlemeleri öğütleniyordu. Bu anekdot, hâlâ bir piyade savaşı cephesini andıran doğal çevrede ordunun karşı karşıya bulunduğu güçlükleri, yoksullukları, ama aynı zamanda bu koşullara ayak uydurmada gösterebildiği beceriyi de anlatmaktadır. Yine 1989 yılının Kasım ayında Urumçi bölgesindeki bir alayı ziyaret eden Başbakan Li Peng, onlara görevlerini alışılagelmiş deyimlerle anımsatıyordu: Sınır topraklarının tarıma açılması, batı sınırlarının güvenliği, "Nannivan ruhu"na sadakat.

1982 ile 1987 yılları arasında Han nüfusun Çin'in geleneksel olarak bilinegelen yörelerine doğru hafif bir göçü görüldü. 1986'da Sinkiang'dan gidenler, gelenlerden daha kalabalıktılar (88 100 kişi giderken, 45 300 kişi gelmişti); bu olgu 1985'te de görülmüştü. Bu geri dönenlerin % 66.82'si, 1986 yılında inşaat ve üretim ordusunun (İ.Ü.O.) mensuplarıydılar. Resmi açıklamalar, asıl Çin topraklarına dönenlerin çoğunluğunu, İ.Ü.O.'nun kuruluş yılı olan 1954'ten beri orada olup emeklilik yaşına gelenlerin oluşturduğu yolundadır. İ.Ü.O.'nun yöredeki yapılanmasının Han nüfusun bir bölümünün orada kesin olarak kalıp kök salmasını kolaylaştıracak özellikleri taşımadığını da belirtmek gerekir. Çin'in diğer bölgelerindeki devlet çiftlikleri gibi burada da iş ordusu, bireylere ya da ailelere toprak kiralamamaktadır. Bu durumda iş ordusunun mensupları kamu görevlisi statüsündedir. 80'li yılların başlarında uygulanan tarım reformu politikası, kırsal kesimdeki toprakların ortaklaşa işletilmeleri ilkesini tümüyle yadsıyan yönelişiyle, en üst düzeyde ortaklaşmacı bir birim olan İ.Ü.O.'nun hiç de çıkarına değildi. Çin'in hemen hemen tüm eyaletlerindeki köylülere sunulan çok daha liberal ölçütler, özellikle de bu insanların elverişli doğal koşullardan yararlandıkları gözönünde bulundurulursa, Sinkiang'daki İ.Ü.O.'nun neredeyse tüm mensuplarını da etkilemekte, çekmekteydi.

Aslında 80'li yıllar boyunca İ.Ü.O., en azından kısmen de olsa yeni ekonomik ve siyasal koşullara uyum gösterdi. Ticari ilişkiler içerisinde olduğu yabancılar için "Sinkiang tarım, sanayi ve ticaret korporasyonu", ya da daha yaygın adlandırılışıyla

(1) Bu ordunun kimi birlikleri 1990 Nisanı'nda Baren isyancılarının ele geçirilmesi çalışmaları sırasında kamu güvenliğinin sağlanması için de kullanıldılar.

İngilizce başharfleriyle "Sinkiang A.I.C." (Sinkiang Agriculture, Industry and Commerce Corporation)ne dönüştü; "Sinkiang Nongkan Import and Export Corporation" adlı bir ithalat-ihracat şirketini de bünyesinde bulunduran dev bir işletme haline geldi. Bu yeni biçimiyle İ.Ü.O., 1 520 işletmeyi, bir milyon hektardan fazla toprağı işleyen 170 çiftliği, 1.6 milyon hektar otlağı, en büyüğü Şihezi (200 bin nüfus) olan birçok kenti, 4 orta ve yükseköğretim kuruluşunu, 2 700 ilkokulu, 140 araştırma birimini kapsayan ve yabancı ülkelerle Çin'in eyaletlerinde kendisine ait bir ticari ağı bulunan bir örgüt haline gelmişti.

İş ordusu, ya da "Sinkiang A.İ.C.", dış ülkelerle, özellikle de SSCB ve kimi Güneydoğu Asya ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmeye uğraştı. Askeri görüntüsünden kurtulduktan sonra, donanım projeleriyle damızlık hayvan ve tohum alımlarını finanse etmek için Dünya Bankası'ndan 80 milyon dolar kredi talep etti ve aldı. Nihayet diğer pekçok Çin işletmesi gibi üretimini dış pazarlara uyarlayabilmek amacıyla, özellikle de "ortaklıklar" oluşturarak yabancı teknolojiler edinmenin yollarını aradı. 35 yılı aşkın süredir Çin politik yaşamının dayattığı tüm değişimleri görüp geçiren bu iş ordusunun yeni ve şaşırtıcı yapılanması ilginç değil mi? Milliyetçi ordunun askerlerinin terhisi ve üretim sürecine katıştırılmaları, bakir toprakların tarıma açılması, Kültür Devrimi süresince kanlı mücadeleler ve yeni fikirlerin harekete geçirilmesi, nihayet dış güç ve ülkelerin de katılmalarıyla ekonomik büyüme ve gelişme denemeleri...

Ne varki, İ.Ü.O. bünyesinde görülen ve 1990'larda bile henüz daha tam olarak giderilememiş olan güçlükler, işletmelerin verimlilikleri "talimata bağlı" kârlar ile ölçüldüğü sürece, Çin'in batısındaki diğer sektörlerin pekçoğu gibi İ.Ü.O. da ekonomik açıdan neredeyse unutulmuştu. Ama bu durum bile, inşaat ve üretim ordusunun daha önceden de olduğu gibi Gansu'nun Şengsi'nin ya da Siçuan'ın elverişsiz koşullar ve aşırı nüfus yükü ile inleyen, hemen hemen sürekli olarak açlık sınırında bulunan Han nüfusunun büyük bölümü için belli bir çekiciliği, davetkârlığı olmaya devam etti.

Sinkiang'daki İ.Ü.O.'nun her koşulda varlığını sürdürmesi, dışarıya karşı olduğu gibi içeriye karşı da stratejik bakımdan yumuşak karın oluşturan ve bir ön cephe durumundaki özerk bölgenin özgün özelliklerini göstermektedir. Bu çiftliklerin ya da devlet işletmelerinin ast-üst ilişkilerinin hâlâ çok önemli olduğu ve merkezi iktidara bağımlı askeri yapıları önceki dönemlere kıyasla çok daha az özendirilip desteklenen bir tempoyla da olsa, bölgeye gelip yerleşmeye devam eden Çinli yığınların örgütlenmelerini ve üretim sürecine katılmalarını güvence altına almaktadır. Bu olgunun sürekliliği Pekin'de Vang Zen'in ve Urumçi'de Vang Enmao'nun durumlarına sıkı sıkıya bağlıdır. Vang Zen'in sürekli olarak körüklediği Nannivan efsanesi, bu öykünün ayrılmaz bir parçasıdır.

Bazı bakış açılarına göre yaşam koşulları bozulmuş, güçleşmiştir. Sinkiang'da 1989'da 14 milyon kişi, 1949'daki nüfusunun yaklaşık üç katı insan yaşamaktaydı. Ama genellikle çölleşmiş olan bu geniş düzlüklerde nüfus başına düşen ekilen toprağın yüzeyi 0.46 hektardan 0.28 hektara düşmüştür (1). Başka bir deyişle tarıma açma olanakları hâlâ gelen nüfusu karşılayabilmekten uzaktır. Tarım reformlarıyla birlikte tanınan yer değiştirme özgürlükleri ve Çin topraklarının tümü üzerinde yaşanan kitlesel göçlerden Sinkiang da payına düşeni almıştır. Bu yeni gelenlerin yabancı ülkede

(1) 1989'da 0.09 hektar/nüfus olan ulusal ortalamanın hâlâ çok üstünde!

yaşadıkları yerleşme sorunları, diğer kıta ve ülkelerde görülen yeni El Dorado'lara doğru yapılan yolculuklardan hemen hemen hiç de farklı değildir.

Altın ve petrol

Sinkiang eski çağlardan beri altın madenleriyle ünlüdür. Altaylar (anlamı "altın") uzun zamandan beri bu söylentiyi doğrulamışlardır. Burada rastlanan damarlar, Asya'nın en zengin yatakları olup bir kiloyu aşan altın külçelerinin sık sık bulunduğu söylenebilir. Diğer altın yatakları Sinkiang'ın güneyindeki eteklerde, Şerşen ve Keriya eteklerinde bulunmaktadır. 1980'li yılların ikinci yarısında yönetimin bu sektördeki bireysel girişimleri yasaklamasına karşın, Çin'in doğusundan ve orta bölgelerinden gelen onbinlerce köylü, altın bulmak umuduyla Sinkiang'da dolanıp durmuşlardır. Özerk bölgenin altın üretimi bir yıl içinde 20 bin onsa kadar çıkmıştır. Ne var ki, bu örgütsüz saldırı, altın yataklarını acımasızca tahrip etmiş, ormanları ve bozkırı sınırsız zararlara uğratmıştır. Urumçi'deki resmi dairelere göre, böylesi bir faaliyeti örgütleyecek olanakları bulunmamasına karşın, bölgesel yetkililer üretimi önlerindeki yedi yıl içinde 100 bin onsa çıkartmak umudu ve beklentisiyle bu olguyu adeta teşvik etmişlerdir.

1989 Kasımı'ndaki Sinkiang gezisi sırasında Başbakan Li Peng, özerk bölgedeki petrol üretiminin gelişmesi üzerinde ısrarla durmuştur. Bu bölgedeki kimi yataklar İkinci Dünya Savaşı'ndan önce de biliniyordu ve belli ölçüde işletilmişti: Tiyenşan'ın kuzeyinde ve Urumçi'nin batısında ve Kaşgar yakınlarındaki Tarim çukurunda ve Aksu(*) bölgesinde de petrol kuyuları vardı. 27 Mart 1950 tarihinde SSCB'yle imzalanan antlaşmalardan sonra petrol ve gaz araştırıp çıkartmak için kurulan bir Çin-Sovyet karma şirketi faaliyete geçti. Bu sahaların uzaklığı, ama özellikle de Orta ve Kuzeydoğu Çin'de bulunan zengin yataklar ile Çin Denizi'ne yönelik olarak beslenen umutlar, Sinkiang yöresine uzun yıllar boyunca bu konuda gereken önemin verilmemesiyle sonuçlanacaktır (1). 1980'li yıllar boyunca özerk bölgenin geniş düzlükleri üzerinde yapılacak jeolojik araştırmalar, Fransız ve Amerikan yabancı şirketlerine bırakılmıştı. Alınan ilk sonuçlar son derece umut vericiydi. Yüzölçümü neredeyse Fransa kadar büyük olan (560 000 km^2) Tarim çukuru, Başbakan Li Peng'in yaptığı açıklamaya göre "dünyanın en büyük petrol yataklarını barındırıyordu". Çin'in resmi tahmin ve verilerine göre Sinkiang'daki petrol yatakları, ülkenin bütün petrol rezervlerinin yarısından daha fazlasını kapsamaktaydı. Ne var ki, bu yatakların işletilmesi olağanüstü büyüklükte teknik ve mali kaynaklar gerektirmekteydi. Diğer petrol yataklarının bulunduğu bölgelerde olduğu gibi Tarim'da da çözümlenmesi gereken sorunlar ve aşılacak engeller sayılmakla bitecek gibi değildir: Günde 40 dereceyi bulan ısı farkları, bir petrol kulesinin üstüne kocaman bir kumulu yığabilecek kadar kuvvetli rüzgar fırtınaları vb. Ayrıca üretilecek petrolü sanayi bölgelerine ve doğu limanlarına nakletmek için 3 500 kilometrelik bir boru hattının yapılması da gerekecektir.

(*) Ana metinde Türkçe.

(1) Örneğin 1986'da Sinkiang'ın petrol üretimi 5.6 milyon ton olarak ulusal üretim toplamının ancak % 4'ü kadardı.

Bölgenin getireceği zenginlik, Çin ekonomisi için yaşamsal önem taşıyordu. Hükümet içinde en üst düzeyde bir eşgüdüm grubu oluşturuldu. 1989-1990 yıllarında hızlandırılmış bir üretim faaliyeti için 300 milyon dolarlık bir kaynak ayrıldı. Çinliler, 1989 Haziranı'ndan önce bu yatakların araştırılması ve işletilmesi için yabancı ortaklıklara çağrı yapmak konusunda pek de istekli değillerdi. Bu çekingenliğin temelinde, iç politikadaki yeni yönelişler, Sinkiang'daki 1989 ve 1990'da patlak veren milliyetçi temelli gösteriler ve aynı zamanda komşu Sovyetlerde birbiri ardından gelen hızlı değişim rüzgarları vardı. Aslında. özellikle de sermaye açısından, Çinlilerin dışarıya katılma çağrısı yapmak için yeterli nedenleri vardı. Aynı zamanda çölde kuyu açma konusunda ancak yabancı şirketlerin sunabilecekleri ileri teknolojilere de ihtiyaçları vardı. Uzmanlar, yabancıların teknik katılımları olmaksızın sağlanabilecek gelişmelerin, en iyi koşullarda bile on yılık bir zaman kaybını dayatacağı görüşündedirler ki, bu süre Çin ekonomisinin belki de dayanamayacağı kadar uzundur (1).

Sinkiang'daki petrol kaynaklarının işletilmesi için diğer ülkelerin devreye sokulup sokulmaması, Pekin'in genel politikası açısmdan çok ciddi bir tercih sorunu olarak ortaya çıkmıştır. Bu bölgeleri tehdit eden çalkantılar nasıl önlenebilir? Acaba petrol kaynaklarının hızlı bir biçimde değerlendirilmesini sağlayacak olan tekniklerden ve sermayeden vazgeçmek pahasına Sinkiang'ı yabancı etkilerden yalıtlamak mı? Yoksa aynı zamanda "ruhsal kirlenme" kaynağı olan bu olguları kabul mü etmeli? Sinkiang ve Çinghai, Çin'in en az gelişmiş, enerji ve ulaştırma olanakları açısından en yoksul bölgeleri arasındadır. Çin yöneticileri, kendi özgün çözümlemelerine göre milliyetlerin iç bünyede eritilmesinin, ekonomik koşulların iyileştirilmesinden, şimdiye kadar boşu boşuna beklenmiş olan bu sonuçtan geçtiğini unutmuş olamazlar.

Aslında bölgedeki petrol kaynaklarının işletilmesinin kaçınılmaz sonuçlarından biri de, buradaki Han nüfusun giderek artması olacaktır. Nitekim Daçing, Heilongciang, Şengli ve Doğu Çin'deki diğer petrol yataklarının işletmeye açılmasında da, ülkenin öbür petrol üretim alanlarından (Yumen) getirilen teknik ve yönetici görevliler, aileleriyle birlikte bu yörelere yerleşmiş, geniş yerleşim birimleri oluşturmuşlardı. Orta Asya'nın bu bölgelerinde geniş petrol yataklarının varlığının onaylanması, Sinkiang'ın stratejik önemini büsbütün artırmış olacağı gibi, aynı zamanda Pekin'in yörenin yerli halklarındaki her türlü bağımsızlık eğilimini ortadan kaldırmak konusundaki kararlılığını da pekiştirecektir. Bu zenginlikleri çabukça işletme olanaklarından yoksun olan merkezi hükümet, bölgenin güvenliğini, sınırların korunması yoluyla, içeriye karşı olduğu gibi dışarıya karşı da büsbütün güçlendirecektir. Herhangi bir çalkantı belirtisi, özellikle de Orta Asya'daki Sovyet cumhuriyetlerinden gelirse, kuşkusuz yörenin dışarıdan büsbütün yalıtlanmasına yönelik yeni önlemlerle karşılanacaktır.

Sinlan'ın ve sınır ticaretinin geleceği ne olacak?

1980'li yıllarda görülen ekonomik liberalizasyon önlemleri ve Çin-Sovyet ilişkilerindeki normalleşme, bölgenin gelişmesine ilişkin kimi umutlar uyandırmıştı. Sin-

(1) Bruce Vernor ve Richard E. Gillespie, "China's Northwest: The Final Oil Frontier", *China Business Review*, Mart-Nisan 1990.

lan'ın Sovyet demiryolu ağına bağlanması, sınır ticareti konusunun yeniden ele alınması, Sinkiang topraklarının kuşatılmışlığının sona erişinin ve batıya "açılışının" ilk göstergeleriydi.

Yapımı 1962'de tamamlanan ve Urumçi'yi Doğu Çin'deki metropollere bağlayan demiryolu, görevinin önemli bir kısmını tamamlamış olacaktır: Batıdaki uç topraklara yerleşmek için bu demiryolundan yararlanan milyonlarca Han, bu uzak bölgeleri, geleneksel Çin'e sağlam ve kalıcı ilişkilerle bağlamış olacaklardır.

Ne var ki, Pasifik kıyılarından üç bin kilometre uzakta olan Sinkiang'ın ekonomik gelişmesinde bu demiryolunun pek de önemli katkısı olacağı söylenemez. Tek hatlı olması dolayısıyla taşıma kapasitesinin sınırlılığı, Doğudaki Çin demiryolu ağının bu hat üzerinde sıkışıp boğulması, taşıma giderlerinin yüksekliği, istasyonların kötü donanımı, herşey ama herşey, özerk bölgenin Çin'in öbür bölümleriyle ve böylelikle denizyolu aracılığıyla dış ülkelerle olan değiş-tokuşunu kısıtlamaya dönüktü.

1981'den başlayarak SSCB'ye doğru geleneksel ticaret yollarının yeniden açılışı, yerel sorumlulara umut vermiş olsa gerekti. Ama ulaşım ve taşımacılık olanakları 1990'a yani Sinlan ile Sovyet demiryolları ağının birleştirilmesi çalışmalarının tamamlanmasına dek hâlâ son derece yetersizdi.

Sinkiang ile SSCB arasındaki sınır ticareti, aslında son derece mütevazı kalsa bile, birkaç yıl içerisinde hızla gelişti: 1987'de 80 milyon İsviçre Frangı iken (hesapları denkleştirmek için kullanılan para birimi) 1989'da bunun üç katına çıktı. Sinkiang ile Kazakistan arasındaki sınır üzerindeki birkaç geçiş noktasından (1) yapılan sınır ticaretinin hacmi, kamyon taşımacılığının hayli sınırlı olanaklarıyla orantılı kaldı.

Sinkiang ile Kazakistan arasında 1990'da kurulan demiryolu bağlantısı, Çin Özerk Bölgesi'nin ticari ilişkilerinin önemli bir kısmını batıya, SSCB'ye ve bunun da ötesinde Doğu Avrupa ülkelerine, Orta Doğu'ya ve hatta Batı Avrupa'ya yönlendirecektir. Sinlan'ı Sovyet demiryolu ağına bağlayacak olan son 240 kilometrelik bölümün tamamlanmasındaki SSCB'nin kârı ve çıkarı, bu iş için verdiği 82 milyon dolarlık uzun vadeli kredi ile kendini göstermiştir. Öte yandan demiryolları arasındaki ray aralığı farkından dolayı her defasında malların aktarılması gerekecektir.

Çinliler ve Sovyetler, ticaret dengesini sağlayacak tamamlayıcı ürünleri bulup çıkarmaktadırlar. Tekstil ürünleri, elbiseler, Çin hafif sanayisininin değişik ürünleri ve aynı zamanda elektronik donanım karşılığında; Sovyetler Birliği makinalar, taşıt araçları ve odun gibi hammaddeler sunmaktadırlar.

Çin'in aslında bir hayli gelecek vaadeden madencilik, kuyu açma, petrol rafinericiliği gibi sektörlerine yatırım yapmayı benimseyen yabancı şirket sayısı pek azdır. Kuşkusuz demiryollarının yetersizliği bu konuda önemli bir handikap olmuştur. Ama Çin'in karar mekanizmalarındaki fikir ayrılıkları da en az o kadar olumsuz rol oynamışlardır. Pekin'in Batı Çin'e olan ilgisizliği, dolayısıyla da Çin Bankası'nın ya da diğer yetkili bankaların ve yerel bürokrasinin güvenceler vermekten kaçınması birçok yabancı yatırımcının cesaretini kırmıştır. Yerel görevlilerin tutuculuğu her konuda bütün açıklığıyla ortaya çıkmıştır. Dahası nitelikli işgücü de yoktur. Taşımacılık giderlerinin yüksekliği durumu büsbütün ağırlaştırmaktadır. Son olarak da, karar mercileri

(1) Bu sınır geçiş noktalarından en önemlisi olan İli vadisindeki Horgoz, XIV. yüzyılda Orta Asya'daki ticaret ilişkilerinde önemli bir rol oynamış olan antik Armalik yıkıntılarının hemen yakınındadır.

öncelikler konusunda aralarında anlaşmayı bir türlü başaramamışlardır.

Acaba Sovyet demiryolu ağıyla bağlantınm sağlanması bu durumu değiştirebilecek midir?

Görüşebildiğimiz Çinli yetkililer, koşullar elverdiğinde kuşkuculuklarını hiç de gizlemediler. Örneğin Çin'in batı bölgeleriyle kimi Orta Doğu ülkeleri arasmda kurulan ticari ilişkiler sonunda Çin'den özellikle de Sinkiang ya da Çinghai'dan koyun eti talebinin arttığı gözlemlendi.

"Bizim kendi gereksinmemiz için bile yeterince koyun etimiz yok" diye yakındı Urumçi'den bir sorumlu. Pekçok neden saydı: Otlakların yetersizliği, kış mevsiminde barınak yetersizliği, nitelikli eleman yetersizliği, bütün bunları artırabilmek için gereken paranın yokluğu... Bir Amerikan şirketiyle birlikte bir üretme çiftliği kurulabileceğini söyleyip önerdik. Ama bundan hiçbir sonuç çıkmadı: Çinlilerin bakış açıları birbirleriyle çelişkiliydi. Birçokları hafif sanayiye yapılacak yatırımların çok daha kısa sürede üretken hale geleceği kanısındaydılar. Amerikalılar da çekip gittiler."

Urumçi, İning ve Kaşgar bölgelerindeki hafif sanayi yerleşimlerini ziyaret büyük acı vermektedir. Daha kırsal bölgelere gidildikçe dramatik bir yoksulluk ve yoksunluk göstermektedirler. Kuşkusuz petrokimya ve tekstil gibi kimi belli başlı sektörlerde çağdaş fabrika donanımları gerçekleştirilmiştir. Deri, kürk ve ipek, sınır ticaretini sınırlı ölçüde de olsa beslemektedir. 1981'den bu yana Sinkiang ile Kazakistan arasında kurulan ilişkiler, 1962 olaylarında birbirinden ayrı düşmüş Kazak ve Uygur ailelerinin yeniden birbiriyle ilişkiye geçmelerini sağladı (1). Böylece posta bağlantısı ve karşılıklı ziyaretler başlayabildi. Ticaret delegasyonlarının gidiş gelişleri ve sergi organizasyonları, bu sınır bölgeleri halkları arasındaki ilişkilerin yeniden kurulmasına ve geleneksel alışverişlerin canlanmasına yolaçtı. İning'e 30 kilometre uzaktaki bir komünün dokuma atölyesinin yöneticisi, "SSCB'den gelen, ama kökleri itibarıyla İli'li olan Kazaklar ve Uygurlar, atalarının ülkesinden son derece gurur duyuyorlar ve buranın ipeğini kendi ülkelerine götürüyorlar" diyordu.

Nitelikli işgücü açığını kapatmak için, doğu illerinden, genellikle de Zeciang'dan gerçek bir servet olan 350 Yuanlık bir aylık ücretle üç ya da dört yıllığına yapılan sözleşmelerle, kuşkusuz Han uzmanlar getirtilmek zorunda kalınıyordu. 1980'li yılların başlarından itibaren kimi kırsal topluluklar "küçük fabrikalar" kurmak için sınırlı bazı girişimlerde bulunmayı göze aldılar; aradan birçok yıl geçtikten sonra bakıldığında, Emile Zola'nın tasvirlerinden çok daha güç ve uğursuz koşullar altında, kahramanca çabalarıyla mütevazıdan daha öte sonuçlara ulaşabildiler. 40 yıllık sosyalist rejimin ekonomik bilançosu, bu yörelerde diğer bölgelere kıyasla hâlâ zayıftır ve bu başarısızlık kısmen de olsa resmi olarak kabul edilmiştir; en azından "Çin'in iç bölgelerine kıyasla varolan farklılıklar giderek ağırlaşmıştır" itirafı yapılabilmiştir.

Biraz gecikmeyle de olsa, 1989 başından itibaren merkezi yetkililer Sinkiang'ın yararına kimi önlemler almışlardır. İzlenmeye başlanan öncelik tanıma politikası, özerk bölgenin ihracatını; SSCB, Doğu Avrupa ülkeleri ve Orta Doğu ülkeleriyle teknolojik işbirliğini kolaylaştırdı. Urumçi, İning, Şihezi, Kaşi, Aksu, Korla, Turfan ve Hami'deki yabancı yatırımcıların ithal ettikleri donanım, gümrük vergilerinden muaf tutuldu. Alma-Ata ile Urumçi arasında bir hava hattı açıldı.

(1) Bakınız Ek 5.

Seçkinler nerede?

Çin'deki ulusal azınlıkların seçkinleri, SSCB'dekilerle aynı yazgıyı paylaştılar. Bunların en azından bir bölümü, Pekin'deki Ulusal Azınlıklar Enstitüsü'nde eğitilerek ana dillerini bile unutacak kadar Çinlileştiler. Milliyetlerin resmi temsilcileri, ne onlarla aynı güçlükleri, ne de onların özlemini genelde paylaşmamışlardır. Bir diğer bölüm ise, rejime yadsınamaz biçimde sadıktır. Bunların dışında kalan ve milliyetçi eğilimlerini koruyan yerel seçkinler ise, özlemlerini dışa vurmalarına izin verecek bir "Çin perestroikası"nın siyasal değişim ve dönüşümlerini görememişlerdir.

Buna karşın, Tiananmen Meydanı'ndaki gösterici öğrencilerin önderlerinden biri olan Uygur Vuer Kaisi, anlamlı ve belirleyici bir örnek sunmaktadır. Babası üst düzeyde bir görevli olan Vuer Kaisi, Kültür Devrimi sırasında Pekin'de gördüğü olağanüstü kötü muameleye rağmen partiye olan bağlılığını yitirmemiştir. 1978'de Urumçi'ye döndüğünde Genç Komünistler Birliği'nin çok etkin bir üyesidir. 1987'de öğrenci olarak bulunduğu Pekin'de öğrenci hareketine karışır, üniversite gazetesine "Çin bir imparatorluktur" başlıklı, uyarıcı bir makale yazar. Öğrenci birliği başkanı olarak "azınlıklara uygulanan insanlık dışı davranışlar"ı reddeder. Bütün ülkeyi kaplayan açıklık politikası dalgasından etkilenecektir. Acaba tepkisi milliyetçi bir boyut almış-mıdır? Vuer Kaisi şöyle yanıtlıyor: "Tibet'in dışında, Çin'de milliyetçilik diye birşey hemen hemen hiç yoktur. Komünist parti beyinleri yıkamayı başarmıştır. Buna direnebilmek için Tibet gibi, dünyaya en kapalı ülkelerden biri olmak gerekirdi. Biz Çinliler tarafından boğulduk! Milliyetçilik Uygurlar için hiçbir anlam taşımamaktadır! (1)

Sinkiang'daki 1989 Mayıs ve 1990 Nisan gösterileri, Vuer Kaisi'nin açıklamalarıyla çelişmektedir. Bu eylemler, merkezi yetkililerin hiç kuşkusuz abarttıkları, ama kesinlikle kaygı duydukları belli bir milliyetçi akımın varlığını doğrulamaktadır. Pekin'deki 1989 Haziran olaylarından sonra Çin'in büyük kentlerinde baskı politikası giderek yayılırken, Kamu Güvenliği Bakanı Bay Vang Fang, Ağustos ayında Sinkiang'a yaptığı bir geziye tam iki hafta ayırıyordu. Gezisinin sonunda, bölgedeki kaynaşmanın en temel etkeninin "ayrılıkçı ve entrikacı güçler" olduğunu ve olgunun kökeninde Amerika Birleşik Devletleri ve diğer ülkeler tarafından özendirilip cesaretlendirilen bölücülük ve yıkıcılığın bulunduğunu ileri sürüyordu.

Pekin'de iktidarda bulunan seksenlik ihtiyarlar tarafından desteklenen Başbakan Li Peng, 1989 Haziranı'nda, ılımlılık eğilimine karşı son sözünü söyledi ve sınır boylarındaki toprakları ülkeyle bütünleştirme politikasına tam bir kararlılıkla devam etme niyetinde olduklarını gösterdi. Sınır bölgelerindeki bütünleştirme politikasının ayırdedici özelliği, bir yandan Çin egemenliğini dayatma kararlılığı ile, öte yandan Çin kültürü içinde erimeden önce Çin düzenine adım adım eklenmeleri koşuluyla milliyetlere belli bir hoşgörüden oluşan bir karışım olmasıydı. Devrimin bu yaşlı askerleri, Mao Zedung'un aynı bölgelerdeki goşist politikasına da muhalefet etmişlerdi.

Siyasal yönetimin en üst düzeylerinde, Pekin ile Urumçi arasmdaki kişisel ilişkiler, her zaman son derece sıkı, önemli ve canlı kaldılar. Bu dostluğun başlangıcı Sinkiang'a komünist birliklerin vardıkları 1949'a kadar gider. Yalnızca bu olgu bile,

(1) Vuer Kaisi'yle söyleşi, *Actuel* dergisi 1989 Kasım.

Kültür Devrimi gibi alışılagelmemiş dönemlere karşın, Pekin'in politikasındaki devamlılığı açıklayabilir. Uzun süre ülkenin başkan yardımcısı olarak kalan, ama özellikle eski tüfeklerin etkin bir siyasal öğesi kimliğiyle Pekin'deki Vang Zen, Sinkiang'a ilişkin özel bir görevi olmasa bile pekçok vesileyle, 1949 Ekimi'nde birinci köylü ordusunun kumandanı olarak, yanında siyasi komiser Vang Enmao varken girdiği Sinkiang'a olan sürekli ilgisini göstermiştir. Vang Enmao ise Kültür Devrimi dönemindeki bir kesintinin dışında, 1952'den beri Sinkiang'ın efendisi durumundadır. Siyasi bakımdan, özellikle de ekonomik alanda önemli bir başarı kazanılamamış olsa da, bu devamlılık hiç kuşkusuz özerk bölge üzerinde tartışılmaz bir egemenlik sağlamasına yetmiştir. 1980'li yıllara damgasını vuran açıklık politikası döneminin yararına olarak Vang Zen ile Vang Enmao arasındaki ilişkiler, Çin'in diğer eyaletlerinde olduğu gibi özerk bölgede de, komünist hiyerarşinin en üst düzeyindeki görevlilerin çocuklarının yetkili noktalara getirilmeleriyle, ilişkilerin büsbütün pekiştirilmesi sonucunu doğurmuştur. Bu durum, açıkça sözü edilmese bile bir yüzyıl önce Zuo Zongtang hareketini destekleyen Pekin ve Tiansin tüccarlarının oynadıkları rolün bir tıpkıbasımına çok benzemektedir.

Kapitalist Rong Yiren tarafından yönetilen Pekin'deki C.I.T.I.C. (China International Trust and Investment Corporation), 1980'li yılların ortasında Sinkiang'da Xinkiang International Trust and Investment Corporation (X.I.T.I.C.) adlı bir şube oluşturmaya karar verdiğinde, bu işler Vang Zen'in C.I.T.I.C.'da başkan yardımcısı olan bir oğluna Vang Cun'a verildi. Sinkiang'da, Urumçi'de ise Vang Enmao'nun oğullarından biri X.I.T.I.C.'ın başkan yardımcısı olarak atandı. Vang Cun'la olan ilişkileri son derece samimiydi, çünkü babaları Sinkiang'da 1950'li yılların başlarında iktidarı paylaşırlarken, bu ikisi okul ve oyun arkadaşlarıydı. Her iki oğul da Vang Zen'in o zamanlar Devlet Çiftlikleri Bakanı olarak bulunduğu Harbin'deki aynı askeri okuldan mezun olmuşlardı. Böylelikle C.I.T.I.C.'ın bölgedeki rolü ve çıkarları ailevi ilişkilerle de güvence altına alınmış oluyordu. X.I.T.I.C.'ın 1988'de mekanlarını paylaştığı bir diğer kuruluş olan Xinkiang International Economic Cooperation Corporation'ın yöneticisi de Vang Enmao'nun oğlundan başkası değildi.

1980'li yılların sonlarındaki açılım önlemleri, özellikle de dış dünya ile ilişkilerin artışına bağlı olarak belli bir ekonomik gelişme umudu getirmişlerse de; 1989 Haziran olayları ve Pekin'in politikalarındaki radikalleşme, bütün bakış açılarını değiştirmeye yetmişti. Çin-Sovyet ilişkilerindeki iyileşme, bu umutları destekliyordu. İçerdeki siyasal ve ekonomik güçlüklerin boyutları ve komşu Sovyet topraklarındaki değişimin yaygınlaşması kaygıları, Çin tarafındaki değişim olanaklarını sınırlıyordu. Merkezi politikalardaki radikal değişim, burada, Çin'in diğer yörelerinde olduğundan çok daha katı bir biçimde hissedildi. Çünkü bu sınır bölgelerinde, yeni önlemler pek çok alana yönelik olarak uygulamaya konuyorlardı: Ekonomik, etnik, kültürel, dinsel, herşey belirsiz ve çalkantılı, özendirici ve örnek olan bu evrime bağlıydı.

Diğer bölgelerde olduğu gibi Sinkiang'da da Çin yönetimi bir açmazla karşı karşıya kaldı: Ekonomik durumun büsbütün kötüleşmesi pahasına da olsa, dışarıdan gelen çalkantılara karşı korunmak için bir yalıtlama politikasına geri dönüş; ya da bunun tersine Pekin'in vazgeçilmez önemde saydığı ekonomik gelişme için belli bazı çalkantıları göze almak. Başbakan Li Peng'in 1990 Nisanı'ndaki Moskova ziyareti,

ikili ilişkiler ile sınır ticareti konularını tartışmayı amaçlıyordu. Acaba Bay Gorbaçov, Sovyet Orta Asyası'ndaki siyasal değişimlerin Sinkiang üzerinde etkileri olmayacağı konusunda bir güvence verebilecek miydi? Ve bunu istiyor muydu?

İmparatorluklar ve Merkez-Doğu yayı

Bölünmeler ve birbirine düşman egemenlikler burayı bir çatışmalar bölgesine çevirse de, XIX. ve XX. yüzyıllarda Orta Asya, jeopolitik bir bütün oluşturuyordu. 1917 Devirimi ve 1949'da Çin Halk Cumhuriyeti'nin ilan edilmesi, bu toprakları, dış etkilerin sızamadığı; daha sonra Çin-Sovyet çatışmasıyla da büsbütün kapalı bir yasak bölge haline soktu. Sadece İran ve Afganistan göreceli bir özgürlüğe sahipti.

1980'li yıllar içerisinde Çin'in "açılım" ve Sovyetlerin "perestroika" politikalarının sonuçları, Orta Asya'da Pekin ve Moskova'nın denetimi altındaki topraklarda yaşayan halkların, Pakistan'a, Türkiye'ye dek uzanan devletlerle olan eski ilişkilerini yeniden canlandırmak sonucunu doğurdu. Tıpkı Doğu Avrupa'da olduğu gibi, birkaç yıl içinde önce kimi gedikler belirdi, sonra da değişik bölgeler arasındaki duvarlar yıkıldı.

Orta Asya yeniden jeopolitik bir bütünlük oluşturmaya başladı. Bazı anlarda anlaşılmaz bir karışıklığa dönüşen çok karmaşık ilişkiler birbirini izleyerek ortaya çıktı. Moskova, 1988'den başlayarak İran, Pakistan ve hatta Türkiye gibi, bu yeni olguların bilincine vardı. Han öğesine öncelik tanıma politikasına bağlılığıyla, merkeziyetçilik geleneğiyle yoluna devam eden, ne var ki, 1989 Haziran olaylarıyla gelişmelere gözünü açan Çin; sınır ticaretinin yeniden başlaması, Sinkiang ile Kazakistan arasındaki demiryolu bağlantısının tamamlanması vb. gibi somut sonuçlar üreten kararları onaylamakla birlikte, bu açılım politikasının sonuçlarını yadsımaktadır. Hiç kuşkusuz birçoğu birbirleriyle çelişkili olan bu tavır almalar, yeni krizlere ve çatışma nedenlerine yolaçabilir. Bu çekişme ve kargaşalıklar, yeniden sağlanmış gibi görünen bu jeopolitik bütünlüğün özgün özellikleri gibi görünmektedirler.

Batı dünyası tarafından çok uzun süre dondurulmuş ve unutulmuş olan bu yöreyi yeniden değerlendirmeye almak ne kadar ivedi ise, yeni politikaların eskilerinin yerine konması da o denli normaldi. Ama Moskova'nın ya da Tahran'ın ve hatta Pekin'in girişimlerine ve kararlarına paralel olarak; çok uzun yıllardan beri bastırılıp engellenen ve dış etkilere kapalı tutulan geleneksel güçlerin, varlıklarını yoğun biçimde sürdürdükleri de ortaya çıktı. İslamiyetin ve daha az bir ölçüde de olsa İran'ın ve pantürkizmin etkileri, dinsel, etnik ve kültürel rekabetleri yeniden canlandırmaktadır. Tıpkı Pekin'de olduğu gibi Moskova'da da meydana gelen güncel değişimler -ki bunları egemenliğin yeni biçimleri olarak değerlendirebiliriz- bir yana, bu iki başkentten hiçbiri sözkonusu bölgelerdeki denetimden vazgeçmek eğiliminde değillerdir. Orta Asya cumhuriyetlerinin Sovyetler, batı bölgelerinin Çin tarafından denetimi, Moskova ve Pekin'in bölgesel güçler karşısında izledikleri politikaların yeniden değerlendirilmesi süzgecinden geçmektedir.

Afganistan'a Sovyet müdahalesiyle (1979), Pekin'deki Çin-Sovyet zirvesi (1989) arasında geçen on yıl içerisinde, Moskova'nın diplomasisi esas itibarıyla Orta

Asya'nın güney cephesindeki durumunu sağlamlaştırmaya dönük bir çizgi izlemiştir. Çin, bu zaman diliminin ilk bölümünde, İran ile Irak arasındaki çatışmaların sonuçlarından ve Afganistan'daki durumdan yararlanırken; ikinci dönemde SSCB, Mihail Gorbaçov'un yeni politikalarıyla girişim önceliğini ele almıştır.

İran İslam Devrimi, başlangıç döneminde Pekin'in isteklerine uygun olarak Sovyet karşıtı bir söylem tutturmuştu. Eski Brejnevci politika, Afganistan'ın işgalinden sonra İran'a ya da Pakistan'a doğru yeni işgallerden kaygı duyulmasına yolaçmaktaydı. 1980'li yılların başlarında Sovyetlerin Afganistan'dan çekilmelerini olduğu gibi, Gorbaçov'un iktidara gelişini düşlemek bile güçtü. Bütün bu gelişmelerden sonra Çin ve Sovyet diplomasileri, birçok İslam ülkesine dönük olarak -bunların birinci sırasında da İran görülüyor- kurnazca ve gerçekçi bir rekabete sürüklendiler. Orta Asya'daki Sovyet cumhuriyetlerindeki ya da Çin'in batı topraklarındaki rejimlere karşıt, düşman İslami hareketleri destekleyebilecek olan Tahran ve Cidde yönetimlerinin tutumlarını da dikkate alan ortak bir hedef, Moskova ve Pekin'in önünde dikiliyordu. Ne var ki, İran'la ortak bir sınırı olmayan, Şiilerinin sayısı çok önemsiz denilebilecek kadar küçük olan ve Afgan sorunun çözümlenmesi sürecine doğrudan katılmamış bulunan Çin, Tahran'da olup bitenlere elbette ki SSCB kadar büyük bir duyarlılık göstermek durumunda değildi.

SSCB ve Merkez-Doğu yayı

Afganistan, Kremlin için Merkez-Doğu yayında yaşamsal önemi olan bir ülke olarak kalmayı sürdürdü: Afgan topraklarında olup bitenler, birgün Türkistan'da da birtakım yankılar uyandırabilirdi. Ama aynı nedenlerle İran da, Moskova'nın gözünde en az Afganistan kadar önem taşımaya devam etti. Bu önemin nedeni dinsel değildi; çünkü Sovyet Müslümanlarının ezici çoğunluğunun Hanefi-Sünni olması, bunların İran Şiiliğinden ciddi biçimde etkilenmelerini önlüyordu. Sadece 4 750 000 Azeri (bu halkın % 70'i), 250 000 Oniki İmam mezhebinden Şii (1), Tacik Pamirlerinde oturan 10 000 İsmaili, İran Ayetullahlarının etkilerine açık olma riskini taşıyorlardı. Hatta Acemce konuşmalarına karşın SSCB Tacikleri bile, yasadışı yollardan sokulup neredeyse on yıl boyunca gizliden gizliye dinletilen Humeyni'nin söylevlerine bile, Sünni olmaları nedeniyle pek duyarlı görünmemişlerdir. Aslında İran'ın SSCB'yi en üst düzeyde ilgilendiren bir ülke olmasının jeostratejik nedenlerinden sözetmek gerekir: Çok güç denetlenebilen 2 000 kilometrelik bir sınır, SSCB'nin şahdamarını oluşturan Volga'nın tam karşısındaki Hazar yöresindeki İranlı varlığı, Türkistan'a stratejik bakımından hakim olan Kopet Dağı dizisi üzerinde bulunan İran dağları, ve nihayet İran'ın Sovyet Turanı için İran Körfezi aracılığıyla denize en doğrudan çıkış yolu olması gibi birçok jeostratejik nedenler sayılabilir. Ayrıca etnik nedenler ve incelediğimiz bölgenin dışında kalan Azeri Türklerinin durumu da gözönünde bulundurulmalıdır (2). Kopet Dağ'ın güneyinde yaşayan 700 000 Türkmene karşılık oldukça arı bir Acemce ko-

(1) Bunlar Orta Asya'daki 40 000 İrani (İranlı tüccarların soyundan gelenler); 29 000 Beluci ve 250 000 civarında da Özbek ve Tacik kentlilerinden oluşmaktadır.

(2) Bunlar SSCB'de 6 790 000 ve İran'da da 8 milyondurlar.

nuşan 4 200 000 de Tacik vardır. Böylelikle Moskova'nın Tahran'a karşı olan sürekli dikkati ve genelde anlayışlı tavrını açıklamak mümkündür.

Türkiye'ye ilişkin olarak ise Kremlin, İstanbul ya da Ankara'da hazırlanabilecek olan her türlü olumsuz tavra karşı, bilinen jeostratejik ve tarihsel nedenlerle en büyük dikkati göstermiştir. Buna karşılık Türk yöneticiler de -Sovyetlere yakın bir politika izleyen Atatürk'ten başlayarak- Moskova'ya karşı sürekli olarak ihtiyatlı bir politika izlemişlerdir. Türkiye'nin NATO'ya üye olması, bu iki ülke arasında sürekli bir işbirliğinin devam ettirilmesini hiçbir zaman engellememiştir. Özellikle Sovyet ekonomik yardımı Anadolu için her zaman hatırı sayılır bir düzey tutturmuştur. Bu koşullar altında pantürkizm, Ankara'da en azından resmi düzeyde de olsa zayıf bir yankı uyandırmamış mıdır? Sovyet ordusu Bakü'ye girdiğinde ya da Nahçıvan Özerk Türk-Azeri Cumhuriyeti yardım isteminde bulunduğunda (1), Türk yönetimi şaşırtıcı bir ölçülülükle davranmıştı. Oysa bundan daha birkaç ay önce, Azerbaycan Dışişleri Bakanı'nı cafcaflı törenlerle konuk etmişti. Türkiye'nin pantürkizme karşı ölçülü ve dikkatli davranışı, bu ülkenin Transkafkasya'da SSCB ile 610 kilometrelik bir ortak sınırı paylaştığı düşünülürse, bir gereklilik olarak ortaya çıkmaktadır. Bu jeopolitik zorunluluk sürüp gittiği sürece pantürk hareketi -günümüzde açıkça görüldüğü gibi- ancak kimi siyasal örgütlerin -özellikle de aşırı sağın- sınırlı desteğinden başka hiçbir katkıyı hesaba katabilmek durumunda değildir. Elbette ki gizli örgütlerin, örneğin kimi tarikatların ve geniş halk kesimleri nezdindeki sempatinin ayrıca hesaba katılması gerekir: Türkiye, Bakü'ye yapılan müdahaleye karşı halkın sokaklara inip protesto gösterileri yaptığı tek ülkedir.

Sonuç olarak Afganistan, İran ve Türkiye, SSCB için sürekli olarak özel bir dikkat ve uyanıklık gösterilmesi gereken bir tür ilk güvenlik kuşağı oluşturmaktadırlar. Bu ülkelerden Orta Asya'ya yönelik bir girişime dönük herhangi bir eylemi hoşgörüyle karşılaması, kaçınılmaz olarak Kremlin'in açık ve net bir zayıflığı olarak değerlendirilecektir.

Tahran ve Moskova'nın, İran-Irak savaşının 1988 Ağustosu'nda ateşkesle bitmesinden sonra altı ay içerisinde hızla ilişkilerini iyileştirdikleri açıktır. 1989 Ocağı'nda Ayetullah Humeyni'nin özel temsilcisi Ayetullah Abdullah Amoli, Gorbaçov'a içeriği hiç de alışılagelmemiş bir mektup sunuyordu:

"Hiç kuşkusuz başarılı olmanıza yardımcı olacak ilk öğe, selefinizin tanrıtanımazlığı ve din düşmanlığını güçlendirmeye yönelik politikalarının revizyonu olacaktır. Kuşkusuz ki bu politikalar, Sovyet halkı için en uğursuz darbeyi indirmişlerdir. Sosyalizmin ve komünizmin ekonomik başarısızlıklarını sadece Batı kapitalizmini yardıma çağırarak sona erdirmeyi düşünüyorsanız, Sovyet toplumunun yaşadığı güçlüklere bir çözüm bulamayacaksınız. Aslında sizin sorununuz, Batı toplumunu da çöküntüye ve çözümsüzlüğe götüren, Tanrıya inancın bulunmamasından kaynaklanmaktadır... Ekselanslarınızı İslam hakkında ciddi olarak bilgi edinmeye davet ediyorum... Çünkü İslamın yücelttiği evrensel değerler, ulusları kurtarabilir ve refaha ulaştırabilir; çünkü İslam, insanlığın karşı karşıya bulunduğu temel sorunları çözümlemeye yardımcı olabilir." Humeyni şöyle bitiriyordu: "Komünist dünyanın yetmiş yıldır süren

(1) Türkiye'nin Nahçıvan'la birkaç kilometrelik bir ortak sınırı vardır. Buna karşın Azerbaycan'la doğrudan hiçbir sınırı yoktur.

yanılgılarından kaynaklanan çürüme ve çözülmenin son belirtilerini, tarihinizle ve kendi ülkenizle yüz yüze gelerek ortadan kaldırmakla gerçek başarıya ulaşacağınıza inanmak istiyorum (1)."

Esneklikten yoksun Brejnevci politikanın bir türlü kabul edemediği şey, bu mektuptan birkaç ay sonra, 1989 Haziranı'nda Haşimi Rafsancani'nin ziyareti dolayısıyla İran İslam Devriminin ve SSCB ile İran arasındaki ilişkilerin gelişmesinin altını çizen Gorbaçov'un soğukkanlı esnekliğiyle elde edilmiş oldu.

Afgan sorunundaki evrim ve Orta Asya'daki Sovyet cumhuriyetlerinde meydana gelen dönüşümler, 1980'li yılların sonlarında, Sovyet politikasında İran'ın önemini artırmış oldu. Az ya da çok gerçekçi bir bağımsızlık ya da geniş bir özerklik; Sovyet cumhuriyetlerinin gelecekleri ne olursa olsun, Moskova ve Tahran ilişkileri belirleyici olacaktır.

Çin ve Merkez-Doğu yayı

Çin diplomatik örgütü, İran-Irak Savaşı'nın başlangıcından önce Arap ülkelerinde, özellikle de Mısır'da iyice köklü ilişkiler kurmuştu. Bu savaş, Pekin'in Orta Doğu'daki konumunu, özellikle de büyük miktarda silah satışlarıyla iyiden iyiye sağlamlaştırdı. Sovyetler Birliği'nin 1980'den sonra yeni Humeyni rejimiyle bir uzlaşma aramak amacıyla Bağdat'a yaptığı silah sevkiyatını askıya almasından sonra, Çin ile Irak arasındaki ilk ilişkileri sağlayıp kolaylaştıran kişi, öyle anlaşılıyor ki, Mısır Cumhurbaşkanı Sedat'tır. Irak, petrol satışları ve İran'a açık biçimde karşıt Suudi Arabistan'ın mali desteğiyle, 1983'ten başlayarak Batının en gelişmiş silahlarını elde edebildi. Bunun üzerine 1980 ile 1983 yılları arasında 3.6 milyar dolara yükselmiş olan Çin'in Irak'a silah satışları, 1984'ten 1987'ye dek olan dönemde 1.5 milyar dolara düştü. 1983'ten başlayarak güç bir askeri duruma düşen ve dünyadan yalıtılanmış bulunan Tahran'ın donanımını yeni silahlarla tamamlayabilmek için Pekin'e yaklaşmaktan başka bir seçeneği kalmadı. Yabancı gözlemcilere göre Çin, İran parlamentosu başkanı Hüccetülislam Haşimi Rafsancani'nin 1985 yazındaki Pekin ziyareti sırasında İranlılara kısa menzilli füzeler ve bunlara ait teknolojiyi vermeyi kabul etmişti. Sonuçta Batı dünyası, Irak kentlerininin Çin yapımı füzelerle bombalanmasından daha çok, 1987 yılında Hürmüz Boğazı'nın geçişini tıkamak için yerleştirilen Çin yapımı "Silkworm" füzelerinden etkilendi. Washington'un daha önce İsrail'e vermiş olduğu "Lance" füzelerini Cidde'ye satmayı reddetmesinden sonra, Suudi Arabistan tercihten de öte, ihtiyaç ve zorunluluktan dolayı Pekin'e başvurarak kısa menzilli füzeler almaya uğraştı (2). Pekin, Tahran'ın ve Cidde'nin belli başlı silah üreticisi durumuna geldikten sonra, Çin'in kendi İslam topluluklarına karşı izlediği politikalar konusunda, İran ve Suudi

(1) Aktaran GRAHAM E. FULLER, *The Emergence of Centrial Asia*, Foreign Policy.

(2) Filistin sorunu gerekçesiyle İsrail'le diplomatik ilişkileri bulunmayan Pekin, silahlanma sanayisi alanındaki İsrailli sanayicilerle çeşitli ilişkiler ve anlaşmalar sağlamaktadır. Çin, 1970 ve 1980'li yıllarda bunlardan bir milyar dolarlık donanım satın aldığı halde, Pekin bunu yadsımaktadır. Ne var ki, Çin kaynaklı donatım malzemelerinin İsrail teknolojisi kullanılarak yapıldığı ortaya çıkmıştır. 1987 yılında ortaya çıkarılan bir sahte pasaport olayı, tanksavar füzeler konusunda bir İsrailli uzmanlar heyetinin Hong Kong üzerinden Çin'e gittiklerini açığa çıkarmıştır.

Arabistan'ın uzlaşmacı tutumlarını belli ölçülerde sağlayarak güvence bulabildi.

Yine de Çin'in bu bölgedeki politikası, diğer birçok bölgede olduğu gibi, Moskova ve Washington'un aldığı kararlara göre biçimlenmektedir. Bu büyük güçlerle kıyaslandığında, Çin'in sunabilecekleri hayli sınırlı kalmaktadır. İran'ın politikası, büyük başkentler arasındaki çelişkilere yönelik olarak oynamak olsa da, son tahlilde Tahran-Moskova ilişkileri daha belirleyicidir. Aynı şekilde, Cidde açısından Birleşik Devletler'le olan ilişkiler, Çin'le olan ilişkilerden çok daha önceliklidirler.

1980'li yılların başına dek keskin ve çok sert bir anti-Sovyetizmin egemen olduğu Çin dış politikası, ülkenin elde ettiği yeni öncelikleri, ayrıcalıklarla daha iyi donatmaya dönük bir gerçekçiliğe yönelmiştir: Amaç ekonomik gelişmedir. Yukarıda da gördüğümüz gibi, Orta Doğu, Çin silahları için büyük bir pazar durumuna gelmiştir. Pekin, bu büyük kitlesel ihracatın dışında, kimi Orta Doğu devletleriyle Çin'in ticaret ilişkilerini geliştirmek için, Çinli Müslüman topluluklar ile bu ülkeler halkları arasındaki dinsel ilişkileri kullanmak, zengin ülkelerin (Suudi Arabistan, Kuveyt vb.) Çin'deki yatırımlarını geliştirmek istemiştir. 1980'li yılların başlarından itibaren Müslümanlar arasındaki bu ilişkiler, karma şirketlerin oluşturulmasıyla gelişmiş, bu kuruluşların merkezleri Çin'in kimi büyük kentlerinde yerleşmişlerdir. Eskiden beri ticari ilişkilere açık olan ve büyük Müslüman toplulukları bulunan bu Çin kentlerinin çoğunluğu Batı Çin'deki özerk bölgelerdedir. Bunun en ilginç örneklerinden biri, Ningsia adlı Hui Özerk Bölgesi'nin durumudur. "Ekonomik ve Teknolojik İşbirliği İçin Ningsia İslami Şirketi" üçü Mısır'da olmak üzere, birçok Müslüman ülkede temsilcilik bürolarına sahiptir. 1989 Nisanı'nda " Ningxia Islamic International Trust and Investment Company" ile Suudi Baraka grubu şirketieri, birlikte "Baraka-Ningxia İslamic I.T.I.C." şirketini Yinşuan'da kurdular. Merkezi Ningsia olan şirket, birçok İslam ülkesinde şubeler açtı. Çin ticari heyetleri de Suudi Arabistan'a 1989 yılında gittiler.

Aynı yılın ortalarında İran Cumhurbaşkanı Hameney'in ziyareti sırasında ilgililer iki ülke arasındaki yakın ilişkileri ve 600 milyon doları bulan ticaret hacmiyle İran'ın 1988 yılında Çin'in altıncı sıradaki ekonomik işbirliği yaptığı ülke olmasını kutladılar.

Pekin yetkilileri, ekonomik etkinlik adına belli bir geçmişe dönmeyi kabul etmiş gibi görünüyorlardı. Sinkiang'daki kimi sanayi işletmelerinin eski sahipleri olup 1949'dan başlayarak çeşitli fırsatlarda Türkiye'ye göçmüş olan Uygur göçmenlerini eski mülklerini yeniden görmek üzere davet ettiler. Bölgedeki yetkililer, böylelikle bu eski mülk sahipleriyle yeniden ilişkiler kurarak, onlara yeni yatırımlar yaptırabileceklerini umuyorlardı. "Göksel Bürokrasi" sorumluları açısından hiç de şaşırtıcı olmayan bu şematik ve dargörüşlü yaklaşım, Pekin yetkilileri tarafından uzun süre mücadele edilen ve yadsınan siyasal ve dinsel dış etkilerin sonuçlarını en aza indirgemeye yönelik keskin bir dönüş olarak ortaya çıkıyordu.

Çin politikasının sınırları

Cidde ile henüz resmi ilişkileri bulunmayan Pekin (1), 1980'li yıllar boyunca

(1) Suudi Arabistan ile Çin Halk Cumhuriyeti 1990 Temmuzu'nda diplomatik ilişkiler kurmuşlardır.

yalnızca kendi uyruğu olan Müslümanların Mekke'ye, hacca gitmelerine hoşgörü göstermekle kalmadı (1), bir "İslami Bilimler Merkezi" inşaatı için gereken yardımlarla hediye olarak bir milyon Kuran'ı da Suudi Arabistan'dan kabul etti. Daha dolaylı ve özel yollardan finanse edilen Kuran okulları ve "illegal" dinsel ziyaret yerleri, hızla çoğalmaya başladılar.

Suudi Arabistan'ın rakibi olan İran da ihmal edilmedi. Acaba Sovyetlerle aynı ekonomik ve manevi güçlükleri paylaşan Çinliler, İranlılardan Gorbaçov'un aldığı gibi nasihat aldılar mı? Bu mümkündür. Ama, Pekin'in tepkileri Moskova'nınkilerden çok daha ölçülü ve ılımlı oldu.

"İslamın Yaygınlaştırılması İçin İran Örgütü" başkanı ve "İnanç Bekçileri Konseyi" üyesi Ayetullah Cenneti'nin başkanlık yaptığı "ilk resmi dinsel delegasyon" 1989 Eylülü'nde başkan yardımcısı Vang Zen tarafından kabul edildi. Bu görüşme, radikal siyasal tutumuyla tanınan Vang Zen için Çin oyununun kurallarını hatırlatmak vesilesi oldu: "Biz diğer ülkelerin dinsel işleriyle kesinlikle ilgilenmiyoruz ve başka ülkelerin de Çin'in dinsel sorunlarıyla ilgilenmesine izin vermiyoruz." Bu, hiç kuşkusuz 1989 Haziranı'ndaki Bakü ziyareti sırasında oradaki Şii topluluğuna hitap etmesine izin verilen Rafsancani'ye karşı Sovyet yetkililerinin tutumundan, takındıkları tavırdan tümüyle farklıydı.

Ne var ki benzer iki olay, Moskova ve Pekin'in, dinsel alana ilişkin durumlarla karşı karşıya geldiklerinde benzer tepkiler gösterdiklerini kanıtlamıştır. 1989 Şubatı'nda Sovyet yetkilileri, Salman Rüştü'nün *Şeytan Ayetleri* adlı kitabından dolayı öldürülmesi gerektiğine ilişkin Humeyni'nin fetvasını mahkum etmeyi reddetmişlerdi. Sovyetlerin bu tutumu, Batı dünyasının zararına olarak Tahran'ın olumlu yaklaşımını kazanmak amacıyla yapılan bir manevra olarak değerlendirilip Batılı başkentlerde kıyasıya eleştirilmişti. Bu suçlamalarda belli bir doğruluk payı olsa bile, Moskova açısından olayın bir başka boyutunun, Sovyetlerin Müslüman halklarının duyarlılığına yönelik olduğu da açıktı. Yukarıda da gördüğümüz gibi bunu izleyen Nisan ve Mayıs aylarındaki "Çinli Salman Rüştüler" olayı, Çinli yetkililer tarafından kısa zamanda benzer biçimde çözümlenmişti. İki yazar tutuklanarak mahkum edilmiş, sözkonusu kitap dağıtımdan çekilerek gözönünden kaldırılmıştı. Elbette ki burada sözkonusu olan, ifade özgürlüğünün savunulması değildi. Asıl amaç, Müslümanlığın saygınlığına yönelik bir tavrın reddiydi. Urumçi'deki yetkililer, aşılmaması gereken sınırları hatırlatarak Müslüman göstericilerin taşkınlıklarını ağır biçimde cezalandırılmış olsalar bile, Pekin'in politikası Müslüman toplumunun dinsel duyarlılığını öfkeye dönüştürmemeye yönelik olarak somutlaşmıştı. Bu ikili söylem -dinsel kışkırtmaların reddi, dinsel gerekçelerle taşkınlıkların hoşgörüsüzlükle karşılanması-, Çinli Müslüman topluluklarına olduğu kadar, onların dış desteklerine de yönelikti.

Sonuçta Moskova Afganistan'dan askersel olarak çekilişinden tam bir beceriyle yararlandı. Çinlilere karşı, ilişkilerin normalleşmesini engelleyen üç ana nedenden biri ortadan kaldırılmıştı. İranlıların ise, Afgan sorunu konusunda yürüttükleri politika-

(1) Hac için 1989 yılına dek bekleyen kayıtlı hacı adayı sayısı 54 bini bulmuştur; 960'ı 1989'da olmak üzere 1984'ten buyana 8 278 hacı adayına izin verilmiştir. Sovyet tarafında ise, hacca gidenlerin sayısı daha mütevazi kalmıştır: 1987'de sadece 25 Müslüman Mekke'ye gidebilmişlerdi. 1990 Nisanı'nda Gorbaçov'un sözcüsü, hac yolculuğu yapacakların sayısını artırmak ve bu yolculuğu kolaylaştırmak için Suudi yetkilileriyle görüşmelere başlandığını bildiriyordu.

ları, Sovyetlerin yararına bir biçimde yeniden gözden geçirmelerini sağladılar: 1988'den başlayarak Sovyet yanlısı güçlerin uğrayacakları bir bozgunun Suudi ve Amerikan yanlısı öğelerin zaferine yolaçacağına inanmış olan İranlılar, uzlaşmacı bir çözüm olarak yeğledikleri biçimde herhangi bir askersel yengiyi yadsıyarak Şii siyasal partileri destekleme yoluna döndüler.

Tahran'la iyi ilişkilerini koruyan Pekin, Orta Doğu'nun Arap ülkeleriyle ilişkilerini geliştirdi ve özellikle de Suudi Arabistan'la yakınlaştı. Böylelikle Çin, Arap yanlısı politikasını izlemeyi sürdürdü, Orta Doğu ülkelerindeki diplomatik varlığını güçlendirdi, İslam ülkeleriyle ekonomik ilişkilerini geliştirdi, silah satışlarını İran Körfezi'ne kıyısı olan birçok ülkeye yaygınlaştırdı. Kültürel, ticari ve dinsel ilişkiler, Kültür Devriminin bitişinden başlayarak belirlenen direktiflere uygun bir biçimde, Müslüman Çin toplumunun yararına olarak ve pekçok olayda onların birbiriyle rekabet etmeleriyle gelişti (1).

Bu politika son derece çelişkili gibi görünebilir, ama Pekin, ilkelerini ve çıkarlarını beceriksizce de olsa uzlaştırmaya çalışmıştır; böylelikle de özellikle batı bölgelerinde olmak üzere kendi iç politikası uyarınca Müslüman ülkelerle olan ilişkilerinden avantajlar sağlamaya yönelmiştir. Kimi gözlemciler, bu politikayı Çin diplomasisinin Arap ülkeleri ve uluslararası İslam toplumu bünyesindeki çelişkileri kullanmaktaki ustalığı olarak yorumlamışlardır. Ama bu oyun, komşu ülkelerdeki dinsel faaliyetler ve milliyetçilik akımlarının da etkisiyle tehlikeli bir biçimde gelişmiştir. 1989'dan başlayarak radikal öğelerin denetimine giren Çin yönetimi, Batı bölgelerine yönelik politikalarını giderek daha duyarlı hale gelen dış etkilerden korumak için tutumunu sertleştirmiştir.

Çinliler bu etkilerin kaynaklarını kesinleyerek resmi bir biçimde açıklama yoluna gitmemişlerdir. Ne var ki, birbirini izleyerek gelen bilgilere göre, asıl egemen olan hareket pantürk yönelişlidir. Orta Asya'da Türk topluluklarının yaşamakta oldukları Çin ve Sovyet bölgelerinden çok uzak olan Türkiye, bu yörelerdeki durumun evrimini izlemeye kayıtsız kalamaz. Özgür ve bağımsız bir ülke olan Türkiye, bütün bu halklar için Türk dünyasının tarihi ve kültürel bir odağı olarak belirmektedir. Bu ülke, SSCB'den, Çin'den ve güncel olarak da Afganistan'dan çeşitli dönemlerde kaçmış olan onbinlerce Kazak, Uygur, Kırgız ve diğer Türk kökenli azınlıklar için bir umut toprağı olmuştur. 1989'dan başlayarak, pantürk eğilimin ezici biçimde egemen olduğu siyasal hareketlerin listesi Çin basınında boy göstermeye başlamıştır. Yedi "yabancı" örgüt, ayrılıkçı hareketleri desteklemeleriyle beliriyorlardı: Doğu Türkistan Milli Kurtuluş Komitesi, Doğu Türk Milleti Devrimci Cephesi, Doğu Türkistan Birliği, Kazak Türk Halkı Birliği, Yeni Doğu Türkleri Birliği Örgütü, Dünya İslam Federasyonu; Doğu Türkistan, Moğolistan, Mançurya ve Tibet Halkları Birliği (2).

Sinkiang valisi Tomur Davamat, 1990 Martı'nda, ayrılıkçı hareketlerin eylemlerinin yabancı öğelerle yakın ilişkiler içerisinde olduğunu ileri sürüyordu. Bu yasadışı örgütler çökertilecekti. Kuşkusuz yetkililere göre bu muhalifler küçük bir azınlıktan başka birşey değildiler. Sinkiang yönetiminin başında bulunan Tomur Davamat, Ay-

(1) Bakınız VII. Bölüm.

(2) Ama bu terminolojinin bir parçası olan "Doğu Türkistan", Moğolistan ve Mançurya'nın birliği,1970'li yıllardaki Sovyet kökenli şemaları hatırlatmaktadır!...

mati Eşa (1) adındaki "Guomindang Bölge Hükümeti" genel sekreter yardımcısı olan bir şahsın kaçmış bulunduğu Türkiye'den, bu bölgedeki bir eylemi yürüttüğünü ileri sürüyordu. Dışarıdaki bu bağımsızlıkçı odaklar ile örgütlenme güçlükleri içinde oldukları görülen içerdeki öğeler arasındaki ilişkiler sürmektedir. Tomur Davamat'ın ve diğer sorumluların itiraflarına göre, gençler bu olaya daha yatkın görünmektedirler. 1980'li yıllarda, yerel yöneticilerin uyanıklığını kanıtlayan pekçok tutuklama gerçekleşmiştir. Bu yöneticiler, yöredeki koşullar ve ortam Tibet'i andıran bir biçimde geliştiği takdirde Sinkiang'da ceza yasasını acımasızca uygulamayı öngörecek biçimde en kötü olasılığı gözönünde bulunduruyor izlenimini vermektedirler.

Her türden küçük zanaatkârın faaliyet gösterdiği Kaşgar'ın küçücük dükkânlarında, dış ülkelerle olan dinsel ve kültürel ilişkilerin somut, elle tutulur işaretleri görülür: Bunlar, Kâbe'nin, ama aynı zamanda Boğaziçi'nin, İstanbul'un büyük dinsel yapılarının Sultanahmet Camisi'nin ya da Süleymaniye'nin fotoğraflarıdır. Yurdışına göçmüş olanlarla ilişkilerin yeniden kurulabildiği Çin'in 1980'li yıllardaki açılım döneminde, zaman zaman Pekin'in hoşgörüsüyle birçok Uygur, Sovyet Özbekistanı'na ya da Türkiye'ye yerleşmiş olan akrabalarıyla biraraya gelme isteklerini dile getirebilmişlerdir. Bu yeni ilişkiler zaman zaman son derece ilginç özel biçimler almıştır: Çin'in diğer bölgelerinde olduğu gibi Sinkiang'da da son derece etkin olan Japonlar, daha sonradan Sinkiang'da kendi hesaplarına ticaret yapmaları amacıyla İstanbul'a yerleşmiş olan Uygurlara Tayvan'da Çince öğrenme bursları önerdiler (2)!

Çinli yetkililer, "ayrılıkçı hareketler, milliyet ve din kisvesi altında yönetildiler" demeyi sürdürüyorlardı. Ne var ki Çinli yetkililer, milliyetler (Uygur, Kazak, Kırgız vb) arasındaki ayrımları öne sürerlerken; sorunu gündemde tutanlar, bunun tam tersine Türk topluluğuna ait oldukları konusunda ısrarlıydılar: "Biz Türküz, Çinli değiliz", ya da başka bir söylemle: "Biz Müslüman Türkleriz", veya: "Biz Türkistan Türkleriyiz". Azınlıkları bölüp yönetme amacına yönelik olan resmi etnik ayrımcılık, belirleyici özelliği İslamiyet olan Türk etnik toplulukları ailesini en geniş ölçüleriyle kapsayan yaklaşımın yararına olarak geriletilmiş oldu. Yukarıda andığımız muhalefet hareketleri (Doğu Türkistan Milli Kurtuluş Komitesi vb) en geniş anlamda Türk topluluğu adına hareket etmekte ve Türk kökenli tüm azınlıkları, hiçbir ayrım gözetmeksizin bütünleyici bir birlik içerisinde toplamaktadırlar. Bu, hiç kuşkusuz bölünmeler ve ayrımlar konusunda ısrarlı olan Çin politikasına ters bir tutumdur.

Peki ama bu dayanışma, Türk bütünü içerisinde değerlendirilen Sinkiang'ın kimi milliyetleri arasında nereye kadar sürüp gidebilecektir? Soru önemlidir; çünkü geçmişteki etnik rekabetler, sonuçta ittifak girişimlerini yıkmış, yoketmiştir. Sovyet

(1) "Doğu Türkistan Cumhuriyeti"nin 1944'te İli'de açıklanan belli başlı sorumluları arasında yer alan Aymati Eşa milliyetçiler ve komünistler tarafından oluşturulan değişik birçok koalisyon yönetiminde üye olarak görüldüğü gibi, aynı zamanda parti üyesi olarak da kayıtlıdır. A. Eşa, 1958 sürgünleri sırasında, "yerel milliyetçilik" yaptığı gerekçesiyle değişik görevlerinden uzaklaştırılmıştı. "Sadık" Burhan'a göre, A. Eşa, özellikle gençler içinde yaygınlaşan gizli hareketlerin örgütleyicisi olan pantürk eğilimli bir grubun önderiydi (Bkz.*Xinjiang wushinian*, Burhan, Pekin, 1984, Çince). Sovyet tarihçilerine göre İli ilinin yöneticisi olan Abdurrahim Eşa, bu dönemdeki yargılamalar sırasında intihar etmişti (Bkz. "La substitution du chauvinisme de grande puissance à la doctrine léniniste de la question nationale", T. RAKHIMOV, *Le Léninisme et la Chine moderne*, Moscou, 1974).

(2) 1987 yılında İning Turizm Bürosu, geçici olarak gelen yabancılara sadece Japonca bilen bir rehber-yardımcı veriyordu!...

tarafındaki Türk etnileri arasındaki sürtüşmeler, milliyetler arasındaki farklılıkların, Türk toplumuna ait olma duygusundan daha ağır bastığını göstermiştir.

Halklarının çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu Orta Asya'daki Sovyet cumhuriyetlerindeki kaynaşmalar, Pekin'deki yetkilileri kaygılandırıp sorun üzerinde düşünmeye itmiştir. Çinliler büyük komşudaki etnik toplulukların milliyetçi dalgalanmalarını ve özellikle 1988'den sonra giderek sıklaşan dışavurumlarını dikkatle izleyeceklerdir. Belki de Çin-Sovyet ilişkilerinin normalleşmesine paralel olarak sınırın her iki yanındaki etnik toplulukların arasında gelişen ilişkiler dolayısıyla, bu tür kaynaşmaların kendi ülkelerine de bulaşmasından kaygılanmışlardır? Sinkiang'daki Uygurlar, Türkiye'deki ve SSCB'deki kendi etnilerinden olan göçmenlerle ilişkilerini sürdürmüşlerdir. Bu topluluklar arasmdaki etkileşim, Çin politikasının esnekliğine ya da katılığına bağlı olarak dalgalanmalar göstermiştir. Orta Asya'daki Sovyet cumhuriyetlerinde 1980'li yılların sonlarında görülen demokratik hareketlerin gelişmesi, Uygurlarda, Moskova'nın denetim altında tutmak için büyük çaba gösterdiği milliyetçi hareketlerin patlak vermelerine yolaçmıştır; bu denetleme çabaları zaman zaman yayın yasaklarına ve tutuklamalara kadar gitmiştir. Alma-Ata'da (Kazakistan) yayınlanan *Yeni Hayat* adlı Uygurca haftalık derginin yöneticisi Kasım Alimcan, "Eğer Çin Uygurları bağımsızlık istiyorlarsa, onları destekleyeceğiz; ama burada Sovyet Uygurları durumlarından memnundurlar" diyordu. Bu dergide çalışan Uygur gazetecilerin 12 tanesi 1960'lı yıllarda Çin'den kaçmış, ama sınırın öte yakasındaki aileleriyle yakın ilişkilerini korumayı başarmışlardı. 1990 Nisanı'nda Alma-Ata camisinin çıkışında, Cuma namazından sonra gençler, SSCB'nin ve Çin'in tüm Türk halklarını biraraya getirecek olan bir Türkistan Cumhuriyeti'nin kuruluşuna çağıran *Alas*, adlı gizli gazetenin ilk sayısını dağıttılar. Bu örneklere bakılacak olursa, Sinkiang'daki azınlıkların dışarıyla olan bağlantılarının çeşitliliği ve zenginliği, ayrılıkçı ve muhalif akımlara verilen birçok destek daha iyi anlaşılabilir.

1989 Mayısı'ndaki Urumçi olayları ve özellikle de 40'dan fazla ölüyle sonuçlanan 1990 Nisanı'ndaki Kaşgar bölgesindeki kanlı çatışmalar; Uygur, Kazak, Kırgız, Hui vb. Müslüman azınlıklar ile Han iktidarı arasmdaki gerginliklerin sürekliliğini çok iyi kanıtlamıştır. Çinli göçmenlerin istilasmdan görecelı olarak daha az etkilenmiş bir bölge olan güney Sinkiang, hâlâ bir milliyetçilik ve İslami hareketçilik odağı olma özelliğini korumaktadır. Burası, komşu yörelerdeki gelişmeleri dikkatle izleyen, çağrılara duyarlı, dışarıdan gelen desteklere açık, başedilemez bir odak durumundadır. 1989 Kasımı'ndaki Sinkiang ziyareti sırasında Başbakan Li Peng, özerk bölgenin kuzeyinde özellikle ekonomik gelişme üzerinde dururken, güneye indiğinde neredeyse yalnızca birlik ve düzen konularını vurgulayarak ileri sürmüş olması, hiç kuşkusuz nedensiz değildir. Ama burası aynı zamanda doğal olarak kuşatılmış, bilgi almaya kolayca kapatılabilen bir bölgedir: Yörede yoğun bir polis ve askeri denetim bulunduğuna ilişkin pekçok veri vardır.

Çinliler açısmdan bakıldığı zaman Sovyet Türkistanı'ndaki durum; Rusların belli ölçüde geri çekilmiş görünmelerine karşın, yükselen İslami dalganın "altında kalmaları" anlamına gelmediği, daha çok, bu atılımın dört bir yandan sarılmış ve parçalanmış, "bağımsızlığı" gerçek olmaktan çok biçimsel olan Müslüman cumhuriyetlerin doğrudan ya da dolayli denetimiyle yönlendirilmesi demekti.

Moskova ve Pekin'deki merkezi iktidarlar güçlü, rejimler arasındaki politik ya da ideolojik farklılıklar büyük olduğunda, milliyetler sorunu çok duyarlı bir konu haline gelmekte ve komşu sınır bölgelerine yansıtılmaktadır. Bu başkentlerdeki aynı iktidarlar güçsüzleşip kendilerini tehdit altında hissettiklerinde ise, aynı sorun süregenlik kazanıp büsbütün ağırlaşmakta, merkezi denetimin dışına taşmaktadır. Ama sınır boylarındaki halkların kendi çıkarlarına bir ilerleme kaydedebilmeleri için bu iki komşu imparatorluğun aynı zamanda şu ya da bu oranda zayıflamış olmaları gerekmektedir. Aynı zamanda bağımsız siyasal bir bütünlük temeli oluşturabilmek için yeterli ekonomik güç ve kölelik zincirlerini kırmaya yönelik bir çaba da gerekecektir. İmparatorlukların çökmesi olasılığı her zaman mevcut olup, her iki başkent de sınırlar çevresindeki halkların hareketlerine, hızlı bir çözülmenin ön habercisi olabilmeleri açısından dikkatle yaklaşmaktadırlar.

Sanki bu kaygılarının koşutluğunu kanıtlamak ister gibi, Çinli ve Sovyet sorumlular, 1990 Şubatı'nda birkaç gün arayla Pekin'de ve Moskova'da milleyetler sorunu üzerine önemli toplantılar yaptılar. Bu sorun, Pekin ve Moskova arasında, belki değişik görünümlerle, ama sürüp giden tam bir gerçeklikle, bir sürtüşme ya da çatışma nedeni olarak kalacaktır. Buna karşın her iki imparatorluk arasında paylaşılmış ve yazgısını ele alabilmek için henüz pek az gelişmiş olan halkların şansı, dolaylı olarak da olsa, her iki başkent arasında bir kumar konusu olarak kalacak ve onların anlaşma kapasitelerine göre belirlenecektir. Bu uzlaşma arayışları Çin-Sovyet ilişkilerinde, 7240 kilometrelik ortak sınırları boyunca canlı ve somut bir ana öğe olarak görülebilir.

BÖLÜM X

SOVYETLER VE ÇİNLİLER SINIR BÖLGELERİNİN PAYLAŞIMI

Pekin ile Moskova arasındaki ilişkiler

1980'li yılların başlarında Pekin, Moskova'yla ilişkilerini düzeltmek için üç koşul öne sürmüştü. Bunlardan ilk ikisinin İmparatorluklar Beşiği'nin o dönemdeki ana sorunlarına ilişkin olması doğaldı: Sovyetlerin Afganistan'dan çekilmesi, Çin-Sovyet sınırındaki gerilimin azaltılması. Ne var ki, bu kez yeni bir engel daha vardı. Orta Asya'daki Sovyet cumhuriyetlerindeki kaynaşmalar ve Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ndeki demokratik evrim, Çin yöneticilerinin yeni kaygılara kapılmalarına yol açan nedenlerdi. Çinliler, kuzeydeki ve batıdaki sınır boyu topraklardaki taşkınlıklardan kaygılandıklarını hiç saklamadılar. Bu sıralarda Pekin'de 1989 Haziranı'ndaki krizle ve Doğu Avrupa'daki sosyal ve politik değişimlerle sarsılmış olan birlik ve bütünlüğü güçlendirmek için çözümler aranıyordu.

Çin-Sovyet yakınlaşması, 1980'li yıllar boyunca, özellikle Mihail Gorbaçov'un iktidara gelmesinden sonra hızlanan bir biçimde, dönemler halinde gerçekleşti. Daha 1982 Martı'nda Leonid Brejnev, Taşkent'teki söylevinde Çin'in "sosyalist karakterini" tanıyor, Kültür Devrimi ve 1969 çatışmaları sırasında doruğa çıkan krizin sürüp gittiği uzun yıllardan sonra yeni bir tavır alıyordu. 28 Temmuz 1986'da Gorbaçov, Vladivostok'taki söylevinde Çin yöneticileriyle "hangi düzeyde olursa olsun" görüşerek iki ülke arasındaki diyaloğu yeniden başlatmayı önerecekti.

Bunun yanısıra, ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi ve bilimsel ve teknik işbirliği yapılmasına ilişkin görüşmeler, başbakan yardımcısı Arhipov'un 1984'teki Pekin ziyareti ve Çinli meslektaşının 1985'te Moskova'ya gelişi sırasında imzalanan anlaşmalarla somutlaştı (beş yıllık ticaret anlaşması ve ekonomik, ticari, bilimsel ve teknik bir komisyon kurulması).

"Üç engel"in sırasıyla ortadan kalkmaları ise, Moskova'nın bunlara ilişkin olarak aldığı önlemlerin sonucunda gerçekleşti: 1987'de bir Sovyet tümeni Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ni terkediyor; 7 Aralık 1988'de Gorbaçov Birleşmiş Milletler'de Uzak Doğu'daki Sovyet kuvvetlerinin azaltıldığını haber veriyor; 15 Şubat 1989'da Sovyet birlikleri Afganistan'dan çekiliyorlardı. 16 Eylül 1988'de Krasnoyarsk'ta verdiği yeni bir söylevde Genel Sekreter, mesajlarının Çinliler tarafından iyi anlaşıldığını belirtiyordu.

İki ülke arasındaki "normalleşme", 15-18 Mayıs 1989'da sözkonusu yeni gelişmelerin Çin'de yolaçtığı ciddi bir iç kriz atmosferinde yapılan Gorbaçov-Deng Siaoping zirvesinde somutlaştı. İlişkilerin yeni durumu üzerine yapılan alışılagelmiş bildirilerin ötesinde, sınır sorunlarında ilerleme sağlayabilmek için üstlenilmesi gereken yeni yükümlülükler belirlendi. Gorbaçov, genel olarak kuvvet indirimi yapılmasına ilişkin önerilerini, Çin-Sovyet sınırının silahsızlandırılması noktalarına kadar yaydı. Gorbaçov, Amerika Birleşik Devletleri'yle 1988 Mayısı'nda sağlanmış olan antlaşmanın sonucunda kararlaştırılmış bulunan kısa ve orta erimli nükleer füzelerin yokedilmelerinden başka, Uzak Doğu'da yerleştirilmiş 120 bin askeri kapsayan bir güç indirimini de bildirmişti. İndirimler, 12 piyade tümenini, hava kuvvetlerinden 11 alayı ve Pasifik filosundan 16 savaş gemisini kapsayacaktı.

"Makul bir yeterlilik ilkesinde anlaşmaya vardıktan sonra, Sovyet-Çin sınırında konuşlandırılmış olan kuvvetleri yeniden yerleştirmeye başladık... Çin ile tam bir anlaşma sağlanabilirse, sınırın korunması için gereken alışılagelmiş personelin dışında yerleştirilmiş olan tüm silahları ve askeri birlikleri geri çekmeye hazır olduğumuzu ifade etmek istiyoruz."

Sovyet tarafında 1960'lı yılların sonlarında alelacele yapılıp, 1980'li yılların ortalarına kadar sürekli güçlendirilmiş olan sınır boyundaki askersel yerleşimler, silahların giderek azalmasına bağlı olarak işlevlerini yavaş yavaş yitirdiler. Ama bu uzun gerilim süreci boyunca bölge, ulaşım altyapısı, haberleşme araç ve olanakları bakımından belli bir ölçüde kalkmdı, askersel yerleşimlerin iyileştirilmelerine bağlı olarak genelde kent ve kasabalar daha ileri bir yaşam düzeyine yükseldiler. Bu bölgeler 15 yıl arayla yeniden gezildiğinde, yerleşim noktalarının kaba bir istihkam niteliğinden çıkıp sağlam ve örgütlü bir biçimde "Ruslaştırıldıkları" gözlemlenebilmektedir. Askeri üs ve yerleşimler ise aynen Doğu Avrupa'da görüldüğü gibi standart bir modele uygun olarak "kaleleşmişlerdir"...

Moğolistan'a yerleştirilmiş bulunan askeri birlikler, güç indirimi antlaşmasından doğrudan etkilenmişlerdir. Moğollar 1987'de tüm askeri güçlerinin % 30'u oranında bir indirimi öngörmüşlerdi. O dönemde Moğol Savunma Bakanı, "Arkada bıraktığımız yıllar boyunca ulusal savunma politikamız her zaman ekonomik potansiyelimizle ve Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin insan kaynaklarıyla orantılı değildi" diyordu. Bundan hemen sonra Çinliler, Gorbaçov'un Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ndeki Sovyet kuvvetlerini iki yıl içerisinde % 75 oranında azaltmaya ilişkin kararını alkışlıyorlardı. Böylece her iki taraf, askeri güçlerini iyi komşuluk ilişkileriyle orantılı bir düzeye indirme konusunda anlaşmışlardı. Bu anlaşma, 1990 Martı'nda Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ndeki bütün Sovyet kuvvetlerinin 1992 sonuna kadar geri çekilmesine ilişkin yeni bir Sovyet-Moğol antlaşmasıyla sonuçlandı. Kışlalar ve askeri loj-

manlar da içinde olmak üzere tüm askeri yerleşimlerin Moğollara devredilecek olması, halklarının hiç değilse bir bölümünün konut sorununu böylelikle çözümleyebilecek olan ülke yöneticileri tarafından sevinçle karşılandı. Antlaşma, Sovyet subay ve askeri danışmanlarının yenilenmesi konusunda herhangi bir hüküm içermiyordu.

Gorbaçov'un Pekin'i ziyaretinden sonra, her iki ülkenin askerlerinden ve diplomatlarından oluşan ortak komisyonlar oluşturuldu. Bu komisyonların görevi, "Çin-Sovyet sınır bölgelerindeki askeri güçlerin indiriminde izlenecek ilkeleri saptamak ve askeri konularda karşılıklı bir güven ortamı oluşturmak"tı. Bu komisyonlar önce 1989 Kasımı'nda, daha sonra 1990 Şubatı'nda Pekin'de bir dizi toplantılar yaparak çalıştılar.

Bütün yapılanlara ek olarak, birçok yıldan beri bir hayli birikmiş olan "geçmişin mirası" sınır anlaşmazlıkları, görüşmelerin hızlandırılması yoluyla tamamen çözümlenecekti. İki taraf, 1988 Ekimi'nde, üç ay süren tartışmalardan sonra doğu sınırlarının en büyük bölümü için (Kuzey Kore'den Doğu Moğolistan'a) Çin tarafının teklifleri temel alınarak anlaşmış bulunuyorlardı. Gorbaçov, Vladivostok söylevinde, sınırı oluşturan ırmakların (Amur ve Ussuri) ana yataklarının görüşmelerde başlangıç noktası olarak değerlendirildiğini söylemişti. Böylece 1969 Martı'nda kanlı çatışmalara sahne olan Zenbao Adası, Çin'e bırakıldı. Sadece ırmakların kavşaklarında ve Habarovsk tepelerindeki kimi anlaşmazlıklar uyuşmazlıkla sonuçlandı. Altaylardan Pamire dek uzanan batı sınırı için de bir hayli tartışıldıysa da, bu bölüm için bir sonuca varmak oldukça güç olacağa benzemektedir: Anlaşmazlık konusu bölgeler son derece geniş olmakla kalmamakta; özellikle Pamirdeki güncel paylaşım, Ruslar ile Britanyalılar arasında 1895 yılında imzalanmış bir antlaşmaya dayandığı için ayrı bir tartışma konusu olmaktadır. Pekin ve Moskova'nın bu bölgelerde meydana gelebilecek olayları çözümlemeye uğraşırken toprak talebi iddialarında bulunmayacakları, yani sorunu temelden ele almayacakları yolunda genel bir bildirge yayınlanmıştır.

Gorbaçov'un 1989 Mayısı'ndaki Pekin ziyareti sırasında yayınlanan Çin-Sovyet ortak bildirgesinde değinilen ve doğrudan doğruya sınır bölgelerini ilgilendiren bir başka alan da, ticari, kültürel, bilimsel ve teknik değiştokuşlara ilişkindir. Sovyetler ve Çinliler, ticari ilişkilerinin ekonomileri içerisinde tuttukları yerin mütevazı ölçülerinden üzüntülü olduklarını ifade etmekteydiler: Çin-Sovyet ticaretinin toplamı 1981'den beri on kat artmış olmakla birlikte, 1988'de ancak 3.23 milyar Amerikan doları tutarına ulaşabilmişti. Bu rakam Çin Halk Cumhuriyeti için toplam ticaretinin % 3.1'ini ifade ederken, SSCB, onun ticarette bulunduğu ülkeler sıralamasında beşinci sırayı alıyordu; SSCB için ise bu sadece % 2'lik bir oran ifade ediyordu. Mamul mallar ise, bu miktar içerisinde ancak % 30 idi (1). Bu ticaret sürecinde özellikle kereste, çelik ve gübre karşılığında Sovyet Uzak Doğusu'na Çin el emeği gönderilmesi yeniden başlamıştı. 1950'li yıllar boyunca 200 bin Çinli işçi Sibirya'daki şantiyelerde çalışmışlardı. Bu, kalkınmak zorunda olan Sovyetler için (2) çok değerli, ama aynı ölçüde de kaygılandırıcı bir ticari dengeleme biçimiydi.

Aslında Çin, ilke olarak Sovyetler Birliği için ideal bir ticari partner olarak görülmektedir. 1950'li yılların deneyi bunu kanıtlamıştır. Benzer bir siyasal-sosyal sis-

(1) Çin ihracatı: tekstil ve tarım ürünleri. Sovyetler ise, gübre, demir-dışı metaller ve çimento, kereste, kimyasal ürünler ve kimi makinelerdir.

(2) Deniz Eyaleti'nde (Sovyet Uzak Doğusu'nda) 11 bin Çinlinin resmi varlığı -aslında çok daha fazla- Vladivostok'ta her zaman bir kaygı nedeni olmuştur.

tem, çok önemli bir ortak sınır, çeşitli doğal kaynaklar, bu komşu ülkeyi en az Kuzey Kore ve İran gibi yakın ülkeler kadar önemli ve ilginç bir müşteri haline getirmekteydi. Çin pazarı, değerlendirmeye değer bir Üçüncü Dünya ülkesinin pazarıydı. Bu pazar, Sovyetlerin hammaddeler, tekstil, tahıl ürünleri, tüketim maddeleri ihracatıyla (1) olduğu kadar; batıya güçlükle satabildikleri ulaşım, enerji, metalürji gibi ürünleri ithal etmesiyle de ilginçti. Çinlileri bu ticarete yönlendiren güdüler de esas itibarıyla aynıydı. Bu ticaretin ana çekici öğelerinden biri de mal karşılığı değiştokuş yapabilme olanaklarıydı. Çin'in birçok eyaletindeki ihracat sorumluları, 1986'da Harbin kentinde toplanan bir sempozyumda, ihracata yönelik çabalarını Heilongciang ile eşgüdümlemek amacıyla toplandılar.

Ne var ki, mal karşılığı ticaret kısa zamanda sınıra dayanır ve her iki partnerin arz ve taleplerini dengelemek konusunda yetersiz kalır. Kimi zaman öngörülen ticaret hacmini doldurmak için kimi malları zararına satmak zorunlulukları ortaya çıkar.

Yine de Pekin ile Moskova arasındaki ilişkilerin iyileşmesi, sınır boylarındaki halklara, büyük mübadele akışlarının dışında kalsalar da, 1965'ten 1983'e dek pratik olarak tamamen kesilmiş olan bölgesel sınır ticaretini yeniden canlandırma olanağı vermiştir. Bu bölgelerdeki sınırlı altyapı olanakları ve coğrafi güçlükler, anılan alışverişlerin hızlı bir biçimde gelişmesini engelleyen öğelerdir. Yaklaşık 20 yıl süren kesinti sırasında iki ülke arasındaki geçiş, sadece Manzuli-Zabaykalsk ile Erlian sınır garları arasında yapılabilmişti. Halen mevcut olanaksızlıklar ve gecikmeler, kolayca çözümlenemeyecektir. Kara, demir ve deniz yollarının varlığı ya da yokluğu, Kıta Asyası'nda çok önemli bir gerçeklik olarak ortaya çıkmaktadır. Tarihi ve geleneksel ticaret yollarının olduğu gibi, günümüz coğrafyasının, alan özelliklerinin ve bunların çelişkilerinin de kalıcı veriler olduğunu gözden uzak tutmamak gerekir. Gerginlik yıllarında kapatılan ve sıkı bir biçimde gözetim altında bulundurulan bu yollar, Moskova ile Pekin arasında kararlaştırılan yeni politikalarla yeniden canlılık kazanmışlardır. Ama bu geçiş bölgeleri, Çinliler için aynı zamanda milliyetçiliğin ve ayrılıkçılığın potansiyel sızma kanallarıdır. Bu kaygı, özellikle Batı Çin'de, İli vadisinde, sınırın öbür tarafındakilerle aynı etnik kökenden gelen ve Han olmayan halkların çoğunluğunu oluşturduğu yörelerde geçerlidir; bu nüfus doğal olarak Sovyetler Birliği'ne yönelmiş ve milliyetçi dalgadan düzenli olarak esinlenmiştir. Bu ilişkiler Altaylardan Büyük Singan'a dek uzanan Gobi Çölü boyunca çok daha güçtür. Ama buralarda da sınır bekçileri yeniden önemli bir rol kazanmaktadırlar. Belki de yakın ya da uzak bir gelecekte, Erlian çevresinde Çin-Moğol ortak petrol araştırmaları ve üretimi başlamak durumundadır. Çin-Sovyet sınırının doğusunda daha önemli ve yoğun bir gelişme ve ilişki kapasitesi görülebilir. Bu bölgelerde Ruslar ve Çinliler geniş alanları tümüyle kendi bünyelerinde eritmişler, ulusal azınlıkların asimilasyonunu tamamlamışlar, bunları neredeyse hiç önemsiz ve anlamsız sayılara indirmişlerdir. Pasifik Okyanusu'nun ve yeni sanayileşmiş ülkelerin, özellikle de Japonya'nın yakınlığı, batı bölgelerinde olduğundan çok daha hızlı bir ekonomik gelişme umudu uyandırmaktadır. Açık, canlı, sınırların ya da kıyıların ötesine yönelmiş olan bu bölgeler, çok yönlü ya da en azından değişik yazgılara doğru gelişecek gibidirler. Oysa merkezi iktidarların en çok kuşku duydukları olasılıklar da bunlardır.

(1) Özellikle Çin hırdavatları Sovyetlerde çok tutulmaktadır.

Sovyetler Birliği'yle ilişkilerdeki bu iyileşmeler -sınırlar konusundaki uzlaşmalar, mevcut askeri güçlerdeki indirimler, sınır ticaretindeki gelişmeler- Çinli yöneticilerin henüz 1989 Haziran olaylarının şokunu atlatamadan komşu Sovyet cumhuriyetlerindeki ve Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ndeki altüst oluşları kaygıyla gözlemledikleri bir dönemde meydana gelmiştir.

Radikal öğelerin yönetimindeki Çin hükümeti, SSCB ve Moğolistan Halk Cumhuriyeti ile ticaret olanaklarının çekiciliğiyle etkilenmiş olsa bile, özellikle azgelişmiş bölgelerin kopmasıyla sonuçlanabilecek olan bu doğrultuda hareket etmeye devam etmekte bir hayli tereddüt edecek gibi görünmektedir. Bu radikal öğelere göre elde edilen kazançlar ve özellikle de sınır bölgelerinin ekonomik patlaması; komşu bölgelerden, milliyetlerden ve rejimlerden gelen bir "manevi kirlenme" riskinden başka birşey değildir.

Çin'in özellikleri: Başarısız ekonomik reformlar ve demografik sabitler

SSCB'de olduğu gibi Çin'de de, ekonomik kriz milliyetler sorununu ağırlaştırmaktadır. Bu iki temel sorun üzerine Moskova ve Pekin'e yansıyan yanıtlar, değişik yaklaşımlara yolaçmaktadırlar.

Çin Halk Cumhuriyeti'nde ekonomik reformlar: Unutulan sınır bölgeleri

Çin'de 1979'dan başlayarak ekonomiye verilen öncelik ve merkeziyetçiliğin hafifletileceğine ilişkin açıklamalar, sınır boylarındaki bölgelerin ekonomik gelişmeleri için umut vericiydi. Resmi değerlendirme ve yorumlar, geçmişte yapılan hataların hesaba katıldığı izlenimini veriyordu.

Kuzeydoğu eyaletleri dışında hiçbir şey değişmedi. Daha doğrusu 1988 seminerinde biraraya gelen Çinli bilimcilerin belirledikleri gibi, "doğu ve batı bölgelerin arasındaki uçurum korkunç bir biçimde derinleşmişti (1)". Hinterland ile sınır bölgeleri arasında bir gelişmişlik dengesi sağlamaya uğraşan Maocu politikanın tersine, 1980'li yıllar boyunca uygulanan ekonomik politika, ulusal gelirden daha çok pay almış, daha nitelikli bir el emeğine ve altyapı kuruluşlarına sahip olan, limanlara yakın olduğu için ihracat mallarını çabucak üretmeye hazır doğu eyaletlerini sınırsız bir biçimde geliştirmişti. Bu ekonomi politikası, milliyetler sorununa doğrudan doğruya yansıdı.

Yoksulluk sınırının (2) altındaki yerleşim birimlerinin büyük çoğunluğunun bu-

(1) *China News Analysis* tarafından sayıldığına göre Doğu Çin'in eyaletleri: Liaoning, Pekin, Tiancin, Hebei, Şandong, Jiangsu, Şanghay, Zeciang, Fucian, Guandong; Batı Çin eyaletleri ise: İç Moğolistan, Şangsi, Gansu, Ningsia, Sinkiang, Çinghai, Gizu, Sişuan, Yunnan, Guangsi, Tibet'tir.

(2) Yani, birey başına yıllık gelirin 200 Yuanın altında olduğu yerler. 1989 başında tüm ilçelerin (toplam 300) yarıdan fazlası "en yoksullar" diye nitelenmekte ve dört özerk bölgede bulunmaktayddar: Sinkiang, Ningsia, Tibet ve İç Moğolistan.

lunduğu batı bölgeleri, aynı zamanda ulusal azınlıkların da oransal olarak en çok bulundukları yerlerdi. 1989 Martı'ndaki Ulusal Halk Meclisi toplantıları sırasında milletvekilleri, ülkenin iç bölgelerinin ekonomisini açıkça gözardı eden bu politikalara karşı dikiliyorlardı: "Gelişmiş kıyı bölgeleri ile batı bölgeleri arasmdaki açıklık giderek artıyor, azalmıyor....., ulusal azınlıklara mensup olan yaklaşık 10 milyon insan henüz yiyecek ve giyecek bakımından asgari noktaya bile gelemediler. Birçok yerleşim biriminde kişi başına düşen yıllık gelir 100 Yuanın altında. Bunların birçoğu okuma yazma bilmiyor ve nitelikli eleman sayısı da son derece az..."

Batının kırsal bölgeleri çok daha yoksul, doğal afetlere karşı da çok daha duyarlıdır. Altıncı ve yedinci plan dönemlerini kapsayan 1980'li yılların reformları, bu bölgelerde çok daha yavaş ve çekingenlikle uygulanabilmiş, kıyı bölgelerdeki tarım işletmeleriyle bu bölgelerdeki işletmelerin gelir farkları ortalama 1/10 oranını bulmuştur. Sanayide ise bu farklılığın dev boyutlar alması, yeni işletmelerin en verimli sektörlere ve bölgelere yönelmesine tanınan büyük özgürlükle açıklanmakta, bunların kıyı bölgelerine yönelmesi doğal olmaktadır; ayrıca reformların uygulanmasındaki gecikmeler de kayda değer: Batıda büyük devlet işletmeleri oransal olarak çok daha büyük önem taşıdıklarından, değişim sürecine daha büyük bir direnç göstermektedirler; nihayet devlet de açıkça görüldüğü gibi bir dizi "açılım" önlemiyle kıyı bölgelerini büsbütün özendirmiştir: Özel bölgeler, kentlerin ve limanların açılması, döviz girişinin özendirilmesi, vb.

Bütün bunlar gözönünde bulundurulursa, ulusal azmlıkların temsilcilerinin 1989 Martı'nda "devletin politikasını yeniden gözden geçirmesini ve batı bölgelerinin kalkınması için yeni atılımlar sağlamasını" hararetle istemeleri şaşırtıcı değildir. Zira ekonomik planın en somut göstergeleri, yeni kurum ve kuruluşların yerleşimleri olarak merkeziyetçi bir politikanın sonuçlarını kanıtlıyordu. Deng Siaoping'in iktidara geri dönüşü, Zou Enlay'ın 1950'li yıllarda öngördüğü milliyetler politikasının da geri dönüşü oldu. Bu politika, o dönemdeki "ulusal azınlıkların bölgesel özerkliklerinin sağlanması amacıyla genel program" içerisinde eğitici bir biçim içeriyordu. 1978'den başlayarak etnik kimlik, kültürel farklılıklar ve toplumsal gelişmişlik düzeyindeki değişkenlikler yeniden tanındı. Çinli antropologlar yeniden incelemelere başlayıp bunları yaymlayabildiler, azınlıkların haklarının ve özelliklerinin tanınması çabalarına katılabildiler. Kuşkusuz daha uzlaşmacı ve uysal bir söylem tutturdular. Ama yine de, gerçekler bütün ağırlığıyla ortaya çıktı.

1982'de çıkartılan yeni anayasa, altıncı bölümünü "ulusal özerk bölgelerin özyönetim organları"na ayırdı. Ama bu kuruluşların çerçevesini 1984 Mayısı'nda çıkartılan "Ulusal Azınlıkların Bölgesel Özerklikleri Üzerine Yasa" tamamladı. Bu yasa, "program"a göre çok daha ileri ve anayasaya daha uygun bir biçim olarak sunuldu. 1982 Anayasası'nın hükümleri doğrultusunda ulusal azınlıkların bulundukları bölgelerin halk cumhuriyetinin ayrılmaz bir parçası olduğunu hatırlatırken (1); eğitim, bilim, halk sağlığı, spor, kültürel mirasın korunması konularında özerk yönetimlerin kimi yetkilerini de güçlendirip güvence altına almayı hedefliyordu.

(1) Özerklik, yerel halk meclisleri ve özerk bölgelerin, illerin ve ilçelerin yerel hükümetleri tarafından uygulanmaktadır.

Ne var ki, 1984 tarihli yasa, oylanıp benimsenmesinden altı yıl sonra bile henüz uygulama alanına geçememiştir! Daha 1987 Ağustosu'nda, halk cumhuriyetinin o dönemdeki başkan yardımcısı Ulanfu da emir ve direktiflerin uygulanmasındaki yavaşlıktan yakınıyordu. Bu gözlemler, partinin 1949'dan beri sürüp giden keyfi yönetimden sonra, belki de ilk kez bu boyutlarıyla ele aldığı yeni yöntemlere karşı diğer ulusal azınlıklara yeterli ölçüde yardımcı olmamakla suçlanan Han kadrolara yöneltilmiş çok ciddi birer eleştiri niteliğindeydi. Ne var ki, yerel karar organlarına katılan azınlık kadroları sayısı 1980'li yıllar boyunca biraz artmış da olsa, bunların merkezi ve yerel Han iktidarı nezdindeki bağımlılıklarını ve yapay yapılarını da belirgin biçimde ortaya koyuyordu.

Ulusal Halk Meclisi Milliyetler Komitesi Başkanı Tibetli Ngapoi Ngavang Jigme, 16 Kasım 1989'da, üst düzey görevlilerinin muhalefetleri ya da en azından ataletleri gözönünde bulundurulursa, yasayı uygulamanın ne denli güç olacağına dikkati çekiyordu. Komite başkanı, gerçek bir özerkliğin, özellikle de finans ve ekonomi alanlarındaki belli başlı engellerinin altını çiziyordu: Kaynakların merkezi hükümet tarafından işletilmesinden özerk bölgelerin alabildiği payların küçüklüğü ve yetersizliği, ama özellikle de doğu ve güney bölgelerindeki kıyı eyaletleri açısından çok daha elverişli biçimde götürülen dışa açılma politikasının uygulamasındaki sınırlılık.

Ne var ki yine de, 1989 Mayıs-Haziran aylarında Çin'de meydana gelen olaylar, Orta Asya'daki Sovyet cumhuriyetlerindeki evrim, Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ndeki değişiklikler, Pekin'de iktidarı yeniden ele geçirmiş olan radikalleri, bu sınır bölgelerine yönelik olarak daha esnek, daha hoşgörülü bir politika izlemeye itemedi.

1990 Şubatı'ndaki Ulusal Azınlıklar Konferansı sırasında Başbakan Li Peng sorun üzerine oldukça açık bir konuşma yaptı. Söylevi, Sovyet konumundan geçmişe göre daha da bağımsızlaşmış olan Çin konumunun bir hatırlatılması ve sözkonusu bölgelerdeki destabilizasyon girişimlerine karşı alınacak önlemler üzerine yönetimin görüşlerini yansıtıyordu. Ulusal sorun üzerine varolan Leninist doktrinin hiçbir biçimde anılmadığı bu söylevde "Marksist azınlıklar kuramı" ya da "milliyetler sorunu üzerine Mao Zedung düşüncesi ve Marksist kavram (1)" anıştırılıyordu. Ama bu temel verilerin ötesinde Çin Başbakanı, milliyetler sorunun önemini ve devamlılığını, henüz çözümlenemediğini ve çözümlenmekten uzak olduğunu, toplumsal karışıklıkların ve uzlaşmaz çelişkilerin olası nedeni oluşunu, dışarıdaki olaylara duyarlı olduğunu biliyordu. Bu, "kritik bir dönemde, ülkemizin kimi bölümlerinde düzen bozukluklarının görüldüğü sırada, Pekin'de bir başkaldırı sürüp giderken ve dünyanın bazı bölgelerinde radikal toplumsal değimlerin yeraldığı bir anda" sözkonusu olan bir durumun, ama aynı zamanda bir zayıf noktanın, bir başarısızlığın da tespitiydi. Çin Başbakanı, Pekin'in uzlaşmaz politikasını bir kez daha yineliyor ve savunuyordu: "Parti yönetimimiz, sağlam ve tutarlı olduğu sürece ve ekonomimiz gelişmesini sürdürdükçe, azınlık-

(1) Çin-Sovyet krizi yılları boyunca Pekin ve Moskova, milliyetler politikalarını ve Orta Asya toprakları üzerindeki hak iddialarını haklı gösterebilmek için çok sayıda inceleme yayınladılar. Orta Asya'nın Moğolistan'ın ve Sibirya'nın halklarının karmaşık tarihini yeniden canlandıran çok ilginç tarihsel belgeler ve tanıklıklar arşivlerden çıkartıldı. Çinliler bu yazıların pekçoğunu *Lişi yanciu* (Tarihsel Araştırmalar) adlı dergide yayınladılar. Çin'in milliyetler politikasının evrimi üzerine yayınlanmış Sovyet incelemeleri arasında ise, T. RAHİMOV'un *La substitution du chauvinisme de grande puissance à la doctrine léniniste de la question nationale* adlı yazısını anabiliriz.

lara yönelik politikalarımız önemli bir halk desteği bulmaktadır." Bu durum, "(Çin'in) ekonomik olarak gelişmiş bölgelerinde ve sınır ticareti de içinde olmak üzere dışarıya karşı ikili bir açılım politikasını..." dışlamıyor, ama "dışarıya açılımın özel bir dikkat gerektirdiğini" eklemek gerekiyordu: "Diğer ülkelerin halklarıyla ilişkiye geçtiğimiz zaman bu durum kimi ayrılıkçı ve gerici güçlerin saflarımıza sızmasına yol açıyor. Bunların kimileri sızma eylemlerini milliyetçilik bayrağını yükselterek ve dinsel giysilere bürünerek yürütmektedirler."

Birçok Çinli antropoloğa göre, milliyetlerin ortadan kalkması az ya da çok yakın bir gelecek için öngörülmüş bir olgudur. Bu olgunun, bu halkların 40 yıldan bu yana geçirdikleri hızlı değişimin ve ekonomik evrimin giderek hızlandıracağı bir sürecin sonucu olarak gerçekleşeceğini ileri sürmektedirler.

Bu yargılarda belli bir gerçek payı vardır ve eskiden beri geleneksel olarak ülkenin merkezinde ya da güneyinde kimi zaman tümüyle kuşatılmış biçimde Han topluluklarına yakın olarak yaşayan milliyetlerden yola çıkarak geliştirilmişlerdir. Ama bu olgunun gerçekleştirilmesi, sayıca önemli etnik gruplar, hele Hanlardan ciddi biçimde farklı kültürel çizgileri ve bu özellikleri büsbütün güçlendiren dinsel karakteristikleri varsa, bir hayli güç gibi görünmektedir. Bu durum, özellikle Tibetliler ve Sinkiang halkının önemli bir bölümünü oluşturan, komşu Sovyet cumhuriyetlerindeki soydaşlarıyla ilişkilerini sürdüren halklar için sözkonusudur. Peki ama bunlar bu koşullar altında güç yaşamlarını sürdürüp, özlemlerini ve geleneklerini umutsuz bir biçimde koruyabilecekler midir? Farklı olabilme hakkı arayışındaki bu halklar, kendilerini gitgide daha yalıtlanmış ve Han yığınları tarafından kuşatılmış hissetmektedirler. Yükseklik, uzaklık, çevrenin soyutlaması gibi, Hanların demografik işgaline uğramalarından korunmalarına izin veren doğal öğelerin esirgediği Tibetli öznelliği, Sinkiang'daki diğer etnik topluluklara kıyasla daha avantajlıdır.

Ne var ki, Çinli uzmanların çözümlemelerini bir hayli geçersiz kılan önemli bir gerçeklik de, rejimin bu bölgelerde refahı yükseltmek konusundaki yetersizliği, sınır boyu halklarının Çinli yığınlarına entegrasyonunun nedeni olarak sunulan ekonomik gelişmenin gerçekleşememesidir.

Orta Asya Sovyet cumhuriyetlerindeki durumun 1980'li yılların sonlarındaki evrimi ve yeniden ortaya çıkan milliyetçi kıpırdanmalar, Çinli yetkililerin kendi ulusal azınlıklarına karşı politikalarını sertleştirmelerine yolaçtı. Pekin her zaman, Çin'in durumunun SSCB'den temelde farklı olduğunu ileri sürmüştü (1). Çinli yetkililerin uslamlaması, bu değişik milliyetlerin her zaman merkezi bir imparatorluk otoritesinin altında yaşamış olduklarını; oysa Rus egemenliğinin ancak XV. yüzyılda başladığı, hele "Kazakistan ya da Tacikistan gibi ülkelerin imparatorluğa ancak XVIII. ve hatta XIX. yüzyılda bağlandıklarını" ileri sürüyordu.

Bir başka gerekçe de demografik yapıdan kaynaklanıyordu. 55 ulusal azınlık Çin Halk Cumhuriyeti'nin nüfus toplamının ancak % 6.7'sini oluştururken; 119 etnik grup, Sovyetler Birliği nüfusunun % 50'sine ulaşıyordu.

(1) İktidarın komünistler tarafından ele geçirilmesini izleyen yıllar tek istisna olmak üzere. Bu dönemde federal bir sistemi öngörüyor ya da ulusal azınlıkların yaşadıkları kimi bölgelere tercih umudu veriyor gibi görünen Çinlileri, Sovyet modeli görünürde yoğun bir biçimde etkilemişti. Ama sonuçta bu çözümlemeler ikincil kaldılar. Mao Zedung başta olmak üzere Çin Devrimi'nin önderleri, daha önce yakınır gibi göründükleri merkeziyetçi yaklaşımlara izin verdiler.

Güncel çalkantılara karşın her zaman
Han çoğunluğundan yana bir demografi

Demografik yapı Hanlardan yana elverişli durumunu korumaktadır. Bu durum, Çin tarafı için yapısal bir özellik göstermekte olup, Pekin'in sınır boyu halklarının olağanüstü yüksek artış oranlarına ilişkin resmi açıklamalarına karşın bu verileri değiştirmemektedir.

Yüzmilyonlarca insanı özgürleştiren 1979 tarım reformları, bütün ülkede yoğun bir nüfus hareketini başlattı. 1970'li yılların sonuna dek oldukça önemsiz bir kırdan kente göç olayı yaşamış olan Çin, izleyen onyılın ortalarına doğru Güney, Hainan, Kuzeydoğu ve Sinkiang gibi umut uyandıran bölgelere ya da büyük kentlere doğru hareketlenip kayan bir el emeği fazlası gördü. Bireysel ekonomik girişimciliğin göreceli özgürleştirilmesi nedeniyle, kimileri hayvancılık ya da altın arayıcılığı gibi çok özgül faaliyetlere yöneldiler. Bu nedenle İmparatorluklar Beşiği'nin Çin'e ait olan bölgelerinde birkaç yıl içerisinde, kimileri ülke genelindekilere uygunluk gösteren -örneğin nüfusun hafifçe artışı-, kimileri ise azınlıklara özgü yeni demografik değişimler görüldü. Ne var ki, 1980'li yılların ortasına doğru, özel koşullara bağlı olarak Sinkiang'daki Han nüfusunda hafif bir azalma görüldüğü bilinmezlikten gelinemez. Bu sınır bölgesinde o tarihe dek hemen hemen sürekli artış gösteren Han nüfusu, 1987'ye dek hafifçe gerilemiştir. Örneğin 1986'da, önceki yılların resmi verileri Sinkiang ve İç Moğolistan'daki Han nüfusunun oranında bir düşüş olduğunu göstermekteydi.

	1982	1985	1986
Sinkiang	% 40.39	% 39.30	% 38.93
İç Moğolistan	% 84.50		% 83.05

Birçok öğe, bu ham verileri görecelileştirip düzeltmektedir. Bu siyasal, toplumsal, kültürel, coğrafi ve elbette ki demografik öğeler, Sinkiang'ın güneyi dışında, sözkonusu bölgelerde herşeye karşın, Han kökenlilerin çoğunluğuna rağmen, konumun son derece karmaşık olduğunu göstermektedir.

Tiyenşanların kuzeyinde, Cungarya'da Han çiftçiler ve yerleşikler ile daha az bir ölçüde de olsa Huiler, aynı zamanda Kazak ve Moğol göçebe hayvan yetiştiricileri çoğunluktadır. Sabit yerleşimler de, yine kuzey bölgelerinin bu yarısında oransal olarak daha çoktur. Zira, özerk bölgenin bütünü gözönünde bulundurulursa, geçtiğimiz son yıllarda kentleşme daha hızlı tırmanmış olup (1980 ile 1986 arasının ortalaması yılda 4.68), tüm bölgenin yaklaşık % 35 nüfusunu kapsamaktadır.

Ne var ki, bunun tam tersine, Tiyenşanların güneyinde, Tarim çöküntüsünde neredeyse Fransa'nın yüzölçümüne yakın bir alanda Uygurlar nüfusun % 80'inden fazlasını oluşturmaktadırlar! Nüfus yapısındaki bu ezici Uygur egemenliği, Sinkiang'ın güneyinin öznelliğini, bu yöredeki çalkantıları, şimdiden geniş biçimde Çinlileşmiş olan kuzey bölgelerine direnişi açıklayabilir.

Sinkiang'daki Han varlığının 1980'li yılların başlarında hissedilen hafif oransal azalması, bir bakıma Han nüfusun artış hızının öbürlerininkinden daha yavaş olmasıyla açıklanabilir: Bu oran, özerk bölgedeki diğer milliyetler arasında hafifçe değişen ‰18.09 oranına karşı, Çinliler için 1986'da sadece ‰ 8.69'dur. Bu farklılıklar güneyin gerikalmışlığını bir kez daha vurgularken, aynı zamanda yaşam biçimlerini (göçebe ya da yerleşik) ve altyapı ile yaşam düzeylerini de göstermektedir. Beri yandan 1980'li yılların başlarındaki tarım reformları, batıdan doğudaki eyaletlere yönelik olarak sınırlı da olsa bir göç hareketine işaret etmekte olup, 1990'lara gelindiğinde bile bu eğilim azalmamıştır.

1986'DA SİNKİANG DEMOGRAFİSİ

%	Doğum	Ölüm	Doğal artış
Hanlar	11.59	2.9	8.69
Diğerleri	26.29	8.2	18.09
Tümü	20.5	6.13	14.41

SİNKİANG'DAKİ MİLLİYETLERİN YÜZDELERİ (1986)

Milliyetler	Artış	
	1985	1986
Uygurlar	46.24	46.48
Hanlar	39.3	38.93
Kazaklar	7.25	7.3
Huiler	4.41	4.42
Kırgızlar	0.91	0.91
Moğollar	0.91	0.93
Diğerleri	0.98	1.03

Aslında çok daha uyarıcı ve anlamlı olan 1980'li yılların sonundaki batıya yönelik yeni göç dalgası, hayli kötü ölçümlenmiştir. 1990 başında ülkenin tümünde 80 milyon kişinin yer değiştirdiği değerlendirmesi yapılırken, bunların belli bir bölümü Sinkiang yönünde hareket etmişti. 1989 Martı'nda Gansu'daki Lanzu garından batıya doğru 200 bin kişi yola çıkmış, bunların 150 bini özerk bölgeye yönelmişti; bunu izle-

yen yaz aylarında ise günde ortalama 6 bin kişi yola çıkıyordu. Batıya, çoktan yoğun nüfus hücumuna uğramış olan Sişuan, Henan, Jiangsu ve Zeciang gibi eyaletlere doğru yola çıkan bu göçmenler için günlük ek tren uygulamasına gidilmesi gerekti.

Sınır bölgelerine doğru gerçekleşen bu nüfus hareketlerinin gerçek sonuçları ancak birkaç yıl içerisinde ölçümlenebilecektir. Şimdilik sınır boyu bölgelerindeki Han nüfusunun artışını gözlemlemekten ve 1980'li yılların ortalarındaki hafif gerilemenin giderildiğini saptamaktan başka birşey yapılamaz. Ama siyasal ve yönetsel yapılanmaların Han nüfustan yana güçlendiği gerçeği şimdiden görülebilmektedir. Çin'in tam öbür ucundaki Hainan adası da, 1987'de "özerk Li ve Miao ili" statüsünü yitirerek eyalet durumuna yükseltilmiş ve birkaç ay içerisinde kıtadan gelen yoğun bir Han nüfusun istilasına uğramıştı. 1989 yılının başında resmi bir rapor ve Başbakanın açıklamaları ile azınlıklara karşı daha katı bir demografik politika izlenmeye başlanacağına ilişkin veriler ortaya çıktı.

"Çin nüfusunun denetim altında tutulması ve çözümleri" üzerine Nisan 1989'da yayınlanan Devlet Bilimler ve Teknikler Komisyonu Raporu, "günümüzde tam bir hızlı çoğalma dönemine girdiği görülen" azınlıkların nüfus artışlarının denetim altına alınmasının gerekliliğinin altını çiziyordu. Raporda sunulan verilerden bazıları şöyle:

- Azmlıkların 1987'deki toplam nüfusu 85.9 milyon olup, yıllık nüfus artış oranları son yıllarda % 9.5, 1964-1982 arasında % 2.94 iken; 1982-1987 arasında ise yılda ortalama % 5'tir. Mançular, % 16.33'lük bir artış hızı ile başta gelmektedirler.
- Eğer ulusal azmlıkların nüfus artışları bu hızla sürüp gidecek olursa, 2000 yılında 162 milyona ulaşıp, bundan 39 yıl sonra da Çin nüfusunun 1989'daki düzeyi olan 1.1 milyara gelecektir!... (izleyen Tablo'ya bakınız)

Merkezi hükümet, azınlık nüfusa katı bir demografik denetim politikası dayattı ("her çifte tek çocuk"). Uzun süre Han nüfusa yönelik olarak kullanılan bu politika, nüfus artışı üzerinde anlamlı bir sonuç yaratmaksızın, ülke genelinde çok farklı biçimlerde uygulandı (1980'li yılların sonlarında nüfus artış oranı arttı); ayrıca çocukların nüfusa kaydettirilmemeleri, ailelerin daha az denetlendiği bilinegelen yörelere göçmeleri gibi sonuçlar da verdi. Bu politika nüfusça önemli olmayan azınlıkları denetim altında tutmayı da amaçhyordu. Gerçekten de, Kültür Devriminden sonra Çin nüfusunun bir bölümü, Han olmayan azınlıklara tanınan birtakım ayrıcalıklardan yararlanmak için kendilerini böyle göstermeyi yeğlemiş ve bunu başarmışlardı.

Bu rakamlar, esas olarak Han nüfusunun ezici biçimde çoğunluğu oluşturması olgusunu tartışma gündemine getirmiyor. Bu rakamlar, bir başka olguyu, nüfusun bir bölümünün, Çin'deki milliyetler politikasındaki değişikliklere bağlı olarak şu ya da bu milliyeti seçmeleri olgusunu gösteriyor. Radikal politikalar egemen olduğunda, Pekin'in çizgisi milliyetlerden yana elverişli olmayan özellikler gösterdiğinde, ellerinde bu olanak bulunan birçok insan (çünkü ya çoktan Çinlileşmişlerdir ya da karma evlilikler yapmışlardır) Han milliyetinden görünmeyi yeğlemişlerdir. Bunun tam tersine, Pekin daha liberal bir döneme girip azınlıklardan yana bir çizgi izlemeye başladığında, azınlıklara değişik avantajlar tanınmakta olup (mali yardımlar, yüksekokullara ya da üniversitelere giriş kolaylıkları, doğum kontrolünde daha esnek uygulamalar vb.) aynı bireyler akrabalık ilişkilerini farklı bir biçimde kullanmışlardır. Bu durum özel-

İMPARATORLUKLAR BEŞİĞİ'NİN ÇİN TARAFINDA ULUSAL AZINLIKLARIN NÜFUSLARI

	1978	1985
Moğollar	2 600 000	3 411 000
Huiler*	6 400 000	7 228 000
Uygurlar	5 400 000	5 963 000
Mançular	2 600 000	4 304 000
Koreliler*	1 600 000	1 765 000
Kazaklar	800 000	907 000
Dongsianglar	190 000	279 000
Kırgızlar	90 000	113 000
Sibolar	40 000	83 700
Tacikler	20 000	26 600
Evenkler	10 000	19 400
Özbekler	7 000	12 200
Oloşonlar	3 000	14 100
Ruslar	600	2 917

Not: Korelilerin nüfus artış hızı son yıllarda düşmüştür. Huilerin nüfus artışları ise Hanlardan azdır: Bu, onyıllardan beri süregiden bir durumdur.

likle Mançular ve Sarı Irmak boyundaki Moğollar gibi büyük ölçüde Çinlileşmiş azınlıklar için geçerlidir.

Ne var ki, Çin'in kuzeydoğudan batıya doğru uzanan sınır bölgeleri boyunca, yörelerdeki milliyetlerin özgün özelliklerine ya da buralara yerleşmişliklerindeki eskiliklerine göre değişen farklı demografik evrimler gözlemlenebilmektedir. Kuzeydoğu, özellikle de Heilongciang eyaleti, Çin'deki en düşük nüfus artış oranını vermektedir. Birkaç kuşak geriye gidilip bakıldığında, Heilongciang nüfusunun % 80'inin Şandong eyaleti kökenli olduğu görülür. Daha "eğitimli" olan bu nüfus, bir ya da iki çocuklu ailelerden oluşmaktadır. Buna karşın 1987'de yayımlanan ve ülke genelinde aile başına iki çocuk istendiğini gösteren kamuoyu yoklamalarında, Sinkiang Uygurlarının üç ya da dört, hatta daha fazla çocuk istedikleri gözlemlenmiştir (1).

(1) Kaşgar ve İli komünist gençlik örgütlerinin 309 üyesine uygulanan kamuoyu yoklamasında şu tercihler görülmüştür: 1 çocuk % 1.29, iki çocuk % 32.36, üç çocuk % 36.25, dört ve daha fazlası %28.8, hiç çocuk istemeyen % 1.29.

"Nüfusun sadece % 14'ünü oluşturan azınlıkların ülkenin % 64'ünü oluşturan topraklara yayıldıklarını(1)" açıklayan merkezi hükümet, özelde İmparatorluklar Beşiği'ne, genelde ulusal azınlıkların yaşadığı yörelere daha değişik bir yaklaşımı öne çıkartmıştır. Han olan nüfus ile, Han olmayan bu bölge nüfusunu dikkatli ve özenli bir kaynaştırma ve asilimasyon sürecinde eritip bütünleştirerek; birlik ve bütünlüğü, ekonomik gelişmeyi, içeriği boşaltılmış bir yöresel özerkliği gerçekleştirmeye çalışmıştır.

Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin örnek konumu

Kuşatılmış Moğol toprakları, Sovyet modelini izlemesine karşın, İmparatorluklar Beşiği'nde kendine özgü niteliğini korumaktadır.

Çoibalsan'ın Stalinizmiyle ve Tsedenbal'm (Brejnevci) durağan-statükocu politikalarıyla 60 yıl geçiren Moğolistan Halk Cumhuriyeti, acaba 1980'li yılların sonunda yeni bir tarihsel döneme giriyor mu? Ya da başka bir deyişle Moskova'dan gelen değişim işaretlerine karşın, yine de Sovyetler Birliği'ne sıkı sıkıya bağlı kalacak mı? Moskova'dan esen rüzgar o denli güçlü ki, Çinliler bunun İç Moğolistan Özerk Bölgesi'nin Moğolları üzerindeki etkilerinden ciddi biçimde endişe etmektedirler.

Yeni Moğol efsanesi

Moğolistan'ın özgünlüğü, sonuçta Çin'in kolonizasyon ve yutma politikasını bertaraf etmeyi başarmıştır. Sovyet "himayeciliği", daha sonra da perestroika yıllarında Moğol özgünlüğünü pekiştirme yolunda yeni bir özgürlüğe kavuşma olanağını bulmuştur. "Dış Moğolistan", Pekin'in egemenliği altında kalsaydı, Çinli nüfusun işgalinden kurtulamayacaktı. Kaçınılmaz olarak Kuzeydoğunun ya da Sinkiang'ın yazgısını paylaşmak zorunda kalacaktı. Bu nedenle Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin durumu örnek bir nitelik taşımaktadır.

1980'li yılların sonlarında, Doğu Avrupa'nın diğer sosyalist ülkeleri örneğinde olduğu gibi, Moğolistan Devrimci Halk Partisi (MDHP) göreceli olarak demokratikleşme sürecinin etkisine girmiştir. Seksenli yıllar boyunca sürüp giden değişim uygulamalarının hiçbir devrimci yanı yoktu. Sovyet örneği ve çıkarları tarafından dayatılan bir değişim süreci yaşandı. Başka türlü olabilir miydi?

Moğolistan bunun dışmda bir yol izleyebilir mi? Sovyet modelini izlemenin, Moskova'dan gelen talimatları uygulamanın, kendisini kuşatan iki imparatorluğun gevşeme sürecine girmişliğinde oynadıkları oyuna katılmanın dışında bir yol tutabilir mi? Unutulmuş kültürel kimliğini yeniden bulmanın, özgün bir ulusal bağımsızlık çizgisini kanıtlamanın olanağı var mı?

Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin siyasal evrimi, Gorbaçov'un perestroikasına tıpatıp uygundur. Sovyetlerdeki evrime ayak uyduran bir dizi olguyla belirlenmekte-

(1) 1990 Şubatı'nda, Ulusal Azınlıkların Sorunları Üzerine Yıllık Toplantı'da açıklanmıştır.

dir: Dış politika, ekonomi ve savunma alanlarında kendi öznel çıkarlarını gözardı etmeyen bir uygulama içersindedir.

MDHP Genel Sekreteri Tsedenbal'ın 1984 Ağustosu'ndaki "sağlık nedeniyle ve kendi isteğiyle" istifası, bir saray darbesinin sonucu gibi görünmemektedir. Moğolistan'daki siyasal yaşam, 1986'ya dek ortodoks çizgisini katı bir biçimde izleyerek süregitmiştir. Temmuz 1986'daki Vladivostok söylevinin bir yankısı gibi, Ulan-Bator yöneticilerinin açıklamaları, Moskova'nın tasarılarının bir uzantısı gibidir: Asya-Pasifik bölgesi ülkeleriyle işbirliği politikası, Sovyet askersel birliklerinin Moğol topraklarından giderek çekilmelerine bağlı olarak Çin-Moğol ilişkilerinin iyileştirilmesinin istenmesi vb. Ama öğretinin kıvraklığının verdiği izin ölçüsünde, alışılagelmiş sözcüklerin yinelenmesine devam edilecekti: "Burjuva ideolojisiyle mücadelenin yükseltilmesi, emperyalizmin sosyalist devletlere karşı yürüttüğü psikolojik savaşın karşıdevrimci yönelişinin ve yapısının sergilenmesi, tarihin saptırılması, milliyetçiliğin canlandırılması, sosyalist birlik ve bütünlüğün yıpratılması girişimlerine karşı mücadele."

Moğol glasnost ve perestroikası, 1987 yılının ortalarına doğru hayli çekingen biçimde ortaya çıkacaktır (1). Haziran ayında parti genel sekreteri Batmonh, ekonominin yeniden yapılandırılmasının hiç de kolay olmayacağını açıklayacaktır. Moğol ekonomisi ve zaafları üzerine söyledikleri, Sovyetlerin söylediklerivle neredeyse tıpatıp aynıdır. Ekonomik kararlarda merkeziyetçilikten uzaklaşma ve belediyeler ile bölge yönetimlerinin özerkliğini artırma gerekliliğinin altını çizmektedir.

Moğol siyasal yaşamı, MDHP'nin 1988 Aralığı'ndaki Plenumu sırasında birdenbire canlanmıştır. Ülke tarihinin yeniden gözden geçirilip anımsanmasından, yeni demokratikleşme ölçütlerinin benimsenmesine dek uzanan bir değişim çizgisi üzerinde ilerlemiştir. Ülkenin Mareşal Çoibalsan'ın Stalinci yumruğunun altında olduğu 1930'lu yıllardan kalan "karanlık noktalarının" aydınlatılmasından yola çıkılarak onun yakın işbirlikçisi, daha sonra selefi olan, şimdi SSCB'de emekliliğini yaşayan Tsedenbal'ın yönetim yöntemlerini reddetmeye yönelik bir dizi karar alınmıştır. Ama en önemlisi, geleneksel değerlere yeniden dönülmeye, geçmişin mirasını değerlendirmeye, Marko Polo'nun tanımıyla "bilge ve yüce insan" Cengiz Han'ın, büyük fatihin anılarını ve eserini yeniden canlandırmaya yönelik kararlardır.

Tam belli bir muhalefetin oluşmaya başladığı sırada, 1989 Aralığı'ndaki Yedinci Plenum sırasında MDHP, yönetsel kurum ve kuruluşlarla partiyi demokratikleştirmek, bir hukuk devleti kurmak gereği üzerine açıklamalar yapacaktı. Beşinci Plenumun önemli kararlarından iki yıl sonra, 18 Ocak 1990'da, MDHP Merkez Komitesi Daimi Bürosu, bir dizi karar ile ülkenin ve partinin 40 yıllık tarihinin yeniden gözden geçirilmesinin (revizyonunun) gerektiğini saptıyordu. Tsedenbal yönetimi döneminde Moğol geleneği, kültürü ve tarihi üzerine belirlenmiş bulunan tüm ölçütler yeniden gözden geçiriliyordu. Bu uzun dönem boyunca "şovenizm", "dar milliyetçilik", "burjuva milliyetçiliğinin dışavurumu", vb. gerekçeleriyle resmi metinlerde mahkum edilmiş değerlendirmelerin; "halkın düşünsel gelişmesini açık biçimde sınırlayıp yoksullaştıran" Tsedenbalcı politikaların "hatalı ve aşılmış bir çalışma yönteminin" sonuçlarından olduğunu ileri sürüyordu (2).

---

(1) Parti gazetesi *Unen* Gorbaçov'un söylevlerini aynen aktarmaktadır.

(2) "Öğrenci Birliği" tarafından hazırlanan ve *Unen*'de Ocak 1990'da yayınlanan bir ka muoyu yok-

Cengiz Han'ın dönüşü

Sözkonusu dönemde Moğollar için en çarpıcı olgu, belki de Moğolistan'ın kültürel rönesansıdır. Cengiz Han'ın Sovyetler tarafından yasaklanıp, Çinliler tarafından yeniden canlandırılan anısı, diğer kimi kültürel ve hatta dinsel motifler gibi, Moğolistan'da yeniden doğmuştur. Geçmişe yönelik büyük bir ilgi ve merak, Sovyetlerin hâlâ gizli-saklı tutmaya çalıştıkları ve Çinlilerin gerçeklerden saptırdıkları bir tarihi onurlandırmaktadır. Moğol basını, başkentin Ulan-Bator'dan Karakurum'a aktarılması gibi, ekonomik nedenlerle pek uygulanabilir gibi görünmeyen, ama bir hayli yandaş bulan bir proje üzerine yazılar yayınlamaktadır. Cengiz Han döneminin başkenti olup günümüzde yalnızca 4 bin kadar insanın yaşadığı bu küçük kasabada, çok yıpranmış kimi harabelerin yanısıra, 1930-1938 döneminde dinsel yapıların sistemli olarak ortadan kaldırılması sırasında yakılıp yıkılan, Moğolistan'ın en eski manastırı Erdene Dzuu da bulunmaktadır: Bu dönem, Stalinci diktatör Çoibalsan'ın kişisel kültüne tapınıldığı döneme denk gelmektedir. Bu yıllarda Moğolların kültürel ve tarihsel mirasına onarılması mümkün olmayan zararlar verilmiştir. Eski başkentin sit alanı üzerinde ve günümüzde yeniden tapınılmaya açılan manastırın yıkıntılarında arkeolojik çalışmalar yapılması gerekmektedir.

Önceleri Moskova'nın emri üzerine parti yetkilileri tarafından yasaklanıp Çin propagandasının kullanımına terkedilmiş olan Cengiz Han adı, yeniden dile getirilmekte, onurlandırılmaktadır; doğum tarihi olan 22 Mayıs kutlanmaktadır. Yapımı 1991 sonunda tamamlanacak olan Cengiz Han oteli, Ulan-Bator'da açılacak ve yerel ürünlerin ifadesi olacaktır. 1990 yılında Cengiz Han'ın yaşam öyküsü üzerine bir film yapılmaya başlanmıştır. Aynı zamanda mezarının da bulunduğu, doğum yeri olan Kentey dağında, büyük Japon şirketlerinin de mali katkılarıyla araştırmalar yapılmaya başlanmıştır. Çin'de, Ordos'ta bulunan "Çin mezarı" tatsız bir şaka olarak değerlendirilmektedir.

Moğollar kültürel ve hatta dinsel köklerini yeniden buluyorlar; ama acaba bunların uygulanmasını ortadan kaldırmak için elinden geleni yapmış olan bir toplumda bunları gerçekten yitirmişler midir? Kültür işleri sorumluları, Sovyet yöntemlerinden esinlenen ve geçmişin tümüyle yadsınmasına yönelik yöntemleri ve acımasız önlemleri bugün açıkça eleştirmektedirler. Basın, 1945'ten başlayarak dayatılan Kiril alfabesinin yerine, Uygur kökenli olan Moğol alfabesinin yeniden yürürlüğe koyulması için verilen mücadeleleri yazmaktadır. 1990 yılında kurulan "Moğol Yazısı Halk Enstitüsü", "eski yazının bugünün Moğolları ile kültürel mirasları arasında bir köprü olduğunu, bağımsızlıklarının bir sembolü olarak nitelenmesi gerektiğini ileri sürmektedir.

---

lamasına göre, deneklerin % 88'i Stalin'in zafer anıtının sökülmesinden yanaydı. Stalin, Budacılığa karşı alınan önlemlerin sorumlusu olarak görülüyordu. Stalin ile Moğol üst düzey sorumlularının delegasyonlarının 1934 ve 1935 yıllarında yaptıkları görüşmelerin raporları, Sovyet diktatörünün "karşıdevrimci bir güç olan Budacı ruhban takımının Moğolistan'ın geri kalanından soyutlanması" isteğinde bulunduğunu gösteriyordu. Moğolistan Devrimci Halk Partisi'nin 1990 başında yapılan Merkez Komitesi İyileştirme Komisyonu çalışmalarında yayınlanan raporlar, "soyutlama" yöntemlerinin genişliği üzerine kimi ayrıntılar veriyordu: 1930'lu ve 40'lı yıllar boyunca Çoibalsan tarafından yürütülen kampanya sırasında toplam nüfusun % 4'ünden biraz daha fazla olan ve çoğunluğunu ruhban sınıfının oluşturduğu 30 800 kişi kurban edilmişti. 724 manastırdan sadece 37'si ayakta kalabilmişti.

Canlı renklerden oluşan geniş bir ipek kemerle bağlanan "deel" denilen geleneksel giysi, yeniden kullanılmaya başlanmış olup, öyle görülüyor ki, resmi görevlilerin ve diplomatların tören elbisesi olma yolundadır. 1989 Aralığı'nda güvenlik bakanı, bu konuda şöyle diyordu: "Sarı dinle (Lamacılık) mücadele gerekçesi altında, neredeyse tarihi ve kültürel hazinelerimizi tümüyle tahrip etme deneyi yürüttük..."

Bu kültürel canlanma, milliyetçi eğilimler biçiminde ortaya çıkan ve örneğin Doğu Avrupa ülkelerinde yaygın biçimde görülen yeni siyasal akımlar olarak biçimlenmektedir. Bu milliyetçi eğilimler ve Sovyetlerle ilişkilerin yeniden gözden geçirilmesi, bir hayli açık bir seyir izlemektedir. Bu bağlamda, kültürel yenilenme politikasının ateşli yandaşı olan tarihçi Kinayatin Dzardıhan, resmen hiçbir zaman doğrulanmamış olmakla birlikte, 1984'e dek genel kural olan mutlak bağımlılıktan olduğu gibi, radikal milliyetçi tutumlardan da kaçınılması gerektiğini ileri sürmektedir.

Bu yeni eğilimler sembolik, "folklorik" biçimler almaktadır. 1989 başlarında öğrenciler ve aydınlar, üzerlerinde "Cengiz Han'ın bayrağı altında toplanalım!" yazılı pankartlarla yürüyüşler yapıyorlardı. Büyük Hural (parlamento), Moğol ulusal marşına 1970'de eklenen bir cümleyi çıkartmaya yönelik bir önergeyi kabul ediyordu: "Yazgımızı Sovyet ülkesine bağlamış ve ilerici toplumla bütünleşmiş olarak, dosdoğru komünizme yöneliyoruz..." Yeni muhalefet hareketleri tarafından 1990 Martı'nda düzenlenen kitle gösterilerinde, Moğol Demokratik Birliği, Sosyal Demokrat Hareket, Yeni İlerici Biriik, Moğol Öğrenciler Birliği, içeriği tartışılmaz biçimlerde açık olan bağımsızlık duygularını sloganlarla haykırıyorlardı: "Moğolistan başka ülkelerin hammadde deposu değildir", "Moğolistan Moğollarındır", "Moğolistan hiçkimseye borçlu değildir".

Henüz çok yakın bir geçmişe dek, Sovyet imparatorluğu bünyesindeki her türlü milliyetçilik, "anti-Sovyet" olarak nitelenmekteydi. Zira Moğol milliyetçiliği, en azından nüfusun belli bir bölümü için anti-Sovyet tavır anlamına geliyordu. Bu olgu, gelişemese bile, sürüp gitmekteydi.

Bu çizginin en anlamlı açığa çıkışı, kuşkusuz "Moğol Golomt" ("Moğol Ocağı") gibi, Moğolistan ile dünyadaki yirmiden fazla ülkede yaşayan Moğol kökenli halklar arasındaki ilişkileri güçlendirmeye çalışan dernek, birlik, örgütlerin oluşturulmasıdır. Bir grup tanınmış insan, *Unen* ve *Hodolmor* gazeteleri aracılığıyla "dışarıdaki Moğol kardeşlere" bir mesaj gönderdiler. Tass Ajansı tarafından geçilen şu özet, tam bir programdı: "Tarihsel ülkeniz dünyanın geriye kalanına kapılarını açmakla ve tüm ülkelerle karşılıklı saygı temelinde işbirliği yapma yoluna girmekle uğraşmaktadır. Büyük Cengiz Han'dan bu yana bizlere aktarılan atalarımızın topraklarına ilişkin anıların hâlâ ruhlarımızda yaşadığına inanıyoruz. Sizleri, atalarınızın tarihi topraklarını ziyaret etmeye ve elinizden geldiğince onun ekonomisinin, biliminin, kültürünün gelişmesine katkıda bulunmaya davet ediyoruz. Atalarınızın topraklarıyla ve aile bağlarınızla ilgili araştırmalarınızda sizlere yardımcı olacağımıza söz veriyoruz. Aynı zamanda size, çağdaş Moğolistan'ı da tanıtacağız."

Durum gerçekten de kökten değişti mi? Moğolistan için gerçek bir ulusal bağımsızlık sözkonusu olabilir mi? Hiç kuşkusuz bu süreç, Doğu Avrupa ülkelerinde olduğu gibi Gorbaçov'un canlı desteğiyle, siyasal kurum ve kuruluşların yenilenmesiyle başlamak zorundadır.

Çokpartililik ve demokratikleşme: Nereye kadar?

1989 yılına damgasını vuran bir başka olay, Moğolistan Devrimci Halk Partisi'nin tekelinin sona ermesinin ve kendisini demokratik ideallerini dışavurarak ortaya koyan bir muhalefet akımının ortaya çıkması olacaktı. Moğolistan'da ilk kez! Ama, acaba nasıl bir demokrasi sözkonusuydu? Acaba perestroikanın tam bir kopyası mı sözkonusuydu? 21 Şubat'ta Batmonh, birkaç gün sonra Sekizinci Plenum sırasında parti tarafından da onaylanacak olan yeni politikanın ana çizgilerini açıklıyordu: Demokrasi, çokpartililik, partinin ve yönetimin birçok yapılanmasının ortadan kaldırılması, hiçbir iç krize yol açmamak için yeni muhalefet örgütleri ve partileriyle diyalog, "herhangi bir dış güce bağımlılığa son verecek olan" bir dış politikanın tanımı.

Muhalefet hareketlerinin ortaya çıkması, 1989 başına tarihlenebilir. Bunların gelişmesi ve siyasal partilere dönüşmeleri, göreceli olarak demokratik bir süreç içerisinde, çatışmasız olarak gerçekleşmiştir. Muhalefetin bir bölümü Moğolistan Devrimci Halk Partisi'nin bağrından çıkmış ve bu grupların kimileri, yetkililerin hoşgörüsü ve belki de desteğiyle kurulmuşlardır. Aslında sayısal olarak oldukça az olan bu insanlar arasında, siyasal sahneyi radikal anlamda allak bullak edecek hiçbir başkaldırı görülmemiştir. Genç öğrenciler ve aydınlar, güçlü aile ilişkilerinden oldukça yararlanmışlardır. Yetkililer bile, geçmiş eleştirilerini bir hayli kullanmışlardır. Bir ara, kimi muhaliflerin reform istemleri ve eleştirilerinin alabildiğine boyutlanması Moğolistan Devrimci Halk Partisi'ni geçer gibi göründüyse de, parti özeleştirileriyle kısa zamanda bu açığı kapatıp yeniden insiyatifi ele geçirmiş ve siyasal yaşamın yönetimi üzerindeki denetimini sürdürebilmiştir.

1990'ın Ocak ve Şubat aylarında resmen tanınan muhalefet hareketleri ve yeni partiler, Ulan-Bator'da binlerce göstericiyi harekete geçirmeyi başarmışlardır. Deneyim ve demokratik geleneklerden yoksun, özellikle kırsal alanlarda hiçbir siyasal tercih ve çekişme görgüsü olmayan yığınlar, en ufak bir anlamlı destekleri olmaksızın, 1990'ın ilk yarısında Moğolistan Devrimci Halk Partisi'nin ve hükümet yönetimlerinin hızlı değişimlerine tanık olmuşlardır. Olup bitenlerin bilincinde olsalar bile, süreci değiştirme ve yönlendirme gücünden yoksun olarak, siyasal, toplumsal ve ekonomik değişim temalarının ellerinden alındığını gözlemlemişlerdir. "Sovyetler Birliği'nin onyıllar boyunca Moğolistan'a dayattığı sömürgecilik" üzerine birtakım eleştiriler üreten Moğolistan Devrimci Halk Partisi'nin Moskova'yla arasına belli bir mesafe koymuş olmasına karşın, milliyetçi akımlara karşı dikkatli ve uyanık bir politika izlemesine tanık olmuşlardır.

Ulusal meclis durumundaki Büyük Hural, 1990 Nisanı'ndaki toplantılarında siyasal değişimin sınırlarını koymuştur.

Artık "demokratik ve insancıl" nitelikte olsa bile, anayasa hâlâ "sosyalizmin" kuruluşunu öngörmektedir. Ama özellikle muhalefet partileri, siyasal yaşama katılmak konusunda bir hayli güçlükle karşı karşıya olup, çokpartililik henüz keşfedilmesi gereken bir alan olarak kalmaktadır. Sovyetler Birliği'yle olan ilişkiler ayrıcalıklı ve vazgeçilmez olarak kalacak, ama halkın ve siyasal yaşamda rol oynayanların belli bir bölümü tarafmdan muhalefetle karşılanacaktır. İktidar, SSCB ile olan sıkı ve istisnai

ilişkileri bir kez daha yinelemiştir. Kimilerinin kendilerini "burjuva" (!) olarak nitelemekte tereddüt etmedikleri muhalefet hareketleri tarafından bilgilendirilen nüfusun bir kesiminde, özellikle ekonomik alanda onyıllarca sürüp gitmiş olan Sovyet karşıtı duygular yeniden suyüzüne çıkmışlardır. 1990 Mayısı'nda Ulan-Bator'daki tıp öğrencileri, bilimsel komünizmi ve ekonomi-politik uygulamasını reddettiler: Sınavlarda artık savunmak durumunda olmadıkları her türlü bilgiyi içeren tüm ders kitapları, Sovyetler Birliği'nden geliyordu!

Moğolistan Devrimci Halk Partisi ve adını değiştirdiği anda yerini alacak olan halefi, hâlâ iktidarı sağlam bir biçimde elinde tutmaktadır. "Yeni bir insancıl ve demokratik sosyalizm kurmak için SSCB'nin ve Avrupa'daki sosyalist ülkelerin deneyiminden ders almış olup", "bu deneyimden yararlanmaya" devam edecektir (1). Demek ki, Sovyet modeli hâlâ Moğol siyasal yaşamında yerini korumaktadır. Esasen tümüyle Moğolistan'a özgü, farklı bir yol sözkonusu olabilir miydi? Enklav ülkelerin modellerden bağımsızlaşmaları pek kolay değildir. Girdi ve çıktılarıyla birlikte hesaplandığında, Moskova'nın dayattığı model, Pekin'inkine göre daha bir tercihe edilebilir gibi görünmektedir. Ama her iki komşu ülkede de ekonomik sorunlar gelecek için belirleyici olacaktır. Sonuçta ister Sovyet, ister Çin modeli olsun, komünist ekonomi açmazlar içerisindedir. Bu nedenle Ulan-Bator'da bile, Batı dünyasıyla ilişkilerin ne ölçüde geliştirilebileceği ve Moğolistan bakımından ne gibi yararlar sağlayabileceği araştırılmaktadır.

Ekonomik bilanço

Ülkenin yönetimine onyıllardan beri büyük ölçüde katılmış olan adamların örgütlediği günahlardan arınma kampanyası, ekonomik bilançoyu da kapsıyordu.

1989 itibarıyla 2 milyonu biraz geçen nüfusun % 51'ini oluşturan kentlerde yaşayan Moğollar, Sovyetlerdeki kentli nüfusla hemen hemen tıpatıp aynı sorunlardan; alkolizm de içinde, beslenme, barınma ve toplumsal hastalıklardan acı çekiyorlardı. Nüfus yılda % 3 (gibi çok yüksek bir oranda) artarken, gençliğin de önemli bir bölümünü kapsayan işsizlik(2), giderek artmaktadır. Uzun süre doğumları destekleyip özendirmiş olan hükümet, şimdi bunun yerine bir nüfus kontrolü politikası koymaya çalışmaktadır.

Moğolistan Halk Cumhuriyeti, şimdiye dek, gelişmiş sosyalist toplumu başarmış model rolünü oynamak zorundaydı. COMECON ülkeleri dışında uluslararası ekonomik yardım alma olanaklarından yoksundu. 1989'dan başlayarak kendisini gerçek durumuyla karşı karşıya buldu: Bu, gelişmekte olan bir ülke olma durumuydu. Ekonomik İlişkiler Bakan Yardımcısı Molom'un itiraflarına göre, Tsedenbal döneminde ülkesinin Birleşmiş Milletler'e verdiği tüm istatistik bilgiler sınırsız ölçüde saptırılmış, gerçekdışı verilerdi. Moğol parası tugrik, değerinin çok üzerinde gösterilmiş (3),

(1) 1990 Martı'ndaki Sekizinci Plenum Bildirgesi.

(2) 1989 sonu itibarıyla resmi rakam: 2 045 000 toplam nüfusta, 3 bini Ulan-Bator'da olmak üzere 31 000 işsiz.

(3) Aynı açıklamalara göre resmi kurda bir dolar üç tugrik ederken, gerçek değeri 5.4 tugrik idi.

çocuk ölümleri oranı büyük ölçüde düşürülmüş, vb. tahrifatlar yapılmıştı. Aynı sorumlular, bu tutumun Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin çıkarlarına ters düştüğünü itiraf ettiklerinde, herkes bunun SSCB'nin çıkarlarına hizmet ettiğini anlıyordu.

1990 yılında Moğolistan Halk Cumhuriyeti ekonomisinin bilançosunun temel özellikleri, Sovyetler Birliği'nin yardımları ve onlara bağımlılık olarak beliriyordu. Bu yardım, 1986-1990 Beş Yıllık Plan döneminde, özellikle enerji, madencilik, tarım, konut ve eğitim alanlarına yönelik olarak toplam 3 milyar ruble tutarındaydı. Ne var ki, Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin ekonomik performansından pek tatmin olmuş gibi görünmeyen Sovyetler, bu yardımın geleceğini gözden geçirmek istediklerini belli ediyorlardı. Bağımlılık ise, Moğolistan'ın SSCB'ye olan toplam borcunda ortaya çıkıyordu: Bu, 1990 itibarıyla 10.5 milyar rubleydi (16 milyar dolardan fazla).

Moğolların da kabul ettikleri gibi, sonuçları yadsınamaz olan bu işbirliğine karşın, Ruslarla ilişkilerinin mükemmel olduğu söylenemez. Günümüzdeki ifade özgürlüğü döneminde doğup oluşan muhalefetin kimi önemli kişilerinin de öne sürdükleri gibi, ülkenin dört bir yanına dağılmış en az 60 000 mühendis ve teknisyen de içinde olmak üzere Sovyetlerin ülkeyi terketmeleri konu edilmektedir. Bu istemler hiç kuşkusuz gerçekdışıdır; çünkü Moğol el emeği, sözkonusu pozisyonların hemen hiçbirinde bu nitelikli Rus personelin yerini alabilecek gibi değildir. Bu vesileyle, Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin kuzeydoğusundaki Marday uranyum madeni de içinde olmak üzere kimi sanayi kuruluşları için Sovyetlere sağlanmış dokunulmazlık haklarının da ortaya çıktığını belirtelim.

Bu bilanço döneminde Moğolistan Halk Cumhuriyeti, hemen tümüyle bağımlı olduğu COMECON ülkelerinin (ticari ilişkilerinin % 96'sı) yoksul akrabaları olduğunu saptadılar. Sağlanan tüm gelişmelere karşın, 1987 ile 1989 arasında kişi başına üretim ve ulusal düzeyde tüketim, sosyalist ülkeler ekonomik topluluğunun diğer ülkelerine göre 2.6 kez daha az artmıştı. Resmi ortalama gelir 700 ile 1 200 dolar arasındaydı; oysa 660 dolar olarak gerçekleşecekti. 1990 Mayısı'nda yayınlanan Yeni Ekonomik Program, gelirlerde; kentlerde % 20, kırsal bölgelerde % 30 artış öngörüyordu. Tarım ve hayvancılık alanlarında Moğolistan, yeni yöntemleri uygulamaya sokmak zorundadır. Sanayisi COMECON ülkelerinden gelen projelere aşırı bağımlıdır. Önceleri kendisini "gelişmiş sosyalist ülke" olarak tanımlayan Moğolistan Halk Cumhuriyeti, günümüzde azgelişmiş bir ülke olduğunu itiraf etmektedir.

En azından saptama düzeyindeki bu gerçekçilik, Batılı ülkelerden gelebilecek yatırımları özendirmek amacına yöneliktir; ne var ki, kendisi de son derece kritik bir ekonomik durumda bulunan SSCB, Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ne olan yardımlarını yeniden gözden geçireceğini belirtmektedir. Büyük Hural tarafından Batılı yatırımcılar için oldukça çekici önlemler benimsendi: Yabancı sermayeye herhangi bir sınırlama yapılmaması, çifte vergilendirmenin önlenmesi, iki ya da üç yıllık muafiyetten sonra % 30 vergi tavanı, kâr transferi olanağı, vb.

Dışişleri Bakan Yardımcısı M. H. Holdzvoy'un açıkyüreklilikle itiraf ettiği üzere "Uzun yıllar boyunca Moğolistan'ın sosyalist kampın propaganda platformu gibi kullandığı" Birleşmiş Milletler, 1980'li yılların sonlarında Batıya ve uluslararası kuruluşlara yönelik Moğol açılımının sıçrama tahtasını oluşturdu. Çok uzun süre yasaklanmış olan bu politika, coğrafya gerçeğinin SSCB ve Çin'den başka ülkelerle ilişki kur-

ma özgürlüğünü her zaman sınırlayacağı gözönünde bulundurulsa bile, Moğolistan Halk Cumhuriyeti için yeni bir umut oluşturdu.

Moğolistan Halk Cumhuriyeti Hükümeti, 1989'dan başlayarak alelacele sosyalist kampın dışında ilişkiler kurmaya çalıştı: Avrupa Ekonomik Topluluğu, Asya Kalkınma Bankası, O.A.C.I., vb. örgütlerle ilişkilere geçti. Haziran ayında kalkınmakta olan ülkelerin büyük çoğunluğunu içinde bulunduran 77'ler grubuyla bütünleşti. 1991'de kutlayacağı 50. yıldönümü vesilesiyle Bağlantısızlar Hareketi'ne katılma niyetini açığa vurdu. Üçüncü Dünya ve Batı ülkeleri nezdinde diplomatik başarıları birbirini izledi. Amerika Birleşik Devletleri'yle 1987'de ve, bir başka evrim işareti olarak Güney Kore'yle de 26 Mart 1990'da resmi ilişkiler kurdu (1).

Ama, en açık seçik yönelişi, Japonya'ya doğru olanıydı.

1972'de kurulan diplomatik ilişkiler (2), iki ülke arasındaki sınırlı ticari alışverişin önemli ölçüde gelişmesine yol açamadı. Ulan-Bator'da resmi tarih, özellikle Japonların İkinci Dünya Savaşı öncesinde gösterdikleri azgın iştah Halkingol savaşlarını anımsatıyordu. Ama o dönemde, özellikle Brejnevci politika, Tokyo'ya karşı hiçbir esneklik göstermiyor, "kuzey toprakları" sorununa daha bir duyarlı davranıyor, Uzak Doğu'daki Sovyet askeri gücü hem sayıca artarken, hem de faaliyetlerini yoğunlaşturıyordu. Buna, Moskova'ya karşı kuşkucu politikasını sürdüren Tokyo'nun, Pekin'le olan ilişkilerini iyileştirdiğini ve Çin-Sovyet anlaşmazlığında açıkça Çin'den yana tavır aldığını da ekleyelim. Bu koşullar altında Japonya, SSCB'nin sadık müttefiki Moğolistan Halk Cumhuriyeti ile iyi ilişkiler kurabilecek durumda değildi. Moskova'nın Moğol dış politikası üzerindeki yakın denetimi, 1980'de oluşturulmaya çalışılan Japon-Moğol ticari diyaloğu denemesinin önüne bir engel olarak dikildi.

1987 Aralığı'nda kararlaştırılan yeni yönelimler, dışarıda çabucak, özellikle Japonya yönünde siyasal ve ticari uygulama alanları buldu. Birkaç Japon firması Ulan-Bator'da sürekli temsilcilikler açtı ve 1988'de iki ülke arasındaki ticaret hacmi 30 milyon dolara yükseldi (3). Japon Dışişleri Bakanı Soksuke Uno'nun 1989 Mayısı'ndaki Ulan-Bator ziyareti, Moğolistan'ın ticaret politikasındaki yeni yönelişi doğruluyor, COMECON ülkeleriyle neredeyse tam bir tekel ölçüsünde giden ilişkilerinin sona erdiğini muştuluyordu. Japon Bakan, 60 milyon yen tutarında tıbbi malzeme ve haberleşme aracı alımına yönelik karşılıksız yardım verileceğini açıklıyor, dokuz yıl önce kesilen ticari görüşmelerin yeniden ele alınacağını bildiriyordu. Moğolistan Halk Cumhuriyeti de Japonya'nın ikinci ticari partneri olmasını dilediğini açıklıyordu; hiç kuşkusuz birinci sırada tartışılmaz biçimde SSCB yer almaya devam edecekti.

Yeni bir aşama da, Moğol Başbakanı Dumaagiyn Sodmon'un 1990 Martı'nın başında Japonya'yı ziyaretiyle aşıldı. Bu gezi, Moğol Hükümetinin başının ülkesinin

---

(1) Gorbaçov'la Güney Kore Başbakanı M. Rhoo Tae-woo'nun 1990 Haziranı'nda San Francisco'daki sürpriz buluşmalarından yaklaşık üç ay önce.

(2) Bu, o dönemde Tokyo ve Pekin'in birbirlerini diplomatik olarak tanımalarının bir sonucu oldu; daha önce Japonya ile Tayvan arasındaki ilişkiler, Moğolistan Halk Cumhuriyeti ile resmi ilişki kurmalarını önlüyordu.

(3) Hayvancılık, sağlık, madencilik ve haberleşme alanlarında bir işbirliğinin temelleri Osaka Kaşmer firmasıyla atıldı. Japonya Moğolistan'dan ham ve yarı mamul maddeler, deve tüyü ve kaşmir elbiseler satın alacaktı. Renkli televizyon ve küçük jeneratörler de içinde olmak üzere elektronik ve teknik donanım malzemesi satacaktı. Yine de mütevazı olduğu açık bir gerçek olmakla birlikte, kapitalist ülkelerle olan ticaretinin yarısı Japonya'yla gerçekleşti ve 50 Japon firması Moğol ticaret örgütleriyle işbirliği yaptılar.

yeni politikasını ana çizgileriyle hatırlatmasına vesile oldu: Çoğulculuk, Batı ülkelerine açılma. Moğollar aynı zamanda, Ulan-Bator ile Japonya arasında doğrudan bir hava hattı açılması üzerinde düşünülmesini -simgesel olduğu kadar gerçekçi bir yaklaşım- de talep ediyorlardı.

Japonya Orta Asya'nın sorunlarına sürekli belli bir ilgi göstermiştir. Bunun nedenleri belki kısmen kültüreldir; ama, siyasal ve ekonomik nedenler de hiçbir zaman eksik değildir. Japon firmaları, Çin'in Kuzeydoğusu'ndan Sinkiang'a kadar, İç Moğolistan'dan da geçerek, her zaman ve her yerde hazır ve nazırdırlar. Japonlar her zaman, özellikle de İkinci Dünya Savaşı sırasında, Moğolların milliyetçi hareketlerine karşı oldukça dikkatli görünmüşlerdir. Elbette ki, Moğolların dışarıya açılması, karşısında kayıtsız kalamazlardı.

Yeni Çin-Moğol diyalogu

Çin-Sovyet ilişkilerinin gelişme temposunu mükemmel bir biçimde izleyen Moğolistan ile Çin Halk Cumhuriyeti ilişkileri, ister istemez büyük bir belirsizlik içerisinde sürüp gitmektedir. Ulan-Bator'un dış politika çizgisi Moskova'nınkiyle tam bir uyum içinde olmakla birlikte, Pekin'e karşı takındığı düşmanca tavrı aynı yoğunlukta götürmemiştir. 1985 yılında resmi Moğol açıklamaları, Çin'in Çinhindi ve Afganistan sorunları üzerine olan tutumunu açıkça mahkum etmeyi sürdürüyordu. 1986 Ağustosu'nun başında, Çin Dışişleri Bakan Yardımcısı Liu Şuçing, bir konsolosluk antlaşması imzalamak için Ulan-Bator'a gitti. Her iki taraf da iyi komşuluk ilişkilerini geliştirmek ve yakın geçmişteki kimi olayları unutmak isteğinde olduklarını dile getirdiler. Örneğin 1983 yılında Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nde yaşayan Çinli nüfusun yaklaşık üçte birini oluşturan binlerce Çinli, yasadışı ticari ilişkilere ve karaborsaya karışmakla suçlanarak sınırdışı edilmişlerdi.

1986 yılında da iki hükümet beş yıllık bir ticaret antlaşması imzalıyorlar ve bunun hükümlerini mevcut demiryolları ve hava yolları ilişkilerinin iyileştirilmesine ilişkin hükümlere dek yayıyorlardı. Dışişleri bakanları Birleşmiş Milletler'de biraraya geldiler; Moğolistan ile Tibet arasındaki geleneksel iyi ilişkilere karşın, 1987 yılında Tibet'te meydana gelen ayaklanmalara ilişkin haberler, Çin Halk Cumhuriyeti ile olan ilişkilerin evrimini zedelememek kaygısıyla Moğol basınında yer almadılar. Ama 1987'de Ulan-Bator'da toplanan Asya-Pasifik Ülkeleri Konferansı'na, Çin Komünist Partisi'nden hiçbir temsilci katılmadı: Çünkü henüz iki parti arasındaki ilişkiler ortaya çıkmamıştı.

1987 yılında Moğol ordusunda ve Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nde konuşlandırılmış Sovyet birliklerinde indirim yapılacağının bildirilmesinden hemen sonra, 28 Kasım 1988'de Pekin'de imzalanan Sınır Sorunları Antlaşması (1), Çin Halk Cumhu-

(1) Bu antlaşma, iki ülke arasındaki sınırın geçeceği çizginin belirlenmesi, denetim noktaları, sınırı aşan akarsuların kullanımı, ulaştırma olanakları, üretim faaliyetleri ve ortaya çıkabilecek sorunların nasıl çözümlenebileceği konularında hükümler içeriyordu. Olası sürtüşmelerin çözümlenmesi için izlenecek prosedürü belirliyor, sınırın yanlışlıkla ya da kaçak olarak geçilmesine karşı çok ciddi önlemler getiriyor (sınırın toplam uzunluğu 4 320 kilometre), iki ülke arasındaki yasal yolculukların prosedürlerini ortaya koyuyor,

riyeti'yle ilişkilerin iyileştirilmesinde yeni bir aşama olarak ortaya çıktı. İzleyen yılın Mart ayında Moğol Dışişleri Bakanı Tsrenpilyin Gombosuren, Çin'e gidiyordu. Böylelikle 25 yıl süren gergin ilişkiler döneminden sonra Pekin ile Ulan-Bator arasında iyi komşuluk ve işbirliği ilişkileri yeniden sağlanmış oldu.

Moğol "kötü örneği"

Her iki ülkenin 1989 yılında yaşadıkları iç sorunlar ve gelişmeler, aralarında gelişen dış ilişkilerin karşılıklı gidiş-gelişlerle zenginleşmesini önledi. 4 Haziran kıyımları, Çin politikasının ılımlı yönelişine bir son verdi ve Pekin, giderek rejimi radikalleştirmeye döneceğini resmen açıkladı. Oysa bunun tam tersine, Ulan-Bator'da ülkenin demokratikleştirilmesinden yana ve daha milliyetçi bir politikaya dönülmesini savunan siyasi hareketlerin ortaya çıkması ve hele bunların Moğolistan Devrimci Halk Partisi bünyesinde bile yandaşlar bulması, Çin yönetimini kaygılandırmaktan başka bir sonuç yaratmadı. Bütün bu değişimler, Pekin'in SSCB ve Doğu Avrupa'daki altüst oluşları özel bir dikkatle izlediği sıralarda, Çin'in kuzey sınırları boyunca oluşageliyordu. Çin yetkilileri, özellikle Demokratik Almanya'da ve Romanya'daki, sağlam olduğunu sandıkları dost rejimlerin devrilmesini büyük bir kaygıyla izlediler. Çinlilerin gözünde, tüm bu olayların baş sorumluluğunun Gorbaçov'a ait olduğu konusunda en küçük bir kuşku yoktu.

Bu altüst oluşlar, Çin ile Moğolistan arasındaki ilişkilerin gelişmesini görünürde bozmadı. İç Moğolistan Özerk Bölgesi yönetiminin başı ve Ulanhu'nun (1) oğullarından biri olan Moğol Buhe, 1989 Kasımı'nda Ulan-Bator'u ziyaret etti.

Ne var ki, aynı yılın sonlarında Ulan-Bator'da ortaya çıkan muhalefet hareketlerinden biri olan Moğol Demokratik Birliği, -Tiananmen Meydanı'nı dolduran göstericilerin bağırdıkları sloganları anımsatarak- İç Moğolistan Özerk Bölgesi'ndeki "erkek ve kız kardeşleri" selamlıyordu. Bu nedenle, Moğolistan Devrimci Halk Partisi Uluslararası İlişkiler Bölümü şefi Rişin'in 1990 Şubatı'ndaki Pekin ziyareti sırasında Çin'e yönelik her türlü propaganda ve değişik görüş yayma çabasından kaçınılması gerektiği öğüdüyle karşılaşmasına şaşırmamak gerekir.

Büyük Hural Prezidyumu'nun yeni başkanı Punsalmaagiyn Oşirbat'ın 1990 Mayısı'ndaki resmi Pekin ziyareti, her iki komşu ülke farklı yönlerdeki siyasetlere doğru evrilirlerken, özel bir anlam taşımaktaydı. Ortak bildirge, 1960 İşbirliği ve Dostluk Antlaşması'nın yinelenmesi yolundaydı. Ama Çin Komünist Partisi Genel Sekreteri Jiang Zemin, ekonomik bir gelişmenin temel ve önkoşulu olan siyasal tutarlılığın önemi üzerinde durarak konuğunun dikkatini çekiyor, böylelikle Çinli halklara çok yakın olan Moğollara "ders" veriyordu.

Aslında Moğolistan'daki değişimler üzerine Çinlilerin iki yönlü bir kaygıları

---

ticari malların geçişinde izlenecek yöntemleri saptıyordu. Çinliler bu antlaşmanın "sınır bölgelerinin sükuneti, sınır çizgisinin esenliği" için imzalandığını açıklayacaklardı.

(1) Ulanhu'nun bir diğer oğlu olan U Ke Li, Çin uzay sanayisinin gelişmesinin ürünlerinden biri olan "Çin Seddi" korporasyonunun belli başlı sorumlularından biridir. Bu kuruluşun uluslararası ilişkiler bölümünü yönetmekte, yani orta ve uzun erimli füzelerin satışlarıyla uğraşmaktadır.

vardı: Milliyetler sorununun yanısıra, Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nde olup bittiği gibi, Çin'de de demokrasi öncesi hareketlerin ve eylemlerin yeniden ortaya çıkması kaygıları açıktı.

İç Moğolistan Parti Sekreteri, 1989 Eylülü'nde, Pekin'deki olaylar sırasında özerk bölgedeki durumun "iyi" olduğunu, ama kimi öğelerin bu olaylardan "ayrılıkçılığı harekete geçirmek, ülkenin yeniden birlik ve bütünlüğüne kavuşmasını engellemek ve milliyetler arasındaki bütünleşmeyi sabote etmek" amacıyla yararlanmaya çalıştıklarını açıklıyordu. Aynı açıklamalardan, 4 Haziran'da Pekin'de yürütülen ayaklanmayı bastırma çalışmaları sırasında Çin-Moğol sınırı boyundaki halkların ve sınır bekçilerinin, kimi kaçakların Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ne kaçmaya çalışmaları olasılığı karşısında uyanık olmaya çağrılıp alarma geçirildiklerini öğreniyoruz (1). Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nde yaşayan Moğollarla, İç Moğolistan Özerk Bölgesi'nde yaşayanlar arasındaki ilişkiler sınırlı olsa bile, 2 milyon "Dış" Moğol üzerinde egemen olan Ulan-Bator'un girişimlerinin 3 400 000 "Çinli (2)" Moğol üzerinde egemen olan Pekin'i kaygılandırması anlaşılabilmektedir.

Karşılıklı ekonomik ve demografik "ağırlıklar", sınırın şu ya da bu yanında birbirinden iyiden iyiye farklıdır. Moğol kimliğinin özgün evrimi itibarıyla bakıldığında, Çin tarafındaki topraklarda Hanlar, özerk bölge nüfusunun % 80 ile % 90 arasındaki kısmını oluştururlarken (1989'da toplam 21.2 milyon), buradaki Moğolların konum ve durumları tartışılabilir. Ayrıca Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ndeki gelir durumu, güneydeki komşularına kıyasla iki ya da üç kez daha iyidir.

Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin gelecekteki evrimi ne olursa olsun, yazgısı ve manevra alanının genişliği komşu iki büyük imparatorluğun başkentlerinde kararlaştırılacaktır. Biri tarafından derlenip kendisine maledilmiş, öbürü tarafından ise önce yasaklanıp sonra serbest bırakılmış olan Moğol tarihi ve geçmişi için de aynı şey sözkonusudur.

Ne var ki Sovyet politikasındaki değişimler, Moğolların dış dünyaya açılmaya, ulusal duygularını yeniden uyandırmaya ve bir hayli unutulmuş bir kültürel kimliğin yeniden tanıtılmasına ilişkin kimi umutlar doğurmaktadır. Sovyetlerin "yeniden yapılanmalarından", Çin-Sovyet ilişkilerinin iyileşmesinden, Orta Asya milliyetleriyle olan ilişkilerinden, durumlarını güçlendirmek için en iyi biçimde yararlanmaları gerekmektedir; çünkü bölgede egemenlik hakkına sahip olan tek devlet olmak durumundadırlar. Ulan-Bator'un yeni diplomatik ilişkileri, uluslararası konumunu güçlendirmeye ve Moskova'daki evrim buna izin verirse kendisine uluslararası yardım ve saygı sağlamaya yöneliktir. Sonuç olarak Moğolların durumu, değişik ve özgün bir örnek olarak belirmekte ve hiç kuşkusuz tarih rüzgarlarının büyük imparatorluklara sıkı sıkıya bağımlı kıldıkları diğer topraklar açısından çok çekici bir örnek oluşturmaktadır.

Pekin ile Moskova arasında dengeli bir politika, her zaman güç, belki de olanaksızdır. Geçmişin anıları ve günümüzdeki gerçekler, Çin ile ulaşabileceklerinin boyutunu oldukça sınırlı kılmaktadır. Buna karşın tarih ve coğrafya, SSCB'ye dönük

(1) Bu noktada özel görüşmelerde görüşleri sorulan Moğol hükümetinin sorumluları, Çin'den gelip Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nden sığınma talep edecek Moğolların asla geri verilmeyeceklerini söylemişlerdi.

(2) "Çinli Moğolların" yalnızca orada bile azınlıkta oldukları özerk bölgede değil, bunun çevresindeki özerk bölgelerde ve eyaletlerde de yaşadıklarını unutmayalım.

olarak Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin belli bir sadakatini daha mümkün ve gerekli kılmaktadır. Elbette ki Moğollardaki milliyetçi kaynaşmalar, Moskova'ya kıyasla Pekin'i çok daha fazla kaygılandıracaktır.

Sovyet Uzak Doğusu ve Çin Kuzeydoğusu: Rus ya da Han toprakları

Politika: İki yandaki zihniyetlerde genel gecikiş

"Deniz Eyaleti", Doğu Sibirya ile Kuzeydoğu Çin, insan karşıtlıklarının ve doğal bütünlemelerin egemen olduğu karmaşık bir bütün oluşturmaktadırlar. Bu, Rus ve Çin dünyalarının, ama aynı zamanda hiç kuşkusuz Japonların da ilişki içinde oldukları bir bölgedir. Zira Japonların arzuları, özlemleri, gelişimleri ve gerçekleştirdikleri, XIX. yüzyılın sonlarından beri bu bölgeleri geniş biçimde etkilemiştir; ayrıca neredeyse yirmi yılı aşkın süredir Japonya'nın yöreye adeta zorla giren ekonomik varlığı da sözkonusudur. Bu uçsuz bucaksız toprakların sayıca pek fazla olmayan yerli halkları, ya geçmişleriyle başbaşa yaşıyorlar; ya da onları acımasızca, gözlerinin yaşına bakmadan eritmeyi hedefleyen yabancı kültürler altında boğulup gidiyorlar. Demek ki sonuç olarak bu topraklar, Ruslaşmış ya da Hanlaşmış, imparatorlukların uzantıları haline gelmiş, kuzeyde tayga dünyasının, güneyde ise geniş düzlüklerin bir eklentisine dönüşmüşlerdir. Sınırı çizen ırmakların (Amur ve Ussuri) her iki kıyısında da Sibirya'ya özgü görüntüler egemendir: Karaçam ve kayın ormanlarıyla kaplı alçak tepelerden oluşan uçsuz bucaksız düzlüklerle sınırlı yavaş akışlı geniş ırmaklar. Asya ve buraya dek uzanan Avrupa Rusyası, birleşmektedirler.

Ruslar ile Çinliler arasındaki 1969 olayları hayli kanlı geçti; 1986'dan beri sınır ticareti yeniden başladı ve bu bölgelerde, Çin-Sovyet sınırının uzandığı Pamirlere dek olan diğer bölgelere kıyasla çok daha canlı bir biçim aldı. Kimi zaman çatışan, kimi zaman ise işbirliği yapan Çinliler ile Rusların, gerçek komşular olduğu söylenebilir.

Uçsuz bucaksız Sibirya Moskova'dan çok uzaktır. Birkaç büyük merkez bir yana bırakılacak olursa, orada siyasal gecikmenin hayli hissedilebilir olduğunu söyleyebiliriz. Toplum, değişimlerden Avrupa'da olduğundan çok daha az ölçüde etkilenmiştir. Siyasal yaşam, partinin mutlak egemenliği altında sürüp gider; merkez komitesi üyeleri bile, yerel örgütlenmeler tarafından belirlenmiş alanlara "paraşütle" inebilirler. Seçim sistemleri parti tarafından rahatça belirlenebilmektedir. Siyasal yaşamın yeni akımlarla canlandığı uygarlaşmış merkezlerden uzak olan bu bölgelerde, halkın belirli bir edilgen tutum içinde olduğu gözlemlenmektedir. Ne var ki, buralarda yaşam koşulları kentlere göre çok daha güç olup, halkın yönetim aygıtına ve sorumlu görevlerde bulunanlara yönelttiği eleştiriler bir hayli önemlidir. Tek tip tayınlar, beslenme ve barınma güçlükleri, iklim zorlukları, Avrupa'dakinden iki ya da üç kez fazla olabilen çekici ücretlere karşın dayanılmaz hale gelebilmektedir. Bu bölgelerdeki Rus nüfusun yaklaşık onda biri her yıl gitmekte ya da gelmekte, böylelikle yenilenmektedir.

Moğol sınırından pek uzak olmayan Ulan Ude, küçük Budacı tapınağı bir yana

bırakılacak olursa, SSCB'nin herhangi bir madencilik kentine aynen benzemektedir. Stalin'in kıyımları sırasında yaklaşık 10 000 kişi kaybeden ve yığınlar halinde gelen Ruslar tarafından giderek asimile edildiklerini gözlemleyen, nüfuslarının belli bir bölümünün komünist rejimin gelmesinden önce Çin tarafına kaçtığını gören bölgenin yerlisi 422 000 Buryat, şimdilerde sanki biraz daha iyimser gibidirler. Kültürel kimliklerini yeniden bulmakta ve ilkbaharın gelişi gibi kimi geleneksel bayramlarını açıkça kutlayabilmektedirler; bu bayram törenlerinde Budacılık ve Şamanizm birbirine karışmakta, iyi bir gelecek muştulayan Şamanların çevresini saran korkunç maskeli dansçılar, töresel oyunlar oynamaktadırlar.

Ne var ki bu iyimserlik, bu bölgelerdeki herkes tarafından paylaşılmamaktadır. Sibiryalı azınlıklar, ren geyiği yetiştiriciliğiyle uğraşan Sovyet tarafının Evenkleri ve Evenleri, kendileriyle aynı etniden gelen ve Heilongciang'ın kuzeyinde yaşayan Çin Evenkleri gibi, fabrikaların, orman ya da maden işletmelerinin Sibirya'nın bitki ve hayvan örtüsünü dramatik boyutlarda yokeden kirletmelerine karşı tepki gösterme girişimlerinde bulunmaktadırlar.

Milliyetler arasındaki ilişkiler her zaman uyumlu değildir. Daha kuzeyde, 1940'lara dek çoğunluğu oluşturan Yakutlar, günümüzde toplam nüfusun ancak dörtte biri kadardırlar. Kuzey Sibirya'ya dağılmış 25 küçük milliyete mensup insanların toplamı, günümüzde yalnızca 24 000 kişidir. Bunların da birçoğu asimilasyon ya da hastalık ve alkolizmle ortadan kalkma yolundadırlar. Doğanın acımasızca kılıçtan geçirilmesine ve geleneksel değerlerin ortadan kalkmasına ağlayan tek kişi, Sibiryalı yazar Valentin Rasputin değildir. Ama bu bölgelerde Birliğin başkentinden gelebilecek olan bir parça daha bölgesel özerklik, Moskova'nın topladığı yerel zenginliklerden bölgeye düşecek kırıntılara eklenecek birkaç tane daha dışında, herhangi bir umut sözkonusu değildir.

Bütün bu koşullar gözönünde bulundurulduğunda, ülkenin kendi iç bölgeleriyle yaptığı ticari değiştokuşlar karşısında önemli bir yekûn tutmasa bile, Çin'le yapılabilecek sınır ticaretinin ne kadar ilgi çekici olduğu kolayca anlaşılabilir. Günümüzde, Sibirya da içinde tüm Rus kentlerini kasıp kavuran tüketim maddeleri kıtlığı, birçok zahire ve diğer yiyeceklerin yokluğu, Çin sınırlarına yakın olan yörelerde yerel değiştokuşlarla iyi kötü çözümlenebilmektedir: Komşu Kuzeydoğu Çin'in kimi gıda maddeleri ve hafif sanayi ürünleri -Çin hırdavatçılığı Ruslar tarafından çok beğenilir- karşılığında kereste ve makinalar değiştokuş edilmektedir.

Sibirya'da olduğu gibi, Çin tarafında da siyasal değişimler, Kuzeydoğu topraklarının halklarının bünyesinde son derece yavaş gelişmektedir. Hatta 1980'li yıllardaki dışa açılma döneminde bile, Pekin ile bu bölgeler arasındaki ilişkilerin niteliği son derece belirgindi. Yerel yönetim ve parti yapılanmaları, hatta sanayi birimlerinin yönetimleri, merkeze sıkı sıkıya bağlı, hatta bazen kimin hangi birimin elemanı olduğunu karıştıracak kadar karmaşıktı. Kalkınmanın ve gelişmenin hâlâ oldukça yavaş olduğu bu bölgede, üst düzey bir kollektifleştirme kaygısı -hatta daha doğru bir deyişle gereksinimi- Pekin'den gelen direktiflerle tam bir çelişki içinde olsa bile sürekli gündemdeydi. Özellikle beslenme alanında olmak üzere, kendi kendine yeterli olmanın yaygın bir gururu vardı. Özellikle Heilongciang'da olmak üzere, yönetsel ve ekonomik birimler bunu kullanıyorlardı: Devlet çiftlikleri ve orman işletmeleri sayıca pek

çoktular. Bunlar 1963'lere doğru, Lin Piao'nun radikal etkisi döneminde bugünkü Başkan Yardımcısı Vang Zen'in inşaat ve üretim orduları döneminde öncelikle ele alınmış olan topraklardı. Eski kadrolar, açılma ve modernleşme gerekliliklerini bilmelerine karşın, 1950'li yılların destansı havasına olan özlemlerini saklamamaktadırlar. Bu sınır boyu topraklarında, yabancı bir gözlemciyi son derece şaşırtsa bile, "Nannivan ruhu" hâlâ önemli ve belli bir yankı bulabilmektedir. Eski kadroları terhis etmek, sınai ya da tarımsal birimleri mali bakımdan daha rantabl hale getirmek için, burada çalışan fazla işgücünü işten çıkartmak, müşteri ve aile dayanışmalarının çok canlı olduğu bu koşullarda, yalnızca ekonomiye yönelik bir iş ve işlem olarak nitelenememektedir. 1980'li yıllar boyunca birçok kez ziyaret edilen bir orman işletmesinde sözkonusu en önemli sorun, "merkezin emri üzerine" işten çıkartılması gereken 3 000 kişinin yazgısıydı. Bunlar hâlâ büyük ölçüde kırsal özelliklerini koruyan geleneksel Çin yapılanmalarıydı. Yalnızca en kuzey bölgelere atıfta bulunacak olursak, sayabileceğimiz Harbin, Çiçihar, Mudanciang, Daçing yörelerinin önemli yerleşim birimlerinde, siyasal yaşam daha ileri bir düzeydedir. Ne var ki herşey, büyük kitleleri sorumluluklardan ve girişim özgürlüğünden uzak tutmaya yöneliktir.

Daha önce de altını çizdiğimiz gibi, birkaç kuşak geriye gidildiğinde Heilongciang nüfusunun % 80'inin Şandong kökenli olduğunu görürüz. Göç, öncekinden daha düşük bir tempoyla da olsa sürüp gitmektedir. Aile bağlantıları, yeni yerleşimleri kolaylaştırmaktadır. Başkentten uzak bu kırsal yörelerde demografik denetimler bir hayli gevşektir. 1985'te nüfus artış oranı en düşük eyaletlerden biri olarak nitelenen Heilongciang (‰ 6.45) geçmişteki hatalara düşüldüğü anda demografik olarak hızla başını alıp gitmiştir: Bir bölümü göçlerle geliyor olsalar bile, 1986 ile 1988 yılları arasında, yıllık nüfus artış oranı ‰ 12.8'e yükselmiştir.

Şandong kökenli bu halkın ekonomik faaliyetleri pek değişmemektedir: Tarımda, ormanlarda, madenlerde çalışmakta ve altın aramaktadırlar. Göreceli ekonomik liberalleşme, çok mütevazı biçim ve koşullarda da olsa, Heilongciang Irmağının kollarının altın içeren kumlarında aramalar yapılmasına izin vermiştir: Yılın yarısında ilkel yaşam koşullarında yaşayan, resmi olarak 100 ile 120 Yuan arasında ücret alan, ama aslında altın kaçakçılığı yapan bir sistem sayesinde çok daha fazla gelir elde eden genç Han altın arayıcılarından oluşmuş ekipler, hiç durmadan akarsu yataklarını taramaktadır.

Heilongciang'ın kuzeyindeki Evenk ve Oloşon halkları sayısal olarak artmakta, yerleşik düzene yavaş yavaş geçmekte, ama büyük bir bölümü hâlâ atadan kalma faaliyetlere devam etmektedir: Kışın avcılık, yazın kamyon şoförlüğü yapmaktadırlar. Ayı, kurt, samur ve vaşak avı, Oloşonların temel uğraşı ve aynı zamanda ana geçim kaynakları olup, yönetimin doğrudan ya da dolaylı yardımları buna eklenmektedir. Aynı zamanda tüm yıl boyunca ren geyiği yetiştirmekle de uğraşmaktadırlar. Çinlilerle yapılan evliliklerin hiç de istisnai olmadığı bu küçük toplulukların köylerinin muhtarları, parti ve yönetim ile olan ilişkileri sağlamaktadırlar. Maddi ve araç gereç gelişmelerine karşı duyarlı olan bu insanlar, çok daha az güvenli bir varlık uğruna yüzlerce yıllık göçebe geleneklerini terketmektedirler. Şamanlar faaliyetlerini hiç kuşkusuz gizliden gizliye sürdürmektedirler, çünkü resmi olarak açıklandığına göre "parti ve Hanlar sayesinde bunlar geçmişte kalmış olan faaliyetlerdir (1)". Anlatıma ve söyle-

me dayalı gelenekler güçlükle sürdürülebilmektedir. Bu halklar, Çinli etnologların öngördükleri asimilasyon olgusunu yaşamaktadırlar.

Rus ve Çin toprakları haline gelen Doğu Sibirya ve Kuzeydoğu Çin, birbirlerini ekonomik olarak tamamlayan iki bölgedir: Bir tarafta az olan el emeğine karşı, öbür tarafta gereğinden fazlası; bir taraftaki ulaştırma, enerji ve makine donanımı üretimine karşı, öbür tarafta hafif sanayi, tekstil ve tahıl üretimi... Ulusal düzeydeki ihracatın kötü gittiği yıllarda döviz daha az ve daha değerli iken, karşılıklı değiştokuş olanakları sınır ticaretini hızla özendirmektedir. Ama buna da günümüzde çabucak ulaşılabilen kotalar koyulmaktadır.

Ekonomi

Sibirya'nın uçsuz bucaksız zenginlikleri henüz işletilmemiştir. Doğal kaynaklar neredeyse sınırsız iken, yörenin ekonomik durumu SSCB'nin geriye kalan bölümlerinden daha iyi değildir. Amur'un güneyindeki Çin eyaletlerinde ise nüfus sürekli olarak öngörülen oranların üzerinde artmayı sürdürmektedir.

Amur ırmağının iki kıyısındaki, Çin tarafındaki Heihe ile Sovyet tarafındaki Blagoveşçensk arasında ışıklı işaretler ve bayraklar aracılığıyla haberleşme uygulaması, 1989 Mayısı'nda, günümüzün gereklerine uygun bir biçimde sona ermiştir (2). Artık bu iki kent arasındaki ilişkiler telsiz telefon ve telefaks aracılığıyla yapılmaktadır. Irmağın her iki yakasında genel bir hoşnutluk hüküm sürmektedir. Gerçekten de, karşılıklı olarak her iki tarafta da ilişkileri yoğunlaştırma istek ve iradesi açık ve net biçimde görülmektedir; ama bu özlem, iletişim ve ulaşım olanaklarının sınırlılığına çarpmaktadır.

Sınır ticareti antlaşmaları çerçevesinde Heilongciang eyaleti, tek başına SSCB'yle olan toplam ticaretin % 60'ını gerçekleştirmektedir. Bu ticaretten eyaletin payına düşen rakam, İsviçre Frangı olarak, 1986'da 21 milyon Frangı (3), 1987'de 34 milyonu ve 1989'da da 230 milyonu geçmiştir. Bundan daha da anlamlısı, 1988 yılında 688 milyon İsviçre Frangı tutarında bir ticaret yapılması için antlaşma imzalanmış ise de, ulaştırma araçlarının olanaklarının sonuna gelinmesi nedeniyle ticaret 196 milyonda durdurulmak zorunda kalınmıştı.

Kuşkusuz bu olanaklar son derece yetersizdir. Ticari mal taşımacılığının çok büyük bir bölümü, sınırı iki noktadan geçen bağlantılarla; batı ucundan ve doğuda "Transmançurya" hattından, Manzuli-Zabaykalsk ve Suifenhe-Pogranişnyi geçişlerini yapan demiryolu bağlantıları ile sağlanmaktadır. Irmakların kıyılarında yeni limanlar açılmış, Sovyet tekneleri Jiamusi ve Sungari'ye kadar, Çin gemileri Habarovsk'a kadar yol almaya başlamışlardır. Ticari ilişkilerin gelişmesinin önündeki tek engel, ulaş-

(1) Bir Oloşon yetkilinin 1987'de bu kitabın yazarlarından birine söylediği sözler.

(2) İki sınır bölgesi arasındaki ilişkilere bir başka örnek: Hulu Buir Köyler Birliği (İç Moğolistan Özerk Bölgesi'nde) ile Şita yönetsel birimi, 1990 yılının başında Hailar ve Şita, Manzuli ile Zabaykalsk arasında, Sovyetler tarafından sağlanacak teknoloji ile hava, posta ve telefon bağlantısı kurmayı kararlaştırmışlardır.

(3) 1986'da Çin-Sovyet ticari ilişkilerinin toplamı, 2.6 milyar doları bulmuştu.

tırma olanaklarının zayıflığı değildir. 1987 yılında Çinli bir uzman diğer nedenleri de şöyle sıralıyordu: Yerel yetkililerin sınırlı karar verme gücü, ürünlerin nitelik olarak pek iyi olmaması, Sibirya pazarının sınırlılığı (sadece 30 milyon tüketici) -ki Japonlar, Koreliler ve daha az bir ölçüde de olsa Avustralyalılar ve Singapurlular da aynı pazarda çalışmaktaydılar-.

İmparatorluklar Beşiği'nin bu doğu bölgelerinde, Asyalı el emeğinin Sibirya'ya taşınması şimdiden bir gerçekliktir. 1950'li yıllar boyunca 200 binden fazla Çinli Sibirya şantiyelerinde çalışmaya gitmişti. Sovyetler, Çin-Sovyet krizi yılları sırasında aynı politikayı Uzak Doğu'nun diğer sosyalist ülkeleriyle sürdürdüler: Kuzey Koreliler ve Vietnamlılar Çinlilerin yerini aldılar. 1990 yılında Sovyet fabrikalarında 80 binden fazla Vietnamlı çalışıyordu ve bunların 20 bini tekstil sanayisindeydi. Vietnamlılar, genelde daha düşük ücretler almakta ve genelde aylık maaşları 50 rubleye denk düşmekte iken, Sibirya'da aldıkları görevlerde 200 hatta zaman zaman 320 rubleye dek yükseldikleri görülebilmekteydi. Sovyetlerin 1990'lı yıllar boyunca talep edecekleri el emeği azalacak gibi görünmemektedir. Çin el emeğinin Sibirya'da kullanımı, yeni ticari ilişkilerin önemli bir öğesi olacaktır. 1986'da imzalanan yeni bir antlaşma çerçevesinde 8 000 Çinli işçi yeniden Sibirya şantiyelerinde boy göstermişlerdir. Bu antlaşmalar, eyaletin sorumluluğunda da gerçekleşebilmektedir: 1989 Mayısı'nda Heilongciang eyaleti ile İrkutsk bölge yönetimi arasında çocuk yuvaları, okullar, konaklama evleri yapılmasına ve bu inşaatlarda nitelikli eleman ve işçiler kullanılmasına ilişkin olarak imzalanan antlaşma buna bir örnektir. Belediyeler de kendi düzeylerinde aynı şeyi yapabilmektedirler. Örneğin 1989 Nisanı'nda Suifenhe kenti, Sovyet tarafındaki Ussurisk'te kurulu bir buzdolabı fabrikasında çalışmak üzere 165 teknisyenlik bir ekip göndermişti (1).

Gorbaçov, Vladivostok ve Krasnoyarsk söylevlerinde, Sovyetlerin doğu bölgelerinin Asya-Pasifik bölgesinin gelişmesine bağlanma ve bütünleşme durumunda olduğunu söylüyordu. Çinliler de kendi açılarından bununla tıpatıp benzer bir ilgiyi dışa vurdular. Eski Mançurya ve Doğu Sibirya, Orta Asya bölgelerinden çok daha belirgin olan siyasal, insansal ve doğal kozlardan yararlanmaktadır. Bu kozlara, birinci sırada Japonya olmak üzere, Pasifiğin sanayileşmiş güçlerinin yakınlığı da eklenmektedir. Bütün bu nedenlerle ve Han ve Rus halkların denetimi tartışılmaz bir biçimde ele geçirmişlikleriyle ve etnik destabilizasyon öğelerini ortadan kaldırmışlıklarıyla Uzak Doğu'nun bu bölgeleri şimdiden İmparatorluklar Beşiği'nin geride kalan bölgelerinden açık bir biçimde farklılaşmışlardır. Ayrıca ve özellikle de, uzaklıklarına ve yalıtlanmışlıklarına karşın, Moskova ve Pekin'den yürütülen politikalara sıkı sıkıya bağlıdırlar.

(1) Yıllık 7 000 renminbis (1 880 ABD Doları) tutarında bir ücret, artı bir buzdolabı öngörülmüştü.

SONUÇ

Bazan basit bir resim, gezginin belleğinde, kendisine çok yakın hissettiği bir halkın yazgısını somutlaştırır.

Küçük bir Orta Asya garında, genç bir köylü kadın, neredeyse yere çökmüş, kollarında küçük bir çocuk. Hafif öne eğik, gözleri yere dikili anne, güçlükle farkedilen bir hareketle çocuğunu sallıyor. Özbek mi, Türkmen mi? Çöl insanlarının bakır rengi teni vardı ve Karakum kadınlarının uzun *göyneğini* (1) giymişti. Güneşin yakıcı ışınları, geriye taranmış siyah saçlarının üzerindeki koyu mavi renkli geleneksel küçük mavi takkeyi sedefsi ışıltılarla parıldatıyordu. Çocuğun üzerinde de siyah ve kayısı çiçekleriyle bezenmiş bir *tiubietiyeka* vardı. Gölgeler, Turanî bir güzellik içerisindeki yüzlerde beliren bir Moğol kanının inceliği üzerinde oynaşıyorlardı. Slav kolhozcuların uğultusunu umursamaz davranan kadın ve çocuk, kibirli ve yalnız, birbirlerine olan sonsuz sevgilerini dışa vurmaksızın, kımıldamadan bekliyorlardı. Bundan tam bir saat sonra hâlâ tıpatıp aynı görüntüyü veriyorlardı. Çekik kirpiklerin altındaki sabit ama şiddetten arınmış bakışlar, sonsuz bir bozkıra doğru dikilmiş, ruhundaki bir düşle renklenmişlerdi.

İmparatorluklar Beşiği'nin halklarını anlamak kolay değildir. Sistemlerin ezici ağırlıkları altında, nasıl olup da bu kadar özgün ve bu kadar canlı kalabilmişlerdir? Böylesine güzel çocukları nasıl bir yazgı için yetiştiriyorlar?

Asya'nın yüksek topraklarının Çin ve Sovyetler arasındaki paylaşımının teorik olarak kalıcı bir barışa yolaçması gerekirdi. Her iki tarafın komünistleri de, başarılı fetihlerinden sonra Marksist-Leninist öğretiyi Stalinci pragmatizmle güçlendirmiş olarak kılı kırk yararcasına bir titizlikle uygulamışlardır: Sonsuz sayıda milliyetler ülkesi olan Asya, sistemlerin mantıklarına yaygınlaşma olanakları sunuyordu. Milliyetler politikası, birbirine çok yakın halklar arasındaki en ince ayrıntıları bile derinleştir-

(1) Türkmen kadınlarının gözalıcı renkli uzun elbisesi.

meye yönelik olarak bu farklılıkları kurumlaştırmaya yönelmiştir. Milliyetler, Sovyet iktidarı tarafından belirlenmiş çerçeve içerisinde kristalleşmişlerdir. Sovyetlerin çekilişi, onyıllarca süren engelleme ve dış etkilere kapalılık politikasının baskı altında tuttuğu geleneksel güçlerin çok yoğun biçimde canlılıklarını sürdürdüklerini kanıtlamaya yetmiştir. Dinsel, kültürel, ama özellikle de etnik rekabetler, bu geniş kitleleri, İslama (zira varılan noktadan sonra İslami ateşliliği gözardı etmek kesinlikle mümkün değildir) ya da daha düşük bir ölçüde olası olmakla birlikte pantürkizme, bu gibi bir federasyonlaştırıcı -birleştirici- bir ögeye yönlendirmektedir. Toplumsal, ekonomik ve ekolojik olarak her an patlamaya hazır güçlüklerle karşı karşıya bulunan yerel halklar, bu evrimden kısa dönemde yararlanabilecek durumda değillerdir.

Orta Asya'nın çağdaş tarihi, imparatorlukların başkentleri olan Moskova ve Pekin'e ve onların geliştirdikleri stratejilere bağlı olarak kalmak durumundadır. Bunların yakınlaşmaları, işbirlikleri, gerilimleri, kopuşları ya da yeniden biraraya gelişleri, Orta Asya'da birincil derecede önemli bir uygulama alanı bulmaktadır. Şu ana dek merkezi otoritelerin dinamizmleri, milliyetlerin dinamizmlerinden daha üstün olarak ortaya çıkmıştır. Günümüzde bu veriyi temelden sarsacak hiçbir sonucu belirleyici değişim sözkonusu değildir. Geçmişte bıraktığımız yıllarda ya da aylarda Orta Asya'daki Sovyet cumhuriyetlerinde ya da Sinkiang'da meydana gelmiş olan olaylar, geniş kitleleri harekete getirici ya da bir federasyon bünyesinde biraraya gelmeye yöneltici herhangi bir dinsel ya da siyasal gücün ortaya çıkmasına fırsat vermemiştir.

Sovyetler ve Çinliler, günümüzde içinde yaşadıkları krizler nedeniyle, Orta Asya'da suç ortakları durumuna gelmişlerdir. Çin-Sovyet ilişkileri, 1982-1983 yıllarında iyileşmeye yönelik kimi ipuçları vermeye başladıklarında, SSCB'ye kaçmış olan Uygur örgütleri Çin'e düşman bir politika izleyip bir "Uyguristan" kurulması düşü peşinde koşan yayın organları *Doğu Türkistan'ın Sesi*'nin *(Serki Turkestan Evazi (1))* yayınına son vermek zorunda kalmışlardı. Aynı şekilde, Moskova'da karar verilmiş olan perestroika ve glasnost, Moğollara geçmişlerinin anısını bulma iznini vermişti. Çin ile SSCB arasındaki ilişkiler, diğer bölgelere oranla burada çok daha yoğun biçimde kendilerini göstermektedirler. Değişim akımları ve soyutlanma dönemleri, uzun süre boyunca halkları iki tercihten birine yönelmekle karşı karşıya bırakmıştır; bu, belki de dışarıdan daha iyi görülen, hep ya da hiç biçiminde özetlenebilecek bir durumdu; zira başka bir olasılık yoktu, merkezi iktidara bağlılık esastı. Buna karşın başkentler, merkezden çok uzak yörelerin güvenlik sorunlarına karşı çok daha duyarlı olup, merkezi iktidar açısından yaşamsal önem taşıyan tehditler itibarıyla bu bölgelerin verilerini çok temelli bir biçimde değerlendirmeye aldılar. Güncel değişimlere karşın, yeni egemenlik biçimlerini denemek durumunda olan Moskova'da ya da Pekin'de, hiçkimse bu bölgeleri denetimlerinin dışında bırakmak niyetinde görünmemektedir. Ama, bu denetimin özel koşulları değişik olacaktır: Moskova'nın etkisi daha önemli ve dolaylı olurken, Çinliler kendi toprakları üzerindeki tekelci tavırlarını sürdüreceklerdir.

Onyıllardır süren Çin-Sovyet paylaşımından kaynaklanan kimi değişmez özellikler, Orta Asya'da sürüp gitmektedir. Karmaşık ilişkiler içerisindeki halklarla, yörenin yazgısının temeli buna bağlı olarak biçimlenecektir.

(1) Bakınız *Central Asian Survey*, cilt 1, sayı 2/3.

Orta Asya'da nüfus sorunu, SSCB ve Çin'de değişik içerikler taşımakla birlikte, Orta Asya'da birincil ve hatta zaman zaman belirleyici önemde bir öge olarak ortaya çıkmaktadır. Durumlar bölgeden bölgeye değişmekle birlikte, aynı evrim çizgisinde anlamlı sonuçlar vermektedirler: Sayıca daha önemli olan bir milliyet, nüfusunun toplamının anlamlı bir noktaya erişmesi koşuluyla, yerel iktidarını güçlendirmektedir. Çin tarafı açısından Hanların durumu -tartışılmaz biçimde- güçlüdür. Orta Asya topraklarının çoğunluğunun Han nüfusun elinde olması, merkezi iktidarın egemenliği açısından bir teminattır. Üzerinde uzun süre didişilmiş ve zaman zaman çok şiddetli çatışmalar yaşanmış olan bu toprakların fiilen Çin'e bağlanmış olması bir gerçekliktir. Sinkiang'ın güneyi (Tarim çukuru) hâlâ Türk nüfusun egemenliğinde, kuşatılmış bir bölge olarak görülmekteyse de; bunun tam tersine kuzeyde, çoğunluk Handır. Bu, bir takım yeni olayların ortaya çıkmasını dışlamamaktadır. Ama, güvenlik örgütünün uyanık dikkatliliği sayesinde, bu olayların çapının büyük ölçüde küçüldüğü görülmektedir.

Sovyet tarafındaki Orta Asya halklarının nüfus durumu, yerel etnilerden yana gibi görünmektedir. Ama, acaba bunun nihai durum olduğu söylenebilir mi? "Russuzlaştırma", 1960'lı yıllardan beri süregelen bir gerçektir. Toprakların üzerine sınırların çizilmesi, milliyetleri birbirinden kesin çizgilerle ayırmamış olup; Sovyet-Rusların olası bir çekilişi, cumhuriyetleri çok önemli bir Balkanlaşma, büyük ölçüde nüfusların yerdeğiştirmesiyle birlikte gidecek olan etnik çatışmaların alevleriyle yüzyüze bırakabilir. Bu nedenle Rusların egemen olduğu merkezi iktidar, elinde hayli geniş bir manevra alanı bulundurmakta, giderek çöken bir ekonomik durum tarafından büsbütün sertleşen milliyetlerarası ilişkilerde, belirgin bir müdahale ve hakemlik durumunu elde bulundurmaktadır.

Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin Moğolları, tarihin akışından tam zamanında yararlandılar. Eğer Dış Moğolistan bugün Çin toprakları içerisinde kalsaydı, Sinkiang ve İç Moğolistan Özerk Cumhuriyeti'nin yazgılarını paylaşacaktı. Çinli nüfusun yerleşimi Selenga ırmağına ve Yablonovoy dağlarına dek yükselecekti. Hiç kuşkusuz Moğollar kendi toprakları üzerinde azınlıkta kalacaklardı.

Orta Asya'mn süregen yoksulluğu, Sovyet ve Çinli komünistlerin denetim yıllarının bir başka değişmez özelliği olageldi. Bu topraklar, belki de hiçbir zaman olmadıkları kadar çok, Üçüncü Dünya'ya mensupturlar. Sorun, özellikle imparatorluklar kriz dönemine girdiklerinde ağırlaşmaktadır. Ekonomik kriz de milliyetler sorununu giderek ağırlaştırmaktadır... Türkistan'daki Sovyet cumhuriyetlerinde son zamanlarda meydana gelen olayların büyük çoğunluğu, etnik rekabetler temelinde, basit ekonomik güçlüklerden yola çıkılarak yaratılmıştır. Moskova ve Pekin tarafından sunulan milliyetler politikaları, ekonomik refaha bağlı olarak kültürel ve etnik farklılıkların azalmasını öngörüyorlardı. Bu en önemli alandaki çöküntü, özellikle duyarlı bir durum yarattı. Bu durum sürüp gidecek gibidir, çünkü ekonomik kriz bütün Sovyetler Birliği'ni etkilemektedir. Bu durumda konum itibarıyla elverişsiz olan bölgelere, yani Orta Asya cumhuriyetlerine herhangi bir öncelik verilmesi umudu da yoktur.

Her zaman birincil önemde bir büyük güç olma tutkusuyla davranan Moskova, Orta Asya'da diğer yörelerde olduğundan çok daha fazla siyasal önderlik ve öncülük iradesiyle, rejiminin karşılaştığı ekonomik çöküntünün birbirinden çelişkili sonuçla-

rıyla karşı karşıya kaldı. Pekin'de ise, Çin kültürünün ışıltısı ve eskiliğiyle orantılı olmayan sıradan bir dünya ülkesi olmanın rahatsızlığı yaşanmaktadır. Ne var ki, büyüklük kompleksini şu ya da bu biçimde içine bastırmak durumunda kalmış olan başarısız Çin yönetimi, eğer birlik ve bütünlüğün bedeli yoksulluk ise, yoksul bir imparatorluğu kabul etmek durumunda kalmıştır -nereye ve ne zamana kadar-?

Sovyet ya da Çin Orta Asyası'nda 'bölgesel işbirliği', boşuna söylenmiş bir sözcüktür. Bağımsızlık yetenekleri de aynı ölçüde sınırlıdır. Yeterli temelden yoksun, Güney Asya'nın ve Çin'in batısının azgelişmiş bölgelerine sınır olan bu yöreler, bağımlı oldukları imparatorlukların dışında hiçbir ekonomik güç ve atılım kaynağına sahip değildirler. Yerel seçkinler ya bunun bilincindedirler ya da giderek bu bilince varmaktadırlar.

Çin tarafındaki Sinkiang, 1980'li yıllar boyunca doğrulanan petrol kaynaklarıyla, yabancıların "manevi kirletmesi" ve yardımlarıyla gelişmek ile dış yatırım ve teknoloji olmaksızın ekonomik duraganlık seçenekleri karşısında tam bir açmaz içerisindedir. Bugün için Pekin, ekonomik durum gitgide kötüye gitse bile, dış etkilerle karşı karşıya geldiğinde, güvenliği yeğlemektedir. Azınlık milliyetlerin oturdukları topraklar için benimsenmiş yasanın öngördüğü üzere, merkeziyetçiliğin kısmen de olsa ortadan kaldırılması girişimi, yerel kadroların güvensizliği ve merkezi iktidarın ikiyüzlülüğünün tam bir işbirliği yapmaları sonucunda uygulama alanı bulamamıştır. Dış ülkelerde sürgünde bulunan "demokratlar", siyasal program taslaklarında, üniter bir devlet içinde daha geniş özerkliğe sahip bölgeler öngörmektedirler: 1980'li yıllar boyunca merkeziyetçiliğin terkedilmesinin, bu toprakların ekonomik olarak da terkedilmesiyle karıştırıldığı dönemde, böylesi bir yönelişin uygulamaya konmasının güçlüğü açık bir biçimde görülebilmiştir.

Moskova ya da Pekin tarafından dayatılan ekonomik ve politik modeller, onların yetersizliklerinin bir tür kanıtı olmuştur. Merkezi iktidarlar denetim iradelerini ve ne denli gerekli olursa olsun müdahale güçlerini belki de hiç böylesine yitirmemişlerdi. Ama, imparatorlukların çatlayacaklarına ilişkin öngörüler için henüz çok erkendir. Orta Asya halkları özgünlüklerinin bilincine varmakta, ama yoksunluklarının boyutlarını da görmektedirler. Bir birlik oluşturabilmeleri için önlerinde uzun bir yol vardır.

70 yıllık Sovyet rejiminden ve 40 yıllık Çin komünizminden sonra acaba Orta Asya, tarihinin yeni bir aşamasıyla mı karşı karşıyadır? Orta Asya'nın geleceği bu iki imparatorluğa sıkı sıkıya bağlıdır.

Bu kuşatılmış topraklar için hangi varsayımlar ileri sürülebilir? Asya'nın kalbinde yaşayan bu halklar, bakışlarını hangi kıyılara döndürebilirler?

Bu akıl yürütmeyi yapay sayalım ya da saymayalım, Çin devletinin bu bölgelerde yasal olarak bulunuşu tarihe dayanmaktadır; bu tarih imparatorluk kadar eskidir. Üstelik imparatorluk ve "birleştirdiği" topluluklar, bugünkü sınırların çok daha ötesine gitmekteydiler. Çin yönetimi, saldırılmış, kan-revan içinde bırakılmış ve kurban edilmiş bir Çin geleneği ile "doğru" hak davalarını elinde tutmaktadır. Bu ülkede çıkabilecek iç karışıklıklar, dış dünyanın saldırılarının sonucu olacaktır. Çağdaş Çin'in tarihi, dış güçlerin topraklarına ya da Çinli düşünceye müdahalelerinin tarihidir.

Sovyet tarafında ise, perestroika ve glasnost, federasyon için değişik pekçok tür tehdidin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bunların bazıları devlet yapılarının devamlılı-

ğına yöneliktir. Çin'deki durumun tersine, Birlik henüz yeni bir yapılanma durumunda olup, az ya da çok zorlanmış olan ilhakların anısı, henüz tarihin unutkanlığı içinde kaybolup gitmemişlerdir. Uluslararası hukuk alanında ileri sürülen savlar, pekçok ve değişiktir. Baltık devletlerinin hak iddiaları, bu konuda bir fikir verebilir. Ama, Orta Asya cumhuriyetlerinin durumu daha karmaşıktır. XIX. yüzyıl hanlıklarının ve onlara ait olan egemenlik haklarının meşruiyeti, kolay savunulabilecek durumlar değildir. Öte yandan Oktobr Devrimi'nden beri birleştirici bir rol oynamış partinin meşruiyetinin ve Orta Asya cumhuriyetlerindeki örgütlenmesinin tehdit altında bulunması da hesaba katılması gereken bir noktadır. Eğer bir enklav olmasaydı, Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin örneği daha uyarıcı ve anlamlı olabilirdi. Enternasyonalist ilişkiler ortadan kalksa, Ulan-Bator ile Moskova arasındaki ilişkiler acaba ne hale gelirdi?

Acaba merkezi iktidarlar, İmparatorluklar Beşiği'nin bölgelerinin ekonomik güçlüklerini giderme olanaklarına sahip midirler? Milliyetler, kendilerine özgü çözüm yollarını umut edebilirler mi? Yukarıda da görüldüğü gibi belli bir Çin-Sovyet işbirliği, bu bölgelere sınırlı da olsa bir gelişme umudu vermektedir. Ekonominin ivedi gereksinmeleri, merkezi iktidarları bu uzak toprakların ihtiyacı olan önceliklerden uzaklaştırmaktadır. Yerel yetkililer, bağımlılık, kadercilik ve belirsizlik gibi kendilerini harekete geçmekten alıkoyan alışkanlıklardan kurtulamamaktadırlar. Milliyetlerin seçkinleri politik bağımsızlık heveslerine kapıldıklarında, yerel ekonomik gerçeklerle karşı karşıya gelip tıkanmakta, çözümsüzlükle karşı karşıya kalmaktadırlar. Bu bilinçlenme süreci, bağımsızlık iştahlarını görecelileştirmektedir. Orta Asya'nın bu bölgelerine hükümetlerin destekleri, iyi ya da kötü de olsalar, devam edip gitmek durumundadır. Milliyetler sorununu giderek ağırlaştıran ekonomik sorunlar, bağımsızlıkçı atılımları frenlemek, yavaşlatmakla sonuçlanmaktadırlar. Moskova ve Pekin, bu bölgelerin kalkındırılmaları için önemli Batı girişimleri ya da ortaklıklarını (sınai ve teknolojik işbirliği ve yatırımları) kuşkuyla karşılamaya mecburdurlar, çünkü bu tür girişimler rejimin sunduğu modellerden daha çekici olabilir ve iktidarın gücünü sarsmak gibi bir sonuçla noktalanabilir.

Sovyetler ve Çinliler, ekonominin yıkıma gitmesi pahasına da olsa, ülkelerinin ve rejimlerinin güvenliğine ilişkin sorunları daha öncelikli olarak ele almaktadırlar. Acaba yeni tutumların ortaya çıktığı görülebilecek mi? Şu son yıllar içinde Moskova ve Pekin, birbirine zıt yönlerde evrimler geçirmiş, geçirmektedirler. Acaba ekonomik sorunların keskinliği Sovyet yönetiminin geleneksel kuşatılmışlık kaygılarını ortadan kaldırabilecek midir? Çinliler bu sorunla karşı karşıya geldiklerinde, güvenliklerini güçlendiren önlemler alarak tavır belirlemişlerdir. Örneğin Hong Kong'a ilişkin kararlar, ülkenin ekonomik geleceği pahasına güvenlik olgusunu öne çıkartmıştır. İmparatorluklar Beşiği'nin Çin'e ait olan bölgeleri de bu kuralın dışında değildirler. Sinkiang'ın da bağlı olduğu Lanzu askeri bölgesinin kumandanı General Fu Çuanyu, 1990 İlkbaharında ziyaret ettiği özerk bölgenin, Pamir'deki 20 kadar güvenlik noktasında, yanında özerk bölgenin en üst düzeyde sorumluları da bulunduğu bir sırada şöyle diyordu: "Her türlü olasılığa hazır olmak gerekir." Komşuların iç işlerindeki gelişmeler, Pekin'deki merkezi iktidarın tutumunu belirlemesi için her zaman karar verme süreçlerini belirleyici olmuştu.

Orta Asya halkları, bundan önceki bağımsızlık girişimlerinde sürekli olarak ba-

şarısızlığa uğramışlardır; çünkü hiçbir zaman onları bir federasyon halinde biraraya getirici bir öğe çevresinde birleşememişlerdir. Etniler arasındaki sürtüşmeleri sürekli ön plana çıkarak, aralarındaki bölünmüşlüğü aşmayı başaramamışlardır. Ne İslamiyete dayanan dinsel topluluk anlamında, ne de esas olarak Türk öğesine dayanan kültürel topluluk anlamında, kalıcı bir birlik ve bütünlük oluşturamamışlardır. Bu veriler, kısmen de olsa, gelecekte de sürüp gidecek gibi görünmektedirler. "... Bolşevikler, Rus imparatorluğunun eski sömürgelerindeki siyasal ilişkilerin temelini değil, biçimini değiştirdiler. Böylelikle iktidar, ulusal seçkinlerin muhafazakar unsurlarının eline geçti. Bunun doğal sonucu da gelecekte gitgide daha şiddetlenme eğilimi gösterecek olan etniler arasındaki keskin çatışmalar oldu (1)." Doğu Türkistan adına ya da cihad diye ayaklanmalar, gelecekte de saman alevi gibi parlayabileceklerdir. Bu tür başkaldırıların sürekli olabilmesi ve kalıcı bir örgütlenmeye gidebilmeleri için, birçok etkenin biraraya gelmesi gerekmektedir. Bu, Pekin ve Moskova'daki iktidarların aynı zamanda zayıflamalarına bağlı olarak gelişebileceği gibi, etnik farklılıklar bir yana, geniş halk topluluklarını biraraya getirebilecek siyasal ya da manevi bir önderin belirmesiyle de ortaya çıkabilir.

Belki de dışarıdan milliyetleri destekleyip harekete geçirebilecek, İslamiyet, pantürkist bir hareket, kimi Batılı ülkelerin bu yönde bir irade koymaları gibi kimi dış merkezkaç kuvvetler ortaya çıkabilir. Ama kısa ya da orta vadede bu gibi öğelerden hiçbiri Orta Asya'nın sorunlarına belirleyici bir biçimde karışmak ister gibi görünmemektedir. Afgan direnişi bile çok fazla bölünmüş olup, geçmişte Sovyet iktidarıyla şu ya da bu biçimde işbirliği yapmış pek çok öğenin içinde bulunmasından dolayı bütünlüğünü tümüyle yitirmiştir; hafif silahların satışından, dinsel nitelikli metinlerin propaganda amacıyla dağıtılmasına kadar birçok değişik, çelişik ve amacı sınırlı konularda birbirleriyle ters düşen güçlerin etkiledikleri böyle bir süreç Orta Asya cumhuriyetleri ve Sinkiang üzerinde ne kadar belirleyici olabilir? Peki ama akılcı davranışın sınırı nereye kadardır?

1989'un son günlerinde Semerkant'ta, Timurlenk'in anıtkabrinin yakınlarında bir İranlı, küçük bir sandıktan dikkatli bir biçimde bir Humeyni portresi çıkarttı. Onu çevreleyen küçük grupta -göründüğü kadarıyla bunlar Taciktiler- hemen aynı anda şaşkınlık ve heyecan işaretleri görüldü. İnsanlar birbiri ardından bu resmi saygıyla öpmekten kendilerini alamadılar. Cengiz Han'm soyundan geldiği söylenen büyük fatihin anıtkabrinin gölgesinde, müminler Sovyet rejiminin öngördüğünden daha az materyalist bir gelecek için düş kurar gibiydiler. Yoksa acaba Timur'un kabrinin üzerine kazınmış olan sözcüklerden mi esinlenmişlerdi: "...onun soyundan gelenler her zaman dünyaya egemen olacaklardır".

Orta Asya bu 1990'lı yıllara pek iyi girmiş gibi görünmüyor. İran'daki çılgın öfke, Afganlıların kendi içlerindeki acımasız sürtüşmeleri, Orta Asya'daki Sovyet cumhuriyetlerinin belli bir anarşiye gidiyor gibi görünen özerklik yönelişleri, Çinlilerin Sinkiang olayları ve durumunu yeniden ele alışları; hiçbir bölgeyi, iktidarı, milliyeti dışında bırakmayacak gibi görünen büyük bir karşılıklı korku girdabını ortaya çıkartacak gibidir.

(1) Hasan NUMANOV, Kazak kökenli araştırmacı, Moskova Uluslararası İlişkiler ve Dünya Ekonomisi Enstitüsü, *Le Monde*, 8.3.1990.

EKLER

EKLER

1

SLAV NÜFUSUN PAYI

Sovyet iktidarının işbaşma geçişi, herşeyden önce Rus halkının davranışını etkileyen ilkelerin derin bir değişimini gerçekleştirdi. Bu halk bundan böyle "Rus topraklarında oturan etnik grupların ve ulusal azınlıkların özgür gelişmelerini (1)" hiçbir biçimde sınırlamayacak, kısıtlamayacaktı. Yönetsel sınırlamalar, Slav sömürgeleştirmeciliği çağında kalmış olacaktı.

Elbette ki, böylesine hoşgörülü bir politika, Orta Asya'da Basmacı isyanıyla 1930'lara dek süren iç savaş yıllarında yaşayamadı.

Türkistan milliyetlerinin isyanı ve bu isyanın ezilmesindeki güçlükler, bu bölgelerdeki Rus varlığının güçlendirilmesi; en azından partinin, polisin, yönetimin ve ordunun güçlendirilmesi gerektiğini gösterdi. Ayrıca Japon tehlikesi de Sovyet Uzak Doğusu'nda, özellikle sınır boylarında bu politikanın ne denli gerekli olduğunu kanıtladı.

Sonuç olarak olağan kolonizasyonun dışında, forsalar -ağır ceza hükümlüleri- aracılığıyla kolonizasyon (Kazakistan ve özellikle Yakutistan'da), askeri kolonizasyon (Ussuri vadisinde) ve genç komünistlere çağrı (Amur üzerindeki Komsomolsk'un inşası) gibi değişik yöntemlere de başvurulması gerekti. Ayrıca Baykal'ın kuzeyindeki ve doğusundaki erkek nüfusun sorunlarına da çözüm bulunması öngörüldü. Bu amaçla, 1937'de Hetagurovkiler hareketi organize edilmeye girişildi.

5 Şubat günlü *Komsomolskaya Pravda* gazetesinde bir makalesi yayınlanan 22 yaşındaki genç Sibiryalı Valentina Hetagurova, Sovyet kızkardeşlerini -zimnen ama oldukça açık bir biçimde- en güzel biçimiyle tanımladığı Uzak Doğu'da evlenecek koca aramaya çağırıyordu. İki yıldan daha kısa bir süre içerisinde 50 000 gönüllü kadın -ki bunlar hemencecik Hetagurovkiler diye adlandırılmışlardır- özel trenlerle bu maceraya atıldılar.

Önemli bir göçmen yığını getiren savaş, Avrupa Rusyası'ndan gelen fabrikalar ve teknisyenler, sürgün edilen milliyetler (Volga Almanları) ve işbirlikçiler (Ukraynalılar, göçmen Ruslar), sürekli olarak üst düzeyde giden bir insan yerleştirme politikasının büsbütün hızlandırılmasını sağladılar. 1950'li yıllar boyunca teknik elemanları ve aileleri çekmek için vaadedilen yüksek mali avantajlar ve komsomollara yapılan çağrılar da bu amaca hizmet etti. Bu tarım topraklarına yerleştirme geleneği, 1951 ile 1970 yılları arasında Uzak Doğu'ya ve Sibirya'ya 213 800 köylü ailesinin yerleştirilmesiyle sonuçlandı (2).

Orta Asya'daki Slav nüfusun evrimi aşağıdaki tabloda açıkça görülebilir.

---

(1) Rusya Azınlık Halkları Bildirgesi'nin 4. maddesi (2 Kasım 1917).

(2) Bakınız *La Société soviétique contemporaine*, Basile KERBLAY, p. 227.

ORTA ASYA CUMHURİYETLERİNİN HERBİRİNDE SLAV NÜFUSUN YÜZDESİ (1)

	Özbekistan	Kazakistan	Kırgızistan	Tacikistan	Türkmenistan	% toplam
Ruslar						
1959	13.5	43.2	30.2	13.3	17.3	27.04
1970	12.5	42.8	29.2	11.9	14.5	25.9
1979	10.8	40.8	25.9	10.4	12.6	23.1
Ukraynalılar						
1959	1.1	8.3	6.6	1.4	1.4	
1970	1	7.2	4.1	1.1	1.6	
1979	0.7	6.1	3.1	0.9	1.3	(59) 5.5
Beyaz Ruslar						(70) 4.2
1959	ihmal edilebilir	1.2	ihmal edilebilir			(79) 3.7
1970		1.5				
1979		1.2				
Slavlar (2)						
1959	14.6	52.7	36.8	14.7	18.7	32.9
1970	13.5	51.5	33.3	13	16.1	30.1
1979	11.5	48.1	29	11.3	13.9	26.8

RUS KENTLİ NÜFUSUN EVRİMİ (3)

(milyon olarak)

Sayım yılı	Toplam nüfus	Rus nüfus	Kentli nüfus	
			Toplam	Rus
1926	13.7	1.7	1.9	0.6
1970	32.8	8.5	14.1	6.3

Bu son verilerden yola çıkılarak yapılan hesaplamalar göstermektedir ki, -Orta Asya'daki kırsal kesimde- Ruslar 1970'te nüfusun % 11.7'sinden fazla değillerdi. Kazakistan'da ve bundan daha az bir ölçüde Kırgızistan'da bulunan Rusların çoğunluğunun kolhozlarda yoğunlaştığı gözönünde bulundurulacak olursa, Özbek, Tacik ve Türkmen kırsal kesimlerinde Slav varlığının sadece tek tük kamu görevlileriyle, Sovyet ordusunun konaklama birimlerinde bulunanlardan oluştuğu görülecektir (elbette ki ordu kesiminde büyük çoğunluk Avrupa kökenlidir). Bu asker varlığı özellikle sınırlar üzerinde olduğundan, hemen tüm iç topraklar (Fergana, Harzem, vb.) neredeyse tümüyle yerli halklardan oluşan bir nüfusa sahiptirler. Rusların pek karışmak is-

(1) Kaynak: Sovyet sayımları.

(2) Bu tabloda sözü geçmeyen Slav azınlıklar, yok denecek kadar azdırlar.

(3) Yukarıda adı geçen eser, V. BROMLEY, sf. 156.

temedikleri bu kesim, belli bir sükûnet içerisinde geleneksel modeline uygun yaşamını sürdürmektedir (1).

Kentlerde de -daha az kolaylıkla olsa bile- hemen hemen hep aynı şeyler olmaktadır, çünkü yerli halklar Avrupalıların çoğunlukta olduğu mahallelerin dışında toplanmaktadırlar. Yerli halkın dilinde yayın yapan devlet radyo ve televizyonunun etkilerinin belirleyici olmadığını da ekleyelim (2). Oysa "Batı dünyasının" çekiciliği (elbiseler, spor ayakkabılar, vb) kentlerin Müslüman gençliği üzerinde daha büyük bir etki yapmaktadır. Belki de bu, yerel "Avrupalı" gençliğe yaklaşım sağlayabildikleri tek nokta olmaktadır.

(1) *Soviet Asian Etnic Frontiers* adlı eserdeki "The Uzbeks in two States" adlı makalesinde David C. MONTGOMERY (sf. 154) şöyle yazıyor: "Taşradaki birçok okulda 'bilimsel komünizm' (ateizm vb) dersleri nitelikli öğretmen yokluğundan çok düzensiz biçimde verilebilmekteydi; genellikle Rus olan öğretmenler, Özbeklerin çoğunlukta olduğu bu bölgelerde yaşamak istemiyorlardı. Hiçbir gerçek Özbek de böyle bir dersi vermek istemiyordu."

(2) Tam tersine Azerbaycan'da ve Türkistan'da, Batılı, Türk ve İran radyo yayınları dinlenmektedir, Türk ses sanatçıları ve sinema oyuncuları bu ülkelerde de son derece ünlüdür ve yığınlar arasında Anadolu Türkü kültürünü yaymaktadırlar. SSCB bakımından İran ve Türkiye'nin zayıf, hatta tarafsız ya da denetim altında bir konumda olması gitgide daha önemli duruma gelmektedir.

2

İMPARATORLUKLAR BEŞİĞİ'NİN YERLİ HALKLARINA TARİHSEL VE ETNOĞRAFİK BİR YAKLAŞIM

Türk-Moğol göktutulmaları ve şimşekleri

Tarihin en eski çağlarından beri Altaylar, Orta Asya halklarının beşiği, istilalarının odağı, ama aynı zamanda ırklarının potasıdır. Çin kaynakları daha MÖ II. binde, sonsuz vadilerde yaşayan ve koyun, deve ve at sürüleri güden beyaz ve sarı ırktan oymakları yazıyordu; bunlar zaman zaman Çin İmparatorluğu'nun sınırboyu topraklarında haydutluk, yağma ve seferler düzenliyorlardı. Bu oymaklar, kendi aralarında da bitip tükenmeyen bir savaşı sürdürüyor, ama yeri geldiğinde birleşiyorlardı. Beyaz ırktan olmalarına karşın Türkler, kimi zaman Moğolumtrak çizgiler taşıyorlar (örneğin Hunlar); oysa "Moğol" diye adlandırılan kimi oymaklar da "Turani" bir görüntü veriyorlardı (Örneğin Rusya'dakiler). Hemen hemen tümü birbirine akraba olan Türk, Tunguz ve Moğol halkları, en kuzeydeki boylarla, hatta Sibirya'nın ilk yerlisi olanlarla bile rahatça karıştırılabilir.

Günümüzde Orta Asya'daki ırk karmaşası, Hint-İranlı kökten gelenler ile, Merkez-Moğol (Han, Tibetli, Koreli) kökeninden gelenler arasındaki çapraz ilişkilerle, iyiden iyiye karmaşık bir duruma gelmiştir. Böylesi bir potada ırkların kördüğümünü çözebilmek, başka bir yerde olduğundan çok daha güçtür. Ne var ki, her türlü geçimsizlik ve düşmanlık ile dostluk ve yakınlık ilişkilerinin birbirine karıştığı ve belki de belirleyici önemde olan ırk ölçütlerini asla unutmaksızın belleklerinde canlı tutan bir dünyanın kaynaşmalarında olayların nasıl akıp sonuçlandıklarını kavramak son derece önemlidir. İnanılmaz ölçüde hareketli bir tarihin kaprisli çizgilerini izlerken, değişiklik ve çeşitliliğin doruklarına varmış bir halklar yığınıyla karşı karşıya gelmek kaçınılmaz olmaktadır.

Herşeyden önce Kuzeyli-Moğol sarı ırkına ait olan bozkır insanı, batı bölgelerinde Turani beyaz ırkla karışmış, kuzeyde ise Sibiryalı karma ırkın çizgilerini almıştır. Afganlı göçebelerde ise Hint-Afgan beyaz ırkının çizgileri egemendir.

Moğolların durumu

Kuzeyli-Moğol yerli halk, brakisefal bir kafa, parlak ve sert kıllı siyah saçlar, rüzgar ve güneşle kavrulup bakır rengi yansımalarla canlanan sarımtrak bir deri ile belirlenir. Vücuttaki kıl örtüsü oldukça zayıftır. Boy kısadır (1.65 m). Kendine özgü bir tip oluşturan yüz, çıkık el-

macık kemiklerinin belirleyiciliğinde, basıktır. Burun yüze batık ve çöküktür, gözler her zaman çekiktir (1)

Kuzey-Moğol tipinden insanlar, Batıda haksız yere Merkez-Moğol tipini canlandıranlarla karıştırılmışlardır -özellikle de Hanlarla-. Aslında iki ırk arasındaki farklılıklar bir hayli önemlidir: Merkez-Moğolların boyları daha yüksektir (1.70 m); elmacık kemikleri daha az çıkık ve yüzleri daha uzundur; Moğol çene kemiği daha az dikkat çekici, burun daha çıkık, ten rengi daha sarıdır. Oldukça hatırı sayılır bir dil zıtlığı da eklenecek olursa (Çince ile Moğolca, birbirleriyle hiçbir ilişkisi olmayan iki ayrı dil grubuna mensupturlar) Moğol dünyası, Han dünyasından çok net bir biçimde ayırdedilebilir bir farklılık taşımaktadır. Bu çelişki -kontrast-, uygarlıkların zıtlığıyla (yerleşiklere karşı göçebeler) ve geçmişteki düşmanlıklarla, büsbütün artmıştır.

Gerçeği söylemek gerekirse, Türkler ile Moğollar arasındaki farklılıkları bilebilmenin neredeyse mümkün olmadığı iki bin yıllık çalkalanma ve batıya (İran'a ve Avrupa'ya) olduğu kadar güneye (Çin'e) dönük olarak yürütülen işgal ve istilalar döneminde, Moğol tarihinin ünlenmesi bir hayli geç kalmıştır. Bu tarih, diğerlerinden daha az ışıltılı da değildir; çünkü Cengiz Han (1167-1227), haleflerinin elinde dünyanın o güne kadar eşini hiç görmediği kadar büyük bir boyut alacak olan imparatorluğunun toplumsal, yönetsel ve askersel temellerini bizzat kurmuştu.

Sonuç olarak büyük hakan, başkenti olan Karakurum'dan yüksek Asya topraklarını ve Çin'de ele geçirdiği bölgeleri yönettiği gibi, kardeşleri ya da yeğenleri aracılığıyla geleceğin Türkistanı'nı, İranı'nı ve Rusyası'nı da yönetiyordu. Bu Moğol merkeziyetçiliği, Kubilay'ın (1264-1296) hükümranlığının ilk yıllarına kadar sürecek, Hanbalık -Han kenti- (Ortaçağdaki Batılı kaynaklarda Cambaluc) olarak adlandırılacak olan Pekin'in başkent oluşuyla Çinlilere geçecektir.

İşgalcinin işgal edilen tarafından eritilmesi, Moğol egemenliğinin ve bunun da ötesinde, tüm göçebe egemenliklerinin temel sorunudur. Fatihliğe soyunan zavallı çobanın, savaşçı olmaktan öte hiçbir yeteneği ve becerisi yoktur. Yakacağını yakıp, yıkacağını yıktıktan sonra bir kez atından indi mi, Cengiz Han'ın bütün dehasına rağmen yıkıntıların içinde kaybolup gider. Gerçi Cengiz Han, Moğollardan daha önce evrilmiş, yerleşik düzene geçmiş olan Çin'deki Kitanlar ve tüm çevreye dağılmış olan Uygurlar gibi kardeş Türk halklarının yeteneklerinden yararlanmayı bilmiştir. Moğollara bir Alfabe (Suriye alfabesinin bir türevi), bir yönetim, bir adalet, hatırı sayılır bir iletişim sistemi (posta istasyonları) verenler de Nasturi Hıristiyan mezhebinden olan bu Uygurlardır.

Moğol aristokrasinin olduğu kadar Uygur aydınlarının da çabalarıyla askeri aygıt öylesine akılcılaştırılmış ve yetkinleştirmiştir ki, hiçkimsenin saldırmaya cesaret edemediği bir *pax mongolica* ortaya çıkmıştır. Ama, Türk desteğine rağmen bile, özünde yetersiz ve güçsüz olan Moğol askeri varlığı, her an başaşağı gidebilecek aksaklıklarını da bağrında bulundurmaya devam etmiştir.

Moğollar, boyun eğdirdiği çok sayıda yerleşikle çevrili, inanılmaz ve korkunç ölçüde soyutlanmış, yerel uygarlıkları içine sindirme konusunda tam bir başarısızlıkla yumuşayıp gitti. Dış etkilerle, en azından görünürde, başka dinler için Şamancılığı yadsıdı: Pekin'e yerleşen büyük hakan Kubilay, Tibet Budacılığını kabul etti; halefleri 1368'de Çin'den kovulduklarında yeniden yüksek Asya topraklarına sığındılar; imparatorluğun öbür uçlarında bulunan İran'daki İlhanlılar, Orta Asya'daki Çağataylılar ve daha uzaktaki Altınordu önderleri Müslüman inancını benimsediler. Sadece bir tek ülke Moğolları derinden derine etkileyemedi: Rusya. Kiev'in düşü-

(1) Bu yapıtta sözü edilen değişik ırkların tanımlamaları, Henri Valois'nın insan ırkları konusundaki eserinden alınmıştır (Que sais-je, sayı 146). Son derece basit biçimde tanımlanmış olsalar da, biz bu yapıtta belirlenen insan tiplerinin, İmparatorluklar Beşiği'ndekileri en iyi yansıttığı kanısındayız.

şünden ve Bizans İmparatorluğu'nun gerilemesinden sonra iyiden iyiye geri kalan ve kendine dönük bir yaşam sürdüren Rus toprakları, işgalcileri içinde eritmek için gereken araçlardan tümüyle yoksun bir orman ve kır köylüleri ülkesi haline gelmişti. Umulabileceğinin tam tersine, daha çok Moğollar ve Türk akıl hocaları Rusya'da ve onun büyük ailelerinde ve yönetiminde diğer ülkelerden daha fazla hissedilir bir iz bıraktılar.

Ne var ki, bu etki kökleşemedi. Türk kökenli Timurlenk döneminde (1370-1405) istilaların yeniden başlamasına karşın Moğollar, XV. yüzyıldan başlayarak eskiden zafer ve yoksullukla yüklü olan yurtlarına, Altaylara geri döndüler. Ne var ki, Buryatistan'dan Tibet'e kadar, bir tür Moğol diasporası sürüp gidecekti.

Moğolların imparatorlukların arasında kalıp paramparça olan mirasları, XVII. ve XVIII. yüzyıllar içerisinde Çin-Mançu denetimi altına girdi. Buryat ve Kalmuk parçaları Rus egemenliğine geçtiler.

Günümüzde 4 600 000 Moğol "kendi" cumhuriyetlerinin nüfusunun % 93'ünü oluşturmaktadır; ama "Sovyet halkının" sadece % 0.2'sini ve Çin nüfusunun toplamının ancak % 0.04'ünü ifade etmektedirler. Moğolların bu sayısal zayıflıkları, onları hesaba katılmaya değmez gibi görmeye yol açmamalıdır. İçinde bulunduğumuz yüzyılın başında neredeyse ortadan kalkma eğilimi gösterir gibi olan Moğol halkı, günümüzde tartışılmaz bir demografik patlama yaşamaktadır. Öte yandan bu aynı halk, Mac Kinder'ın deyişiyle Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nde *heartland*'de kimi zaman tüm Moğol mirasının hem gücünü, hem de güçsüzlüğünü yaratan stratejik bir konum işgal etmektedir.

Türk karmaşası

Belirgin bir dil (1) ve köken akrabalığı, Moğolları, Tunguzları ve Türkleri birbirine yaklaştırır. Daha önce de gördüğümüz gibi, Altaylardan gelen ilk istilalar sırasında bunları birbirinden ayıran farkları gözleyebilmek son derece güçtü. İşte bu nedenle sözkonusu karmaşanın *ilk öğesi*, daha başından itibaren Türklere özgü beyaz, Turani tipe karışmış olan Kuzey-Moğol sarı ırkı olarak ortaya çıkıyor.

İkinci öğe, Orta Asya'da çok yaygın olarak bu Turani ırkın, diğer yerel beyaz ırklarla olan karışımıdır: Bunlar Hint-Afgan, Anadolu ve bunların yanısıra daha kuzeydeki karışık Sibirya ırklarıdır.

Üçüncü öğe ise, geçmişte Türkler de dahil hemen hemen tüm işgalcilerin göçebe olmalarına karşın, şimdi Türk halklarının önemli bir bölümünün (Özbekler, Uygurlar, Azeriler, birçok Türkmenler) geçmişlerinde uzun bir yerleşiklik geleneğine sahip olmalarıdır.

Yakutsk'tan Kabil'e dek Türk halklarının mozayiği, Altaylardan dört bir yana doğru hareket eden göç dalgalarına bağlı olarak renk ve biçim değiştirip durmuştur. Cengiz Han istilası başlayana dek beyaz Turani ırktan Türk öğesi, önceki istilalarda şu ya da bu ölçüde de olsa temsil edilen Moğol öğesine kıyasla çok daha ağır basmaktadır. Çin kaynakları, MÖ birinci binden başlayarak Altayların güneyindeki haydut yataklarından kalkıp gelen Doğu Siongnuların istilalarından söz etmektedir; aynı halk MS 400'lerde Çin'de Bey Han ya da Kuzey Hanları hanedanını kuracaklardır. Batı Siongnuları, Orta Asya'dan batıya doğru MS II. yüzyılda hareket edip Katalonya ovalarında 451 yılında durdurulan Hunlardan başka kimse değildir. MS I. binin başlarında kuzeydoğuya, Baykal'a ve Lena'ya doğru giden bu Türk halkları, günümüzdeki Yakutların atalarıdır. Ama asıl büyük istilalar, Hunlardan sonra, batıya ve güneybatıya doğru gerçekleşti: IV. yüzyılda Akhunlar(Eftalitler), VII. yüzyılın başlarında Tujular, IX. yüzyılın sonlarında da Karahanlılar (Kalmuklar). XI. yüzyılda Selçuklular istilalarını Anadolu'ya kadar sür-

(1) Altay dilleri ailesi.

dürdüler, onları XIV. yüzyılın başlarında fetihleri genişleten Osmanlılar izledi. Bundan hemen sonra da, XIV. yüzyılın sonunda, Türk yayılmacılığının doruklarından birini oluşturan Timurlenk macerası yer aldı. Nihayet son bir dalga olarak yayılmaya başlayan Özbekler, İranlılar tarafından XVI. yüzyılda Kopet-Dağ'da durdurulduldular. Timurlenk'in kurucusu olduğu hanedan ise, Özbekler tarafından Orta Asya'dan kovulunca Hindistan'ı fethedip, Büyük Moğol İmparatorluğu (Gurkanlılar) adıyla burada hüküm sürdü.

En girişken boy ve oymakların bu fetihleri, verimli otlaklara doğru yayılmak için tüm olanaklardan yararlanan diğer Türk halklarının batıya ve güneybatıya doğru hareketlerinin ikinci bir devamından başka birşey değildir; Tatarlar, Uygurlar, Kazaklar vb., bu amaca ulaşmak için fatih ordular oluşturmuşlardı. Öte yandan, kimi Türk boylarının Rus yayılmacılığı önünde geri çekildiklerini de görüyoruz: Örneğin Kırgızlar Abakan'ın zengin bozkırlarından Tiyenşan'ın verimsiz çayırlarına doğru çekilmişlerdir.

Böylesine bir tarihsel kargaşa ve maceradan çıkan insan öğesi freskinin karmaşıklığı tahayyül edilebilir. Tüm bu hengamenin temelinde bulunan özgün Türk ırkının "ırk ölçütü" olarak "Turani" kavramını kullanabiliriz.

Turani beyaz ırk, günümüzde ancak Altayların kimi küçük halklarında gözlemlenebilmektedir: Bunlar da birçok durumda Sibirya'nın yerlisi olan beyaz ırka karışmış olarak bulunan Hakaslar, Çorlar, Oyrat Türkleri vb'dir. Turani kavmi, ince vücut; orta, ortanın biraz üzerinde olan boyla belirlenir. Brakisefal bir kafada geniş bir yüz ve çıkıntılı elmacık kemikleri, düzgün yüz hatları, genellikle ince dudaklar, biraz kalınca kaşlar vardır. Gözler genelde Moğollar gibi çekik olmamakla birlikte, kirpikler dışa dönüktür.

Turaniler ile Kuzey Moğollarının karışması, uzun bir göçebe geleneği olan Kazakları, Kırgızları ve Tuvalıları da kapsamaktadır. Tuvalılar (Rusça "Tuvintsis") Tuva yöresinde, Altayların kuzeyinde, uzun süredir Çin Moğolistan'ı ile Rusya arasında paylaşılmış olan topraklarda yaşamaktadırlar: Bugün için Tuva, Sovyetlerin elindedir. Kısmen de olsa Türk ırkından ve Türk dilinden gelen Tuvalılar, Moğollardan ve Moğol toplumundan çok yoğun biçimde etkilenmiş olup Moğol yazısını benimsemişlerdir. Esasen dinsel inançları da Lamacıdır. Moğol etkisi hemen hemen aynı koşullarla Çin Kırgızlarının bir bölümünü ve özellikle de Moğolistan ile Çin Halk Cumhuriyeti arasında paylaşılmış Kazakları da kapsamaktadır. Bu Tuvalılar, Kazaklar ve Kırgızlar, geçmişte göçebe olan Türklerle ve Moğollarla hâlâ bir tür "kardeş çocuğu-kuzen-" ilişkisi içindedirler.

Yerleşik Türklere gelince, kolayca görülebileceği gibi Hint-Afgan beyaz ırkından halklarla, Orta Asya'da yerleşik tarım geleneğinden gelen öğelerle birbirlerine çok yakındırlar. Ama, Anadolu beyaz ırkıyla yoğun bir karışım da sözkonusudur. Küçük Asya'dan Pamir'e dek yayılmış olan Anadolu beyaz ırkı, orta boylu, sağlam vücutlu, kısa bacaklı ve şişmanlığa eğilimli bireylerden oluşur. Brakisefal olan baş pek yüksek değildir ve ense tarafı basıktır. Dik ve geniş bir alınla çerçevelenen yüz uzuncadır. Düzgün bir çizgiyle şekillenen burun, genelde etlidir. Saçlar siyah ve gür, kaşlar kalındır.

Türk-İran-Anadolu yakınlaşması, Türkmenlerde, ova Taciklerinde ve kimi Özbek ve Uygur gruplarında da gözlemlenebilmektedir.

Turani ırktan gelen Volga Tatarları, Başkırlar ve Ural Çuvaşları, elbette ki üç yüz yıllık Rus egemenliğinden sonra bir Slav etkisi göstermektedirler.

En nihayet Türk halkının marjinal bir kesimi olan Yakutlar, Türk, Kuzey-Moğol, Sibirya ve bir miktar da Slav kanının ilginç bir karışımıdır.

"Dil ölçütü" tüm bu etnik toplulukları Türk dilleri alt grubunun dört dalına ayırmamıza izin vermektedir.

Aşağıdaki ikinci tablo 1979 yılı itibarıyla İmparatorluklar Beşiği'ndeki değişik Türkçe dilleri konuşan halkların dağılımını ve bir değerlendirmesini vermektedir.

Bu veriler gözönünde bulundurulduğunda, Türk halklarının İmparatorluklar Beşiği'ndeki diğer ulusal topluluklara olan oranları şöyledir:

Devlet	Türk Halkları	Ulusal nüfusa göre % oranı
SSCB	Toplam 39 770 000 İncelediğimiz bölgede 32 700 000	15.7 12.5
Çin	6 400 000	0.64
İran	6 200 000	17.7
Afganistan	2 000 000	13.3
Moğolistan	110 000	5.5

Moğol örneğinde olduğu gibi bir olgu göze batmaktadır: Çin, bu zayıf Türk nüfusuyla ancak büyük stratejik önemi olan bir sınır bölgesinde yoğun biçimde yaşadığı için ilgilenmektedir.

SSCB'de ise, çoğunluğu gergin ve sancılı bölgelerde bulunan hatırı sayılır bir Türk nüfusu vardır. Bugünkü nüfus artışı temposuyla devam edecek olursa, 2000 yılında Türklerin Sovyet nüfusunun yaklaşık dörtte birini oluşturacakları gözönünde bulundurulduğunda sorun daha iyi anlaşılabilir.

SSCB'deki Türk halkların Rus imparatorluğuna direnmek konusunda geçmişte pekçok örnek verdiği de gözönünde bulundurulursa, bu tür şeylerin önemi daha iyi anlaşılabilir.

Hint-Afgan barut fıçısı

Günümüzde Afgan Devrimi, İmparatorluklar Beşiği'nin güneybatı kıyısındaki İran-Afgan dünyasının, bölgeye yatırım yapmaya uğraşan Sovyet etkisini reddettiğini, çünkü bunu tümüyle kendi bünyesine yabancı bulduğunu kanıtlamaktadır. SSCB ise, kendisini, Orta Asya'nın kendisine ait olan bölgelerinde, Farsça konuşan ve Merkez-Doğu yayındaki Hint-Afgan ırkmdan insanlara yakınlaştıran kimi öğelerden yararlanmaya çalışmaktadır: Bunlar esas itibarıyla üç milyon kadar Tacik, birkaç bin ile ifade edilebilecek olan İranlı, Afgan, Beluci, Kürt, vb.'dir. Çin de, Pamir'in yüksek yaylalarında 20 bin Tacik ile bu "etnik ilginçliği" paylaşmaktadır.

Bu Hint-Afgan dünyası, -esas itibarıyla İran ve Afganistan-, dünyanın en önemli gruplaşmalarının uç noktalarında bulunan can alıcı bir öneme sahiptir: Türkiye tarafından temsil edilen NATO, İslam Dünyası, Üçüncü Dünya adına Hindistan ve elbette ki SSCB ve Çin. Hint-Afgan dünyası, güncel kaynaşmaları ve olası taşkınlıkları ile bu mozayiğin tam ortasında bir tür ana direk görevi yapmaktadır. Olası bir patlama halinde dinsel bölünmelerini (Sünnilere karşı Şiiler) Yakın Doğu'ya, Pakistan'a ve etnik başkaldırılarını Türkiye'ye, Irak'a ve belki de daha değişik biçimlerde de olsa SSCB'nin kimi Müslüman cumhuriyetlerine bulaştırabilir. Ama buna karşılık komünist dünya da, devrimci (Huzistan) ya da isyancı (Kürdistan ve Azerbaycan) durumlardan yararlanabilir; merkez-doğu yayında bir güvenlik bölgesi oluşturmak için, dinsel ve

İMPARATORLUKLAR BEŞİĞİ'NİN TÜRKÇE KONUŞAN HALKLARI
(Kaynak: 1970 Sovyet Ansiklopedisi ve 1979 Sovyet nüfus sayımı sonuçları)

Bölgedeki Türk etnileri	*SSCB*	*Çin(4)*	*Moğolistan*	*Afganistan*	*İran*	*Diğer ülkeler*
Oğuz dalı						
Azeriler (1)	5 500 000				5 300 000	Türkiye
Türkmenler	2 000 000			500 000	500 000	Türkiye, Irak, Yakın-Doğu
Mesket Türkleri (2)	100 000					
Kaskeler					400 000	
Kalmuk dalı						
Özbekler	12 500 000	7 000		1 200 000		Afganistan
Uygurlar	210 000	5 400 000				
Salarlar		50 000				
Hakaslar	70 000					
Çorlar	16 000					
Tuvalılar	170 000		20 000			
Tofalarlar	700					
Kıpçak dalı						
Kırgızlar	1 900 000	90 000		5 000		Pakistan,
Kazaklar	6 550 000	800 000	70 000	2 000		Türkiye-Pakistan
Karakalpaklar	300 000					
Altaylar	60 000					
Tatarlar (3)	3 000 000	2 000				
Moğolistan'ın Türk azınlıkları			20 000			
Kuzeydoğu dalı						
Yakutlar	330 000					
TOPLAM	32 706 000	6 339 000	110 000	1 707 000	6 200 000	

(1) İran'daki varlıkları ve Türkmenlerle akrabalıkları nedeniyle bulundukları bölgede sayılmışlardır.
(2) Özbekistan'dan 1945-1946'da sürgün edilmişlerdir; tüm SSCB'de sayıları 200 bindir.
(3) Tüm SSCB'de 6 300 000'dir.
(4) Bu sayılar, 1978 sayılarıdır (3 Mart 1980 günlü *Beijing Information)* Bakınız Ek 4.

etnik sürtüşmelerden kendi yararına sonuçlar çıkartabilir. İran-Afgan ekseni, aynı zamanda herkesin el atabileceği bir tuzaktır da...

Bölgenin özelliğini oluşturan başkaldırıların evrimine bir gözatılacak olursa, bunların İran'da olduğu gibi Afganistan'da da, genellikle kaynaklarını dış dünyadan soyutlanmış kırsal kesim azınlıklarında bulduğu görülecektir; -dinsel ya da değil- kışkırtıcılar tarafından üzerlerinde çok fazla çalışılmamış olsa da kentli ortamlara kolayca sıçrama eğilimi gösterecek bir başkaldırının ipuçları ortaya çıkabilmektedir. Örneğin ilk isyanlar, göçebeler ya da yarı göçebeler (Paştunlar, Afganistan Hazarları, İran Belucileri) hatta yarı yerleşikler (İran Kürtleri ve Türkmenleri) tarafından başlatılmıştır. Şiddete eğilimli olan dağ otlaklarının bu ilkel halkları, kendilerinden çok daha evrilmiş, genç, kafası karışık ve kendi örneklerini izlemeye hazır geniş yığınlara örnek oluşturmaktadır -bu durum özellikle Afganistan'da doğrulanmıştır-.

Hint-Afgan ırkı, Akdeniz beyaz ırkının en doğu dalını oluşturur. MÖ III. binde, Hindistan'a ulaşmadan önce, İran, Afganistan ve Türkistan'daki beşiğinde gelişmiştir. Bu ırkın özgün örnekleri günümüzde İran'ın dağlık yörelerinde ya da Sovyet Tacikistanı'nda ve hatta Çin Doğu Pamir'inde bulunabilir.

Uzun boylu olan Hint-Afgan ırkı, oldukça parlak bir cilt ile ayıredilir. Vücut iri, uzun ve iyi orantılıdır. Düzgün çizgileri bulunan baş dolikosefaldir ve alın dik, yüz uzun, burun düzgün çizgilidir. Dalgalı saçlar siyah ya da kestane rengidir. Gözler genelde koyu renkli, kimi zaman da gridir.

Bu tanımlar içerisinde:

- İran'da: Kürtler, Lurlar ve Beluciler;
- Afganistan'da: Paştunlar, Nuristanlılar ve Beluciler;

Hepsi de göçebe ya da yarı göçebedirler.

Yoğun biçimde melezleşmiş olmakla birlikte Hint-Afgan öğesinin egemen olduğu yerleşik halklar, İran'ın ve SSCB ile Afganistan arasında paylaşılan Tacik halkının büyük çoğunluğunu oluşturur. Genelde Türkleşmiş olan kuzey sınırındakileri bir yana bırakacak olursak, bu halklar Hint-İran dillerinin alt grubuna dahildirler (1).

Bu alt grubun yöredeki dağılımı ve yerleşimini gösteren aşağıdaki tablo, "Hint-Afgan ırk mozayiğinin" İmparatorluklar Beşiği'ndeki durumu hakkında yaklaşık bir fikir verebilir. Bu tablo da, SSCB'de "eşantiyon" kabilinden bir Hint-Afgan nüfusu bulunduğunu göstermektedir:

- Çoğu Transkafkasya'da bulunan 110 000 Kürt. Türkmen Kopet-Dağ'ında bulunan kimi gruplar (3 000), özellikle Kazakistan'da (13 000) ve Kırgızistan'da (8 000) bulunan, 1944'te yerleştirilenler;
- Türkmenistan'ın güneyinde 13 000 Beluci;
- Anavatanlarının hemen yakınlarında yaşayan 5 000 kadar Afganlı (Paştunlar vd).

Toprakları üzerinde Afgan ya da İranlı kökenli Sovyet yurttaşlarının bulunmasının SSCB'ye, Afganistan'da, İran'da ve hatta Pakistan'da ne gibi olanaklar sunduğu kolayca tahmin edilebilir. Bu halkların dilinde yapılan yayınlar, sınırların öbür tarafında da propaganda amacına yaramaktadır. Parti üyesi olup gereken nitelikleri taşıyorlarsa, SSCB içindeki yapılanmalarda yararlı oldukları gibi, SSCB dışında da kendi boy ve oymakları içerisinde bağlantı görevlileri, uzmanlar, kışkırtıcı ya da isyancı olarak iş görebilmektedirler. Bu durum, geçmişte kimi seyrek durumlara özgü olarak da olsa, Kürt ve Beluci ortamlarında görülmüştür. Aslında Moskova, Slav olmayan ulusal azınlık üyelerinin yurtdışında bu tür işlerde kullanılışı konusunda son derece dikkatli ve ihtiyatlı bir tavır koymuştur. Ama Sovyetler Birliği, Hint-Afgan ülkelerinde hatırı sayılır bir yeraltı faaliyetinden ve propaganda alanında Orta Asya'daki Sovyet devletlerinin (göreceli) refahından "vitrin" olarak yararlanarak bir hayli avantaj sağlamıştır.

---

(1) Hint-Avrupa diller grubundan.

İMPARATORLUKLAR BEŞİĞİ'NİN FARSÇA KONUŞAN HALKLARI

(Kaynak: 1970 Sovyet Ansiklopedisi ve 1979 Sovyet sayımı)

Bölgenin İranlı etnileri	İran	Afganistan	SSCB	Çin	Diğer ülkeler
Acem dalı					
İranlılar	16 000 000		30 000		Pakistan
Gilyanlar	2 000 000				
Mazandarinliler	1 500 000				
Talişler	750 000		15 000(1)		
Tatiler	350 000		22 000(1)		
Lurlar	900 000				
Bahtiyarlar	600 000				
Cemşidler			5 000		
Hazaritler,	250 000				
Tacikler		4 500 000	2 900 000	20 000	
Ağızlar					
Dariler		1 100 000			
Kürt dalı	2 000 000		110 000		Türkiye 3 200 000 Irak 1 500 000 Suriye 350 000
Afgan dalı					
Paştunlar	50 000?	7 000 000	5 000		Pakistan
Beluciler	700 000	50 000	13 000		Pakistan 1 000 000
Oset dalı			50 000(2)		
Hindistani dalı	50 000(3)	100 000(3)	30 000(3)		
TOPLAM	25 150 000	12 750 000	3 130 000	20 000	6 050 000

(1) Azarbaycan'ın azınlıklarından olan Tatiler, 1959 sayımında 46 316 iken, 1970'de sadece 19 200 idiler; bunların Azerilerle birlikte sayıldıkları anlaşılmaktadır.

(2) 1945'te Tacikistan'a sürülen milliyet (Kafkaslardaki Osetler de sayılacak olursa 600 000).

(3) Çingeneler, Cugiler, Luliler vb. de içinde.

Orman adamı

Tayga insanları Sibirya ırkındandır. İlkel bir beyaz tip ile (Japonya'daki Aynuslar), yine ilkel bir sarı tipin karışımının sonucu olan Sibirya'nın yerli insanı, bu ikili kökeni hatırlatan çizgiler taşımaktadır. Boyu kısadır (1.54 m). Cildi hafif sarımtrak, parlaktır. Genellikle dalgalı olan saçları siyah ya da kestane rengidir. Sakalları seyrektir. Kafatası mezosefaldir. Yüzü, Moğollarınkinden daha az olmakla birlikte ablak, düzdür. Gözleri eğik olmakla birlikte, Moğollar gibi çekik değildir.

İncelediğimiz bölgede bu ırka mensup olan halklar, Oloşonlar, Nanaylar, Udegeler, Oroçiler vb'dir. Eğer bunlara Sibirya'daki Evenklerle Evenleri ve Mançurya'daki akrabaları olan Evenkeleri de eklersek -ki bunlar genelde Sibiryalılar ile Kuzey Moğolları arasında bir geçiş tipi sunarlar- toplam olarak pek de önemli olmayan yaklaşık 60 000 kişiye ulaşırız.

Ama bu orman halkına etnik bakış açısından yaklaşacak olursak, ormanlık bozkır olarak adlandırabileceğimiz geçiş bölgesi kökenli, Altay dilleri grubundan Tunguz-Mançu alt dil grubuna dahil bir insan topluluğuyla karşılaşmış oluruz (1). Bu halklar, yaklaşık üçte birinin hâlâ atalarının lehçesini kullandığı, SSCB, Çin ve Moğolistan arasında paylaşılmış üç milyon kişiye ulaşmaktadırlar. Aslında bu alt grubun çoğunluğunu oluşturan 2 800 000 Mançu, son derece Çinlileşmiş olup, Çin İmparatorluğu'nun son hanedanlarından birini vermiş olan atalarının anılarını yaşatmaktan öte özgün bir kimlik taşımamaktadırlar.

Mançuların dışında, Sovyet Deniz Eyaleti'ndeki ve Çin'in Singan dağlarındaki ya da sınır boyu vadilerindeki kimi boy ve oymaklar, Tunguz dillerinin güney dalını tamamlamaktadırlar. Şunları sayabiliriz:

- SSCB'de Nanaylar (10 500), Ulçlar (2 600), Oroçiler (1 200) Udegler (1 600);
- Çin'de Sibolar (40 000?) (2), Oloşonlar (4 000), Heze-Nanaylar (800).

Sibirya ya da Mançurya halklarını kapsayan kuzey dalı da şöyledir:

- SSCB'de Evenkler (28 000), Evenler (12 000), Negidaltsisler (500);
- Çin'de Solun-Evenkeler (12 000?).
- Moğolistan'da Kamniganisler (2-3 000).

Bir zamanlar çevreye yayılan istilacı yerli halklar birçok yerel diller konuşurlarken, bugün bu insanların sayısı neden böylesine azalmıştır? Herşeyden önce tarihi kaynakların olguları aşırı abarttıklarını gözönünde bulundurmak gerekir. Aynı zamanda bu bölgelerin fethedilmeleri sırasında, inatçı direnişlere bağlı olarak birçok kıyım da gerçekleşmiştir . Ama Çarlık ve Sovyet dönemlerindeki (kimi zaman 1959'lara dek) yürütülen sindirme ve eritme çabalarının korkunç etkinliği gözönünde bulundurulursa, kıyımlar pek önemli sayılamaz. Av alanlarını yitirmeleri - özellikle XIX. yüzyılın sonundan başlayarak Mançurya'da- ve yeni dünyaya ayak uydurmada karşılaştıkları güçlükler, bu yerli halkların genellikle ortadan kalkmasıyla sonuçlanmıştır. Ama son derece önemli başka olumsuzluklar da önemli rol oynamışlardır. Bir Rus etnografik yapıtından alınan bazı alıntılar, bu konuyu yorumlamaktadır:

Sibiryalı yerli halklar hakkında: "Yaşamlarının temel amacı sarhoşluktur; hepsi de büyük votka içicileridir: Erkekler, kadınlar, gençler, yaşlılar; hatta süt bebeklerine bile içki vermektedirler. (3)"

---

(1) Ayrıntılara daha da derinlemesine inmek istersek, ilkel Asya dilleri grubundan Sovyet Uzak Doğu'sunda ve Sahalin adasında yaşayan, 3 700 kişiden oluşan çok ilginç, küçücük Nifheler toplumunu da saymalıyız...

(2) Mançu imparatorluğunun eski garnizonlarından kalanların torunları olan Siboları da Sinkiang'daki İli vadisinde görmekteyiz.

(3) "Aziatskaya Rossiya", I. P. Poddoubnyi'nin makalesi, sayfa 110, Saint-Petersburg, Devlet yayını, 1914.

Nanaylar (ya da Goldlar) hakkında: "Goldlarda alkol ve tütün tüketimi had safhadadır. Çocuklara çok genç yaşlarından başlayarak sigara içmek öğretilir... Gold milliyeti, kimi kıtlık dönemleri, salgın hastalıklar ve özellikle de afyonun, alkolün ve değişik tütün türlerinin organizmaları üzerindeki etkileriyle ortadan kalkma yolundadır. Geçtiğimiz yirmi yıl içerisinde Goldların sayısı yarı yarıya azalmıştır (1)."

Sovyet iktidarının bu yerli oymakların yazgısına karşı henüz yönetime gelişinin ilk yıllarından itibaren sürdürdüğü savaşı burada anmahyız. Örneğin Nanaylar, yönetimin getirdiği sağlık hizmetlerinden topluca yararlanabilmeleri için biraraya getirilmişlerdir. Çinli ve Koreli uyuşturucu kaçakçıları ağır biçimde cezalandırılmışlardır. Ne var ki, içki tutkunluğu günümüzde henüz ortadan kalkmamıştır. Ama uzun süreli bir azalmadan sonra, 1959'lardan başlayarak, Sibiryalı yerli halkların genelde nüfuslarının artma eğilimine geçtiğini gözlemlemekteyiz (Rusların kimi halkları asimile etmelerine karşın). Örneğin burada Evenkler hakkındaki bir örneği sunalım (bin olarak):

	1926	1939	1959	1970	1979
Evenkler	32.8	30	24.7	25.1	28

Sonuç olarak özellikle çok önemsiz sayısal varlıkları nedeniyle Tunguz-Mançu dil grubu, önemli bir gerçeklik olmaktan öte, etnik bir ilginçlik sunmaktadır. Ama yine de gözönünde tutulmaya değer, çünkü İmparatorluklar Beşiği'nde küçücük halkların bile kimi zaman önemli baskılar ürettikleri bilinmektedir... Örneğin SSCB ve Çin'de, Ussuri ile Sungari ırmaklarının birleştikleri bölgede yaşayan zavallı Nanaylar boyu, iki dünya savaşı arası dönemde Sovyetler Birliği ile Mançukuo devleti arasında siyasal manevralara konu olmuştur. Moskova, Mançurya Nanayları nezdinde, Ussuri'nin öbür yakasındaki kardeşleriyle birleşmelerine yönelik büyük bir propaganda faaliyeti yürütmüştü.

Dev Sovyet Rusya'nın minicik bir Ussuri halkına gösterdiği bu ilgi, dünyanın ta öbür ucundaki topraklarını kararlı ve inatçı, bağnaz biçimde savunma ve ciddi biçimde denetleme konusundaki diğer örneklerle devam etmeseydi, şaşırtıcı olabilirdi: Bunun belki de en anlamlı göstergesi, Ussuri'nin birtakım çölleşmiş adacıkları uğruna, Çin ordusuna karşı verdikleri savaştır.

Belki de bu tutumda köylülere özgü bir "baba malını koruma" çizgisi bulmak mümkündür. Bu zihniyet, komünistlerin iktidarı ele geçirmeleriyle birlikte, henüz çok genç yaşta kumanda noktalarına gelen kır kökenli kimi sorumluların bağnazca tutumları dolayısıyla Sovyetler Birliği'nde anlaşılabilir bir temel bulmaktadır. Rus insanının ruhunun derinliklerinde her zaman bir köylü bağnazlığı bulmak mümkündür: Ufuklar ne denli sonsuz ve uçsuz bucaksız topraların ötesinde bulunursa bulunsun, orman ya da bozkır olsun, tutku sürüp gitmektedir.

(1) *Aziatskaya Rossiya*, sayfa 131-132.
(2) Günümüzde Çin'de yalnızca 800 kişi kadardırlar.

3

KIRIM TATARLARI: BİR HALKIN YURDUNDAN EDİLİŞİ

Kırım Tatarları konusu, İmparatorluklar Beşiği'nden sözeden bir yapıtta gereksiz gibi görülebilir. Ne var ki, Orta Asya'ya sürgün edilmiş olan bu halkın, orada en bilinçli ve en çok kaynaşan bir azınlık oluşturduğunu unutmamak gerekir. Diğer milliyetlere kıyasla çok daha fazla mağdur edilmiş, ama onlardan çok daha fazla evrilmiş olan Kırım Tatarları, yaşamını sürdürmeye kararlı küçük bir halkın -daracık sınırlar içinde olsa bile- komünist bir ortamda bile neler yapabileceğini göstermektedir.

Kırım Tatarları sorunu, Slav iktidarını yaklaşık iki yüzyıldır uğraştırmaktadır. Sovyet iktidarının yaklaşımı, eylemleri ve kararları daha esnek olmakla birlikte bu olayın sürüp gidişi, Çar iktidarıyla Sovyet iktidarı arasındaki devamlılık olgusunu da göstermektedir. Bu anlamda Kırım Tatarları olayı Orta Asya'daki sorunlar ve bunların olası yansımaları açısından pekçok ipucu taşımaktadır.

Volga Tatarlarının, Ural Çuvaş ve Başkırlarının tersine Kırım Tatarları, çok uzun süre neredeyse ulaşılması olanaksız yarımadalarında yaşamış, Avrupa Rusya'sının bir parçası olan Türk halkı olarak özgün kimliklerini korumuşlardır. Rus toprakları üzerindeki Türk-Moğol karışımının son uzantısı olan Bahçesaray Hanlığı, sanki Orta Asya'nın Ukrayna'nın yamacına yapışmış bir parçası gibiydi. Görüntüler (iç bölgelerde bozkır ve dağların yamaçlarında Akdeniz bitki örtüsü), halkın geleneksel faaliyetleri (yarı göçebe hayvancılık, bahçecilik, pamuk tarımı, ipekçilik, el zanaatleri) ve kullanılan dilden kültürel yaşama dek herşey, Orta Asya Türkileri ile Anadolu Türkileri arasında bir sentez gibidir. Osmanlı hükümranlığının büyük etkisiyle Kırım, Rusya'dan ve Orta Asya'daki köklerinden tümüyle kopmuştu (1). Bahçesaray'da egemen olan hanedan Cengiz Han'ın soyundan geldiğini ileri sürerken, Osmanlılar buna karşı bir tavır takınmıyorlardı. Sonuç olarak Türk dünyasında Kuzeydoğu ve Doğu Türklerinin ayrıcalıklı bir temsilcisi konumuyla İstanbul'daki sultan nezdinde büyük bir prestiji olan Kırım Hanlığı, büyük bir önem kazanmıştı. Bu prestij, Kırımlı aydınların ve sanatçıların değerli yapıtlarıyla da destekleniyordu. Kırım Tatarlarının ışıltılı aydınlığı, Rus egemenliği altında bile XIX. yüzyılda parlak dönemlerinden birini yaşayabildi. Böylece Tatar Gasprinsky (ya da Gaspıralı) İsmail Bey, Çarlık Rusyası'ndaki pantürkizmin en önemli sözcülerinden biri haline geldi.

Tatar halkının kara yazgısı, 1783 yılında İmparatoriçe II. Katerina'nın, henüz dokuz yıl-

(1) Kırım'ın güneyi, 1475-1774 arası doğrudan Osmanlı padişahlarının denetimi altında kalmıştır.

dır himayesi altında bulunan Kırım yönetimini ülkesinin basit ve sıradan bir toprağına dönüştürmesiyle başladı. Bundan sonra Tatarlar, o zamana dek oturdukları kıyı bölgelerinden yarımadanın ıssız ve kıraç iç bölgelerine doğru eli çok ağır bir iktidar tarafından göç ettirilmeye başlandılar. Ayrıca denetlenebilmelerinin kolaylaşması için biraraya getirildiler. Rus istilasının yol açtığı yıkımlara eklenen bu yeni uygulamalar, korkunç sonuçlar ürettiler: Kırım Tatarları, özellikle seçkin sınıfları (1), XVIII. yüzyılın sonuna dek sürecek olan büyük bir göç hareketiyle kitlesel olarak Osmanlı İmparatorluğu'na kaçmaya koyuldular.

İkinci çok önemli göç dalgası, Kırım Savaşı'nın bitmesinden hemen sonra başladı. Kazakların ardı arkası gelmeyen saldırılarından yıpranmış ve her yolla göçmeye yönlendirilmiş 150 000 Tatar, 1859 ile 1863 yılları arasında yasal olarak göç ettiler. Tatarların düşmanın işbirlikçisi olarak değerlendirildiklerini de eklemek gerekir -kuşkusuz bu değerlendirmenin bazı nedenleri vardı-. Bu gerekçeyle aralarından birçokları tutuklandı. Başkumandan -belki de bir önhaberci gibi!- ne eksik, ne fazla, tüm Tatarların imparatorluğun iç bölgelerine doğru sürülmeleri gerektiğini ileri sürerken, kimi köylerin halkları, Kursk iline gönderildiler.,

Çar yönetimi, 1875'ten başlayarak sürüp giden göç olayına güç kullanarak karşı çıktı: Gidenlerin yerine yerleşmeye hazır Rus göçmen aileleri bulmanın güçlüğünden ötürü Tatarların göçü, Kırım'm ekonomik yönden yıkımına yolaçıyordu.

Aynı dönemde, yönetsel merkeziyetçiliğin çok çarpıcı bir tuhaflığı sonucu, "diğerleri gibi bir il" olan Kırım, *Zemstvo*'lar sisteminden yararlanarak ilkokullara, liselere, dispanserlere vb. kavuşuyordu. Bu yeni olanaklar, Gaspıralı İsmail Bey'in bir prototip olarak belirdiği, Batılı anlamda iyi yetişmiş ama köklerine son derece bağlı yeni bir Tatar seçkinleri kesiminin ortaya çıkmasına yolaçtı. Devrimden hemen önce Kırım Tatarları, Çarlık imparatorluğunun en bilinçli ve düşünsel olarak en zengin azınlıklarından birini oluşturuyorlardı.

Birinci Dünya Savaşı sırasında İstanbul'un desteklediği "Vatan" adlı bir gizli örgüt, Kırım'da ağlarını ördü. Buna koşut olarak imparatorluk güvenlik kuvvetleri de gözetimlerini ve baskılarını artırdılar.

1917'de Tatar politikacıları ve aydınları, Çarlık iktidarının çöküşünün geride bıraktığı büyük boşluktan yararlanmaya uğraştılar. Bir "Müslüman Yürütme Komitesi" Mart'tan Mayıs'a dek ulusal ve kültürel bir özerklik ilan etti. Ne var ki, otuz yıldan beri Slavların işgaline uğramış olan Kırım'da, Tatarlar nüfusun üçte birini oluşturan bir azınlık durumuna düşmüşlerdi. 1917 yılının sonlarında Ruslardan bu özerklik düşüncesi için pek destek bulamamış olan komite, yavaş yavaş bağımsızlık fikrine yaklaştı ve Bolşeviklere karşı direniş hareketleri başladı.

Ne var ki, Bolşevikler 1921 başlarında Kırım'ı ele geçirdikleri zaman, o dönemde Türkiye pek konuksever davranamadığı için birçok Tatar Romanya'ya kaçtı. Böylece Tatar azmlığı nüfusun dörtte birine düştü. Ama, Milliyetler Komiserliği görevinde bulunan bir Volga Tatarının, Sultan Galiev'in etkisi sayesinde Kırım, Sovyet rejimi altında, uğruna mücadele ettiği şeyi ele geçirir gibi oldu. 13 Ekim 1921'de yayınlanan bir kararname ile Kırım Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu.

Ne var ki, o dönem basınını dikkatli bir biçimde inceleyecek olursak, Bolşeviklerin ardniyetlerini anlayabiliriz: *Milliyetlerin Yaşamı* adlı gazetenin 10 Ekim 1921 tarihli sayısında yayınlanan bir makale, "Kırım Cumhuriyeti'nin", "uluslararası bir önemi olduğunu" ve "Rusya'nın Türkiye'ye ve Doğu'ya açılan penceresi" olarak değerlendirileceğini yazmaktaydı. Bu etkinin özellikle Anadolu'ya yansıyacağı öngörülüyordu, çünkü Kırım Tatarları bu ülkede nüfus olarak yaklaşık 220 000'i bulmuş, Türk Komünist Partisi'nin üyelerinin de üçte birini oluşturur hale

(1) Sayılar, tarihçiden tarihçiye büyük değişiklik göstermektedir. Walter KOLARZ, *La russie et ses colonies* adlı yapıtında bir milyonluk bir nüfustan, 1784-1790 arasında, 300 000 Tatarın göç etmiş olduğundan sözediyor. A. FISHER, *Soviet Asian Ethnic Frontiers* adlı kitabında Tatarlarının nüfusu 500 000, ilk göç edenleri ise 80 000 olarak tahmin etmektedir.

gelmişlerdi. Genç Kırım Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, kendisine bağlanan umutları canlandıramadı. Belli başlı yöneticisi olan Veli İbrahimov, politikasını Tatar azınlığın savunulmasına yönlendirdi ve bu amaçla cumhuriyete yeni Slav ailelerin yerleştirilmesine büyük bir şiddetle karşı çıktı. Kırımlı yöneticilerin bu konudaki katı tutumları yüzünden olsa gerek, "milliyetçi sapmalar"a karşı Sovyet baskısı, diğer yerlerden çok daha önce ve çabuk olarak Kırım'ın üzerine çöktü. Veli İbrahimov 1927'de tutuklandı ve bir yıl sonra da idam edildi. Tatar halkının toplumsal ve kültürel temellerinin tahrip edilmesi de gecikmedi. 1928'de Geleneksel Arap alfabesinin yerine Latin alfabesi getirildi. Tarımda kollektifleştirmenin başlamasının hemen ardından müthiş kıtlıklar yaşandı. Rus ve Ukraynalı yeni göçmenler, Tatarların toplam nüfus içinde 1926'da % 26 olan oranını, 1936'da % 23'e düşürdü. Aynı zamanda görüntüyü kurtarmak için, zararsız sayılan kimi kültürel faaliyetler ise özendirildi: Halk gelenekleri Tatar diliyle derlendi, ama elbette ki Latin alfabesiyle basıldı. Tatarca yayınlanan haftalık ve aylık dergilerin sayısı 1935'te 23 iken, 1938'de 9'a düştü. Köksüzleştirmeyi tamamlamak için 1938'de Kiril alfabesine geçilmesi kararlaştırıldı: Yeni kuşaklar Devrim öncesi ve sonrası mirasıyla ilişki kuramaz oldular. Daha 1944'ten önce, Tatar nüfusunun yarısının sürgün ya da imha edildiğini de ekleyelim.

Ne var ki, Stalinci iktidar, savaş yıllarında Tatarların köksüzleştirilmesinin hâlâ yetersiz olduğu kanısına vardı. Tatarlar ihanet etmişler miydi? Oldukça önemli sayılabilecek bir bölümü belki, -özellikle de önder konumunda olanlar-, ama hiç kuşkusuz Slav komşuları Ukraynalılardan fazla değil. Sürgün edilmek için çok kalabalık olan Ukraynalılar -bu, bizzat Stalin'in itirafıdır!- daha küçük milliyetlerin başına geleceklerle iyi bir ders almalıydılar. Tatarlar, belki Sovyetlerdeki Müslümanlar arasındaki entellektüel önemlerinden, belki de Stalin'in Türkiye'den siyasal ve toprak taleplerinde bulunmasından hemen önce Türk 5. kolunu ortadan kaldırmak istemesinden, seçilmiş oldular (1).

Şimdi bırakalım rakamlar konuşsun. 1975 yılında yayınlanan *"Güncel Olayların Kronik̆i"* adlı *samizdat*ın 28-31. sayılarında Tatar halkının nüfusunun savaştan önce 302 000 olduğu not edilmektedir. Bu nüfusun içerisindeki 18 yaşından büyük erkekler 95 000 kişiydiler. Bunların 53 000'i Sovyet ordusunda savaşırken, 12 000'i de Sovyet yanlısı direniş hareketinde yer aldılar. Bu veriler, Nazi işgali sırasında komünistlerin geri gelmesini önlemek için örgütlenmiş olan savunma taburlarına 15 ile 20 000'den fazla gönüllü vermediklerine ilişkin Alman açıklamalarıyla tam bir uyum içerisindedir.

1944 Mayısı'nda Stalin'in emriyle aralarında üst düzey görevlisi komünistlerin ve hatta partizanların bile bulunduğu istisnasız bütün Tatarlar, genellikle yaya olarak Orta Asya'ya doğru sürgün edildiler. Bizzat Tatarların verdikleri sayılara göre, bu uzun yürüyüş ve yerleşme güçlükleri sırasında tam 193 000 kişi öldü. Bu sayı belki biraz abartmalı olabilir. Ama yine de ölü sayısının 100 000'den az olduğu düşünülemez. Günümüzde Özbekistan ve Kazakistan'a yerleştirilmiş olan Kırım Tatarlarının sayısı 893 000'dir. Hélène Carrère d'Encausse *Parçalanan İmparatorluk* adlı yapıtında toplam 300 000 kişiden sözetmektedir.

Tatarların direniş öyküsü, İmparatorluklar Beşiği'nin hikayesinde önemli bir yer tutar. Ülkelerine geri dönmek için yaptıkları ısrarlı talepler sonucunda yalnızca üç bin Tatarın 1967'den 1970'e dek geri dönmelerine izin verildiğini hatırlatalım. Bu Tatarlar Batıdan gelen ziyaretçilere gösterilmektedir. Ama elbette ki, bu Batılı ziyaretçiye, 1967'de Andropov'un (2) açıkladığı üzere, aynı dönemde, sözkonusu bölgeye 150 000'den fazla Sovyet yurttaşının yerleştirildiği ve Tatarların aşırı nüfus fazlalığından ötürü yerleşecek yer bulmakta büyük güçlük çektikleri söylenmemektedir...

---

(1) Bu son savı desteklemek üzere 100 000 Mesket Türkünün 1944 Kasımı'nda göçertilmiş olmalarından sözetmek gerekir. Almanlarla hiçbir zaman temas etmemiş olan bu halkın tek suçu, Türkiye ile olan ortak sınırın yakınlarında, Türk bir azınlık olarak bulunmalarıydı.

(2) KGB Başkanı.

4

ÇİN'DE NÜFUS VE ULUSAL AZINLIKLARIN DAĞILIMI

(İmparatorluklar Beşiği'nde bulunan azınlıklar italiklerle yazılmıştır)
Bu rakamlar 1982 resmi nüfus sayımından alınmıştır.

Milliyetler	Nüfus	%
Toplam nüfus	**1 003 910 000**	100
Han	936 674 900	93.3
Toplam ulusal azınlıklar	**67 239 000**	**6.7**
Zuang	13 383 100	1.33
Hui	7 288 400	0.72
Uygurlar	5 963 500	0.59
Yi	5 453 600	0.54
Miao	5 071 200	0.5
Tibetliler	3 842 900	0.39
Moğollar	3 411 400	0.34
Mançular	4 305 000	0.43
Puyi	2 119 300	0.21
Koreliler	1 765 200	0.18
Yao	1 412 000	0.14
Dong	1 426 400	0.14
Hani	1 058 800	0.11
Bai	1 131 100	0.11
Tucia	2 832 200	0.28
Kazaklar	975 000	0.09
Dai	839 500	0.08
Lisu	481 900	0.05

Milliyetler	Nüfus	%
Şe	372 000	0.04
Lahu	304 200	0.03
Va	298 600	0.03
Şui	286 900	0.03
Nasi	251 600	0.02
Dongsiang	279 500	0.03
Tu	159 600	0.02
Cingpo	93 000	0.01
Kırgızlar	113 400	0.01
Siang	102 800	0.01
Dahuer	94 100	0.01
Mulao	90 400	0.01
Bulang	58 500	0.01
Salar	69 100	0.01
Sibo	83 600	0.01
Maonan	38 200	
Gelao	54 200	0.01
Pumi	22 200	
Tacik	26 600	
Nu	22 900	
Aşang	20 400	
Evenk	19 400	
Benglong	12 300	
Ciluo	12 000	
Yugur	10 600	
Özbek	12 200	
Cing	13 100	
Dulong	4 600	
Oloşon	4 100	
Tatar	4 100	
Heze	1 489	
Rus	2 917	
Baoan	9 017	

5

İMPARATORLUKLAR BEŞİĞİ'NDEN BİR ÖZET: İLİ VADİSİ, VUSUNLAR'DAN GÜNÜMÜZDE

İli vadisinin özgünlüğü, özellikle doğudan, Sinkiang'ın başkenti Urumçi'den, ister karayoluyla Takli boğazından geçerek, ister havayoluyla Cungar Alatu yöresi üzerinden uçarak gelirken daha ilk bakışta farkedilir.

Göçebe, çoban, uğru ya da fatih halkların daha tarihin başından beri tanıdıkları geçit yollarıyla çevrili olan bu topraklar, Merkezi Aşağı Asya'nın yerleşik yaşama elverişli ender yerleri arasındadır. Vahaya benzeyen bir vadi olan İli çanağı, büyük soğuk dalgalarından ve korkunç dağ rüzgarlarından koruyan bir yöre olduğu gibi, yeterli sulama olanakları bulunan, yerleşime elverişli bir bölgedir.

Çok zengin bir geçmişi olmakla birlikte, önemli tarihi kalıntıları yoktur: XVIII. yüzyılın ortalarına dek göçebeler burada özgürce yaşarlardı. Kimi zaman dörtnala, bütün bir tarih buradan geçmiş, kimi zaman konaklamıştır. Ne Dunhuang'da olduğu gibi insan eliyle oyulmuş mağaralar, ne de Semerkant ve Buhara'daki gibi eski camiler vardır. Cengiz Han'ın soyundan inenlerin 1757 yılında son sığınağı da burası olmuştur. Doğudan Mançularla, Batıdan Moskova'dan gelen tüfeklerle çevrili olan Cungar Moğolları, burada Çin ordüları tarafından yok edilmiştir. Sonuç olarak bu olay, yüzyıllarca süren gezginci ve çapulcu egemenliğinden sonra, yerleşiğin göçebeye, tarımın bozkıra karşı rövanşı almasıdır. Artık büyük kıta imparatorluklarının Asya'nın kalbinde ortak bir sınır çizmeleri dönemine girilmiştir. Bu çağdan başlayarak İli vadisi, önce Rus Çarlığı ile Çin imparatorluğu, sonra Sovyetler Birliği ile Çin Halk Cumhuriyeti arasında, bu uzak başkentlerde egemen olan siyasetlere göre kimi zaman çatışmanın, kimi zaman uzlaşmanın öncelikli ve ayrıcalıklı bir yeri oldu.

Türk ve Moğol göçebelerinin ülkesi

İli yöresi hakkındaki ilk bilgileri Çin tarihinde buluyoruz. İmparatorluğunun batı sınırlarına saldıran Siong Nu (Hun) boyları ile bir uzlaşma yolu arayan Han imparatoru Vu Ti, bölgeye Zang Çian adında bir elçi gönderir. Bu elçi, MÖ 115 yılında, kimi tarihçilere göre Alanların ataları olan, at yetiştiriciliğinde çok ileri gitmiş, kızıl sakallı ve mavi gözlü, Hint-Avrupalı bir halk olan Vusunların kralıyla, İli yöresinin efendisiyle görüşür. Zaosu ve Sinyuan sianlarında

(ilçelerinde), Yining yakınlarında Vusun mezarları görmek mümkündür. Anlaşmayı güvence altına almak isteyen İmparator Vu Ti, barbar egemene kızlarından birini verir:

Dünyanın öbür ucunda evlendim,
Efendim Vusun kralıdır.
Onun tuhaf çadırlarına götürüldüm,
Çepeçevre kürkler asılıydı.
Tek yiyeceğim koyun eti, içeceğim kısrak sütü!
Gece gündüz babamın ülkesini lanetledim.
Sürgünümün sonu yok, gözyaşlarım boşuna.
Ah! Ne olurdu bir kuş alıp götürseydi beni buralardan.

Tiyenşanlar ile Balkaş Gölü arasında yeralan vadi, öncelikli ve önemli bir geçit bölgesidir. MS birinci bin yıl içinde herhangi bir sarsıntıdan ötürü, bozkırın bir ucundan öbür ucuna sürüklenip giden ve hareketleri Asya'nın ya da Avrupa'nın dört bir köşesinde yankılanan göçebe halkların -Yueçi, Siong nu, Moğol, Tu ki çapulcuları- birbiri ardından gelip geçtiğini gördü bu topraklar.

İli ile Altaylar arasındaki bozkırda dikilen, çoğu iki metrenin üzerinde, "bozkırın taş adamları" (Çince *Zaoyuan şiren*) denilen mezar bekçisi taş heykelleri, Türklerin ataları olan Batı Tu ki'leri yaptı. Teke vadisindeki Zaosu heykeli, sol eliyle bir palanın kabzasını sıkarken, sağ elinde bir kupa tutuyordu. Budacılığın kaynaklarını araştırmak için Hindistan'a giden Çinli gezginci Suan Zang, Tu ki hakanıyla 630 yılında karşılaştı. Gezgin, düzenli olarak İli vadisini geçen ve Yukarı Yıldız ile Işık Göl arasında geçici yerleşimler kuran bu göçebe halkın çok canlı bir tasvirini veriyor:

"Bu barbarın adları son derece fazlaydı. Kaan (Tong le Yabgu) yeşil satenden uzun bir elbise giyiyordu ve saçları omuzlarına dökülüyordu; yalnızca alnında en az on ayak uzunluğunda bir ipek şerit vardı ve birçok kez sarıldıktan sonra arkadan salınmıştı. Çevresinde tümü de karaca derisinden elbiseler giymiş ve saçları tamamen örülü olan en az 200 görevli bulunuyordu. Diğer çerileri, atlara ya da develere binmiş, kürk elbiseler giymiş, kimileri ince yün gömlekli, ellerinde uzun kargılar, tuğlar ve ok ile yaylar vardı. Öylesine kalabalık ve çoktular ki, göz ile nerede bittikleri görülemiyordu."

Büyük Tang İmparatoru Tai Zong, topraklarını Çin'den Balkaş Gölüne kadar genişleterek bunların egemenliğine son verdi, ama orduları 751 yılında Talas kıyılarında Araplarla çarpıştılar.

İli vadisi yüzyıllar boyunca iki dünyanın sınırlarının ucunda kaldı. Rusların gelişinden bin yıl önce, Çin dünyası ile Türk dünyasının birleştiği yerde bulunuyordu. Bu belirsiz stratejik konum ve zenginlikleri, birbirini izleyen altüst oluşlara yolaçtı: Göçebeler çağında, bir doğudan, bir batıdan gelen fatih dalgalarıyla sarsıldı. Sonuçta İli yöresinin (aynı zamanda Kaşgar'ın ve Işık Göl'ün batısındaki toprakların) geçirdiği en büyük değişimlerden biri, XI. yüzyılın başlarında, Karahanlı Türkler tarafından Müslümanlaştırılması oldu. "Türkleşmeyi izleyen Müslümanlaşmadan sonra Orta Asya'nın bu bölümünde geçmişten hiçbir iz kalmadı (1)." Karahanlı imparatorluğu tarihe damgasını vurdu, ama Türk boy ve oymakları üzerinde egemen olan Moğol aristokrasisinin yönettiği Karahıtay imparatorluğunun 1130 yılına doğru kurulmasını engelleyecek kadar güçlü olamadı. Bu yeni imparatorluk, selefleri olan Türklerin ve Müslümanların bölgeyi İslamlaştırma girişimlerine karşı, yüzü Çin'e dönük "payen" (çoktanrılı) Moğol halkının bir tepkisi olarak ortaya çıkıyordu.

(1) Grousset, *L'Empire des steppes*, Payot.

Elmalık

1211 yılından başlayarak kimi küçük Karluk (Türk) boylarının beyleri, Cengiz Han tarafından birleştirilen Moğolistan'ın egemenliğine girerek büyük fatihin saflarına katıldılar. Elmalık beyi olan Türk maceraperesti Buzar bunlardan biriydi. İmparatorlukların ve krallıkların uğruna birbirleriyle didiştikleri toprakların tam kalbinde, bütün bu karmakarışık geçmişe tanıklık eden Elmalık kentinin hayalet yuvalarını andıran harabeleri, Korgas ırmağı kıyılarında, Çin ile Sovyetler Birliği sınırlarının birleştikleri yerde dikilir durur. Cengiz Han'ın ikinci oğlu olan Çağatay, eski Karahıtay imparatorluğunun bozkırlar bölgesini, kişisel mülkü, "has" olarak ele geçirir. İli vadisi, doğuda Uygur ülkesi, batıda Buhara ve Semerkant'a kadar uzanan Hanlık topraklarının tam ortasında kalır. Çağatay, yazlık yerleşimini, Elmalık yakınlarındaki Kuyaş'ta kurar. Ama burada çayırdan başka hiçbir şey yoktur. Bundan sonraki yıllarda doğudaki Moğollar Çinlileşip bir Çin hanedanı kurarlarken; batıda Pers uygarlığı ve Orta Doğu sultanlarının etkisine girerlerken, Çağataylılar kent yaşamına ilgisiz kalmış, Cengiz Han kanunlarının, "yasaların(*)" sadık bekçileri olarak bozkır insanları biçiminde yaşamalarını sürdürmüşlerdir. Dilleri Çağatay Türkçesi denilen biçimde Türkçeleşmişse de; XIV. yüzyıldan başlayarak bağnazlığa düşmeksizin Müslümanlaşmışlarsa da, bozkır insanı nitelikleri onların belirleyici özellikleri olagelmiştir. Cengiz devleti döneminde Elmalık, çok aktif bir Nasturi odağı ve o dönemde Çin dünyasını Avrupa'yla iletişime sokan kervanların en önemli yolları üzerinde bulunan bir geçit noktasıydı: Don nehrinin denize döküldüğü yere yerleşmiş olan Cenevizli ve Venedikli tacirler, Moğol Kıpçak Hanlığı'nın Aşağı Volga'da bulunan başkenti Saray'a gelirler, oradan Balkaş Gölü üzerindeki Talas'a ve Elmalık'a devam ederler, sonunda Hami ve Çin yönünde yollarına devam etmek üzere Tiyenşanların kuzeyindeki yamaçlardan geçerlerdi.

İli'nin Akdeniz dünyasıyla ve özellikle de Hıristiyanlıkla ilişkileri biraz daha eskidir. Örneğin Bizans'ın gönderdiği Valentinos, 575-576 yıllarında İli'den geçerek Kuşa yakınlarında Batı Tu ki'lerin egemeni Tardu'yu ziyarete gelir. VII. yüzyılda Küçük Asya'dan yola çıkan Hıristiyan Nasturi misyonerler, Doğu Türkistan, Moğolistan ve Çin'e kadar gelmişlerdi (Sian'daki Nasturi steli 781 yılında dikilmiştir). Batı Moğolistan'daki Keraitlerin din değiştirmeleri, Rahip Jean efsanesinin doğmasına yolaçmıştır. Elmalık'taki Nasturi cematinin kiliseleri ve din adamları vardır.

XIII. yüzyıl ortalarında, Batı krallıklarının gönderdiği birçok temsilci İli'den geçmiştir: Jean de Plan Carpin 1246'da; Saint Louis'in gönderdiği üç Dominiken, André de Longjumeau, kardeşi Guy ya da Guillaume, ve Jean de Carcassonne; ve 1253'te de Robrouk'lu Guillaume sayılabilir. Elmalığı sağda bırakarak doğrudan doğruya Tiyenşanların kuzeyine ulaşmışlardır. Nicolo ve Maffeo Polo, 1265 yılında kervanların Elmalık'tan geçen geleneksel yolunu izleyerek Karakurum üzerine ilk yolculuklarını yapmışlardı. 1333 yılında Pekin Başrahibi Jean de Montecorvino'nun yerine Roma tarafından gönderilen Nicolas'nın izleri de Elmalık yakınlarında kaybedilmişti.

Çağataylı Moğol prensleri arasındaki iç çekişmeler ve özellikle de onlardan biri olan Tarmaşirin'in Müslümanlığı kabul etmesi, 1333-1334 yıllarından başlayarak İli vadisinde değişik dinlerden cemaatler arasında gerginliklere ve çatışmalara yolaçmıştı. Tarmaşirin'in devrilmesini izleyen Müslüman karşıtı dönem, Elmalık'ta her zaman kalabalık olan Nasturilerin ve kiliselerini yeniden inşa ederek dinlerini yaymaya koyulan Katolik misyonerlerin yararına oldu. Tarmaşirin'i yenen Kağan Ciçi'nin oğullarından biri, babasının onayıyla vaftiz edildi ve Jean adını aldı. 1338 yılında Papa XII. Benoît, Elmalığa bir Fransisken rahibi olan Richard de Bourgogne'u başrahip olarak gönderiyordu. Ama hemen ardından, 1339'a doğru, Richard, Katolik

(*) Ana metinde Türkçe.

cematinden birtakım insanlarla birlikte İli Müslümanları tarafından katledilecekti: Bu öldürülenler İskenderiyeli François, İspanyol Pascal, Ancome'lu Laurent, tercüman olarak görev yapan Hintli bir rahip olan Pierre ve tacir Gilotto idi. Ne var ki, 1340 ilkbaharında XII. Benoît tarafından resmi görevle Pekin'e gönderilen Fransisken Jean de Marignolli, İli vadisine ulaşacaktı. Kuşkusuz Büyük Kağan nezdindeki büyükelçi olarak saygınlığı sayesinde Elmalık Hıristiyanları yeniden güvenliklerine kavuştular: Vaaz verebiliyor, herhangi bir kiliseyi inşa edebiliyor ya da yeniden ibadete açabiliyor, vaftiz törenleri düzenliyordu. Jean de Marignolli'nin gidişinden sonra Elmalık'taki yaşlı Hıristiyan cemaati çabucak ortadan kayboldu. Acımasız Timurlenk döneminden sonra yaşama olanağı bulamayacaklardı.

Tuğluk-Timur ve Timurlenk

Eski Elmalık kentinin güneyinde, bugünkü İning ırmağının batısında, Tuğluk-Timur'un anıtmezarı dikilmektedir. Kubbeler Acem mimarisinin çizgilerini hatırlatır ve ön cephe üzerindeki yeşil ve mavi fayanslar yitik bir dönemin simgeleri gibidirler.

Yorulmak bilmez bir kağan olan ve 1347 ile 1363 yılları arasında hüküm sürdüren Tuğluk-Timur, Çağatay Hanlığının birlik ve bütünlüğünü yeniden gerçekleştirmekle (1260) büyük bir önem kazanmıştır. İslamiyetin yöredeki etkisini yükseltmiş, ama özellikle Timurlenk'in komşu egemenler arasındaki didişmelerden yararlanarak yükselmesinin temellerini hazırlamıştır.

İli vadisi, Timurlenk'in fetihlerine dek, Çağatay Türklerinin kaçıp sığındıkları bir bölge olarak kaldı. Çünkü Çağatay devletinin Moğol aristokratları, İslamiyeti kabul etmiş olsalar bile, hâlâ Budacılığın ve Şamanizmin renk ve çizgilerini taşıyan "Payen- çoktanrılı-"ler olarak değerlendiriliyorlardı.

Doğu Türkistan'a kadar uzanan Moğol egemenliğini yıkmaya kararlı olan Timurlenk, işe 1389 yılında dört bir yanını çiğnediği İli vadisini kırıp geçirmekle başladı. Atlıları, İning'den Altayların güneyine dek uzanan, Çağataylıların göçebe yaşamlarını sürdürdükleri tarihi bozkırlarda yankılanıyordu. Daha sonra Timurlenk, harika otlakları ve atlarıyla tanınan İning'in doğusundaki Kunes (ya da Kunges) vadisine çıktı ve Tiyenşan geçitlerini ele geçirdi. XIV. yüzyılın sonunda Doğu Türkistan'daki Moğol egemenliğine son verdi. O sırada Çin'de de Ming'ler, Kubilay'ın haleflerini devirmekle uğraşıyorlardı.

Kimi zaman bir fetih alanı, kimi zaman ise göçebeler için bir sığınak bölgesi olan İli vadisi, Timur efsanesinden sonra, XV ve XVI. yüzyıldaki son Çağataylılar döneminde, özellikle de Yunus Kağan'ın egemenliğinde bir yeniden canlanma dönemine girdi. Kaşkar ve Kuçi'den Turfan'a dek uzanan eski Uygur ülkesi, Semerkant ve Herat'daki İranlılaşmış Türk ve Pers uygarlığına bağlandı. Çok ilginçtir; kent yaşamının yükselip parıldadığı vaha kentler döneminde Yunus Kağan, İli vadisinden Tiyenşan geçitleri üzerinden Yulduz'a geçerek boy ve oymaklarıyla çevrili iyi bir Cengiz Han geleneğinden gelen hakan olarak, kıl çadırlarda atalarının yaşamını sürdürecekti.

Ama XVI. yüzyılın başlarından itibaren Balkaşların batısından İli'ye doğru gelen Kırgız-Kazakların baskıları başladı.

Galdan komutasındaki Cungar Moğolları, XVII. yüzyılın sonlarında Altaylardan Kaşgar'a kadar uzanan topraklar üzerinde denetimi ele geçirdiler. Göçebelikten yerleşik düzene geçmeye başlamış olan bu topluluk Kulca (İning) üzerinde, daha sonra Galdan'ın selefi olacak olan amcası Tsevang-Rabdan'ın başkent yapacağı önemli bir kent kurmaya başladılar. Bu dönem de göçebe boy ve oymaklar arasında çapul kavgalarıyla ve çatışmalarla geçen yıllar olarak hatırlanmalıdır. Eski etnik ve dinsel çatışmalar bütün hızıyla yeniden alevlendi: "Batı bozkırlarının imparatorluğu Türk mü, Moğol mu; Müslüman mı, Budacı mıydı?" (Grousset). Bu durum,

Tsevang-Rabdan'ı 1717 yılında Lhassa'ya bir fetih gezisi düzenlemekten alıkoymayacaktı. Potala yağmalandı. "Dindar Lamacılar olan Cungarlar, dinlerinin kutsal kentini, oradan çaldıklarıyla başkentleri Kulca'yı süslemek için yağmaladılar."

Yerleşik halkların zaferi

Rusların Orta Asya'ya doğru ilerlemelerinden kaygılanan Çing hanedanı, Tsevang-Rabdan'ın ölümünden sonra (1745) Cungar prensleri arasında çıkan iç çekişme ve çatışmalardan yararlanarak Cungarya'yı Mançu imparatorluğunun topraklarına kattı. İmparator Çian Long, 1754 yılında, tam bir utanmazlıkla şöyle diyecekti: "Bu oymaklar (Oyratlar ya da Cungarlar) birkaç yıldır iç çekişmeler içindeler, Kazaklarla da başları belada ve bir sürü olay oluyor. Bu, yararlanılması gereken bir durum... Önümüzdeki yıl iki yönden ordular göndererek İli'ye ulaşmak istiyorum." General Zao Hui komutasındaki Mançu orduları 1756 yılında zayıf Moğol direnişini kırarak İli'ye girdiler. Kıyımlar 1757 Temmuzu'na dek sürüp gitti. İli'den Rus topraklarına kaçan Deleg-Golong Büyük Lamalarından biri, Çing ordularının kıyımları hakkında şöyle yazıyordu: "Cungarları bir kez ele geçirdiler mi, erkek, kadın, küçük, büyük demeden son insanına kadar katlediyorlardı." Cungar Hanlığı 1757'de lağvedilerek Çing'lere tabi kılındı. Neredeyse tüm bir halk, yaklaşık yarım milyon insan katledilmişti. İmparator Çian Long, bu büyük yengisinin anısına, İli vadisinde iki anıt diktirdi. Çince, Mançuca, Moğolca ve Tibetçe yazılan metinde özellikle şu uyarı dikkati çekiyordu:

"Siz, Cungarlar!... Kuşaktan kuşağa hırsızlığı sürdürdünüz! Güçlü olanlar zayıflara, biraraya gelenler gelemeyenlere eziyet ediyordu... Şimdi ise Çing (Mançu) ulusu, göklerin egemenliğini ele geçirdi. Bunun yanında insan iradesi hiçbir şey demek değildir..."

Bundan sonra Mançular, imparatorluklarının dört bir köşesinden gelen Kazakları, Uygurları, Huileri, ama aynı zamanda Kalmukları, Mançuları ve Moğolları da yerleştirerek yöreyi yeniden canlandırma yoluna gittiler.

XVII. yüzyılda Cungarların önünden kaçarak Aşağı Volga'ya yerleşen Kalmuklar 1720 yılından başlayarak, gitgide büyüyen Rus varlığına karşı büyük bir hoşnutsuzluk duyuyorlardı. Ruslar yerel hanları atamak istiyor, erkekleri imparatorluk ordusuna askere almaya çalışıyor, özellikle Torgut Lamalarını tümüyle devre dışı bırakacak biçimde halkı Hıristiyanlaştırmaya uğraşıyorlardı. Düşmanlarının Çing'ler tarafından 1758'de ezilip yokedildiğini büyük bir hoşnutlukla öğrendiler. Bu durum, bir kısım Kalmukları yeniden İli'ye doğru yola çıkıp, eskiden Cungarların işgali altında olan topraklara yerleşmeye itti. Yaklaşık 170 000 Kalmuk Aşağı Volga'yı terkettiler. Yol boyunca Kazaklar tarafından ciddi biçimde hırpalanıp, neredeyse yarı nüfuslarını kaybettikten sonra hedeflerine ulaşabildiler. Gelebilenler Çing'ler tarafından büyük bir hoşgörüyle karşılanıp İli'ye yerleşmeye özendirildiler. Kulca vadisinin güneyindeki ve doğusundaki Teke ve Kunes vadilerindeki çok verimli topraklar onlara verildi. Bir bölümü Nilka Tatarlarıyla karışarak tarım etkinliklerine yöneldiler, ama özünde göçebe olan Kalmuklar hayvan yetiştiricileriydi. Mançulardan bol miktarda damızlık, çay, tahıl, elbiseler, çadırlar ve para aldılar. İmparator Çian Long onların hakanı olan Ubaşa'yı Cehol'de (Şeng'de) onurlandırarak konuk etti ve ona birçok büyük ünvan verdi.

Mançular ise imparator Çian Long'un egemenliği dönemindeki ilk işgallerle birlikte yöreye yerleşmeye başlamışlardı. On yıl içinde bu uzak sınır topraklarından geri çekilecekleri vaadedilmişti. İmparatorluğu, aileleriyle birlikte, kuzeydoğudan kuzeybatıya doğru tam üç yılda geçtiler. Ama sözverilen sürenin sonunda imparator vaadini unuttu. İmparatorluk yönetimi, Mançurya'dan gelen ve yörede asker gereksinmesini karşılayan bu nüfusu, Çinli mahkumlarla ve Sinkiang Uygurlarıyla takviye etme yoluna gitti. İli'ye yerleştirilen Uygurlar, bundan böyle Tarancı, çiftçi ya da tam olarak "darı ekicileri" ("Taran" darı demektir -çn-) olarak adlandırıldı-

lar. Tahıl ve savaş durumunda at yetiştiriciliğiyle yükümlü tutularak İli ırmağı kıyılarına ve buna dökülen akarsuların boylarına yerleştirildiler. Toplu çalışmalara ve yeni kanalların kazılıp hazırlanmasına zorlandılar. Kendileri de Mançu boyunduruğu altında bulunan Uygurların denetiminde, özgürce Müslüman ibadetini yerine getirebiliyorlardı. 1850 yılına doğru bir dilbilimci, bunların dilinin neredeyse İstanbul'da konuşulan Türkçeyle aynı olduğunu, sadece vadideki kimi köylerde Turfan ya da Kaşgar lehçesiyle konuşulduğunu saptayacaktı.

Yörenin askeri güvenliği için yerleştirilen halklar, Mançurya yaylalarından gelen ve çok iyi ok atmalarıyla ünlü Solonlardan ve Moğol köleliğinden kurtarılmalarını Mançulara borçlu olan Siboslardan oluşuyordu. Solonlar İli ırmağının sağ kıyılarına, Sibolar ise günümüzde hâlâ Kapkal eyaletinin Sibo özerk ilçesi olarak yaşadıkları sol kıyılarındaki verimli topraklara yerleştirildiler. Mançu diline yakın olan Tunguzca konuşan birçok Sibo, XIX. yüzyılın ortalarından başlayarak bölgenin kamu hizmetlerinde görevli ve sorumlu olarak çalıştırılmaya başlandılar, çünkü bu dönemlerde hızla Çinlileşen Mançular anadillerini unutmaya başlamışlardı. Günümüzde hâlâ Sinkiang'ın bu bölgesinde, Mançurya'nın tam tersine, Siboların sürdürdükleri gelenek sayesinde Mançu dili daha iyi korunmuştur.

Mançurya'nın 1932'de Japonlar tarafından işgal edilmesinden sonra, kendisi de Kuzeydoğu Çin kökenli olan yöre yöneticisi Şeng Şicai'nin çağrısı üzerine birçok Mançu, Sinkiang'a yerleşmeye geleceklerdi. Eşeng Vu, 1930'lu yıllarda bunların Rusçayı çok iyi konuşmalarını ve açıkfikirliliklerini kaydediyordu.

Cungarların ortadan kaldırılmasından sonra Çing hanedanının siyasetiyle, birbirinden böylesine değişik ve farklı halkların yerleştirildiği İli vadisi, günümüzde de bu ilginç ırk karışıklığını, gezgini hayrete düşüren ve Eşeng Vu'ya 1933 yılında şu satırları yazdıran etnik zenginliği sürdürdü:

"Kulca'nın (İli) anacaddesinde dolaşırken, kendi kendime şaşkınlıkla yinelemekten vazgeçemiyordum: Bu kent bütün Asyalı tiplerin gerçek bir müzesiydi!... İli'de 14 ırk vardı: Çinli, Mançu, Tungan (Hui), Moğol, Müslüman (Hui), Kazak, Sibo (Mukden Mançuları), Solon (Helilongciang Mançuları), Kırgız, Tatar ya da "Noghai", Tacik, Şahar (Kalgan Moğolları), Torgut Moğolları ve Beyaz Ruslar.

"Birçok ırk vardı ama sadece iki din sözkonusuydu: Buda inancı ve İslam, aralarında en küçük bir ilinti bile sözkonusu olamayacak denli birbirlerinden uzak iki din; savaşmak ve didişmek için kurulmuş iki apayrı inanç."

Çin kaynaklarına dayanan Sovyet tarihçileri, XVIII. yüzyıl sonlarında, Mançu egemenliği altında İli vadisine yerleştirilen inanılmaz örgütlenmeyi kaydetmektedirler. Aynı çağlardaki Rus ilerlemesini unutmuş görünerek, "sınırları (Çing imparatorluğunun) Rus topraklarına yaklaşmaktadır... Cungarya, ele geçirilmesinden sonra, Çing imparatorluğunun askeri bir uç beyliğine dönüştürülmüş, doğudan kuzeye Türkistan yöresine ve imparatorluğun batısına dönük bir savunma kalesi haline gelmiştir" diye yazmaktadırlar.

Çin-Mançu örgütlenmesi, bölgeye konuşlandırılmış askeri birliklerin gereksinmelerini karşılamak için askeri karakterli tarım yerleşimlerini gerçekleştirdi. (Mançu olmayan) bu askeri karakterli yerleşimler beş yılda bir yenileniyordu ve herbirinde yüz asker görevli bulunuyordu. Bunlar özellikle Tihua (Urumçi) ve İli'de sayıca fazlaydı. İli vilayetinde 1761 yılında bu tür 10 yerleşim (1000 kişi), 1815'te ise 20 (2 000 görevli), 40 000 mu'nun (20 mu 1.3 hektar) üzerinde bir toprağı işliyorlardı. Elbette ki, tüm üretim devlete ait depolara gidiyordu. Sadece İli vadisinde en az dört büyük depo saymak mümkündü: Huiyuan'da (İning'in batısında, bugün hâlâ Çing döneminden kalma bir 'tambur kulesi" görülebilir), İning'de, Suiting'de (İning yakınları) ve Huining'de.

Yöredeki Mançu askeri birlikleri birçok ayrıcalıktan yararlanıyorlardı, özellikle daha iyi besleniyor ve toprakta çalışmaktan bağışık tutuluyorlardı. Bu askeri birliklerin mevcutları sü-

rekli arttığından bunları beslemek için yeni yeni tarımsal örgütlenmelere gitmek gerekti. 1790 tarihli bir resmi rapor, toprağın işlenmesi sorununu irdeliyordu: "Mançu birlikleri, ülkenin güvenliği için uzun zamandan beri İli vadisine konuşlandırılmışlardır. Asker mevcudu günden güne artmaktadır... Günümüzde İli'de hâlâ işlenebilir pekçok geniş toprak vardır. Mançu askerleri tarımdan anlamamaktadırlar, ama bu topraklar onlara, kol emeklerini kiralayarak işleyebilecekleri biçimde dağıtılabilir. Bu durumdan kendileri de yarar sağlayacak ve geçinme olanaklarını genişleteceklerdir." Bunu izleyen bir yüzyıl içinde İli bozkırları yeşil tarlalarla kaplandı.

Rusya'nın bu bölgede ticareti oldukça eskidir. Daha XVII. yüzyılın başlarından itibaren Rus ticaret kervanları Kalmuk Urga kentine, Cungar egemenlerinin ikamet yörelerine ulaşmaktaydılar. Değiştokuşa dayanan bir ticaret yürütülüyordu. En hevesliler Urumçi'ye, Cungarya'nın ilk kentine dek uzanıyorlardı. Beri yandan, Cungar kervanları da Yamışevskaya ya da Semipalatinsk'teki Rus kalelerine dek uzanıyorlardı. O dönemde Kulca'nın Semipalatinsk'e deve kervanı yürüyüşüyle iki aylık yolda olduğunu, yani oraya gidip Çin'in geleneksel topraklarına geri dönmek için en az altı ay gerektiğini de eklemek gerekir. Daha 1730'lu yılların başlarında bile Tihua'da (Urumçi) rahatsızlanan Çinli görevliler, Vladivostok'ta Transsibirya hattına binmeden önce Tiensin'de gemiye binerek Japonya'ya geçmeyi, daha sonra Kulca ya da Taşeng'den Çin topraklarına girmeden önce, bu demiryoluyla Türk-Sib'den Ayakuz'a kadar gitmeyi tercih ediyorlardı.

İmparator Çian Long, Sinkiang'ı dış etkilerden korumak kaygısıyla bölgeye girişi yasakladı. 1750'li yılların sonlarından başlayarak, Ruslarla olan ticaret yaklaşık yarım yüzyıl boyunca kesintiye uğradı; ne var ki, kaçakçılık biçiminde sürüp gidiyordu. Çian Long'dan sonra tahta geçen Cia Çing, XIX. yüzyılın başlarında baskıyı hafifletti ve ticari ilişkiler yeniden yavaş yavaş artmaya başladılar. Kazak ve Kırgız beyleri ile yerel toprak sahipleri, Rus tacirler ile Çin-Mançu yetkilileri arasında ilişkiler kurulmasına yardımcı oldular. Bu ticaret ilişkilerinden büyük kâr sağlayarak zenginleştiler.

Bu dönemde Rusya Batı Çin'e Kulca ve Çuguçak kentleri üzerinden pamuklular ve çeşitli kumaşlar, ipekliler, işlenmiş deri, demir türevleri, döküm, bakır, mutfak eşyaları, aynalar, şeker, kibrit, kadın gereçleri, vb satıyordu. Beri yandan Çinliler, özellikle Rusya'da büyük talebi olan siyah çay, ipekliler, kağıt, porselen vb ihraç ediyorlardı. Ticari alışverişlerin giderek artması, devletlerin konuya eğilmesiyle sonuçlandı. Rus tarafında ticaret esas olarak Asya doğumlular (Taşkent ve Buhara kökenliler) ile Tatarlar tarafından yürütülüyordu. Kulca'daki en önemli Rus tüccarı olan Semipalatinsk'li Samsomov'un 1845'teki ticaret hacmi 20 000 gümüş rubleyi buluyordu. Ama bu ticaret, çapul tehditi altında yürüyordu: Haydutların saldırıları ve cinayetler hiç de azımsanamayacak ölçülerdeydi.

Bir Rus görevlisi olan N. Liyubimov'un gezisiyle, Ruslar, Orta Asya sınırları üzerinde, özellikle de Kulca ve Çuguçak'ta ticari alışveriş merkezleri açılmasını önerdiler. Pekin'deki Hıristiyan cemaatinin lideri olup Saint-Petersburg'un talimatları doğrultusunda bir büyükelçi gibi çalışan Rus başrahibinin saptamasına göre, yeni imparator Sianfeng'in tahta çıkışı, uzun süren tereddütler döneminin sona ermesini sağladı. Mançu yönetimi, sonuçta tam yetkili temsilcilerin Kulca'da buluşmasına onay verdi. Görüşmeler, 25 Temmuz 1851'de hâlâ Kulca Antlaşması olarak adlandırılan Rus-Çin Orta Asya Sınır Ticareti Sözleşmesi'nin imzalanmasıyla sonuçlandı.

Antlaşmanın 3. maddesi şöyleydi: "Bu ticaret iki gücün dostluğunu pekiştirmek amacıyla başlatılmaktadır, bu nedenle her iki taraf da hiçbir vergi koymayacaktır." Antlaşma ticaret kervanlarının haydutlara karşı korunması önlemlerine ve Rus tüccarlarının Çin topraklarına herhangi bir sorgulama yapılmaksızın serbestçe girebilmesine ilişkin hükümler içeriyordu.

Kulca Antlaşması Ruslara büyük bir ticaret özgürlüğü sağladı: Kulca ve Tarbagatay'da iki Rus konsolosluğu kuruldu. Seyahatler çok uzun ve çok güç olduğu için bir takım Rus fabrikaları esas olarak bu iki kentte kuruldu. Dinsel ibadet özgürlüğü tanındı ve Rus mezarlıkları

oluşturuldu. Rus tebalarla ilgilenme görevi, Rusya konsolosluğuna verildi. Ne var ki Kulca Antlaşması, Mançu görevlilerin dış dünyadan özenle soyutladıkları Kaşgar'ı, Sinkiang'ın güney bölümünü kapsamıyordu.

Aynı dönemde iki imparatorluk, bozkır halklarına boyun eğdirmeyi başardıkları için, iyi kötü bir ortak sınır ortaya çıkmaya başlamıştı. 1860'taki Pekin ve 1864'teki Tarbagatay antlaşmalarıyla batıdaki ortak noktalar titizlikle belirlendi. Ruslar Çin topraklarına bilimsel araştırma gezileri düzenlediler. Büyük Rus kaşifi Przevalski (1839-1888), Moğolistan'a, Sinkiang'a, Tibet'e ve Ussuri bölgesine beş yolculuk yaptı. 1876 yılında, bir keşif gezisine hazırlanırken, hastalanarak Kulca'da yatağına çakıldı. Bu küçük olay bir yana, keşif gezileri sırasında hazırladığı haritalara bakılacak olursa, Kulca Rus topraklarına geçmişti...

İli krizi

Daha 1853 yılından itibaren, Saint-Petersburg'daki dışişleri bakanlığı, "Doğu Türkistan"da birtakım sorunlar çıkmasını öngörüyordu. Doğu Sibirya valisine gönderilen bir yazıda şu noktalar belirtiliyordu: "Herşey Çin topraklarında karışıklıklar ve olaylar çıkacağını gösteriyor; bunun sonucunda yalnız Kaşgar değil, ama aynı zamanda fethedilmiş, işgal edilmiş bir bölge olan ve Çin boyunduruğundan kurtulmaktan mutlu olacak olan İli bölgesi de Çin'den ayrılabilir."

XIX. yüzyılın ortalarında İli vadisine giden gezginlerin en fazla dikkatini çeken şey, değişik topluluklar arasında sürüp giden gerilimdi. Mançuların öngördüğü bölme ve yönetme politikası sonuçta onlara karşı dönmüştü. W. Radloff 1862'de şöyle yazıyor: "Mançulara karşı olan ortak nefret, bu ırkların karşılıklı olarak birbirlerine duydukları nefretten çok daha önemli ve güçlü. Bunlardan yalnızca iki tanesi birleşebilecek olsa, batıda Mançu egemenliği sona erecektir." Nitekim 1863 ve 1867 yıllarında patlayan bir dizi isyan, bütün vadiyi kana ve ateşe boyadı.

1860'lı yıllar boyunca Ruslar, Sinkiang'da bir isyan hareketi düzenlemiş olan, Ruslara karşı düşmanlık politikası güden ve malvarlıklarına saldırıp çıkarlarını tehdit eden Yakup Bey hareketinden büyük kaygı duyuyorlardı. Sonuçta 1871'de Orta Asya'daki Rus yetkilileri Saint-Petersburg'a haber vererek, ama herhangi bir emir beklemeksizin, bu gerekçeyle İli'yi askeri olarak işgal ettiler. Bu ilhakın olası sonuçlarını geçiştirmeye uğraşan Saint-Petersburg Hükümeti, Çin yetkililere Rus malvarlığına yönelik saldırıları önleyip bölgedeki egemenliklerini kanıtladıkları anda askerlerini geri çekeceğini duyurdu. Öyle anlaşılıyor ki Rusların asıl amacı, Yakup Bey'in denetimi altındaki alanların genişlemesini önlemek ve Kulca yöresinde barınan haydutların soygunlarına bir son vermekti; bu nedenle de basit ve açık bir ilhak sanki bir çözüm olacakmış gibi görünmüştü. O dönemde bu yöreden geçen E. Schuyler, gözlemlerini şöyle aktarıyor:

"İli vadisinde bütün gördüklerim, nereden bakılırsa bakılsın, Asya'nın en zengin bölgelerinin günümüzde Ruslar tarafından işgal edilmiş olduğunu düşündürtüyor. Olayların bugünkü akışına göre -Rus yönetimi bu bölgeyi elinde tutmaya devam edecek mi, yoksa Çin'e geri verecek mi?- Rusların yöreyi sömürgeleştirmeleri henüz herhangi bir yasallık kazanmamıştır. Kulca yöresi Rus çiftçilerine zengin olanaklar sunmakla birlikte, akıllarına estiğinde çekip gitme alışkanlığına sahip olan bu insanların bölgede kök salmayı başarıp ekonomileri ve iyi örgütlenmiş tarım sistemleri sayesinde kendilerinin dışında çok kalabalık olan bir nüfusa katlanabilip katlanamayacakları sorulabilir. Başka nedenlerin yanısıra, ekonomik bir bakış açısından da bölge kendilerine geri verildiği takdirde düzeni yeniden sağlamak için yeterli güçte bir ordu gönderseler bile, bu toprakları (İli vadisi) Çin'e geri vermek Ruslar açısından pek akıllıca bir düşünce sayılamazdı."

Günümüz Sovyet tarihçilerine göre, "Rus yönetimi Kazakistan sınırlarındaki ve Sinkiang'daki Çing karşıtı devrim hareketlerinden ve bunların sonucunda gelişen İngiliz-Rus çelişkisine yaslanan siyasal gerginlik ve askeri durum gerekçeleriyle, bu önlemleri almak zorunda kalacaktı. Çağdaş Çin tarihçilerine göre ise, "İli sorunu" Rusların Çin'e yönelttiği akıl almaz bir saldırganlığın örneği olarak kalmakta, ama birçok tarihsel belgenin ve özellikle de tanıklıkların kanıtladığı gibi bu tarihçilerin akıl yürütmeleri ve olayları çarpıtarak sunmaları pek inandırıcı olmamaktadır.

Çin açısından İli olayı, Avrupalı büyük denizci güçler tarafından hırpalanan doğudaki okyanus sınırlarıyla birlikte, Rusların tehdidi altındaki kara sınırlarını da içine alan oldukça geniş bir stratejik çerçeve içerisinde yeralıyordu. Hangi sorun daha öncelikliydi? Kıyılar mı, yoksa iç bölgeler mi? Tartışmalar heyecanlı bir biçimde gelişti. 1960'lı ve 70'li yıllarda bu konu yeni terimlerle gündeme gelecekti: Bir kara savunması mı, yoksa bir deniz savunması mı örgütlenmeli? Bu, Çin stratejik düşüncesinin sürüp giden bir sorunudur.

Batı topraklarının yeniden ele geçirilmesine karar veren Pekin yönetimi, bir dizi ekonomik ve çok sert askeri önlemlerle Sinkiang'm denetimini 1878'de yeniden ele geçirecek olan General Zuo Zongtang'ı yöreye gönderdi. Geriye sadece Rusların elinde kalmış olan İli'yli kurtarmak konusu kalmıştı. Yöre hakkında son derece sınırlı coğrafi bilgisi olan bir Çinli diplomat tarafından yürütülen görüşmeler, 1879'da büyük düşkırıklığına yolaçan Livadia Antlaşması'yla sonuçlandı. Kulca (İli) kenti Çinlilere geri veriliyor, ama Teke vadisi ile Tiyenşanlar üzerindeki Çin topraklarına geçit veren geçit ve yollar Ruslara bırakılıyordu. Vadinin Rus birlikleri tarafından işgali sırasında yapılan harcamaları karşılamak için, 4 milyon ruble tutarında bir tazminat ödenmesi öngörülmüştü. Nihayet Rusların Sinkiang'm kuzeyinde değişik kentlerde konsolosluklar ve yedi tane ticaret merkezi açması da öngörülmüştü.

Uzlaşma belgeleri taslaklarını inceleyen Çin yönetimi, antlaşmayı kabul edilemez olarak niteledi. Antlaşma metninin bu biçimde hazırlanmasının sorumluluğunu üstlenen Zong Hu idam edildi. Büyük Britanya ve Fransa tarafından desteklenen ve Rusların iç sorunlarından yararlanan Çinliler bu antlaşmayı geri çevirdiler. Bu kez 24 Şubat 1881'de Saint-Petersburg Antlaşması imzalandı ve İli vadisi bundan bir yıl sonra Çin'e geri verildi. Ne var ki buna karşın Pekin, 9 milyon ruble tutarında bir tazminat ödemeyi ve -antlaşmanın yedinci maddesine göre- bugünkü sınırların batısında kalan bir toprak şeridini -Rus egemenliğini tercih ettikleri için şimdiye dek ellerinde bulundurdukları (İli) topraklarını bırakmak zorunda kalacak olan bölge sakinlerinin yeniden yerleşmelerine olanak tanımak amacıyla Ruslara terkediyordu.

Rus işgali, bir bölüm Müslüman nüfusun Çinlilere olan nefretlerini dışavurmalarını sağlamıştı. Kimi kıyımlarda birçok kurban canverdi. 1881'de bir kısım Tarançi (Uygur) ve Dungan (Hui) nüfus, Rus topraklarına geçmeyi yeğledi. Bu olay, Rusya'dan Çin'e ya da tersi yönde kitlesel nüfus hareketlerinin yeni bir dönemini oluşturdu. Bu göçmenlerin bir bölümü birkaç yıl içerisinde vadiye geri döndü. Kıtayı Rusya'dan Yunnan'a kadar boydan boya geçen Gabriel Bonvalot, 1889'da İli vadisini şöyle betimliyordu:

"İli vadisi, olağanüstü verimliliğiyle göze çarpmaktadır; birkaç yıldan beri de hızla yeni nüfus kazanmaktadır. Rus topraklarına kaçmış olan birçok Tarançi, babalarının ekip biçtiği topraklara geri dönmektedir. Kaşgarlardan, hatta Doğu Çin'den birçok yeni göçmen gelmektedir. Ama daha yüzbinlerce insanı besleyebilecek kadar zengin olan bu topraklarda, uzun süre el emeği eksikliği çekilecek gibidir. İli vadisini sağımızda bırakıyoruz ve Kaş ırmağının bir kolunun üzerinde bulunan Mazar kentine dek alışılagelmiş yoldan devam ediyoruz. Çinlilerin kıyımına katılıp, bu topraklar ve İli vadisi Rusların elinden çıktığında kaçan Tarançilerin terkettikleri birçok köy görüyoruz."

Tüm bu olaylardan sonra Sinkiang'm önemi konusunda ikna olmuş olan Pekin yönetimi, yörenin statüsünü 1884'te değiştirdi: Bu tarihe dek ağır cezalı suçluların gönderildiği bu uzak

SSCB mutsuzların düşüncelerinde ulaşılması gereken bir bolluk toprağı olarak belirmeye başladı. SSCB'ye duydukları sempatiyi açığa vuran ve çoğunluğu Kazak, Tatar ya da Uygur olan öğeler, Çin polisi tarafından tutuklanarak çalışma kamplarında gözaltına alındılar. Sovyet tarafında ise, radyo yayınları Pekin'in politikasını reddediyor, özellikle halk komünleri sistemini ağır biçimde suçluyor, komşu Sovyet cumhuriyetlerindeki yaşamın üstün nitelikleriyle övünüyor, sınırın her iki tarafında yaşayan halkların etnik bağlantılarını hatırlatıyordu. İning'de dedikodular dolaşıyordu: Kruşçev Amerikalılarla anlaşmak üzeriydi; nereden bakılırsa bakılsın, halk komünleriyle kıyaslandığında gerçek birer cennet olan kolhozların bile ortadan kaldırılması sözkonusuydu.

İning'deki Sovyet Yurttaşları Ligası, konsolosun uyarısı üzerine bu söylentilerin yaygınlaştırılmasına yoğun biçimde katıldı ve ülkeden göçleri hızlandırmaya uğraştı. Ortalıkta birçok Sovyet pasaportu dolaşıyordu. Bundan hemen sonra, Sovyet yetkilileri göç yoluyla yöreye gelen yerel halkın bir bölümünün Yüce Sovyet'in 10 Kasım 1945 ve 20 Ocak 1946 sayılı kararları gereğince Sovyet yurttaşlığı hakkını kazandıklarını ileri süreceklerdi. Yalnızca Sinkiang için 120 000 kişi sözkonusuydu. Aynı yetkililer, "göçmenlerin büyük çoğunluğunun SSCB yasaları uyarınca Sovyet yurttaşlığı hakkını kazanmalarına karşın, birçok değişik nedenlerle gerekli belgeleri alamadıklarını" ileri sürecekti.

1961 yılı başlarında birçok Uygur, Kazak ve Tatar sınırı aşıp SSCB'de bir sığınak bulma çabasındaydılar. Genel durumun gerginliğini sürdürdüğü bütün bu yıl boyunca sınır geçişleri birbirini izledi. Buna bağlı olarak da, eskiden önemsenmeyecek kadar az olan sınır olayları giderek artı: Sovyetler, "Eğer sınır bekçilerimiz gereken sabırlı tavrı koymuş olmasalardı, bütün bu olaylar çok daha ciddi ve ağır sonuçlar doğurabilirlerdi" diyeceklerdi.

1962 İlkbaharından başlayarak İli vadisinin sınıra yakın köyleri, neredeyse tümüyle Sovyet topraklarına geçtiler. Aile başına bir tek pasaport yetiyordu. Pasaportu olmayanlar için de gerekli belgeler hazırlanmıştı. Ne var ki, Sovyet sınır görevlileri zaman zaman istisnalar yapmıyor değildi: Göçmen yığınlarının içinde Han kökenlileri görünce onları geri çeviriyorlardı. Bunlar geri döndüklerinde kendi yurttaşları tarafından yakalanıyor, birkaç yıl yeniden eğitime hüküm giydikten sonra ömürlerinin sonuna dek kuşkulu insanlar olarak gözaltında tutuluyorlardı.

Çinli yetkililer bu eylem karşısında tepki göstermeye çabalayıp, henüz her yerinden geçişe çok elverişli olan sınırı daha iyi denetlemeye uğraştılar. Sınırı terketmeden önce kendilerine gösterilen pasaportları daha ayrıntılı biçimde sorgulamaya başladılar. Nisan ayında İning kenti yeni ve çok önemli sayıda yeni göç hazırlıklarıyla çalkalandı. Aileler, birlikte göttüremeyecekleri evlerini, mal mülklerini satıyorlardı. İnsan grupları otobüslerle ya da kamyonlarla, İning'e 50 kilometre uzaklıktaki Çin sınır noktası olan Korga (Horgos) kentine gitmek için ulaştırma bürosundan biletler alıyorlardı. Korga ırmağı üzerindeki köprüyü geçtiler mi, SSCB'ye varmış oluyorlardı.

1962 Mayısı'nda yola çıkanlar daha da kalabalıktı. Ne var ki, ay sonuna doğru kaygı uyandırıcı dedikodular dolaşmaya başladı. Bunları doğrulatmak mümkün olmamakla birlikte, Han kökenli olmayan halkların karşı düşman kampı yeğleyen bu yoğun kaçışları karşısında Çin yetkililerinin giderek büyüyen sabırsızlık ve öfkelerini açığa vuruyorlardı. Hoşnutsuz dedikodular giderek yoğunlaşıyordu. Sınır bekçilerinin sınırı kaçak geçmeye çalışanların üzerine uyarısız ateş açtıkları söyleniyordu. Sovyet konsolosu, Çinli yetkilileri Sovyet yurttaşlarını öldürmekle suçlayan resmi bir protesto notası verdi. En sonunda 28 Mayıs'ta, insanların ülkelerini terketmelerine izin verilmeyeceği açıkça ilan edildi.

Nitekim ayın 29'unda İning'deki Ulaşım Bürosu Korga yönünde bilet taleplerini geri çevirdi. Bu haber, daha sabah saatlerinden itibaren, kente yayıldı. Öğle saatlerinde 2-3 bin insan, bugün bile parti merkezinin, yerel yönetimin, ordunun ve ulaştırma bölümünün binalarının çev-

releddikleri kentin ana meydanında toplaştılar. Ulaştırma Bürosu'nun avlusunu dolduran ve çoğunluğunu Kazaklarla Uygurların oluşturduğu büyük kitle, gitgide daha şiddetli ve ateşli bir biçimde yerel yöneticilere karşı hoşnutsuzluklarını haykırmaya koyuldular. Kışkırtıcılar arasında Sovyet Yurttaşları Ligası üyeleri de dikkati çekiyordu. Sovyet konsolosluğu mensuplarından biri olayların gelişmesini izliyordu.

İli yerel yönetiminin başı olan Kurban, bir Kazaktı. Avluya yığılan kalabalığı yatıştırmaya uğraştı. İşler umduğu gibi gelişmedi: Karga tulumba çıktığı yerden indirildi, hakaretlere uğradı ve kaçmaya çalıştığı Ulaştırma Bölümü bürosuna kadar şiddetle kovalandı.

Dışarıdaki homurtular ise bir ara birdenbire kesildi, ama hemen ardından çok daha güçlü olarak yeniden yükseldi. Kalabalığı zorla yararak geçen iki kamyon, büro binasının önünde durdu. 50 kadar Çinli asker, silahlarıyla birlikte kamyonlardan inerek binaya girdiler. Kurban'ı kurtarmak için gelmişlerdi ve onu kamyonlardan birine bindirmeye uğraştılar. Sonuçta bu zor kullanma girişimi, kitleyi büsbütün öfkelendirdi ve insanlar kamyonları itip kakmaya, sarsmaya, tekmelemeye, askerlerin üniformalarını parçalamaya başladılar. Homurtular giderek yükselirken, havada taşlar uçuşmaya başladı. Denetim altına alınması olanaksız kabalalığın içinde çaresiz kaldıklarının bilincine varan Çinli askerler, Kurban'ı kaderine terketmek zorunda kalarak küfürler hakaretler arasında yeniden kamyonlarına bindiler.

Askerler tarafından terkedilen Kurban'ın yazgısı, beklenilenden ve umulandan daha da acı olabilirdi. Hakaret ve darbeler gitgide artmıştı. Ama en sonunda sesini duyurmayı başarıp bilet satışlarını yeniden serbest bırakacağını söyleyebildi. En kararlı öğeler tarafından kuşatılan ve birçok el tarafından dört bir yanından yakalanmış olan Kurban, İli Hükümet Konağı'na doğru sürüklenerek götürüldü. Kalabalık, Ulaştırma Bölümü'nün bürolarını yağmalamaya başladı. Meydanın öbür tarafında, yerel yönetim binasında da aynı şeyler oluyordu. Pencereler gürültüyle kırılıp patladı. Avluya fırlatılan resmi kağıt ve belgeler binanın dört bir yanına saçıldı.

Kurban alelacele bir belge yazdı. İmzaladıktan sonra, geçerlilik kazanması için parti sekreteri tarafından onaylanması gerektiğini de özenle belirtti. Bürokrasiye ve yönetsel engellemelere alışkın olan kışkırtıcılar açısından izlenmesi gereken yol gayet basitti: Derhal meydanın öbür tarafındaki binaya yöneldiler. Parti bölge binasının demir kapıları sıkı sıkıya kapalıydı. Küçük bir grup, kararlı gösterici yığınları tarafından devrilmelerini beklemeksizin, ellerinde beyaz mendiller sallayarak çevre duvarının üzerinden atlamaya koyuldu. Yarı aralık bir pencereden bir ateş sesi duyuldu: Elinde Kurban'ın imzaladığı belgeyi taşıyan adam duvarın üzerinde vurulmuştu. Kağıdı neredeyse havada yakalayan başka biri, arkasında yaklaşık yüze yakın insanla birlikte binaya daldı. Yeniden pencere camları kırıldı, eşyalar ve kağıtlar dışarıya fırlatıldı. Ama birdenbire, meydanda kalıp bekleyen kalabalığın içeriye girenleri cesaretlendiren çığlıkları panik seslerine dönüştü. Kentin ana meydanı üzerinde bulunan askeri kumandanlık binasından açılan mitralyöz ve tüfek ateşleri, parti binasının duvarını aşanları biçmeye başlamıştı ve göstericiler meydanda kaldılar. Parti merkezinden başka silah sesleri de duyuldu. Kalabalığın uğultusu ve açılan ateş arasında sıkışan göstericiler, çılgına dönmüş gibi dağılarak ortadan kayboldular. Az öncesine kadar işgal edilmiş olan binaların önünde birçok insan çiğnenenek ezildi. Meydanda ya da meydana açılan yan sokaklarda birçok yaralı, bir dost ya da arkadaşının yardımıyla kaçmaya çabalıyorlardı.

İning ayaklanması çabucak bastırıldı. 29 Mayıs akşamı 20 kadar ölü ve bunun iki katı kadar yaralı saptandı. Çin tarafındaki baskı mekanizması ayaklanmayı derhal ortadan kaldırmak ve İli'nin, Sinkiang'ın ve hatta SSCB'ye komşu olan Çin'in tüm kuzey bölgelerinin en büyük ölçüde güvenliğini sağlamak için, bu güvenliği tehdit eden her türlü durumu ezmek üzere harekete geçmişti.

Bu eyleme katılanlar kovuşturuldu, sorgulandı, tutuklandı ve bütün bunların sonucunda Çin toprakları üzerine yerleşmiş Sovyet bağlantıları tümüyle ortaya çıkarıldı. İning'deki Sovyet

Yurttaşları Ligası derhal dağıtıldı; sınır kapatıldı ve askeri birliklerle güçlendirildi; Sovyet toprakları yakınlarındaki halkın yeri değiştirildi. Sınır ticareti özenle azaltılıp daraltıldı ve 1966'da tümüyle kesildi. İli'nin biraz kuzeyindeki Aktogay'ı Urumçi'ye bağlamak amacıyla başlatılan demiryolu yapımı askıya alındı. Bu çalışmalar ancak 20 yıl sonra yeniden başlayabilecekti (1).

Sovyet konsolosluğu, Çinli yetkililerin isteği üzerine Temmuz başında kapatıldı. Temmuz sonunda sıra Urumçi konsolosluğuna geldi. Önlemler, Eylül ayında Çin'in ta öbür uçlarına, kuzeydoğuya, Harbin'e ve Sovyet Yurttaşları Ligası'nın değişik birimlerinin yasadışı ilan edilerek kapatıldığı öbür kentlere doğru yaygınlaştı; bu birimlerin çalışanları tutuklanıp sorguya çekildi. Bundan az sonra da diğer Sovyet konsoloslukları birbiri ardından kapatıldılar.

Sovyet yetkililerinin açıklamalarına göre 22 Nisan ile 1962 Haziranı arasında 67 000 kişi sınırı geçerek SSCB'ye sığınmıştı. İki ülke arasında imzalanan geçici bir anlaşmaya göre, 15 Ekim ile 1 Mayıs 1963 arasında 46 000 kişi daha Sinkiang'ı terkedecekti.

29 Mayıs 1962 olaylarından sonra Çinli yetkililer, yerel etnik topluluklara karşı yatıştırıcı önlemler aldıklarını duyurarak, bölge halkının Han karşıtı duygularını hafifletmeye çalışacaktır. Bu anlamda, yöre halkına, "siyasal bilincin güçlendirilmesi, devrimci uyanıklığın artılması ve emperyalizmle çağdaş revizyonizmin girişimlerine karşı durulması" konusunda öğütler verildiği görülecektir.

En sonunda, Kazakistan'dan yapılan radyo yayınlarıyla sürekli bir propagandanın sürdürülmesine karşın, 1962 Mayıs krizinin en belli başlı sonuçlarından biri, özellikle konsoloslukların son derece etkin faaliyetleriyle sürüp giden Sovyet varlığına bir son verilmesi olmuştur. 40 yıldan biraz daha az bir süre boyunca -bu temsilciliklerin açılışı 1924 yılına tarihlenir- Sovyet konsoloslukları birçok durumda zayıf ve uzak merkezi Çin iktidarının gücünden kaçan karmaşık durumlarda hakem rolünü oynamıştı. Bütün bu onyıllar boyunca bu yörede uygulanan Sovyet politikası, değişik biçimlerde değerlendirilen bir belirsizlikle sürmüştür. Birçok kez karışıklıkları kışkırtmış olmasından ve Çinlilerin yerli halklara yönelik yanlışlarını istismar etmişliğinden kuşkulanılmış olsa bile, hiçbir zaman eline geçen olanakları sonuna dek kullanma yoluna gitmemişti. Kimileri bu elverişli olanakların, Moskova'nın dikkatini her defasında başka önceliklerin çekmesinden dolayı kullanılamadığından ya da Çin ile olan bağlaşıkhğın küçük bir toprak kazancından daha önemli oluşundan ileri geldiğini öne sürmüşlerdir.

1950'li yılların sonlarından başlayarak komünistler tarafından ortadan kaldırılan, SSCB'ye ya da Türkiye'ye doğru kaçan "İli Grubu"nun üyeleri, "Doğu Türkistan"ın bölgesel bağımsızlığının en ateşli yandaşları olacaklardı. Bunlardan geriye kalanlar, 1960'lı ve 70'li yıllarda da son derece etkin eylemlerde bulunacak ve Sovyetler Birliği'nde sık sık adlarından sözettirerek Moskova tarafından bir yedek güç gibi tutulacaklardı.

Çin-Sovyet ilişkilerinin en alt düzeye indiği 1970 yılında, 1969 sınır çatışmaları sonrasında, bunların bir bölümü, Alma-Ata'da yerleşik olup 500 000'den fazla insanı bünyesinde toplayan "Sinkiang'ın Bağımsızlığı Hareketi"nin önderleri olacaklardı! 1971 Aralığı'nda Çin Dışişleri Bakanı Şiao Kuanhua ve Birleşmiş Milletler'deki daimi temsilcileri Huang Hua, acı bir dille, "İli'yi unutmuyoruz!" diyeceklerdi.

"İli Grubu"nun diğer eski yöneticileri Türkiye'de faaliyetlerde bulunacak ve pantürk hareketlere dayanacaklardır. Çinli yetkililer 1990 yılında, bu grubun son ayakta kalan üyelerinden biri olan Eşa'nın faaliyetlerinden yakınacak, Sinkiang'da 1980'li yılların sonlarında ortaya çıkan "ayrılıkçı" hareketlerin arkasında olduğunu vurgulayacaklardır.

İli, çatışmalar ve uzlaşmalar vadisi! Çünkü tam sınırın üzerinde bulunan çok zengin bir ekonomik ve beşeri odak olan İli vadisi, Pekin ile Moskova arasındaki ilişkilerin durumuna karşı son derece duyarlıdır. Çin yetkililerinin resmi söylevleri, bu konudaki dikkat ve uyanıklıklık-

(1) Çalışmalar 1990 Eylülü'nde tamamlandı ve yolun 1992'de trafiğe açılması öngörüldü.

larını vurgulasa bile, bu yörede hiç kesintisiz sürüp giden ayrılıkçı düşünceyi yargılayıp mahkum etse bile, İning, birkaç yıldan beri komşu Sovyetler Birliği'yle değişik alanlardaki alışverişlerin merkezi olma durumunu korumuştur.

Sovyet ticaret heyetleri, 1986'dan beri Korga'da sınırı geçmektedirler. Urumçi'ye varmadan önce, İning'de kısa bir mola vermektedirler. Dönüşte de orada biraz daha uzun süre kalmaktadırlar.

Bu 1987 akşamında, ilk kar vadiye düşerken, vurgulu çalgıların tam egemenliğindeki bir orkestranın çınlamaları, Çin'deki bütün belediye bayram salonlarına benzeyen İning bayram salonunu doldurmaktaydı. Çin'deki görevini tamamlayan Kazakistan Sovyet Cumhuriyeti ticaret heyeti, yerel yönetimin daveti üzerine oradaydı. Gün, son derece doluydu: Kürk işleme atölyelerini, tekstil fabrikalarını, ayakkabı fabrikalarını, halı dokumahanelerini ve semaver imalathanelerini gezmişlerdi. Akşam ise dostluğa... ve ticarete ayrılmıştı. Kazak ve Özbek şarkılarıyla dansları, iki komşu bölge arasındaki ortaklığı simgeliyordu. Çin tarafında Han görevliler, en azından diğer milliyetlerden olan meslekdaşları kadar kalabalıktı. En sonunda yararlı bir işe geçildi: Bir moda defilesi... İli fabrikalarından gelen genç kadınlar ve kızlar, yerel elbise üretimini sunuyorlardı. Genç Uygur, Kazak, Özbek, Tatar ve Çinli kızlar, podyumu, vitrin mankenlerinin ciddiyetiyle, en ateşlileri Sovyetlerden gelenler olmak üzere orada bulunan herkesin alkışları arasında adımlıyorlardı.

İli vadisi, süregiden yoksulluğun anlaşılmasını büsbütün olanaksız kılan bir yeşillik ve doğal zenginlik odağıdır. Çin-Sovyet uzlaşmazlığının sürüp gittiği uzun yıllar boyunca batı sınırlarından kapalı kalan İli, dört bir yanından kuşatılmış doğal ve ekonomik bir zenginlik merkezi olarak kalakalmıştı. Çin'e gidebilmek için aşılması gereken geçitlerin kardan ya da kötü hava koşullarından dolayı tıkandığına ilişkin olarak değişik kaynaklarda pekçok uyarı yeralmaktadır. SSCB ile yapılacak alışverişler yaşamsal bir önem taşımaktadır. Bu nedenle de, büyük komşuyla olan ilişkilerin iyileşmesi, kimi sektörlere, özellikle kürkçülük ve tekstil dallarına yeni umutlar vermiştir. Buna karşın, yatırım hatalarından ötürü kimi sektörler, bürokrasi ve kaderciliğin dayattığı tam bir hareketsizlik içerisinde, en küçük bir gelişme gösteremeden kalakalmışlardır.

Örneğin bir Uygur tarafından 1909 yılında kurulan bir deri fabrikası, hâlâ ilk kuruluş dönemindeki makinalarını kullanmakta, yabancı ülkelere göçetmiş bulunan ilk sahibinin ve kurucusunun elleriyle yerleştirdiği gereçlerle işlemeye çalışmaktadır. Fabrika 1954'te ulusallaştırıldı. Deri ve kürk "fabrikası", çok gönençli bir yerdi: İli ve Tiyenşan, kürk hayvanları açısından çok zengindi, el emeği çok ucuzdu, tüm üretim ihraç ediliyordu.

İning'in doğusunda bulunan ve çoğunlukla Uygurlar (% 40) ve Huilerden (% 38) oluşan toplam 5 500 aileyi kapsayan bu kırsal komünde gerçekleştirilen üretim, yılda adam başına 570 yuan dolaylarında bir gelir sağlamaktadır. Sonuçta burası vadinin zengin bir birimidir! Eski halk komünlerinin yapılanmaları olan "tabur"ların yerini köyler, "ekip"lerin yerini aileler almıştır. Aileler, mensuplarının sayısına göre, 15 yıllık bir sözleşmeyle toprakları kiralamaktadırlar: Bir mu başına dört yuan -yılda-, ayrıca hemen hemen bunun kadar da bir yıllık vergi. "Küçük fabrikalar" (mütevazı ölçüde atölyeler), yetkililerin umududur: Un değirmeni, susam yağı fabrikası, küçük dokumacılık, mobilya atölyeleri, dokuma tezgahları. Ama tüm bunların araç gereçleri, dramatik bir yoksulluğu ve yoksunluğu sergilemektedir.

İsyan ve başkaldırı akkorları kolay kolay sönmüyorlar! Düşmanlığın, kinin, nefretin ya da başkaldırının yeniden ifadesini bulması için herhangi bir Çinli yazarın başarısız, beceriksiz bir metni bile yeterli olmakta. 1988 Eylülü'nde İning duvarlarına yapıştırılan afişler, yerel halkı, "gerçekleri görmeye", "mücadele etmek için ayağa kalkmaya" çağırıyordu! 1990 Nisanı'nda Çinli yetkililer ayrılıkçı öğelerin tutuklandıkların bildiriyorlardı.

Nostalji? Tutkular? Kışkırtmalar? Can çekişen kültürel anıların etnik sığınağı olan İli vadisi, Çin-Sovyet çatışmalarının olduğu kadar, işbirliğinin de ucbevliği gibidir.

6

TÜRK TOPLULUĞUNUN YENİDEN DİRİLİŞİ (1)

1988 Aralığı'nda Azeri Türkleri, devletleri olan Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti adına Ermenilerle çatıştılar: En az 50 kişi öldü. 1989 Mayısı'nda Bulgaristan'da Rodop ve Güney Dobruca Türkleri, milis kuvvetleriyle çatıştılar: Sofya sadece yedi ölü olduğunu ileri sürdü, ama 310 000'den fazla Bulgaristanlı Türk, "anayurtları" Türkiye'ye göçtüler, önemli bir bölümü de büyük düşkırıklığına uğrayarak Bulgaristan'a geri dönecekti. Haziran ayında ise, buradan 3 bin kilometre uzakta, ırk çatışmasıyla hiç ilgisi olmayan nedenlerle, özellikle yoksulluk ve yoksunluktan gelen dürtülerle, Özbek ve Kazak Türkleri gösteriler yapıp Mesket ya da Rus komşularına saldırdılar (2). İç dengelerini ciddi biçimde yitirmiş bir Sovyet Orta Asyası'nda, bu çatışma 400'den fazla ölüyle sonuçlandı. 1990 Haziranı'nda ise, uzaklardaki Kırgıstan, Kırgızlar ile Özbeklerin aralarındaki hesapları görmeye başlamalarıyla kana boyandı. En nihayet Doğu Sibirya'nın Türkçe konuşan Yakutları, 1989 yılında kendilerinden sözettirdiler: Olayların gelişmesi onları "Rus sömürgecilere" karşı direnmeye zorlamıştı.

Düne dek hiç bilinmeyen, günümüzde hiç durmadan kaynaşan bu Türkler neyin nesidir? Türkçe konuşan insanların dünyasının batıdan doğuya, Akdeniz'den Pasifiğe dek uzandığı bilinmekte midir? Kuzeyden güneye doğru gidildiğinde Kuzey Buz -Denizi'nden Çin'in sınır bölgelerine, Moğolistan'a ve Tibet'e dek uzandığı bilinmekte midir? Türkçe konuşan halkların toplamının 120 milyon kişiyi bulduğu ve dünyanın en yüksek çoğalma oranlarından birinin bunlarda bulunduğu bilinmekte midir?

---

(1) Bu ek, 1989 Aralığı'nda *Ulusal Savunma Dergisi*nde çıkan bir makalenin güncel koşullara uyarlanmasıdır.

(2) Mesketler kimileri tarafından Türk, kimileri tarafından ise Gürcü kökenli olarak nitelenirler. Kimileri bunların Sünni olduğunu ileri sürerken, kimileri ise Şii olduklarını söylemektedir. Aslında 1944 yılında Stalin tarafından Transkafkasya'dan Orta Asya'ya sürülen 150 000 Müslüman, hem bütün bu sayılanlardı, hem de bambaşka birşeydi. Gerçekten de, bunların arasında Müslüman Ermeniler ve Acar Kürtleri bulunduğu gibi, Şii Müslümanlığıyla Mazdu inancını ve Hıristiyanlığı karıştırmış olan Karapapaklar bile vardı. Tanımlanmalarını kolaylaştırmak için Orta Asya'daki bütün bu "Müslümanlar", bir bölümünün anavatanı olan Güney Gürcistan'daki Mesketa bölgesinden hareketle Mesket Türkleri diye adlandırıldılar. Sovyet nüfus sayımlarında Türki, Türk olarak adlandırıldılar.

Demek ki, şimdiye dek şaşırtıcı biçimde yok sayılmış olan bu halkları daha iyi tanımaya değer; yeniden canlanma yoluna girmiş olan bu Müslüman topluluğu günümüz dünyasında çok önemli bir yer tutmaktadır. Türklerden sözetmeye başlayınca, yanlış ve adaletsiz birçok önyargıyı da değerlendirmeye almak gerekecektir. Avrupalılar, derin birlik ve bütünlüklerine karşın, birbirinden ayrılmış ve parçalanmış, doğudan batıya komünizm ve Batı dünyası arasında; ya da kuzeyden güneye gelişmiş ülkelerle azgelişmiş ülkeler arasında paramparça olmuş bu halkların ciddi konumunu iyi anlamak durumundadırlar.

Birlik

Altay dilleri

Kim Türkçe konuşuyorsa, Türktür. Antropologlar Orta Asya'da "Turani tip" belirlemek için çok uğraşmışlarsa da, bu ırk yaklaşımı herhangi bir birikime ya da deneyime dayanarak Türk dünyasını tanımlamaya yetmemiştir. Mükemmelen mongoloid tipli bir Tiyenşan Kırgız çobanıyla, Sinkiang Çinli askeriyle, mavi gözlü ve kızıl saçlı Uygurla, Yunan heykellerine hemen hemen tıpatıp benzeyen Toros dağlarının Türkmeni arasında, kimi zaman güçlükle de olsa birbirlerini anlayabilecekleri bir dilden başka hiçbir benzerlik yoktur.

Türk dilinin tuhaf ve ilginç gücü, konuşanları birbirlerine yaklaştırdığı gibi, uzaklaştırmaktadır da. Bu dil, Türk dünyasını Avrupa ile Çin arasında soyutlanmış bir ada haline getirmekte, İran ve Arap dünyalarından ayrı tutmaktadır. Aslında Türkçe, birleştirici, basit ve akla yakın bir dil olmakla birlikte, alışılagelmiş bütün yapılardan son derece farklıdır. 120 milyon insan tarafından konuşulan bu dil, Altay dilleri ailesine dahildir ve buna akraba olan diller sadece Moğolca (5 milyon kişi) ve Tunguz-Mançuca'dır (4 milyon kişi).

Türk dili kendi içinde de Batı dilleri ve Doğu dilleri olarak ikiye ayrılır. Balkanlardan Türkmenistan'a, özellikle Türkiye'de, Bulgaristan'da, İran'da ve Kafkaslar'da Batı lehçesini konuşanlar yaklaşık 80 milyon kişidir (1). Doğu lehçesiyle konuşan en az 35 milyon Türk ise (2), Sovyetler Birliği'nde, Çin'de, Afganistan'da, Moğolistan'da uçsuz bucaksız düzlüklere yayılmışlardır. Sadece Volga Çuvaşları (190 000) ve çok uzaklardaki Sibirya Yakutları (400 000) (3) marjinal sapmalar olarak ayrışık bir durum sergiler. Bu minicik halkların dışında kalan tüm diğerleri, az ya da çok bir gayret göstererek aralarında konuşup anlaşabilir ya da en azından Türk olarak belirebilirler. Özetleyecek olursak, İstanbullu bir Türk, Taşkent'i ya da Kaşgar'ı ziyaret edecek olsa, derdini anlatmakta hiçbir sorunla karşılaşmayacaktır.

Toparlayacak olursak, Türk dili olgusu, 40 kadar halkı ya da boylar-oymaklar konfederasyonunu kapsamaktadır; bunların 29'u Sovyetler Birliği'nde bulunmaktadır. Ama Türk olgusu bununla kalmamaktadır; çünkü Türk, aynı zamanda bir inanç insanı olarak genellikle bir Müslüman, hatta Müslüman tipi olarak da belirmektedir.

---

(1) Özellikle Trakya ve Anadolu'ya yayılmış olan 52 milyon Türkü, ama aynı zamanda İran ve Sovyet Kafkaslarına yayılmış 13 milyon Azeriyi ve Balkanlardaki bir milyon Türk ile Sovyetler Birliği'ndeki üç milyon Türkmeni sayalım. Tüm Yakın Doğu'da ve Anadolu platosunda son göçebeler olarak yaşayan boyları da bunlara eklemek gerekir. Ve nihayet göçmen olarak Batı Avrupa'ya dağılmış olan iki milyon kadar Türkten de sözetmek gerekmektedir.

(2) Sovyetler Birliği'nde, Afganistan ve Çin'de 15 milyon Özbek, Çin ve Sovyetler Birliği'nde 8 milyon Uygur, Çin'de ve Moğolistan'da 8 milyon Kazak, Sovyetler Birliği, Çin ve Afganistan'da 3 milyon Kırgız.

(3) Ohotsk Denizi kıyılarına yerleşmiş olan bir Yakut-Dungan halkı, en doğudaki Türk varlığını somutlar. Kuzey Buz Denizi'ndeki Taymur yarımadasında bulunan bir diğer boy ise, en kuzeydeki Türkçe konuşan halkı oluşturmaktadır.

Türk İslamiyeti

Türklerin ezici çoğunluğu (% 99.5) Müslümandır. Yalnızca bir tek örnek bile Türk olgusunun İslami inançla nasıl "bütünleştiğini" göstermeye yeter: Bulgaristan'ın ve Yunanistan'ın Bulgarca konuşan Slavları olan Pomaklar Türkiye'ye göçmüşlerdir, çünkü Müslümandırlar. Bunlar gibi Makedonyalı Arnavutlar da zaman zaman görülmektedir. Bunları Türkiye'ye bağlayan ne ırk, ne de dildir; ortak noktaları din ve bundan kaynaklanan geleneklerdir.

Sonuç olarak İslamiyet, laik bir devlet kurmak için büyük çaba gösteren Atatürk'e rağmen, bütün Türk dünyasını aynı boyayla renklendirmeyi sürdürmektedir. Altay kökenli dil, Turani birliği kendine özgü bir "ada" yapmaktaysa; Müslüman dini de, Türk toplumunu Arap ve İran dünyalarına yaklaştırmaktadır.

Türkçe konuşan halkların çoğunluğunun Sünni oluşu, bunları özellikle Arap dünyasına yakınlaştırmaktadır. Ama Şii Türkler de sayıca hiç de azımsanacak gibi değildir: Bu olgu, özellikle İran'daki ve Sovyetler Birliği'ndeki Azerileri kapsamakta ve doğal olarak Tahran'a yönlendirmektedir. Entegrizmin gelişmesi, Türkiye ve SSCB'de bile bu eğilimi güçlendirmektedir. İran'ın faaliyetleri olduğu kadar, gizli dinsel tarikat örgütlenmeleri ve mezhepler de, Türk halklarındaki İslami uyanışta önemli bir rol oynamışlardır. Bu İslami uyanış da, bir Türk düşünün doğmasına neden olmuştur: Örneğin Bulgaristan'da, Hıristiyanların içinde oldukça tuhaf biçimde erimiş -asilime olmuş- ve iç çekişmeler içindeki köyler, Bulgar komünistlerine karşı direniş yapacak noktaya gelmişlerdir. Dinsel uyanışın üst noktalara ulaştığı Azerbaycan, Dağıstan ve Özbekistan açısından da, SSCB'nin durumu hemen hemen aynı özellikleri göstermektedir.

Dinin Türk dünyasında bu kadar büyük bir rol oynadığını görmek hiç de şaşırtıcı değildir. Çünkü Türkçe konuşan insanlar, ister evrilmiş, ister silik kalmış olsunlar, hemen hemen her zaman gerçek bir "metafizik yöneliş"in çekiciliğine kapılmışlardır. Asıl şaşırtıcı olan, bu İslamiyete yönelişin Türk dünyasını, ister kapitalist, ister komünist olsun, Avrupa'nın gerçeklerinden kopartmasıdır. Bulgaristan'dan geçip Edirne'den Avrupa Türkiyesi'ne giren yolcu, Hıristiyan -ve komünist-, gelişmiş ama yaşam sevincinden yoksun Avrupa'yı terkedip, "kapitalist" ama Müslüman Asya'ya girdiği izlenimine kapılır: Yoksul ama yaşam sevinciyle dolu, inancına bağlı, Doğu gelenekleriyle süslü, Avrupa'nın gerçeklerine zıt başka bir dünya.

Sovyet Orta Asyası'na gelen turist için de gözlemler aynı ölçüde aykırılıklarla doludur: Komünizmden çok daha fazla İslamiyetin renkleriyle bezenmiş olan bu topraklar da, daha genç, daha canlı, Batı Avrupa'ya ya da Sovyet Rusya'ya kıyasla çok daha dindardır. Sonuç olarak Doğu ya da Batı Avrupalı'nın Türk Müslümanlığına karşı göstereceği tepki aynıdır: Bunu, Avrupa'nın dışında bir olgu olarak değerlendirecektir. Karakterindeki ana çizgileri itibarıyla son derece farklı olmasına karşın, Türk insanının bu nedenle güney komşularıyla aynı kampa koyuluyor olması son derece çarpıcıdır.

Türk karakteri

"Türk tüccar değil, askerdir." Gerçeğin bu şematik ama doğru biçimde ifadesi, yalnız Türk zihniyetinin değil, ama aynı zamanda Turaninin komşularıyla olan ilişkilerini anlamak için de varolan biricik anahtarı sunmaktadır. Türk insanının, karakterinin olduğu gibi, tarihinin de ana çizgisini oluşturan bu savaşçı değerinin altının özenle çizilmesi gerekmektedir. Bunda herşey birbiribirine bağlanmaktadır: Onur anlayışı, dayanışma düşüncesi, verilen söze saygı, ticaret yapmakta belli bir yetersizlik, bu anlamda mükemmel olanaklardan yararlanamamak!

Dostluğuna çok sadık olan Türk, kendisine ihanet edenlere ya da aldatanlara karşı, saplantı ölçüsünde değişmez duygular edinir. Yunanlılara ya da Ermenilere karşı olan düşmanca duyguları -bu bir özür olmasa bile- ancak böyle açıklanabilir. Çok uzun süre saltanatın işbirliği

içindeki ve sadık kulları olan Ermeniler, imparatorluğun son saati çalarken düşmanla anlaşmışlardı. Bu noktada, iyiden iyiye köşeye sıkışan Türk askeri ve önderi, acımasız olmuştur.

Türkler arşiv düzenlerini, yazıya bağlılıklarını, sır saklama ve karmaşık entrikalar düzenleme anlayışlarını, yönetici yeteneklerini belki de hiç de azımsanmaması gereken Bizans etkilerine borçludurlar. İşine olan bağlılığı ve köylü kurnazlığı, göçebe Türklerden gelen tarihsel bir miras'ın Anadolu topraklarında yüzyıllar boyunca köksalmasının sonuçları olarak değerlendirilebilir.

Ülkesini bağnazca seven, Tanrıya bütün kalbiyle inanan, kökleri ve geçmişiyle büyük bir gurur duyan Türk insanının, azınlıklara, özellikle de Hıristiyanlara büyük bir hoşgörüyle yaklaşmış olması şaşırtıcıdır. Eğer Osmanlı İmparatorluğu 600 yıl boyunca sürebilmişse, bu hiç kuşkusuz sözünü ettiğimiz hoşgörü sayesinde olabilmiştir; ne yazık ki, günümüzde milliyetçilik ve gericilik olgularının etkisiyle, bu hoşgörü biraz azalmıştır.

Bugün Ankara'da, tek bir simge Türk geçmişinin sonsuz mirasını ve Turan dünyasının birliğini çok anlamlı bir biçimde özetlemektedir: Cumhurbaşkanlığı forsu. Ay ve yıldızın dışında, 16 yıldızla çevrili bir güneş parıldamaktadır: Türkiye Cumhuriyeti -güneş-, geçmişteki 2500 yıl içerisinde Türklerin kurmuş oldukları 16 imparatorluk ya da devletin mirasçısı olduğunu simgelemektedir. Ama bu nostaljik özlem bir yana, Türk dünyası günümüzde yoğun bölünmelerle ve çok ciddi güçlüklerle karşı karşıyadır.

Bölünmeler ve güçlükler

Hizipler

En önemli hizipleşme, siyasal düzendedir. Gerçekten de 54 milyon Türk (1) kendilerini Batı dünyasının bir parçası sayarken, 56 milyon Turani öbür tarafa, komünist dünyaya mensuptur (2). Bunlara ek olarak 14 milyon Türkçe konuşan insan, esas itibarıyla İran'da (10 milyon), Afganistan'da (2 milyon) ve daha güneydeki İslami geleneğe bağlı ülkelerde yaşamaktadır.

Türkçeyi üç ayrı alfabeyle yazmak zorunda kalan etnik topluluklar arasındaki uçurumun derinliği tahmin edilebilir. 1914'ten önce tüm Türk dillerinin yazıldığı Arap alfabesi, günümüzde sadece Güney Türklerinde geçerliliğini korumaktadır. Batı Türkleri ise, 1920'li yıllarda, ülkesini Avrupa'ya doğru yönlendirmek isteyen Atatürk'ün iradesiyle Latin alfabesine geçmiştir. Aynı şekilde, Sovyetlerdeki Türk halkları da 1930'lu yıllardan itibaren Kiril harfleriyle yazmaya başlamışlardır. Çin Türkleri ise, 1950'li yılların başlarında Kiril alfabesine karşı Arap harfleriyle yazarlarken, 1960'lı yıllarda Latin alfabesine geçmiş, ama en sonunda bir yandan Latin alfabesi kullanımı sürüp giderken, Arap alfabesine yeniden dönmüşlerdir. Böylelikle soyutlanmış toplumların kültürel dünyalarının nasıl uluslararası rekabetlerin kapalı alanları haline geldiğini görmüş oluyoruz. Aslında Osmanlı, Rus ve Çin imparatorluklarının çöküşü, Türk dünyasını esasen hiçbir zaman içinden çıkamamış olduğu savaşlar ve kargaşalıklar ortamına büsbütün sokmuştur. Günümüzde, Türklerin yaşadığı 26 devletten en karışık gibi görüneni Afganistan'dır. Ama Sovyetler Birliği ve Bulgaristan da, Türk nüfusları yüzünden çok önemli sorunlarla karşı karşıyadırlar.

Aslında İslami entegrizmin yükselişi, insanları yatıştırmayı ve sakinleştirmeyi de amaçlamıyordu. Sonuç olarak 70 yıldan beri Batı dünyası, komünist dünya ve İslamiyet arasında paramparça edilmiş olan Türk bütünlüğü, giderek daha kaygılandırıcı ve uğraştırıcı bölünmelerle yüzyüzedir. Dengeleri gelecekte büsbütün bozacak öğeler arasında hızlı nüfus artışını, komü-

(1) Türkiye Türkleri ve Batı Avrupa'daki yurttaşları.

(2) SSCB'de 45 milyondan çok, Çin'de 10 milyon; Bulgaristan, Romanya ve Yugoslavya'da da bir milyon.

nist rejimlerin karşı karşıya bulundukları güçlükleri, ama aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti'nin Batı ile İslam arasındaki kritik denge pozisyonunu da saymak gerekmektedir.

Yeni bir hesaplaşma mı?

Yüzyılın başında tam bir duraganlık içinde bulunan Türk toplulukları, tarihin, henüz tüm sonuçlarını ölçebilmekten uzak olduğumuz keskin bir dönemeciyle yeniden hayat buldular. Tüm Avrupa halkları -ve özellikle de o tarihlere dek son derece hızlı üreyen Rus halkı- birbirleri ardından nüfus artış hızlarını yitirirlerken, Akdeniz'den Orta Asya'ya kadar tüm Türkler, 50 yılı aşkın bir süredir son derece şaşırtıcı bir sayısal çoğalma göstermişlerdir. Bu durumun en iyi örneğini, 1935 yılında ancak 17 500 000 nüfuslu olup, günümüzde 54 milyonu geçen -1990 sayımına göre 60 milyonu bulan (çn)- Türkiye Cumhuriyeti göstermiştir.

Turanilerin nüfus artış hızı yılda % 2.5'un üzerinde olup, kimi zaman % 3'ü, hatta % 4'ü bile bulmaktadır. Bu artış, Avrupa'daki gerilemeyle birlikte ele alınırsa, birkaç onyıl sonra çok şaşırtıcı bir gelişme gözlenecektir: Örneğin SSCB'de 1970'de her yedi Sovyet yurttaşından biri Türkçe konuşuyordu. Bugün bu oran beşte bire yükselmiştir. Gelişme aynı hızla sürüp gidecek olursa, 2 000 yılında her dört Sovyet yurttaşına ve her iki Rus kökenliye karşı bir Türkçe konuşan sözkonusu olacaktır!

Turani halkları İslam dünyasına ya da Üçüncü Dünya'ya bir kez daha yaklaştıran böyle bir süreç, daha acılı olabilecek başka hesaplaşmalara kıyasla daha umut verici "beşikte hesaplaşma" gibi yorumlanabilmektedir. Aslında böylesine hızlı bir nüfus artışı, sözkonusu ülkeler için önemli bir dengesizlik nedenidir. Örneğin birkaç yıldan beri gayri safi milli hasılasını çok başarılı biçimde yükselten Türkiye, kişi başına düşen payın aynı düzeyde kaldığını görmektedir. Sonuç olarak, birey başına düşen gayri safi milli hasıla itibarıyla (1985'te 1 075 dolar) Üçüncü Dünya ülkelerine yaklaşmaktadır.

Çok hızlı artan nüfus, kitlelerin eğitimi ve halk sağlığı konularında, bu alanlarda yapılan çabalar ne denli önemli olurlarsa olsunlar, aynı önemsiz sonuçları doğurmaktadırlar. Bu nedenle de, Türkiye ile Avrupa arasındaki ekonomik ve toplumsal uçurum büsbütün derinleşmektedir. Neyse ki, nüfus artışının ikincil bir sonucu, yeni bir bağlantı oluşturmaktadır: Türkler, Batı Avrupa'ya doğru göç etmektedirler. 1989'da Federal Almanya'da 1 400 000, Fransa'da en az 150 000 ve Avrupa'nın geriye kalan ülkelerinde de 250 000 Türk yaşıyordu. Kuşkusuz çok yüksek nitelikli olmayan bu el emeği, özellikle çok çalışkan ve az sorun çıkaran üstünlükleriyle Batı dünyasına yüksek ölçüde uyum göstermektedir.

Kimi yasadışı ilişkiler ve gettoların ortaya çıkışı olguyu gölgeliyorsa da, son tahlilde artılar eksilerden fazladır. Çağdaş dünyaya açılmış, deneyimli insan gücünün geriye dönüşü ve ülkeye döviz girişi açısından, kuşkusuz bu olgudan Türkiye daha çok yararlanmaktadır. Sonuçta işçi göçü, özellikle işsizlerin sayısını artıran ve toplumsal kaynaşmalara yolaçan hızlı nüfus artışı olgusunun olumlu yanını oluşturmaktadır. Yoksa, bu olumsuz etkiler, Bulgaristan gibi Sovyet Orta Asyası'nda da yoğun biçimde görülmektedir.

Komünist rejimlerde Türk sancısı

Sovyetler, -lafta da olsa- "kendi" Türk sorunlarını çözümlemeye uğraşmaktadır. Brejnev döneminde halklara ve kültürlere "erime -füzyon-" vaazları veriyorlardı: Özbek ya da Kazak insanı bir Rus kadınıyla evlenmeyi kabul ediyor, ama genellikle ona ya Doğu geleneklerine uymasını ya da boşanmayı yeğlemesini dayatıyordu. Buna karşın Müslüman bir genç kızın herhangi bir Hıristiyanla evlenmesi son derece istisnai bir olaydı. Yeni koyulan ceza önlemleri, bu yasaklamanın ne ölçüde güçlü ve önemli olduğunu göstermektedir.

Tatar Türkleriyle Yakut-Dolganların yaşadığı Sibirya'nın sömürgeleştirilmesi, Orta Asya gençliğine oldukça açık yüreklilikle önerilmişti. Ama bu insanların ezici çoğunluğu, baba topraklarının büyülü güzelliğini Sibirya'nın güçlüklerine yeğlediler. Soy ve boy ilişkileriyle olduğu gibi, siyasal-ekonomik mafyalar (1) ve Sufi dinsel tarikatlar (2) örgüsü içinde yasadışı örgütlenmeler içerisindeki bir toplumda gençlerin büyük çoğunluğu, geçinmek için her çareye başvurarak, geçici işlerde çalışarak yaşayabilmişlerdir. Ama bu dayanışma sistemi, bir kez kriz başladı mı, yetersizliğini açığa vurmaktadır. Üstelik ekonomik-siyasal mafya, pamuk skandalıyla altüst olmuştu. O andan başlayarak da hoşnutsuzluğun patlaması kaçınılmaz oldu. Mesketlere karşı saldırının altında yatan asıl neden ekonomik durumun yetersizliği iken, görünürdeki gerekçe olarak sunulan etnik sorunlar, bu gerçekliği perdelemekten başka bir işe yaramıyorlardı.

Bulgaristan'da özellikle iktidarın beceriksizlikleri, 1984'ten başlayarak Türk azınlığın başkaldırılarına yolaçmıştır (3). Kuşkusuz Türkiye'nin yakınlığından ve kitle haberleşme araçlarını izleyebilmekten etkilenen bu azınlık, örgütlenmeye ve 1989'dan başlayarak eylemlerini eşgüdümlemeye cesaret gösterebildi. Çok ciddi biçimde kaygılanan Bulgar Hükümeti, Turani azınlığının üçte birini bulan 300 bin göçmenin "anavatana" doğru yola çıkmasına gözyummak zorunda kaldı. Bu göçmenlerin bir bölümünün Bulgaristan'a geri dönmesine karşın, tarihsel ve dinsel nedenlerle sorun sürüp gitmektedir.

Aynı Bulgaristan Türkleri gibi, Sovyet Mesketleri de düzenli olarak Türkiye'ye göçebilmek için başvurularda bulunmuşlardı. Sonuçta bu ülke, bütün zor duruma düşmüş Türkler için bir tür umut toprağı, "vaadedilmiş ülke" halini aldı. Aynı olgu, Çin'de de görülmüştü. 1949'da komünistlerin iktidara gelişinden, daha sonra da 1950'li yıllar boyunca süren kollektifleştirme kampanyalarından etkilenen birçok Uygur, Sinkiang'ı terkederek İstanbul'a ya da Türkiye'nin başka büyük kentlerine göçmüşlerdi. Kültür Devrimi sırasında çok ağır baskılara uğrayan bazıları ise, 1970'li yıllar boyunca Pekin'deki Türkiye büyükelçiliğiyle ilişki kurmaya çabalayıp durdular. Ama, "olgularla pantürkizm"in en güzel örneği, Afganistan Pamir'ndeki 3 300 kişilik küçük Vahan Kırgızları topluluğundan geldi. Pakistan'a kaçmalarından önce hemen hiçkimsenin varlıklarından bile haberi olmadığı bu dağlı insanlar, Türkiye'den göç izni talep edebilecek kadar yüksek bir Türklük bilinci gösterebildiler. Sonuç olarak da, Türkiye'nin doğusundaki Karagündüz yöresine yerleştirildiler.

Böylelikle Ankara kimi zaman imparatorluğun, ya da daha doğru bir deyişle imparatorlukların mirasına katlanmak zorunda kaldı. Böylesi durumların sık sık ortaya çıktığını eklemeliyiz. Sonuçta Türkiye, bir yandan Avrupa'yla olan işbirliği ve ilişkileri, bir yandan da İslam dünyasına aidiyeti ve imparatorluk döneminden kalma anıların yeniden canlanması arasında gitgide daha çok çekiştirilip durmaktadır.

İki arada, bir derede

Doğuda hem Sovyet ya da Bulgar ve hem de aynı zamanda Türk ve Müslüman olmak mümkün mü? Batıda hem Avrupa Topluluğu üyesi ve hem de Türk ve Müslüman olmak mümkün mü? Ne yazık ki, her iki kampta da bu soru, iktidarlar böyle bir sorun yokmuş gibi yapsalar da, kendini dayatmaktadır. Sorun, bir yandan Türkiye ile Batı Avrupa arasında, beri yanda komünist iktidarlarla -özellikle Bulgar- Türk azınlıklar arasında ekonomik ve sosyal planda bir uçurumun açılması olgusudur. Buna koşut olarak Doğu'da da, Batı'da da pantürk bir bilincin

(1) Örneğin Özbekistan'daki pamuk skandalında ortaya çıkartılan çete.

(2) Bu tarikatlardan biri olan *Kadiriye*, Yakın Doğu'da olduğu gibi Orta Asya'da ve Türkiye'de de yaygın biçimde örgütlenmişti.

(3) Özellikle Türk isimlerinin (soy ya da yer adları) Bulgarlaştırılması.

uyanışı gözönünde tutulmaktadır.

Avrupa Konseyi'nin olduğu gibi, NATO'nun da özellikli ve sadık bir üyesi olan Türkiye, Avrupa Topluluğu'nun kapısını çalmaktadır. Ama aynı zamanda Müslüman entegrizmi halk içinde tırmanmakta ve Türkiye'yi Avrupa'nın gerçeklerinden uzaklaştırmaktadır. Ayrıca Kürt sorunundan (1) Yunan düşmanlığına kadar uzanan bir dizi siyasal engel, Ankara ile Avrupa arasındaki yolun üzerinde dev gibi dikilmektedirler.

Peki ama, hayli tumturaklı bir söylemle tutturulmuş olan bu Avrupalılık, gerçekten de Türk halkı için iyi mi? Cumhurbaşkanlığı forsundaki "güneş" Avrupa bayrağındaki 12 diğer yıldızın arasında sıradan bir yıldız olmaktan tatmin bulabilecek mi? Bu süreçte geçmişe dönük bir tat, yarını olmayan bir imparatorluk nostaljisine yer yoktur. Türkiye'nin hangi itilimlerin etkinliğinde biçimleneceği bilinemeyen geleceği, belki de 2000'li yıllarda Türkçe konuşulan bir dünyanın ekseninde belirlenecektir.

Sonuç

Hemen yapılması gereken şey, Avrupalılık yolunu dayatmak için Amerikan ve Alman başkentlerine oynayan çok dikkat çekici Türk seçkinlerinin (2) ve makul bir iktidarın çabalarını yüreklendirmek, desteklemektir. Çabalarını, tüm güçlüklere karşın başarıyla taçlandırabilecekler mi? Atatürk, 15 yılda ülkesini yıkımdan kurtarmayı başarmadı mı?

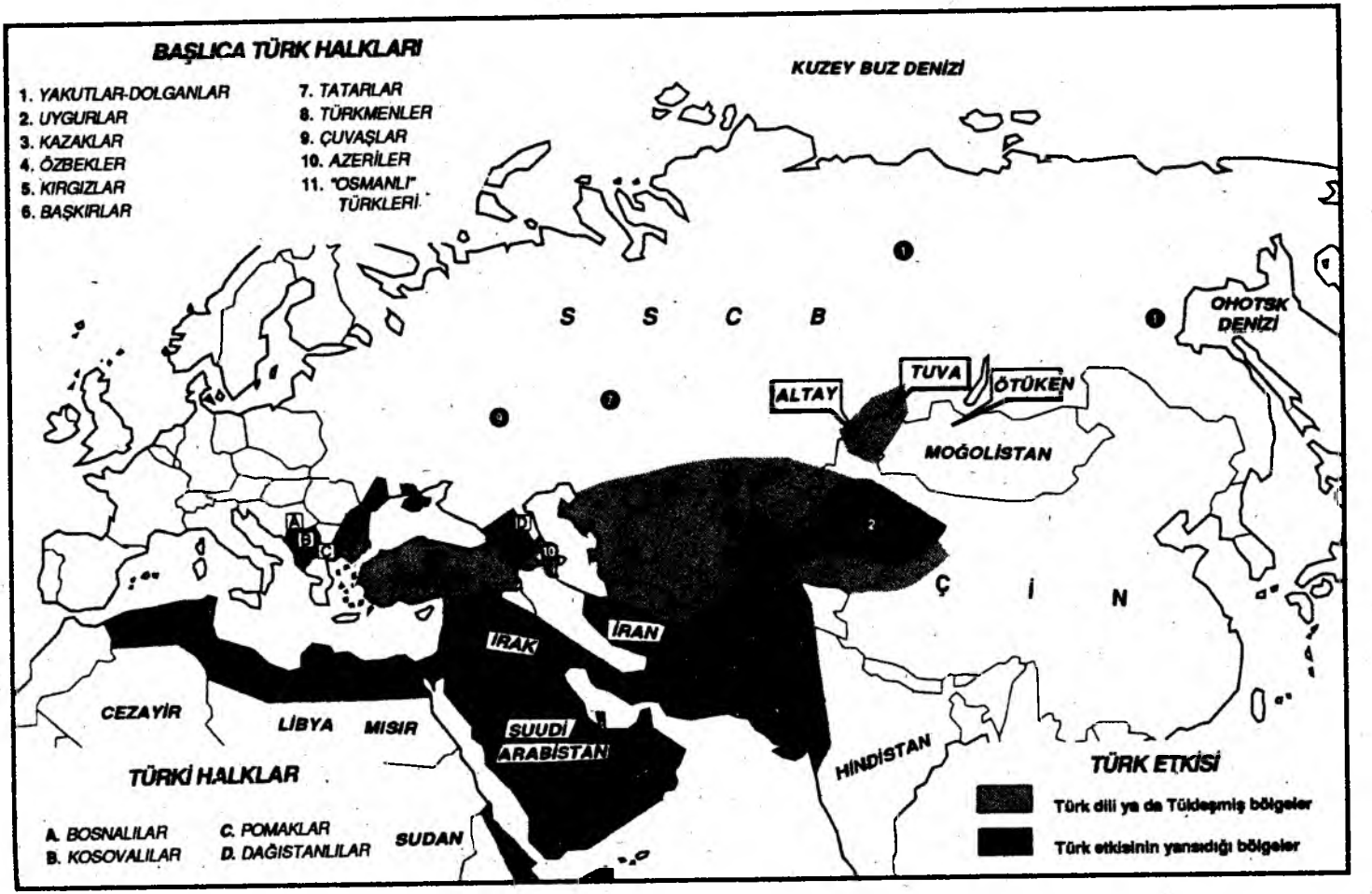
Her durumda, gerçekleşeceği varsayılan bir bütünleşmeyi beklerken, Avrupa'yla işbirliği statüsü olabildiğince yükseltilmeli, özellikle de Türkiye'nin Batı Avrupa Birliği'ne girişi sağlanmalıdır.

Türkiye'nin 1949'da Avrupa Konseyi'ne ve 1952'de NATO'ya girmesiyle sonuçlanan bütünleşme çabaları yenilenmelidir. Türkler gibi Avrupalılar da, İslamiyet bir yana, Türklerin mirasında Bizans'ın önemli bir yer tuttuğunu ve bu anlamda Boğaziçi'nin her iki yakasının da Avrupalı olması gerektiğini unutmamalıdırlar.

---

(1) 1989'un ilk yarısında Güneydoğu illerinde düzenin sağlanması çabaları 90 ölüye malolmuştur.

(2) İstanbul'da bir lise (Galatasaray Lisesi-çn), çok uzun yıllardan beri Fransızca konuşan en üst düzeyde uzmanlar yetiştirmektedir.

BAŞLICA TÜRK HALKLARI
1. YAKUTLAR-DOLGANLAR
2. UYGURLAR
3. KAZAKLAR
4. ÖZBEKLER
5. KIRGIZLAR
6. BAŞKIRLAR
7. TATARLAR
8. TÜRKMENLER
9. ÇUVAŞLAR
10. AZERİLER
11. "OSMANLI" TÜRKLERİ
KUZEY BUZ DENİZİ
S S C B
OHOTSK DENİZİ
ALTAY
TUVA
ÖTÜKEN
MOĞOLİSTAN
Ç İ N
İRAN
IRAK
SUUDİ ARABİSTAN
CEZAYİR
LİBYA
MISIR
SUDAN
HİNDİSTAN
TÜRKİ HALKLAR
A. BOSNALILAR
B. KOSOVALILAR
C. POMAKLAR
D. DAĞISTANLILAR
TÜRK ETKİSİ
Türk dili ya da Tükleşmiş bölgeler
Türk etkisinin yansıdığı bölgeler

KISA BİBLİYOGRAFYA

1-FRANSIZCA YAPITLAR (Yazarlar itibariyle)

ARSENIEV (V.) : *Dersou Ousala* (Dersu Uzala), Paris, Pygmalion, 1977, 315 s.

AUDREY (F.) : *Chine, 25 ans, 25 siècle* (Çin, 25 yıl, 25 yüzyıl), Paris, Seuil, 1974, 285 s.

BALEY (J.C.) : *La Mandchourie* (Mançurya), Paris, Payot, 1932, 222 s.

BARRY (M.) : *L'Afghanistan* (Afganistan), Paris, "Petite Planète" dizisi, Seuil, 1974, 189 s.

BENNIGSEN (A.), LEMERCIER et QUELQUEJAY (J.) : *L'Islam en Union Soviètique* (Sovyetler Birliği'nde Müslümanlık), Paris, Payot, 1968, 264 s.

BERARD (V.) : *La Révolte de l'Asie* (Asya'nın Başkaldırısı), Armand Colin, 1904, 435 s.

BESANÇON (A.) : *Présent soviétique et Passé russe* (Sovyet Bugünü ve Rus Geçmişi), Paris, Le Livre de Poche, 1980, 401 s.

BLANC (J.-C.) : *L'Afghanistan et ses populations* (Afganistan ve halkları), Brüksel, éd. Complexes, 1976, 168 s.

BOISSEL (J.) : *L'Iran moderne* (Çağdaş İran), Paris, P.U.F., 1976, 126 s.

BRETON (R.) : *Géographie des langues* (Dillerin Coğrafyası), Paris, P.U.F., 1976, 126 s.

BROSSOLET (G.) : *Poésies complètes de Mao Tsé-toung* (Mao Zedung'un tüm şiirleri), Paris, L'Herne, 1969, 131 s.

BROUK (S.) : *La Population du monde d'aujourd'hui* (Günümüz Dünyasının Nüfusu), Moskova, Bilimler Akademisi, 1977, 143 s.

BRUMAT (Y.) : *Histoire de l'U.R.S.S.* (SSCB Tarihi), Paris, P.U.F., 1945, 135 s.

CARRERE d'ENCAUSSE (H.) : *L'Empire éclaté* (Parçalanmış İmparatorluk), Paris, Flammarion, 1978, 314 s.

CARRERE d'ENCAUSSE (H.) : *Le Pouvoir confisqué* (Elkonmuş İktidar), Paris, Flammarion, 1980, 325 s.

CARRERE d'ENCAUSSE (H.) : *Le Système socialiste européen* (Avrupa Sosyalist Sistemi), Paris : Siyasal Bilimler Ulusal Vakfı 1-2-3. fasiküller, 1969-1970, 445 s., 1976-1977, 411 s.

CARRERE d'ENCAUSSE (H.) ve SCHRAM (S.) : *Le Marxisme et l'Asie* (Marksizm ve Asya), Paris, Armand Colin, 1965, 495 s.

DE CHOLET : *Excursion en Turkestan et sur la frontière russo-afghane* (Türkistan'a ve Rus-Afgan sınırına gezi), Paris, Plon, 1889, 280 s.

DEUTSCHER (Y.) : *Staline* (Stalin), Paris, Gallimard, 1953, 704 s.

EBERHARD (W.) : *Histoire de la Chine* (Çin Tarihi), Paris, Payot, 1952, 350 s.

FEJTO (F.) : *Chine/U.R.S.S., de l'alliance au conflit (1950-1952)* (Çin/SSCB, İttifaktan Çatışmaya -1950-1972-), Paris, Seuil, 467 s.

GRANET (M) : *La civilisation chinoise* (Çin uygarlığı), Paris, Albin Michel, 1968, 500 s.

GROUSSET (R.) : *L'Empire des steppes* (Bozkırlar İmparatorluğu), Paris, Payot, 1952, 655s.

GROUSSET (R.) : *L'Histoire de l'Asie* (Asya Tarihi), Paris, P.U.F., 1966, 127 s.

GROUSSET (R.) : *Le Conquérant du monde. Vie de Genghis Khan* (Dünya Fatihi. Cengiz Han'ın Yaşamı), Paris, Le Livre de Poche, 1972, 383 s.
GUILLERMAZ (J.) : *Le Parti communiste chinoise au pouvoir* (İktidardaki Çin Komünist Partisi), Paris, Payot, 1972, 549 s.
HAN SUYIN : *Lhassa, étoile-fleur* (Lhassa yıldız çiçeği), Paris, Stock, 1976, 569 s.
HUC (R.E.) : *Souvenirs d'un voyage dans la Tartarie* (Tataristan'a bir gezinin anıları), Paris, Le Livre de Poche, 1962, 512 s. *L'Inde du Bouddha vue par des pèlerins chinois sous la dynastie Tang (VIIème siècle)* (Tang Hanedanı döneminde -VII. yüzyıl- Çin Hacılarının gözüyle Buda'nın Hindistanı), yayına hazırlayan d'Etiemble, Paris, Calman-Lévy, 1968, 319 s.
JETTMAR (K.) : *L'Art des steppes* (Bozkırların Sanatı), Paris, Albin Michel, 1964, 277 s.
JOUKOV (G.) : *Mémoires* (Anılar), Paris, Fayard, 1970, 532 s.
KERBLAY (B.) : *La Société soviétique contemporaine* (Çağdaş Sovyet Toplumu), Paris, Armand Colin, 1977, 303 s.
KOLARZ (W.) : *La Russie et ses colonies* (Rusya ve Kolonileri), Paris, Fasquelle, 1954, 439 s.
KOLARZ (W.) : *Les Colonies russes d'Extrême-Orient* (Uzak Doğu Rus Kolonileri), Paris, Fasquelle, 1955, 238 s.
LARAN (M.) : *Russie-L'U.R.R.S.* (Rusya-SSCB), Paris, Masson, 1973, 336 s.
LEGRAND (J.) : *Le choix Mongol* (Moğol Seçeneği), éd. Sociales, 1975, 280 s.
LEGRAND (J.) : *La Mongolie* (Moğolistan), Paris, P.U.F., 1976, 126 s.
MANTRAN (R.) : *Histoire de la Turquie* (Türkiye Tarihi), Paris, P.U.F., 1952, 126 s.
MARQUES-RIVIERE (J.) : *L'U.R.S.S. dans le monde* (Dünya içinde SSCB), Paris, Payot, 1935, 350 s.
MORAND (B.) : *L'U.R.S.S. des profondeurs* (SSCB'nin En Ücra Köşeleri), Brüksel, éd. Arts et Voyages, 1978, 256 s.
MYRDAL (J.) : *La Route de la soie* (İpek Yolu), Paris, Gallimard, 1980, 398 s.
PHILIPE (A.) : *Caravanes d'Asie* (Asya Kervanları), Paris, Juillard, 1968, 246 s.
RENOUVIN (R.) : *La Question d'Extrême-Orient* (Uzak Doğu Sorunu), Paris, Hachette, 1946, 442 s.
SALISBURY (H.) : *Chine-U.R.S.S. La guerre inévitable* (Çin-SSCB. Kaçınılmaz Savaş), Paris, Albin Michel, 1970, 339 s.
SCHRAM (S.) : *Mao Tsé-toung* (Mao Zedung), Londra, Penguin Books Ltd., 1972, 372 s.
SCHRAM (S.) : *Mao parle au peuple* (Mao Halka Sesleniyor), Paris, P.U.F., 1977, 331 s.
SNOW (E.) : *Etoile rouge sur la Chine* (Çin üzerinde Kızıl Yıldız), Paris, Stock, 1964, 439 s.
SNOW (E.) : *La Chine en marche* (İlerleyen Çin), Paris, Stock, 1961-1962, 569 s.
SURET-CANALE (J.) ve VIDAL (J.E.) : *La Corée populaire vers les matins calmes* (Sakin sabahlara doğru Halkçı Kore), Paris, éd. Sociales, 1973, 253 s.
VALOIS (h.V.) : *Les Races humaines* (İnsan Irkları), Paris, P.U.F., 1944, 128 s.

2- FRANSIZCA YAPITLAR (Toplu Çalışmalar)

Fransız belgeleri, *Panaroma de l'U.R.R.S.* (SSCB Görünümleri), Paris, Documentation Française, 1979, 245 s.
Novosti Basın Ajansı, *Azarbaïdjan* (Azerbaycan), Moskova, éd. Novosti, 1972, 95 s.
Novosti Basın Ajansı, *Kazakhstan* (Kazakistan), Moskova, éd. Novosti, 1972, 94 s.
Novosti Basın Ajansı, *Kirghizie* (Kırgızistan), Moskova, éd. Novosti, 1972, 79 s.
Novosti Basın Ajansı, *Ouzbékistan* (Özbekistan), Moskova, éd. Novosti, 1972, 92s.
Novosti Basın Ajansı, *Tadjikistan* (Tacikistan), Moskova, éd. Novosti, 1972, 75 s.
Novosti Basın Ajansı, *Turkménie* (Türkmenistan), Moskova, éd. Novosti, 1972, 87 s.

Novosti Basın Ajansı, *U.R.S.S. : développement des régions nationales* (SSCB : Ulusal bölgelerin gelişimi), Moskova, éd. Novosti, 1972, 120 s.
SSCB Bilimler Akademisi, *La Chine: nouvelles études en U.R.S.S.* (Çin: SSCB'deki Yeni İncelemeler), Mostova, Çağdaş Toplumsal Bilimler Yayınları, 1976, 180 s.
SSCB Bilimler Akademisi, *Problèmes de la population* (Nüfus Sorunları), Moskova, Çağdaş Toplumsal Bilimler Yayınları, 1974, 144 s.
SSCB Bilimler Akademisi, *Le Léninisme et la Chine moderne* (Leninizm ve Çağdaş Çin), Moskova, İlerleme Yayınları, 1974, 360 s.
SSCB Dışişleri Bakanlığı, *L'U.R.S.S. dans la lutte pour la paix à la veille de la Seconde Guerre mondiale. Septembre 1938- Août 1939* (İkinci Dünya Savaşı arifesinde SSCB'nin barış mücadelesi. Eylül 1938-Ağustos 1939) Paris, İlerleme Yayınları, 1976, 529 s.

3- FRANSIZCA DERGİLER

Beijing information, Pekin.
La Chine en construction, Pekin.
Défense nationale, Paris.
Documentation française. Notes et études documentaires. Problèmes économiques et sociaux. Problèmes chinois.
Politique étrangère, Paris, IFRI.
Le monde diplomatique.

4- İNGİLİZCE YAPITLAR (Yazarlar itibariyle)

ALLEY (R.) : *Travels in China* (Çin'de Geziler), Pekin, Yeni Dünya Yayınları, 1973, 588 s.
BORISOV (O.B.) ve KOLOSKOV (B.T.) : *Sino-Soviet Relations* (Çin-Sovyet İlişkileri), Moskova, İlerleme Yayınları, 1975, 366 s.
BROMLEY (Y.V.) : *Soviet Ethnograhpy: main trends* (Sovyet Etnografyası: Ana Eğilimler), Moskova Çağdaş Toplumsal Bilimler Yayınları, 1977, 301 s.
CARTER (Th. F.) : *The Invention of Printing in China and its Spread Westward* (Matbaa'nın Çin'de İcadı ve Batı'ya Yayılışı), New York, Columbia University Press, 1925, 282 s.
DOUGLAS-JACKSON (W.A.) : *Russo-Chinese Borderlands* (Rus-Çin Sınır Toprakları), Princeton, New Jersey, ed. Van Nostrand, 1962, 126 s.
DREYER (J.) : *China's Forty Millions: Minority Nationalities and National Integration in the People's Republic of China* (Çin'in Kırk Milyonu: Azınlık Milliyetler ve Çin Halk Cumhuriyeti'nde Ulusal Bütünleşme), Cambridge, Harvard University Press, 1976.
GITTINGS (J.) : *The Role of Chinese Army* (Çin Ordusunun Rolü), Londra, Oxford University Press, 1967, 331 s.
GVOZDETSKI (N.A.) : *Soviet Geographical Explorations and Discoveries* (Sovyet Coğrafya Buluşları ve Keşifleri), Moskova, İlerleme Yayınları, 1974, 343 s.
History of the Sino-Japanese War (1937-1945) (Çin-Japon Savaşı Tarihi -1937-1945-), Taipei, Chung Wu Yayınevi, 1971, 650 s.
HSÜ (I.C.Y.) : *The Ily Crisis : a Study of Sino-Russian Diplomacy (1878-1881)* (İli Bunalımı: Çin-Sovyet Diplomasisi üzerine bir inceleme -1878-1881-), Oxford University Press, 1965.
KRUCHININ (A.) ve OLGIN (V.) : *Territorial Claims of Mao Tse-Toung: History and Modern Times* (Mao Zedung'un Toprak İstemleri: Geçmiş ve Bugün), Moskova, Novosti, 111 s. (tarihsiz 1969?)
LAMB (A.) : *The China-India border* (Çin-Hint Sınır), Oxford University Press, 1964, 192 s.

LATTIMORE (O.) : *Pivot of Asia* (Asya'nın Ekseni), Boston, Little, Brown and Company, 1950.
LATTIMORE (O.) : *Inner Asian Frontiers of China* (Çin'in Orta Asya Sınırları), New York, Capitol Publishing Company, 1951.
LIN YUTANG : *My Country and my People* (ülkem ve Halkım), New York, John Day C., 1936, 382 s.
LOUIS (V.) : *The Coming Decline of Chinese Empire* (Çin İmparatorluğu'nun Yaklaşan Yıkılışı), New York, ed. Times book, 1979, 198 s.
MOORE (H.L.) : *Soviet Fer Eastern Policiy (1931-1945)* (Sovyet Uzakdoğu Politikası -1931-1945-), Princeton N.J., Princeton University Press.
MC MILLEN (D.H.) : *Chinese Communist Power and Policy in Xinjiang (1949-1977)* (Sinkiang'da Çin komünist iktidarı ve politikası -1949-1977-), Boulder, Colorado Westview Press Inc., 1979, 373 s.
NORINS (M.R.) : *Gateway to Asia* (Asya'ya Giriş Kapısı), New York, John Ray Co., 1944, 200 s.
RAO (G.N.) : *The India-China Border: a Reapprasail* (Hint-Çin Sınırı: Bir Yeniden Gözden Geçirme), Bombay, National Printing Works, 1968, 106 s.
ROSSABI (M.) : *China and Inner Asia, from 1368 to the Present Day* (1368'den Günümüze Çin ve Orta Asya), Londra, Thames and Hudson, 1975, 320 s.
WATSON (F.) : *The Frontiers of China* (Çin'in Sınırları), Londra, Chatto and Windus, 1966, 224 s.
YIN MING : *United and Equal. The Progress of China's Minority Nationalities* (Birleşik ve Eşit. Çin'deki Ulusal Azınlıkların Gelişimi), Yabancı Diller Yayınları, Pekin, 1977, 109 s.

5- İNGİLİZCE YAPITLAR (Toplu Çalışmalar)

Soviet Economy in a Time of Change (Değişimler Çağında Sovyet Ekonomisi), Vaşington, Dış Ekonomik Komite, Devlet Basımevi, 1979, 855 s.
Soviet Asian Ethnic Frontiers (Sovyet Asyası Etnik Sınırları), Pergamon Press, 1979, 280 s.

6- İNGİLİZCE DERGİLER

Asian Survey.
China New Analysis, Hong Kong.
The China Quarterly Review, Londra.
Current Scene, Hong Kong.
The Far Eastern Economic Review, Hong Kong.
Pacific Affairs, Camden, New Jersey.
Problems of Communism, Vaşington.
The Tibetian Review, Yeni Delhi.

7- RUSÇA YAPITLAR (Yazarlar itibariyle)

BROMLEY (Yu.V.) : *Sovremenye etniçeskce procesi v S.S.S.R.* (SSCB'de Çağdaş Etnik Süreçler), Moskova, Bilim Yayınevi, 1977, 562 s.
GOZULOV (A.I.) ve GRİGORYANÇ (M.G.) : *Narodo-Naselenie S.S.S.R.* (SSCB'nin Nüfusu ve Halkları), Moskova, İstatistik Yayınları, 1969
DESEREV (Ju.D.) : *Razvitie obçestvenihh funktsii literaturnih yazıkov* (Edebiyat Dillerinin

Toplumsal İşlevlerinin Gelişimi), Moskova, 1976, 430 s.
KOZLOV (V.I.) : *National' Nosti S.S.S.R.* (SSCB Milliyetleri), Moskova, Bilim Yaymevi, 1975, 262 s.
PEREVEDENTSEV : *Metody izutçeniya migratsii naseleniya* (Nüfus Göçlerinin İncelenme Yöntemleri), Moskova, 1974, 231 s.
POKŞİŞEVSKİ (V.V.) : *Geografiya naseleniya S.S.S.R.* (SSCB Nüfusunun Coğrafyası), Moskova, Eğitim Yayınları, 1971.
POLYAKOV (ju. A.) ve ÇUGUNOV (A.I.) : *Konuc basmaçestva*, Moskova, Bilim Yayınevi, 1976.
RAŞIN (A.) : *Naselenie Rossii za sto let (1811-1913)* (1811-1913 arasında Rusya Nüfusu), Moskova, 1956, 352 s.
SLESAREV (G.A.) : *Metodolocija sosiolojiçeskovoisledovaniya problem narodonaseleniya S.S.S.R.* (SSCB'de Nüfus Sorunlarının Toplumbilimsel Metodolojisi), Moskova, 1965, 160 s.
SUJİKOV (M.) ve DEMAKOV (G.) : *Vliianie podviynosti naseleniya na sbliyenie natsii* (Milliyetlerin yakınlaşması üzerinde akışkanlığın etkisi), Alma-Ata, 1974, 199 s.
TOKAREV (S.) : *Etnografiya narodov S.S.S.R.: İstorişeskie osnovı bıta v kulturı* (SSCB Halklarının Etnolojisi: Yaşam tarzının ve kültürün tarihsel temelleri), Moskova, 1958, 615 s.
VALİEV (A.K.) : *Sovetskaya nasyonal'naya intellicentsye i e sasyal'naya rol'* (Sovyet Ulusal Aydınları ve Toplumsal Rolleri), Taşkent, Özbekistan Yayınları, 1969, 228

8- RUSÇA YAPITLAR (Toplu Çalışmalar)

S.S.S.R. - Administrativo- territorial'neo delenie soyuznih respublik (SSCB -Birlik Cumhuriyetlerinin yönetsel-topraksal bölünüşü), Moskova, Devlet Yayınevi, 1971, 688 s.
Asyatskaya Rossia (Asya Rusyası), Sen-Petersburg, Tarım Yayınevi, 1914, 576 s.
Atlas Tacikskaya S.S.R. (Tacikistan SSC Atlası), Moskova, Geodezi Müdürlüğü Yayınları, 1968, 200 s.
Atlas Zabaykalya (Baykalötesi Atlası), Moskova, Geodezi Müdürlüğü Yayınları, 1967, 176 s.
Bolşaya sovetskaya ansiklopediya (Büyük Sovyet Ansiklopedisi), 2. Basım 50 cilt, 1949-1958, 3. Basım 30 cilt, 1970-1978.
İtogi perepisi naseleniya 1959 (1959 Nüfus Sayımı Sonuçları), Moskova, Devlet Yayınevi, 1962, 284 s.
Narodnoe Hoziyastvo S.S.S.R. 1922-1972. Yubilenyi statistişveskii eyegodnik (SSCB Ulusal Ekonomisi 1922-1972. Ellinci Yıl İstatistik Derlemesi), Moskova, 1972
Narodnoe Hoziyastvo SSR v 1978 (1978'de SSCB Ulusal Ekonomisi), Moskova, 1979, 630 s.
Naselenie soyuznih respublik (Birlik Cumhuriyetlerin Nüfusu), Moskova, İstatistik Yayınları, 1977, 326 s.
Naselenie S.S.S.R. spravoçnik (SSCB Nüfus Rehberi), Moskova, 1971, 191 s.
Naselenie S.S.S.R. po dannım perepisi-naseleniya 1979 (1979 Nüfus Sayımı Sonuçlarına göre SSCB Nüfusu), Moskova, Siyasal Yayınlar, 1980, 32 s.
Obçii obzor S.S.S.R (SSCB'nin Genel Görünümü), Moskova, Misl Yayınevi, 1972, 815 s.
Dal'nyi vostok (Uzak Doğu), Moskova, Misl Yayınevi, 1971, 400 s.
Vostoçnaya sibir' (Doğu Sibirya), Moskova, Misl Yayınevi, 1969, 493 s.
Zapadnaya sibir' (Batı Sibirya), Moskova, Misl Yayınevi, 1971, 428 s.
Kazahstan (Kazakistan), Moskova, Misl Yayınevi, 1970, 408 s.
Kirgiziya (Kırgızistan), Moskova, Misl Yayınevi, 1970, 288 s.
Tacikistan (Tacikistan), Moskova, Misl Yayınevi, 1968, 236 s.
Türkmenistan (Türkmenistan), Moskova, Misl Yayınevi, 1969, 276 s.

Uzbekistan (Özbekistan), Moskova, Misl Yayınevi, 1967, 317 s.
Sovetskii narod-novaya istorişeskaya obçnost'liudei-stanovlenie i razvitie (Sovyet Halkı- Yeni İnsan Toplumu), Moskova, SSCB Bilimler Akademisi Yayınları, 1975, 519 s.

9- ÇİNCE YAPITLAR

Hanwei jianming xiaozidian (Han-Uygur Dilleri Kısa Sözlüğü), Sinkiang Eğitim Yayınları, 1976, 324 s.
LI DI : *Mangguzu hexuejia ming'antu* (Moğol Bilge Ming'antu), Huhehot, İç-Moğolistan Yayınları, 1978, 59 s.
PAI SHOUYI, HAN DAOREN : *Huizu jianshi* (Hui Milliyeti Kısa Tarihi), Yinşuan, Ningsia Halk Yayınları, 1978, 116 s.
Qianjinzhong de Ningxia (İlerleyen Ningsia), Ningsia Özerk Bölgesi, 1978, 32 s.
QUI PU : *Wulunshun shehui de fazhan* (Oloşon Toplumunun Gelişimi), Şanghay, 1978, 212 s.
Sha yu huangdi wenti (Kumlar ve Lös Toprakları), V.A. Obruçev'in incelemelerinden hareketle Rusça'dan çeviri, 1958, 273 s.
XIN TIANSHAN, ZHU ZHANGCHENG : *Tianshanjiaoxia zhan xintu* (Tiyenşan Dağları'nın Eteklerinde Gelişmenin Yeni Haritası), Petin, 1976, 73 s.
Xinjiang lishi Wenwu (Sinkiang Tarihinin Kalıntıları), Pekin, 1978, 131 s.
Xiongdi minzu xthgxiang fushi ziliao (Uygur, Kazak ve Tacik gibi kardeş azınlıkların giysilerine ilişkin resimli yapıtın 5 nolu kitabı), Sinkiang Özerk Bölgesi, 1977, 109 s.
Zhongguo gujin diming dazidian (Eski ve Çağdaş Çin Coğrafya Adları Sözlüğü), Taipei, 1966.
ZHU LI : *Xinjiang* (Sinkiang), Hong Kong, Zhonghua shuju, 1976, 109 s.

10- ÇİNCE DERGİLER

Yalnızca belli başlı dergilere atıfta bulunulacaktır:
Dagongbao, Hong Kong.
Guangming ribao, Pekin.
Hongqi, Pekin.
Lishiyanjiu, Pekin.
Minzu huabao, Pekin.
Renmin ribao, Pekin.
Wenhuibao, Pekin.
Wenwu, Pekin.
Xinhuashe, Yeni Çin Ajansı bülteni, Pekin.
Zhongguo, Pekin.

11- RADYO YAYINLARI

Summary of world Broadcast (S.W.B.) : B.B.C. Dinleme Servisi
Radio free Europe-Radio Liberty: Sheehy (A.)-Solchanyk (R.) "2 000 yılında SSCB Ulusları: Bir Sovyet Öngörüsü", RL 25.08.79, s. 1-5

İÇİNDEKİLER

YAYINCININ NOTU 5

GİRİŞ 7

I. BÖLÜM

İMPARATORLUKLAR BEŞİĞİNİN İLK TASLAĞI: GÖRÜNTÜLER VE HALKLAR 11

Sovyet Türkistanı 12

Sinkiang ya da Çin Türkistanı 13

Moğol Ülkesi 14

İmparatorluklar Beşiği'nin belkemiği 15

Doğu 18

Çelişkiler ülkesi 20

Hayvan heykelcikleri sanatı ve İpek Yolu 21

Halkların görünürdeki çeşitlilikleri ve özdeki bütünlükleri 24

II. BÖLÜM

ASYALININ YAŞAMA KAVGASI 37

Göçebelerin büyüklüğü, yoksullukları ve canlılıkları 37

Çöllerin ve bozkırın insanı 38

Kalmukların büyük acısı 42

Paştun: Sonsuza dek asi 44

Rus ve tayga 49

Sisyphe ya da yerleşik köylü 51

Doğal koşullara uyum sağlama 52

Yerleşik yöre insanının ikametgâhı ve yaşama sanatı 55

İşgal edenler ile edilenler arasındaki etkileşim 58
Sovyet ve Çin yerleşimlerinin özelliği: İşgalden söz edilebilir mi? 65
Uyanış mı, siliniş mi? 68

III. BÖLÜM

HANLAR VE İMPARATORLUKLAR BEŞİĞİ : BELLİ BİR ESGEÇME 73
İmparatorluğun hareketli sınırları 73
Kolonlaştırmada Rastlantılar 76
Mançurya : Halkların yol kavşağı 78
Kırk parçaya ayrılmış Moğolistan 86
Sinkiang: Yeniden fethedilen bir toprak 91
Doğaya aykırı bir ittifakın başlangıcı 98

IV. BÖLÜM

RUSLAR VE İMPARATORLUKLAR BEŞİĞİ : BİR UZUN RÖVANŞ 101
Tatarların korkusu 101
Asya'nın onmaz biçimde nüfuz altına alınışı 103
Sibirya: Rusya'nın Tayga'ya karşı kavgası 107
Kazak destanı 109
Kelimenin saf anlamıyla fetih 111
Özgürlükten zindana 113
Sibirya: Biraz Avrasya, çokça Avrupa 115
Sibirya: Çin ile Avrupa arasında bağlantı çizgisi 117
Sibirya'nın fethinin tamamlanması: Zafer sarhoşluğu 117
Mançu dersi 119
Moskova'nın gözüyle Moğol sorunu 121
Orta Asya'nın fethi: Rusya'nın bozkıra son taarruzu 123
Orta Asya'ya karşı Rus savunması 124
Orta Asya'ya karşı Rus taarruzu: Alabildiğine teşvik gören bir eylem 125
Türkistan'ın fethi: Rus ordusu, Müslümanlara ve İngilizlere karşı 127
Albay Alihanov'un misyonu 128

Çarlığın, Orta Asya'da Çin'e karşı eylemi:
Hareketli sınır kavramı 129
Müslüman ülkede Rus kolonizasyonu: Yumruk ve bilgi 131
Bilanço: Rus sızması belli bir şemaya uyuyor mu? 134

V. BÖLÜM

SSCB VE İMPARATORLUKLAR BEŞİĞİ:
ASYA'YA AÇILAN PENCERE 136
Rus emperyalizmi ve Marksizm-Leninizm:
Çarlık geçmişi ile Sovyet özgüllüğünün içiçe geçirilmesi 136
Marksizm-Leninizm: Rusvari bir manevra 138
İçe dönük strateji: Vaubanvari bir kale 141
Dışa dönük strateji: Kaleden "çıkışlar" 143
Model ve gölgeleri: Görüntü ve gerçeklik 145
Yönetsel yapılar 149
Kültür politikası 153
Toplumun yeniden oluşumu 156
Güzel bir vitrinin insani pahası 157
Bugünkü modelin sınırları ve aşılmışlığı 161
Sovyet Yayılmacılığı: Merkez-Asya'daki eylem alanı 163
Sinkiang'a Sovyet sızması (1924-1980): Zorlu bir ders 166
Afganistan'a 60 yıllık Sovyet sızması: Batı'nın uyuyuşu 169

V. BÖLÜM

ÇİNLİ KOMÜNİSTLER
VE İMPARATORLUKLAR BEŞİĞİ 177
Sosyalist Kardeşlik ve İmparatorluk Mirası 177
Çinli Komünistler ve Milliyetler 178
"Sosyalist topluluk" ve Sovyetler'in Çin'deki adımları 182
Sınırlardaki Bilanço:
Çin politikası başarılı mı, başarısız mı? 184
Bütünleşmenin sınırları: Ekonomi ve kültür 191
Sovyetler Birliği ile Çin arasında kalmış Moğollar 194
Çin egemenliği ve Moğolistan 197
İleriye Doğru Büyük Sıçrama koşullarında ve
Kültür Devrimi sırasında İç-Moğolistan 199

VII. BÖLÜM

İKTİDARLAR VE DİNLER 206
Dinsel temalar üzerine Moskova çeşitlemeleri 206
Dinsel temalar üzerine Pekin çeşitlemeleri 208
İktidar ve İslam 210
İktidar ve Budacılık 219
Şamanizm ve komünizm 226

VIII. BÖLÜM

MİLLİYETLERİN DİRENİŞİ 230
Yaşamı sürdürebilmek için bir yol arayışı 230
Silahlı direniş 233
Afgan gerillası için bir zapturapt altına alma modeli 235
Askeri operasyonlar 236
Kitlelerin kuşatılması 238
Diplomatik-askeri eylem 239
Basmacıların sonu 243
Hiç de dürüstçe olmayan stratejiler 245
Gizli direniş 247
Yasal direniş 250
Yurtdışına çağrı 251
Beşiklerin intikamı 252
Uluslararası bir yer edinimi çabaları 254

IX. BÖLÜM

ORTA ASYA'NIN BİR YENİDEN DEĞERLENDİRMESİ 257
Türkistan nereye gidiyor? Askıda kalmış bir dram 257
Dramın kökleri: Üçüncü Dünyaya dönüş 258
"Toplumsal çöküş": sonsuz bir bölünme 261
Başoyuncular: Milliyetçilik -oymakçılık, yeniden doğuşçuluk ya da pantürkizm? 264
İslam: Panislamizm ve Milliyetçi İslamcılık 267
"Rusların" gidişi 269
Merkez Asya'daki belirsizlik 273
Sinkiang: Bir Türk toprağının sarsıntıları 276

1989 Mayısı'ndaki "Çinli Salman Rüştü" olayı 276
1990 Nisanı'ndaki Baren olayları 279
Çinin batısı: Özgürlükle Gulag'ın atbaşı gittikleri yeni topraklar 280
Sinkiang inşaat ve üretim ordusu: Vang Zen ve Vang Enmao'nun eserleri 281
Altın ve petrol 284
Sinlan'ın ve sınır ticaretinin geleceği ne olacak? 285
Seçkinler nerede? 288
İmparatorluklar ve Merkez-Doğu yayı 290
SSCB ve Merkez-Doğu yayı 291
Çin ve Merkez-Doğu yayı 293
Çin politikasının sınırları 294

BÖLÜM X

SOVYETLER VE ÇİNLİLER SINIR BÖLGELERİNİN PAYLAŞIMI 300
Pekin ile Moskova arasındaki ilişkiler 300
Çin'in özellikleri: Başarısız ekonomik reformlar ve demografik sabitler 304
Çin Halk Cumhuriyeti'nde ekonomik reformlar: Unutulan sınır bölgeleri 304
Güncel çalkantılara karşın her zaman Han çoğunluğundan yana bir demografi 308
Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin örnek konumu 312
Yeni Moğol efsanesi 312
Cengiz Han'ın dönüşü 314
Çokpartililik ve demokratikleşme: Nereye kadar? 316
Ekonomik bilanço 317
Yeni Çin-Moğol diyalogu 320
Moğol "kötü örneği" 321
Sovyet Uzak Doğusu ve Çin Kuzeydoğusu: Rus ya da Han toprakları 323
Politika: İki yandaki zihniyetlerde genel gecikiş 323
Ekonomi 326

SONUÇ 328

EKLER 335

SLAV NÜFUSUN PAYI 337

İMPARATORLUKLAR BEŞİĞİ'NİN YERLİ HALKLARINA TARİHSEL VE ETNOGRAFİK BİR YAKLAŞIM 340
Türk-Moğol göktutulmaları ve şimşekleri 340
Moğolların durumu 340
Türk karmaşası 342
Hint-Afgan barut fıçısı 344
Orman adamı 348

KIRIM TATARLARI:
BİR HALKIN YURDUNDAN EDİLİŞİ 350

ÇİN'DE NÜFUS VE ULUSAL AZINLIKLARIN DAĞILIMI 353

İMPARATORLUKLAR BEŞİĞİ'NDEN BİR ÖZET:
İLİ VADİSİ, VUSUNLAR'DAN GÜNÜMÜZDE 355
Türk ve Moğol göçebelerinin ülkesi 355
Elmalık 357
Tuğluk-Timur ve Timurlenk 358
Yerleşik halkların zaferi 359
İli krizi 362
İning'de 1962 Mayısı 365

TÜRK TOPLULUĞUNUN YENİDEN DİRİLİŞİ 370
Birlik 372
Altay dilleri 372
Türk İslamiyeti 373
Türk karakteri 373
Bölünmeler ve güçlükler 374
Hizipler 374
Yeni bir hesaplaşma mı? 375
Komünist rejimlerde Türk sancısı 375
İki arada, bir derede 376
Sonuç 377

KISA BİBLİYOGRAFYA 379

HARİTALAR

FARKLI YEREL IRKLARIN EGEMEN OLDUĞU ÇİN-SOVYET SINIRLARI	25
ÇİN-SOVYET SINIRLARI ALTAY DİLLERİ GRUBU	28
ÇİN-SOVYET SINIRLARI İNCELENEN BÖLGEDEKİ MÜSLÜMAN TOPLULUKLAR	30
ÇİN-SOVYET SINIRLARI DİNSEL ZEMİN	32
ÇİN-SOVYET SINIRLARI GELENEKSEL UYGARLIKLAR ALANI	36
DÜNÜ VE BUGÜNÜYLE ORTA ASYA	60
TANIMLANMIŞ ÇİN-RUS SINIRLARI	77
ÇİN-SOVYET SINIRLARI MOĞOL DİYASPORASI	85
ORTA ASYA'DA SINIR SORUNU	93
"Perestroyka öncesi" SSCB: GÜVENLİK BÖLGELERİ	140
MERKEZ ASYA BÖLGESİ YÖNETSEL BÖLÜMLERİ	150
ÇİN-SOVYET SINIR BÖLGELERİ	232
SSCB İRAN VE AFGANİSTAN	234
İRAN'DAN ÇİN'E ACEM YAYILMASI	272
TÜRK ETKİSİ	371

Orta Asya geniş bozkırlarıyla, yüksek dağlarıyla ovalarıyla bütün bir tarih boyunca önemli olayların mayalandığı bir coğrafya olarak varoldu. Göçebelikten sosyalizme uzanan toplumsal yapı içinde yaşayan Orta Asya halkları Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte bugün bir kaosa sürüklenmiş durumdalar. Etnik çatışmalar, ulusal ayaklanmalar, İslamın etkisi yeni bir ulusal kimlik edinme sürecinde ortaya çıkan görüntüler durumunda. Her görüntünün arkasında bir tarihsellik uzanır. Bu genel kural Orta Asya halklarının içine sürüklendikleri kaos ortamı içinde geçerli. Güncel gelişmeleri genellikle medyanın bilinçlere şırınga ettiği "bilgilerle" öğrenen günümüz insanı açısından "tarih bilinci" özel bir önem taşıyor.

Asya Cumhuriyetlerini nasıl bir yazgı bekliyor? Etnik çatışmalar hangi birikimlerin üzerinde yükseliyor? İslam bu çatışmalar içinde nasıl bir işlev görebilir? Batı bu süreçte nasıl bir tutum takınıyor? Ve "sosyalist" yaşanmışlık Türki Cumhuriyetler açısından nasıl bir miras bıraktı?

İmparatorluklar Beşiği bu ve benzeri sorulara ışık tutan Rusya'da ve Çin'de ortaya çıkan gelişmeleri anlamamıza yol açacak bilgileri bize sunan bir kaynak kitap durumunda.

BİLİM DİZİSİ: 129/26

alan yayıncılık

ISBN 975-7414-04-2